Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 60 • 2025 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmış, EBSCO tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **400** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın ve Hakem Kurulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)
Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)
Neslihan Demirkol
(Westfälische Wilhelms-Universität Münster)
Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)
Mehmet Ölmez
(İstanbul Üniversitesi)
Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)
Murat Öner
(Çankırı Karatekin Üniversitesi)

N. Işık Demirakın
(TED Üniversitesi)
Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)
Andreas Schachner
(Alman Arkeoloji Enstitüsü)
Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)
Süha Ünsal
Oktay Özel
M. Bülent Varlık
Barış Karacasu

Danışma Kurulu
Jak den Exter, İlhan Tekeli, Uygur Kocabaşoğlu, Metin Turan, Ömer Türkoğlu
Sami Önal (1938-2008), A. Sami Güneyçal (1930-2012), Etem Coşkun (1953-2017), Selim İlkin (1939-2017)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Bilge Emiroğlu

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Kavaklıdere Mah. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat - Çankaya / Ankara
Tel: (312) 425 93 76
kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay (1959-2022)

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
395.- TL

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 790.- TL / Yurt dışı: 90.- €

Basım Tarihi: 10 Aralık 2025

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi 523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49
Sertifika No: 46685

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU
v-vi

Dosya:
Osmanlı'da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar - IX

Ermenice

İmparatorluktan Cumhuriyete Ermeni Basını
Üstrahip Hovagim SEROPYAN
3-26

Ermeni Gazetelerini Denetlemek Kimin Sorumluluğunda:
Tanzimat Dönemi İstanbul'unda Devlet ve Ermeni İleri Gelenleri
Masayuki UENO
27-46

Kawar'dan *Bolis*'e: *Azadamard* Gazetesindeki Yansımalar
Orhun YALÇIN
47-80

Simon Çömlekçiyan ve *Arajnord Vacarakanats* (Tüccarların Rehberi, 1900-1902):
Ermeni Tüccara Yönelik Dergi Çıkarmak
Yaşar Tolga CORA
81-101

Garabed Panosyan ile Osmanlı Gazeteciliği Üzerine Olanaksız Bir Röportaj
Ozan ÇÖMELEKOĞLU
103-122

Takvîm-i Vekâyi'nin Ermenice İlk Sayısı: *Lıro Kir*
Özgün UÇAR
123-128

Ermeni Harfli Türkçe 10 Sıra Dışı Eser:
Arafta Kalmış Bir Yazı Dilinden Unutulmaya Yüz Tutmuş Nadir Eserler
Özgün UÇAR
129-134

Farklı Zamanlar ve Farklı Gerçekler Arasında Bir Köprü:
Jamanak Gazetesinin Uzun Soluklu Serüveni
Ara KOÇUNYAN
135-146

Agos'un Derdi Neydi, Nedir?
Yetvart DANZİKYAN
147-150

"Örs ile Çekiç Arasında": Milli Mücadele'de Memurlar
Mehmet Taylan ESİN
151-172

Unutulmuş Bir İktisat Tarihçisinin İzinde:
Yuri Nikolayeviç Rozaliyev ve Türkiye Üzerine Çalışmaları
Ozancan BOZKURT
173-188

Efendiler Kapitalizmi:
Pamuğun Efendileri, Pamuk Yetiştirme Birliği ve Sudan Plantasyon Sendikası
(1902-1913)
Selin ERTİK
189-212

Yaratıcı Yıkımdan Küresel Güce:
Uzun Depresyon ve Amerikan Hegemonyasının Doğuşu (1873-1896)
Safiye Cemre ELMAS
213-240

Ordu Kazası ve Nahiyelerine İskan Edilen 93 Harbi Gürcü Muhacirleri:
1884 Tarihli İskan Defterleri
Oktay ÖZEL
241-319

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar…

Amaç Yirminci Asır
Kısa Ömürlü Bir Dergi
(İstanbul/20 Ocak 1947-20 Şubat 1947)
M. Bülent VARLIK
321-326

Yirminci Asır
Bir Devam Dergisi
(İstanbul/1 Kasım 1947-19 Mart 1953)
M. Bülent VARLIK
327-337

Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları – 10
Beyoğlu
Bülent DANIŞOĞLU
339-350

Ankara Ansiklopedisi - 12
Turan Tanyer
351-366

Türkiye'de Açık Erişim Yayıncılığının Dönüşümü ve *Kebikeç* Dergisi:
Bilgiyi Metalaştırmadan Kültürel Sürekliliğe
Onur KINLI
367-384

Sunuş

“Osmanlı Dönemi Türkçe Dışı Süreli Yayınlar” dosyamızı Ermenice ile tamamlıyoruz. 2020 yılında 50. sayımızla Yunanca, Arnavutça, Bulgarca, Sırpça, Rumence, Hırvatça ile başlayıp Çerkezce, Rusça, Gürcüce (51), Farsça, Kürtçe, Asuri-Süryanice (52), Fransızca, Arapça (53), İngilizce (54-55), Yahudi Basını (56), İtalyanca (57), Almanca ve Urduca (59) ile devam ederek, bu sayıda katkıda bulunan yazarlarımız yanında, Hayr Hovagim Seropyan, Yaşar Tolga Cora, Mehmet Fatih Uslu ve Özgün Uçar’ın ayrıca gayretleriyle süreli yayınların Osmanlı dilleri dizisini tamamladık.

Bu sayımızda da dosya dışı yazılar ve köşe yazılarımız yerlerini alırken, *Kebikeç* olarak son diyoruz, tamamladık.

1995’te 1. sayımızdaki sunuşta, geleceğe yönetilmesi gereken iyimserlikle, kendinden menkul iyi niyeti başkalarına yansıtmak yerine *Kebikeç* çatısı altında çalışmaktan söz etmiştik. Geleceğe iyimser bakmanın ne sağladığı ile artık ne kadar bağladığı bir yana 30 yıl sonra hiçbir şeyin tamamlanmadığını bilmek de es verme kararını doğurdu.

Kendinden menkul demişken, nakledilebilenlerle edilemeyenlerin dengelerinin ne kadar değişebileceğini hep sorguladık ama, bu sorgulamamızı, dergi sayfalarına, bir süre akademide puan almak zorunda bırakılan dostlarımız için hangi biçimlerde taşıyabileceğimizi de sorguladıktan sonra, bu sonsuz koşuyla bu minderin çerçevesinde sakin usluluğu sürdürmenin, değişim karşısındaki tepkisi artık güçsüz kaldı herhalde.

58 ve 59. sayılarımızda ‘sunuş’ yazılarını, İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi olarak, derlemelerimize, daima ihtiyacı içinde olduğumuz bilinciyle derlenerek, yolumuza devam ederken, kaynakların tüketilemeyeceği iyimserliği ile, bitirerek, sanki bu son sayıya hazırlık yapmışım.

Fakat gerçekten şu iyimserlik içindeyiz ki, *Kebikeç*’i, YÖK’ten, Ulakbim’den, orcid ve doi’den, yazıların “gelen ve kabul tarihin”den ve en önemlisi mevkute olmaktan azade ederek, “eşref saatte istediği biçim ve içerikle çıkar süreli yayındır” şiarıyla devam ettirme kararını da almış bulunuyoruz. Henüz bizim de *deneyimlemediğimiz* bu yeni süreç, eteğimize gene taş doldurmak için bize çok kışkırtıcı geliyor. 30 yıl, 60 sayı bizlere itibar eden yazarlarımız, okuyucularımız, şu veya bu biçimde mutfağımıza el atan dostlarımız, umarız birinci sayımızın sunuşundaki son cümlemizi,

geleceğin ilk cümlesi olarak gene ciddiye alırlar: "İlk sayının harcının atılabilmesi için katkılarını esirgemeyen değerli yazarlarımıza ayrıca şükranlarımızı sunabilmenin zevkine eriyoruz. *Kebikeç*'in ermesinden sizlerin de haz alacağı umuduyla, saygılarımızla…"

Saygılarımızla…

Kudret Emiroğlu

Dosya: Osmanlı Dünyasında Türkçe Dışı Süreli Yayınlar - IX

Ermenice Basın

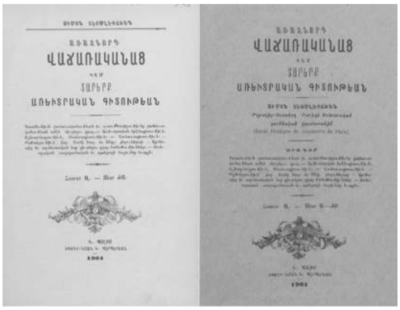
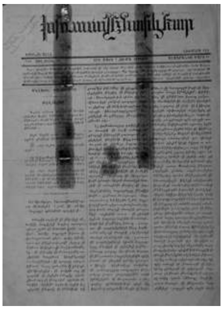

İmparatorluktan Cumhuriyete Ermeni Basını

Üstrahip Hovagim SEROPYAN*

Ermenice harfler, 5. yüzyılın başında, Aziz Mesrob Maşdots[1] tarafından, uzun ve hummalı çalışmalar sonucunda icat edildi. Tarihi bu olayla başlayan, başta *Kitab-ı Mukaddes* olmak üzere, çeşitli kitapların Ermeniceye tercüme edildiği, yeni kitapların yazıldığı bu döneme Ermeniler *Vosgetar* (Altın Çağ) adını verdiler. Matbaayı 16. yüzyıl başlarında kullanmaya başlayan Ermeniler, Ermenice ilk kitabı 1512 yılında yayımlarlar. *Urpatakirk* başlıklı bu dua kitabın çıkışından yaklaşık 300 yıl sonra, 16 Ekim 1794'te, Hindistan'ın Madras şehrinde Peder Harutyun Şımavonyan'ın *Aztarar* gazetesini çıkarmaya başlamasıyla, Ermenice basının temelleri atılır.

Ermeni basın tarihi, 20. yüzyıl başlarından bugüne, çeşitli araştırmalara konu oldu. Özellikle, Ermeni harflerinin icadının 1500. ve Ermeni matbaacılığının başlangıcının 400. yılı kutlamaları (1912) ve Ermenice basının 200. yılı kutlamaları (1994) vesilesiyle, bu konuda hayli konuşuldu ve yazıldı.

Lakin bu topraklarda, özellikle Ermeniceye ve Ermeni Alfabesi'ne vâkıf olmayanlarca, bu konu ve önemi yeterince bilinmemekte ve dolayısıyla hak ettiği ölçüde araştırılmamaktadır. Bu yazı, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu döneminden bugüne dek sürdürdükleri basın faaliyetini, özellikle Ermeniceye vâkıf olmayan okuyucuya tanıtmayı amaçlamaktadır. İki yüzyıllık Ermeni basın dünyasında yapacağımız bu "gezi" sırasında, okur gerek İstanbul'da gerek diğer

* hayrhovagim@gmail.com

[1] Bu yazıda, Ermeni alfabesinde karşılıkları olan ama Türk alfabesinde olmayan sesler, altı çizili olarak verilmiştir: ts (Erm. ձ ve ց), kh (Erm. խ), dz (Erm. ծ), gh (Erm. ղ).

vilayet merkezlerinde ve daha küçük yerleşim birimlerinde Ermeniler tarafından çıkarılan süreli yayınlar hakkında genel bir bilgi edinebilecektir.

I. Zartonk ve Ermenice Basının Doğuşu

Ermeniler, 18. yüzyılın sonlarında başlayan ve 19. yüzyıl boyunca gelişen şartlar sonucu bir uyanış, bir rönesans yaşadılar. Bir özbilinç ve etnik/kültürel yükseliş hareketi olarak nitelendirilen *Zartonk* (Uyanış) ve bu adla anılan dönem, Tanzimat ve sonrasındaki yenilenme hareketlerini yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun şartlarıyla da uyumluydu. 1750'lerden 1850'lere uzanan 100 yıl, *Zartonk*'un ön hazırlık dönemi olarak görülür. Söz konusu dönemde, Avrupa'da öğrenim gören Ermeni gençler, Fransız İhtilali'nin ardından yeşeren fikirlerle tanışıp onları özümser, yurda bu yeni fikirlerle dönerler ve cemaatin yönetim yapısında yenilenmelere önayak olurlar; nihayet daima eksikliği hissedilen, hayati öneme sahip, Ermeni toplumunun tüzüğü, "Anayasa"sı olan Nizamname-i Millet-i Ermeniyan (Ermeni Milleti Nizamnamesi) ilan edilir. Klasik Ermeniceden *(Krapar)* Modern Ermeniceye *(Aşkharhapar)* geçiş, Ermenice ilk gazetelerin yayımlanması, ilk sivil okulların açılması, tiyatro eserlerinin yazılması ve sahnelenmesi, kültürel ve benzer amaçlı dernekler kurulması, bu döneme damga vurmuş gelişmelerdir.

1790'larda, İstanbul'da mahalle okulları açıldı. 1775'te eğitim vermeye başlayan İzmir'deki Mesrobyan Okulu, 1830'lar ve sonrasında, bu şehirde Ermeni düşün hayatının merkezi hâline geldi. 1840'ta, yine İzmir'de, Ermeni kızlara ilkokul düzeyinde eğitim veren Hıripsimyan Okulu açıldı. Doğu illerinde, Ermenilerin modern eğitim kurumları daha geç dönemde kuruldu. Örneğin Varak Ruhban Okulu 1858'de, Muş'taki Surp Garabed Ruhban Okulu 1863'te faaliyete geçti. Bu dönemde, özgün ve çeviri, her tür edebî yayın hızla çoğalmış, Batı dillerinden yeni ve ilerici eserler Ermeniceye çevrilmiştir.

Ermenice basın ve matbaa, Aydınlanma ve Uyanış fikirlerinin yayılmasında önemli bir rol oynadılar. Ermenice ilk gazeteler büyük ölçüde eğitici ve ahlaki içerikliydi; cehaletle mücadele etmeye, yeni fikirleri yaymaya, dünyadan haberler vermeye, medeni halkların yaşamlarını ve düşüncelerini tanıtmaya çalışıyor, bu halkların edebiyatlarından çeviriler yayımlıyorlardı.

Süreli yayınlar da Modern Ermenicenin gelişiminde çok etkili oldu. Ermenice basın tarihi yalnızca başkent İstanbul'da değil, Osmanlı yönetimi altındaki diğer bölgelerde sürdürülen yayıncı faaliyetleriyle şekillendi.

Aztarar'ın yayımlanmasından sadece 38 yıl sonra, dünyadaki 10. Ermenice gazete olan *Lıro Kir Medzi Derutyanın Osmanyan* İstanbul'da yayın hayatına başlar. Ondan sadece sekiz yıl sonra ise İzmir'de *Arşaluys Araradyan* yayımlanmaya başlar ve bu zincir bugüne dek uzar.

II. İmparatorluktan Cumhuriyete Ermenice Basın

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yayımlanan ilk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vekayi*'nin ilk sayısı 11 Kasım 1831 tarihini taşır. Bu tarihten bir yıl

sonra, 1832'de, söz konusu gazetenin Ermenice versiyonu olarak çıkan *Lıro Kir Medzi Derutyanın Osmanyan*, İstanbul'da yayımlanan Ermenice ilk gazete olur. Güncel Ermenicenin kullanıldığı bu yayında yer alan haberlerin çevirisinde büyük rol oynayan Kevork Krikoryan, İstanbul'daki ilk Ermeni gazete yazarı olarak anılır. Bu gazete yaklaşık bir yıl sonra kapanmış, 1847'de *Haydarar Kir Lıro Medzi Derutyanın Osmanyan* adıyla kısa bir süre tekrar yayımlanmıştır. 1847–1850 arasında, Boğos Arabyan Basımevi tarafından, aynı amaçla *Surhantag Püzantyan Lırakir Derutyanın Osmanyan* adlı haftalık dergi çıkarılmıştır.

1846 yılının ilk yarısında birkaç sayı yayımlanan *Surhantag Gosdantnubolso,* 1 Temmuz 1846'da İstanbul Ermeni Patrikliği'nin resmî yayın organı olarak, *Hayasdan* adıyla, Hovhannes Çamurcuyan Der-Garabedyan Deroyents ve Mıgırdiç Ağaton'un yönetiminde yayın hayatına başlar. Cemaati ilgilendiren haberler, tarihsel araştırma yazıları, ticari haberler ve ilanlardan oluşan zengin içeriğiyle İstanbul Ermeni basını tarihinde önemli bir yer tutan *Hayasdan*, ayda bir, dinî doktrin tartışmalarının yer aldığı bir ilave de yayımlar. Yabancı misyonerlerin çıkardığı Ermenice dergilerin ardından "Batı Ermenilerinin hayatındaki en önemli dönüm noktalarından biri" ve Ermeni basın tarihinde "önemli bir olgu" hâline gelen *Hayasdan*'ın her sayısı siyasi haberlerle doluydu. Gazetenin editörü olan gazeteci, filolog ve çevirmen Hovhannes Çamurcuyan-Deroyents, iyi eğitimli, 12 dili akıcı şekilde konuşabilen, "ateşli bir hatip"ti; siyasi açıdan son derece muhafazakârdı, devrimci fikirlere ve kurtuluş hareketlerine karşıydı. Buna karşın, gazetede "özgürlük yanlısı" yazarların modernleşme/uyanış hareketine dair yazılarının yer almasına engel olmadı.

Garabed Ütücüyan'ın 1852'de kurduğu siyaset, felsefe ve ekonomi gazetesi *Masis*, İstanbul Ermeni basınında çığır açar ve 50 yılı aşan yayın hayatı boyunca, Batı Ermenilerinin fikir hayatında önemli bir rol oynar. Dinî içerikli bir dergi olan *Avedaper* (1855–1915) ve Rahip Mıgırdiç Khrimyan'ın 1855'te İstanbul'da yayımlamaya başlayıp 1856'da Van'a taşıdığı, 1873–1874'te yine İstanbul'a getirdiği *Ardzvi Vasburagan* da önemli yayınlardandır.

1856'dan itibaren 18 yıl boyunca yayımlanan *Meghu*, İstanbul Ermeni basınının ilk mizah dergisidir. Harutyun Sıvacıyan tarafından kurulan dergi, 1863'ten itibaren Hovhannes Hovivyan ve Apraham Muradyan'ın, 1872'den itibaren Hagop Baronyan'ın yönetiminde yayımlanır.

Hıristiyanlık ilahiyatı alanında sivil bir otorite olan Hovhannes Çamurcuyan Der-Garabedyan Deroyents'in 1857'de çıkarmaya başladığı, din ve eğitimle ilgili inceleme ve araştırma yazılarına ağırlık veren *Yerevag* dergisi, Ermeni harfli Türkçe *Zohal*'ın (1855–1857) devamı sayılmaktadır. Önce ayda iki kez yayımlanan dergi, 1864'ten itibaren sekiz günde bir yayımlanır.

1861'den itibaren 15 yıl yayımlanan *Giligia*, İstanbul Ermeni basınının tıbbi konulara ağırlık veren ilk dergisidir. Manuel Parunag Ütücüyan'ın yönetimindeki dergi, önce haftalık, 1867'den itibaren ise aylık olarak yayımlanır. Yıllar sonra, 1909'da H. S. Alacacıyan'ın öncülüğünde tekrar çıkarılmaya başlar. 1919'a dek yayın hayatında kalan dergi, son döneminde *Punç* adını alır.

Yayın hayatına 1863'te giren *Jamanag*'ın tam adı *Jamanag Hantes Hayrenanıver*'dir. 15 günde bir yayımlanan derginin sorumlu müdürü Sdepan Boğos Papazyants'tır. Yer verdiği "güncel tarih" makaleleriyle beğeni toplayan *Jamanag*'ın kapanış tarihi, farklı kaynaklarda 1864, 1868 ve 1896 olarak geçer.

Dikran Çuhacıyan ve V. Papazyan'ın 1863'te yayımlamaya başladıkları *Osmanyan Yerajışdutyun*'un kısa bir yayın hayatı olmuştur.

Eleştirmen-mizahçı-yazar Hagop Baronyan, 1870'te kurduğu *Poğ Aravodyan*'ın kapanmasından sonra 1874'te *Tadron* adlı haftalık dergiyi kurar. Bu dergi Haziran 1877'de kapanır. 1875'te Nigoğos ve Hagop Taşçıyan tarafından İstanbul'da kurulan *Nıvakık Osmanyan*, tümüyle müziğe ayrılmış ilk yayınlardandır.

1882'de Sdepan Ütücüyan'ın kurduğu *Püragın*, İstanbul'da yayımlanan uzun ömürlü dergilerdendir. Protestanların yayın organı *Avedaper*'e destek olmak için yayımladıkları ve çoğunlukla Protestanlık propagandası içeren dergi, önce 15 günde bir yayımlanırken, 1900'de haftalık hâle gelir. 1901'de yönetimin Sımpad Tavityan'a, başyazarlığın Kalusd Antreasyan'a geçtiği dergide Hagopos Cecizyan müdürlük, Yenovk Armen, Simon Çömlekçiyan ve Ardaşes Kalpakçıyan editörlük yaparlar. 1906'da ticari haftalık dergi niteliğini alan dergi 1908'de kapanır.

Asya Kültür Kurumu'nun finanse ettiği ve Hagop Baronyan'ın yönettiği *Yergrakund* (1883) edebî ve bilimsel bir aylık dergidir. Hem görünüş hem de içerik bakımından nitelikli bir yayın olan derginin yönetimini ve başyazarlığını 1884'te Yeğya Demircibaşyan üstlenir. 1888'e kadar düzenli olarak yayımlanan dergi, aynı yıl Asya Kültür Kurumu'nun dağılması üzerine kapanır.

1883'te yayın hayatına giren bir diğer dergi de *Labder Tiokinyan*'dır. Mizah ağırlıklı olan bu haftalık derginin yönetimini önce İ. Derents, sonra Aram Aşçıyan yürütür. İkinci sayısından sonra yayımı Maarif Nezareti tarafından durdurulur. 1888'de tekrar yayın hayatına giren dergi 1889'da tamamıyla kapanır. Bir diğer mizah dergisi de 1884'te Edirne'de kurulan *Khigar*'dır. 1886'da İstanbul'a taşınıp Nışan Berberyan'ın mali yönetiminde ve matbaasında yayımlanan derginin başyazarı Hagop Baronyan'dır. Mizahın yanı sıra tiyatro ve edebiyatı da işleyen dergi dört yıllık bir yayın hayatından sonra kapanır. Karikatürist Nışan Berberyan'ın 1894–1908 arasında yayımladığı *Joghovırtagan Daretsuyts* da dikkat çeken yayınlar arasındadır.

1896–1918 arasında Püzant Keçyan'ın yönetiminde, 1911–1912 arasında Baruyr ve Aşod Keçyan editörlüğünde yayımlanan, bir ara (1912) *Rahvira* adını alan *Püzantiyon* gazetesi, 20 yılı aşan yayın hayatıyla, Ermeni basın tarihinde önemli bir yere sahiptir.

1896'da yayımlanmaya başlayan haftalık *Hanrakidag* dergisinin başyazarı Ğazaros Polad, sahibi ise Armen Lusinyan'dır. 1900'de, Nışan Berberyan'ın yönetiminde hazırlanan bir eğitim, edebiyat ve bilim dergisi niteliği alan ve 1901'de 10 günde bir yayımlanmaya başlayan derginin çocuk bölümü Püzant Bozacıyan'ın yönetiminde hazırlanır. Yöneticiliğine 1905'te Vahan Papazyan'ın, 1906'da M. Babonyan'ın, 1907'de tekrar Vahan Papazyan'ın getirildiği dergi,

1908'den itibaren, Yervant Der-Antreasyan, Vahan Papazyan ve M. Babonyan'dan oluşan kurulun yönetiminde yayımlanmıştır.

İstanbul Ermeni basını tarihi içinde yer alan en önemli yıllıklardan biri, Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin yayını olan *Intartsag Oratsuyts Surp Pırgiç Azkayin Hivantanotsi*'dir. Karekin Levonyants'a göre 1883'te çıkmaya başlayan bu yıllık, 1900–1910 arasında düzenli bir salname olur; söz konusu on yıllık dönemin yıllıkları yüz yıl kadar sonra, 2012'de, tıpkıbasım olarak tekrar yayımlanmıştır. Uzunca bir ara verdikten sonra, 1924-1947 arasında tekrar yayımlanan salname, 1949'dan itibaren yayın hayatını aylık dergi formunda, yine çeşitli duraklamalarla sürdürür. Son sayısı Ocak–Şubat 2018'de yayımlanmıştır.

İstanbul Ermenileri arasında feminizmin öncülerinden sayılan Hayganuş Mark'ın 1907'de kurduğu *Luys* dergisi de bu fikir akımının ilk yayın organı ve savunucusu olur. *Luys, Dzaghig*'in devamı niteliğindedir.

Yine 1907'de yayın hayatına atılan *Amenun Daretsuytsı* da uzun bir süre ayakta kalmayı başarır. Teotig (Teotoros Lapcinciyan) tarafından hazırlanan ve İstanbul'daki Ermenice basın tarihinde önemli bir yer tutan yıllık, yazarın ölümüne dek (1929) aralıksız olarak yayımlanır (1924'te Paris'te, 1925'te Viyana'da, 1926'da Venedik'te, 1927–1929 arasında ise Paris'te yayımlanır).

Ermeni basınında günümüze kadar yayınını sürdürebilen en eski gazete, Misak (Kasim) ve Sarkis Koçunyan kardeşler tarafından kurulan ve ilk sayısı 28 Ekim 1908'de yayımlanan *Jamanak*'tır. "Ermenice günlük siyasi gazete" *Jamanak* hâlen Ara Koçunyan'ın yönetmenliğinde yayın hayatını sürdürmektedir. [2]

Peder Zarmayr Gezüryan'ın yönettiği, yazı işleri müdürlüğünü ise Başrahip Ardavazt Sürmeyan'ın üstlendiği dinî, ahlaki ve edebî aylık dergi *Hay Khosnag* (1924–1930); Vahan Toşigyan'ın yönettiği siyasi-ticari *Nor Lur* gazetesi (1924–1931); Pakarad Tevyan'ın yayımladığı *Yerçanigin Daretsuytsı* (1928–1965), Cumhuriyet döneminde kurulup tarihe karışmış diğer önemli süreli yayınlardır.

Günümüzde Ermeni diasporasının en köklü gazetelerinden biri olan *Marmara* 1940 yılında yayın hayatına atılmış, daha sonra *Nor Marmara* adını almıştır. Suren Şamlıyan'ın kurduğu gazetenin yazı işleri müdürlüğü 1967'de Rober Haddeciyan'a (Haddeler) geçmiş, 1992'de ise Haddeciyan imtiyaz sahibi olmuştur. "Ermenice günlük siyasi gazete Nor Marmara", yayın hayatına, 2025'te vefat eden Rober Haddeciyan'ın oğulları Ari ve Ayk Haddeciyan'ın yönetiminde devam etmektedir.

Hagop Ayvaz'ın 1946'da kurduğu *Kulis* sanat dergisi, tiyatro ve sanat içeriklidir. Kurucusunun kişisel çabalarıyla, başta 15 günde bir, sonrasında ayda bir çıkan dergi, 50 yılın ardından, 1996'da yayın hayatını sona erdirmiştir.

Patrik Karekin Khaçaduryan'ın 1952'de kurduğu *Şoğagat*, Ermeni Patrikliği'nin yayın organıdır. 1960–1978 arasında sadece özel günler için yayımlanan bu dergi, 1991'de tekrar başladığı yayın hayatı çok kısa sürer. Son sayısı 1995'te, "dinsel, kültürel, filolojik bilimler dergisi" alt başlığıyla yayımlanır.

[2] Ayrıntılı bilgiye, Ara Koçunyan'ın, *Kebikeç*'in bu sayısında bulunan yazısından ulaşılabilir.

Türk Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı'nın 1991'de yayımlamaya başladığı *Jıbid*, yayın hayatını hâlen sürdürmekte olan tek Ermenice çocuk dergisidir. Aynı dernek daha önce *Bardez* adlı bir dergi çıkarmıştır; adı bir süre sonra *Karun* olarak değiştirilen bu dergi, uzun süren bir yayın hayatından sonra kapanmıştır.

Pangaltı Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nin yayın organı olan ve 1992'de yayımlanmaya başlayan *Nor San*, 1948'de yayın hayatına giren *San*'ın; Getronagan Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nin yayın organı olan ve 1993'te yayımlanmaya başlayan *Hobina* ise 1948'de yayın hayatına giren *Hantes Mışaguyti*'nin devamı olarak çıkarılmış, ama uzun süreli olmamışlardır.

Dergi formatında yayımlanan *Şoghagat*'ın kapanışından sonra, Ermeni Patrikliği, 1996 yılının başında, bülten formatındaki *Lraper*'i yayımlamaya başlar. Dönemsel duraklamalarla yayımlanan *Lraper*, 2005 yılında matbu yayını tamamen durdurmuştur; o tarihten beri varlığını sanal ortamda sürdürmektedir.

1996 yılının ilkbaharında Hrant Dink'in öncülüğündeki bir grup gönüllü tarafından kurulan ve yayın hayatına başlayan *Agos* gazetesi, çoğunluğu Türkçe, bir bölümü Ermenice, haftalık bir gazete olarak okuyucuyla buluşmuştur; varlığını hâlen sürdürmektedir.[3]

III. Türkçe Periyodikler

Yukarıda bahsedilenlerin yanı sıra, cemaat periyodikleri arasında yer almakla birlikte sadece Türkçe olarak yayımlanan (Ermenice yazılara ancak nadiren yer veren) iki periyodik bulunmaktadır. Ekim 2011'de yayın hayatına başlayan "çok kültürlü yaşam dergisi" *Paros*, Türkiye'deki tüm azınlık cemaatleriyle ilgili haberlerin yanı sıra, tarih ve kültür-sanat yazılarına da yer vermektedir. Gazete *Luys* ise 2013 yılında yayımlanmaya başlamış, pandemi döneminde (2020) matbu yayınını durdurmuştur; hâlen sanal ortamda yayımlanmaktadır.

A. Ermeni Harfli Türkçe Periyodikler

İstanbul'da, Ermeni harflerini okuyabilse de Ermenice bilmeyen, azımsanmayacak sayıda bir okur kitlesi var olmuş, sadece bu kitle için birçok kitap basıldığı gibi, Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergiler de yayımlanmıştır.

B. Taşra

Ermeni periyodik yayınlar bibliografyası, Payitaht İstanbul'un yanı sıra, Ermenilerin *kavar* (taşra) olarak adlandırdıkları, Anadolu, Mezopotamya ve Trakya'yı kapsayan geniş coğrafyada da yüzlerce gazete, dergi ve salnameyle, hızla zenginleşmiştir. Kırkı aşkın merkezde yayımlanan, çeşitli konulardaki Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe periyodikler 1839'dan 1922'e dek yayın hayatında kalmış, okunmuş ve Ermeni basın tarihinde yerlerini almışlardır.

Bunlardan, Ğugas Baltazaryan'ın öncülüğünde ve editörlüğünde 1840'ta İzmir'de yayın hayatına başlayan *Arşaluys Araradyan* dergisi, sosyal hayatı yansıt-

[3] Ayrıntılı bilgiye, Yetvart Danzikyan'ın, *Kebikeç*'in bu sayısında bulunan yazısından ulaşılabilir.

ması ve konuları özenle seçip sınıflandırarak sunması itibariyle, Ermeni basınında yepyeni bir sayfa açmıştır.

Ermeniler, 1832'den günümüze dek, 193 yıl boyunca, İstanbul'da 458, Osmanlı coğrafyasının ve Türkiye'nin diğer bölgelerinde (*kavar*, taşra) 41 merkezde 219 olmak üzere, toplam 677 periyodik (gazete, dergi veya yıllık) yayımlamıştır. Bugün bunlardan dördü matbu olarak yayımlanmaya devam etmektedir.

IV. Sonuç Yerine

Gerek İstanbul'da gerek Osmanlı ve Türkiye coğrafyasının diğer merkezlerinde faaliyet gösteren Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe periyodikler asli görevleri olan "haberciliği" yaparken, bir yandan da okuru dilbilim, din, edebiyat, müzik, pedagoji, spor, tarih, tıp, ticaret, tiyatro vb. alanlarda bilgilendirme işlevi görüyorlardı. Bu çerçevede, Ermeni harflerine ve özellikle Ermeniceye vâkıf okurlar/araştırmacılar, bu gazete, dergi, bülten, salname/yıllık vb. yayınları incelediklerinde, dönemin olaylarına, sosyokültürel yapısına farklı bir gözle bakabilecek, dönemi o günleri yaşayan "farklı" insanların değerlendirmeleriyle değerlendirebilecek; bu topraklarda yaşamış ve yaşamakta olan Ermenilerin tarihi ve kültürü hakkında birincil kaynaktan bilgi alabileceklerdir.

Bunları yapabilmek, bu bilgilere ulaşabilmek için gereken sadece iki şey: Dili öğrenmek ve söz konusu yayınlara ulaşmak. Hatta, özgün bir literatür teşkil eden Ermeni harfli Türkçe yayınları okumak için, dili bilmek bile gerekmiyor; alfabeyi öğrenmek, bu kapalı kalmış bilgi küpünü açmak için yeterli.

Kaynakça

Azadyan, Toros, *Jamanag Karasnamya Hişadagaran 1908–1948* (Jamanak Kırkıncı Yıl Anı Kitabı), İstanbul, 1948.

Boduryan, Per Mıgırdiç, *Hay Mamulı Dasn yev Hink Darvan Meç 1894–1908* (On Beş Yıl İçinde Ermeni Basını), Venedik, 1909.

Garabedyan, Per Raphael, *Liagadar Tsutsag Hayeren Lırakirneru, Voronk Gı Kıdnıvin Mıkhitaryan Madenataranin Meç i Vienna 1794–1921* (Viyana'daki Mıkhitaryan Kitaplığı'nda Bulunan Ermenice Gazetelerin Eksiksiz Listesi 1794–1921), Viyana, 1924.

Kalemkaryan, Per Krikoris, *Badmutyun Hay Lırakrutyan* (Ermeni Gazeteciliği Tarihi), I, Viyana, 1893.

Levonyan, Karekin C., *Hayots Barperagan Mamulı - Badmagan desutyun sgizpits minçev mer orerı (1794–1894 Intartsag dzanotutyunnerov* (Ermeni Periyodik Basını - Başlangıcından günümüze tarihsel bakış (1794–1894)), Aleksandropol, 1895.

Levonyan, Karekin, *Hayots Barperagan Mamulı - Liagadar tsutsag Hay lırakrutyan sgizpits minçev mer orerı (1794–1934)* (Ermeni Periyodik Basını - Başlangıcından günümüze Ermeni gazeteciliği, kapsamlı liste (1794–1934)), Erivan, 1934.

Mildanoğlu, Zakarya, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794–2000,* Aras Yay., İstanbul, 2014.

Paployan, Manuel, *Hay Barperagan Mamulı, Madenakidagan Hamahavak Tsutsag (1794–1980)* (Ermeni Periyodik Basını, Bibliyografik Kapsamlı Liste (1794–1980)), Yerevan, 1986.

Seropyan, Vağarşag, "Ermenice Basın", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul, 1994.

https://tert.nla.am

EK: Osmanlı ve Türkiye Sınırları İçerisinde Yayımlanan Ermenice Periyodiklerin İllere Göre Dağılımı [(*) Ermeni harfli Türkçe]

ADANA (16)

1. Seyhan (Սէյհան),* 1860–1864
2. Adana (Ատանա),* 1911
3. Artsakank Giligio (Արձագանք Կիլիկիոյ), 1919
4. Davros (Տաւրոս), 1919–1920
5. Giligia (Կիլիկիա), 1919–1921
6. Hayu tsav (Հայու ցաւ),* 1919–1921
7. Hay tsayn (Հայ ձայն), 1919–1922 (1918–1919 döneminde Halep'te yayımlanmaya başlamıştır)
8. Kaghakatsi (Քաղաքացի), 1919–1921
9. Nor serunt (Նոր սերունդ), 1919–1921
10. Adana (Ատանա), 1920–1921
11. Arara (Արարա), 1920–1921 (1923'te yayınını Boston'da sürdürmüştür)
12. Arkeos (Erciyas) (Արգէոս (Էրճիյաս)),* 1920–1921
13. Azad Davros (Ազատ Տաւրոս), 1920
14. Giligian surhantag (Կիլիկիան սուրհանդակ), 1920–1921
15. Nor aşkharh (Նոր աշխարհ), 1920
16. Giligian daretsuyts (Կիլիկիան տարեցոյց), 1922

Adana - SAİMBEYLİ (Hacın) (2)

1. Luys - Işık (Լոյս - Ըշըք),* 1876
2. Dzaghig (Ծաղիկ),* [1880]

AMASYA (1)

1. Amasya (Ամասիա), 1911–1914

Amasya – MERZİFON (Marzıvan) (6)

1. Arusyag (Արուսեակ), 1889
2. Zepür (Զեփիւռ), 1889
3. Hayguni (Հայկունի), 1910–1912
4. Nor ayk (Նոր այգ), 1910–1914
5. Abaraj (Ապառաժ), 1911
6. Poghpoç (Բողբոջ), 1911–1914

ANTEP (15)

1. Ayn-Leben (Այն-Լէպէն),* 1872
2. Püragn (Բիւրակն), 1875
3. Yetem-Aten (Եդեմ-Ադեն),* 1876
4. Tırakhd (Դրախտ),* 1877–1878
5. Sedayı hakikat (Սէտայը հագիգաթ),* 1878–[1900]
6. Akhteri Vartanyan (Ախթէրի Վարդանեան), 1888–1900
7. Asdghig Vartanyan (Աստղիկ Վարդանեան), 1888–1903
8. Khoher (Խոհեր), 1903 (?)–1904
9. Şambalabimo (Շամպալապիմօ),* 1909

10. Yeni Ömr (Եէնի էօմր),* 1909–1913
11. Hakikat (Հագիգաթ),* 1914–1915
12. Usum (Ուսում), 1914 (?)
13. Rahvira-Rahnyuma (Ռահվիրա-Րահնիւմա), 1919
14. Uhuvet-yeghpayrutyun (Ուխուվէթ-եղբայրութիւն), 1919
15. Şarjum (Շարժում), 1921

Bingöl – KİĞI (Kıghi) (1)

1. Veradznunt (Վերածնունդ), 1911–1912

BİTLİS (2)

1. Zankag (Զանգակ), 1908
2. Salno tsor (Սալնոյ ձոր), 1913

BURSA (2)

1. Khüdavendigar (Խիւտավենտիկեար),* 1869–1879
2. Brusa (Պրուսա), 1874

Bursa - ÇENGİLER (1)

1. Ag (Ակ), 1911

DİYARBAKIR (4)

2. Azad khosk (Ազատ խօսք), 1909
3. Dikris (Տիգրիս), 1910
4. Tsolker (Ցոլքեր), 1910
5. Trutsig garmir dedrag (Թռուցիկ կարմիր տետրակ), 1913

EDİRNE (1)

1. Khigar (Խիկար), 1884–1885 (yayın hayatına 1884'te İstanbul'da başlar, 1885–1888 arasında yine İstanbul'da yayımlanır)

Elazığ - HARPUT (10)

1. Asbarez (Ասպարէզ), 1891
2. Tad (Դատ), 1896
3. Nor karun (Նոր գարուն (Մեզիրէ)), 1903–1908
4. Dzopats ardziv (Ծոփաց արծիւ (Մեզիրէ)), 1908–1914
5. Badani (Պատանի), 1909
6. Yeprad (Եփրատ),1909–1914
7. Amenun hamar (Ամենուն համար), 1910–1914
8. Kyughadındes (Գիւղատնտես), 1910
9. Lusaşavigh (Լուսաշաւիղ), 1911
10. Ted (Դետ), 1913–1914

ERZİNCAN (3)

1. Aror (Արօր), 1910–1911
2. Arti (Արդի), 1909–1911
3. Arev (Արեւ), 1911–1914

ERZURUM (6)

1. Envar-ı şarkiye (Էնվարը շարգիյէ),* 1866–1877
2. Azadutyun yev luys (Ազատութիւն եւ լոյս), 1907–1908

3. Haraç (Յառաջ), 1909–1914
4. Sird (Սիրտ), 1910–1911
5. Alik (Ալիք), 1914
6. Yergir (Երկիր), 1914

Erzurum – İSPİR (Sırakonaklar) (Gırman, Khodorçur) (2)

1. Dayots aşkharh (Տայոց աշխարհ), 1913
2. Aghavni Dayots (Աղաւնի Տայոց), 1914

Eskişehir - SİVRİHİSAR (1)

1. Anahid (Անահիտ), 1911

GİRESUN (3)

1. Gaydz (Կայծ), 1909
2. Petag (Փեթակ), 1909–1910 (1911'de Trabzon'da)
3. Reklam (Ռեքլամ), 1913

Giresun - ŞEBİNKARAHİSAR (1)

1. Mıdrag (Մտրակ), 1910

Hatay - DÖRTYOL (4)

1. Nıvik (Նուիկ), 1914
2. Amanos (Ամանոս), 1920
3. Sisvan (Սիսուան), 1920–1921
4. Dzidzagh Sisvani (Ծիծաղ Սիսուանի), 1921

İSTANBUL (458)

1. Lıro kir (Լրոյ գիր) 1832, 1840
2. Aztarar Püzantyan (Ազդարար Բիւզանդեան), 1840–1841
3. Haydarar kir lıro (Յայտարար գիր լրոյ), 1840–1842
4. Takvim-i Vakayi (Lıro Kir) (Թագվիմի Վագայի (Լրոյ Գիր)),* 1840
5. Ceride-i havadis (Ճէրիտէի հավատիս),* 1843–1847
6. Hayasdan (Հայաստան), 1846–1852
7. Haydarar lırakir (Յայտարար լրագիր), 1846–1849
8. Püzantiyon (Բիւզանդիոն), 1848
9. Surhantag Püzantyan / Surhantag Gosdantyan (Սուրհանդակ Բիւզանդեան / Սուրհանդակ Կոստանդեան), 1849–1850
10. Panaser (Բանասէր), 1851–1852, 1859
11. Purasdan Surp Sahagyan (Բուրաստան Ս. Սահակեան), 1851–1853
12. Masis (Մասիս), 1852–1908
13. Mecmuayı Havadis (Մեճմուայը Հավատիս),* 1852–1883
14. Noyyan Aghavni (Նոյեան Աղաւնի), 1852–1853
15. Indani imasdaser (Ընտանի իմաստասէր), 1854–1855
16. Akhabir-i Konstantiniye (Ախապիրի Գոնսթանթինիյէ),* 1855–1858
17. Ardzvi Vasburagan (Արծուի Վասպուրական), 1855–1856 ve 1872–1874 (1858–1864 arası Van'da)
18. Asdghig Arevelyan (Աստղիկ Արեւելեան), 1855–1856
19. Avedaper (Աւետաբեր), 1855–1915
20. Zıvarcakhos (Զուարճախօս), 1855–1856

21. Zohal (Զօհալ),* 1855–1856
22. Meghu (Մեղու), 1856–1865 ve 1870–1874
23. Ceride-i ticaret (Ճերիտէի թիճարէթ), 1857–1858
24. Kınar arevelyan (Քնար արեւելեան), 1857–1859 (aralıklarla)
25. Musayk Masyats (Մուսայք Մասեաց), 1857–1866 (aralıklarla)
26. Yerevag (Երեւակ), 1857–1862 ve 1864–1866
27. Münadi-i Erciyas (Միւնատիյի Էրճիյաս),* 1859–1863
28. Arevelyan tar (Արեւելեան դար), 1860–1862
29. Ser (Սէր), 1860–1864
30. Tutag Hayasdan aşkharhi (Թութակ Հայաստան աշխարհի), 1860
31. Arevag (Արեւակ), 1861
32. Giligia (Կիլիկիա), 1861–1875, 1909
33. Kınar haygagan (Քնար հայկական), 1861–1863
34. Ruzname-i mecmua-yı havadis (Րուզնամէի մեճմուայը հաւատիս),* 1861–1864
35. Tırçnig (Թռչնիկ), 1861–1862
36. Vart (Վարդ), 1861–1862
37. Gitar (Կիթառ), 1862–1863
38. Mamul (Մամուլ), 1862
39. Manralurk Masis Lrakro (Մանրալուրք Մասիս լրագրոյ), 1862–1866
40. Zepür hayrenyats (Զեփիւռ հայրենեաց), 1862–1867
41. Bekasyan Tırçnig (Պեգասեան թռչնիկ), 1863–1866
42. Jamanag (Ժամանակ), 1863–1869
43. Mecmua-yı Fünun (Մեճմուայը Ֆիւնուն),* 1863
44. Osmanyan yerajışdutyun (Օսմանեան երաժշտութիւն), 1863
45. Varaka-i havadis (Վարագայի հաւատիս),* 1863–1870
46. Vart Gesario (Վարդ Կեսարիոյ), 1863
47. Zepür taderagan (Զեփիւռ թատերական), 1863
48. Dziadzan (Ծիածան), 1866–1870
49. Dziln Avarayri (Ծիլն Աւարայրի), 1866–1867
50. Manzume-i Efkâr (Մանզումէի Էֆքեար),* 1866–1917 (aralıklarla)
51. Pınçig (Փնջիկ), 1866
52. Punç (Փունջ), 1866–1908
53. Ararad (Արարատ), 1868–1878
54. Eriza (Էրիզա), 1868
55. Mecmua-i kavanin-i Devlet-i Aliye (Մեճմուաի գաւանինի Տէվլէթի Ալիյէ),* 1868
56. Orakir dziln Avarayri (Օրագիր ծիլն Աւարայրի), 1868
57. Orakir Gosdantnubolso (Օրագիր Կոստանդնուպոլսոյ), 1868
58. Tırçnik (Թռչնիկ),* 1868
59. Mamul (Մամուլ), 1869–1883
60. Yeprad (Եփրատ), 1869–1872, 1876
61. Hayrenik (Հայրենիք), 1870–1910 (aralıklarla)
62. Horizon (Հորիզոն), 1870
63. Mangavarj (Մանկավարժ), 1870–1880
64. Muzig (Մուզիկ), 1870('li yıllar)

65. Pogh aravodyan (Փող առաւօտեան), 1870
66. Seda-yı hakiket (Սետայը հագիգէթ),* 1870–1873
67. Ser (Սէր), 1870
68. Ser tsayni cışmardutyan (Սէր ձայնի ճշմարտութեան),* 1870
69. Tidag (Դիտակ), 1870–1874
70. Yergrakund (Երկրագունտ), 1870–1871
71. Asia (Ասիա), 1872–1875
72. Avedaper (Աւետաբեր),* 1872–1911
73. Avedaper çocuklar içün (Աւետաբեր ջօճուքլար իչիւն),* 1872–1896
74. Avedaper dıghayots hamar (Աւետաբեր տղայոց համար), 1872–1915
75. Nor tar (Նոր դար),* 1872
76. Pogh arevelyan (Փող արեւելեան), 1872–1873
77. Punç (Փունջ), 1872
78. Diezeragan daretsuyts (Տիեզերական տարեցոյց), 1873
79. Kheyal (Խեյալ) (Անուրջ), 1873–1875
80. Luys (Լոյս), 1874–1885
81. Tadron (Թատրոն), 1874–1877
82. Lrakir (Լրագիր), 1875–1880
83. Mimos (Միմոս), 1875–1877
84. Moda (Մօտա), 1875–1876
85. Nıvakık Osmanyan (Նուագք Օսմանեան), 1875
86. Norakir (Նորագիր), 1875
87. Şar gardzyats (Շար կարծեաց), 1875
88. Mamul (Մամուլ),* 1876–1877
89. Nor tar (Նոր դար), 1876–1878
90. Ruzname-i Masis (Րուզնամէի Մասիս),* 1876–1877
91. Şarivari (Շառիվառի), 1876
92. Tadron paregam mangants (Թատրոն բարեկամ մանկանց), 1876–1878
93. Abaka (Ապագայ), 1877
94. Gışir artarutyan (Կշիռ արդարութեան), 1877
95. Terceman-ı efkâr (Թէրճէմանը էֆքեար),* 1877–1885
96. Havadarmutyun (Հաւատարմութիւն), 1878
97. Mecmua-yı tesavir (Մեճմուայը թեսավիր),* 1878
98. Tırakhd (Դրախտ),* 1878
99. Nıvakık haygagank (Նուագք հայկականք), 1879
100. Arekag (Արեգակ), 1880
101. Dzaghgakagh (Ծաղկաքաղ), 1880
102. Joghovırtayin kidutyun (Ժողովրդային գիտութիւն), 1880
103. Vayelk (Վայելք), 1880–1881
104. Felek (Ֆէլէք),* 1882–1887
105. Purasdan mangants (Բուրաստան մանկանց), 1882–1889
106. Püragn (Բիւրակն), 1882–1908
107. Indanik (Ընտանիք), 1883–1884

108. Kıragan yev imasdasiragan şarjum (Գրական եւ իմաստասիրական շարժում), 1883–1888
109. Labder Tiokinyan (Լապտեր Դիոգինեան), 1883–1888
110. Yergrakund (Երկրագունտ), 1883–1888
111. Arevelk (Արեւելք), 1884–1896, 1898–1912
112. Cihan (Ճիհան),* 1884–1885
113. Intartsag daretsuyts (Ընդարձակ տարեցոյց [Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի]), 1884–1897, 1900–1910, 1924–1949
114. Khigar (Խիկար), 1884 ve 1885–1888 (1884–1885 arası Edirne'de)
115. Mecmua-yı akhbar (Մէճմուայը ախպար),* 1884–1914
116. Mendor (Մենտոր),* 1884–1886
117. Ceride-i şarkiye (Ճէրիտէի շարգիյէ),* 1885–[1921] (aralıklarla)
118. Kants arhesdits (Գանձ արհեստից), 1885
119. Kidagan şarjum (Գիտական շարժում), 1885–1887
120. Musavver cihan (Մուսավվէր ճիհան),* 1885
121. Caşag vosgeghen tıbrutyan (Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան), 1886–1889
122. Dındes (Տնտես), 1886–1888
123. Dzaghig (Ծաղիկ), 1886–1911
124. Hınçag (Հնչակ), 1886–1888
125. Badger (Պատկեր), 1887
126. Hayrenik giragnorya (Հայրենիք կիրակնօրեայ), 1887
127. Lezu (Լեզու), 1887–1888
128. Voc arevelyan (Ոճ արեւելեան), 1887
129. Gırtaran (Կրթարան), 1888–1889
130. Khosnag Hayasdanyayts Yegeghetsvo (Խօսնակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ), 1888
131. Sokhag Hayasdanyayts Yegeghetsvo (Սոխակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ), 1888
132. Surhantag (Սուրհանդակ), 1888
133. Yegeghetsi Hayasdanyayts (Եկեղեցի Հայաստանեայց), 1888 (1900'de Manchester'da)
134. Dzaghig mangants (Ծաղիկ մանկանց), 1889–1893
135. Tar (Դար), 1889
136. Tercman-ı hakikat (Թերճմանը հագիգաթ),* 1880'lerde
137. Ceride-i hakikat (Ճերիտէի հագիգաթ),* 1800'ler
138. Badger (Պատկեր), 1890–1901
139. Dzanutsmants şapatatert (Ծանուցմանց շաբաթաթերթ), 1892
140. Desaran (Տեսարան), 1894
141. Joghovrtagan daretsuyts (Ժողովրդական տարեցոյց), 1894–1908
142. Luys (Լոյս), 1895–1908
143. Araçnort vacaraganats (Առաջնորդ վաճառականաց), 1896–1901
144. Hanrakidag (Հանրագիտակ), 1896–1908
145. Püzantiyon (Բիւզանդիոն), 1896–1918
146. Intartsag hamazkayin oratsuyts hanrakidagan (Ընդարձակ համազգային օրացոյց հանրագիտական), 1897–1918
147. Mozaik (Մոզայիք), 1897–1898
148. Surhantag (Սուրհանդակ), 1899–1908

149. Nüt (Նիւթ), 1900
150. Fonograf (Ֆոնոկրաֆ), 1901
151. Daretsuyts Nışan Babigyan (Տարեցոյց Նշան Պապիկեան), 1905–1908
152. Dzaghig ganants hadug (Ծաղիկ կանանց յատուկ), 1905–1907
153. Hanrakidag albom (Հանրագիտակ ալպոմ), 1906–1908
154. Amenun daretsuytsı (Ամենուն տարեցոյցը), 1907–1923 (1929'a dek Paris, Viyana ve Venedik'te)
155. Dzaghig (Ծաղիկ), 1907–1908
156. Luys ganants hadug (Լոյս կանանց յատուկ), 1907–1908
157. Mecmua-yı akhbar (Մեճմուայը ախպար), 1907–1914
158. Amanor (Ամանոր), 1908
159. Ardziv (Samatya) (Արծիւ (Սամաթիա)), 1908–1909
160. Arevdur (Առեւտուր), 1908
161. Asub (Ասուպ), 1908
162. Aztag (Ազդակ), 1908–1909
163. Baykar (Պայքար), 1908
164. Fru–fru (Ֆրու–ֆրու), 1908–1909
165. Gavroş (Կավռօշ), 1908–1926 (1936'ya dek Paris'te)
166. Hayreniki kınar (Հայրենիքի քնար), 1908
167. Jamanag (Ժամանակ), 1908–…
168. Kınar Araradyan (Քնար Արարատեան), 1908
169. Kınar Haygagan (Քնար Հայկական), 1908
170. Okkabaz (Օգգապազ), 1908
171. Tsayn hayrenyats (Ձայն հայրենեաց), 1908–1911 (yayın hayatına 1899'da New York'ta başlar, 1900'de ve 1903–1907 arası Boston'da devam eder)
172. Zig-zag (Զիկ-զակ), 1908
173. Amsorya deghegadu (Ամսօրեայ տեղեկատու), 1909–1914
174. Araks (Արաքս), 1909
175. Aravod (Առաւօտ), 1909–1924
176. Avarayr (Աւարայր), 1909
177. Azadamard (Ազատամարտ), 1909–1914, 1918–1921
178. Çah (Ջահ), 1909
179. Dacar (Տաճար), 1909–1918
180. Daretsuyts "Lila" (Տարեցոյց «Լիլա»), 1909
181. Dziadzan (Ծիածան), 1909–1910
182. Garapnad (Կառափնատ), 1909–1910
183. Gigo (Կիկօ), 1909–1914
184. Gohag (Կոհակ), 1909–1914, 1919
185. Hay aşkharh (Հայ աշխարհ), 1909–1914, 1919
186. Kaghapar (Գաղափար), 1909
187. Kartal (Գարթալ), 1909
188. Karun (Գարուն), 1909
189. Kharazan (Խարազան), 1909
190. Kidagits (Գիտակից), 1909
191. Lila (Լիլա), 1909

192. Necat–ı millet (Նեճաթ–ը Միլլեթ), 1909
193. Nor hosank (Նոր հոսանք), 1909
194. Orakir (Օրագիր), 1909
195. Sasun (Սասուն), 1909
196. Trakhd (Դրախտ), 1909–1910
197. Tsayn grtutyan (Ձայն կրթութեան), 1909
198. Abaka (Ապագայ), 1910–1914
199. Azadamard (Ազատամարտ), 1910–1911
200. Çezok (Չեզոք), 1910–1911
201. Gavroş–Gigo (Կավռօշ–Կիկօ), 1910–1913
202. Gavroşin daretsuytsı (Կավռօշին տարեցոյցը), 1910–1927, 1938–?, 1948–1950 (1928–1933 arası Paris'te)
203. Gigoyin daretsuytsı (Կիկոյին տարեցոյցը), 1910–1915
204. Hay usanogh (Հայ ուսանող), 1910–1911
205. Hi–hi–hi (Հի՜–հի՜–հի՜), 1910
206. Kriç (Գրիչ), 1910
207. Mer daretsuytsı (Մեր տարեցոյցը), 1910–1914
208. Neva gam Seda-yı Ermenyan (Նեւա կամ Սէտայի Էրմենեան),[*] 1910
209. Nor pem (Նոր բեմ), 1910
210. Şogh (Շող), 1910–1913
211. Yergrakordzagan hantes (Երկրագործական հանդէս), 1910
212. Asdgh Petlehemi (Աստղ Բեթլեհեմի), 1911–1912
213. Baykar (Պայքար), 1911
214. Gartatsek zis (Կարդացէ՛ք զիս), 1911–1912
215. Gatoghige artsakank (Կաթողիկէ արձագանք), 1911–1915 (aynı yıl Roma'da yayına başlar)
216. Gaydz (Կայծ), 1911–1914
217. Gugug (Կուկուկ), 1911
218. Hyusni niyet (Հիւսնի նիյէթ),[*] 1911
219. Kavarin daretsuytsı (Գաւառին տարեցոյցը), 1911
220. Leblebici (Լեպլեպիճի), 1911
221. Lraper (Լրաբեր), 1911
222. Lusartsag (Լուսարձակ), 1911–1914
223. Lusin (Լուսին), 1911
224. Marmnamarz (Մարմնամարզ), 1911–1914
225. Pakin (Բագին), 1911–1912
226. Pıjişg (Բժիշկ), 1911–1914 (yayın hayatına Trabzon'da başlar)
227. Rahnyuma (Րահնիւմա),[*] 1911–1914 (1924–1934 arası New York'ta)
228. Şant (Շանթ), 1911–1912, 1918–1919
229. Usumnaran (Ուսումնարան), 1911–1915
230. Vosdan (Ոստան), 1911–1912, 1919–1922
231. Yergir (Երկիր), 1911–1922 (yayın hayatına 1910'da Adapazarı'nda başlar)
232. Zurna (Զուռնա), 1911–1912
233. Araçamard (Առաջամարտ), 1912
234. Aztag (Ազդակ), 1912–1913

235. Hayreni daretsuyts (Հայրենի տարեցոյց), 1912
236. Murc (Մուրճ), 1912
237. Nevsal–ı Ermenyan (Նէվսալը Էրմենեան),* 1912–1914
238. Nor aşkharh (Նոր աշխարհ), 1912
239. Pakin (Բագին), 1912
240. Petag (Փեթակ), 1912–1914
241. Pütanya (Բիւթանիա), 1912–1913
242. Rahvira (Ռահվիրայ), 1912
243. Sev gadu (Սեւ կատու), 1912–1913
244. Sokhag (Սոխակ), 1912–1913
245. Veradznunt (Վերածնունդ), 1912–1913
246. Yergunk (Երկունք), 1912–1914
247. Dacar mangants (Տաճար մանկանց), 1913–1915
248. Gadag (Կատակ), 1913–1914
249. Gindo (Կինտօ), 1913–1914
250. Hayun daretsuytsı (Հայուն տարեցոյցը), 1913–1914
251. Heratsayn (Հեռաձայն), 1913
252. Hos–hos (Հոս–հոս), 1913
253. Huys (Յոյս), 1913–1914
254. Hyugo (Հիւկօ), 1913
255. Kyughadındes (Գիւղատնտես), 1913–1914
256. Manana (Մանանայ), 1913–1914
257. Meghu (Մեղու), 1913
258. Pampir (Բամբիռ), 1913
259. Sa-ta-na (Սա-դա-նա), 1913–1914, 1919
260. Şant (Շանթ), 1913–1914
261. Şuşan (Շուշան), 1913
262. Taylaylig (Դայլայլիկ), 1913–1914
263. Ardaz (Արտազ), 1914
264. Cagadamard (Ճակատամարտ), 1914–1915, 1918–1924
265. Daretsuyts (pıjışjajan) (Տարեցոյց (բժշկական)), 1914
266. Daretsuyts (usanoghneru khnamagal.) (Տարեցոյց (ուսանողներու խնամակալ.)), 1914
267. Hay tbrots (Հայ դպրոց), 1914
268. Hoshosi daretsuytsı (Հոսհոսի տարեցոյցը), 1914
269. Kyughadındesi daretsuytsı (Գիւղատնտեսի տարեցոյցը), 1914
270. Mangagan gyank gam mer portserı (Մանկական կեանք կամ մեր փորձերը), 1914
271. Mehyan (Մեհեան), 1914
272. Mimos (Միմոս), 1914
273. Navasart (Նաւասարդ), 1914
274. Panper (Բանբեր), 1914
275. Panper - Verçin lur (Բանբեր - Վերջին լուր), 1914
276. Pantir (Փանդիռ), 1914
277. Ramgavar (Ռամկավար), 1914

278. Sargavakin daretsuytsı (Սարկաւագին տարեցոյցը), 1914–1951
279. Şark salnamesi (Շարք սալնամէսի),* 1914
280. Tsolk (Ցոլք), 1914
281. Usanogh (Ուսանող), 1914 (1909–1912 arası Paris ve Cenevre'de)
282. Verçin lur (Վերջին լուր), 1914–1924 (daha sonra 'Nor lur' olur)
283. Angudineru daretsuytsı (Անկուտիններու տարեցոյցը), 1915, 1919, 1921–1927
284. Ariamard (Արիամարտ), 1918 (Azadamard'ın devamıdır)
285. Artaramard (Արդարամարտ), 1918 (Cagadamard'ın devamıdır)
286. Hayrenik (oratert) (Հայրենիք (օրաթերթ)), 1918
287. Hayrenik (şapatatert) (Հայրենիք (շաբաթաթերթ)), 1918
288. Joghovurt (Ժողովուրդ), 1918–1919
289. Joghovurti tsaynı (Ժողովուրդի ձայնը), 1918–1922
290. Khelok Tavit (Խելօք Դաւիթ), 1918–1919
291. Moda (Մօտա), 1918
292. Nor gyank (Նոր կեանք), 1918–1919
293. Nor Hayasdan (Նոր Հայաստան), 1918–1920
294. Sadana (Սատանա), 1918–1919
295. Yerevan (Երեւան), 1918–1919
296. Arakadz (Արագած), 1919–1920
297. Aravod norahasneru (Առաւօտ նորահասներու), 1919–1920
298. Artsunk (Արցունք), 1919
299. Aşkharh (Աշխարհ), 1919
300. Azadutyan daretsuytsı (Ազատութեան տարեցոյցը), 1919–1921
301. Cagadamard (kyughadındesagan) (Ճակատամարտ (գիւղատնտեսական)), 1919–1920
302. Cagadamard (mangavarjagan) (Ճակատամարտ (մանկավարժական)), 1919–1920
303. Çahagir (Ջահակիր), 1919
304. Dzidzagh (Ծիծաղ), 1919
305. Hay gin (Հայ կին), 1919–1932
306. Hay midk (Հայ միտք), 1919
307. Hay pıjişg (Հայ բժիշկ), 1919
308. Hay sgaud (Հայ սկաուտ), 1919–1922, 1927–1935
309. Hay sird (Հայ սիրտ), 1919
310. İknad agha (Իգնատ աղա), 1919–1920
311. İravaked (Իրաւագէտ), 1919–1920
312. İravunk (Իրաւունք), 1919
313. Joghovurti artsakankı (Ժողովուրդի արձագանքը), 1919
314. Lraper yerguşapti (Լրաբեր երկուշաբթի), 1919–1921
315. Nor ayk (Նոր այգ), 1919–1920
316. Nor Hayasdan (Նոր Հայաստան), 1919
317. Nor tar (Նոր դար), 1919
318. Sinema (Սինեմա), 1919
319. Şavigh (Շաւիղ), 1919–1920
320. Tsutsag anhayd darakrelots (Ցուցակ անյայտ տարագրելոց), 1919

321. Yergir (Երկիր), 1919–1922
322. "Yerevan"i daretsuytsı («Երեւան»ի տարեցոյցը), 1920
323. Bar (Պար), 1920
324. Gantegh (Կանթեղ), 1920
325. Gısmitner Sgyudartsinerun (Կսմիթներ Սկիւտարցիներուն), 1920
326. Hay badani (Հայ պատանի), 1920–1922
327. Hay hoghakordz (Հայ հողագործ), 1920
328. Hay pujag (Հայ բուժակ), 1920–1923 (1923–1925 arası İskenderiye'de)
329. Joghovurti tsaynı - Jamanag (Ժողովուրդի ձայնը – Ժամանակ), 1920–1924
330. Kırbani daretsuyts (Գրպանի տարեցոյց), 1920–1934 (1935–1940 arası Paris'te)
331. Sepasdia (Սեբաստիա), 1920
332. Şavigh–İknad agha (Շաւիղ–Իգնատ աղա), 1920–1922
333. Tarman (Դարման), 1920–1922
334. "Aravod"in darekirkı («Առաւօտ»ին տարեգիրքը), 1921
335. Orenk (Օրէնք), 1921
336. Sgaud (Սկաուտ), 1921–1922
337. Siraharnerun daretsuytsı (Սիրահարներուն տարեցոյցը), 1921
338. Şirag (Շիրակ), 1921
339. Tarman–Hay pujag (Դարման–Հայ բուժակ), 1921–1922
340. Adamnapuyj (Ատամնաբոյժ), 1922
341. Aravod (Առաւօտ), 1922–1925
342. Haygaşen darekirk (Հայկաշէն տարեգիրք), 1922
343. Lsaran (Լսարան), 1922
344. Marzaşkharh (Մարզաշխարհ), 1922
345. Nor gaydz (Նոր կայծ), 1922
346. Partsravank (Բարձրավանք), 1922
347. Vasdag (Վաստակ), 1922, 1931–1933
348. Yerevag (Երեւակ), 1922
349. Avedis (Աւետիս), 1924
350. Hay khosnag (Հայ խօսնակ), 1924–1939
351. Marmara (Մարմարա), 1924–1926
352. Nor lur (Նոր լուր), 1924–1954
353. Datev (Տաթեւ), 1925 (1926–1930 arası Halep'te)
354. Haghtanag (Յաղթանակ), 1925
355. Anuşabur (Անուշապուր), 1926–1928
356. Arev (Արեւ), 1926
357. Gesur (Կեսուր), 1926
358. Hay badaninerun daretsuytsı (Հայ պատանիներուն տարեցոյցը), 1926–1927
359. Tidag (Դիտակ), 1926–1933
360. "Jamanag"i joghovırtagan Daretsuytsı («Ժամանակ»ի ժողովրդական Տարեցոյցը), 1927
361. Anuşabur - Badger (Անուշապուր - Պատկեր), 1927–1928
362. Aztarar (Ազդարար), 1927–1937
363. Badger (Պատկեր), 1927

364. Meghu (Մեղու), 1927–1928
365. Ardziv (Արծիւ), 1928
366. Azad Turkia (Ազատ Թուրքիա), 1928
367. Şepor (Շեփոր), 1928–1929
368. Vanaganin darekirkı (Վանականին տարեգիրքը), 1928
369. Yerçanig (Երջանիկ), 1928–1967
370. Artsakank (Արձագանք), 1930–1931
371. Gitar (Կիթառ), 1930
372. Şarjum (Շարժում), 1930–1931
373. Arevelk (Արեւելք), 1931–1940
374. Arşaluys (Արշալոյս), 1931–1932
375. Badger (Պատկեր), 1931–1932, 1940, 1944–1945
376. Khrakhcanki darekirk (Խրախճանքի տարեգիրք), 1931–1932
377. Mimos (Միմոս), 1931, 1945–1953
378. Zvartnots darekirk (Զուարթնոց տարեգիրք), 1931–1933
379. Arevelk (Արեւելք), 1932
380. Arevelk-Artsan (Արեւելք-Արձան), 1932–1933
381. Artsan (Արձան), 1932
382. Hay khosnag mangants (Հայ խօսնակ մանկանց), 1932–1934
383. Mamul (Մամուլ), 1932
384. Zartonk (aylık) (Զարթօնք (ամսագիր)), 1932–1933
385. Zartonk (günlük) (Զարթօնք (օրաթերթ)), 1932
386. Nıgar (Նկար), 1933–1934
387. Nor luys (Նոր լոյս), 1933–1934
388. Panper (Բանբեր), 1933–1934
389. Vospor (Վոսփոր), 1933
390. Hayeli (Հայելի), 1934
391. Jamanag–Turkia (Ժամանակ–Թուրքիա), 1935
392. Joghovrtagan darekirk (Ժողովրդական տարեգիրք), 1935–1961
393. Nor huys (Նոր յոյս), 1935–1936
394. Nor tarman (Նոր դարման), 1935
395. Turkia (Թուրքիա), 1935 (Daha sonra Jamanak gazetesiyle birleiir)
396. Hanrakidag (Հանրագիտակ), 1936
397. Nor tsayn (Նոր ձայն), 1936
398. Ahali (Ահալի), 1937
399. Gavroş (Կավռօշ), 1937–1972
400. Gigo (Կիկօ), 1936–1937
401. Amsıvan kirkı (Ամսուան գիրքը), 1938
402. Aşkhadank–Amenun kirkı (Աշխատանք–Ամենուն գիրքը), 1938–1939
403. Badger (Պատկեր), 1938
404. Gagos (Կակոս), 1938
405. Ovasis darekirk (Ովասիս տարեգիրք), 1938 (1939)
406. Aşkhadank–Amenun kirkı (Աշխատանք–Ամէնուն գիրքը), 1939
407. Kraganutyun yev arvesd (Գրականութիւն եւ արուեստ), 1940

408. Marmara (Մարմարա), 1940–…
409. Hay khosnag (yıllık) (Հայ խօսնակ (տարեգիրք)), 1941
410. Nor lur–Marmara (Նոր լուր–Մարմարա), 1943
411. Kidag (Գիտակ), 1944–1945
412. Mangagan aşkharh (Մանկական աշխարհ), 1945–1946
413. Nor or (Նոր օր), 1945–1946
414. Aniv (Անիւ), 1946–1947
415. Bardez (Պարտէզ), 1946–1972
416. Kulis (Քուլիս), 1946–1996
417. Surp Pırgiç (Սուրբ Փրկիչ), 1949–2018
418. Mangunk S. Khaçi (Մանկունք Ս. Խաչի), 1946–1957
419. Aysor (Այսօր), 1947–1948
420. Carakayt (Ճառագայթ), 1947–1952
421. Hantes mşaguyti (Հանդէս մշակոյթի), 1948–1961, 1964
422. Mşaguyt (Մշակոյթ), 1948 (1947)
423. San (Սան), 1948–1972
424. Luys (Լոյս), 1949–1950
425. Aravod (Առաւօտ), 1950
426. Grung (Կռունկ), 1950
427. Kirk yev yerkidzank (Գիր եւ երգիծանք), 1950–1951
428. Paros (Փարոս), 1950–1954
429. Tebi luys (Դէպի լոյս), 1950–1953
430. Vors yev dzov (Որս եւ ծով), 1950
431. Asdghapert (Աստղաբերդ), 1951–1954
432. Aramazt (Արամազդ), 1952–1954
433. Şoghagat (Շողակաթ), 1952–1978, 1991, 1995
434. Joghovurt (Ժողովուրդ), 1953–1954
435. Kamp (Քամփ), 1954–1955
436. Verelk (Վերելք), 1955–1956
437. Surp Hagop (Սուրբ Յակոբ), 1957–1961
438. Joghovurti tsayn (Ժողովուրդի ձայն), 1959
439. Tar (Դար), 1959–1962
440. To (Թօ), 1959
441. Arşav (Արշաւ), 1960–1974
442. Nor tar (Նոր դար), 1962–1963
443. Punç (Փունջ), 1964–1980
444. Gamar (Կամար), 1966–1967, 1969–1972
445. Mer dunı (Մեր տունը), 1966–1972
446. Baykar (Պայքար), 1967–1976 (aralıklarla)
447. Artar (Արդար), 1968–1970
448. Karun (Գարուն), 1970–1976
449. Nor artar (Նոր արդար), 1971–1972
450. Portsank (Փորձանք), 1970
451. Nor Gavroş (Նոր Կավռօշ), 1973–1975

452. Parev (Բարեւ), 1976–1977
453. Baykar (Պայքար), 1991
454. Nor san (Նոր սան), 1991–2000
455. Hobina (Հոպինա), 1993
456. Lraper (Լրաբեր), 1996–2005 (aralıklarla) (sanal ortamda yayınını sürdürüyor)
457. Agos (Ակօս), 1996–…
458. Nor zartonk (Նոր զարթօնք), 2013–2016

İZMİR (37)

1. Şdemaran bidani kidelyats (Շտեմարան պիտանի գիտելեաց), 1839–1846, 1854 (aralıklarla)
2. Arşaluys Araradyan (Արշալոյս Արարատեան), 1840–1887
3. Hayrenaser (Հայրենասէր), 1843–1846
4. Arpi Araradyan (Արփի Արարատեան), 1853–1856
5. Tutag Haygazyan (Թութակ Հայկազեան), 1854–1855
6. Yergaser (Երկասէր), 1855
7. Miutyun (Միութիւն), 1860–1862
8. Dzaghig (Ծաղիկ), 1861–1867, 1868
9. Miutyun sahmanatragan (Միութիւն սահմանադրական), 1861–1862
10. Haverjahars (Յաւերժահարս), 1862
11. Karun Hayasdani (Գարուն Հայաստանի), 1862
12. Timag (Դիմակ), 1862–1863
13. İravunk (Իրաւունք), 1868–1869
14. Arevelyan mamul (Արեւելեան մամուլ), 1871–1909, 1919–1922
15. Medeora (Մէտէօրա), 1880–1881
16. İzmir (Իզմիր), 1897
17. Arşaluys (Արշալոյս), 1907–1908
18. Arevelyan mamul (yeramsya) (Արեւելեան մամուլ (եռամսեայ)), 1908
19. Artsakank (Արձագանք), 1908
20. Mimos (Միմոս), 1908–1909, 1919–1922
21. İzmirli (Իզմիրլի), 1909–1910
22. Munedig (Մունետիկ), 1909
23. Taşink (Դաշինք), 1909–1914, 1919
24. Aşkhadank (Աշխատանք), 1910–1915
25. Hıdbid (Հտպիտ), 1910
26. Petag (Փեթակ), 1910
27. Hay kraganutyun (Հայ գրականութիւն), 1911–1914
28. Knar (Քնար), 1914
29. Khidz–pidz (Խիծ–բիծ), 1918
30. Adruşan (Ատրուշան), 1919
31. Horizon (Հորիզոն), 1919–1922
32. İravunk (Իրաւունք), 1919
33. Badrasd (Պատրաստ), 1920–1922
34. Koyamard (Գոյամարտ), 1920
35. Mamul (Մամուլ), 1920–1921

36. Zmyurnahay daretsuyts (Զմիւռնահայ տարեցոյց), 1920
37. Tapni (Դափնի), 1921–1922

İZMİT (6)

1. Hayrenaser (Հայրենասէր), 1850–1853
2. Huys (Յոյս), 1864–1878
3. Masis (Armaş) (Մասիս (Արմաշ)), 1896
4. Aghavni (Աղաւնի), 1909
5. Khıtan (Խթան), 1909
6. Pütania (Բիւթանիա), 1910–1911 (1912'de Adapazarı'nda)

KARS (5)

1. Gars Hayasdani (Կարս Հայաստանի), 1880 (?)
2. Panvor (Բանուոր), 1917
3. Razmig (Ռազմիկ), 1918 (yayın hayatına 1917'de Tiflis'te başlar)
4. Aşkhadavori tsayn (Աշխատաւորի ձայն), 1920
5. Tirkerum (Դիրքերում), 1920

Kars - KAĞIZMAN (1)

1. Pruntsk (Բռունցք), 1910

KAYSERİ (6)

1. Dikris (Տիգրիս), 1907–1908
2. Hayeg (Muncusun) (Հայեկ (Մունճուսուն)), 1910–1913
3. Şepor (Շեփոր), 1910
4. Nor serunt (Նոր սերունդ), 1912
5. Poghpoç (Բողբոջ), 1912
6. Rehber (Zincidere) (Րեհպեր (Զինճիտէրէ)),* 1912–1915 (1937–1938 arası New York'ta)

Kayseri - TALAS (1)

1. Poghpoç (Բողբոջ), 1915

Kocaeli-BAHÇECİK (9)

1. Panper Bardizagyan (Բանբեր Պարտիզակեան), 1848
2. Tohafi - Zarmanali (Թօհաֆի - Զարմանալի),* 1800'lerde
3. Bardizag (Պարտիզակ), 1908
4. Gışir (Կշիռ), 1908
5. Kişer (Գիշեր), 1908–1910
6. Bardizag (Պարտիզակ), 1909–1914
7. Paros (Փարոս), 1910–1912
8. Meghu (Մեղու), 1911–1914
9. Baykar (Պայքար), 1912–1914

KONYA (2)

1. Huşartsan (Յուշարձան), 1911
2. İgonion (Իկոնիոն), 1912–1914

MALATYA (1)

1. Gırtasirats (Կրթասիրաց), 1910–1914

MARAŞ (2)

2. Rahvira-Mendor (Ռահվիրա-Մենտոր), 1912 (?)
3. Cışmardutyun (Ճշմարտութիւն), 1919

Mersin - TARSUS (3)

1. Gyutnos (Կիւղնոս), 1913
2. Ari (Արի), 1920
3. Lampron (Լամբրոն), 1921

MUŞ (2)

1. Ardzvig Darono (Արծուիկ Տարօնոյ), 1863–1865
2. Tbrots–tasdiarag (Noraşen) (Դպրոց–դաստիարակ (Նորաշէն)), 1909

Sakarya - ADAPAZARI (3)

1. Yergir (Երկիր), 1910–1911 (1911–1922 arası İstanbul'da)
2. Pütania (Բիւթանիա), 1912 (yayın hayatına 1910'da İzmit'te başlar)
3. Baykar (Պայքար), 1913

SAMSUN (1)

1. Tıbrots (Դպրոց), 1914

SİVAS (11)

1. Tsayn Sepasdatsvots (Ձայն Սեբաստացւոց), 1869
2. Mamulin zankı (Մամուլին զանգը), 1870
3. Sev hogher (Սեւ հողեր), 1870
4. Sivas (Սիվաս), 1876–1878
5. Ged (Կետ), 1905–1907
6. Antranig (Անդրանիկ), 1909–1912
7. Hogh–tar (Հող–դար), 1910–1914
8. Nşdrag (Նշդրակ), 1910–1913
9. Aghavni (Աղաւնի), 1913
10. Gapira (Կափիրա), 1913
11. Amanor (Ամանոր), 1914

TEKİRDAĞ (1)

1. Gaydzer (Կայծեր), 1908

TOKAT (3)

1. Yerakhayrik (Երախայրիք), 1883–1885
2. İris (Իրիս), 1910–1912
3. Tarpnots (Դարբնոց), 1915

TRABZON (9)

1. Keghçug (Գեղջուկ), 1908–1910
2. Khariskh (Խարիսխ), 1909
3. Bondos (Պոնտոս), 1910–1913
4. Modzag (Մոծակ), 1910 (1919'da İzmir'de)
5. Şarjum (Շարժում), 1910
6. Bidzag (Պիծակ), 1911–1912
7. Petag (Փեթակ), 1911 (yayın hayatına 1909'da Giresun'da başlar)

8. Pıjişg (Բժիշկ), 1911 (1911–1914 arası İstanbul'da)
9. Şaman tagh (Շաման դաղ), 1911

Trabzon - AMARA (1)

1. Keghçug (Գեղջուկ (Տրապիզոն)), 1908–1909 (1909–1910 arası Trabzon'da)

URFA (1)

1. Baykar (Պայքար), 1908

VAN (28)

1. Ardzvi Vaspuragan (Արծուի Վասպուրական), 1858–1864 (yayın hayatına 1855'te İstanbul'da başlar)
2. Aryan kusan (Արեան գուսան), [1903–1905]
3. Aryan tsayn (Արեան ձայն), 1905
4. Nor serunt (Նոր սերունդ), 1906–1909
5. Azad khosk (Ազատ խօսք), 1907–1908
6. Gaydz (Կայծ), 1907
7. Hayyatsk (Հայեացք), 1907–1908
8. Vdag (Վտակ), 1907
9. Ardzvig (Արծուիկ), 1908
10. Asub (Ասուպ), 1908
11. Dzovag (Ծովակ), 1908–1909
12. Goçnag (Կոչնակ), 1908–1909
13. Godoş (Akhtamar) (Կոտոշ (Ախթամար)), 1908–1909
14. Griv (Akhtamar) (Կռիւ (Ախթամար)), 1908
15. Zartir (Զարթիր), 1908
16. Hortsank (Յորձանք), 1908–1910
17. Y.K.I. (Genç Hıristiyan Derneği) (Ե.Ք.Ը. (Երիտասարդ Քրիստոնէական Ընկերութիւն)), 1908–1910
18. Yergunk (Երկունք), 1908
19. Gohag (Կոհակ), 1909 (yayın hayatına 1907'de Şadakh'ta (Çatak) başlar)
20. Kavari tsaynı (Գաւառի ձայնը), 1909
21. Mayreni mamul (Մայրենի մամուլ), 1909
22. Oazis (Օազիս), 1909–1910
23. Aşkhadank (Աշխատանք), 1910–1915
24. Gargud (Կարկուտ), 1910–1911
25. Van-Dosb (Վան-Տոսպ), 1911–1914 (1915–1918 arası Tiflis'te, 1919'da Erivan'da)
26. Luys (Լոյս), 1913–1914
27. Varak (Վարագ), 1913

Van – ÇATAK (Şadakh) (4)

1. Dikris (Տիգրիս), 1907
2. Angakh Dikris (Անկախ Տիգրիս), 1909
3. Gohag (Կոհակ), 1907 (1909'da Van'da)
4. Jayr (Ժայռ), 1907

YERİ BELİRLENEMEYEN (1)

1. Küçük mümin (Քիւչիւք միւմին),* tarihsiz

Ermeni Gazetelerini Denetlemek Kimin Sorumluluğunda: Tanzimat Dönemi İstanbul'unda Devlet ve Ermeni İleri Gelenleri

Masayuki UENO[*]

19. yüzyılın ortasında İstanbul'un Ermeni ileri gelenleri, topluluk işlerinin yönetimini düzene sokmak amacıyla meclisler ve komisyonlar kurmuş ve bu kurulların işleyişini belirten bir nizamname hazırlamaya kalkmıştır. 1857'de ilk taslağı yaptıktan sonra Osmanlı Devleti'nden onay almaya çabalamış, çeşitli kısımları değiştirerek 1863'te onay almayı başarmış ve "Milli İdare" olarak adlandırılan kuruluş altına meclisler, komisyonlar ve hatta İstanbul ve Kudüs patrikhanelerini bile koymuşlardır. Bu reform sürecinde Milli İdarenin ana organı olarak kurulan, Milli Genel Meclis'ti ve bu mecliste ilk tartışılan konulardan biri ise İstanbul'da topluluk siyasetinin canlandırılmasıyla beraber gelişmeye başlayan Ermeni basınını kontrol altına almak ve bunun için bir tüzük yapmaktı. Ama Ermeni süreli yayınlarını denetlemek kimin sorumluluğundaydı? Ermeni ileri gelenlerinin mi, yoksa devletin mi? Sonunda Ermeni ileri gelenlerinin tüzük yapma girişimi başarısız biterken aynı dönemde Osmanlı Devleti, ülke içinde çeşitli dillerle yayınlanmakta ve giderek çoğalmakta olan süreli yayınları kontrol altına almayı hedefleyerek 1864'te Matbuat Nizamnamesi'ni yürürlüğe koymuştur. Bu makalede, basının özgürlüğü konusuna ve ideolojik değerlendirmeye daha çok ilgi gösteren Albert Kharatyan'la farklı olarak,[1] Osmanlı'nın çok-dilli ve çok-dinli toplumunda devlet-toplum ilişkilerinin değişim sürecini daha iyi bir şekilde anlamak için Ermeni ileri gelenlerinin girişimini ele alacağız.

[*] Osaka Metropolitan Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doğu Tarihi Bölümü / uenoshan@gmail.com

[1] A[lbert] Kharatyan, *Arevmtahay Parberakan Mamulě ev Grakʻnnutʻyuně Ōsmanyan Tʻurkʻiayum* (Erevan: Haykakan SSH GA Hratarakchʻutʻyun, 1989), 42–74.

18. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı Devleti'nin toplum üzerindeki kontrolünü güçlendirdiği ve 19. yüzyılda ise basın ve tiyatro gibi yeni gelişmeye başlayan sosyal alanlarını da denetlemeye çalıştığı iyi bilinmektedir.[2] Basın konusunda, Osmanlı sansür rejiminin incelendiği önceki çalışmalarda II. Abdülhamit dönemi ve sonrasına ve Osmanlıca yayınlara önem verilirken Tanzimat dönemine ve Osmanlıca dışındaki yayınlara pek fazla ilgi gösterilmemiştir.[3] Halbuki Osmanlı'da Rumca, Ermenice ve Ladino gibi tebaanın kullandığı çeşitli dillerle Avrupa dillerinde de gazeteler ve dergiler yayınlanmıştır. Özellikle süreli yayınların ilk dönemi sayılan 19. yüzyılın ortasında Osmanlıcadan daha çok, başka dillerle gazeteler yayınlanmış ve devlet te onlara ilgisiz kalamamıştır. 1864 Matbuat Nizamnamesi'nden önce Osmanlı Devleti'nin dil ayrım yapmadan sansür rejimini ortaya koyduğu ve 1840'lar ve 1850'lerde yayıncıların yayından önce gazetenin bir nüshasını devletin incelemesine sunmak zorunda kaldığı bilinmektedir.[4] Hatta, bu makalede görüleceği gibi, Matbuat Nizamnamesi'nden önce de 1857 Matbaa Nizamnamesi ve 1858 Ceza Kanunnamesi'ndeki matbaayla ilgili iki maddeyle Osmanlıca dışındaki yayınlar üstünde de denetim yetkisi söz konusuydu. O halde Ermeni ileri gelenleri neden bir tüzük ya da onların kendi ifadesiyle "kanun" (*ganonakir*, *ōrēnk'*) yapmakla Ermeni basınını kendi denetimleri altına almalarını istediler ve bunu yapmalarına olanak olduğunu düşünebildiler? Bu soruları sormakla bu makale, Osmanlı'nın hukuki çoğulluğuna ve 19. yüzyılda devlet ve devlet dışı hukuki sistemlerinin kesişmesine değinecek ve toplum üzerindeki devletin kontrolünü güçlendirme sürecinin kontrol yetkisini tekeline geçirmeyi de içerdiğini hatırlatacaktır.[5]

---

[2] Betül Başaran, *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century: Between Crisis and Order* (Leiden: Brill, 2014); Merih Erol, "Surveillance, Urban Governance and Legitimacy in Late Ottoman Istanbul: Spying on Music and Entertainment during the Hamidian Regime (1876–1909)," *Urban History* 40, no. 4 (2013): 706–725.

[3] Server İskit, *Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları* (Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943); Donald J. Cioeta, "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria, 1876–1908," *International Journal of Middle East Studies* 10, no. 2 (1979): 167–186; İpek K. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word: Censorship in the Ottoman Empire, 1876–1913," *The Turkish Studies Association Journal* 27, no. 1/2 (2003): 15–49; Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007); Aytül Tamer Torun, "'Matbuat Hürriyetimiz Var mı Yok mu?': 1908 Sonrası Basın Özgürlüğü ve Matbuat Kanunu Tartışmaları," *Kebikeç* 40 (2015): 93–118.

[4] Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 64, 65, 79, 80; Masayuki Ueno, "Empire as a Career: Hagop Grjigian or an Armenian in the Ottoman Bureaucracy," *The Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 76 (2018): 64–66.

[5] Osmanlı hukuki çoğulluğu için bkz. Eugenia Kermeli, "The Right to Choice: Ottoman Justice vis-à-vis Ecclesiastical and Communal Justice in the Balkans, Seventeenth-Nineteenth Centuries," *Studies in Islamic Law: A Festschrift for Colin Imber*, ed. Andreas Christmann ve Robert Gleave (Oxford: Oxford University Press, 2007), 165–210; Karen Barkey, "Aspects of Legal Pluralism in the Ottoman Empire," *Legal Pluralism and Empires, 1500–1850*, ed. Lauren Benton ve Richard J. Ross (New York: New York University Press,

Söz konusu girişimi incelemek, İstanbul Ermenilerinin reform hareketini ve hareketin önayağı olan ileri gelenlerinin profillerini Osmanlı tarihi çerçevesinde yeniden değerlendirmeye katkıda bulunur. Vartan Artinian bu konudaki seminal çalışmasında Ermeni topluluğun üst sınıfını oluşturan ve oligarşi kurmuş olan Amiralardan farklı olarak Serovpe Viçenyan ve Krikor Odyan gibi topluluğun ileri gelenlerini, topluluk yönetiminin demokrasiye geçmesini sağlayan orta sınıf liberal aydınlar olarak nitelendirdi. Ayrıca Avrupa'nın anayasal hareketlerinin etkisi altında topluluk yönetimi için hazırladıkları nizamnameye "Anayasa" adını verdiklerini vurgulayarak, onları aynı dönemde Osmanlıca süreli yayınlarda meşrutiyet hareketinin önayağı olan Yeni Osmanlılara benzeterek "Yeni Ermeniler" diye adlandırdı.[6] Daha sonraki araştırmacılar tarafından kabul edilen bu nitelendirmenin, aynı kişilerin basını susturmaya yönelik girişimde bulunmalarıyla pek uymadığını görmek zor değildir. Bu makale, devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenleme sürecinde Ermeni ileri gelenlerinin de kendi hareket alanlarını genişletmeye çalıştığını gösterecektir.

İstanbul'un Ermeni ileri gelenlerinin basını kontrol altına almayı düşünürken Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe gazetelerini ayırmadığı da bu makalede görülecektir. Onların tutumunun bugünkü araştırmacılarla aynı olmadığını altını çizerek söylemeli. Son yıllarda Ermeni harfli Türkçeyi konu alan çalışmalar kayda değer biçimde çoğalmakta ve bu dille yazılan eserlerin kozmopolit özelliğine dikkat çekmektedir.[7] Bu gelişmeye rağmen araştırmacıların çoğu Ermeni harfli Türkçe ve Ermenice eserlerin arasında ayrım yaparak Ermeni harfli Türkçeyi Ermeni tarihinin ana yoluna değil, marjinal bir yere koymaya devam etmektedir. Halbuki Ermeni ileri gelenlerinin karşısında sadece Ermenice değil, Ermeni harfli Türkçe yayınlar da vardı ve hatta en çok muhalif ses çıkartan yayıncı da Ermeni harfli Türkçeyle yayın yapanlardan biriydi. Bu makale, iki dilden oluşan İstanbul Ermenilerinin basın alanını daha iyi şekilde anlamaya yardımcı olacaktır.

2013), 83–107; Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 2011), 169–188.

[6] Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839–1863: A Study of its Historical Development* (Istanbul, 1988), 59, 107, 108.

[7] Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th–20th Centuries)?" *Arabic Middle Eastern Literatures* 6, no. 1 (2003): 39–76; Hasmik Step'anyan, *Hayatar T'urk'eren Grakanut'yunë: Aghbyuragitakan Hetazotut'yun* (Erevan: Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun, 2001); Murat Cankara, "Rethinking Ottoman Cross-Cultural Encounters: Turks and the Armenian Alphabet," *Middle Eastern Studies* 51, no. 1 (2015): 1–16; Sebouh David Aslanian, "'Prepared in the Language of the Hagarites': Abbot Mkhitar's 1727 Armeno-Turkish Grammar of Modern Western Armenian," *Journal of the Society for Armenian Studies* 25 (2016): 54–86; Masayuki Ueno, "One Script, Two Languages: Garabed Panosian and his Armeno-Turkish Newspapers in the Nineteenth-century Ottoman Empire," *Middle Eastern Studies* 52, no. 4 (2016): 605–622; Bedross Der Matossian, "The Development of Armeno-Turkish (Hayatar T'rk'erēn) in the 19th Century Ottoman Empire: Marking and Crossing Ethnoreligious Boundaries," *Intellectual History of the Islamicate World* 7, no. 2/3 (2019): 1–34. Osmanlı Ermenilerinin Türkçe kullanımı için bkz. Jennifer Manoukian, "Forbidden Attraction: Ottoman Armenians and the Turkish Language in the Age of Nationalism," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 11, no. 1 (2024): 209–243.

Esas konuya girmeden önce 19. yüzyılın İstanbul Ermenilerinin ve bu makalenin millet/milli kavramını kullanışı hakkında açıklama yapmakta yarar var. 19. yüzyılın İstanbul'unda Ermeniler, kendi topluluğunu ifade ederken Türkçe olarak "millet," Ermenice olarak "*azk*" kelimelerini kullanmayı tercih etmiş ve birini öbürünün yerine konulabilecek şekilde kullanmıştır. Bu tercihin sebebi, bazı Osmanlı tarihçilerinin yanlış anladığı gibi millet kelimesinin 19. yüzyılda "devlet tarafından resmen tanınan dinî topluluk" anlamını taşıması değildir.[8] 19. yüzyılda millet kelimesi, topluluk anlamında kullanılır ama bu kelimenin devletin resmî tanımasıyla ilgili olduğunu kanıtlayan hiçbir delil bugüne kadar bulunamamıştır. Ermenilerin tercihinin sebebi, millet kelimesinin "topluluk" ve "*nation*" diye iki anlam taşıması ve bu sayede çok-kültürlü imparatorluk içinde siyasi bağımsızlıkla ilgisiz bir şekilde ulusal duygularını ifade etmeyi sağlamasıdır.[9]

Bu makalede öncelikle 19. yüzyılın ortasında Ermenilerin kitap basma faaliyetleriyle ilgili olarak İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin nasıl yetki sahibi olduğu incelenecek. Daha sonra ise patrikhanenin çevresinde toplanan Ermeni ileri gelenlerinin 1850'lerde ortaya çıkan eleştirel gazeteleri sorunlu görmeye başlayışı süreç ele alınacak. Son olarak gazeteleri susturmak amacıyla ileri gelenlerin hazırladığı tüzük ve ona karşı çıkan tepki incelenecektir.

I. Ermenilerinin Basma Faaliyeti ve Patrikhanesi

Ermenilerin 16. yüzyılda Venedik'te matbaa sanatını benimsemekle Ermeni harfleriyle kitap basmaya başladığı ve 1567'de İstanbul'a da matbaayı götürdükleri bilinmektedir. Böylece başlayan Ermeni matbaacılık tarihinin ilk 300 yıl içinde basma faaliyetiyle ilgilenenlerin çoğu din adamıydı ve basılan kitapların çoğu ya dinî nitelikte ya da eğitim amaçlıydı.[10] Din ve eğitim kitaplarının çokluğunun sebeplerinden biri, Ermeni Kilisesi ve Katolik misyonerler arasındaki rekabetti. Avrupalı Katolikler ve Osmanlı'dan Avrupa'ya göç eden Ermeni Katolikler, misyoner faaliyetinde kitap yayıncılığını kullanmıştı. Eğitimci rolünü

---

[8] Bu yanlış anlamanın yayılmasına sebep olan, millet sisteminin varlığına şüphe ile yaklaşmamız gerektiğini uyararak Osmanlı gayrimüslimleri çalışmasında dönüşüm noktası oluşturan Benjamin Braude'nin makalesidir. "Foundation Myths of the Millet System," *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York: Holmes & Meier Publishers, 1982), c.1, 69–88. 19. yüzyılda gayrimüslim din adamlarının ve topluluğunun resmî statü kazanmaları hakkında bkz. Masayuki Ueno, *Managing Religious Diversity in the Ottoman Empire: Experiences of Istanbul Armenians in the Nineteenth Century* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2025).

[9] Osmanlı Ermenilerin kültürel milliyetçiliği için bkz. Jennifer Manoukian, "Cultural Nationalism and the Spread of a 'National Language' among Arabophone, Turcophone and Kurdophone Armenians in the Ottoman Empire, c. 1840 to c. 1860," *Middle Eastern Studies* 59, no. 3 (2022): 359–376.

[10] Ermenilerin erken kitap basma faaliyetleri hakkında, Sebouh David Aslanian, *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers across the Armenian Diaspora, 1512–1800* (New Haven: Yale University Press, 2023).

taşıyan ve misyonerlere karşı tedbir arayan Ermeni Kilisesi ruhanileri de matbaa sanatından faydalanmıştı.[11]

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti, Katolik misyoner faaliyetine pek tepki göstermemiş ama 1683-1699 Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşları'ndan sonra misyonerlere olumsuz bakmaya ve onların kitap basma faaliyetini de kısıtlamaya başlamıştır. Mühimme Defteri kayıtlarına göre 1701 tarihli fermanla Padişah, bazı "müfsid"lerin "Ermeni ta'ifesinin kitabların tagyir ve yeniden ba'zı ilhak ile basma"kla fesada sebep olduğunu açıklamış, böyle harekette bulunan matbaacılarının yakalanmasını ve hapsedilmesini emretmiş ve tetkikten sonra kitapların "Frengistan"dan getirildiğini öğrenmiştir.[12] Bu fermanın çıkmasıyla Ermeni Patriğinin ilgisinin bulunması olanaklıdır. Bir sonraki yıl İstanbul Ermeni Patriği, Padişaha gönderdiği arzuhalde "Frenk ayinine tabi' olanlar kitablarımızı Frenk ayinine tebdil edib hâlâ Ermeni evladlarına ol minval üzere ta'lim" ettiğini bildirmiş ve Ermeni rahiplerden başka hiç kimsenin Ermeni çocuklarına karışmamasını istemiştir.[13] Böyle bir durumda Ermenilerin dinî düzenini korumayı üstlenen İstanbul Ermeni Patriklerinin Ermenilerin kitap basma faaliyeti üzerinde gözetme yetkisini kazandığını anlamak zor değildir. Gerçi Padişahın patriğe verdiği yetkileri belirten beratta, patriğin matbaa ve basma kitaplarını kontrol etmekle ilgili hiçbir ifade bulunmaz,[14] ama 19. yüzyılın ortasından önce İstanbul'da basılmış Ermenice kitaplarının kapağında genelde İstanbul Ermeni Patriğinin izniyle ilgili ifadeyi görmek mümkündür.[15]

1855'te kitap basma izniyle ilgili bir olay çıkmıştır. Ermeni Patrikhanesi iki Ermenice kitabın okulda kullanılmasını yasaklamış ve sebebini yarı resmî organı olarak tanınacak *Masis* gazetesinde açıklamıştır.[16] Paris'te tıp okumuş aydınlardan Nahabed Rusinyan, 1854'te Ermenice olarak bir kitabın basılması için patrikhaneden izin istemiştir. Patrikhanedeki Ruhani Meclis, metni incelemiş, adetlerine aykırı bir şekilde ve yeniliklerle yazıldığını görmüş ve basılmasını uygun görmemiştir. Halbuki söz konusu kitap 1855'te birkaç değişiklikle "patrikhaneye götür[ül]meden ve Ruhani Meclisin bilgisi olmadan" *Takvim* (*Darets'oyts'*) adıyla basıldı. Hatta yazarının 1853'te yine Ruhani Meclisin haberi olmadan *Doğru Konuşma* başlığıyla modern Ermenice ders kitabı yayınlamış olması da sorun olarak görülmeye başlanmıştır. Rusinyan bu ders kitabında modern Ermeniceyi

---

[11] Katolik misyonerler ve Ermeni ilişkileri için, Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453–1923* (London: Cambridge University Press, 1983), 153–166, 178–189; Guillaume Aral, *Les Arméniens catholiques: Étude historique, juridique et institutionnelle XVIIe - XIXe siècle* (Nice: Les Éditions de Nicéphore, 2017).

[12] COA, A.DVNS.MHM.d 111, s. 636, hkm. 2259 (Evasıt Safer 1113/18–27 Temmuz 1701); s. 643, hkm. 2281 (Evail Rebiülevvel 1113/6–15 Ağustos 1701).

[13] COA, D.PSK, 2/100 (18 Rebiülevvel 1114/12 Ağustos 1702).

[14] Örneğin, COA, KK.d 2542-1, s. 19; A.DVNS.GMC.d 1, s. 28–29.

[15] Kharatyan, *Arevmtahay Parberakan Mamulě*, 20. Kapakların örnekleri için bkz. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, c. 1 (Istanbul: Pars Yayın, 2004).

[16] *Masis*, no. 157 (27 Ocak/8 Şubat 1855). 19 yüzyıl Ermenice kaynaklarında Jülyen takvimi kullanılmıştır. Bu makalenin dipnotunda eğik çizginin önünde Jülyen, arkasında Gregoryen takvimiyle tarih verilmiştir.

standartlaştırmak amacıyla geleneksel gramer kuralına göre değil, basitleştirerek kendi yarattığı kurala göre Ermenice öğretmeyi önermişti.[17] Bu yeni gramere göre yazılan *Takvim*'de ise Fransız devrim takvimini benimsediği bilinmektedir.[18]

Ermeni ileri gelenlerinin topluluğun idaresi için hazırladığı nizamnamenin 1857 tarihli ilk taslağı, patrikhanenin basma izniyle ilgili bir madde içerir.[19] Bu madde, belli olmayan sebepten dolayı ikinci taslakta ve devletin onay verdiği son metinde bulunmaz ama Ermeni ileri gelenlerinin anlayışını yansıtan bir kaynak olarak görülebilir:

> Tab' u temsil olunacak kütüb ü evrak-ı mezhebiye (*Dbakruelik' or ew its'ē grōnagan kruadznerē*) meclis-i ruhaniyeye ihale olunarak meclis-i 'ilmiye a'zalarıyla beraber bi'l-istişare tedkik olunduktan sonra tasdik olunacakdır. Mezkur meclisler tarafından tasdik olunmayan kütüb ü evrakın tab' u temsiline patrik tarafından izin verilmeyecekdir. Ve bu suretde izin olunmaksızın tab' u temsil olunan kütüb ü evrak-ı mezhebiyede millet-i Ermeniyan kilisesinin usul ve ahkam-ı mevzu'a-ı ruhaniyesine mugayir bir güna kusur bulunduğu halde mes'uliyeti asla millete raci' olmayacakdır.

Görüldüğü gibi Patrikhane'de kurulan Ruhani Meclis ve Eğitim Meclisi inceleme işini üstlenecekti ve onların incelemesine göre patrik izin verecekti. Burada dikkatimizi çeken, patriğin basma izniyle ilgili yetkisinin sadece dinî kitaplarla kısıtlanması ve dinî olmayan metinlere ve süreli yayınlara dair hiçbir ifadenin bulunmamasıdır. Oysa bu dönemde, dinî nitelikte olmayan makaleleri daha çok içeren süreli yayınlar, Osmanlı Ermeniler arasında da yayılmaya başlamıştır.

Osmanlı Ermenilerinin erken süreli yayınları arasında devamlılık kazanan, 1840'ta İzmir'de yayınlanmaya başlayan *Arshaloys Araratean* ile 1846'da İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi tarafından yayınlanmaya başlayan *Hayasdan* idi.[20] Burada Ermeni Patrikhanesi'nin daha erken dönemlerde de basın etkinliklerine ilgisiz kalmadığı görülür. Patrikhanenin ilgisi, Protestan misyonerlerin propaganda aracı olarak Ermenice gazete çıkarmakta olduklarını görerek kendi propaganda aracının gerekliliğini anlamaktan kaynaklanmış olabilir.

Başka dille yayınlanan gazeteler gibi *Hayasdan*'a da basımdan önce kontrol edilmesi şartı konularak Osmanlı Devleti'nden yayın izni verilmiştir. 1846'da Patrik Madteos, Bab-ı Aliye bir takrir göndererek *Hayasdan*'ı yayınlamak için izin istemiş ve çıkaracağı gazetede asla siyasete değinmeyeceğini yazarak otosansür yapacağına da söz vermiştir. Bu başvuruyu inceleyen Meclis-i Vâlâ üyeleri, Patrikhanenin koyduğu şarta uymadığı zaman gazetenin muzır olacağını düşünmüş

[17] [Nahabed Rusinean], *Ughghakhōsut'iwn Arti Hay Lezuin* (İstanbul: H. Miwhēndisean Dbaran, 1853).
[18] *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, c. 10 (Erevan: Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademia, 1984), 96–97.
[19] Masayuki Ueno, "The First Draft of the Armenian Millet Constitution," *Annals of Japan Association for Middle East Studies* 23 (2007): 232.
[20] Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014), 17, 19.

ve önlem olarak Hariciye Nezareti Tercüme Odası'ndan bir sansür memuru tayin etmekle basımdan önce nüshalarını tetkik etmek şartıyla izin vermeyi önermiştir. Sansür memuru, gazetenin ilmî bilgiler ve zararsız haberlerin dışında hiçbir şey içermediğini tespit edecekti. Bu öneriyi alan Sadrazam, o dönemde Rumlar gazete çıkardığı halde Ermenilerin başvurusunu reddetmesinin uygun olmadığını yazmış ve Meclis-i Vâlâ'nın önerisine göre izin vermeyi Padişaha arz etmiştir. Sadrazama göre "çünki memalik-i devlet-i 'aliyede basma serbestiyeti tecviz olunamayacağından memalik-i şahanede tab' olunan gazeteler Nemçe ve Prusya ve Rusya devletleri ülkelerinde cari olduğu üzere sansür ta'bir olunur bir me'muriyet-i teftişiyenin nezaret-i mahsusası tahtında bulunmak" lazımdı. Sadrazam, Ermeni asıllı Osmanlı memurlarından Hagop Grjigyan'ı bu vazifeye layık görmüş ve ona Ermenice ve Fransızca, Rum asıllı Tercüme Odası memuruna ise Rumca gazetelerinin sansür görevini vermeyi önermiştir. Padişah Sadrazamın önerisine göre *Hayasdan*'ın yayınına izin vermiş ve sansür memurunun tayini de layık görmüştür.[21] Bu bölümde göründüğü gibi patrikhane Ermenilerin matbaa faaliyetini denetlerken 1840'larda ve 1850'lerde genel olarak Osmanlı'da süreli yayınlar devletin kontrol altındaydı.[22]

II. Eleştirel Gazetelerin Ortaya Çıkışı

İstanbul'un Ermeni ileri gelenleri, 1855'te topluluğun idaresi için bir nizamname tasarlamaya başlamış, 1860'ta bu nizamnameyi Osmanlı Devleti'nden onay almadan yürürlüğe koymuş ve 1863'te devletin onayını almayı başarmıştır.[23] Bu metnin çift kimliğe sahip olması, Osmanlıca olarak "Ermeni Patrikliği Nizamatı," Ermenice olarak "Ermeni Milli Anayasası" (ve Ermeni harfli Türkçe olarak "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan") diye farklı bir şekilde adlandırılmasından aşikardır. Bu metin, devletin gözünde "devlet kanunu" statüsünü kazanarak *Düstur*'e de eklenirken Ermeniler arasında kendi ilerlemelerinin göstergesi olan anayasal metin olarak kabul edilmiştir.

Milli Anayasayı hazırladığı yıllarda Ermeni basınında mühim bir dönüşüm görmek mümkündür. Önceki dönemde gazetelerde sadece "haber" verilirdi ve topluluğun siyaseti hakkında yorum yapmak ve tartışmak uygun görünmezdi fakat yeni nizamnameyle Milli Genel Meclis kurulacak ve topluluğun siyaseti tartışmaya açılacak diye bir beklenti doğmuştu. Böylece Harutyun Sıvacıyan'ın çıkardığı *Meghu* ve Garabed Panosyan'ın çıkardığı *Münadi-yi Erciyas* gibi gazeteler, topluluğun siyasetini tartışmaya ve topluluğun dinî ve laik liderlerine karşı eleştirel yazılar yayınlamaya başlamıştır.

[21] Ueno, "Empire as a Career," 64–66; COA, İ.MSM 936 (29 Rebiülahir 1262/26 Nisan 1846, 2 Cümadelula 1262/28 Nisan 1846).
[22] Ayrıca bkz. Yazıcı, "Tanzimat Dönemi," 64–65.
[23] Artinian, *Armenian Constitutional System*, 78–91; Ueno, *Managing Religious Diversity*, 83–87.

ՄԵՂՈՒ

Meghu'nun kapak sayfası

Harutyun Sıvacıyan, Ermeni zenginlerin maddi yardımıyla Paris'te okumuş ve İstanbul'a döndükten sonra 1856'da *Meghu* gazetesini yayınlamaya başlamıştır.[24] Bu dönemde başka Ermeni gazeteleri, Avrupa ve Osmanlı Devleti'yle ilgili haberlere daha çok yer verirken *Meghu* ise Osmanlı Ermenileriyle ilgili yazılara daha çok yer ayırmıştır. Bazen karikatür ve bazen de Türkçe kelimelerinin karıştığı konuşma Ermenicesini de kullanmasından anlaşıldığı üzere *Meghu*'nun hedef kitlesi daha önceki gazetelerinkinden farklı ve genişti. Garabed Panosyan ise, Kayseri'de doğmuş ve okumaya devam etmek için İstanbul'a gelmiş, İstanbul'da yaşayan ve Türkçe konuşan hemşerilerinin maddi yardımıyla 1859'da Ermeni harfli Türkçe olarak bir gazeteyi çıkarmaya başlamıştı.[25] 70 tirajla ayda 2 defa yayınlanmak üzere başlayan *Münadi-yi Erciyas*, zamanla İstanbul Ermenilerinin ilgisini kazanmış, başka Ermeni süreli yayınların ya aylık ya iki haftalık ya da haftalık olduğu bu dönemde haftada 3 defa çıkartılmaya başlanmış ve devamlılık kazanan ilk Ermeni harfli Türkçe gazetesi olmuştur.

Patrikhanenin etrafında toplanan dinî ve laik Ermeni ileri gelenleri, "Milli İdare" adıyla topluluğun yönetiminde reform yapmaya çalışırken eleştirel gazetelerin gelişmesinden sevinmek yerine *Meghu* ve *Münadi-yi Erciyas*'ın yazılarını engel olarak görmeye başlamıştır. 1860'ta Milli İdarenin Ruhani Meclisi, gazeteleri şikayet ederek Cismani Meclisten tedbir almasını istemiştir. Laik ileri gelenlerin oluşturduğu Cismani Meclis, Ermeni gazetecilerini çağırmış ve yanlış haber yaymakla rezalet çıkarmamak ve halkı Milli İdareden soğutmamak üzere millet ve Milli İdare hakkında yazmadan önce Patrikhane'ye haber vermelerini istemiştir. Gazetecilerden bazısı buna rıza göstermiş ve bazısı ise bunu kabul etmemiştir.[26]

Aralık'ta Ruhani Meclis, *Meghu*'da yayınlanan bir makaleye karşı şiddetli tepki göstermiştir. 10 Aralık 1860 tarihli nüshasında *Meghu*, Vanlı Vartabed Boghos'u suçlamaya kalktı.[27] *Meghu*'ya göre Boghos, sebepsiz yere bir kadını manastıra getir-

[24] *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, c. 11, 88–89.

[25] Ueno, "One Script."

[26] *Adenakrut'iwnk' Azkayin Ěnthanur Zhoghovoy* (4/16 Nisan 1861), 42.

[27] Boghos Vartabed Melikyan hakkında bkz. Richard Antaramian, *Brokers of Faith, Brokers of Empire: Armenians and the Politics of Reform in the Ottoman Empire* (Stanford: Stanford University Press, 2020), 108–120.

terek insafsız bir şekilde dövdürmekle çocuğunun düşürmesine sebep olmak, bazı Vanlı Ermenileri zincire bağlayıp şehir içinde dolaştırmak ve sürgün etmekle ailelerini sefalete sürüklemek ve patriğin emrine ve emri getirene uygunsuz bir şekilde hakaret etmek gibi suçlar işlemiş ama Ruhani Meclis, Boghos'u yeterince cezalandırmamıştır. Bunun sebebi olarak *Meghu*, kim olduğunu belli etmeden Boghos'u koruyan birinin varlığından bahseder ve Ruhani Meclisin yarattığı boşluğu doldurmak üzere "biz ve bütün aklı başında Ermeniler kilisemizde böyle yasa dışı rezillik görmek istemeyip söz konusu Boghos Vartabed'in bundan sonra bir ruhani olarak tanınmayacağına, sadece bir laik olacağına ve bağlı olduğumuz Kutsal Kilisede ruhani vazifeyi yapacak ehliyete sahip olmayacağına hüküm veririz" diye beyan etmiştir. Üstelik Boghos'un ruhanilikten çıkartılmasının (*garkēn ludzel*) lehinde olanları Okumasever Cemiyetinin (*Ěnt'erts'asirats' ěngerut'ean*) ofisine çağırmakla bir imza kampanyası da başlatmıştı.[28] Ruhani Meclis, *Meghu*'nun ruhanilikten çıkartılması hükmü verişini ruhanilerin yetki sınırına tecavüz olarak görmüş ve bunu Cismani Meclise haber vermiştir. Tahkik için çağırılan Sıvacıyan, Ruhani Meclisin önünde hatasını kabul etmiştir.[29]

Birkaç ay sonra iki grup Ermeni, *Meghu* ve *Münadi-yi Erciyas*'a karşı şikayette bulunmuştur. 16 Mart 1861 tarihli şikayet mektubunda Kudüs Ermeni manastırının 23 rahibi, bu iki gazetenin "nahoş yazılar" yayınladığını Milli Genel Meclise bildirmiştir. Nisan'da ise Milli Genel Meclisin 59 vekili, imzalarıyla bir şikayet mektubunu meclise sunmuş ve aynı iki gazetenin Milli Genel Mecliste konuşulanları aynen yayınlamadığını iddia ederek bundan sonra gazetelerin Genel, Ruhani ve Cismani Meclislere, millete ve şahsa karşı her hangi hakaret olabilecek hiç bir şey yazmamasını ve yazdıkları halde Milli Genel Meclis tarafından cezalandırılmasını teklif etmiştir.[30] Bu teklif, gazeteleri kontrol altına almak amacıyla Milli Genel Mecliste bir tüzüğün gerekliliğinin tartışılmasına yol açmıştır.

Paris'te tıp okuduktan sonra İstanbul'da devlet hizmetinde yer alan ve Milli Genel Meclisin başkanı olan Serovpe Viçenyan, başkan kürsüsünden inmiş ve bir vekil olarak başka vekillere basın ve düşünce özgürlüğü hakkında kendi fikrini anlatmıştır.[31] Ona göre düşünce özgürlüğü (*gardzeats' azadut'iwnē*), düşüncelerin yarışmasından başka bir şey olmayıp kötü düşüncenin özgürce eleştirilmesi gerekmektedir. Eleştiri kabul etmemek ve düşünce özgürlüğünden uzaklaşmak, halkı cehalete sürükler. Viçenyan, düşünce özgürlüğünün Devlet-i Aliye dahil olmak üzere bütün devlet tarafından kabul edildiğini, bu özgürlüğü yerine getirme yetkisinin gazetelere verildiğini ve sadece Ermeni gazetelerini bu özgürlükten uzaklaştırmanın mümkün olmadığını da ifade etmiştir.

Viçenyan bu şekilde basın özgürlüğünü savunurken, iftiranın önlenmesi gerektiğini ifade ederek gazetelere karşı kısıtlama getirmeyi savunmuş ve bunun için özgürlüğün sınırını vurgulamıştır. Ona göre bazı Ermeni gazeteler haddini aşmış

---

[28] *Meghu*, no. 118 (10/22 Aralık 1860).

[29] *Masis*, no. 466 (11/23 Ocak 1861); *Adenakrut'iwnk' Azkayin Ěnthanur Zhoghovoy* (4/16 Nisan 1861), 42, 46.

[30] *A.g.y.* (25 Mayıs/6 Haziran 1861), 63.

[31] *A.g.y.*, 63–64.

haldedir. Başkasını suçlarken kanıta dayanılması şarttır. Aksi halde o suçlama iftira olur. Korunması gereken, "düşüncenin özgürce eleştirilmesi" olup "özgürlüğün yasal haddini aşan gazeteler değildir." Bu fikre dayanarak Viçenyan, Ermeni gazeteleri için özgürlüğün sınırını çizmek amacıyla bir tüzük (kendi ifadesiyle kanun) hazırlatmayı ve bunun için vekillerden bir heyet kurmayı teklif etmiştir. Vekillerin çoğunluğu, bu teklifin lehinde bulundu. Onlar arasında gazetede haber olmaktan korkarak mecliste konuşmaktan çekindiğini söyleyenler de vardı.

Viçenyan'ın bir vekile verdiği cevap, devletin ve Milli İdarenin yetki alanları hakkındaki anlayışını görmek için faydalıdır. Viçenyan'ın konuşmasından sonra vekiller, o güne kadar gazetecilerin yaptığı yanlışlıkları cezalandırma imkanının olup olmadığı tartıştılar. Bir vekil yeni yapılacak tüzüğün geçmişe uygulanamaz olduğunu söyleyince bir başka vekil, gazeteler hakkında Ermenilerin henüz tüzüğü olmasa da o güne kadar yapılan ve tüzüğün hazırlama sürecinde yapılacak yanlışlıklara göz yummalarının uygun olmadığını iddia etmiştir. Buna cevaben Viçenyan, Ermenilerin tüzüğü olmasa da devlet kanununun mevcut olduğuna dikkat çekerek devlet kanununun her şahsın onurunu güvence altına aldığını, gazete tarafından hakaret edilenlerin ona göre Bab-ı Aliye müracaat edebileceğini ve kendi onurunu korumak için herkesin devlet kanununa göre yeterince çare bulabileceğini ifade etmiştir.[32] Burada ilgimizi çeken, Viçenyan'ın Ermenilerin gazetelerle ilgili bir tüzük yapmaları gerektiğini iddia ettiği halde aynı konuda devlet kanununun geçerliliğini savunması ve belki de daha erken dönemde olduğu gibi imparatorluk içinde muhtelif hukuki sistemlerin birlikte bulunmasından hiç şüphe duymamasıdır.

Milli Genel Meclis, hemen hemen oy birliğiyle heyet kurmaya karar vermiş ve heyeti iki ruhani ve beş laik üyesinden oluşturacağını da kararlaştırmıştır. Bir sonraki oturumda yapılan oylamayla ruhanilerden Nerses Vartabed Varjabedyan ve Samatya papası Der Arisdages, laiklerden Serovpe Viçenyan, Sdepan Aslanyan, Krikor Aghaton, Krikor Odyan ve Arakel Dadyan üye olarak seçildi.[33] Dikkatimizi çeken nokta, seçilenler arasında hiç gazetecinin bulunmaması ve laik üyelerin hepsinin Avrupa'da okumuş ve memur, doktor veya mühendis olarak devlet hizmetinde bulunanlar olmalarıdır. En çok oy kazanan Viçenyan, tıp profesörü olarak devlet okullarında hizmet etmiş ve 1850'lerde Fuat Paşa'nın Mısır ve Paris yolculuğuna refakat ederek onunla yakın ilişki kurmuştur. Askerî Tıbbiye Mektebinde ve Viyana'da tıp okumuş olan Sdepan Aslanyan, Tıbbiye Mektebinin profesörüydü. Krikor Aghaton, Reşit Paşa'nın sarrafı olan Mgrdiç Amira Cezayirliyan'ın maddi yardımıyla Paris'te ziraat okumuş ve İstanbul'a döndükten sonra Ziraat Mektebinin öğretmeni olmuş ve 1860'larda ise Meclis-i Âli-yi Hazain ve Divan-ı Muhasebat'ın üyeliği gibi hizmetlerle devletin malî reformlarıyla meşgul olmuştu. Mithat Paşa'yla yakın ilişkisiyle tanınan Krikor Odyan da Paris'te okuduktan sonra İstanbul'a dönmüş ve devlet hizmetine

[32] *A.g.y.*, 64, 65.
[33] *A.g.y.* (25 Mayıs/6 Haziran 1861), 65, (30 Mayıs/11 Haziran 1861), 66.

girmişti. Arakel Dadyan ise babası gibi, Osmanlı baruthanesinde barutçubaşılık görevini üstlenmiştir.[34]

Halbuki bu tarihten sonra heyet üyeleri dahil olmak üzere İstanbul'un Ermeni ileri gelenleri, Kudüs Ermeni Patriğinin seçim meselesini çözmek ve Ermeni Milli Anayasası için devletten onay almaya çalışmakla uğraşmak zorunda kalmıştır.[35] Bu sırada *Münadi-yi Erciyas*'ın bir makalesi, devlet adamlarının dikkatini çekmiş ve Ermeni gazetelerinin sadece Ermeni ileri gelenleri için değil devlet için de sorun yaratabileceğini hatırlamıştır.[36] Makalenin konusu, Zeytun Ermenilerinin isyanı olarak tanınan bir olaydı. 1862'de Zeytun Ermenileri ve komşu Müslüman köylüler arasında çıkan anlaşmazlık, Ermenilerin Müslüman köyüne saldırmasına sebep olmuştur. Bu olayı haber alan Maraş mutasarrıfı Aziz Paşa, o bölgedeki Ermeni köyüne hücum ederek Zeytun Ermenilerini teslime çağırmıştır. *Münadi-yi Erciyas*'ın editörü Panosyan, bu gelişmeyi anlatırken 200 kişiyi öldürmek, yağma etmek, kiliseyi yakmak ve manastıra saldırmak gibi Aziz Paşa'nın insafsız bir şekilde davrandığına dair bilgi aldığını yazmıştır. Panosyan, bir yanda Zeytun Ermenilerinin yaptıklarından ceza almaları gerektiğini yazarken diğer yanda Aziz Paşa'nın yaptığının adalete aykırı olduğunu ifade ederek onu suçlamaktadır. Osmanlı Devleti, Panosyan'ın makalesinin yanlış olduğunu ve böyle yanlış haberi yaymak "saltanat-ı seniyenin bi'l-cümle teba'asının istihsal-i refah u rahat ve istikmal-i asayiş u emniyetleri hakkında da'ima ittihaz ve icra buyurmakda olduğu usul-i 'adile" aleyhinde olduğunu belirterek ceza kanununa göre olabildiği kadarıyla *Münadi-yi Erciyas*'ın toplattırılmasını, 20 mecidi altınlık para cezasının hükmedilmesini ve matbaasının kapattırılmasını emretmiştir.[37] Neticesi olarak *Münadi-yi Erciyas* gazetesinin ömrü sona ermiştir.

III. Özgürlüğün Sınırı

1863'te Osmanlı Devleti'nden Milli Anayasa hakkında onay aldıktan sonra Ermeni ileri gelenlerinin ilk ele aldığı meselelerden biri ise, Ermeni gazeteleri için hazırlanan tüzüğü yürürlüğe koymaktı.

1863'te Cismani ve Ruhani Meclisler, tüzüğün taslağını beraber incelemiş ve son onaylama için Milli Genel Meclise sunmuştur. Bu arada Cismani Meclis, Ermeni harfli Türkçe dahil olmak üzere İstanbul'da yayınlanan 6 Ermeni gaze-

---

[34] COA, DH.SAİD.d 1, s. 60; Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, haz. Osman Köker (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003), 44–46; Mahmut Akpınar, "Bir Tanzimat Bürokratının Portresi: Krikor Ağaton Efendi (1823-1868)," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 28, no. 2 (2013), 332–345; Arthur Beylérian, "Krikor Odian (1834–1887): Un haut fonctionnaire Ottoman, homme des missions secrètes," *Revue du monde Arménien moderne et contemporain* 1 (1994): 45–86; Pars Tuğlacı, *The Role of the Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life* (Istanbul: Pars Yayın, 1993), 223–225.

[35] Artinian, *Armenian Constitutional System*, 86–91.

[36] Ueno, "One Script," 614; *Miwnadiyi Ērjiyas*, no. 213 (14/26 Ağustos 1862), 214 (16/28 Ağustos 1862), 215 (18/30 Ağustos 1862).

[37] COA, İ.MVL, 21426 (16 Rebiülevvel 1279/11 Eylül 1862).

tesinin (*Meghu*, *Giligia*, *Zepiwr*, *Varaka-yı Havadis*, *Masis*, *Jamanag*) editörlerini çağırmış ve onlara şu şekilde uyarmıştır.

> çünkü siz Lusavorçagan [Ermeni kilisesine mensup]sunuz ve Milli İdarenin yetki altındasınız, siz tüzüğün yürürlüğe koyulmasına kadar dolaylı olsun dolaysız olsun din, anayasa ve [Milli] İdareye karşı (*grōnk'i, Sahmanatrut'ean, ew Varch'ut'ean*) hakarete sebep olabilecek hiçbir şey yazmamalısınız, şahsi olarak asıllı olsun asılsız olsun suçlama ve eleştirel mütalaada bulunmamalısınız, fakat sadece kanunen mahkum olanlara verilen hükmü yayınlamalısınız.[38]

Bu çağırış, İstanbul Ermenilerinin dikkatini çekmiş ve dedikodu yapmalarına sebep olmuştur. Panosyan'a göre "[g]azeta meselesi bu arada ehali beyninde ol mertebe ehemmiyet kesb itdi ki, dört tarafda günagün manalar verilmeye başladı."[39] *Giligia*, *Varaka-yı Havadis*, *Masis* ve *Jamanag*'ın editörleri, Cismani Meclisin talebine rıza göstermiş, din, anayasa, İdare ve her şahsın onuruna saygılı olmalarını belirten yemin belgesini imzalamış ve Cismani Meclise vermiştir.[40]

Editörler arasında açık bir şekilde tüzüğe desteğini ifade eden, Sdepan Papazyan'dı. İstanbul Ermenileri, Cismani Meclisin resmî açıklamasının *Masis*'te yayınlanmasını beklerken[41] *Jamanag* gazetesinin editörü ve eğitimci olarak tanı-

ԺԱՄԱՆԱԿ
1863

1859

Jamanag ve *Munadi*'nin kapak sayfaları

[38] *Masis*, no. 614 (16/28 Kasım 1863).
[39] Garabed H. P'anosean, *Ēfk'earē Mukhayyērē* (İstanbul: Hovhannēs Miwhēndisean T'abkhanēsi, 1863), 88.
[40] *Masis*, no. 614 (16/28 Kasım 1863).
[41] P'anosean, *Ēfk'earē Mukhayyērē*, 87, 88.

nan Papazyan, alelacele 9 Kasım 1863 tarihli nüshasında önsöz ve 14 maddeden oluşturulan tüzüğün taslağını yayınladı.[42] Papazyan, milletin faydası için Milli İdareyi desteklemeleri gerektiğini ifade ederek Milli İdare için çalışanları eleştirmenin yasaklanmasını uygun görmüştü. Hatta Ermeni editörlerinin henüz acemi olduğunu ekleyerek onlara sınır gösteren tüzüğün haklı olduğunu iddia etmişti.

Söz konusu tüzük, Ermenice olarak "Matbuat Kanunu" (*Dbakragan Ōrēnk'*) diye adlandırıldı. Tüzüğün önsözünde tasarlama heyeti, Viçenyan'ın mecliste söylediği gibi, bir yanda düşünce özgürlüğünün önemini vurgulamayı unutmayarak düşünce özgürlüğünün yanlış düşüncenin eleştirilmesi ve bertaraf edilmesini sağlayacağını ifade etmiştir. Ama diğer yanda kısıtlamanın gerekliliğinden bahsederek millet ve halk açısından her zaman saygılı tutulması gereken üç şey olduğuna ve istisna olarak bunların eleştiriden muaf tutmaları gerektiğine dikkat çekmiştir. Üç şey ise, inanç, salahiyet *(ishkhanut'iwn*) ve millet için çalışanlardır.[43]

Birinci madde, basının özgürlüğünü tekrar ederek basının devletin verdiği özgürlük sınırı içinde özgür olduğunu beyan eder ama dinî meselelerin kilisenin yetki alanında olduğunu da söyleyerek dinî meselenin istisna olarak görünmesi gerektiğini vurgular. Üçüncü madde, din, anayasa ve Milli İdareye hakaret etmesini yasaklar ve sonraki maddeler, millet için çalışanlar ve din adamlarını eleştiri yazılarından korur. Yedinci maddede ise, Milli İdareye karşı davranmaya teşvik etmek ve millet içinde karışıklığa sebep olmak da yasaklanır. Bu maddelere aykırı davrananları yargılamak için Milli Genel Meclis bir heyet seçecekti. Bu heyet 100 kuruştan 500 kuruşa kadar para, 2 haftadan 3 aya kadar yayın tatili ve süreli yayını kapatma cezası çıkartabilecek ve suçun ağırlığı ve devlet kanununun hükümlerince cezayı kararlaştıracaktı. Ermeniler arasında geçerli olan tüzük içinde devlet kanunundan da bahsedilmesi, bu tüzüğün erken modern hukuki çoğulluğunu yansıtan tarafını göstermektedir.

Tüzüğün son maddesinde gerektiği zaman heyetin Osmanlı Devleti'ne başvuracağı da belirtilir ama burada dikkat etmemiz gereken, devlete başvurmanın sadece gerektiği zaman olacağının ve heyetle gazete arasındaki ilişkinin genellikle vasıtasız (*ughghagi*) olduğunun vurgulanmasıdır.[44] Genel olarak bu taslak, Ermenilerin özerkliğini ifade etmeye yönelmekte ve Ermeni ileri gelenlerinin topluluğun düzenini korumalarının devlete karşı kendi sorumluluğu olarak gördüğünü, bunun için Ermeni gazetelerini kendi kontrol altına almaları gerekir ve kendi kendine ceza bile verebilir diye düşündüğünü göstermektedir. Osmanlı'da gayrimüslim ruhanilerin dinî ceza verebildiği bilinmektedir[45] ama burada dikkatimizi çeken, kendi aralarında olsa da Ermenilerin devletin vasıtası olmadan ceza verebileceğinin ifade edilmesidir.

Bu noktayı şiddetli bir şekilde eleştiren ise Garabed Panosyan'dı. *Münadi-yi Erciyas*'ın kapattırılmasından sonra 1866'da *Manzume-i Efkar* gazetesini çıkart-

[42] *Jamanag*, no. 23 (9/21 Kasım 1863).
[43] *A.g.y.*
[44] *A.g.y.*
[45] Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik, 2004), 237, 238.

mayı başlayana kadar Panosyan, Ermeni harfli Türkçe gazetesi *Varaka-yı Havadis*'in yazı işlerini üstlenmiş ve gerektiği zamanda risale yayınlayarak kendi fikrini açıklamıştır. 1863'te ise *Jamanag*'ın yazısına tepki göstermek ve tüzüğü eleştirmek amacıyla *Efkar-ı Muhayyere* (*Seçmece Düşünceler*) olarak adlandırılan 120 sayfalık bir risaleyi Ermeni harfli Türkçe olarak çıkartmıştır.[46]

Bu risalede Panosyan, gazetenin ve basın özgürlüğünün önemini beyan ederken defalarca Ermenice *Sahmanatragan* (anayasal, meşruti) kelimesini kullanmakla Ermeni milletinin meşrutiyete geçtiğini vurgulamıştır. Ermeni Milli Anayasası yürürlüğe koyulduğundan "[m]illetimizin şimdiki idaresi Sahmanatragan [meşruti] dır."[47] Panosyan'a göre meşrutiyetten önce halkın "milletçe bir ağır mesuliyet olamaz idi, çünki hiç bir memuru tayyin iden millet deyil idi." Fakat meşrutiyete geçmekle milletin hak ve sorumluluğu ortaya çıktı ve halkın sorumluluğundan biri ise kendi seçtiği meclis azalarını denetlemekti. "[H]er bir mesuliyyet milletin üzerinde olacak dır, dimek dir ki, tabiatiyle millet de kendi memurini üzerine dört göz ile bakacak dır, yahod bakmalı dır."[48] Bu durumda gazeteler, gizli saklı olmamak üzere Milli İdarede çalışanların yaptıklarından halkı haberdar etme vazifesini üstlenmiştir. Böylece "ğazetaların elzemiyyeti mutlak suretde dir" ve "Sahmanatragan [meşruti] idarenin sıhheti, ancak kalem serbestiyeti ile mümkin olabilib, başka dürlü mümkin olamaz."[49]

Viçenyan gibi Panosyan da "kalem serbestiyeti"nin yani basının özgürlüğünün sınırsız olmasına karşı çıkmıştır. Fakat ona göre sınır koyabilen, sadece devlettir "çünki *hükümet* içinde *hükümet* ve Devletin *nizamı* üzerine milletçe *nizam* olamaz idi."[50] Panosyan Osmanlı Devleti'nin Matbaa Nizamnamesi'ni çıkardığının, Ceza Kanunnamesi'ne matbaayla ilgili maddeleri soktuğunun ve *Jamanag*'ın editörü Papazyan'ın bu gerçeği görmezlikten gelmekle yanıldığının altını çizmiştir.[51] Zaten bir yıl önce kendisi de Ceza Kanunnamesi'ne göre cezalandırılmış ve gazetesini kapatmak zorunda kalmıştı. "[M]üellifleri milletimizden bulunan ğazetalar dahi, memaliki mahrusede tab u neşr olunmakde olan, ve müellifleri mühtelif milletden ve mezhebden bulunan sayir ğazetalar ile beraber, Hükümet tarafından vaz olunmuş olan ayni kavanin tahtında" bulunmaktadır.[52] Hatta gazeteciler gazete yayınlama iznini "deyil Patrikhaneden, illa, ya Bab-ı Âliden, ve ya da Nezaret-i Celile-yi Marif-i Umumiye'den almış dırlar."[53] Panosyan, hukuki çoğulluğa karşı hukuki merkeziyetçilik açısından gazeteciler Ermeni

[46] P'anosean, *Ēfk'earē Mukhayyērē.*
[47] *A.g.e.*, 5. Ermeni harfli Türkçe metinlerin transkripsiyonu, bugünkü Türkçe yazma kuralına göre değil, büyük harf, izafe ve eğik yazı dahil olmak üzere orijinalde yazıldığı gibi yapılmıştır.
[48] *A.g.e.*, 48.
[49] *A.g.e.*, 66, 68.
[50] *A.g.e.*, 81.
[51] *A.g.e.*, 90.
[52] *A.g.e.*, 81.
[53] *A.g.e.*, 94.

olsa da gazeteleri kontrol etmenin Milli İdare ya da Patrikhanenin görevi değil ama devletin görevi olduğunu şu şekilde anlatmıştır:

> [İ]mdi, madam ki Hükümet kavanini mevzuayı kafi add itmekde dir, ve madam ki Patrikhanenin milletceden, yani kilise ve mektebceden başka hiç bir mesuliyeti, ve politikaca zerrece bir vacibatı yok dur, tabiatiyle politikaya dayir, ve ancak hükümetin tebaiyeti tahtında bulunan bir esnaf üzerine dahi, kendi tarafından ayrıca bir kanun vaz itmeye asla hakk u selahiyeti olmamalı, ve bu köşe pek nazikce bir köşe olduğundan, hatta öyle bir teşebbüsata kalkışmakdan dahi bizce sarfı nazar iylemeli dir. Emma ğazetalar yüzünden bazılara fenalık gelmekde imiş, ona Patrikhane katan mesul deyil dir, daha ğazetacılık gibi, milletden çoklarının zararını mucib olucu pek çok sanatlar var dırlar, lakin öyle şeyler ancak Hükümetin bileceyi şeyler dirler, mesela meyhanelerde niçe Ermeniler serhoş oluyorlar deyi, Ermeni meyhanelerine, teatro oyunlarında niçe gencler başdan çıkıyorlar, yahod bazı uyğunsuz hususlarda teşvik olunuyorlar deyi, Ermeni teatrolarına, ve bazı hasteleri iyi idemeyorlar yahod öldürüyorlar deyerek, Ermeni hekimlerine, ve sayirlere ve sayirlere hükümetin Ōrenk'inden [kanunundan] başka bir ōrenk' koymaya, Kaghakagan Zhoghovun [Cismani Meclisin] zerrece selahiyeti olamaz, ve hem de olmamalı dır, der isek, yanılmayız zann ideriz.[54]

Ayrıca Panosyan, Ermeni gazetecileri susturmanın sonucunun düşünülmek zorunda olunduğunu da belirtti. O halde Ermeniler, "muharrirleri sayir mezhebden olan ğazetalar"a "müracaat itmezler mi?"[55]

Masis gazetesine göre tüzük taslağı, Aralık 1863'te Milli Genel Meclise sunulmuş ama mecliste yeterli çoğunluk bulunmadığından onaylama yapılmadan o günkü oturum sona ermiştir.[56] O tarihten sonra Ermeni gazeteleri ve Milli Genel Meclis tutanağı hiçbir açıklama yapmadan tamamen söz konusu tüzükten bahsetmeyi bırakmıştır. Kaynakların aniden susmaları, Ermenilerin tartışmalarının sonucu olarak değil başka bir nedenle tüzükten vazgeçmiş olduklarını düşündürür.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, çeşitli dillerde çoğalmakta olan süreli yayınları kontrol altına almayı hedeflemeye başlamıştır. Bundan önce genel olarak matbaa ve basma faaliyetiyle ilgili olarak bir nizamname ve Ceza Kanunnamesi'nin iki maddesi olsa da süreli yayınlara özel bir kanun ve devlet dairesi bulunmamıştı. Bu boşluğu doldurmak için 1862'de Maarif Nezareti'ne bağlı olarak Matbuat Müdürlüğü kurulmuş ve 1864'te Matbuat Nizamnamesi çıkartılmıştır.[57] Bu durumda yüksek devlet adamlarının Ermeni ileri gelenlerini girişimlerinden vazgeçirmiş ya da Ermenilerin vazgeçmek zorunda olduğunu anlamış olmaları olanak-

[54] *A.g.e.*, 91, 92.
[55] *A.g.e.*, 118, 119.
[56] *Masis*, no. 618 (14/26 Aralık 1863).
[57] Demirel, *II. Abdülhamid*, 43, 44.

lıdır. Onlara kalan çare ise, devlete şikayet etmekle gazetecinin cezalandırılmasını istemekti.

Garabed Panosyan, 1866'da haftada 5, 6 defa çıkarmak üzere Ermeni harfli Türkçe olarak *Manzume-ı Efkar* adıyla yeni bir gazete yayınlamaya başlamıştır.[58] 1860'lar ve 1870'lerde Osmanlı Ermenileri arasında en popüler gazete olan *Manzume-i Efkar*'da Panosyan, topluluk siyasetine sık sık değinerek Milli İdareye ve dinî ve laik Ermeni ileri gelenlerine karşı muhalif sesler çıkartmaya devam etmiştir. Tüzük yapmakta başarısız kalan ileri gelenler ise, Bab-ı Aliye şikayet ederek Panosyan'ın cezalandırılmasını istemiştir. 1868'de Hariciye Nazırı Fuat Paşa'nın adıyla çıkan emirde şöyle yazılır.[59]

> … şiddet üzre Ermeni Patrikhanesi aleyhinde hücumlar itmeklikden, ve tahdişi ezhanı mucib olucu ruhlar hıfz itmekde olan bahslar neşr iylemeklikden vaz geçmeyerek, alettevali *ehaliyi tahrik* ile, Patrikhane aleyhinde kin u ğarazlarını davet itmekde olub, ve *Patrikhane* tarafından ise, mezkür ğazetanın mezkür *fesadaverane* bahslarından dolayı, makamı celili hariciyeye *bir kaç defa teşekkiler* zuhura gelmiş olması üzerine, Patrikhane aleyhinde hücum itmeklikden ferağat gelmesi zımnında mezkür ğazetaya dostane suretde ihtarlar olunmuş...

Halbuki Panosyan uyarıya itaat etmediğinden Fuat Paşa, Osmanlı tarihinde Karar-ı Âli olarak tanınan ve isteğe göre gazetecileri cezalandırmak amacıyla Mart 1867'de çıkartılan kararnameye dayanarak *Manzume-i Efkar*'ı üç ay tatil etmiştir.

IV. Sonuç

Devletin toplum üzerindeki kontrolünü güçlendirdiği ve devlet-toplum ilişkilerinin yeniden örgütlendiği 19. yüzyılda Osmanlı devlet adamları, gazetelerin çoğalmasıyla toplumda ortaya çıkıp genişleyen basın alanını da denetlemeye girişmiştir. Bu girişimi anlamak için Osmanlı'da gazetelerin çeşitli dillerle yayınlandığını ve basın alanının kısmen örtüşse de dinî topluluğa göre ayrı ayrı ortaya çıktığını unutmamakta fayda var. Osmanlıca basın alanını kontrol etmek, devlet için bir hayli önemliydi, ama farklı dillerle yayınlanan gazeteleri devletin kanununa tabi kılmakla kontrol yetkisini tekeline geçirmek de gerekirdi.

Devletin himayesi altında olsa da 19. yüzyılın ortasına kadar Ermeniler arasında kitap basma faaliyetini denetleyen patrikhaneydi. Ermeni laik ileri gelenleri, bu yetkiyi miras alarak genişletmekle eleştirel gazeteleri denetlemeye kalkmıştır. Milli Anayasayı hazırlamakla topluluğun yönetiminde reform yapmaya çalışan ileri gelenler, önceki çalışmalarda Avrupa'nın siyasi gelişmesini örnek alan liberal aydınlar olarak tanınır. Oysa onların otoriter bir şekilde Ermeni gazetelerini susturmaya çalıştığını görmek, bu tanımın onların faaliyetlerini anlamak için yeterli olmadığını düşündürür. Bu makalede görüldüğü gibi İstanbul'un Ermeni

[58] Ueno, "One Script," 610.

[59] *Manzumēi Ēfk'ear*, no. 716 (3/15 Ağustos 1868).

ileri gelenleri, erken modern Osmanlı'nın hukuki çoğulluğundan hayal gücü alarak modern devlet içinde özerk hareket etme alanını genişletmeye çalışmıştı. Ermeni ileri gelenlerinin faaliyetlerini ve reform hareketlerini anlamakta faydalı olan, onları sadece yenilikçi olarak değil, önceki dönemin mirasçısı olarak da görmektir.[60] Devlet hizmetine girmeyi tercih eden, yüksek devlet adamlarıyla yakın ilişki kuran ve daha önceki dönemin Amiralar ve yüksek rahipleri gibi, milletin düzenini koruyup kavgasız olaysız halde tutmayı kendi sorumluluğu olarak gören Ermeni ileri gelenlerine göre eleştirel gazeteciler, bu sorumluluğu yerine getirmeye engel teşkil ediyordu. Tıpkı onların yakın ilişki kurdukları Âli ve Fuat Paşalara göre, Yeni Osmanlılar gibi.

Bu makalede Ermeni ileri gelenlerin basını susturmayı düşünürken Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe arasında ayrım yapmadığı görünmüştür. Bu hikayeden öğrenmemiz gereken, Ermeni harfli Türkçe eserlerin İstanbul Ermeni tarihinin marjinal yerine değil, ana yoluna koymamızın şart olmasıdır. Ermeni harfli Türkçeyi milli tarih çerçevesine sığmayan istisna olarak görmeyi bırakarak Osmanlı Ermenilerinin zengin tecrübelerinin ve kültürlerinin bir parçası olarak değerlendirmekle ve Ermenice kaynaklarla aynı seviyeye koymakla daha dengeli bir şekilde onların siyasi ve toplumsal tarihine yaklaşabiliriz.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

A.DVNS.GMC.d (Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Gayr-i Müslim Cemaatler Defterleri)

A.DVNS.MHM.d (Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri)

D.PSK (Bab-ı Defteri Piskoposluk Kalemi Evrakı)

DH.SAİD.d (Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri)

İ.MSM (İrade Mesail-i Mühimme)

İ.MVL (İrade Meclis-i Vâlâ)

KK.d (Kamil Kepeci Defterleri)

Süreli Yayınlar

Adenakrut'iwnk' Azkayin Ěnthanur Zhoghovoy

Jamanag

Manzumēi Ēfk'ear

---

[60] İstanbul'un Ermeni ileri gelenleri hakkında ayrıca bkz. Masayuki Ueno, "An Experiment in Political Participation: Istanbul Armenians in the 1860s and 1870s," *Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies 2: Tehran, Cairo, Istanbul, Aleppo, and Beirut*, ed. Hidemitsu Kuroki (Tokyo: ILCAA, 2018), 89–102. Devlet hizmetine giren Ermeniler hakkında, Ueno, "Arumeniajin Osuman Kanryo no Kyoikuteki Haikei," *Kindai Isuramu no Kyoiku Shakaishi: Osuman Teikoku karano Tembo*, ed. Jun Akiba ve Nobuya Hashimoto (Kyoto: Syowado, 2014), 138–164 (Japonca).

Masis

Meghu

Miwnadiyi Ērjiyas

Kitaplar

P'anosean, Garabed H. *Ēfk'earĕ Mukhayyērē*. İstanbul: Hovhannēs Miwhēndisean T'abkhanēsi, 1863.

[Rusinean, Nahabed]. *Ughghakhōsut'iwn Arti Hay Lezuin*. İstanbul: H. Miwhēndisean Dbaran, 1853.

İkincil Kaynaklar

Akpınar, Mahmut. "Bir Tanzimat Bürokratının Portresi: Krikor Ağaton Efendi (1823-1868)". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 28, no. 2 (2013): 329–354.

Antaramian, Richard. *Brokers of Faith, Brokers of Empire: Armenians and the Politics of Reform in the Ottoman Empire*. Stanford: Stanford University Press, 2020.

Aral, Guillaume. *Les Arméniens catholiques: Étude historique, juridique et institutionnelle XVII*e *- XIX*e *siècle*. Nice: Les Éditions de Nicéphore, 2017.

Artinian, Vartan. *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839–1863: A Study of its Historical Development*. Istanbul, 1988 (Türkçe çevirisi, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839–1863*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2004).

Aslanian, Sebouh David. "'Prepared in the Language of the Hagarites': Abbot Mkhitar's 1727 Armeno-Turkish Grammar of Modern Western Armenian". *Journal of the Society for Armenian Studies* 25 (2016): 54–86.

—— *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers across the Armenian Diaspora, 1512–1800* (New Haven: Yale University Press, 2023).

Barkey, Karen. "Aspects of Legal Pluralism in the Ottoman Empire". *Legal Pluralism and Empires, 1500–1850*, ed. Lauren Benton ve Richard J. Ross, 83–107. New York: New York University Press, 2013.

Başaran, Betül. *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century: Between Crisis and Order*. Leiden: Brill, 2014.

Beylérian, Arthur. "Krikor Odian (1834–1887): Un haut fonctionnaire Ottoman, homme des missions secrètes". *Revue du monde Arménien moderne et contemporain* 1 (1994): 45–86.

Braude, Benjamin. "Foundation Myths of the Millet System". *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, c.1, 69–88. New York: Holmes & Meier Publishers, 1982.

Cankara, Murat. "Rethinking Ottoman Cross-Cultural Encounters: Turks and the Armenian Alphabet". *Middle Eastern Studies* 51, no. 1 (2015): 1–16.

Cioeta, Donald J. "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria, 1876–1908". *International Journal of Middle East Studies* 10, no. 2 (1979): 167–186.

Demirel, Fatmagül. *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007.

Der Matossian, Bedross. "The Development of Armeno-Turkish (Hayatar T'rk'erēn) in the 19th Century Ottoman Empire: Marking and Crossing Ethnoreligious Boundaries". *Intellectual History of the Islamicate World* 7, no. 2/3 (2019): 1–34.

Erol, Merih. "Surveillance, Urban Governance and Legitimacy in Late Ottoman Istanbul: Spying on Music and Entertainment during the Hamidian Regime (1876–1909)". *Urban History* 40, no. 4 (2013), 706–725.

Frazee, Charles A. *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453–1923*. London: Cambridge University Press, 1983.

Haykakan Sovetakan Hanragitaran. 12 c. Erevan: Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademia, 1974–1986.

İskit, Server. *Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları*. Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943.

Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik, 2004.

Kermeli, Eugenia. "The Right to Choice: Ottoman Justice vis-à-vis Ecclesiastical and Communal Justice in the Balkans, Seventeenth-Nineteenth Centuries". *Studies in Islamic Law: A Festschrift for Colin Imber*, ed. Andreas Christmann ve Robert Gleave, 165–210. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Kharatyan, A[lbert]. *Arevmtahay Parberakan Mamulě ev Grak'nnut'yuně Ōsmanyan T'urk'iayum*. Erevan: Haykakan SSH GA Hratarakch'ut'yun, 1989.

Kuran, Timur. *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton: Princeton University Press, 2011.

Manoukian, Jennifer. "Cultural Nationalism and the Spread of a 'National Language' among Arabophone, Turcophone and Kurdophone Armenians in the Ottoman Empire, c. 1840 to c. 1860". *Middle Eastern Studies* 59, no. 3 (2022): 359–376.

—— "Forbidden Attraction: Ottoman Armenians and the Turkish Language in the Age of Nationalism". *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 11, no. 1 (2024): 209–243.

Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014.

Pamukciyan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler*. Haz. Osman Köker. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003.

Strauss, Johann. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th–20th Centuries)?" *Arabic Middle Eastern Literatures* 6, no. 1 (2003): 39–76.

Step'anyan, Hasmik. *Hayatar T'urk'eren Grakanut'yuně: Aghbyuragitakan Hetazotut'yun*. Erevan: Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun, 2001.

Tamer Torun, Aytül. "'Matbuat Hürriyetimiz Var mı Yok mu?': 1908 Sonrası Basın Özgürlüğü ve Matbuat Kanunu Tartışmaları". *Kebikeç* 40 (2015): 93–118.

Tuğlacı, Pars. *The Role of the Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life*. Istanbul: Pars Yayın, 1993.

—— *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, c. 1. Istanbul: Pars Yayın, 2004.

Ueno, Masayuki. "The First Draft of the Armenian Millet Constitution". *Annals of Japan Association for Middle East Studies* 23 (2007): 213–251.

—— "Arumeniajin Osuman Kanryo no Kyoikuteki Haikei". *Kindai Isuramu no Kyoiku Shakaishi: Osuman Teikoku karano Tembo*, ed. Jun Akiba ve Nobuya Hashimoto, 138–164. Kyoto: Syowado, 2014 (Japonca).

—— "One Script, Two Languages: Garabed Panosian and his Armeno-Turkish Newspapers in the Nineteenth-century Ottoman Empire". *Middle Eastern Studies* 52, no. 4 (2016): 605–622.

—— "Empire as a Career: Hagop Grjigian or an Armenian in the Ottoman Bureaucracy". *The Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 76 (2018): 57–80.

—— "An Experiment in Political Participation: Istanbul Armenians in the 1860s and 1870s". *Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies 2: Tehran, Cairo, Istanbul, Aleppo, and Beirut*, ed. Hidemitsu Kuroki, 89–102. Tokyo: ILCAA, 2018.

—— *Managing Religious Diversity in the Ottoman Empire: Experiences of Istanbul Armenians in the Nineteenth Century*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2025.

Yazıcı, Nesimi. "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme". *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, 55–84.

Yosmaoğlu, İpek K. "Chasing the Printed Word: Censorship in the Ottoman Empire, 1876–1913". *The Turkish Studies Association Journal* 27, no. 1/2 (2003): 15–49.

Öz: 1860'larda İstanbul'un Ermeni ileri gelenleri, dinî topluluğun yönetimini düzene sokmak amacıyla "Ermeni Milli Anayasası"nı hazırlamış ve ana organ olarak bir meclis kurmuştur. Bu mecliste ilk tartışılan konulardan biri ise o yıllarda topluluğun yönetimi hakkında eleştirel yazılar yayınlamaya başlayan Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe gazeteleri kontrol altına almak ve bu amaçla bir tüzük yapmaktı. Başarısız bitmiş olsa da bu girişim, Tanzimat dönemindeki devlet-toplum ilişkilerinin değişimini, Patrikhanenin etrafında toplanan Ermeni ileri gelenlerinin reform hareketlerini, İstanbul Ermenileri arasında basının gelişimini ve Osmanlı'nın çok-kültürlü toplumunu anlamak için faydalıdır. Bu makalede İstanbul Ermeni ileri gelenlerinin gazeteleri denetleme girişimi ve ona karşı çıkan gazeteci Garabed Panosyan'ın tepkisi incelenecek.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Devleti, Ermeni Milli Anayasası, Hukuki Çoğulluk, Ermeni Harfli Türkçe

Responsibility for Controlling Armenian Newspapers: The Ottoman State and Armenian Notables in Tanzimat Period Istanbul

Abstract: In the 1860s the Armenian notables in Istanbul created the "Armenian National Constitution" with the aim of comprehensively reforming community administration and established an assembly to act as the main administrative body of their community. One of the first items of discussion in the assembly was the introduction of regulations to control Armenian and Armeno-Turkish newspapers, which had begun to openly criticize the community's administration. Although this attempt was unsuccessful, it provides insight into the changing relationship between the state and society in the Tanzimat Period, the reform movement led by Armenian notables, the development of journalism in Istanbul's Armenian community and the multicultural society under Ottoman rule. This article investigates the notables' attempt to restrict newspapers and the aggressive response from the journalist Garabed Panosian.

Keywords: Ottoman Empire, Armenian National Constitution, Legal Pluralism, Armeno-Turkish

Kawar'dan *Bolis*'e: *Azadamard* Gazetesindeki Yansımalar

Orhun YALÇIN*

Bu makale, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (EDF ya da Taşnaktsutyun) Osmanlı İmparatorluğu'nda radikal sosyalizmden reformist sosyalizme yönelişini açıklamak için geliştirdiğim bir kavram olan *Sosyalist Osmanlıcılık*'ı ele almakta ve 1908'de ikinci anayasanın ilanı sonrasında Ermenilerin içinde bulundukları siyasal koşulları *Azadamard* gazetesi üzerinden incelemektedir.[1] Taşnaktsutyun'un bu siyasal dönüşümü, örgütün 1896'daki Osmanlı Bankası baskınıyla İstanbul'da görünürlük kazanmasının ardından, *kawar*[2] merkezli silahlı direniş politikasından daha geniş kapsamlı bir siyasal programa yönelmesiyle gerçekleşmiştir. Radikal sosyalizmden Sosyalist Osmanlıcılığa geçiş, Taşnaktsutyun'un evrilen misyonunu özetler: başlangıçta Ermeni köylülerini *kawar*da süregelen

* Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi (LMU) / orhun.yalcin@campus.lmu.de / orcid.org/0000-0002-4009-1774

[1] *Sosyalist Osmanlıcılık* kavramı Taşnaktsutyun'un dönemdeki politikalarını açıklamak ve tartışmaya açmak için benim geliştirdiğim bir kavramdı, literatürde daha önce kullanılmamıştır. Daha detaylı bir *Azadamard* analizi ve Taşnaktsutyun'un sosyalist politikaları incelemesi için bkz. Orhun Yalçın, "A Study of *Azadamard*: Socialism and the Armenian Revolutionary Federation's Understanding of *Socialist Ottomanism*" (Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2022).

[2] Ermenice *kawaṛ* kelimesinin tam bir Türkçe karşılığı bulunmamaktadır. "Taşra" ya da "köy" terimleri, kelimenin anlamını bütünüyle yansıtmaz; çünkü *kawaṛ*, Ermenicede hem "iklim" hem de "memleket" anlamlarını bir arada barındırır. Başka bir deyişle, *kawaṛ* merkezin dışında, kişinin kendi toprağı ve iklimi içinde bulunma hâlini ifade eder. İngilizce literatürde en yakın karşılık olarak "province" kelimesi kullanılmaktadır; ancak bu makalede doğrudan çevirisinin olmaması nedeniyle kelime orijinal haliyle bırakılmıştır.

baskılara karşı savunmak, sonrasında ise Osmanlı çerçevesi içinde Ermeniler, Türkler ve Kürtler dâhil tüm halkların ezilenlerinin haklarını savunmak.

Bu dönüşümün köklerini anlamak için Tanzimat dönemine ve örgütün doğduğu koşullara bakmak kaçınılmazdır. Zira 1911–1912 yıllarında *Azadamard* sayfalarında dile getirilen güvenlik, toprak gaspı ve adalet talepleri, Tanzimat dönemindeki patrikhane raporları, Ermeni Meclisi kayıtları ve vilayet dilekçelerinde neredeyse aynı ifadelerle yer almıştı. Dolayısıyla Tanzimat yalnızca tarihsel bir arka plan değil, gazetenin yayımlandığı dönemin zihinsel ve siyasal hafızasının canlı bir parçasıdır. 1839'dan itibaren yinelenen eşitlik, güvenlik ve adalet vaatlerinin neden kâğıt üzerinde kaldığını göstermek, *Azadamard*'ın 1908 sonrası "Sosyalist Osmanlıcılık" çizgisini ve bu çizginin sahadaki sınavlarını anlamanın anahtarıdır.

Basın, Ermeni devrimci hareketleri için her zaman kritik bir araç oldu. Osmanlı sansürü nedeniyle Avrupa'da basılıp Osmanlı Ermenilerine dağıtılan yayınlar arasında, Taşnaktsutyun'un 1890'dan sonra sahip olduğu 145 yayın organı vardı. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, 1908–1909'da İstanbul'daki yayınları "Özgürlük Kütüphanesi" adıyla anıldı. 1909–1912 arasında ise Taşnaktsutyun ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (SDHP) özellikle işçi meselelerine odaklanan yayınlar çıkardı. Bu yayınlar arasında *Azadamard*, hem örgütün sosyalist ve demokratik fikirlerini yansıtan hem de yayın politikasıyla dönemin siyasi atmosferini belgeleyen en önemli gazetelerden biridir.[3]

[3] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyalizm literatürü için bkz. Anahide Ter Minassian, *La Question Arménienne* (Roquevaire: Éditions Parenthèses, 1983); kitabın İngilizce ve Türkçe çevirileri de mevcuttur: Anahide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, çev. A. M. Berrett (New Hampshire: The Zoryan Institute, 1984), Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012); Y. Doğan Çetinkaya, der., *Osmanlı'da Marksizm ve Sosyalizm Yeni Kuşak Çalışmalar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021); Paul Dumont, "Une organisation socialiste ottomane. La fédération ouvrière de Salonique (1908-1912)," *Du socialisme ottoman à l'internationalisme anatolien*, (NJ: Georgias Yayınları ve İstanbul: Isis Yayınları, 2011), 71-89; ayrıca bkz. Georges Haupt ve Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, çev. Tuğrul Artunkal (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 9-25; Gerarld J. Libaridian, "What Was Revolutionary about the Armenian Revolutionary Parties?," *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, (Oxford Üniversitesi Yayınları, 2011); Stefo Benlisoy, *İstanbul'un Irgatları II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü* (İstanbul: İstos Yayın, 2018); Yaşar Tolga Cora, "1910 Kömür Hammalları Grevi: II. Meşrutiyet Döneminde Emeğin Tarihi ve Sol Siyasetin Dili," *Kebikeç* 52 (2021): 435-462; Yalçın, "A Study of *Azadamard*". Osmanlı Sosyalist Partisi ve yayın organı *İştirak* üzerine bkz. Hamit Erdem, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçı Hilmi* (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2012); Meltem Toksöz, "'Are They Not Our Workers?' Socialist Hilmi and His Publication *İştirak*: An Appraisal of Ottoman Socialism," *The Young Turk Revolution and the Ottoman Empire: The Aftermath of 1918*, der. Noemy Levy-Aksu ve François Georgeon (Londra: I.B. Tauris, 2017), 286-317. Bulgar sosyalistleri arasındaki tartışmalar için, Augusta Dimou, *Entangled Paths Toward Modernity: Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans* (Budapeşte: Orta Avrupa Üniversitesi Yayınları, 2009), 175-300. Tütün işçileri grevleri için bkz. Can Nacar, *Labor and Power in the Late Ottoman Empire Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872–1912* (Palgrave Macmillan, 2019). Osmanlı, Rusya ve İran emperyalizmi ve devrimci hareketlerinin

Haziran 1909'da İstanbul'da kurulan *Azadamard*'ın yazı işleri müdürlüğünü Taşnaktsutyun üyesi Rupen Zartaryan üstlendi. Hukukçular, din adamları, şairler ve eğitimcilerden oluşan yazar kadrosuyla gazete hem günlük hem haftalık formatta yayımlandı.[4] İstanbul ve vilayet muhabirlerinden gelen haberlerle dönemin siyasi gelişmeleri yorumlandı; liberal ve sosyalist fikirler tartışıldı. Ancak gazete, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle 1914'te kapanmak zorunda kaldı.[5]

ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ

Azadamard, no. 525, 27 Şubat 1911 (Jülyen), 12 Mart 1911 (Miladi).

12 Mart 1911'den itibaren *Azadamard*'ın ana makaleleri doğrudan Osmanlı Türkçesine çevrilerek ön sayfada iki sütunda yayımlandı.[6] Bu, yalnızca İttihat ve Terakki yetkililerine değil, Osmanlı Türkçesi okuyabilen tüm kamuoyuna seslenme girişimiydi. Balkan sosyalist basınındaki çok dilli yayın geleneğiyle karşılaştırıldığında, bu adım Sosyalist Osmanlıcılığın pratik bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Anahide Ter Minassian, *Azadamard*'ı Taşnaktsutyun ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler ve dönemin siyasi akımlarını anlamak için vazgeçilmez bir kaynak olarak görür.[7] Gazetenin 1908–1910 dönemi sayıları üzerine çalışmalar bulunmakla birlikte,[8] 1911 sonrası sayılarının kapsamlı bir incelemesi mevcut

---

Ermeniler bağlamında incelemesi için bkz. Houri Berberian, *Roving Revolutionaries Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds* (Oakland: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları, 2019).

[4] Popüler yazarlar, avukatlar ve dini figürler arasında Adom Yarcanyan, Hampartsum Hampartsumyan, Harutyun Şahrigyan, Keğam Parsegyan, Khacadur Malumyan, Nerses Papazyan ve Sarkis Minasyan da gazete ekibindeydiler. Nesim Ovadya İzrail'in Bianet'teki haberine göre, bu isimlerin tamamı 1915'te sürgün edilen Ermeniler arasında yer almaktadır. Bkz. "24 Nisan 1915: Ermeni Gazeteci ve Yazarları Anıyoruz," *Bianet*, 24 Nisan 2020, https://bianet.org/haber/24-nisan-1915-ermeni-gazeteci-ve-yazarlari-aniyoruz-223395

[5] *Azadamard* gazetesinin son sayısı Kasım 1914'te yayımlandı.

[6] Ermenice'den Osmanlı Türkçesi'ne çevrilen ilk makale 525. sayıda yer aldı ve 27 Şubat 1911 (Jülyen) 12 Mart 1911 (Miladi) tarihinde yayımlandı.

[7] Anahide Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923," *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923*, der. Erik Jan Zürcher ve Mete Tunçay (New York: I.B. Tauris, 1994), 126.

[8] Ter Minassian, makalesinde Chester Projesi üzerine 1910'da yayımlanan birkaç sayıya atıfta bulunmuştur, bkz. Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community," 150-153. 1910'daki kömür hamallarının grevlerini incelerken, Cora bu grevlerin *Azadamard* gazetesindeki yansımasını analiz etmiştir, bkz. Cora, "1910 Kömür Hammalları Grevi". Toprak meselesini doktora tezinde inceleyen Polatel, 1908-1910 yılları arasındaki *Azadamard* sayılarını ele

değildir. Bu boşluk, özellikle 1911–1912 dönemine odaklanan çalışmamın çıkış noktasıdır.[9] Zira bu yıllar, Taşnaktsutyun–İTC ilişkilerinin dalgalandığı, Balkan Savaşları'yla birlikte Türklük merkezli hegemonyacı fikirlerin İTC içinde güç kazandığı ve bunun iki parti arasındaki ilişkileri olumsuz etkilediği bir döneme karşılık gelir.[10]

Dolayısıyla *Azadamard* yalnızca dönemin siyasi atmosferini aktaran bir gazete değil, aynı zamanda Taşnaktsutyun'un stratejik manevralarını, Osmanlı Türkçesine çeviri politikasını ve eleştirel diliyle Osmanlıcılık ile sosyalizm arasındaki kesişimi belgeleyen bir mecra olarak değerlendirilmelidir. 1911'den itibaren uygulanan Osmanlı Türkçesine çeviri politikası,[11] *Azadamard*'ı yalnızca bir siyasi kaynak değil, aynı zamanda Tanzimat'tan itibaren süregelen yapısal sorunların basındaki canlı hafızası haline getirmiştir. Gazetede dile getirilen güvenlik, toprak mülkiyeti ve adalet talepleri, Meşrutiyet yıllarının güncel sorunları gibi görünse de kökleri 19. yüzyıl ortasının reform vaatlerine ve bu vaatlerin boşa çıkışına kadar uzanır. Bu nedenle *Azadamard*'ın politik dilini ve Sosyalist Osmanlıcılık çerçevesindeki anlamını kavrayabilmek için öncelikle Ermenilerin Tanzimat'ına ve bu dönemde oluşan baskı, mülksüzleştirme ve eşitsizlik koşullarına yakından bakmak gerekir.

I. Ermenilerin Tanzimat'ı: Devrimci pratiklerin arka planı olarak baskıcı koşullar

19. yüzyıldaki modernleşme girişimleri ve ekonomik değişimler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı toplulukların sosyal ve siyasal statülerini köklü biçimde dönüştürdü. Tanzimat'ın ilk aşaması olan 1839 tarihli *Gülhane Hatt-ı Hü-*

almıştır, kitabı için bkz. Mehmet Polatel, *Armenians and Land Disputes in the Ottoman Empire, 1850–1914* (Edinburgh: Edinburgh Üniversitesi Yayınları, 2025). "Land socialization" kavramını Osmanlı İmparatorluğu bağlamında tartışırken Berberian da *Azadamard*'a kaynak olarak başvurmuştur, bkz. Berberian, Roving *Revolutionaries*, 145-182. Taşnaktsutyun ve İTC ilişkisini ele aldığı kitabında, Kaligian zaman zaman *Azadamard* gazetesinin sayılarından bibliyografya olarak faydalanmış, ancak doğrudan incelememiştir, bkz. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology.*

[9] Ayrıca bkz. Orhun Yalçın, "Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Kürtlere ve Toprağa Bakışı: Sosyalist Bir Osmanlıcılık Hayali," *Toplumsal Tarih* 344 (Ağustos 2022): 74-80; Orhun Yalçın, "Osmanlı Anayasal Krizi ve *Azadamard* Gazetesi: Vilayetlerdeki Ermeniler ve Bitmeyen Şiddet Sarmalı," *Toplumsal Tarih* 376 (Nisan 2025): 48-55.

[10] Arsen Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler,"*Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, der. Rober Koptaş (İstanbul: Aras Yayınları, 2013), 110.

[11] *Azadamard*'a kadar Armeno-Türkçe, Ermenice veya Ermenice ve Osmanlı Türkçesi birlikte yayımlanan yayınlar olmasına rağmen, *Azadamard,* Ermeniceden doğrudan Osmanlı Türkçesine çeviri yapan bilinen ilk Ermeni gazetesi olmuştur. *Azadamard*'ın yaklaşımında, Balkan gazetecilik hareketlerinin etkisini görmek mümkündür. Balkanlar'daki sosyalist hareketler, farklı kitlelere kendi dillerinde sosyalizmi ve gündemi anlatmak için çok dilli gazeteler yayımlamışlardır. Bkz. Benlisoy, *Istanbul'un Irgatları*, 41-46.

*mayun*u, tüm tebaaya can, mal ve namus güvenliği vaat ediyordu.[12] Ancak bu haklar, özellikle Hristiyanlar ve Yahudiler için çoğunlukla kâğıt üzerinde kaldı. Devlet, söz konusu hakların uygulanmamasına dair Ermenilerin dilekçelerini dikkate almak yerine kimi zaman onların aleyhine kullandı.[13]

Tanzimat döneminde taşradaki Ermenilerin baskı, mal-mülk gaspı, yerel memur ve ağaların yolsuzlukları hakkında çok sayıda rapor ve mektup kaleme alındı. Bunların en kapsamlı örnekleri *Hamaradutyun Azkayin Getronagan Kharzutyan Kağagagan Joğowots 1874–75 yew 1875–76 Amats Ar Azkayin Joğovın* ile 1871 *Değegakir Kawaragan Harsdaharutyants Kınnutyan Yanznajoğowoy* adlı raporlardır. Onlarca yıl boyunca bu belgelerde Ermeniler, yüksek vergiler, toprak gaspı ve adaletsizlikleri dile getirmiştir. 1871 tarihli Patrikhane'nin Yerzınga (Erzincan) raporu ile imparatorluğun farklı coğrafyaları olan Ayntab (Antep) ve Artvin'den gönderilen dilekçeler de *kawar*daki aynı baskı koşullarını ortaya koyar.[14]

---

[12] *Tanzimat: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 48-49; ayrıca bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), C..DH.. 85/4250, H-29-12-1255, (4 Mart 1840).

[13] Tanzimat döneminde Ermenilerin maruz kaldığı baskı ve şiddeti analiz edebilmek için Ermenice birincil kaynakların kullanılması elzemdir. Mevcut Tanzimat tarihi literatüründe bunun eksikliği göze çarpmaktadır. Tanzimat döneminde Ermenilerin maruz kaldığı baskı ve şiddet için bkz. *Համարատուութիւն Ազգային Կեդրոնական Խարգութեան Քաղաքական Ժողովոց 1874-75 Եւ 1875-76 Ամաց Առ Ազգային Ժողովն* [*1874-75 ve 1875-76 Milli Merkezi Siyasi Meclisi Raporu*]; 'Տեղեկագիր Գաւառական Հարստահարութեանց Քննութեան Յանձնաժողովոյ,' *Ատենագրութիւնք Ազգային Ընդհանուր Ժողովոյ*, 8 Հոկտեմբեր 1871, Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Միհիէնճեան, 1871 ['Vilayetlerdeki Zulümlerle İlgili Soruşturma Komisyonu Bildirisi,' Milli Genel Meclis Tutanakları, 8 Ekim 1871, Kostantiniyye: Y. Mihençioyan Matbaası, 1871]; İngilizce özeti için bkz. *First Report on the Provincial Oppressions Submitted to the Sublime Porte in the name of The Armenian National Assembly*, 11 Nisan 1872 (Londra: Gilbert and Rivington, 1877); 'Գաւառական Խնդիրներ, Հողային Խնդիրներ,' *Համարատուութիւն Ազգային Կեդրոնական Խարգութեան Քաղաքական Ժողովոց 1874-75 Եւ 1875-76 Ամաց Առ Ազգային Ժողովն* ['Vilayet Sorunları, Arazi Sorunları,' 1874-75 ve 1875-76 Milli Merkezî Siyasi Meclisi Raporu]; Ermeni Patrikanesi Arşivleri, Archives De La Bibliothèque Nubar Patriarcat arménien de Constantinople, APC; Tanzimat döneminde Ermenilerin maruz kaldığı baskı ve şiddeti Ermenice birincil kaynakları da kullanarak analiz eden ikincil literatür yok denecek kadar azdır bkz. Masayuki Ueno, "'for the Fatherland and the State': Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms," *Int. J. Middle East Studies* 45/1 (Şubat 2013): 93-109; Talin Suciyan, *Outcasting Armenians: Tanzimat of the Provinces* (New York: Syracuse Üniversitesi Yayınları, 2023); Harry Harootunian ve Talin Suciyan, "Abstracting the Peasant in Ottoman and Turkey's Historiography," *The State of the Art of the Early Turkish Republic Period Historiography, Sources and Future Directions*, der. Barlow Der Mugrdechian, Ümit Kurt, ve Ara Sarafian (Fresno: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları, 2022), 33-60.

[14] Archives De La Bibliothèque Nubar Patriarcat arménien de Constantinople, APC/CP5/13 no: 020, 021, 022, Yerzınga raporunun detaylı incelemesi için bkz. Suciyan, *Outcasting Armenians.*

Raporlara göre taşradaki Ermeniler için en temel sorun toprak meselesiydi.[15] 1847 tarihli tapu nizamnamesi, köylülerin işledikleri toprakları kendi adlarına tescil ettirmesine imkân tanıyordu. Ancak Ermeni köylüler bu yasadan yararlanamadılar. Ankara ile ilgili raporda, bu başarısızlık temkinli bir dille şöyle ifade edilir:

> Ya onlar [*kawar* Ermenileri] bu kanunu [1847 Tapu Nizamnamesi] anlamadılar ya da devlet adamları bunu adaletli şekilde uygulamadılar.[16]

Raporun devamında, sadece Ankara'da değil Ermeni köylülerin diğer vilayetlerde de işledikleri toprakları kendi adlarına kaydettiremedikleri; bunun yerine Kürt ağaların bu toprakları gizlice kendi adlarına tescil ettikleri ve Ermenilerden ek masraflar aldıkları belirtilir.

> Onlar [Kürt ağalar ve beyler] bu toprakları almak için her türlü şiddeti kullandılar. (...) Bu despot memurlar, bu toprakları ekip biçenlerin elinden kendi adlarına aldılar ki bu, hükümetin emirlerine aykırıdır; zira bu topraklar onları işleyenlere aittir. (...) Toprak meselesi gelecekteki ilerlemenin kalbidir.[17]

Tanzimat'ın getirdiği arazi kanunu böylece köylülerin -özellikle Ermeni köylülerin- hayatını kolaylaştırmak yerine merkezle ittifak halindeki ağaların çıkarına işledi. Ermeniler, asırlardır işledikleri topraklarda zorla çalıştırılan işçilere dönüştü; ağır vergiler altında yoksullaştılar ve kendi topraklarında misafir konumuna itildiler.

Bu yoksullaşma, 1851 tarihli Artvinli Ermenilerin şikâyet mektubunda da açıkça görülür. Mektup, ihtisap vergisinin çok yüksek olması nedeniyle giyecek elbiseleri ve yiyecek kuru ekmeklerinin dahi kalmadığını, ayrıca Kör Hüseyin'in borç karşılığı evlerindeki son eşya olan pirinçten karyolayı gasp ettiğini aktarır. Pirinç karyola, geçmişteki görece refahın işaretidir; artan vergiler ve gasp politikaları sonucunda köylüler ekmek bulamaz hale gelmiştir.[18] Bu tablo, Islahat Fermanı'ndan sonra bile Hristiyan ve Yahudilerin güvenlik ve adalet taleplerinin karşılanmadığının göstergesidir.

Vergi sistemine yönelik şikâyetler de taşra raporlarında sıkça yinelenir. Uygulamadaki suistimallerin çoğu, memurlar ve yerel meclis üyelerinin yetki istismarıyla bağlantılıdır. Bu kişiler doğrudan iltizam almaz, oğulları ya da hizmetkârları üzerinden yaparak sorumluluktan kaçınır, köylülerden yasal oranın iki katı vergi

---

15 Ermeni Milli Nizamnamesi (1863) ile belirlenen çerçeveye göre, Ermeni Milli Meclisi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin yönetim organı olarak görev yapıyordu ve *kawar*dan gelen şikayetler üzerine raporlar hazırlamaktaydı.

16 'Գաւառական Խնդիրներ, Հողային Խնդիրներ,' *Համարատուութիւն Ազգային Կեդրոնական Խարզութեան Քաղաքական Ժողովց 1874-75 Եւ 1875-76 Ամաց Առ Ազգային Ժողովն* ['Vilayet Sorunları, Arazi Sorunları,' 1874-75 ve 1875-76 Milli Merkezî Siyasi Meclisi Raporu], 26.

17 *A.g.e.*

18 Archives De La Bibliothèque Nubar Patriarcat arménien de Constantinople, APC/CP1/32 no: 041, 18 Temmuz 1851.

toplarlardı. Bahçelerde yalnızca hane tüketimine yönelik yetiştirilen ürünler bile vergilendirilirdi.

1870 tarihli Antep'ten Mgırdiç Khrimyan'a gönderilen şikâyet mektubu ise durumu şu çarpıcı ifadelerle betimler:

> Günahsız kuzularımız, kurtçukların önünde acımasız ve kanunsuz kılıçlarla kesilmesin; o kurtçuklar, masumların saf kanını kana susamış kan emiciler gibi emmesin; dinî ve ruhani liderler bu yürek parçalayıcı acı oyunun seyircisi olmasın.[19]

Mektup, tüccarlara kıyasla Ermenilere dayatılan haksız temettü vergisini, zorunlu angaryayı ve göçü vurgular. Antep ve Kilis'e göç eden Ermenilerin kısa süre içinde aynı baskılarla karşılaştığı, hatta Antep'te fırıncılar için zorla çalıştırıldığı aktarılır. Bu zorlamalar, reform vaatlerine ve hukuka aykırıdır.

Yüksek vergiler, şiddet ve zorla çalıştırmadan kaçan Ermeniler gittikleri yerlerde de düşük ücretli iş gücüne dönüştü; bu süreç, Osmanlı'daki kapitalist birikimin erken bir örneği olarak okunabilir.

1839'da verilen eşitlik vaadi, 1856'da dile getirilen vergi adaleti ve güvenlik sözü hiçbir zaman gerçekleşmedi. Aksine, köylülerin maruz kaldığı sömürü düzeni giderek ağırlaştı. Talin Suciyan ve Harry Harootunian'ın da vurguladığı gibi, imparatorluktaki en kalabalık köylü topluluklarından biri olan Ermenilerin baskıya uğraması, devrimci hareketlerin doğuşunda belirleyici bir rol oynadı.

Dolayısıyla Tanzimat'ı anlamak, *Azadamard*'ın politik hattını anlamanın ön koşullarındandır. Gazetede yer alan toprak reformu, vergi adaleti ve güvenlik talepleri, yalnızca Meşrutiyet dönemi hayal kırıklıklarının ürünü değil, Tanzimat'tan beri süren mücadelenin devamıdır. Bu bağ, Taşnaktsutyun'un Sosyalist Osmanlıcılık anlayışının da temelini oluşturur: köylü savunusunu belirli bir döneme ait değil, on yıllardır süregelen yapısal bir direnişin parçası olarak görmek.

II. Taşnaktsutyun: Silahlı Mücadeleden Reformizme, *Kawar*'dan *Bolis*'e

1878'de II. Abdülhamid, Rusya Savaşı'nı bahane ederek meclisi kapattı ve anayasayı askıya aldı. Hamidiye Alaylarının kurulması, Tanzimat'tan beri artan Ermeni topraklarına el koyma ve mülklerini gasp etme uygulamalarının daha da vahşileştiği bir dönemin başlangıcı oldu. Başka bir deyişle, Tanzimat döneminde Ermenilerin şikâyetlerini dinleyen ama çözmeyen imparatorluk, artık onları açıkça hedef almaktaydı. Devlet, Ermenileri cezalandırmak için Kürt toprak ağalarıyla iş birliği yaptı. Tanzimat döneminde yaşanan yağma ve zulüm, Hami-

[19] Archives De La Bibliothèque Nubar, Patriarcat arménien de Constantinople, APC/CP1/15 no: 072, 27 Temmuz 1870. Bu arşiv belgesini benimle paylaşan Tamar Gürciyan'a teşekkür ederim, doküman ilk olarak Gürciyan'ın yüksek lisans tezinde incelenmiştir, bkz. Tamar Gürciyan, "An Investigation to the Adaptive Reuse of Late Ottoman Armenian Church in Aintab, Surp Asdvadzadzin Church/Liberty Mosque"(Yüksek lisans tezi, Berlin Teknik Üniversitesi, 2023), 3-23.

diye döneminde devletin yerel ağaları kullanarak Ermeni topraklarını, mülklerini ele geçirmesi ve taşrada Ermenileri katletmesiyle birleşince, devrimci grupların oluşumunu hızlandırdı.

Armenagan, SDHP[20] ve Taşnaktsutyun gibi devrimci partiler, Tanzimat ve Hamidiye dönemlerinde taşradaki Ermenilerin yıkıcı koşulları sonucu birbiri ardına ortaya çıktı. Taşnaktsutyun, taşrada memurların ve yerel ağaların uyguladığı şiddet ve zulme karşı savaşmaya başladı. Ermeni köylülerin güvenliğini önceleyen bu silahlı mücadele, örgütü Armenagan veya SDHP'den daha görünür ve güvenilir kıldı. Başka bir ifadeyle, yıllarca süren ve halkını koruyan Taşnaktsutyun'un öz savunma eylemleri, onu Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni halkının en temsilci örgütü haline getirdi.

Taşnaktsutyun sosyalist bir örgüt olarak 1890'da kurduğunda, Osmanlı Ermenilerinin kötü koşullarının yüzyıllardır devam ettiğini vurgulayan ve başlangıç hedefinin sömürülen halkı kurtarmak olduğunu belirten bir manifesto yayımladı:

> Bugün Ermeni meselesinde dönüm noktasıdır; artık yüzyıllardır köle olan Türkiye Ermenileri özgürlük istiyor. (…) Yıllar geçti ama anavatandaki Ermenilerin durumu düzelmedi. Hatta daha da kötüleşti ve artık katlanılmaz, adeta cehennem gibi oldu. (…) Bu noktada önce Erzurum halkı, ardından İstanbul halkı adaletsizliklere karşı ayaklanıyor. (…) Halk, gücü olduğunu fark etti; düne kadar köle ve sabırlı olan Ermeniler devrimci oldu. (…) Taşnaktsutyun yeni bir örgüt olsa da aktif örgütlerin birliğidir. Bu örgüt, Ermeni halkı için ve Ermeni halkı sayesinde ortaya çıktı. (…) Bekleyecek zaman yok. Birleşelim ve kutsal vatanı kurtarma davasını ilerletmeye cesaret edelim.[21]

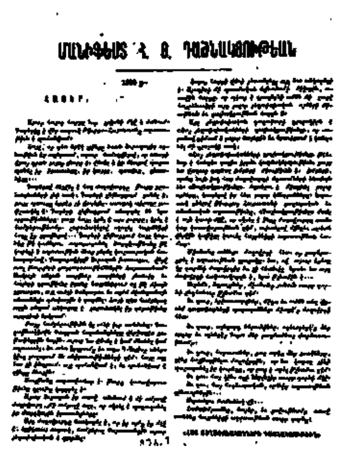

'Մանիֆեստ Հ. Յ. Դաշնակցութեան,' Դրօշակ, 1890
[Ermeni Devrimci Federasyonu Manifestosu, Troşag, 1890].

Taşnaktsutyun, taşradaki Ermeni halkının Osmanlılar tarafından sömürgeleştirildiğini vurgular ve örgütün bu sömürü ve adaletsizliklere karşı savaşmak için kurulduğunu ifade eder. Burada önemli bir nokta, manifestonun Ermenilerin koşullarının kötüleştiğini açıkça belirtmesidir. Yani, Taşnaktsutyun'a göre Tanzimat, vaat ettiği gibi Ermenilerin koşullarını düzeltmemiş, aksine daha da kötüleştirmiştir. Örgütün taşrada Ermenilerin köleleştirilmesine dikkat çekmesi, partinin köylülerin sorunlarını

[20] 1887 yılında Cenevre'de kurulan Hınçakyan Devrimci Partisi, 1909'dan sonra SDHP (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi) adını aldı.

[21] 'Մանիֆեստ Հ. Յ. Դաշնակցութեան', *Դրօշակ*, 1890, [Ermeni Devrimci Federasyon'u Manifestosu, *Troşag*, 1890].

öne çıkaran sosyalist duruşunu ortaya koyar. Kısacası, Taşnaktsutyun'un kırsal toplulukların ihtiyaç ve sorunlarını önceliklendiren stratejisi, taşradaki Ermenilerden aldığı desteği artırmış ve partinin Ermeni halkı içindeki temsil gücünü güçlendirmiştir.

Köylülüğü yani *kawar*ı önceleme yaklaşımı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin sosyalist hareketlerini anlamak açısından da önemli bir noktadır. Başka bir deyişle, 19. yüzyıldaki Ermeni sosyalist hareketleri, kırsal köylülerin can ve mal güvenliği için mücadele ederek Taşnaktsutyun'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki varlığını güçlendirdi. Bu yaklaşımla, Ermeni devrimcilerin, Rus *Narodnik*lerinin köylü temelli sosyalizm anlayışını (хождение в народ–*hojdenie v narod* [halka gitme]) benimsediği söylenebilir.[22] Taşnaktsutyun'un savunduğu sosyalizm, aynı zamanda Ermenilerin yaşadığı sefaletin bir yanıtı olarak etnik bir boyut da kazandı. Böylece, sosyalizm anlayışı, 1908 Meşrutiyeti'nden sonra yalnızca sınıf veya etnik ayrım gözeterek değil, tüm ezilenleri savunan bir çizgiye evrildi.

Dolayısıyla, Taşnaktsutyun'un Ermeni köylüleri için verdiği mücadele sayesinde taşradaki Ermeniler, daha başından itibaren örgütü kahraman olarak gördü. Bu durumu, dönemin Gatolikosu Khrimyan Hayrig'in[23] 1896 tarihli şu sözlerinde görmek mümkündür:

> Taşnaktsutyun yeni Ermeni şövalyesidir. Onların selefleri, Van ve çevresinde gerçek şövalyeler olduklarını gösterdiler. Cesur olun, ayağa kalkın ve bu yeni Ermeni şövalyelerine katılın.[24]

Khrimyan Hayrig, hayatını taşranın ve ezilenlerin sesini İstanbul'da duyurmaya adamış, ancak bu savunuculuğu yüzünden 1873'te İstanbul Patrikliği görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı.[25] Onun taşraya verdiği destek, Taşnaktsutyun'a olan desteğini anlamak açısından önemli bir bağlamdır.

Taşnaktsutyun'un benimsediği silahlı mücadele yöntemi, özellikle Osmanlı Bankası baskınıyla birlikte, "Ermeni meselesini" taşradan başkente taşımış ve görünürlüğünü artırmıştır. Örgütün İstanbul'daki görünürlüğü, oradaki diğer Abdülhamid karşıtı örgütlerin dikkatini çekmiş ve gelecekteki politikaları açısın-

---

[22] Народники [*Narodnik*] kavramını anlamak için bkz. G. D. H. Cole, *History of Socialist Thought The Second International 1889-1914 Part 1* (Londra: Macmillan & Co. Ltd., 1963), 392-511; *Narodnik* üzerine tartışma için bkz. Ronald Grigor Suny, *Looking Towards Ararat*, (Indiana UP, 1993), 70-71.

[23] Mgırdiç Khrimian (1820–1907), 1893–1907 yılları arasında Tüm Ermenilerin Gatolikosu olarak Eçmiyadzin'de görev yapmıştır. Daha önce 1869–1873 yılları arasında ise Gonstantinobolis Ermeni Patriği olarak hizmet etmiştir. "Hayrig" (Ermenice: հայրիկ, baba) lakabı, halk arasında kendisine duyulan derin saygının bir ifadesi olarak kullanılmaktadır.

[24] Taşnaktsutyun arşivleri, Razmik Panossian tarafından alıntılanmıştır, bkz. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (Londra: Hurst & Company, 2006), 198.

[25] Gerard Libaridian, "The Ideology of Armenian Liberation. The Development of Armenian Political Thought Before the Revolutionary Movement (1639-1885)" (Doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles, 1987), 116-119; Panossian, *The Armenians From Kings*, 173-175.

Merzifon'da (Marzvan) ikinci Meşrutiyet ilanının kutlaması, Osmanlı Türkçesi ve Ermenice pankartlar: "Hürriyet, Müsavat [Eşitlik], Adalet" ve "ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ [Özgürlük], ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆ [Eşitlik], ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ [Adalet]."

dan dönüm noktalarından biri olmuştur. Osmanlı Bankası eylemi, belki de ileride kurulacak Abdülhamid karşıtı iş birliğinin kapısını aralamıştır.

Örneğin, 1908 Anayasası'nı ilan eden öncü gruplardan Jön Türkler, 1902'de Paris'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhalif güçlerle, Taşnaktsutyun dâhil, bir kongre düzenledi. Kongrenin konusu, baskıcı rejime karşı ortak bir mücadelenin nasıl geliştirileceğiydi. Tartışılan konulardan biri, yalnızca propaganda ile devrim yapılamayacağı görüşünden hareketle, bu doğrultuda silahlı mücadelenin yürütülüp yürütülmemesi meselesiydi. Batılı devletlerin müdahalesi konusu da tartışmaya açıldı. Ancak 1902 Kongresi'nde bir uzlaşmaya varılamadı. Bu nedenle, Taşnaktsutyun kendi yöntemleriyle devam etme kararı aldı.[26]

Taşnaktsutyun, taşrada izlediği öz savunma politikası sayesinde Ermeni halk arasındaki popülerliğini artırmaya devam ederken, aynı zamanda Ermeni halkın çıkarlarına aykırı hareket eden ve mevcut rejimin yanında yer alan Ermenileri de "cezalandırdı." Bu yaklaşımı, 1908 Anayasası ilan edilene kadar savunmaya devam ettiği halkların kardeşliği ve ezilenlerin birliği olarak yorumladı. Örneğin, Taşnaktsutyun Merkez Komitesi 1907'de bir bildiri yayımladı. Bildiride, Ermeni halkına karşı Abdülhamid rejimiyle iş birliği yapan bir Ermeni'nin öldürülmesinden de bahsediliyordu:

> Halkın intikamcı eli, emekçi halkın çıkarlarına ve onların kurtuluşu için yürütülen çalışmalara düşman olanlara karşı kalktı. (…) Halkın iradesi yerine getirildi. Halkın iradesi kutsal olsun. Halkın düşmanlarını yok edin. Halkların barışı yaşasın.[27]

Taşnaktsutyun bu bildiride, öldürülen kişinin ihanetini ve Ermeni emekçi halkın iradesini vurgulayan retorik bir dil kullanmayı tercih etti. Bu dilin nedeni,

---

[26] Arsen Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler," *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, ed. Rober Koptaş (İstanbul: Aras Yayınları, 2013), 19.

[27] Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri (TNA), F.O 195/2251 no:52, 190.

Taşnaktsutyun'un, mücadelesini sürdürmek için desteğine ihtiyaç duyduğu Ermeni halk arasında silahlı eylemlerinin meşruiyetini artırma isteği olabilirdi.[28]

Taşnaktsutyun, Hamid rejimine karşı İstanbul'da daha görünür olmaya başladı. Osmanlı içindeki herhangi bir devrimin halka özgürlük ve eşitlik getireceğini umuyordu.[29] Jön Türkler, Taşnaktsutyun'un mücadele yöntemlerine şüpheyle yaklaşsalar da onlarla temas halindeydi. Jön Türk temsilcileri, 1906'da yalnızca Taşnaktsutyun ile değil, Hınçak temsilcileriyle de birkaç kez görüşmüş ancak anlaşma sağlayamamıştı. 1907'de Viyana'daki kongrelerinde uzun tartışmaların ardından Taşnaktsutyun, "Türkiye'deki muhalif gruplar arasında dayanışma" kararı aldı. Bunun üzerine Taşnaktsutyun ve İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), 1907'de Paris'te Osmanlı Muhalifleri Kongresi'ni düzenledi.[30] Kongre sonucunda silahlı eylem yöntemleri, silahsız direniş (grev gibi), vergi ödemeyi reddetme, ordu içinde propaganda ve genel halk ayaklanması benimsendi.[31]

Taşnaktsutyun, bağımsız bir Ermenistan için yürüttüğü öz savunma hareketini bir kenara bırakarak, II. Abdülhamid'i devirmek amacıyla İTC, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (TŞAMC) gibi yapılarla ittifak kurma kararı aldı. Yukarıda belirtildiği gibi, Taşnaktsutyun Abdülhamid'i devirmek için silahlı mücadeleyi onaylıyordu, ancak önceki hedefleri bunun ötesindeydi; sosyalist bir Ermenistan kurmayı da amaçlıyorlardı. 1907 ve 1908'de Taşnaktsutyun, silahlı mücadeleden reformist bir yaklaşıma geçti. 1907 konferansından sonra, diğer partilerle birlikte sosyalist bir Ermenistan için değil, Hamid rejiminin devrilmesi için silahlı mücadele yürütme kararı aldılar. 1908'de meclisin açılmasıyla birlikte silahlı mücadeleyi tamamen bıraktılar ve meclis aracılığıyla reformist siyaset yürütmeyi hedeflediler; amaç, sosyalist bir Osmanlı İmparatorluğu kurmaktı. Bu ciddi yöntem değişikliğiyle birlikte, örgüt sosyalist ideallerine Osmanlıcılığı da ekledi. Osmanlıcılık, tüm milletlerin imparatorluk çatısı altında Osmanlı kimliği ile birleşmesini öngörüyordu. Ermenilerin güvenlik sorunları 1908 Meşrutiyeti'nden sonra da sürse de Taşnaktsutyun SDHP'nin aksine anayasaya ve reformlara inanmaya devam etti. Bu nedenle İTC ile ittifak kurarak çözümü

[28] Bkz. Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organisation and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914* (Londra: Transaction Publishers, 2011), 55; Dikran Mesrob Kaligian, "Agrarian Land Reform and the Armenians in the Ottoman Empire," *Armenian Review* 48 (2003): 29.

[29] Ohannes Kılıçdağı, "Armenian Stance to The Second Constitutional Period: Expectations and Reservations," *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, ed. Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (Londra: I.B. Tauris, 2016), 200; Ayrıca *Andranik* dergisinde yayımlanan makaleyi de inceleyebilirsiniz, *Andranik*, 31 Ocak 1909, no 2, s. 3, 4. alıntılayan Kılıçdağı, "Armenian Stance," 202; Bedross Der Matossian, 'The Development of Public Spheres among Armenians, Arabs, and Jews after the Young Turk Revolution of 1908,' *L'Ivresse de la liberté: la révolution de 1908 dans l'Empire ottoman* (Peeters, 2012), 199.

[30] Ronald Grigor Suny, *'They Can Live in the Desert but Nowhere Else': A History of the Armenian Genocide* (Princeton ve Oxford: Princeton Üniversitesi Yayınları, 2015), 149-155.

[31] Avagyan, 'İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri,' 25-26.

mecliste aramayı tercih etti.[32] 1913'e kadar Taşnaktsutyun, bu anayasaya İTC ile iş birliği sayesinde ulaşıldığını vurgulayarak bu ittifakını halk gözünde meşrulaştırmaya çalıştı.

Yeni sistemde Taşnaktsutyun, ikinci meşrutiyet sonrası yalnızca Ermenilerin değil, genel olarak Osmanlı toplumunun sorunları üzerinde çalışmaya başladı. Bu noktada, Ermeni liberal burjuvazisi de partiye katıldı; bu da artık İstanbul'un Taşnaktsutyun ve politikaları için *kawar*dan daha etkili olacağı anlamına geliyordu. Elbette, sosyalist Taşnaktsutyun içinde liberal reformcu siyasetin yer almaya başladığı düşünülebilir. Bana göre, Ermeni burjuvazisi ile yapılan ittifak, entelektüel proletarya ile yapılan bir ittifak olarak da değerlendirilebilir. Taşnaktsutyun'un liberal burjuvazi ile ittifakı, büyük şehirlerde (Avrupa, Rusya veya Osmanlı) eğitim görmüş şehirli zanaatkârlar ve öğrencilerin taşradaki köylülerin yanında yer alması olarak da görülebilir. [33] Başka bir deyişle, bu ittifakı anlamak için önemli nokta, nüfusun çoğunluğunun köylü olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa'daki gibi tam anlamıyla bir işçi sınıfı bilincinden henüz söz edi-

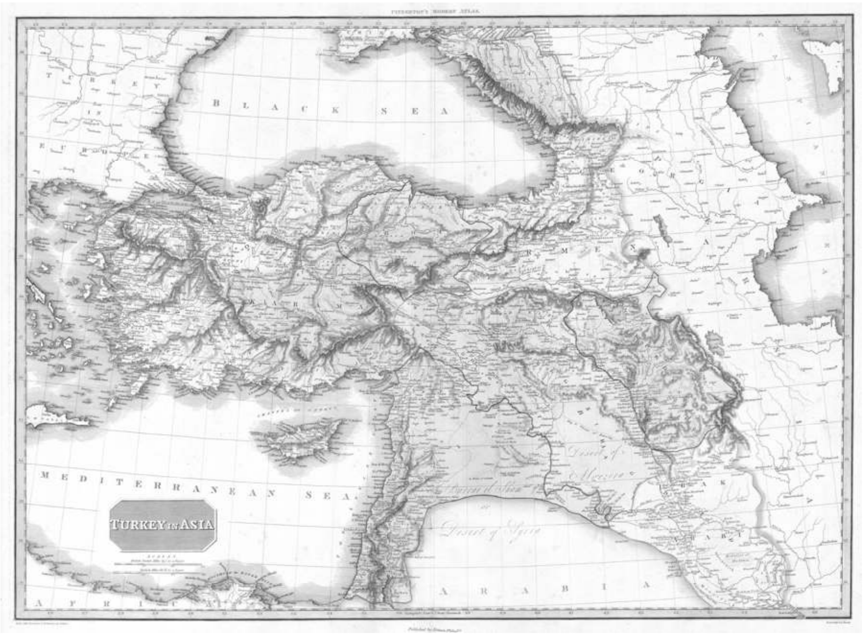

"Osmanlı İmparatorluğu haritasında Batı Ermenistan. John Pinkerton, 1818/Geographicus Fine Antique Maps"
(Erişim için: https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/turkeyasia-pinkerton-1818)

[32] Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya* (İstanbul: Aras Yayınları, 2013), 86.
[33] Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community," 143-144.

lemeyeceğini Taşnaktsutyun'un vurgulamış olmasıdır.[34] Dolayısıyla bu durum, belki de Karl Marx ve Friedrich Engels'in tanımladığı "Küçük Burjuva Sosyalizmi" olarak adlandırılabilir.[35]

Taşnaktsutyun, 1908'de stratejisini değiştirdikten sonra Osmanlıcılık ile sosyalizmi harmanlayan bir çizgiye yöneldi. Osmanlı'da etno-dini aidiyete dayalı bir iş bölümünün olması da bu durumu etkilemiş olabilir. Dolayısıyla etno-din ile sınıfın belli ölçüde iç içe geçtiği söylenebilir. Osmanlıcılık ile sosyalizmi harmanlayarak, Taşnaktsutyun etno-dini sınırları aşmayı hedeflemiş olabilir. Kuruluşundaki Marksizm tartışmalarının ardından Marksist bir parti olma kararı almayan Taşnaktsutyun, 1908 Anayasası sonrasında bir Osmanlılaştırma hareketi de başlattı. Bu Osmanlılaştırma hareketleriyle Taşnaktsutyun, Osmanlı kimliği altında tüm ezilen grupları koruma politikası izledi.[36] Elbette sosyalizm ile Osmanlıcılık arasında ideolojik olarak bir benzerlik yoktur; ancak Taşnaktsutyun, bu fikrin bazı yönlerini faydalı bulmuş olabilir. Bunun nedeni, 1908 Anayasası sonrasında özerk sosyalist devletlerin Osmanlı çatısı altında yaşamasını hedeflemesi olabilir. Belki de Taşnaktsutyun, Osmanlılaştırma politikası gereği sınıf ve emek kavramlarını daha basitleştirilmiş bir şekilde kullanmıştır. Yani, örgütün sosyalizmi teorik temelde tartışmadığı, halkı harekete geçirmeye yönelik popülist düzeyde propaganda yaptığı söylenebilir. Zaman zaman İTC ile yaptığı iş birliği ve meclisin işlevine yaptığı vurgu da, 1908 sonrasında Osmanlıcılıkla harmanladığı sosyalizm anlayışı olan "Sosyalist Osmanlıcılık" çerçevesinde değerlendirilebilir.

Halkların kardeşliği ve ezilenlerin savunulması söylemiyle Taşnaktsutyun, parlamenter siyasette yer almayı önemli gördü. Mecliste faaliyete başlayan örgüt, aynı zamanda İTC'nin kendilerine verdiği sözleri incelemeye ve bunların uygulanması için baskı yapmaya başladı.

Taşnaktsutyun'un temel öncelikleri; gasp edilen mülklerin sahiplerine iade edilmesi, hem ağalara hem devlete ödedikleri vergiler altında ezilen köylülere toprak verilmesi ve köylülerin ağalık sistemine karşı güvenliğinin sağlanması oldu. Bu doğrultuda Taşnaktsutyun, özerklik, toprak gasplarının çözülmesi, toprak reformu ve güvenlik gibi konularda hükümete baskı yapmaya devam etti; Osmanlı Parlamentosu'ndaki konumunu ve yayın organlarını kullanarak yalnızca Ermenileri değil, Kürt ve Türk köylüleri de dâhil olmak üzere tüm ezilenleri savunacağını vurguladı. Taşnaktsutyun'un tüm ezilenlere yapılan baskıyı öne

---

[34] Ter Minassian, 110.

[35] Bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto* (Ankara: Sol Yayınları, 2011), 145-146.

[36] Taşnaktsutyun'un dönemini ve yapısını daha iyi anlamak için, onun Osmanlılaşma hareketini günümüz Türkiye'sinde Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi'nin (HDP daha sonra DEM) 2014 yılında başlattığı Türkiyelileşme hareketiyle karşılaştırmak faydalı olacaktır. Türkiyelileşme hareketi yalnızca Kürtleri değil, Türkiye'deki tüm ezilen grupları desteklemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, her ne kadar Türkiye solu bu mirası kabul etmiyor olsa da Taşnaktsutyun'un ezilenlerin savunusu üzerinden geliştirdiği "tüm ezilenler birleşin" politikasının Türkiye soluna da miras kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye solundaki bu reddediş inkarcılığın bir versiyonudur. Sadece sınıfa dayalı değil, aynı zamanda köylülerin savunusu üzerinden siyaset üreten bir sosyalizm anlayışı da Türkiye solunda temsil edilmiştir.

çıkaran bu tutumu, merkezi hükümetin yarattığı ayrımlara karşı birleştirici olma çabası açısından önemliydi.

Sonuç olarak, Taşnaktsutyun'un taşradan *Bolis*e uzanan stratejik yolculuğu, Tanzimat'tan beri değişmeyen baskı düzenine verilen tepkilerin biçim değiştirmesi olarak görülebilir. Silahlı mücadele döneminde olduğu gibi parlamenter dönemde de hedef aynıydı: mülksüzleştirmeye, adaletsiz vergiye ve güvenlik boşluğuna karşı köylülerin savunusu. Bu nedenle, *Azadamard* yalnızca Meşrutiyet yıllarının politik gazetesi değil, Tanzimat'tan beri süregelen yapısal şiddetin basındaki en önemli belgelerinden biri olarak da değerlendirilebilir.

III. *Azadamard*: 1908 Sonrası Taşnaktsutyun'un Sosyalist İdeolojisi ve Kürtlere Bakışı

1908 Anayasası'nın ilanından sonra Taşnaktsutyun, Osmanlı siyasal hayatında meşruiyet kazanarak parlamentoya girdiğinde, ideolojik hattını "ezilen köylüler ve halkların ortak mücadelesi" üzerinden kurdu. Bu hattın hem sosyalist Osmanlıcılığın hem de köylü merkezli siyasal tahayyülün en görünür mecrası ise partinin yayın organı *Azadamard* gazetesi oldu. Gazete, yalnızca Ermenilerin değil, Kürt ve Türk köylülerin de ortak sorunlarını gündeme taşıyarak, dönemin şiddet ve tahakküm ilişkilerini ayrıntılı biçimde belgeliyordu.

Taşnaktsutyun'un köylüler ve tüm ezilenler üzerine inşa ettiği sosyalizm anlayışı, Osmanlı Ermenistanı'nda olduğu kadar Ermeni olmayan halklara bakışını da belirleyen önemli bir unsurdu. Bu nedenle örgüt, hiçbir zaman Kürt ağaları Kürt köylülerle eş tutmadı. Bu tutum, *Azadamard*'da yayımlanan makalelerde açıkça görülmektedir. Dönemi yorumlarken kimi yaklaşımlar, etnisite temelli anlatılar kurarak Ermeniler ile Kürtleri karşı karşıya getirse de, Taşnaktsutyun'un söylemi bu tür genellemelerden uzak durur. Örgüt, Kürt ağalar ile köylüler arasındaki farklılığı sürekli vurgulayarak, köylülerin uğradığı zulmü etno-dini değil sınıfsal bağlamda değerlendirdi. 1911'de gazetenin yayımladığı bir yazıda bu yaklaşım açıkça ifade edilmişti:

> Türkiye'de yaşayan toplulukların en büyük talihsizliklerinden biri, birbirlerini karşılıklı olarak tanımamaları, birbirlerinin fikirlerine ve emellerine vakıf olmamaları ve birbirlerinin üzüntü ve sevinçlerine ortak olmamalarıdır.[37]

1908 sonrasında *Azadamard*'ın en sık işlediği konulardan biri, vilayetlerdeki güvenlik sorunu idi. Elbette bölgelerden gelen raporların çoğu, Kürt çetelerinin yağmaları ve zulmüyle ilgiliydi. Ancak gazete, raporlarında daima Kürt ağalar ile Kürt köylüleri ayırdı ve zulme uğrayan Kürt köylülerin de haklarını savundu. Sorunların kökenini doğrudan "feodal güçlere" bağlayan "Devlet İçinde Devlet Nedir?" başlıklı makalede şu ifadeler yer alıyordu:

[37] *Azadamard* 525, 27 Şubat 1911 (Jülyen), 12 Mart 1911 (Miladi).

> Van, Bitlis, Muş ve diğer doğu vilayetlerinde Kasım ve Musa Bey(ler), Şeyh Seyyid Ali(ler), Kör Hüseyin Paşa(lar) ve her türlü cinayet ve zulümle suçlanmaya devam eden bütün ağalar daima silahlıdır; her birinin on, yirmi ya da daha fazla gulamı [askerî hizmetkârı] vardır; silahlı, korkusuz ve pervasız bir şekilde herkesin -hatta hükümetin- önünde dolaşırlar. 'Devlet içinde devlet' oluşturanlar, bu haydutluk ve cinayet uzmanlarıdır. Hafir [koruma vergisi] adı altında vergi toplarlar ve aslında onlar yönetir. Kendi gulamları, zaptiyeleri, kılıçları ve tüfekleri olduğundan, köleleştirilen ve zulme uğrayanlar Ermeni, Kürt ve Türk köylüleridir.[38]

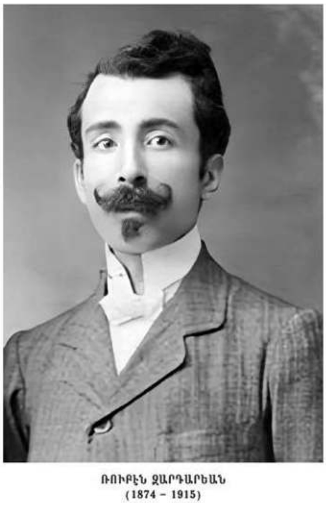

Պատկեր 3. Ռուբէն Զարդարեան, դիմանկար, Անտիպ նամակները, խմբ. Երուանդ Փամպուքեան (Պէյրութ, 2025), էջ 5: [Ruben Zardaryan, portre, Antib Mektupları, haz. Yervand Pampukyan (Beyrut, 2025), s. 5.]

Bu pasajdan açıkça görüldüğü üzere, Taşnaktsutyun, vilayetlerdeki savaş hâlinin sorumluluğunu Kürt ağalarına yüklemekte ve merkezi hükümeti samimi bir çözüm aramamakla suçlamaktadır. Güvenlik meselesi -yani can, mal ve namus güvenliği- Taşnaktsutyun'un İttihat ve Terakki ile ittifak yapıp parlamentoya girdiğinde çözülmesini hedeflediği üç temel sorundan biriydi. Ancak sorunların çözülmemesi, örgütün İTC ile ilişkilerini giderek zedeleyecekti.

Azadamard yalnızca güvenlik değil, ekonomik sömürüyü de teşhir ediyordu. 1911 tarihli bir yazıda, Sason muhabirinin raporuna dayanarak Nadir Ağa'nın köylülerden topladığı vergiler aktarılır:

> Nadir Ağa'nın 11 köyden topladığı yıllık vergi toplamı 200.250 kuruştur. Bu miktar abartı olarak görülmemelidir. Aksine, müfredata göre hesap edilseydi bu miktar iki katına çıkardı. Mesela her köy, ağaların gulamları için 10 çift ham deri çarık, 5 çift mizaretli ve daha birçok şey vermek zorundadır. Ayrıca evlenmek isteyen kız ve erkekler, ağanın rızasını ve iznini almak için bahşiş ödemek zorundadır. Pürnaşin [Bedirli] nahiyesindeki halkın durumu işte böyledir…

Bu sistemde köylüler hem devlete hem de ağalara vergi ödemekteydi. Dolayısıyla Tanzimat'ın iddia ettiği "eşitlikçi" düzenlemeler sahada hiçbir şekilde işlememekte, aksine köylülerin yükünü artırmaktaydı. *Azadamard*, bu ağaları

[38] *Azadamard* 610, 23 Haziran 1911.

"devlet içinde devlet" olarak tanımlamış ve ekonomik sömürüyü doğrudan siyasal şiddetin bir parçası olarak göstermiştir.

Nadir Ağa örneği, köylüler üzerinde kurulan ikili tahakkümün yalnızca ekonomik boyutunu değil, aynı zamanda siyasal ve hukuksal düzeneklerle nasıl desteklendiğini de ortaya koymaktadır. Bu açıdan *Azadamard*'ın 1911 yılında yayımladığı bir makale dikkat çekicidir. Makale, devletin merkezdeki söylemleri ile taşrada yaşanan pratikler arasındaki derin uçurumu şu cümleyle dile getirir: "Devlet, İstanbul demek değildir. Babıâli'den çıkıp uzak vilayetlere ve oradaki halka gitmek gerekir." Bu vurgunun hemen ardından taşra haberleri bölümünde aktarılan olay, söz konusu çelişkiyi bütün çıplaklığıyla gözler önüne serer. Mahalle eşrafından Hacı Musa'nın oğlu Hasan Ağa, çeşitli suçlardan dolayı idam cezasına çarptırılmış olmasına rağmen, kaymakamın hoşgörüsü sayesinde bölgede serbestçe dolaşmakta, Ermeni ve Kürt köylüleri açıkça tehdit etmektedir. Üstelik, damadının serbest bırakılması için hapishane müdürüne yaptığı baskı reddedildiğinde, öfkeyle ayrılmış; ardından 50–60 kişilik silahlı bir güçle pusu kurarak mahkûmun nakledildiği kafileye saldırmış ve bir saatten fazla süren çatışmanın sonunda mahkûmu kaçırmıştır.[39]

Azadamard'da yer alan bir başka haberde, Hamidiye ağalarından Hüseyin Paşa'nın Ermenilerin topraklarını gasp etme girişimi aktarılır. Bir köye saldırı sonrası Ermeniler ölüm tehlikesi geçirmiş, resmî soruşturma başlatılmıştır. Hüseyin Paşa lehine yalan söylemesi için bir Türk köylüsü tanık olarak göndermiş, ancak köylü Ermenilerin haklı olduğunu beyan etmiştir. Birkaç gün sonra bu köylünün cesedi bulunmuştur.[40] Makalede şu vurgu yapılır:

> Hansilik köyündeki Ermenilerin tapu senediyle sahip oldukları araziyi gasp etmek isteyen söz konusu köyün Kürtleri bu girişimlerinde zorluklarla karşılaştılar. Açık haklarını savunan birkaç Ermeni, otuz kadar Kürt tarafından saldırıya uğrayarak sopalarla dövüldü. Sekiz Ermeni köylüsü ağır şekilde yaralandı, bunlardan ikisinin hayatı tehlikede. Arazi meselesi yüzünden bu tür çatışmalar yalnızca Kürtlerle Ermeniler arasında değil, Kürtlerin kendi aralarında da yaşanmaktadır.

Bu ifade, Taşnaktsutyun'un sorunu sınıfsal zeminde de değerlendirdiğini gösterir: mesele, köylülerin toprağını ve emeğini gasp eden sömürü düzenidir.

Azadamard'ın bazı makalelerinde, Ermenilerin "reaya", Kürtlerin ise "ahra" olarak görülmesi vurgulanır:

> Derebeylik döneminin yıkıcı etkileri yalnızca aşiretlerin "hafirlik" adı verilen vergiyi toplamasıyla sınırlı kalmamıştır. Aşiret mensupları, kendilerine boyun eğen, silahsız ve savunmasız Ermeni reayadan türlü vergi ve hediyeleri zorla almakla kalmamış; onlara karşı her zaman ve her şekilde çeşitli zalimce saldırılarda da bulunmuşlardır. İstedikleri her şeyi bazen gönüllü verilmiş gibi, çoğu zaman ise tehditle gasp edip sahiplenmişlerdir. On-

[39] *Azadamard* 607, 20 Haziran 1911.
[40] *Azadamard* 599, 28 Mayıs (Jülyen), 10 Haziran 1911 (Miladi).

ların anlayışına göre Ermeniler 'reaya', Kürtler ise 'ahra'dır. Dolayısıyla hangi kıyafet ve geçim şekline sahip olurlarsa olsunlar, hangi servete ve varlığa erişirlerse erişsinler, reayanın ahra ile eşit görünmesine asla izin vermezler. Ermenilerin tarlalarında ve meralarında kendi hayvanlarını otlatmak, onların ağaçlarını kesmek, tarlalarına dalan atlarını çalmak gibi fiiller yalnızca tesadüfen gerçekleşen şeyler değildir. Gerek Karabağ'da, Kilikya'da, gerekse Urfa ile Bursa'da -kısacası tarımla uğraşan Ermenilerin yanı başında 'serseri' tabakasına mensup Kürtler [silahlı Kürtlerin] bulunduğu her yerde- tüm Ermenilere karşı aynı davranışlar ve muameleler her zaman uygulanmaktadır.[41]

Bu pasaj, köylülerin günlük hayatında gaspın ve tahakkümün sürekliliğini göstermektedir. Aynı zamanda, Taşnaktsutyun'un sosyalist söyleminin etno-dini etkilerden tamamen bağımsız olamayacağını da ortaya koyar. Yani örgüt, köylülerin maruz kaldığı sömürüyü hem sınıfsal (ezilenler vs. ağalar) hem de etnik-dinsel hiyerarşiler bağlamında değerlendirmiştir.

Azadamard'ın sayfalarında görüldüğü üzere, Taşnaktsutyun'un Kürtlere bakışı yalnızca 1908 sonrası politik konjonktürün ürünü değildir. Bu söylem, Tanzimat'tan beri süren köylü mülksüzleşmesi ve güvenlik krizinin Sosyalist Osmanlıcılık filtresinden geçirilmiş bir devamıdır. Tanzimat'ın "eşitlik" söylemi ile fiili uygulamaları arasındaki çelişki, Meşrutiyet döneminde de devam etmiş; köylülerin sorunları neredeyse bir asır boyunca çözümsüz bırakılmıştır.

Dolayısıyla *Azadamard*, yalnızca Ermeni mağdurların değil, Türk ve Kürt köylülerin de haklarını savunarak, imparatorluğun taşra gerçekliğini teşhir etmiştir. Bu tavır, Taşnaktsutyun'un sosyalist ideolojisinin temelini oluşturmuş; köylülerin ortak kurtuluşu fikrini etnik sınırların ötesine taşıyarak, sınıfsal sömürünün ifşasını merkeze almıştır.

IV. Sosyalist Osmanlıcılık: *Azadamard*'da Toprak Reformu Talebi ve Köylülerin Savunusu

Toprak mülkiyeti meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun en temel sorunlarından biriydi. Özellikle imparatorluğun ağalarla iş birliği içinde kurduğu sömürgevari düzen, toprak sorununu daha da derinleştirerek Ermeni siyasi partilerinin başlıca meselesi haline getirmişti. Taşnaktsutyun, çoğu zaman köylülerin kendi topraklarında ağalar tarafından zorla çalıştırılmasına karşı aktif mücadele etti. Bu mücadele, köylü haklarının savunulmasını esas alan Taşnaktsutyun'un sosyalist ideolojisinin merkezinde yer alıyordu. Dikkat çekici olan, Taşnaktsutyun'un politikalarının yalnızca Ermeni köylülerin değil, Türk ve Kürt köylülerin de haklarını savunmasıydı. Bu nedenle, makalenin bu bölümü Taşnaktsutyun'un politikasını, "sosyalist Osmanlıcılık" olarak tanımlamaktadır.

[41] *Azadamard* 620, 5 July 1911.

Krisdapor Mikayelyan, Simon Zavaryan ve diğer entelektüel dostlar Cenevre'deki EDF yayın evinin avlusunda. (Erişim için: https://www.aztagdaily.com/archives/4697

Tanzimat'tan beri çözülemeyen toprak meselesinin, *Azadamard* sayesinde Meşrutiyet yıllarında da en kritik sorunlardan biri olmaya devam ettiğini görebilmekteyiz. 1858 Arazi Kanunnamesi'nin köylünün lehine değil, toprak ağalarının lehine işlediği Tanzimat döneminde nasıl not edilmişse, 1908 anayasal rejimi esnasında *Azadamard* da aynı mülksüzleştirme biçimlerini vilayet haberleriyle kayıt altına aldı. Bu nedenle *Azadamard*'daki toprak reformu talebi yalnızca gasp edilmiş Ermeni topraklarının iadesine değil, genel olarak ağalık sisteminin çözülmesine, topraksız Kürt ve Türk köylülerin de topraklandırılmasına yönelikti. Bu yaklaşım, Taşnaktsutyun'un Sosyalist Osmanlıcılık tahayyülünü sahada sınayan en somut gündemlerden biriydi.

Dolaysıyla 1908 anayasal rejimi yönetiminde, Ermeni köylülerin topraklarının Kürt ağalar tarafından gasp edilmesi ve bu toprakların iadesi talebi, Taşnaktsutyun ile İTC arasındaki başlıca sorunlardan biri haline geldi. *Kawar*daki Ermeniler hükümetten toprak reformu talep ettiler ve Taşnaktsutyun hükümete güvendiği için, onlar da güvendiler. Patrikhane, Ermeni Millet Meclisi ve Taşnaktsutyun, anayasa ilanından sonra da toprak meselesini gündemde tutarak bıkmadan çözüm talep ettiler. Bu noktada *Azadamard*, hem Meşrutiyet'in eşitlik söylemi ile pratikteki durum arasındaki uçurumu teşhir etti, hem de hükümete doğrudan "adalet" temelinde seslendi.[42]

Bu dil, Tanzimat döneminde patrikhane raporlarında sıkça görülen "adalet talebi" retoriğinin Meşrutiyet basınındaki devamı niteliğindeydi. 19. yüzyıl ortasında dilekçelerde "kanun adil uygulanmalı" şeklinde ifade edilen talep, *Azadamard* sayfalarında "hibe istemiyoruz, yalnızca kanunun korunmasını talep ediyoruz" biçiminde yinelendi. Aradaki onlarca yıla rağmen, toprak iadesi konusundaki devlet direnci ve köylülerin hukuka atıf yaparak çözüm arama stratejisi değişmemişti.

Taşnaktsutyun'un bu konudaki ısrarı, Sosyalist Osmanlıcılık anlayışının merkezindeydi. Toprak reformunu yalnızca etnik bir mesele olarak değil, sınıfsal bir sorun olarak çerçevelemek, Taşnaktsutyun'un farklı etnik kökenlerden köylüler

[42] *Azadamard* 602, 14 Haziran 1911.

arasında ittifak zemini kurma amacına hizmet ediyordu. *Azadamard*'ın muhabir mektupları, gasp edilen topraklar nedeniyle mağdur olan Kürt köylüler örneklerini de yayımlayarak bu çerçeveyi güçlendirdi. Bu yayın politikası, Tanzimat'tan beri görülen mülksüzleştirme biçimlerini çok-etnili bir toplumsal adalet talebine dönüştürüyordu.

Yani *Azadamard*'daki toprak reformu tartışmaları, Tanzimat'ın "eşit mülkiyet hakkı" vaadi ile Meşrutiyet'in "ortak vatandaşlık" iddiası arasındaki sürekliliği gözler önüne serdi. 1839'dan beri yinelenen sözlerin nasıl her iki dönemde de uygulanmadığını belgeleyen bu yazılar, Taşnaktsutyun'un Sosyalist Osmanlıcılık çizgisinin hem tarihsel hem ideolojik bağlamını anlamak açısından kritik bir kaynak niteliği taşır.

Taşnaktsutyun, İTC ile iş birliğini kesmese de, Adana Katliamı iki taraf arasındaki ilk büyük sınav oldu. Taşnaktsutyun, 1909 Adana katliamının İstanbul'daki 31 Mart Vakası[43] olarak bilinen darbe girişimiyle eş zamanlı gerçekleşmesini tesadüf olarak görmedi; yine de İTC ile iş birliğini sürdürmeyi kabul etti ve önceliğini anayasanın ortak savunusu olarak belirledi. [44] Taraflar, Osmanlı vatanının kalkınması ve ilerlemesi için vilayetlerin idari yetkilerinin genişletilmesi ilkesinde anlaştılar ve birlikte hareket etme kararı aldılar.[45] İTC'ye alternatifin, Kürt ağaları veya II. Abdülhamid'i destekleyen gerici zihniyet olması, Taşnaktsutyun'un İTC ile iş birliğini sürdürmesinde etkili oldu.[46]

Aynı durum İTC için de geçerliydi; çünkü 1908 anayasal rejimi henüz mutlak üstünlüğünü kuramamıştı ve eski rejim taraftarlarına karşı müttefiklere ihtiyaç duyuyordu.[47] Ancak Kaligian'ın da belirttiği gibi, Taşnaktsutyun kanadı için İTC'ye yönelik sınırsız iyi niyet ve sabır dönemi sona ermişti.[48] Taşnaktsutyun'un İTC'ye yönelttiği eleştiriler ve İTC'nin uygulamaları dikkate alındığında, iş birliğinin 1911 ve 1912 yıllarında çatlamaya başladığı görülmektedir. Bu eleştirilerin örnekleri, *Azadamard* gazetesinde de yer almaktadır. Avrupa, Rusya ve Osmanlı'daki yayın organlarını ve güncel politikaları takip eden *Azadamard*, okuryazar herkese ulaşmayı hedefleyen geniş bir yayın politikası izlerken, Ermenilerin toprak meselesinin mevcut sorunlara eklenmesiyle birlikte, Taşnaktsutyun ile İTC arasındaki ittifakın ciddi biçimde bozulmaya başladığı söylenebilir.

---

[43] C/193-80/Konstantinopolis Sorumlu Organı'ndan Batı Bürosu'na, 16 Nisan 1909, Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, 36. Ayrıca bkz. Ohannes Kılıçdağı, "Armenian Stance," 204. Misal Kılıçdağı, *Andranik*'ten bir örnek verir; Gr. Ter Abrahamian, 31 Mart olaylarını ve Adana katliamlarını Ermeniler ile Türkler arasındaki iş birliğini engellemeye yönelik bir komplo olarak yorumlamaktadır.

[44] Kaligian, *Armenian Organisation and Ideology*, 100; Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri," 70.

[45] *Troşag* Ekim-Kasım 1909, no. 10-11 (207) alıntılayan Avagyan, 'İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri', 72; Ohannes Kılıçdağı aynı kaynağı "Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa" başlıklı makalesinde açıklamaktadır, bkz. *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım*, der. Fikret Adanır ve Oktay Özel.

[46] Suny, *'They Can Live in the Desert but Nowhere Else,'* 175.

[47] Bkz. Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, (Londra: I.B. Tauris, 2017), 94-101.

[48] Kaligian, *Armenian Organisation and Ideology*, 47-48.

İTC, 1908 Selanik'teki parti kongresinde toprak meselelerini görüşmüştü. İttihatçılar, "hükümetin köylülere toprak dağıtımı için koşulları hazırlamasını" talep etme fikrini kabul etseler de, *Azadamard*'da Çarsancak örneğinde[49] görüldüğü gibi, bu kararı uygulamaya koymak ve köylülere resmen toprak dağıtmak istemediler:

> Birkaç hafta önce Dahiliye Nazırı tarafından yapılan kesin açıklamalara göre, Çarsancak'ta mevcut durumun sürdürülmesi tavsiye edilmişti. Yani Kürtlerle Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklara kesin bir sonuç verilinceye kadar Ermeni köylüler kendi evlerinden, bağ, bahçe ve meralarından çıkarılmayacaklardı. Geçici olarak alınan bu çözüm şekli, adı geçen nezaret tarafından da onaylanmıştı. Bunun amacı, çıkması muhtemel kargaşa ve uygunsuzlukların önüne geçmekti. Hatta Dahiliye Nazırı, bu konuda gerekli emirlerin özellikle Ma'mûretü'l-Azîz vilayetine kesinlikle iletileceğini, bu karara aykırı hareket edenler hakkında ise zor kullanılarak işlem yapılacağını söylemişti.
>
> Fakat Bâb-ı Âlî'nin bu kesin açıklamaları, söz konusu vilayete ulaşıncaya kadar anlamı tamamen değiştirilmiş, öylesine muğlak ve esnek bir hale gelmişti ki, Çarsancak beyleri okul çocuklarına saldırmaya, kadınları vahşice dövmeye ve bütün yerel halkı dehşete düşürmeye bile cüret etmişlerdir. Bu durumun sebebini ve mantığını biz anlayamıyoruz. Bu muammanın çözüm anahtarı bizde değil, Bâb-ı Âlî'nin kalem odalarındadır.
>
> Açık bir emir muğlak olamaz; kesin bir emir, esnek yorumlara tabi tutulamaz. Ya Dahiliye Nazırı başka türlü söylemiş, kâtipler de telgrafı başka türlü yazıp göndermişlerdir. Veyahut Ma'mûretü'l-Aziz vilayeti, nezaretten gönderilen bir emre uygun hareket etmemiş, onu tam anlamıyla uygulamamıştır. Durum bu iki ihtimalden başka şekilde yorumlanamaz.
>
> Eğer birinci ihtimal doğruysa, o halde diyeceğiz ki, meşrutiyetle yönetilen bir ülkede bu gibi usul ve davranışlar hükümetin onurunu rehin altına alacağından asla kabul edilemez. İkinci ihtimal doğruysa, o halde Ma'mûretü'l-Aziz valisi, nezaretten kendisine tebliğ edilen emirleri uygulamadığı için Çarsancak'ta çıkan karışıklıklardan sorumlu sayılacağından, hakkında en sert tedbirlerin alınması gerekir.
>
> Her halükârda bu uğursuzluk saçan muamma açıklığa kavuşturulmalı, herkes işin gerçeğini öğrenmelidir. Bâb-ı Âlî'nin söz konusu telgrafı kamuoyuna açıklanmalıdır; zira böylesine karışık zamanlarda büyük sorunlara yol açabilecek bir mesele ihmal edilemez ve hafife alınamaz.

Tanzimat döneminde verilen, Ermeniler de dâhil olmak üzere Hristiyanlara Osmanlı İmparatorluğu içinde eşit muamele sağlama taahhüdü, ikinci meşrutiyetin ilanından sonra ve İTC yönetimi boyunca da yerine getirilmedi. Taşnaktsutyun'un 1911 tarihli raporuna göre, Ermeni köylüler yalnızca topraklarının iadesinden mahrum bırakılmakla kalmadı, aynı zamanda zorla topraklarından

[49] *Azadamard* 619, 4 July 1911.

çıkarıldılar. Bu durum, İTC'nin de tıpkı Tanzimat dönemindeki merkezi devlet gibi, taahhütlerini yerine getirmek için hiçbir adım atmadığını göstermektedir.[50]

1909'un ilk aylarında İTC, kabinede Ermenilere ait gasp edilmiş mallar hakkında bir soruşturma komisyonu kurmayı denedi. Böyle bir komite kurulması önerisi, hazinenin zarar görebileceği ve halk arasında çatışma çıkarabileceği gerekçesiyle mecliste eleştirildi.[51] Polatel, idari çözüm bulmak amacıyla yerel toplantılar yapıldığını ve bu toplantılar sonucunda 1909 ile 1910 yılları arasında bazı malların Ermenilere iade edildiğini belirtir.[52]

Ancak 31 Mart 1910 tarihli kabine kararıyla, yalnızca 1909'da ortaya çıkan anlaşmazlıkların komisyonlarca çözüleceğine; bu tarihten önceki tüm anlaşmazlık ve gaspların ise mahkemelere sevk edileceğine karar verildi. Aynı zamanda, 1910 yılında hükümet, Osmanlı Ermenistanı'nda göçmen iskânına başladı.[53] Taşnaktsutyun, toprak sorununu gündemde tutmaya devam etti ve 1911'de İTC'ye çözüm önerilerini sundu.

Taşnaktsutyun'un, Ermeni hak sahiplerine tazminat ödenmesini de içeren teklifini İTC kabul etmedi ve Taşnaktsutyun ile Selanik'te müzakere yaptı.[54] Müzakereler sonucunda, topraksız ve mülteci Ermenilere atalarının köylerinde toprak verilmesi ve tarım için devlet desteği sağlanması kararlaştırıldı. Bu arada yalnızca Ermeniler değil, Kürt köylüler de gasp edilmiş topraklarının iadesini talep ediyordu. Ancak hükümet, ne Ermeni ne de Kürt köylülerin sorunlarını çözdü; aksine, 1911 baharında Osmanlı Ermenistanı'nda Rusya ve Balkanlar'dan gelen Müslüman göçmenlere toprak tahsis etti.[55]

Dolayısıyla, toprakların iadesini yalnızca Ermenilere özgü bir sorun olarak görmek yanlış olur. Janet Klein, 1890'larda Kürt ağaların yalnızca Ermeni köylüleri değil, Kürt köylüleri de sömürdüğüne dair örnekler verir. 1910 tarihli bir rapora göre, bazı Kürt ve Ermeni köylüler bu sömürüye karşı ittifak da kurmuşlardır.[56] Toprak gaspı, esas olarak Kürt ağaları veya Hamidiye alaylarının Ermenileri yerinden etmek ve zorla göç ettirmek için kullandığı bir yöntem olsa da, ekip biçme hakkındaki adaletsizlik bölgedeki Kürt ve Türk köylüler için de bir sorundu.[57]

---

[50] Avagyan, 'İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri,' 81.

[51] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre 1, içtima senesi 1, cilt 1 (26 Kânun-ı sâni 1324/ 8 Şubat 1909), 494-518 alıntılayan Polatel, 'Armenians and the land question,' 211.

[52] *A.g.e.* 213-214.

[53] *A.g.e.* 220.

[54] Bkz. C/78a-1/Batı Bürosu, Türk Bölümü, Kasım 1909 ile Ağustos 1911 arasındaki İttihat ve Terakki ile ilişkiler hakkında rapor, alıntılayan Kaligian, *Armenian Organization*, 81.

[55] Kaligian, *Taşnaklar ve Ittihatçılar*, 159-161; TNA, FO 424/228, Acting Vice-Consul Safrastian to Consul McGregor, Bitlis, 18 Haziran 1911 alıntılayan Polatel, 'Armenians and the land question', 231.

[56] Janet Klein, 'Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations in the Hamidian Period, 1876-1909,' *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honour of Norman Itzkowitz* (Wisconsin Üniversitesi Yayınları, 2007), 165.

[57] Kaligian, 'Agrarian Land Reform', 31, 32, ve 33.

Sorunu tüm köylülerin meselesi olarak gören Taşnaktsutyun, *Azadamard*'da yayımlanan bir makalede hükümeti toprak sorununu çözmediği için eleştirdi; sorunun çözülmemesi için hiçbir gerekçe bulunmadığını, çözümün mevcut hukuk ve yargı sistemi içinde mümkün ve mantıklı olduğunu vurguladı:

> Eşkıyanın elinden hesaplananı geri almak istemenin adaletin sağlanmasına nasıl bir engel olabileceğini anlayamıyoruz. Onurlu, adaletli, hakkaniyetli ama bu aynı zamanda konuda tereddütlü ve farklı fikirleri olan bir hükümet düşünülebilir mi? (…) Hibe veya ayrıcalık istemiyoruz; *daire-i adalet* ilkesinde kanunun ve teferruatının eksiksiz korunmasını talep etmekte ısrar ediyoruz.[58]

Bölge milletvekilleri ve ağalar, merkezi hükümet üzerinde daha fazla güç sahibi oldukları için engel teşkil ediyorlardı. Yani, toprağın ağaların tekelinden çıkarılıp köylülere dağıtılmasını savunan Taşnaktsutyun'a karşı olan ağaların nüfuzu, gasp edilen toprakların iadesi ve köylülere toprak verilmesi önündeki engellerden biri olabilirdi.

Ermenilerin gasp edilmiş topraklarının iade edilmemesinin bir başka nedeni, bölgedeki nüfusun etno-dini dengelerinin değişme ihtimaliydi. Böyle bir değişimin yabancı güçlerin müdahalesine yol açabileceği endişesi vardı. Bu durum, nüfus meselesini ve toprak sorununa ilişkin milliyetçi ve sömürgeci tartışmaları akla getirmektedir. 19. ve 20. yüzyıllarda, Doğu'daki Ermeni köylülerin koşullarını yalnızca sınıf farklılıklarıyla açıklamanın yetersiz olduğunu; Müslüman ve Ermeni nüfus arasındaki etno-dini temelli sömürünün de önemli bir rol oynadığını düşünüyorum, tıpkı sadece etno-dini temelli açıklanamayacağı gibi. Osmanlı İmparatorluğu'nda sömürü sisteminin etno-dini temellere de dayanması, Taşnaktsutyun'un sosyalizm anlayışını karmaşık hale getiren sebeplerden olmuştur.

Azadamard'da "Vergiler ve Rüsum" başlığıyla yayımlanan bir başka makalede ise adaletsiz vergilendirme ele alınır ve hükümet ile adaletsiz vergi sisteminin halkı ezdiği söylenir. Makalenin mesajı, "Herkes eşit olana kadar kimse eşit değildir" şeklinde özetlenebilir. Bu bir kez daha Taşnaktsutyun'un soruna sınıfsal açıdan ezilenlerin savunusu üzerinden bakmasına örnek teşkil eder.

> Çünkü, arazi vergisi, ağnam resmi (hayvan vergisi), yol masrafı vb. ödemelerden başka, bir de "aşar" adıyla ürünlerinin (safi kazancının değil) yüzde sekizini vermektedirler. Ne zengin bankerlerden ne fabrikalardan ne demiryollarından ne de yüksek maaşlı memurlardan bu oranda vergi alınmamaktadır.[59]

Makalenin ikinci bölümünde, aşarın ve mevcut vergi sisteminin kaldırılması; zenginlerin daha çok, yoksulların ise daha az vergi ödediği bir sistem getirilmesi çağrısı yapılır. Taşnaktsutyun'un yayın organı olan bu gazete, halkın sorunlarını dile getirerek ve olası çözümleri sıralayarak o dönemdeki sosyalist yaklaşımına ışık tutmaktadır. Bu yaklaşım, Krikor Zohrab'ın ifadesiyle "imparatorluğun

[58] *Azadamard* 602, 1 Haziran 1911 (Jülyen), 14 Haziran 1911 (Miladi).
[59] *Azadamard* 611, 11 Haziran 1911 (Jülyen), 24 Haziran 1911 (Miladi).

refahı" olarak özetlenebilir.[60] Böylece Taşnaktsutyun hareketinin yalnızca Ermenileri değil, imparatorluktaki tüm dezavantajlı grupları savunma ve koruma amacı güttüğü bir kez daha görülmektedir.

1911'de yayımlanan makaleler arasında bence en dikkat çekici olanı, "Tahammül Artık Taşıyor" başlıklı yazıdır. Başlığında açık bir mesaj vardır ve Bitlis'te Kürtler tarafından Ermenilere yapılan zulmü ele alır. Yazarlar, bu zulümlerin, Ermenilerin toprak iadesi talep etmesi nedeniyle Kürt ağaları tarafından yapıldığını belirtirler. Ancak bana göre eleştiri dili hâlâ yumuşaktır; bu dil, ılımlı muhalefet diline örnek teşkil etmektedir:

> Vilayetlerde Ermenilere karşı, açıkça ve büyük bir cüretle uygulanan bu imha siyasetine karşı Meşrutiyet hükümetinin samimi düşüncesi ve bakış açısı nedir? İşte bu düşünce ve bakış açısı giderek belirsizleşiyor, giderek daha az anlaşılır hâle geliyor. Ya hükümet, Ermenilere siyaseten güvenilemez bir unsur gözüyle bakmaya devam ediyor ve bu yüzden verdiği sözleri yerine getirmiyor ya da canilere karşı halkın canını ve hukukunu koruma konusunda kendisini aciz görüyor.
>
> Eğer ilk düşünce doğru değilse –ve şunu söyleyelim ki, biz ülkenin yönetim kadrosunun bu kadar ağır bir sorumluluğu gerektiren siyasi bir hataya düştüğüne inanmak istemiyoruz– o hâlde hükümet artık sözlerden eyleme geçmeli ve Ermenilerin yaşadığı zavallı vilayetler için kendisine düşen görevi derhâl yerine getirmelidir.
>
> Eğer gücü yoksa, o gücü bulmalıdır. Bunu sağlamak kendi görevidir. Çünkü topluca gerçekleştirilen bu katliamlar, bu siyasi asayişsizlik, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde anarşinin hüküm sürdüğünü göstermektedir. Çünkü tüm bu olaylar, Ermeni milletinin tamamen barış yanlısı olduğunu, gasp ve cinayetten nefret ettiğini, itaatkâr kaldığını ve canı ile malının korunmasını hükümetten beklediği için kurban edildiğini kanıtlamaktadır.
>
> Mevcut durum, hükümet ile Ermeni milleti arasında yeni yanlış anlamalar yaratmaksızın ve yeni uçurumlar açmaksızın devam edemez. [...][61]

Bu pasaj, artık sabrın taşmakta olduğunu vurgular. Eleştirinin yumuşak olmasının nedeni stratejik olabilir; çünkü köylerde Ermenilerin başına gelen felaketlerden hükümeti sorumlu tuttuklarını ima etseler de, çözüm için hâlâ hükümete güvendiklerini belirtirler. Ve ısrarla hükümete yol göstermeye devam ederler. 1911'de yayımlanan makalelerin çoğu hükümete hitaben yazılmış gibi görünse de başlıktaki "sabır" vurgusu sonraki sayılarda da devam eder ve *Azadamard*, hükümeti verdiği sözleri tutmaya davet eder. Bu yaklaşım, o dönemde Cenevre'deki Taşnaktsutyun Batı Bürosu'nun aldığı kararla da paraleldir.[62]

---

[60] Suny, *"They Can Live in the Desert but Nowhere Else,"* 160.

[61] *Azadamard* 595, 24 Mayıs 1911 (Jülyen), 6 Haziran 1911 (Miladi).

[62] Bkz. C/115-14/Bati Bürosu, 24 Nisan 1911, Kaligian, *Armenian Organisation and Ideology* içinde, 85.

Azadamard gazetesinin makale ve beyanlarında ezilenlerin savunusuna dair başka örnekler bulmak da zor değildir. Önceki yıl yayımlanan Osmanlıca makaleler arasında da benzer örnekler vardır ve bence 606. sayıdaki başyazı, Taşnaktsutyun'un özellikle Kürt köylüler hakkındaki görüşlerini net biçimde açıklaması açısından öne çıkar. Daha önce de söylediğim gibi, sosyalizmlerinin temeli toplumdaki tüm ezilenlerin sesi olmaktı. Örneğin *Azadamard*, Kürt mağdurlar için Taşnaktsutyun'un milletvekilinin desteğini şöyle aktarır:

> *Azadamard*'ın bütün koleksiyonu incelenecek olursa görülecektir ki, biz daha ilk günden itibaren arazi anlaşmazlıklarını unsurlar arası bir çatışma olarak görmedik. Aksine, bu meselenin bir Ermeni–Kürt meselesi olmadığını defalarca tekrar ettik. Hatta meseleyi kendi asıl çerçevesinden çıkarıp, bilerek ya da bilmeyerek, onu iki unsur arasında bir uyumsuzluk gibi göstermeye çalışanlara karşı da sert eleştiriler yönelttik. (…)
>
> Biz her defasında, mağdur Ermeni köylülerin haklarıyla birlikte, Kürt ve Türk mağdurların davasını da ayrım gözetmeden savunduk. Çünkü, ne yazık ki itiraf etmek gerekir ki, Kürt halkına mensup mazlum ve mağdur köylülerin kendi dertlerini dile getirmek için hiçbir imkânı yoktur: Ne gazeteleri vardır ne de siyasi cemiyetleri.
>
> Zavallıların, vilayet içinde halkın haklarını savunacak, söz söyleyecek, yazı yazacak ve gerekli başvuruları yaparak hâkim olan hazin duruma ve uğradıkları haksızlıklara dikkat çekecek bir temsilcileri bile yoktur. Bir kez daha tekrar ederiz ki, zorla gasp edilen arazi davalarında bugüne kadar Ermeni mağduriyeti adına yapılan şikâyet ve başvurular hiçbir zaman Kürt unsuru aleyhine yönelmemiş; Kürt halk asla suçlanmamıştır. (…)
>
> Artık kesin olarak bilinmelidir ki arazi meselesi, özünde, sayıları son derece sınırlı olan birtakım zalim kişilerle; Ermeni, Türk ve Kürt unsurlarına mensup mazlum ve mağdur köylüler arasında ortaya çıkan bir davadan ibarettir."[63]

Açıkça görüldüğü üzere, Taşnaktsutyun, toprak gasplarından ve iade edilmeme sorunundan dolayı Kürt halkını suçlamamış, önceliği Kürt ağalarını ve sistemi eleştirmeye vermiştir. Bu durum, makalenin üçüncü bölümündeki alıntılarda da görülebilir. Libaridian'a göre, "[Ermeniler] Kürtler gibi -ki önceki yıllarda genellikle düşman olarak görülüyorlardı- diğer etnik ve dini grupların desteğini almak zorunda olduklarını fark ettiler."[64] Başka bir deyişle, Taşnaktsutyun'un, ezilenlerin ortak sorunları üzerinden siyaset yapmaya başladığı söylenebilir. Ancak bu politikayı birdenbire değil, imparatorluk içinde meşruiyetini artırmak amacıyla zaman içinde adım adım inşa etti. Bu yaklaşım, Taşnaktsutyun'un erken yıllardaki sosyalist pratiğine milliyetçiliği dâhil eden algısını, imparatorluk çatısı altında bir Osmanlı partisi imajıyla değiştirmek istediğini göstermektedir.

---

[63] *Azadamard* 606, 5 Haziran 1911 (Jülyen), 18 Haziran 1911 (Miladi).

[64] Libaridian, 'What Was Revolutionary about the Armenian Revolutionary Parties?,' 100.

V. *Kawar*'da Bitmeyen Tehdit: *Azadamard* Sayfalarında Ermenilerin Güvenlik Mücadelesi

Azadamard'ın toprak meselesine bakışı üzerine yapılan değerlendirmelerin yanı sıra, gazetenin en yoğun şekilde işlediği diğer bir mesele, 1908 sonrası da çözülemeyen ve vilayetlerdeki Ermeni köylülerin gündeminde ilk sıralarda yer alan güvenlik kriziydi. Çünkü 1908'de ikinci anayasanın ilanı ve kurulan meşrutiyet rejimi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler açısından güvenlik ve adalet beklentilerini artırmış olsa da, vilayetlerdeki güvenlik sorunu köklü biçimde devam etmişti. Taşnaktsutyun, bu dönemde farklı siyasi akımlar içinde özellikle Ermeni halkının karşı karşıya kaldığı ağırlaşan koşulları öne çıkardı. Başlangıçta İTC ile iş birliği yapan örgüt, Selanik'teki görüşmelerde verilen güvenlik reformu vaatlerine rağmen, kısa sürede bu reformların uygulanmadığını gözlemledi. Hamidiye Alaylarının varlığının sürmesi gibi yapısal sorunlar, köylülerin şiddet, mülkiyet gaspları ve adaletsizlikler karşısında korunmasız kalmasına neden oluyordu.

Taşnaktsutyun'un İstanbul merkezli yayın organı *Azadamard*, bu süreci yakından izleyen ve kamuoyuna aktaran başlıca mecralardan biri haline geldi. Gazete, Ermenilerin karşılaştığı güvenlik krizini belgelerken, örgütün reform sürecine dair değişen yaklaşımını da yansıtıyordu. 1908'de kurulan anayasal düzenin tüm tebaaya eşit güvenlik sağlayacağı inancı, özellikle Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgelerde güvenlik koşullarının iyileştirilmesi yönünde bir uzlaşmaya dönüşmüştü. Ancak Kaligian'ın da belirttiği üzere, İTC iktidarının ilk döneminde bazı asayiş girişimleri olsa da şiddeti mümkün kılan temel yapıların yerinde kalması, sorunun çözümünü engelledi.[65]

1911 yılına gelindiğinde Taşnaktsutyun'un hayal kırıklığı derinleşmişti ve bu ruh hali, *Azadamard*'ın sayfalarında açıkça görülüyordu. Özellikle "Tahammül Artık Taşıyor!" başlıklı makalenin devamında, Kürt ağalarının toprak iadesi konusundaki baskılarının sürdüğünü ve Meşrutiyet'in samimiyetinin sorgulandığını aktarıyordu. Makalede şu ifadelere yer veriliyordu:

> Sözümüzü hükümete yönelterek şu sonuca varıyoruz: Artık tahammül sınırlarını aşıyor, Ermeni milletini yok etmeye yönelik girişimlerin son bulması gerekiyor. Telgrafların, talimatların, emirlerin yerinde hiçbir maddi değeri olmadığını gördük. Ermeni milleti, hükümetten hızlı ve somut icraat bekliyor. Hükümet, nasıl ki bir Bağdat valisine her türlü olağanüstü yetkiyi ve yeterli askeri gücü verebiliyorsa, Ermenilerin yaşadığı vilayetler için de aynı yetkileri neden vermiyor? Üstelik o vilayetlerde açıkça siyasi bir patlamaya zemin hazırlanıyor. Dahası, yabancı devletlerin memurlarının huzursuzluk çıkarmaktan vazgeçmediğini, Meşrutiyet idaresine ve genç Türkiye'ye karşı siyasi anlaşmazlıkları sürekli canlı tutmak

[65] Bkz. Sir Gerard Lowther'ın mektupları, Birleşik Krallık Ulusal Arsivleri (FO) [424/222/28, 7 Şubat 1910 alıntılayan Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, 113.

için çeşitli girişimlerde bulunduğunu düşündüğümüzde, siyasi öngörünün gerekliliği daha iyi anlaşılmaktadır.

> "Evet! Hükümet ya kesin ve hızlı önlemler almalı ya da yeterli askeri kuvvet ve jandarma bulmak için itaatkâr Ermeni halkını yasal yollarla silahlandırmalıdır.
>
> Biz açıktan açığa bu cinayetler ve Ermeni milletinin maruz kaldığı siyasi asayişsizlik için doğrudan doğruya mesul olarak Hakkı Paşa kabinesini itham etmekten çekinmeyeceğiz."[66]

Azadamard'ın dikkat çektiği konulardan biri de yerel yetkililerin güvenlik krizini pekiştiren tutumlarıydı. Sığert'in (Siirt) Silanit köyüne dair rapor, Ermenilerin "hafirlik vergisi" adı altında haraç ödemeye zorlandığını, kilise ve okulun yakıldığını ve tüm şikâyet girişimlerinin sonuçsuz kaldığını bildiriyordu:

> Otuz hane Ermeni ile otuz hane Kürt ahalisi bulunan Silanit köyü, Mudgan'a bağlı yerleşim yerlerinden biridir. Mudganlılar uzun yıllardır her türlü vahşiliği uyguladıkları hâlde cezasız kalmışlardır. Ermeniler, onlara karşı Malakan müdürlüğüne, Zavak kaymakamlığına, Siirt mutasarrıflığına ve Bitlis [Pağeş] vilayetine dilekçeler sunarak ve birçok masrafa katlanarak şikâyetlerde bulunmuşlarsa da hiçbir sonuç alamamışlardır.
>
> Kürtler bundan cesaret alarak bir gece, köyün okul binasını eklentileriyle birlikte ateşe verdiler ve kiliseyi de yağmaladılar. Köyün papazı, okul hocası ve muhtarı Malakan'a giderek durumu müdüre şikâyet etmek istediler. Ancak yolda, Hayman köyünden Kürt Hacı Mehmet Said ve beraberindeki birkaç kişi onları durdurarak, "Asırlardır süregelen hafirlik vergisini üç senedir neden ödemiyorsunuz?" diyerek onları tüfek ve hançerlerle tehdit ettiler. Bahsi geçen Ermeniler güçlükle canlarını kurtarabildiler.
>
> Nisan ayının 31. gecesi, Silanitli Kürtler köyün dışına çıkarak boş bir binayı ateşe verdiler ve ardından "Bu binayı Ermeniler yaktı" diyerek iftirada bulundular."[67]

Bu örnek, 1839'dan beri yinelenen güvenlik vaatlerinin, Meşrutiyet'in dördüncü yılına gelindiğinde dahi gerçekleşmediğini gösteriyordu. "Şımarık Haydutlar" başlıklı haber, reformların yalnızca kâğıt üzerinde kaldığını ima ediyordu.

Gazete, güvenliğin sağlanabilmesi için yargı bağımsızlığının ve etkin mahkemelerin zorunlu olduğunu vurgulayan yazılar da yayımladı. Bir makalede adaletin toplumsal düzende merkezî bir yere sahip olması gerektiği, aksi halde reformların etkisiz kalacağı belirtiliyordu:

> Bunun sonucu şu olmuştur ki, yapılan dilekçeler ve şikâyetler dikkate alınmadıkça durum daha da kötüleşmiş, gittikçe genişlemiş ve nihayet bir gün, yönetimdeki yetersiz idareciler kendilerini patlamak üzere olan bir volkanın karşısında bulmuşlardır. [...]

---

[66] *Azadamard* 595, 24 Mayıs 1911 (Jülyen), 6 Haziran 1911 (Miladi).
[67] *Azadamard* 604, 3 Haziran 1911 (Jülyen), 16 Haziran 1911 (Miladi).

> Bu iddiamızda ısrar etmemizin bir başka sebebi daha vardır: Herkesin bildiği üzere, ülkemiz halkı, kendi ahlaki sertliği nedeniyle birbirlerinin haklarına ve medeni özgürlüklerine gerektiği gibi saygı göstermemektedir. Bunun yanı sıra, bazı nüfuz sahibi kimseler de, önceki yönetim döneminden kalma cesaret ve alışkanlıklarının etkisiyle her türlü uygunsuzluğu yapmaya devam etmekte ve hukukun adalet elinden, birtakım yakınlıklar sayesinde kolayca kurtulmaktadırlar. Bu durum dikkate alındığında, ülkemiz için mahkemelerin adaletinin ne derece değerli ve önemli olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.
>
> Adalet düşüncesi toplumda yaygınlaştırılmadıkça ve her yerde etkin bir şekilde uygulanmadıkça, tüm reform ve yeni düzenlemelere yol açılmadıkça, ülkenin tam anlamıyla huzura kavuşması ve istikrara ulaşması asla mümkün olmayacaktır.[68]

Bu dil, yalnızca İTC'ye değil, Osmanlı Türkçesi okuyabilen tüm kamuoyuna hitap eden bir stratejiyi yansıtıyordu; bu durum, Taşnaktsutyun'un hâlâ Osmanlıcılık fikrine bağlı bir alan bıraktığını gösterir. Vilayetlerden gelen şiddet haberleri ve valilerin kayıtsızlığı, anayasal düzenin taşrada uygulanmadığının kanıtı olarak sunuluyordu. 1912 tarihli bir makale ise jandarma meselesini doğrudan ele alıyordu:

> Valinin elindeki kuvvetin ne kadar olduğunu bilmek halkın zorunlu olduğu bir şey değildir, ancak bu kuvvetin varlığını talep etmek halkın hakkıdır. Ve eğer hükümet bu kuvvete sahip değilse, bunun sebebi ya hükümetin yetersizliğinden ya da icraatta bulunmak istememesinden ibaret olabilir. Bahsi geçen bu meselede, bu iki sebepten birincisi doğrudur. Boş bir iddiada bulunmuyoruz. Aksine, iddiamız hem temellidir hem de yalanlanamaz niteliktedir.
>
> Gerek Van'da gerekse Ermenilerin yaşadığı diğer vilayetlerde düzenli bir jandarma alayının mevcut olmadığını, dört yıldır iktidarda bulunan İttihat ve Terakki hükümeti pekâlâ bilmektedir. Aynı şekilde, mevcut olan düzensiz jandarma birimlerinde Ermenilerin hiçbir şekilde yer almaması da tesadüfi bir durum değildir. Yerel Müslüman unsurlardan oluşturulan jandarma teşkilatı, ne kadar mükemmel bir düzeye getirilirse getirilsin, yine de istenen sonucu sağlayamaz. Çünkü böyle bir yapıyla teşkil edilen bir birim, tarif etmeye gerek duyulmayan ruhsal bir eğilim nedeniyle kendi dindaşı olan unsura mensup eşkıya ya da suçlulara karşı kanunun öngördüğü sertliği uygulamaz. Mîrmîhî ve Sâit gibi eşkıyaların takibi ve yakalanması konusunda da gerekeni yapmaz. Bunun sebebi yalnızca dinî hislerinin vicdani görev bilincinden daha güçlü olması değildir. Jandarmalar ile eşkıyalar arasında akrabalık, dünürlük ve hemşerilik gibi birtakım bağlar bulunmaktadır.
>
> İttihat ve Terakki Cemiyeti bugüne kadar bu durumu ıslah etmek ve çözüm bulmak için ne yapmıştır? Yeni jandarma alayları oluşturacağını, bu

[68] *Azadamard* 605, 4 Haziran 1911 (Jülyen), 17 Haziran 1911 (Miladi).

> alaylarda belirli bir oranda Ermenilerin de yer alacağını ve hatta özel takip birimleri göndereceğini Taşnaksutyun Cemiyeti'ne vaat etmiştir. Ancak şimdiye kadar bunların hiçbiri hayata geçirilmemiştir. Aksine, iş öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, Van köylerinde yaşayan Ermeniler, Abdülhamid döneminde nasıl bir dehşet içindeyse bugün de aynı korku altında yaşamaktadır.[69]

Yerel yetkililerin bu duruma müdahale etmemesi, Kürt eşrafın Ermeni köylülerin üstünde tutan derin köklü hegemonyayı gözler önüne seriyordu. Ahbap-çavuş ilişkisi olarak adlandırılabilecek bu yapı, anayasal sistemin getirdiği değişim beklentilerine rağmen, İTC'nin ya ortadan kaldırmak istemediği ya da kaldırmakta başarısız olduğu eski iktidar dinamiklerinin devam ettiğini gösteriyordu.

Tanzimat'tan miras kalan bir diğer güvenlik sorunu ise devletin muhacirleri Ermeni köylerine yerleştirmesi sonrası ortaya çıkan sorunlar zinciridir. Bunun örneklerine Osmanlı Ermenistan'ı, Lazistan, Sepasdia (Sivas) gibi bölgelerde sıkça rastlamak mümkünken, *Azadamard* gazetesinden Yeniköy örneğini paylaşmak istiyorum. Çünkü bu makale, İstanbul'un hemen yanı başında böyle bir sefaletin nasıl yaşandığını sorgulayarak meseleyi kamuoyuna duyurmaktadır:

Tanzimat'tan devralınan bir başka güvenlik sorunu, muhacir iskân politikalarıydı. Yeniköy örneğinde, İstanbul'a yakın köylerde bile muhacirlerin gasp ve şiddet eylemlerine giriştiği, üstelik Adana Katliamı sırasında görev yapmış bir kişinin kaymakam olarak atanmasının olayları tetiklediği vurgulanıyordu:

> İstanbul'dan dört saat mesafede, Yalova'dan iki saat yukarıda, İstanbul'u uzaktan görebilen Yeniköy, Cengiz ve Ortaköy adlı Ermeni köyleri, daha dün dışarıdan gelmiş olan muhacirlerin eşkıyavari hareketlerine hedef olmuşlardır. [...]
>
> Şimdiye kadar teşvik ve himaye görmüş olan muhacirler, Ermenilerden zorla gasp ettikleri toprakları kendi malları gibi kullanmaya başladıktan sonra, asırlardır o bölgede kendi alın terleriyle yaşamış, devlet hazinesini doldurmuş ve medeni görevlerini hakkıyla yerine getirmiş olan bu üç köyü korku ve dehşete sürüklemektedirler.
>
> Bu olaylar, Mustafa Kemal Bey adında bir kişinin Pazar günü atanmasından itibaren baş göstermiştir.
>
> Bu kişi kimdir? Nereden gelmiştir? Geçmişi nedir? Bunu biz bilmiyoruz. Ancak bahsi geçen köylerin halkı arasında dolaşan söylentilere göre bu kişi Adana olayları sırasında resmi bir görevle o bölgede bulunmaktaymış.
>
> Hükümet, her fırsatta birlik ve kardeşlik fikirlerini dile getirmekteyken, meselenin bu kadar ağır ve vahim bir hâl almasına neden göz yummuştur?

[69] *Azadamard* 896, 15 Mayıs 1912 (Jülyen), 28 Mayıs 1912 (Miladi).

> Acaba yine, 'önemli bir şey değildir; sadece bir yanlış anlamadan ibarettir' şeklindeki resmi söylemlere mi sığınacaktır?[70]

Adana katliamlarından sorumlu kişilerin hak ettikleri cezayı almadığını düşünen Taşnaktsutyun, bu pasajda Adana katliamlarıyla ilişkili bir kişinin Yeniköy'e kaymakam olarak atanmasının ardından burada da Ermenilere yönelik şiddet olaylarının yaşanmaya başladığını vurgulamaktadır. İstanbul'a bu kadar yakın köylerde bile güvenlik sorunlarının devam ettiğinin önemli bir göstergesi olduğu için bu pasaj muhacir şiddetine bir örnek olarak seçilmiştir.

Taşnaktsutyun, artık bu durumun bir yanlış anlaşılma olarak görülemeyeceğini belirterek hükümetten sorumluların cezalandırılmasını talep etmektedir. Bu talep ilginçtir; çünkü makale hükümete güven duyulmadığını ima etmesine rağmen, Taşnaktsutyun sonuç olarak umut etmeye devam ettiğini ifade etmektedir.

Taşnaktsutyun'un bu umudunun gelecekte de varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Her ne kadar parti programları doğrultusunda İTC'nin politikalarını eleştirseler de, makalelerinde çözüm bekledikleri merci olarak hükümeti işaret etmeleri, Meşrutiyet'e olan umutlarını ve dolayısıyla İTC ile ilişkilerini[71] anlamamıza olanak sağlamaktadır:

> Ermenilerin öfke ve şikâyetlerinin sebebi şudur ki, hükümet Ermenilerin yaşadığı vilayetleri siyaseten güvensiz ve asayişsiz bir durumda bırakmaktadır.
>
> Ermenilerin dert ve şikâyeti şudur ki, Meşrutiyet döneminin başlangıcından bu yana kırk sekiz ay geçmiş olmasına rağmen, hükümet Ermenilere güven veren, mevcut korku ve endişelerini giderecek ve gelecekleri için yeterli güvence sağlayabilecek hiçbir reform gerçekleştirmemiştir.
>
> Birbiri ardına gelen hükümetler, Ermenistan'a kuru vaatlerden başka bir şey sunmamıştır. Öyle ki, olayların seyri giderek kötüleşmiş, katliam ve çatışmalara zemin hazırlanmış ve saldırılara göz yumulmuştur. İşte asıl temel mesele budur. [...]
>
> İşte Ermeniler tarafından hükümete yapılan şikâyetler bundan ibarettir ve hükümetten acil ve somut güvenceler talep etmelerinin sebebi de budur.[72]

Bu satırlar, partinin İTC'ye yönelik güvenini korumaya çalışırken aynı zamanda eleştirilerini derinleştirdiğini gösterir. Van'daki Mir Maha örneğinde olduğu gibi, şiddet uygulamış kişiler cezasız kalıyor, bu da güven ortamını imkânsız hale getiriyordu.

---

[70] *Azadamard* 921, 13 Haziran 1912 (Jülyen), 26 Haziran 1912 (Miladi).

[71] Taşnaktsutyun ve İTC ilişkileri çok katmanlı bir konu olup bu makalede ele alınmamıştır. Detaylı Taşnaktsutyun-İTC ilişkileri için bkz. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*; Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler"; Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun 1890/1924* (Oemme: 1989); Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement* (Los Angeles: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları, 1975).

[72] *Azadamard* 988, 31 Ağustos 1912 (Jülyen), 13 Eylül 1912 (Miladi).

1912'ye gelindiğinde Taşnaktsutyun, İTC'nin reform söylemini, fiilen statükoyu koruyan ve Gramsci'nin "pasif devrim" kavramıyla tanımlanabilecek bir strateji olarak görmeye başlamıştı. Meşrutiyet bir kopuş olarak sunulsa da, devletin otoriter yapısı pekişiyor, Jakoben merkeziyetçilik güçleniyordu. Bu dönüşüm, örgütün söyleminde giderek artan şüpheciliğin temelini oluşturdu.

VI. Sonuç yerine

Taşnaktsutyun, Osmanlı İmparatorluğu'nda *kawar*daki Ermeni köylülerine yönelik ağır vergiler, şiddet ve sömürgeleştirme politikalarına karşı kuruldu demek yanlış olmaz. Örgüt, salt teorik bir sosyalizm anlayışı yerine köylülerin somut ihtiyaçlarını merkeze alan pratik bir sosyalizm çizgisi geliştirdi. II. Abdülhamid döneminde şiddetin artmasına karşı öz savunma yöntemlerini genişletti ve taşradaki Ermenilerden güçlü destek kazandı. 1896'daki Osmanlı Bankası baskınıyla birlikte İstanbul'da görünür hale geldiğinde, taşrada yaşanan baskıları imparatorluğun siyasi gündemine taşıdı. Bu, örgütün siyasal yönelimi açısından bir dönüm noktasıydı.

İstanbul'da kazandığı görünürlük sonrasında Jön Türklerle iş birliği kuran Taşnaktsutyun, İkinci Meşrutiyet'in ilanında rol oynadı. Bu dönemde silahlı mücadeleden uzaklaşarak Osmanlıcılık fikrini sosyalist perspektifle harmanladı; bu yaklaşım makalede "Sosyalist Osmanlıcılık" olarak adlandırıldı. Ancak Tanzimat'tan beri vaat edilen eşit yurttaşlık ilkeleri yine hayata geçirilmedi. Reformist çizgide ısrar eden Taşnaktsutyun'un politikaları, Ermeni halkının karşı karşıya olduğu yapısal sorunları çözmekte yetersiz kaldı.

1912'ye gelindiğinde, Taşnaktsutyun'un İttihat ve Terakki'ye yönelik eleştirileri derinleşti. Örgüt, İTC'nin güvenlik reformlarını uygulamadaki başarısızlığını, Abdülhamid döneminin açık baskı politikalarıyla eşdeğer görmeye başladı. Bu söylemsel dönüşüm, Antonio Gramsci'nin "pasif devrim" kavramıyla açıklanabilir. Gramsci'ye göre pasif devrim, reformların devrimci bir kopuş gibi sunulduğu, fakat gerçekte egemen sınıfın iktidarını koruyarak baskı mekanizmalarını yeniden ürettiği bir süreçtir.[73] İTC'nin Meşrutiyet sonrası politikaları da bu çer-

[73] Bu söylemsel dönüşüm kritik bir önem taşır; çünkü *Azadamard*'ın artık güvenlik aksaklıklarını münferit idari sorunlar olarak değil, 1908 sonrası düzenin yapısal özellikleri olarak ele almaya başladığı noktayı işaret eder. Antonio Gramsci'nin "pasif devrim" kavramı, bu analizi anlamak için değerli bir çerçeve sunar. Gramsci'ye göre pasif devrim, egemen bloğun reform söylemini benimseyip iktidarı yeniden örgütlediği, ancak egemenlik ilişkilerini değiştirmediği yukarıdan aşağıya bir süreçtir. Osmanlı örneğinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), Hamidiye döneminin zorlayıcı yapısını ortadan kaldırmak yerine, onu anayasal bir perde altında yeniden meşrulaştırmıştır. Bu anlamda, İTC'nin siyasi yönelimi, Gramsci'nin "Bonapartizm" olarak tanımladığı şeye benzer: halk katılımını nötralize eden, kitlesel talepleri otoriter bir projeye soğurarak merkezileşen bir iktidar biçimi. İTC yalnızca reformları uygulamada başarısız olmamış, aynı zamanda iktidarını pekiştirerek yetkiyi yeniden merkezileştirmiştir — üstelik bunu anayasal meşruiyet söylemi altında yapmıştır. Reformist retorik ile idari baskının bu bileşimi, *Azadamard*'ın "yeni bir anayasal görünüm altında süren baskı sürekliliği" olarak tanımladığı şeyi üretmiştir. Dolayısıyla Taşnaksutyun'un artan kuşkuculuğu, sadece yerine

çevede okunabilir: devlet otoriter yapısını korumuş, Bonapartist bir merkeziyetçilikle güçlendirmiştir. Taşnaktsutyun'un 1912 sonrası artan şüpheciliği, bu pasif devrim sürecinin doğrudan bir yansımasıdır.

Sonuç olarak, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Taşnaktsutyun İTC ile iş birliğini sonlandırdı; ancak taşrada devrimci mücadeleye geri dönmesi mümkün olmadı. 1915'te ise *Azadamard* çevresinde reform taleplerini dile getiren aydınlarla birlikte, Taşnaktsutyun'un siyasetçileri de sürgüne gönderildi ve öldürüldü. Böylece, başlangıçta köylülerin savunusu için yola çıkan örgütün "Sosyalist Osmanlıcılık" siyaseti, İTC'nin pasif devrimci çizgisi karşısında sonuçsuz kalırken, Ermeni halkı tarihin en yıkıcı felaketiyle yüz yüze geldi.

Kaynakça

Birincil kaynaklar

Համարատուութիւն Ազգային Կեդրոնական Խարգութեան Քաղաքական Ժողովոց 1874-75 Եւ 1875-76 Ամաց Առ Ազգային Ժողովն [*1874-75 ve 1875-76 Milli Merkezi Siyasi Meclisi Raporu*]

'Տեղեկագիր Գաւառական Հարստահարութեանց Քննութեան Յանձնաժողովոյ,' *Ատենագրութիւնք Ազգային Ընդհանուր Ժողովոյ*, 8 Հոկտեմբեր 1871, Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Միհենցիօեան, 1871 ['Vilayetlerdeki Zulümlerle İlgili Soruşturma Komisyonu Bildirisi,' Milli Genel Meclis Tutanakları, 8 Ekim 1871, Kostantiniyye: Y. Mihençioyan Matbaası, 1871]

First Report on the Provincial Oppressions Submitted to the Sublime Porte in the name of The Armenian *National Assembly*, 11 Nisan 1872 (Londra: Gilbert and Rivington, 1877)

'Գաւառական Խնդիրներ, Հողային Խնդիրներ,' *Համարատուութիւն Ազգային Կեդրոնական Խարգութեան Քաղաքական Ժողովոց 1874-75 Եւ 1875-76 Ամաց Առ Ազգային Ժողովն* ['Vilayet Sorunları, Arazi Sorunları,' 1874-75 ve 1875-76 Milli Merkezî Siyasi Meclisi Raporu]

Ermeni Patrikanesi Arşivleri, Archives De La Bibliothèque Nubar Patriarcat arménien de Constantinople, APC

Մանիֆեստ Հ. Յ. Դաշնակցութեան' [Ermeni Devrimci Federasyon'u Manifestosu]

Ermeni Devrimci Federasyonu Arşivleri

Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri (TNA)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Meclis-i Mebusan Zabıtları

Süreli Yayınlar

Azadamard

Andranik

Troşag

getirilmeyen vaatlere bir tepki değil, bizzat anayasal rejimin eski hiyerarşileri yeniden üreten bir mekanizmaya dönüştüğünün fark edilmesiydi. Pasif devrim kavramı için bkz. Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, çev. ve der. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell-Smith (New York: International Publishers, 1971).

Makale ve Kitaplar

"24 Nisan 1915: Ermeni Gazeteci ve Yazarları Anıyoruz". *Bianet*. Erişim tarihi 24 Nisan 2020, https://bianet.org/haber/24-nisan-1915-ermeni-gazeteci-ve-yazarlari-aniyoruz-223395

Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian. *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*. İstanbul: Aras Yayınları, 2013.

Avagyan, Arsen. "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler." *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, ed. Rober Koptaş. İstanbul: Aras Yayınları, 2013.

Benlisoy, Stefo. *İstanbul'un Irgatları II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü.* İstanbul: İstos Yayın, 2018.

Berberian, Houri. *Roving Revolutionaries Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds*. Oakland: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları, 2019.

Cora, Yaşar Tolga. "1910 Kömür Hammalları Grevi: II. Meşrutiyet Döneminde Emeğin Tarihi ve Sol Siyasetin Dili." *Kebikeç* 52 (2021): 435-462.

Çetinkaya, Y. Doğan, der. *Osmanlı'da Marksizm ve Sosyalizm Yeni Kuşak Çalışmalar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Dasnabedian, Hratch. *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun 1890/1924*. Oemme: 1989.

Der Matossian, Bedross. "The Development of Public Spheres among Armenians, Arabs, and Jews after the Young Turk Revolution of 1908." *L'Ivresse de la liberté: la révolution de 1908 dans l'Empire ottoman*. Peeters, 2012.

Dimou, Augusta. *Entangled Paths Toward Modernity: Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans*. Budapeşte: Orta Avrupa Üniversitesi Yayınları, 2009.

Dumont, Paul. "Une organisation socialiste ottomane. La fédération ouvrière de Salonique (1908-1912)." *Du socialisme ottoman à l'internationalisme anatolien*. NJ: Georgias Yayınları ve İstanbul: Isis Yayınları, 2011.

Erdem, Hamit. *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçı Hilmi*. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2012.

Gramsci, Antonio. *Selections from the Prison Notebooks*, Çev. ve der. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell-Smith. New York: International Publishers, 1971.

Gürciyan, Tamar. "An Investigation to the Adaptive Reuse of Late Ottoman Armenian Church in Aintab, Surp Asdvadzadzin Church/Liberty Mosque." Yüksek lisans tezi, Berlin Teknik Üniversitesi, 2023.

Harootunian, Harry ve Talin Suciyan. "Abstracting the Peasant in Ottoman and Turkey's Historiography." *The State of the Art of the Early Turkish Republic Period Historiography, Sources and Future Directions*, der. Barlow Der Mugrdechian, Ümit Kurt, ve Ara Sarafian, 33-60. Fresno: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları, 2022.

Haupt, Georges ve Paul Dumont. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*. Çev. Tuğrul Artunkal. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

Kaligian, Dikran Mesrob. "Agrarian Land Reform and the Armenians in the Ottoman Empire." *Armenian Review* 48 (2003): 25-45.

Kaligian, Dikran Mesrob. *Armenian Organisation and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914*. Londra: Transaction Publishers, 2011.

Kılıçdağı, Ohannes. "Armenian Stance to The Second Constitutional Period: Expectations and Reservations." *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, ed. Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi. Londra: I.B. Tauris, 2016.

Kılıçdağı, Ohannes. "Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa." *1915: Tehcir, Siyaset, Soykırım*, der. Fikret Adanır ve Oktay Özel. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2015.

Klein, Janet. "Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations in the Hamidian Period, 1876-1909." *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honour of Norman Itzkowitz*. Wisconsin Üniversitesi Yayınları, 2007.

Libaridian, Gerard. "The Ideology of Armenian Liberation. The Development of Armenian Political Thought Before the Revolutionary Movement (1639-1885)." Doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles, 1987.

Libaridian, Gerarld J. "What Was Revolutionary about the Armenian Revolutionary Parties?." *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*. Oxford Üniversitesi Yayınları, 2011.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. *Komünist Manifesto*. Ankara: Sol Yayınları, 2011.

Nacar, Can. *Labor and Power in the Late Ottoman Empire Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872–1912*. Palgrave Macmillan, 2019.

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement*. Los Angeles: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları, 1975.

Panossian. Razmik. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. Londra: Hurst & Company, 2006.

Polatel, Mehmet. *Armenians and Land Disputes in the Ottoman Empire, 1850–1914*. (Edinburgh: Edinburgh Üniversitesi Yayınları, 2025.

Suciyan, Talin. *Outcasting Armenians: Tanzimat of the Provinces*. New York: Syracuse Üniversitesi Yayınları, 2023.

Suny, Ronald Grigor.*'They Can Live in the Desert but Nowhere Else': A History of the Armenian Genocide*. Princeton ve Oxford: Princeton Üniversitesi Yayınları, 2015.

Tanzimat: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Ter Minassian, Anahide. *La Question Arménienne*. Roquevaire: Éditions Parenthèses, 1983.

Ter Minassian, Anahide. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*. Çev. A. M. Berrett. New Hampshire: The Zoryan Institute, 1984.

Ter Minassian, Anaide. *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*. Çev. Mete Tunçay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Toksöz, Meltem. "'Are They Not Our Workers?' Socialist Hilmi and His Publication *İştirak*: An Appraisal of Ottoman Socialism." *The Young Turk Revolution and the Ottoman Empire: The Aftermath of 1918*. der. Noemy Levy-Aksu ve François Georgeon, 286-317. Londra: I.B. Tauris, 2017.

Ueno, Masayuki. "'for the Fatherland and the State': Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms." *Int. J. Middle East Studies* 45/1 (Şubat 2013): 93-109.

Yalçın, Orhun. "A Study of *Azadamard*: Socialism and the Armenian Revolutionary Federation's Understanding of *Socialist Ottomanism*." Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2022.

Yalçın, Orhun. "Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Kürtlere ve Toprağa Bakışı: Sosyalist Bir Osmanlıcılık Hayali." *Toplumsal Tarih* 344 (Ağustos 2022): 74-80

Yalçın, Orhun. "Osmanlı Anayasal Krizi ve *Azadamard* Gazetesi: Vilayetlerdeki Ermeniler ve Bitmeyen Şiddet Sarmalı." *Toplumsal Tarih* 376 (Nisan 2025): 48-55.

Zürcher, Erik Jan. *Turkey: A Modern History*. Londra: I.B. Tauris, 2017.

Öz: Bu makale, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaktsutyun) radikal sosyalizmden reformist sosyalizme yönelişini açıklamak için "Sosyalist Osmanlıcılık" kavramını ileri sürmektedir. 1908 sonrası *Azadamard* gazetesi üzerinden yapılan inceleme, Tanzimat'tan itibaren süregelen eşitsizlik, mülksüzleştirme ve güvenlik sorunlarının Meşrutiyet döneminde de devam ettiğini göstermektedir. Gazetenin köylü savunusu merkezli politik hattı, Ermeni, Kürt ve Türk köylülerinin ortak sömürü koşullarına dikkat çekerek sınıfsal bir dayanışma dili kurmuştur. Böylece *Azadamard*, Tanzimat'ın vaat ettiği eşitliğin neden gerçekleşmediğini belgeleyen ve Sosyalist Osmanlıcılık düşüncesinin basındaki en önemli yansıması olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Azadamard*, Taşnaktsutyun, *Sosyalist Osmanlıcılık*, Tanzimat, Ermeni Köylüleri, *Kawar*

From *Kawar* to *Bolis*: Traces in the Newspaper *Azadamard*

Abstract: This article introduces the concept of "Socialist Ottomanism" to explain the Armenian Revolutionary Federation's (Tashnaktsutyun) transition from radical to reformist socialism. Through an analysis of the post-1908 newspaper *Azadamard*, it demonstrates that the structural inequalities, dispossession, and security crises rooted in the Tanzimat era persisted into the Second Constitutional Period. Centered on the defense of peasant rights, *Azadamard* articulated a class-based discourse of solidarity among Armenian, Kurdish, and Turkish peasants who shared the same exploitative conditions. Thus, the paper argues that *Azadamard* not only exposed the unrealized promises of Tanzimat reforms but also embodied the practical manifestation of Socialist Ottomanism in the Ottoman public sphere.

Keywords: *Azadamard*, Tashnaktsutyun, *Socialist Ottomanism*, Tanzimat, Armenian Peasants, *Kawar*

Simon Çömlekçiyan ve *Arajnord Vacarakanats* (Tüccarların Rehberi, 1900-1902): Ermeni Tüccara Yönelik Dergi Çıkarmak

Yaşar Tolga CORA*

I. Giriş

Simon Çömlekçiyan bugün az bilinen bir isim olsa da Sultan İkinci Abdülhamid döneminde adı duyulmuş bir gazeteci ve yayıncıydı. O dönemde özellikle ticaret ve tüccarlara yönelik dergiler yayınlayan Çömlekçiyan bu yayın alanını geliştirmiş önemli bir isimdi. Bu yazı Çömlekçiyan'ın bu tür yayıncılık faaliyetleri arasında en önemlilerinden biri olan Առաջնորդ Վաճառականաց կամ Տարերք Առեւտրական Գիտութեան (*Arajnord Vacarakanats kam Darerk Arevdrakan Kidutyan*-Tüccarların Rehberi yahud Ticaret Bilminin Unsurları) adlı yayıyına odaklanmaktadır. Bu yayının incelenmesi ile yayıncısı Çömlekçiyan ve de yirminci yüzyılın başında ticarete odaklanan Ermenice bir yayınının içeriğini tanıtmayı ve bu yayını dönemin sosyal-iktisadi bağlamında anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Yayının elimizde bulunan, Nışan Berbeyan Matbaası'nda basılmış olan ilk on yedi sayısı (1900-1902) incelenecektir. Elimizdeki veriler ne yazık ki derginin kaç sayı çıktığını göstermemektedir.[1]

---

* Boğaziçi Üniversitesi / tolga.cora@bogazici.edu.tr / ORCID: 0000-0002-4509-8086

[1] M. A. Paployan ve Zekariya Mildanoğlu Ermenice süreli yayınlar üzerine olan çok önemli eserlerinde *Arajnord Vacarakanats*'ın dönemin bir diğer dergisi olan *Hanragidak*'ın eki olarak belirtilmektedir ve eksik tarih vermektedirler. M. A. Paployan, *Հայ Պարբերական Մամուլը Մատենագիտական Համահավաք Ցուցակ (1794-1980)* (Yerevan: Haygagan SSH KA, 1896), 49; Zekariya Mildanoğlu *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, (İstanbul: Aras, 2014), 63. Ayrıca Ermenistan Milli Kütüphanesi'nin kataloglarında da *Arajnord Vacarakanats*'ın hem süreli yayın hem de kitap olarak kayıtları bulunduğu görülmektedir.

II. Simon Çömlekçiyan'ın yaşamı

Simon Çömlekçiyan, II. Abdülhamit dönemindeki diğer Ermeni yayıncılarların üzerine olan ve artarak gelişen yazın içinde kendine henüz yer bulamamış bir gazeteci-yayıncıdır. Bu sebeple Filip Efendi, (Kayserili) Mihran Efendi[2], Artin Asaduryan[3], (Kitapçı) Arakel Tozluyan[4], Karabet Keşişyan[5] ve Garabed Panosyan[6] gibi figürlerle karşılaştırıldığında şu an için kendisi hakkında bilgimiz çok daha azdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanmış ve ekonomiye odaklanan dergileri inceleyen çalışmalarda da, diğer gayr-i müslim yayınlar ve yayıncılar gibi, Çömlekçiyan'ın da kendisine yer bulamadığı görülmektedir.[7] Ermeni iktisadi düşünce tarihi kitapları da genellikle 1890'larla sınırlanmış ve iktisadi düşüncenin gelişimi ya Kafkaslar'daki yayınlara öncelik verilerek Rus/Sovyet Marksist iktisadi düşüncesi bağlamanında incelenmiş ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki daha bilinen kişi ya da yayınlara odaklanmışlardır.[8]

---

[2] Bkz. Johann Strauss, "'Kütüp ve Resail-i Mevkute': Printing and Publishing in a Multi-ethnic Society," *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, yay. haz. Elisabeth Özdalga, (London: Routledge, 2005), 226.

[3] Osman Özen, Kemalettin Kuzucu, "Türk Basın Tarihinde Artin Asaduryan Matbaası ve Matbaada Basılan Süreli Yayınlar," *Erdem* 71-72 (2017): 117-138.

[4] Ezgi Yıldırım, "19. Yüzyıl Sonu Osmanlı Toplumunda 'Tercüme' Eserlerin Tanıtımı Üzerine Betimleyici Bir İnceleme: Kitapçı Arakel Katalogları," (İstanbul Okan Üniversitesi, Yayınlanmamış YL Tezi, 2019).

[5] Muhammed Tatlısu, "Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal," *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 3 (2021): 123–148.

[6] Arif Tapan, "İmkanlar ve Sınırlar: Bir Osmanlı Gazetesi Olarak Garabed Panosyan'ın Ermeni Harfli Türkçe Münadi-yi Erciyes'ini Okumak (1859-1862)," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2025).

[7] Kenan Demir, "Osmanlı'da İktisadî Dergicilik (1857-1923)," (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014)

[8] Bu çalışmaların bazıları şu şekildedir. Daha önce 1955 yılında Rusça yayınlanmış olan Kh. K. Kulanyan, *Ուրվագծեր Հայ Տնտեսագիտական Մտքի Պատմպւթյան XVIII Դարի Վերջերից Մինչէվ XIX Դարի 90-ական Թվականները* (Yerevan: Bedagan Hradarag-çutyun, 1959); kendi ifadesi ile "demokrat ve devrimci demokrat Ermeni failleri ve de ticaret ve üretim burjuvazisinin ideologlarının iktisadi görüşlerini... Ermenistan, Güney Kafkasya ve Rusya ile sınırlandırmadan aynı şekilde farklı ülkelerde bulunan Ermenilerin iktisadi düşüncesinin farklı yönlerinin temscilcilerinin görüşlerini" de inceleyen Sarkis Ş. Zurapyan, Հայ Տնտեսագիտական Մտքի Զարգացման Ուրվագծեր XVIII դարի վերջին քառորդ-XIX դարի 90-ական թվականներ, (Yerevan: Haygagan SSR KA Hradaragçutyun, 1959) ve N.R. Tovmasyan, H.H. Tamrazyan ve K. T. Babigyan, *Հայ Տնտեսագիտական Մտքի Պատմության Ուրվագծեր* (Yerevan: Haygagan SSR KA Hradaragçutyun, 1988) sayılabilir. Bunlardan sonuncusu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin iktisadi düşüncesinin gelişimine dair en geniş incelemeyi *Masis* ve *Arevelyan Mamul* gibi yayınları inceleyerek yapmaktadır. Zurapyan'ın kitabında ise İstanbul'da 1880'lerde yayınlanmış olan Տնտես (Dndes) dergisine dair bir bölüm bulunmaktadır. Bu dergi, Cemiyet-i Tasarrufiyye-i Şarkiyye adlı bir yapı şirketinin yayın organıydı. Yaşar Tolga Cora, "The Failed Housing Cooperative Project of the Oriental Savings Association: Housing and Urban Rent in Istanbul in the 1880s and 1890s," *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 5 (2023): 47-65.

Simon Çömlekçiyan'ın hayatı hakkındaki bilgilerimizi kendisinin yayıncılık ruhsatı için yaptığı başvurular sırasındaki tahkitatlar bir ölçüde sağlamaktadır. Zabtiye Nezareti'nin karakollar aracılığı ile yaptığı bu tahkikatlar hem bir yayıncının sosyal yaşamını hem de II. Abdülhamit rejimi sırasında bir Ermeni yayıncının ruhsat alabilmesi için nelerin incelenildiğini göstermesi açılarından önemlidir. 1287 (1870) yılında Balat'ta Kilise Sokağı'nda Ermeni kilisesi karşısındaki bargir hammallarından Avedis'in hanesinde doğan Çömlekçiyan yirmi sene boyunca Balat'ta yaşamış, eğitimini de oradaki kilise mektebinde gerçekleştirmiştir. Daha sonra ise Üsküdar'a yakın bir Ermeni semti olan İcadiye'ye geçerek bu semtteki bir çok farklı hanede kiracı olarak yaşamıştır. Yüksek tahsil görmeden meslek hayatına atılarak, tüccarların yanında yazıcılık yaptıktan sonra ise *Püzantion* ve *Manzume-i Efkar* gazetelerinde muharirlik yapmış, ilerleyen yıllarda ise *Puragn*'ın ser-muhariri olmuştur.[9] Zekariya Mildanoğlu, yayın hayatına edebiyat ve bilim dergisi olarak başlayan *Puragn*'ın yayın çizgisini değiştirip ticarete odaklanmasının Çömlekçiyan'ın eseri olduğu belirtir.[10] Çömlekçiyan, *Puragn*'ı üstlenmeden bir kaç yıl önce ve hâlâ *Püzantion*'da çalıştığı 1900 yılında "mevadd-ı ticariyyeden bahis olmak üzere 'Vacarakan' yani tüccar namıyla Ermenice musavver bir risale-i mevkutenin tab ve neşrine müsaade" almak için başvurur.[11] Kendisi, şu an için nasıl ve ne tür fedakarlıklarla olduğunu bilmesek de, savaş yıllarındaki felaketleri atlatabilmiş ve Kevork Pamukçiyan'ın verdiği bilgiye göre 1929 yılında vefat etmiştir.[12]

Yapılan tahkikat sayesinde Çömlekçiyan'ın aile yaşantısı hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Simon Çömlekçiyan'ın bir erkek iki kız kardeşi olup, annesi, erkek kardeşi ve bir kız kardeşi ile birlikte yaşamaktadır. Diğer kız kardeşi ise tahkikatın yapıldığı sırada *Puragn*'ının muharrirlerinden biriyle evlidir. Erkek kardeşi pazarlarda manifaturacılık yapmaktadır. Tahkikat ayrıca Çömlekçiyan'ın amcasının ailesi hakkında da bilgi vermektedir ki onlar da sigorta şirketi gibi kurumlarda memuriyet gibi işlerde çalışmaktadırlar. Dolayısıyla, Simon Çömlekçiyan gibi döneminin önemli bir yayıncısının oldukça mütevazi bir yaşam (anne ve kardeşleriyle yaşaması, kendi evine sahip olmaması ve birçok kez ev değiştirmesi) sürdüğünü görüyoruz. Tahkikatta vurgulanan diğer konu ise Çömlekçiyan ailesinin (sadece Simon Çömlekçiyan'ın değil tüm ailenin) "Ermeni Meselesi" ile olan ilişkileridir. Ailenin taşrada ve yurtdışına göç etmiş akrabalarının olmaması ve İstanbul dışına seyahat etmemeleri raporda olumlu özellikler olarak görülmektedir. Bununla beraber "meseleye iştirakleri

[9] BOA., ZB 21-15, ek. no. 3.
[10] Mildanoğlu *Ermenice Süreli Yayınlar*, 162.
[11] BOA., DH. MKT 2459-50. Bu başvurunun işleme alınması ile ilgili belge Rumi 24 Şubat 1316 (9 Mart 1901) iken derginin ilk sayısı 1900 yılında basılmıştır ve bu sayının kapağında Maarif Nezareti'nden 16 Teşrin-i evvel 1316 (29 Ekim 1900) tarihinde ruhsatname aldığı belirtilmektedir.
[12] Pamukciyan Çömlekçiyan'dan başka bir yayıncı olan Püzant Bozacıyan üzerine yazdığı maddede bahseder. Kevork Pamukciyan, "Püzant Bozacıyan," *İstanbul Ansiklopedisi*, yay. Haz. Reşad Ekrem Koçu (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi Kol. Şti., 1963) cilt 6, 3036.

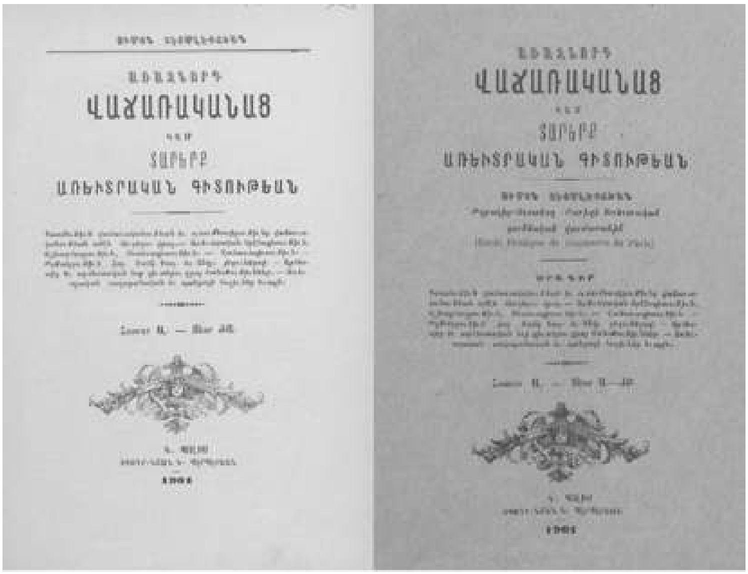

Arajnord Vacarakanats'ın 11. (ԺԱ) ve 12. (ԺԲ) sayıları. 12. Sayıdan itibaren derginin kapağına Simon Çömlekçiyan'ın Ecole Pratique de Commerce de Paris'te uzaktan (mektupla) eğitim aldığına dair bir ibare eklenmiştir.

anlaşılmamış" denilerek zaptiyenin gözünden temel şüphenin ne olduğu da belirtilmiştir.[13] Başka bir rapor ise Çömlekçiyan'ın devletin öncelediği tanımıyla güvenlik açısından her hangi mahzurlu bir durumunun olmadığını söylemekle beraber gazete yazılarında Jirayr Şiraka[t]si müstear ismini kullandığı belirtmektedir (ki bu zaten *Püzantion* okurlarınca bilinmektedir).[14] Bu raporlar ışığında, Çömlekçiyan'ın siyasi ve soysal-ekonomik açılardan dikkat çekici olmayan bir yaşamı olduğunu söylemek mümkün gözüküyor. Bununla beraber *Arajnord Vacarakanats*'dan yıllar sonra yapılmış olmasına ragmen bu dergiyi incelerken gözümüze çarpan ve tahkikatta değinilmeyen bir konu daha olduğunu görüyoruz. Bu da 1901 sonundan (12. sayı) itibaren dergi kapağında Simon Çömlekçiyan'ın *Ecole Pratique de Commerce de Paris*'de uzaktan (mektupla) eğitim aldığına dair bir ibarenin olmasıdır. Formal eğitiminin az olduğunu bildiğimiz Çömlekçiyan'ın Fransızcasının ne ölçüde olduğunu ve ne şekilde dersler aldığını ve yazıştığını bilmiyoruz. Ama bu eğitimi almasının/alma iddiasında olmasının ve derginin kapağında bu ibarenin olmasının Çömlekçiyan'a ve *Arajnord Vacarakanats*'a bir prestij kattığını varsayabiliriz. Peki Çömlekçiyan neden ticarete ilgi duymuş ve sadece ticarete odaklanan bir dergi çıkarmıştır? Bu soruya derginin içeriğini inceledikten sonra sonuç bölümünde dönülecektir.

[13] BOA., ZB 21-15 ek 4.
[14] BOA., ZB 21-15 Ek 5.

III. Bir Ekonomi Dergisi Çıkarmak: Arajnord Vacarakanats'ın İçeriği

Simon Çömlekçiyan *Arajnord Vacarakanats*'ın ilk sayısında bir çok Ermenice yayının giriş kısmında kullanıldığı gibi "Երկու Խօսք» (yergu khosk, iki söz) diyerek yayınını tanıtır:

Bu yayının [*Arajnord Vacarakanats*] amacı mümkün olduğunca, ticaret bilimini oluşturan ve müstacel bir istimali ya da tatbiki durumu olan bütün meseleleri incelemektir.

Planımız: Ticaretin amacını, tanımı ve vazifesini açıklamak, Türkiye'nin ticari kanunlarını tanıtmak ya da hatırlatmak ve Fransız, İngiliz ve Almanların kanunları üzerine bu ülkelerle ticari ilişkilerde bulunanların bunların müstacel ihtiyaçları olabileceği için bilgi vermek; yerel mamulat için en yeni ihracat piyasalarını göstermek, küçük serymaleri işletme yollarını belirtmek; sanatların [zanaat, imalat] ihtiyaç ve faydalarını vurgulamak; ticareti deruhde eden kişiler yetiştirmek ve iş hayatını, ticaret mesleğine giren öğrencilere tanıtarak, onları hazırlamak; esnaf sınıfına, ülkemizde icra edilen sanatlar ile ilişkisi olan ve onların başarısına katkıda bulabilecek Avrupa icadlarını tanıtmak ve açıklamak; Ermenice, Türkçe, Fransızca ve İngilizce seçilmiş ticari yazışma numuneleri vermek; ticaretin bütün şubeleri üzerine incelemelerde bulunmak ve ticaret, para piyasaları ve bankacılık hesaplarından bahsetmek.[15]

Bu planımızın ticaretle uğraşanlara ve ticarete hazırlananlara mütevazi bir hizmet sunmasını aşkla ümid ederiz.

Arajnord Vacarakanats bu amaca uygun bir yayın politikası izler. Bu amaç yazısını Վաճառականութեան արուեստը (Tüccarlık Sanatı) başlıklı bir yazı izler; bu Lyon Ticaret Yüksekokulunda hoca ve aynı şehrin ticaret mahkemesinde görevli M. J. Marshall'ın derginin planına cevaben yazdığı kısa mektuptur, plan kendisiyle önceden paylaşılmıştır.[16] Bu yazıyı da muhtemelen Çömlekçiyan'ın kendi kaleme aldığı, "Վաճառականութեան Նպատակը սահմանն ու դերը" (Tüccarlığın amacı, sınırları ve görevi) başlıklı makale takip eder. Bu makalede tüccarın görevleri şu şekilde özetlenir: Ekonomik ilerlemenin en önemli aktörleri arasında sayılan tüccar bunu sermayenin dolaşımı sağlayarak, ticari anlaşmaları eksiksiz bir şekilde yerine getirerek, halkları birbirine yakınlaştırarak, düşmanları karşılıklı müşteriye dönüştürerek, ticaret adet ve dilini bir örnek hale getirerek ve dünyanın bütün merkezleri arasında işbirliği geliştirerek sağlarlar.[17] Tüccarın bu görevlerini yerine getirebilmesi için ticarete bir bilim gibi yaklaşması gerekmektedir. Yazara göre "ticaret bir bilimdir ve zor bir bilim, kural ve şartları vardır. Bir yarıştır, başarılı olmak için sadece para yeterli olmaz, bir görevdir mesuliyeti direk ve acımasız." Bu tanımda derginin altbaşlığında ve amaçları arasında belirttiği üzere ticaretin

---

[15] Simon Çömlekçiyan, "Երկու Խօսք," *Arajnord Vacarakanats* [AV] cild 1, no.1 (1900), s.3.

[16] J. Marshall, "Վաճառականութեան արուեստը," *AV,* cild 1-no 1 (1900), s. 4-5. Ne yazık ki J. Marshall hakkında bilgi sahibi olamadım.

[17] "Վաճառականութեան Նպատակը սահմանն ու դերը," *AV,*cild 1-no 1 (1900), s.6.

bilimselliği vurgulanır ve şöyle devam eder: "Eğer bir tüccar hesaplarına dair tahminlerde hata yaparsa kaybolur; eğer bilinçli olarak ve akıl ile çalışırsa, kazanır."[18]

Peki tüccar bahsedilen bilgi ve bilince nasıl ulaşır? *Arajnord Vacarakanats*'ın amacı tüccara bunlara ulaşırken rehberlik etmektir. Dergi bu rehberlik sırasında tüccara ticaretin ana unsurları olan ticari bilgiyi, coğrafya bilgisini, ticari hesaplamaların nasıl yapılacağına, ticaret hukukuna ve ticari yazışmalara dair bilgiler sunacaktır, faydalı olacağını düşündüğü icatları tanıtacaktır. Amaç tüccarlara ticareti mümkün kurallı bir hal içinde yürütmeleri için hem pratik hem de teorik bilgilerle yol göstermektir.

Bu sebeple ticaretin ana unsurlarından olan sermayenin *Arajnord Vacarakanats*'ın sayfalarında tartışıldığını görürüz. Burada özellikle küçük tüccarın büyük sermayedarlar karşısında ne yapması gerektiğine dair görüşler vardır ki bu da aslında derginin ulaşmayı hedeflediği kitlenin bu küçük tüccar olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Derginin ilk cildinin ikinci sayısındaki "Օտար Դրամատէրք եւ Տեղացի Վաճառականք: Դրամագլուխներու Պայքարը" (Yabancı Sermayedarlar ve Yerel Tüccarlar: Sermayelerin Mücadelesi) başlıklı makale bu konuya ayrılmıştır.[19] Çömlekçiyan'a göre ticaret özgür olduğu için büyük tüccara faaliyetlerinde küçük tüccara zarar vermemeleri söyleyenemez. Büyük bir tüccarın ucuza mal alıp piyasa fiyatlarını aşağıda tutup sonra yükseltmesini ve bu şekilde rakiplerini mahvetmesine karşı kanun yoktur. Yazar, bunun bir suistimal olduğunu kabul eder ama hiç bir ülkenin bunu kanunen engelleyemeceğini veya cezalandıramayacağını belirtir. Yazara göre büyük ve küçük tacir arasındaki sermaye temelli mücadeleye yaklaşırken iki nokta dikkate alınmalıdır. Birincisi büyük sermayedarların yabancı ve küçüklerin ise տեղացի (değatsi; yerli/yerel) olmasıdır. İkinci nokta ise yabancı büyük tüccar sermayeleri sayesinde bir dizi malı monopol haline getirip yerli tüccarın zararına satabilmektedirler. Çünkü sermayeleri sayesinde malları toplu ve ucuza alabilmekte ve aynı zamanda tüccar sendikaları kurarak fabrikatörler ile anlaşarak onların ürettiklerini de toptan alabilmektedirler. Yazar bunlara örnek olarak fes ticaretinin nasıl güçlü bir sendikanın eline geçmiş olduğunu, cam ticaretinin de bugün bir sendikanın elinde olduğunu, kalay ticaretinde de bir monopol oluşturmak için sendika kurulduğunu söyler. Çömlekçiyan'a göre bu durumun iki zararı vardır, birincisi tüketici yüksek fiyat ile satın alır ve ikinci olarak da bu kârdan yerel tüccar faydalanamamaktadır. Büyük sermayedarlarla rekabet için ise yazarın önerisi basittir: "Bizim fes tüccarlarımızdan biri sendika ile rekabet edemez ancak 7-8 tüccar birleşirse, sadece başarı ile rekabet etmezler aynı zamanda sendikayı piyasadan da çıkarırlar. Neden fes tüccarları bir komandid şirket kurmazlar?" diye sorar, cevabı ise yine nettir "Sebebi basit: Ya girişimci ruhları yoktur ya da iktisad biliminin temel kanunları konusunda cahildirler." Yazar çeşitli kumaş ve tuhafiye ticaretinde de benzer monopoller olduğunu,

---

[18] *A.g.m.*

[19] "Օտար Դրամատէրք եւ Տեղացի Վաճառականք: Դրամագլուխներու Պայքարը," *Arajnord Vacarakanats*, cild 1, no.2 (1900) 25-26.

bazılarının Alman aracıların elinde olduğunu beliritir. Ona göre yerli tüccar birlikte iş yapmıyor, zamanın şartlarına uymuyorlardır.[20] Bu şekilde *Arajnord Vacarakanats*, küçük tüccarı birleştirerek sermayelerini ve dolayısıyla piyasadaki güçlerini arttırmayı hedeflemelerini öğütlemektedir. Burada yerli-yabancı farkının açık bir şekilde vurgulanması ise özellikle 1910'larda hakim olacak olan "milli iktisat" görüşünün aslında 1900'lerin başında, milliden çok "yerli" olarak ifade edilerek ve belki de daha kapsayıcı bir şekilde, tartışıldığına işaret eder.

Arajnord Vacarakanats sermaye konusunu ilerleyen konularda daha teorik bir biçimde de ele alacaktır. "Ինչ Է Դրամագլուխը" (Sermaye nedir?) başlıklı kısa bir yazıda, öncelikle, zenginlik ile sermaye arasındaki farkı gündelik hayattan örnekler üzerinden (mesela bir sanatçının sesinin sermaye olması) tartıştıktan sonra sermayenin sabit ve seyyar olarak ikiye ayrımını yine gündelik hayattan (kümesteki bir horoz ile satılan bir horoz arasındaki fark gibi) örneklerle yapar. Makalenin sonunda ise sermaye şu şekilde tanımlanır: "Özet olarak şöyle diyebiliriz, sabit sermaye, varlığını kaybetmeyen herşey, kaybeden ise seyyar sermayedir. Başka bir ifade ile, sabit sermaye araçlar, hareketli seyyar ise hammadde ve ürünlerdir."[21] Tanım kadar, derginin konuyu gündelik hayattan örnekler vererek açıklaması dikkate değerdir.

Tüccarları bu şekilde teorik tartışmaları anlaşılması daha kolay örneklerle vererek eğitmenin bir yolu da "doğru" yolu göstermektir. "Անուղիշղ Մրցում" (Yanlış Rekabet) başlıklı bir yazıda üretici ve tüccarların mallarına dair bilgileri saklama hakları olmasına rağmen halka yanlış bilgi veremeyecekleri ve bu şekilde başka bir tüccar karşısında haksız kazanç sağlayamayacakları belirtilmektedir. Derginin önerisi tüccarın en tabii hakkı olan mallarını tanıtma hakkını başka araçlar kullanarak yerine getirmesidir. Bunlardan birinin de վաճառանիշ (alamet-i farika) olduğu böylece malına dair bilgileri doğru bir biçimde aktarabileceği ve doğru rekabet sağlayacağının altı çizilir.[22]

Tüccara rehberlik yapılacak konuların başında çeşitli metaların piyasaları, üretim bilgileri ve uluslararası ticaretteki konumları gibi konular gelmektedir. Dergide incelenilen metaların büyük kısmını dokuma mamul ve hammaddeleri oluştururken, ayrıca peynircilik ve pirinç gibi gıda maddelerinin de ticareti hakkında bilgiler verilmektedir. İncelenen dokuma mamullerinin başında halı gelmektedir. Bu konudaki ilk makaleler Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen halıların uluslararası piyasalarda baş rakibi olan Fars halıları hakkındadır.[23] Önce Fars halıları hakkında tarih, zanaat ve istatistik notları veren dergi bir sonraki sayısında da İran'ın Ferahan, Kürdistan, Kirman, Şiraz, Herat, Türkmen, Horasan vb.

---

20 *A.g.m.*, 26.

21 "Ինչ Է Դրամագլուխը," *AV,* cild 1-no 8 (1901), 155-156.

22 "Անուղիշղ Մրցում," *AV,* cild 2-no 5 (1902), 68.

23 Գորգի Վաճառականութիւնը Զանազան Երկիրներու Մէջ Ուսումնասիրութիւն Ա, *AV* cild 1-no 2 (1900), s.27-32.

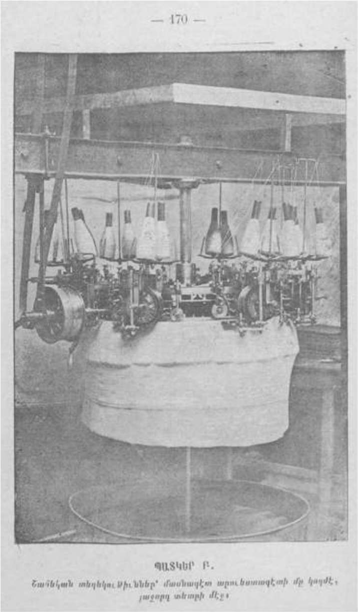

Faydalı bilgiler, uzman bir zanaatkâr tarafından bir sonraki sayıda. *AV* cild 1, sayı 9 (1901), s. 170.

farklı bölgelerinde üretilen halılar üzerine bilgiler vermektedir.[24] 5. sayıdan itibaren de Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen halılar üzerine, üretici bölgelere odaklanarak bilgiler sunduğu görülmektedir. Burada da dergi Sivas, İzmir, Uşak, Gördes, İzmit, Konya, Ankara, Erzurum, Trabzon, Zonguldak gibi farklı bölgelere odaklanır, bu bölgelerdeki halı üretim ve ticaretine dair bilgiler aktarmaktadır.[25]

Arajnord Vacarakanats tekstil mamullerinin yanında hammaddelerini de tanıtır. "Çok eski zamanlardan beri kıyafetlerin ve mobilyaların ana hammaddesi" olan yünle başlayan bu makaleler imparatorluğun ekonomisinin hem üretim hem de ticareti açısından bel kemiğini oluşturan pamuk ve keten ile devam etmektedir. Ա (A.) imzasıyla yayınlanan bu makalelerde bu hammaddelerin tarihi, üretim süreçleri, çeşitleri ve uluslararası ticaret merkezleri, piyasa hacimleri ve ürün fiyatları gibi bilgiler verilmektedir.[26] Yün ile ilgili makalede yünün Նախանիւթ (hammadde) olduğu belirtildikten sonra Fransızca *matière première* ifadesi ile hammadde kavramını da bu yazılar aracılığı ile tanıtmaya çalıştığı düşünülebilir.

Derginin Osmanlı ekonomisinin ve ticaretinin ana unsurlarından olan tekstile özel bir önem atfettiği görülmektedir. Yine bu doğrultuda derginin amaçlarından biri olan yeni makinelerin tanıtımıyla hammaddeler hakkında bilgi vermeyi M. Kalender imzasıyla yayınlanan yazılarda birleştirir. "Հիւսկէն Կեպասները եւ Զանոնք Արտադրող Կահերը (*métier*)" (Dokuma kumaşlar ve onları imal eden araçlar (*métier*)) başlıklı makale serisi ise onuncu sayıdan itibaren bu konuda okuyuculara dokuma bilgisi ve teknolojisi hakkında bilgi

[24] Գորգի Վաճառականութիւնը Զանազան Երկիրներու Մէջ Ուսումնասիրութիւն Բ, *AV* cild 1-no 3 (1901), s.53-58.

[25] "Թուրքիոյ Գորգերը" *AV* cild 1-no 5 (1901), 103-106; *AV* cild 1-no 7 (1901), 121-131; *AV* cild 1-no 10 (1901), 190-192; *AV* cild 2-no 1 (1901), 10-12; *AV* cild 2-no 5 (1902), 79-80.

[26] Հիւսելանիւթք Ա: Բուրդ, *AV* cild 1-no 3 (1901), 58-62; Հիւսելանիւթք Բ: Բամբակ, *AV* cild 1-no 4 (1901), 78-83; Հիւսելանիւթք Գ: Քթան, *AV* cild 1-no 7 (1901), 132-134.

verilir.[27] Bu yazı dizinin bir parçası olarak dergideki ender resimlerden biri olan bir iplik eğirme makinesine ait bir resim bir önceki sayıda yayınlar.

Arajnord Vacarakanats'ın odaklandığı bir diğer konu ise peynirciliktir. Yerel ve uluslararası peynir ticareti üzerine olan makale kinayeli bir dil ile başlar:

Peynir, Türkiye'de halkın gıdasında önemli bir yer tutar. Başka ülkelerdeki yemeklerde tamamlayıcı bir unsur olarak görülürken, bizim köylülerimiz ve hatta İstanbul sakinleri için çoğu zaman yemeğin temelini oluşturur. Yazın, *çavuş* (üzüm) çıktığı vakit, esnafın, katiplerin ve hatta zengin tüccarların, birkaç dilim ekmek, bir salkım üzüm ve peyniri büyük bir afiyetle yediğine rastlarız. Üzerine bir bardak su, kahve ve sonra işte ziyafet hazır. Yiyecekler bizim için sorun değil. İyi giyinmiş olmamız yeterli.[28]

Makalenin devamında Osmanlı İmparatorluğu'nda tüketilen yerli ve yabancı peynir türleri ve tüketim miktarları hakkında bilgi verilmektedir. Örnek olarak rokfor peynirinin imparatorluktaki ticareti üzerine bilgi aktarılır. Rokforun ilk kez 1850'de Marsilya'dan İstanbul'a gelen bir gemide çalışan Fransız biri tarafından başkent halkıyla tanıştırıldığını, zamanla talebin artarak Marsilyalı aracılarla ticaretinin yapıldığını ve epey zaman sonra ise Fransa'daki üreticiler ile İstanbul tüccarı arasında direk ilişkilerin kurulduğunu yazmaktadır. Makale daha sonra ise kalitelerine göre rokfor peynirlerinin fiyatlarını verir.[29] Bu şekilde, bir metanın tarihsel olarak nasıl İstanbul piyasasına girdiği ve değeri hakkında tüccara bilgi verdiği görülmektedir. Bu konu üzerine diğer makalelerin ilkinde peynir üreten ülkelerdeki piyasaya, fiyatlara ve vergilere dair bilgiler vermektedir.[30] Konu üzerine elimizdeki sayılarda bulunan diğer makalede ise talar peyniri ve kantal (cantal) peynirinin üretim sürecini anlatmaktadır.[31]

Dergide tüccarları gerekli bilince ulaştırmak için piyasa bilgisinin yanında hukuk bilgisinin verilmesi de önemli bir yer tutar. Tacirin bir yandan ticareti düzenleyen kanunları bilmesi diğer yandan da ticaret evrakını kanunlara uygun şekilde hazırlaması gerekmektedir. Bu sebeple ticaret hukukuna dair bölümlerde ticari evrakın hazırlanmasına dair bilgiler verilir. Bu bilgileri hukukçuların hazırladığı görünmektedir: İlk sayıda "Bahriye Mektebinde Bahriye Hukuku hocası ve meşhur yayıncı Diran Efendi Yerganyan"ın ticaret kanunları hakkında geniş ve faydalı bilgileri yazacağı notu verildikten sonra ticaret mevzuatı hakkında o ve ilerleyen sayılarda Yerganyan tarafından çeşitli hukuk bilgileri ticari evrakın

[27] "Հիւսկէն Կեպասները եւ Զանոնք Արտադրող Կահերը (*métier*)," *AV* cild 1-no 10 (1901), 188-190; cild 1-no 11 (1901), 206-208; cild 1-no 12 (1901), 223-224.

[28] "Պանիրի Վաճառականութիւնը Տեղական ու Միջազգային," *AV* cild 1-no 3 (1901), 145.

[29] *A.g.m.*, 149.

[30] "Պանիրի Միջազգային Վաճառականութիւնը," *AV* cild 2-no 2 (1901), 20-22.

[31] "Պանրաշինութիւն," *AV* cild 2-no 3 (1901), 44-46.

hazırlanmasının kuralları,[32] ödenmeyen senetler hakkında yapılacak muamelat,[33] iflas[34] gibi başlıklar altında verilir.

Ticari evrakın hukuka uygun bir şekilde hazırlanmasının yanında tüccarın ticari yazışmalarının da doğru ve efektif bir şekilde yapılması bu rehberliğin unsurlarından biridir. Bu sebeple *Arajnord Vacarakanats'ın* ilk sayısından itibaren çeşitli resmi ve gayr-i resmi ticari yazışmalara örnekler verilmektedir. Bu yazışmalar Ermenice, Türkçe (bazen Ermeni bazen ise Arap hurufatıyla), Fransızca, Almanca ve İngilizceden en az dördünde verilir. Bu mektuplar bu dönemde benzer resmi yazışma örneklerini içeren ve Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe olarak yayınlanan kitaplara benzer olup farkı ticarete odaklanmalarıdır.[35] Bu mektupların gerek çok dilliliği gerekse içerikleri özellikle ithalat-ihracat ile uğraşan tüccara yönelik olduğu izlenimini vermektedir: Yurtdışıyla anlaşma yapmak, borçların tüccarlar arası transferleri, yabancı dillere vakıf bir katibin iş başvurusu gibi örnekler bulunmaktadır. Yazışma örneklerinin altında Բ. Գ. (P. K.) imzası bulunmaktadır.

Arajnord Vacarakanats'ın hukuk dışında ticarete yönelik pratik bilgiler içinde hesaplamalara da özel bir yer ayırdığı görülür. Neredeyse her sayısında tüccar hesaplamaları, kambiyo hesaplamaları gibi hesaplama örnekleri sunmaktadır. Ayrıca Ա (A.) imzasıyla Հաշիւներու Գիտութիւնը Առեւտրական Տետրակներ (Rakamların Bilgisi Ticaret Defterleri) başlığı ile defter tutma usulü ve önemine dair de yazılar yayınlamıştır. Bir tüccar işletmesinin görüntüsü niteliğinde olduğu söylediği defterler konusunda günlük hesap, ana hesap ve bunları pratik yollarla yapabilmeye dair bilgiler örneklerle verilmiştir.[36] Derginin amaçları arasında saydığı bir başka konu olan tüccarın ihtiyaç duyacağı bilimsel gelişme ve icadları sunması da bu hesaplamalar bağlamında daha da anlam kazanır. Derginin tanıttığı ilk icadın bu sebeple hesap makinesi olması şaşırtıcı değildir. Tanıtımda bir resim de kullanılır. Kullanılmasının birkaç dakikada

[32] Diran Yerganyan, "Առեւտրական Օրէնսգիտութիւն: Օրինական Տրամադրութիւնք Առեւտրական Թուղթերու Խմբագրութեան Մասին," *AV* cild 1-no 1 (1900), s.16-19.

[33] Diran Yerganyan, "Առեւտրական Օրէնսգիտութիւն: Թէ Ինչ պէտք է ընել Անվճար մուրհակներու Նկատմամբ," *AV* cild 1-no 2 (1900), s. 39-41; cild 1-no 3 (1901), s. 64-66.

[34] Diran Yerganyan, "Առեւտրական Օրէնսգիտութիւն: Սնանկութիւն," *AV* cild 1-no 4 (1901), s. 84-87.

[35] Örnek olarak Bedros Garabedyan'ın *Բանալի Մուխդասար Նէվտէսդէի կամ Հայատառ նոր Նամականի Օսմ. Լեզուի* [Banali Muhtasar Nevdestei gam Hayatar Nor Namagani Osm. Lezvi] (G. Bolis: H. Asaduryan, 1899) ve Simon Kapamacıyan, *Առձեռն Նամականի* [Ardzern namakani], (2. baskı), (G. Bolis: M. Sarıyan ve Şürekası, 1902) verilebilir.

[36] A. "Հաշիւներու Գիտութիւնը Առեւտրական Տետրակներ," *AV* cild 1-no 5 (1901), s. 107-109. A. "Հաշիւներու Գիտութիւնը," cild 1-no 6 (1901), s. 118-120 ve takip eden sayılardaki yazılar.

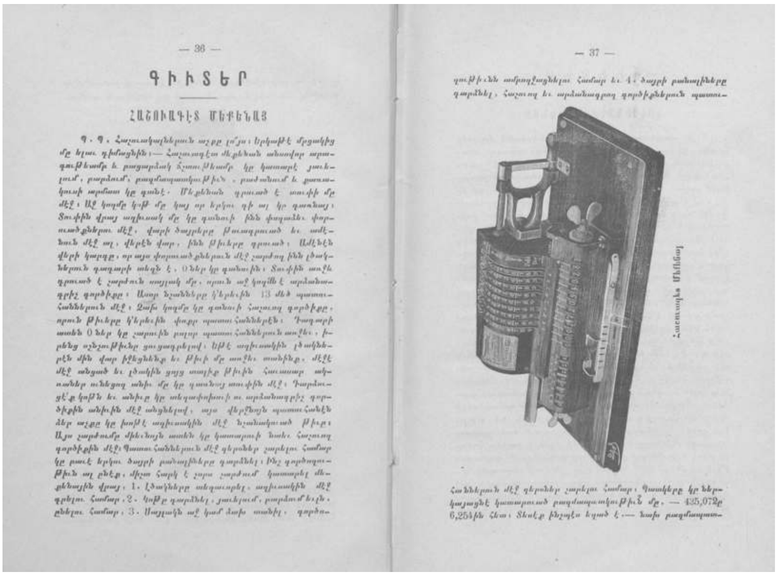

Beşinci sayıdan itibaren *Arevdrakan Bararan* (ticaret sözlüğü) 'tefrika' edilmeye başlanmıştır.

öğrenildiği, birkaç saatte de uzmanlaşılabildiğini söyledikten sonra bu makinelerin hesabı doğru ve hızlı şekilde yaparak tüccara büyük fayda sağlayacağını belirtilir.[37] Tıpkı yeni usül münşeatlar gibi ticari hesaplamalara yönelik Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe kitapların örneklerinin de imparatorluğun son döneminde arttıkları görülmektedir.[38] Dolayısıyla derginin bu tür içerikler bakımından yayın piyasadaki taleplere de karşılık vermeye çalıştığı düşünülebilir.

Arajnord Vacarakanats'ın özellikle ithalat-ihracat yapan tüccara yönelik olduğuna dair işaretler olduğunu ticari yazışmalarla ilgili kısımda belirtmiştik. Bu yöndeki başka bir işaret de deniz ticaretine olan ilgidir. Bu sebeple bir çok liman kenti hakkında bilgi verildiği görülmektedir. İlk sayıdaki Edremit, Ayvalık, Cunda ve Midilli üzerine olan bilgiler[39], ilerleyen sayılarda ise İzmir ve Kos[40], İskenderun[41], Samos[42] üzerine yazılar bulunur. Bunların dışında ticari coğrafya üzeri-

---

[37] "Գիւտեր Հաշուագէտ Մեքենայ," *AV* cild 1-no 2 (1900), 36-38.

[38] Darülfünun'da Hukuk hocası olan Arşak Üzümcüyan'ın Թիճարէթտէ Իլմը Հիսապ Ուսուլի (Ticaretde İlm-ı Hisab Usuli) (Dersaadet: Şant, 1910) örnek verilebilir.

[39] Ծովային Վաճառականութիւն Թուրքիոյ: Էտրէմիտ, Այվալըգ, Եունտա, Միտիլլի, *Arajnord Vacarakanats*, cild 1-no 1 (1900), 8-10.

[40] "Ծովային Վաճառականութիւն Թուրքիոյ: Իզմիր Կիոս," *Arajnord Vacarakanats*, cild 1-no 2 (1900), 32-35.

[41] "Թուրքիոյ Վաճառաշահ Քաղաքները: Իսկէնտերուն," *Arajnord Vacarakanats*, cild 1-no 3 (1901), 51-53.

[42] "Թուրքիոյ Վաճառաշահ Քաղաքները: Սամոս," *Arajnord Vacarakanats*, cild 1-no 10 (1901), 183-184.

ne yazıların yazıldığı ve bazılarında da Ա. Գ. (A. K.)'nın imzası olduğu görülmektedir. Derginin ilk sayısında "Aydın ve Bermaga Üzerine Notlar"[43] ilerleyen sayılarda ise A. K. imzasıyla İtalya'nın ticari coğrafyası üzerine yazılar yayınlanmıştır.[44] A. K. aşağıda değinileceği üzere derginin parçası olan bir ekonomi-coğrafya sözlüğü de hazırlamıştır.

Arajnord Vacarakanats'ın sayfalarını ayırdığı konulardan biri de ticaret tarihidir. Bunda iki farklı başlık olduğunu görüyoruz. Bunlardan ilki Դ.Խ. (T. Kh.) imzasıyla kaleme alınan ve Akdeniz ticaretine dair yazılardır. Bu yazılar önce ortaçağ'da Bizans İmparatorluğu'nun ticaretine[45] ikincisi ise 10. ve 15. yüzyılar arası Venedik'e ayrılmıştır.[46] Ticari tarih üzerine olan diğer yazı dizisi ise Սնանկութեան Պատմութիւնը (İflasın Tarihi) başlığını taşır ve dört makaleden oluşmaktadır. Bu yazı dizisi Alman ticaret hukukunda, Fransız hukukundan farklı olarak iflas'ın sadece tüccara aid olmadığını her türlü iflasa dair kanun olduğunu belirterek başlar ve farklı ülkelerdeki ilgili hukukun gelişimini tartışır. Bunun öncesinde de farklı iflas, ödeme aczi, konkordato gibi iflas türlerini ve bunların farklı ülke hukuklarındaki karşılıklarını tanıtır.[47] Takip eden yazılarda İngiltere ve Almanya'da iflas ilanını takip eden süreçler,[48] süreçlerin parçası olarak borç tahsilatı ve farklı ülkelerde iflas sendikalarının nasıl oluşturulduğuna dair bilgiler verilir.[49]

IV. Arajnord Vacarakanats'a takdirler

Dergi yayınlanmadan önce Çömlekçiyan'ın çalıştığı *Püzantiyon*'da dergi hakkında reklam içerikli yazılar yayınlanır. Derginin amacının ticaretin tarihi ve ticaret bilimini her açıdan incelemek, ticaret hukuku, coğrafya ve ticari yazışmaları (4 dilde) vermek, zanaat ve ticaretteki yeni gelişmeleri tanıtmak, banka ve ticari değiş tokuşların hesaplamaları üzerine bilgi vermek olduğunu yazmaktadır. Derginin yukarıda tanıtıldığı üzere bunları yerine getirdiği görülmektedir. Ayrıca, tüccarlara ve öğrencilere faydası olacak bu dergiye meşhur tüccarların

43 "Առեւտրական Աշխարհագրութիւն Նօթեր Այտըն ու Պէրկամայի Վրայ," *Arajnord Vacarakanats*, cild 1-no 1 (1900), 22-23.

44 A. K., "Առեւտրական Աշխարհագրութիւն Իտալիա," *Arajnord Vacarakanats*, cild 1-no 2 (1901), 46-48
; cild 1-no 3 (1901), 71-72; cild 1-no 4 (1901) 87-91; cild 1-no 5 (1901), 111-112.

45 Դ. Խ. "Պատմութիւն Վաճառականութեան Բիւզանդական Վաճառականութիւնը Միջին Դարու Մէջ 518-1300," *AV* cild 1-no 4 (1901), 75-77.

46 Դ. Խ. "Վենետկեան Վաճառականութիւնը (Ժ-ԺԵ Դար)," *AV* cild 1-no. 7 (1901), 137-139.

47 "Սնանկութեան Պատմութիւնը," *Arajnord Vacarakanats*, cild 1-no 6 (1901), 120-125.

48 "Սնանկութեան Պատմութիւնը," *Arajnord Vacarakanats*, cild 1-no 7 (1901), 143-144.

49 "Սնանկութեան Պատմութիւնը," *Arajnord Vacarakanats,* cild 1-no 10 (1901), 179-182; cild 1-no 12 (1901), 221-222.

yardımcı olacakları yönünde söz verdiklerini ekler. Derginin fiyatının ise nüshasının 12 kuruş olduğunun, taşra için ise 3 kuruş daha ilave edilmesi gerektiği bilgisini paylaşır.[50] Derginin en azından ilk sayısına bir ilgi olduğunu görülmektedir, zira incelediğimiz ilk sayının kapağında ikinci baskı olduğuna dair bir not bulunmaktadır.[51]*Arajnord Vacarakanats*'ın ilerleyen sayılarının da içeriği *Püzantion*'da ilan olarak verilir.[52]

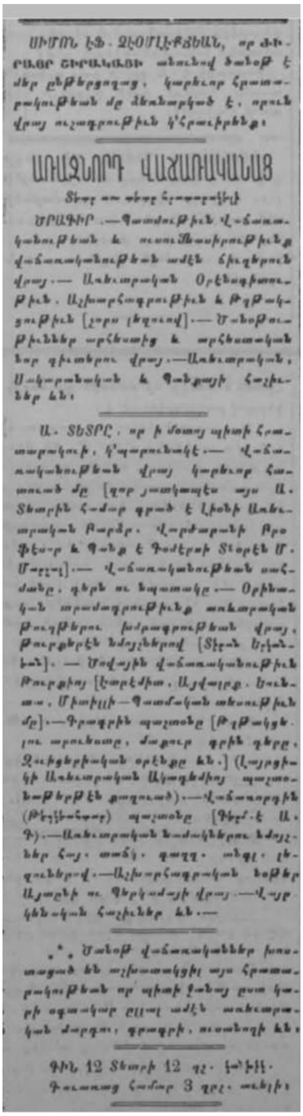
ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱՑ

Arajnord Vacarakanats'ın Püzantion gazetesindeki ilanı. *Püzantion*, no. 1236, (27 Ekim 1900), s.3.

Derginin önde gelen kişilere nüshalar göndererek onlardan olumlu dönüş alarak, bir tür reklam yaptığını da görüyoruz. Dönemin önemli entellektüellerinden (1908 sonrası mebus olan ve 1915'de katledilen) Krikor Zohrab kendisine gönderilen ilk iki sayıyı okuduktan sonra dergiye bir takdir mektubu yollayacaktır. "Hukukçu olmanın yanısıra yetenekli bir yazar" olarak tanıtılan Krikor Zohrab, dergiyi sahip olduğu tatbikî anlayıştan ötürü, bu tür yayınlar hakkında "müşkilpesent olduğu ölçüde" tebrik de eder. Ayrıca Zohrab'a göre dergi, doğası gereği düzenli olamayan ticaret hayatını kurallar çerçevesine oturtmak çabasından ötürü dikkate değerdir. *Arajnord Vacarakanats*'ın Krikor Zohrab'tan bir isteği daha vardır: dergi yukarıda belirtildiği üzere, sermaye oluşturmanın ana unsurlarından olarak gördüğü anonim şirketlerin hukuki boyutu için hukukçu-yazardan bir tanım istediğini belirtir.[53]

Arajnord Vacarakanats'a ilginin ilerleyen yıllarda da devam ettiği görülmektedir. Mesela, *Püzantion*'la yakın ilişkisinden dolayı dergi ile ilgili olarak okuyuculardan soru ya da cevap aldığını varsayabiliriz çünkü der-

[50] *Püzantion*, no. 1236, (27 Ekim 1900), s.3.

[51] Arajnord Vacarakanats'ın ilerleyen sayılarını başka bir koleksiyondan edindiğimiz için sonraki sayıların ikinci baskı yapıp yapmadığını ne yazık ki bilmiyoruz.

[52] Örnek olarak Arajnord Vacarakanats'ın üçüncüsü sayısının içeriği (*Püzantion*, no. 1921, 30 Aralık 1900, s.3) ve ikinci cildinin dördüncü sayısı (*Püzantion*, no. 1647, 7 Mart 1902, s.3) verilebilir.

[53] K. Zohrab, "Գնահատում," *AV* cild 1 no 4 (1901), s. 73.

ginin içeriğine dair bir ilan "editörlükle ilgili Çömlekçiyan'a başvurunuz" notuyla biter.[54] Ayrıca aynı dönemde Patrik Mağakia Arkepiskopos Ormanyan, yine *Püzantion* gazetesine *Vacarakanats*'la ilgili resmî bir tebrik yazısı gönderir. Tebrikte ekonomi ve ticarete yönelik bir derginin önemi vurguladıktan sonra, derginin parçası olarak yayınlanan (ve aşağıda bahsedilecek olan) *Arevdrakan Pararan*'ın (ticaret sözlüğü) tüccarlar kadar öğrenciler için de faydalı bir çalışma olduğunu belirtir.[55] Bu örnekler *Arajnord Vacarakanats*'a dair ilgiye işaret ettiği kadar bir yayın için diğer basılı mecralarda yayınlanan ilan ve takdir yazılarının önemini göstermektedir.

V. *Arajnord Vacarakanats*'ın 'Tefrikaları': Ekonomi Sözlüğü ve Osmanlı İmparatorluğu Coğrafyası

Patrik Ormanyan'ın takdirinde altını çizdiği ve faydalı olduğunu söylediği *Arevdrakan Pararan* (ticaret sözlüğü) *Arajnord Vacarakanats*'ın düzenli olarak "tefrika" ettiği bir bölümdür. *Pararan* ilk kez ilk cildin beşinci sayısında yayınlanmaya başlar ve elimizdeki sayıların tamamında yayının sonunda sekiz sayfa halinde bulunmaktadır. *Pararan* yayınlandığı sayının sayfa numaralarından farklı

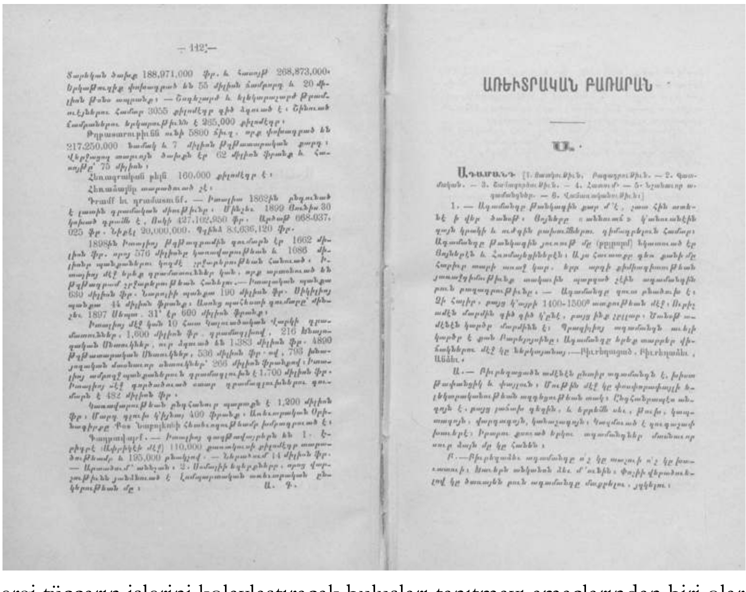
— 142 —

ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ա.

Dergi tüccarın işlerini kolaylaştıracak buluşları tanıtmayı amaçlarından biri olarak görüyordu. Hesap makinesi de bu buluşlardan biriydi. "Գիւտեր Հաշուազէտ Մեքենայ," *AV* cild 1-no 2 (1900), 36-38.

[54] *Püzantion*, no. 2003, 5 Mayıs 1903, s. 3.

[55] "'Առաջնորդ Վաճառականաց' Պատրիարքական Գնահատում," *Püzantion*, no. 2130, (30 Eylül 1903), s. 1.

olarak numaralandırılmaştır. Örnek olarak ilk yayınladığı sayı (cild 1, sayı 5) 97-112 numaralı sayfaları içermekte iken *Pararan* derginin sonunda ayrı (1-8) numaralandırılmıştır. Diğer sayılarda da ya derginin sonunda ya da içinde yine ayrı olarak numaralandırıldığını görüyoruz. Bundan ötürü *Pararan*'ın daha sonra çıkarılıp ayrı bir eser haline gelmesi planlandığını varsayabiliriz. Sözlüğün ilk maddesi ԱԴԱՄԱՆԴ [atamant] yani elmas olup, özellikleri, tarihi, nasıl çıkarıldığı, kesimi gibi altbaşlıklarda elmas hakkında bilgiler vermektedir. Sözlüğün ikinci maddesi ise ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍ [ԷՏԻՐՆԷ] (Adrianupolis-Edirne) olup şehrin ticaret ve ulaşımı üzerine bilgi vermiştir. Bu madde bir sonraki sayıda da devam eder. Daha sonraki maddeler ԱԹՈՌ (ator) sandalye ve ԱԼԱՃԱ (alaca) olarak adlandırılan kumaş üzerinedir. Bunların nasıl ve nerede yapıldığına ve piyasalarına dair kısa bilgiler bulunur. Pararan bu şekilde ticaret maddeleri ve ticari coğrafya konusunda tüccara ve öğrencilere kısa bilgiler sunmaktadır. İlk madde olan ԱԴԱՄԱՆԴ (elmas) dışında maddelerin yazarına ya da kaynağına dair bir not bulunmamaktadır. O maddenin sonunda ise Ռ. Ս. (R. S.) kısaltması bulunmaktadır. Elimizdeki en son sayıdaki maddenin ԱՆԳԼԻԱ (Anklia-İngiltere) olduğu için, incelediğimiz sayıların derginin koleksiyonun tamamı olmadığı kabul edildiğinde dahi, *Pararan* projesinin tamamlanmadığını varsayabiliriz.

***Arevdrakan Bararan* (Ticaret Sözlüğü)'ndeki maddeler**

Ermenice Madde Başlığı	Türkçe Tercümesi
ԱԴԱՄԱՆԴ	Elmas
ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍ (ԷՏԻՐՆԷ)	Edirne
ԱԹՈՌ	Sandalye, koltuk
ԱԼԱՃԱ	Alaca
ԱԼԱՊԱՄԱ	Alabama
ԱԼԱՊԱՍՏՐ (ՍՈՒ ՄԷՐՄԷՐԻ)	Su mermeri
ԱԼԱՍՔԱ	Alaska
ԱԼԴՕՆԱ	Altona (Almanya'da şehir)
ԱԼԶԱՍ-ԼՕՌԷՆ	Alsas-Loren
ԱԼԺԷՐԻԱ	Cezayir
ԱԼԻԻՄԻՆԻՕՄ	Aliminyum
ԱԼԻԻՐ	Un
ԱԼԼԱՀԱՊԱՏ	Allahabad (Hindistan'da şehir)
ԱԼՊՕՄ	Albüm
ԱԼՔՕԼ	Alkol
ԱԾԵԼԻ	Jilet
ԱԾՈՒԽ	kömür
ԱԿՆ ԿԱՄ ԷԿԻՆ	Agn ya da Egin
ԱԿՌԱՅ	Diş

ԱՀՄԷՏԱՊԱՏ	Ahmedabad (Hindistan’da şehir)
ԱՂ	Tuz
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ	İskenderiye
ԱՂԻՍ	Tuğla
ԱՂԿԵՐ (սարտէլա պալըղը)	Sardunya
ԱՂՈՒԷՍԻ ՄՈՐԹ “Տէս: մուշտակ”	Tilki Derisi, bakınız: Kürk
ԱՃԷՆՏԱ	Acenta
ԱՃԻՕ	Agio, kambiyo primi
ԱՄԱԶՕՆ	Amazon
ԱՄԱՍԻԱ	Amasya
ԱՄԷՌ	Amer (İspanya’da şehir)
ԱՄԻԷՆ	Amiens (Fransa’da şehir)
ԱՄՈՒԱ	Macau (Çin’de bölge)
ԱՄՍԴԷՐՏԱՄ	Amsterdam
ԱՄՕԼԷ	Tuzdan para birimi (özelikle de Etiyopya’da kullanılan)
ԱՅԾ	Keçi
ԱՅՆԹԱՊ	Antep
ԱՅՏԸՆ	Aydın
ԱՅՎԱԼԻՔ	Ayvalık
ԱՆԱԳ	Kalay
ԱՆԱԳԱՊՂԻՆՁ	Pirinç, bronz
ԱՆԱՆԱՍ	Ananas
ԱՆԱՆՈՒՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ “ՏԷՍԷՔ: ‘ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ’Ը:	Anomim Şirket, bakınız: Ticari Şirketler
ԱՆԳԼԻԱ	İngiltere

Arajnord Vacarakanats’ın yarım kalan bir diğer benzer “tefrika” projesi de Առեւտրական եւ Տնտեսական Ընդարձակ Աշխարհագրութիւն Օսմանեան Կայսրութեան (Arevdragan yev Dndesagan Indardzag Aşkharhakrutyun Osmanyan Gayserutyan - Osmanlı İmparatorluğu’nun Geniş Ticaret ve Ekonomi Coğrafyası) başlıklı çalışmadır. Derginin ikinci cildinin ilk sayısından itibaren *Pararan*’ın yanısıra bazı sayfalar yine ayrı numaralandırılarak bu coğrafya çalışmasına ayrılmıştır. Bu çalışmaya dair bilgi ise birinci cildin son sayısında (12) verilmiştir. Coğrafya kitabını dergiye katkıda bulunan ve dergide yayınlanan ticaret mektuplarının da altında imzası bulunan Ա. Գ. (A. K.)

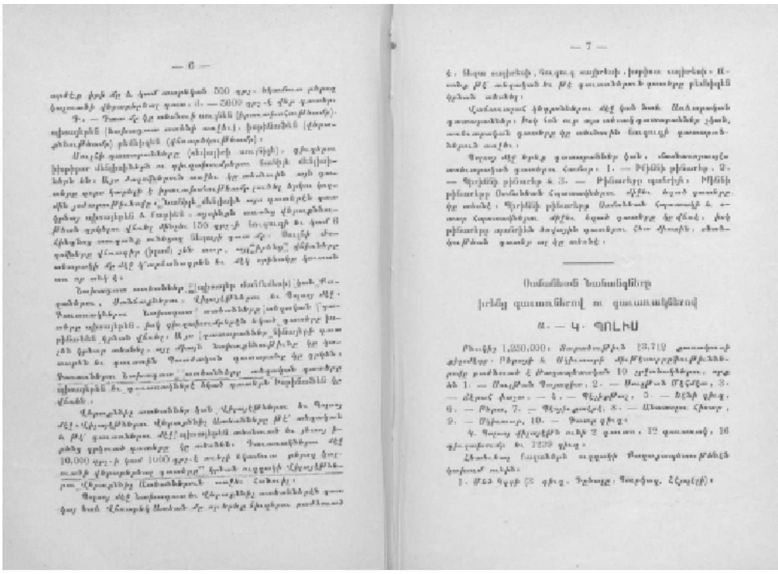

Arevdragan yev Dndesagan Indardzak Aşkharhakruyun Osmanyan Kayserutyan-Osmanlı İmparatorluğu'nun Geniş Ticaret ve Ekonomi Coğrafyası) derginin bir başka 'tefrikası' idi. Osmanlı vilayetleri, sancak ve kazalarına dair bilgilerin verildiği bölüm, ilk olarak G. Bolis.

hazırlamıştır. Çömlekçiyan, A. K.'nın yirmi yıldır çalışma yaşamını incelediğini belirterek, onun çalışmasının önemine dair kısa bir yazı kaleme almıştır.[56] Çömlekçiyan'a göre A. K.'nın düzenli, doğru ve yeni bilgileri, "kendi türünde bir ilk" olarak herkese, özellikle de öğrencilere faydalı olacaktır.[57] Bu yazı ve A. K.'nın onu izleyen yazısında Coğrafya kitabının kaynaklarından bahsedilir. Bunlar arasında Ali Saib, Ali Cevad ve Ali Şevket beylerin coğrafya kitapları, Hermann ve Kannenberg'in Anadolu ekonomisi üzerine eserleri, *Annuarie Oriental*, Vital Quinet'in kitapları ve Düyun-i Umumiye raporları gibi farklı dillerden birçok kaynak bulunmaktadır.[58] Bu çalışmanın başında imparatorluğun nüfus, vergi ve mülki ve mahkeme sisteminin taksimatına dair detaylı bilgiler verilmiştir. Ayrıca İstanbul'dan başlayarak vilayetler üzerine de ekonomik, demografik ve mülki bilgiler sunulmuştur. *Arajnord Vacarakanats*'ın gerek sözlük ve gerekse coğrafya kitabı ile okuyuculara ansiklopedik bilgiler sunma çabası içinde olduğu görülmektedir.

---

56 Առեւտրական եւ Տնտեսական Ընդարձակ Աշխարհագրութիւն Օսմանեան Կայսրութեան, *AV* cild 1 no 12 (1901), 209.

57 *A.g.m.*

58 A. K. "Երկու Խօսք," *Arajnord Vacarakanats*, cild 1, no.12 (1901), s. 214.

VI. Sonuç Yerine: Ermeni tüccara yönelik bir dergi çıkarmak

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı iktisadi düşünce tarihinde, özellikle de liberalizmin gelişiminde Ermenilerin katkılarının altı çizilmektedir.[59] Bunda başta Sakızlı Ohannes Paşa ve Mıgırtiç Portukalyan Paşa gibi Osmanlı devlet ricalinin parçası olan ve yüksek mekteplerde ders vermelerinin yanı sıra Türkçe eserler de kaleme almış olanların etkisi büyüktür. Bürokratları etkileyerek, imparatorluğun iktisadi yönünü çizilmesinde etkin oldukları için bu ilgiyi görmektedirler. Bununla beraber yazının başında da belirttiğimiz üzere bir çok Ermeni yazar onlarla aynı dönemde Ermenice gazete ve süreli yayınlarda benzer konularda yazılar yazarak daha geniş kitlelere ulaşmaktaydılar.[60] Farklı dillerdeki yayınları içeren Osmanlı basının ilk örneklerinden itibaren ticarete dair haberlerin varlığı gözönüne alındığında okuyucularını, muhtemelen de özellikle tüccarı, iktisat kavram ve yaklaşımlar kadar ekonomideki gelişmelerden ve ticaretteki gelişmelerden haberdar etmek olduğunu görüyoruz.[61] *Arajnord Vacarakanats*'ın içeriğinde iktisadi kavramlardan, metaların uluslararası ticaretlerine, hukuk bilgisinden hesaplara ve ticaretle ilgili tarihsel bilgilere kadar birçok konunun olması tüccara yapmak istediği rehberliğin boyut ve çeşitliliğini göstermektedir. Bu bakımdan yaklaşıldığında *Arajnord Vacarakanats*'ın Osmanlı basınının bu rolünü devam ettiren ama tüccara özgün bir dergi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Yine değinildiği gibi dönemde ilgi gören yeni münşeat ve hesaplama teknikleri gibi konulara da sayfalarında yer vermektedir. Ama Çömlekçiyan'ın *Arajnord Vacarakanats*'ı için daha fazlasını söyleyebilir miyiz?

Arajnord Vacarakanats'a ya da başka bir yayına sadece basın tarihi içinde yaklaşmak, hem dergiyi üreten hem de okuyanların içinde bulundukları siyasi ve sosyo-ekonomik şartları göz önüne almadan yaklaşmak büyük eksikliklerle sonuçlanabilir. Yukarıda gösterildiği üzere Simon Çömlekçiyan gibi kendisi de tüccar katipliği yapmış ama oldukça mütevazi bir hayat süren bir gazetecinin tüccara yönelik, hatta onlara rehberlik etme amacı taşıyan bir dergi çıkarmasının altında yatan sebepler üzerine düşünmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi Çömlekçiyan'ın kendi gözlemleriyle tüccarın neye ihtiyacı olduğunu bilmesi ve halihazırda süreli yayınlardan bilgi almaya alışık olan tüccarın kendilerine yönelik bir dergiyi satın alacaklarıdır, yani okuyucusu olacak bir dergi olarak düşünülebilir ve bu da yatırım açısından akla yatkın gelmiş olabilir. İkinci ve belki de daha önemli olarak da derginin yayınlandığı dönemde Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum gözden kaçırılmamalıdır. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Ermeniler dahil olmak gayr-i müslimlerin ticaret erbabı oldukları ve bu yüzden

---

[59] Birçok tarihçi Ermeni iktisatçıların Osmanlı iktisadi düşünce tarihine yaptıkları katkılara ayrı bölüm ayırdıkları görülmektedir. Mesela bkz. Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması* (İstanbul: Der, 1986), 376-394; Deniz T. Kılınçoğlu, *Economics and capitalism in the Ottoman Empire*, (London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2015), 45-46.

[60] Bkz. dipnot 8.

[61] Bir örnek için bkz. Tarık Özçelik, "Ceride–i Havadis'de Ziraat, Ticaret ve Sanayi Tartışmaları," *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 56 (2009): 469-519.

de serbest ticareti destekledikleri ve geliştirdikleri yaygın bir görüştür. Bu görüşün doğruluğunu tartışmak bir yana, derginin yayınlandığı 1900'lerin başında Ermeni milletinin 1890'ların ortasındaki gerek taşrada gerekse İstanbul'da kitlesel şiddettin izlerini hâlâ taşıdığını unutmamak gerekmektedir. Çömlekçiyan'a dair tahkikat raporunda yukarıda gösterildiği üzere bu Ermeniler için varlığını her daim hissettiren bir durumdur. Ayaklarının altındaki zeminin, hukuksuzca ve çoğu zaman şiddet içeren şekillerde çekip alınabilmesi, bu dönemde Ermeni toplumunun geleceğe dair öngörü ve planlarını tekrar şekillendirmesine yol açmıştır. Bu şekillerden biri çokça tartışıldığı ölçüde devrimcilik-milliyetçilik iken diğeri ise ondan çok daha az incelenmiş olan ekonomik gelişim aracılığı ile topluma bir refah kazandırmak ve yeni bir ulus oluşturmaktır. Ekonomiye böyle bir dönüştürücü rol atfeden tek millet projesi Ermenilere ait değildir. Sherene Seikaly'in *Al-Iqtisadiyyat al-'arabiyya* adlı yayına dair incelemesinde incelikle gösterdiği üzere, Manda döneminde ve yükselen Siyonizm karşısında bir çok Filistinli tüccar iktisadı ve iktisat bilimini yeni Filistinli ulusunu oluşturacak bir araç olarak görmüşler hatta iktisat temelli bir ulusu tahayyül etmişlerdir.[62] Yine Seikaly'nin Filistin özelinde gösterdiği üzere iktisadi kalkınma, refah, devletin rolü gibi sorular liberallerin milliyetçiliğine içkin olarak var olmakla kalmıyor aynı zamanda bu görüşleri savunanların kendilerini apolitik olarak tanımlayarak üzerlerindeki olası siyasi baskıdan da kaçınabilmelerini sağlıyor.[63] "Ermeni Sorunu"nun rejimin ana güvenlik sorunlarından biri olduğu, baskıların yoğun yaşandığı ve siyasi ve ekonomik belirsizliği içinde uluslararası ticarete yönelerek dışarıyla finansal ve ticari bağlar kurmak, hukuk kurallarını en iyi şekliyle bilerek ticareti hukuk çerçevesinde yürütmek ve sağlam bir zemine oturtmak, resmi yazışmaları en doğru şekilde yaparak olası kayıpları ve redleri önlemek, yani derginin üstüne bastığı şekliyle ticarete düzen getirmek, sadece tüccara yol göstermeyi değil aynı zamanda tüccarın ve kurallı ticaretin de yol göstereceği bir ulusu hayal etmeyi de mümkün kılacaktır. *Arajnord Vajaranakants*'ı yüzyılın ikinci yarısındaki liberal yaklaşımların (ister *laissez faire* ya da ister korumacı olsun) bir sonucu olarak görebileceğimiz gibi liberal iktisat kökenli ticaretin Ermeni ulus projelerinden biri, hatta 1900lerin ortamında, devletin liberal iktisadı tercih ettiği düşünüldüğünde en az dikkat uyandıracak ve sorun yaratacak olanı olduğunu da düşünerek okuyabiliriz.

Kaynaklar

Osmanlı Arşivi (BOA)

Zabtiye Nezareti (ZB)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT)

[62] Sherene Seikaly, *Men of Capital: Scarcity and Economy in Mandate Palestine* (Stanford: Stanford University Press, 2015). Bunu edebiyat aracılığı ile yeni Osmanlı bireyinin oluşturulmaya çalışılması ile karşılaştırınız: Kılınçoğlu, *Economics and capitalism*, 160-191.

[63] Seikaly, *Men of Capital*, 24-26.

Süreli Yayınlar:

Arajnord Vacarakanats (İstanbul)

Püzantion (İstanbul)

Kitap ve makaleler:

Cora, Yaşar Tolga. "The Failed Housing Cooperative Project of the Oriental Savings Association: Housing and Urban Rent in Istanbul in the 1880s and 1890s." *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 5 (2023): 47-65.

Demir, Kenan. "Osmanlı'da İktisadî Dergicilik (1857-1923)." İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.

Garabedyan Bedros. *Բանալի Մուխդասար Նէվտէսդէի կամ Հայատառ նոր Նամականի Օսմ. Լէզուի* [Banali Muhtasar Nevdestei gam Hayatar Nor Namagani Osm. Lezvi/Muhtasar nevdestenin anahtarı yahut Ermeni hurufatıyla Osm. lisanında yeni münşeat]. G. Bolis: H. Asaduryan, 1899.

Kılınçoğlu, Deniz T. *Economics and capitalism in the Ottoman Empire*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2015.

Kulanyan, Kh. K. *Ուրվագծեր Հայ Տնտեսագիտական Մտքի Պատմության XVIII Դարի Վերջերից Մինչէվ XIX Դարի 90-ական Թվականները*. [Urvakdzer Hay Dndesakidagan Mdki Badmudyan XVII Tari Verjerits Minçev XIX Tari 90-agan Tvakannerı- Ermeni iktisadi düşünce tarihinin anahatları: 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın 90'lı yıllarına kadar] Yerevan: Bedagan Hradaragçutyun, 1959.

Mildanoğlu, Zekariya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras, 2014.

Özçelik, Tarık. "Ceride–i Havadis'de Ziraat, Ticaret ve Sanayi Tartışmaları." *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 56 (2009): 469-519.

Özen, Osman ve Kemalettin Kuzucu. "Türk Basın Tarihinde Artin Asaduryan Matbaası ve Matbaada Basılan Süreli Yayınlar." *Erdem* 71-72 (2017): 117-138.

Pamukciyan, Kevork. "Püzant Bozacıyan," *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, yay. Haz. Reşad Ekrem Koçu. İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi Kol. Şti., 1963.

Paployan, M.A. *Հայ Պարբերական Մամուլը։ Մատենագիտական Համահավաք Ցուցակ (1794-1980)* [*Hay Barperagan Mamulı: Madenakidagan Hamahavak Tsutsag (1794-1980)-Ermeni süreli yayınları: bibliyografik toplu kataloğu (1784-1890)*]. Yerevan: Haygagan SSH KA, 1896.

Sayar, Ahmed Güner. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Der, 1986.

Seikaly, Sherene. *Men of Capital: Scarcity and Economy in Mandate Palestine*. Stanford: Stanford University Press, 2015.

Simon Kapamacıyan, *Արձեռն Նամականի* [Ardzern namakani-Münşeat cep kitabı], (2. baskı). G. Bolis: M. Sarıyan ve Şürekası, 1902.

Strauss, Johann. "'Kütüp ve Resail-i Mevkute': Printing and Publishing in a Multi-ethnic Society." *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde., yay. haz. Elisabeth Özdalga, 225-253. London: Routledge, 2005.

Tapan, Arif. "İmkanlar ve Sınırlar: Bir Osmanlı Gazetesi Olarak Garabed Panosyan'ın Ermeni Harfli Türkçe Münadi-yi Erciyes'ini Okumak (1859-1862)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2025.

Tatlısu, Muhammed. "Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal." *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 3 (2021): 123–148.

Tovmasyan, N.R., H.H. Tamrazyan ve K. T. Babigyan. *Հայ Տնտեսագիտական Մտքի Պատմության Ուրվագծեր*. [Hay Dndesakidagan Mdki Badmudyan Urvakdzer-Ermeni iktisadi düşünce tarihinin anahatları]. Yerevan: Haygagan SSR KA Hradaragçutyun, 1988.

Üzümcüyan Arşak. Թիճարէթտէ Իլմը Հիսապ Ուսուլի (Ticaretde İlm-ı Hisab Usuli). Dersaadet: Şant, 1910.

Yıldırım, Ezgi. "19. Yüzyıl Sonu Osmanlı Toplumunda 'Tercüme' Eserlerin Tanıtımı Üzerine Betimleyici Bir İnceleme: Kitapçı Arakel Katalogları." İstanbul Okan Üniversitesi, Yayınlanmamış YL Tezi, 2019.

Zurapyan, Sarkis Ş. Հայ Տնտեսագիտական Մտքի Զարգացման Ուրվագծեր XVIII դարի վերջին քառորդ-XIX դարի 90-ական թվականներ. [Hay Dndesakidagan Mdki Zarkatsman Urvakdzer XVII Tari Verjin Karort XIX Tari 90-agan Tvakanner-Ermeni iktisadi düşüncesinin ilerlemesinin anahatları 18. yüzyılın son çeyreğinden 19. yüzyılın 90'lı yıllara]. Yerevan: Haygagan SSR KA Hradaragçutyun, 1959.

Öz: Simon Çömlekçiyan bugün az bilinen bir isim olsa da Sultan İkinci Abdülhamid döneminde adı duyulmuş bir gazeteci ve yayıncıydı. O dönemde özellikle ticaret ve tüccarlara yönelik dergiler yayınlayan Çömlekçiyan bu yayın alanını geliştirmiş önemli bir isimdi. Bu yazı Çömlekçiyan'ın bu tür yayıncılık faaliyetleri arasında en önemlilerinden biri olan *Arajnord Vacarakanats kam Darerk Arevdrakan Kidutyan* (Tüccarların Rehberi yahud Ticaret Bilminin Unsurları) adlı yayıyına odaklanmaktadır. Bu makale bu yayının yayıncısı Çömlekçiyan'ı tanıtmayı, yirminci yüzyılın başında tüccara yönelik bir Ermenice bir yayını incelemeyi ve *Arajnord Vacarakanats*'ı dönemin sosyal-iktisadi bağlamında anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Yayının elimizde bulunan, Nışan Berbeyan Matbaası'nda basılmış olan ilk on yedi sayısı (1900-1902) incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Simon Çömlekçiyan, ticaret, iktisadi düşünce, Ermenice basın, ticaret dergileri

Simon Çömlekçiyan and *Arajnord Vacarakanats* (The Merchants' Guide, 1900–1902): Publishing a Magazine for Armenian Merchants

Abstract: Although little-known today, Simon Comlekciyan was a prominent journalist and publisher during the reign of Sultan Abdülhamid II. Comlekciyan published magazines specifically for trade and merchants and was a key figure in developing this publishing field during that period. This article focuses on one of Çömlekçiyan's most important publications, *Arajnord Vacarakanats kam Darerk Arevdrakan Kidutyan* (Guide of Merchants or Elements of Science of Commerce). This study aims to introduce its publisher, Çömlekçiyan, examine this publication for merchants at the turn of the twentieth century, and to interpret *Arajnord Vacarakanats* within the socio-economic context of the period. It examines the first seventeen issues of the publication (1900-1902), printed at the Nişan Berbeyan Printing House.

Keywords: Simon Comlekciyan, commerce, economic thought, Armenian press, commercial magazines

Garabed Panosyan ile Osmanlı Gazeteciliği Üzerine Olanaksız Bir Röportaj

Ozan ÇÖMELEKOĞLU*

I. Giriş

Bu çalışma Garabed Panosyan ile Osmanlı gazeteciliği üzerine gerçekleştirdiğim "olanaksız bir röportaj"ı sunuyor. "Olanaksız röportaj", bir yazarın başka birisiyle gerçekleştirdiğini hayal ettiği bir söyleşi biçimidir. Bu kurmaca röportaj türünde modern gazeteciliğin temel faaliyetlerinden biri simüle edilerek geçmiş, tarihsel şahsiyetler eşliğinde bugüne davet edilir (Gallerani, 2024, s. 68). Röportajı kurarken Garabed Panosyan'ın *Manzume-i Efkâr* gazetesinde 1866-1874 yılları arasında Osmanlı ve Ermeni gazeteciliği üzerine yazmış olduğu metinlerden faydalandım. Bu çalışmada yer verdiğim metinlerin seçimi ve derlenişi her ne kadar izafî olsa da amacım Osmanlı gazeteciliğini Panosyan'ın perspektifinden görme yönündeki merak ve arzuya katkı sağlamaktır. Bu doğrultuda, Panosyan'ın farklı dönemlerde Ermeni ve Osmanlı gazeteciliği üzerine kaleme aldığı yazıları bir soru dizgesi altında bir araya getirerek, alanın temel meselelerini içerden anlamaya olanak veren bir diyalog inşa etmeye çalıştım.

Osmanlı matbuat dünyasında Ermeni harfli Türkçe gazeteciliğin en önemli isimlerinden Garabed Panosyan'ın doğum tarihi henüz kesinlik kazanmamıştır. Kevork Pamukciyan'a göre kendisi 1826-1828 yılları arasında bir tarihte Kayseri'de doğar, 25 Mart 1905'te İstanbul'da vefat eder (2003, s. 198). Kayseri'de başladığı eğitimini 1846-47 yılları arasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de ve 1848-1850 yılları arasında Ziraat Mektebi'nde sürdürür. Ziraat Mektebi'nde aldığı eğitimin izleri, yazılarında ele aldığı konuyu çevresiyle karşılıklı etkileşim

* ORCID: 0000-0001-8791-4195 / ozancomelek@pm.me

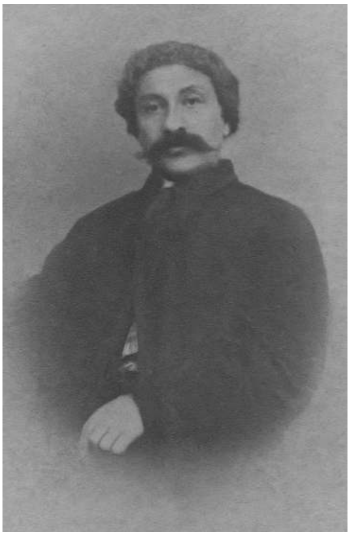
Garabed Panosyan

içinde analiz ettiği anlarda ve kullandığı metaforlarda açığa çıkar. Bu izlere buradaki röportajda da rastlamak mümkün.

Panosyan, gazetecilik mesleğine 1859 yılında *Münâdi-i Erciyes*'le giriş yapar. Bu gazetenin 1862'de Zeytun meselesiyle ilgili kaleme aldığı yazılar nedeniyle kapatılmasının ardından *Varaka-i Havadis*'te çalışmaya başlar (Ueno, 2016, s. 609). Gazetecilik kariyerinin başından itibaren *Münâdi-i Erciyes*'te kaleme aldığı yazılarda kız çocuklarının eğitimi sorununu oldukça önemser (Tapan, 2024) ve bu konudaki kararlığını 1869'da Samatya'da kurduğu Akabyan Mektebi'nde somutlaştırır. Ayrıca *Varaka-i Havadis*'te çalışmaya başlamadan önce 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ardından oluşturulan cemaat meclisinde milletvekili olarak görev alır (Uygur & Bozkuş, s. 96).

Panosyan, 6 Mart 1866'da 30 yıl boyunca başında kalacağı *Manzume-i Efkâr*'ı "Münadi-i Umur-ı Politikiyye ve Mevadd-ı Saire" serlevhasıyla yayımlamaya başlar. Gazetenin sürekli içeriğini dahiliye, hariciye, azkayin [millîye], son havadisler (telgraflar), sarrafiye, tüccariye, neviye, okur mektupları ve ilanlar oluşturur. Zaman zaman okurlara ilgi çekici görseller ve tefrika eserler de sunulur. Gazete, Panosyan'ın editörlüğünde her zaman dört sayfa olarak çıksa da başlangıçta üç sütunla sınırlı içeriği zamanla genişleyerek beşe ulaşır. Panosyan, *Manzume-i Efkâr*'a yazdığı mukaddimesinde daima serbestçe yazarak bilhassa "hakkaniyeti ve alelhusus fukara, mazlumin ve mağdurinin hukukunu tasahub [himaye]" edeceğini belirtir ve bu çizgisini uzun yıllar korur.[1] Ancak 1880'li yıllarda basında sansürün giderek şiddetlenmesiyle birlikte, daha temkinli bir yazı politikası izlemek zorunda kalır (Mildanoğlu, 2014, s. 392). Panosyan için "kalem meydanı"na çıkmak "devletçe, milletçe, ve umumen nev-i ademce hayr u menfaati mucip olmak"tır. Bu nedenle ona göre gazetecilik kutsal bir meslektir. Mesleğini aynı zamanda iki ayrı uçta sürüp giden bir yaşam biçimi olarak görür: "ne kadar ya bâdi-i şeref u iftihar u sevap, veyahut da bâdi-i bednâmî ve şerr u harâb olucu nazik bir hizmet."[2]

Manzume-i Efkâr günlük dağıtımı, zengin içeriği, serbestiyeti ve "dönemin Osmanlıca gazetelerine oranla son derece gündelik bir Türkçeyle" (Cankara, 2018, s. 8) çıkması gibi nedenler sayesinde hem Ermeni toplumu hem de Türkçe gazete okurları çevresinde bir popülerlik kazanır (Ueno, 2016, s. 605).

[1] *Manzume-i Efkâr*, 22.02.1866, No. 1, "Teşekkür."
[2] *A.g.y.*

Diyojen sayı 74, 5 Aralık 1871

Gazetesine Ermenilerle birlikte Türkçe yazan Müslüman, Rum, ve Yahudi okurlardan gönderilen övgü dolu mektuplar, Panosyan'ın, *Manzume-i Efkâr* ile hatırı sayılır çeşitlilikte bir müşteri kitlesine hitap edebilecek bir potansiyele ulaştığına işaret eder (Çömelekoğlu, 2025). Bu potansiyel onun içinde yaşadığı toplumun aydınlanması için fedakârca çalışan bir halk figürü olmasından ileri gelir.

Ancak bugün Türkiye'de Garabed Panosyan denildiğinde basın ya da karikatür tarihi meraklılarının aklında çoğunlukla tek bir imge canlanır: İnsanüstü uzun kulakları ve şalvar üzerine çektiği paltosuyla kendisini betimleyen bir karikatür. Eski ile yeninin bir aradalığının görünüşteki çelişkisini yansıtan bu karikatür, 1871 yılında Teodor Kasap'ın *Diyojen*'inde yayımlanmıştır (Özdiş, 2010, s. 89; Cankara, 2018, s. 8). Ancak büyük bir ihtimalle Teodor Kasap bile bu karikatürü dergisinde yayımlamaya karar verdiğinde, Panosyan üzerinde ne denli büyük bir etki bırakabileceğini tahmin etmemiştir. Zira karikatür, Panosyan'ın suretini ele geçirerek onun üzerinde yaklaşık 150 yıllık bir imgesel tahakküm kurmayı başarabilmiştir. Bu röportaj vesilesiyle Panosyan'ı ortaklaşa hayal edebileceğimiz imajlara bir yenisi daha ekleniyor. Uzun süren bu imgesel tahakkümü kırmak adına gerçekleştirdiğim son arşiv çalışması sırasında bulduğum bu fotoğraf, Panosyan'ın ölümünden kısa bir süre sonra onu anmak için artık Hovhannes F. Kayserian'ın editörlüğünde büyük ölçüde Ermenice yayımlanan *Manzume-i Efkâr* gazetesinde yer alır.[3]

Röportajın gayesi en basit haliyle Osmanlı/Türk basın tarihyazımının semptomatik "gayrimüslim basınla Müslüman basının etkileşim içinde değil, neredeyse birbirinden tamamen kopuk dünyalar olarak ele alınması" sorununa bir panzehir olmasıdır (Cankara, 2015, s. 108). Bununla birlikte Panosyan'ın bu konuda kaleme aldığı metinlerde Osmanlı gazeteciliğinden günümüze miras kalan kökleşmiş kimi tarihsel sorunların da izi sürülebilir.

[3] *Manzume-i Efkâr*, 28.03.1905, No. 1151.

Manzume-i Efkar gazetesinin 6 Mart 1866 tarihli ilk sayısının kapak sayfası

Panosyan Efendi, mülâkatımıza meşgul olduğunuz esere dâir bir sual ile başlamak isterim. 'Gazete' denilince zihninizde neler tecellî eder?

"Gazete icadı, telgraf, vapur, şimendifer ve basma icadı gibi, cemiyet-i beşeriyeyi ihya etmiştir. Gazete, medeniyetin dellalı [aracısı], tüccarlığın simsarı, sanatların gayretkeşi ve mazlum ile mağdurların hamisidir. Gazete devletlerin habercisi ve milletlerin lambasıdır. Her milletin medeniyeti, mamuriyeti, serveti, terbiyesi ve malumatı, kendi gazetelerinin ve okuyanlarının çokluğuna ve yazılan bendlerin iyiliği ve yüksekliği derecesine müsbetledir. Bir milletin gazeteleri, o milletin ahlakı ve emr-i tekaddümü aynasıdır. Bir milletin, bir familyanın, ve bir adamın fazileti ve aklı, ve yüreği halini ve derecesini anlamak için, okuduğu ve mütalaa ve merak ettiği gazetelere bir kere dikkat edilmek kâfidir. Bir memleketin fakirliğine, cahilliğine, ve medeniyetçe kusurlarına, okudukları gazetelerin cinsi ve sayısı delalet eder."[4]

Gazeteye bu derece ehemmiyet göstermenizin sebebi nedir?

"Cemiyet-i beşeriye, kendi hilkat-i zamanından beri gazete kadar kuvvet-i azîmeye mâlik olamamıştır ve hâliyle gazete kadar da hiçbir icat ve hiçbir kuvvet büyük adevete nişangâh olmamıştır. Çünkü hiçbir icat, hiçbir hüner ve hiçbir kuvvet, gazete kadar her sınıf ahalîyi şamil bulunmadığından, adaveti dahi ancak şu ya bu sınıflardan ve takımlardan görüp; halbuki gazete icadı, bay u gedâ, âlim u câhil ve çoban ya hükümdârı muazzam her sınıfı şamil bulunduğundan, adavet ve mukavemeti dahi her sınıf ahalî tarafından görmüştür, görmektedir ve daha da görecektir."[5]

"Gazete bulunan bir millette, gazetelerin kadr ü haysiyeti tanılmak için hem gazetelerin cinsi çok olmalıdır, bu olmadıkça efkâr-ı umumiye hâsıl olamaz, ve efkâr-ı umumiye olmayan yerde kolayına ıslahat ve tekaddüm görülemez. Ve ıslahat ve tekaddüm de görülemedikçe gazeteler ve gazeteciler ileri gidemezler. Bu bir çevredir; böyle döner, tohumdan meyve ve meyveden tohum, biri olmadıkça diğeri olamaz."[6]

[4] *Manzume-i Efkâr*, 30.05.1874, No. 2534, "Gazeta."
[5] *Manzume-i Efkâr*, 10.06.1872, No. 1902, "İbret Olacak Bir İbret."
[6] *Manzume-i Efkâr*, 30.09.1874, No. 2635, "Gazetacılık."

Sizce Osmanlı'da Ermeni gazeteciliği kendisinden beklenilen dereceye vâsıl olabilmiş midir?

"Çok defa, arzu ve gayretimizin ziyadeliğinden, milletçe halimizden, nice milletlere bakarak, asla ileri gitmiyoruz gibi teşekkiler [şikayetler] etmekteyiz. Fakat, hakk-ı zâtında bu böyle değildir, zira, vakâ, kendi gayret-i mahsusemiz ile, ne kadar lazım, ve yahut ne kadar borçlu isek, ol kadar tekaddüm etmekte değiliz. Lâkin benî-i âdeme mahsus olan bir umumi ileri gidiş seli, bizi dahi yavaş yavaş ileri sürüp götürmektedir. Buna binlerce delliller vardır, lakin biz yalınız kendi üzerimizde derkâr olan bir delili beyan ile iktifa ederiz."[7]

"Bir millette okuyanlar az oldukça, hâliyle ne ehliyeti ve liyakati yerinde olan adamlar gazeteciliğe tenezzül ederler, ne de sermaye sahipleri kendi sermayelerini o uğurda vaz ederler. Bir millette okuyanlar ve gazetelerinden istifade edip kıymetini bilenler çoğaldıkça, hâliyle millette gazetelerin cinsi artar ve birçok şeyler hakkında malumatlar derc edilir; okuyanlar dahi ziyade madde hakkında ışık alıp kesb-i vukuf ederler."[8]

"Biz bundan sekiz sene evvel, min gayri liyakat [yeterli olmadığımız halde] kendimizi kalem meydanına atmaklığa cesaret etmiş ve Münadi-i Erciyas nâm bir risale neşrine mübaşeret eylemiş idik. Mezkûr risaleyi on beş günde bir defa tab u neşr ettirdiğimiz hâlde, ayda ancak bin guruş mesarif etmekte idik isede, buna karşılık dahi yalınız 70 müşterimiz bulunduğundan, ilk senesi salt mesarifat-ı lazımesinden beş altı bin kuruş kaybetmiş, ve ikinci senesi güç ile mesarifini kapatabilmiş isekde, kendi mesarifatımız açıkta kalmış idi.

Fakat, sebat ve gayretten düşmeyerek, üçüncü senesi Münadi-i Erciyas'ın politika gazetesi olmasına muvaffak olabilmiş, ve haftada üç defa çıkarmaya dahi başlamış, ve haylice vakit devam eylemiş idik isede, felek sillesine gelerek kapatılmasını dahi görmüş idik.

İki sene kadar bekledikten sonra, Varaka-i Havadis iltizam itmiş, ve haftada dört defa çıkarmaklığa müyesser olabilmiş idik. İki sene kadar dahi öylece gittikten sonra, Manzume-i Efkâr'ın ruhsatına nail olmuş, ve her gün çıkarmaklığa cüret etmiş idik.

Şurasına dikkat olunmalıdır ki, yedi sene evvel ayda bin kuruş mesarifatı çıkaramaz iken, Manzumeye başladığımızda, ayda on bin kuruş mesarifatı göze almışızdır, ve nasıl ki meydandadır, okuyan zatlar sayesinde iki sene mütemadiyen şu ağır mesarifatı kapatabildikden başka, bu gün dahi, gazetemizin kıtasını büyüterek, ayda birkaç bin kuruş daha ziyade mesarif altına girmekliğe küstahlık etmekteyiz, ve bu teşebbüsatımıza dahi meyus [ümitsiz] olmayıp tekaddüm edebileceğimiz emel-i eğlebimizdendir.

[7] *Manzume-i Efkâr*, 02.03.1868, No. 609, "Tekaddüm."

[8] *Manzume-i Efkâr*, 30.05.1874, No. 2534, "Gazeta."

“Gazeta”, *Manzume-i Efkar*, 14 Mayıs 1866, sayı 45

Bundan aşikâr anlaşılmaktadır ki, milletimizin on beş sene zarfında, okumak cihetiyle yirmi otuz derece ileri gitmiştir. Çünkü ol vakitlerde yedi günde yalınız bir ya iki nüsha gazete okur iken, şimdi ise otuz kırk nüsha okumaktadır.”[9]

Sizce ahâlînin gazetelere gösterdiği bu yeni alâka kâfi midir?

Vaka, Avrupa ve Amerika ahalilerine nispetle, milletimizde hiç değil ise her gün 500 bin nüsha gazete tab u neşr olunmalıdır. Halbuki şimdiki hal ancak üç dört bin nüsha hesap olunabilmektedir. Demektir ki, mezkûr ahalilerden yüz derece geride bulunmaktayız, ve bundan da neşet eder ki, malumat, işgüzarlık, uyanıklık ve binaen aleyh servet u saadet cihetleriyle dahi onlardan yüz derece geride bulunmaktayız. Zira, bizce, bir milletin her cihetle tekaddümünün birinci ölçüsü, basılan ve okunan gazetaların sayısıdır. Ve bununda ispatı pek kolaydır, şöyle ki, her gün gazete okuyan adam ile hiç gazete okumayan adamın farkı, en küçük bir meclis ve musahabet ve işlerde görülebilmektedir.

Bu cümle ile, ileride bulunanları görüp de ümidi kat etmeyip, illa az vakitte almış olduğumuz yolu göz önüne getirerek hem memnun mesrur olmalı, ve hem de gayrete gelmeliyiz.

Osmanlı ahalisinin ekseriyetinde gazete kıraatine dair benzer bir rağbet görülmekte midir?

“Beş on seneden beri, millet-i Osmaniye, gazete kıraati ve mütalaası cihetiyle büyük tekaddüm etmiş, ve bu teşebbüsü ve gayreti sayesinde büyük ıslahatlara ve menfaatlara nail olmuştur. Beş on sene evvel, milk u vatanca, ve düel-i sairece havâdis, ve envâ-i mevâd hakkında kesb-i malumat etmek için, kahve köşelerinde ve ötede beride, birbirinden yalan yanlış vukûfiyyetler almakta olan halkımız, şimdi ise, binlerce evrâk-ı havâdis mütalaasıyla, her gün ve her saat kesb-i vukûf eylemektedir. Sekiz günde bir kere, yalnız birkaç nevi gazete görmekte, ve birkaç haftalık, ve yahut birkaç aylık bayat havadis okumakla iktifa etmekte olan halkımız, bu günkü gün yevmiye çıkar yirmi nevi cerideler mütalaasından istifade eylemektedir.”[10]

“Hülâsa-i kelâm, ahalimiz günden güne ileri gitmektedir deyi çokluk sevinmemeliyiz. Vakâ, cüzice ileri gitmektedir. Lakin, ona, devede kulak derler mesel-i

[9] *Manzume-i Efkâr*, 02.03.1868, No. 609, “Tekaddüm.”

[10] *Manzume-i Efkâr*, 10.06.1872, No. 1902, “İbret Olacak Bir İbret.”

meşhurdur. Ahalinin ileri gitmesine büyük delil, gazetelerin artması, ve çok okunması, ve hem de, değil öyle, şimdiye kadar bizde görüldüğü gibi masal makamında tutularak okunmaması, illa mütalaa olunarak okunması, ve yazılan şeyler üzerine muhakemeler edilmesidir.

Ne vakit ahalimiz dahi, gazetelere dikkat ederek, müfîd u muzırr bahisler fark u fehme, ve muzırrlarını cerh ile, müfidlerini teşvike başlar ise, işte ol vakit tekaddüm tarikine kadem basmış olacağında, ve gazetelerinde günden güne ileri giderek, her sınıfın tenvir kılınacağına şüphe olamaz."[11]

Bugün günlük gazeteye ulaşmak ahâlî nazarında niçin mühimdir?

"Şimdi dünyanın gidişli başkadır, denizdeki balık için suyun ne kadar lüzumu var ise, ibadullah için dahi gazetenin o kadar lüzumu bulunduğu anlaşılmaktadır."[12]

"Her vaktin bir gidişi, ve her gidişin bir tesiri vardır. Vaktin gidişine kendi gidişini uydurmayan ahalinin, daima geride, ve yahut tehlikeli bir halde bulunacağında katan şüphe yoktur. Vapur, demir yol, ve telgraf olmadığı vakitlerde, her kavim kendi bulunduğu memalikin, ve belki de daha doğrusu memleketin gidişine, kendi gidişini uydurmaya mecbur idi. Bunun ise pek kolay bir şey olduğu aşikârdır. Halbuki şimdi, reviş-i cihan hemân [aşağı yukarı] kâmilen kesb-i tebeddülat etmiş olup, eğer kürre-i arzın her kısmı birleşerek bir memleket, yahut bir memalik hükmüne girmemiş ise dahi, hiç değil ise, birçok memalikler bir memalik hükmüne girmiş olduklarından, Türkiyemiz ahalisi dahi, Avrupa ahalisiyle, pek büyük bir münasebet eylemiştir, ve günden güne şu münasebetini teksir eylemektedir. İmdi, madem ki, şu münasebete mecbur bulunmaktayız, demektir ki, Avrupa ahalîleriyle beynimizde bir muvazene-i kâmile bulunmalıdır. Yahut, daima onlardan geride kalarak, onlar efendi olup bizim köle mesabesine [derecesine] ineceğimiz, onlar kesb-i servet edip, bizim fakir hal u zarurete düşeceğimiz, ve onlar saadet-i hâl üzre yaşadıkları halde, bizim sefalet pençesinde esir kalacağımızda asla şüphe yoktur.

Mesela, Avrupalılar vapurlar ve demir yollar ile yolculuk edip, ve mal gönderip getirdiği halde, bizim gemilere ve kayıklara kanaat ederek aylarca geride kaldıktan başka, küllî mesârifata düçâr olmamız, ve onlar telgraflar ile bir günde ve bir saatte istedikleri yerler ile muhabere eyledikleri takdirde, bizim haftalarca mektupları beklememiz, katan caiz görülemedikten başka, adeta divanelik dahi sayılacağı misilli, ister ticaret, ister ziraat, ve ister sanayi, her hangisi ile meşgul olur isek olalım, ol babda Avrupalılar kadar malumat u vukuf peyda eylemedikçe, beraber yürüyemeyeceğimiz şöyle dursun, hatta pek çok mesafe geride dahi kalacağımız şems gibi hüveydadır.

Asrımız "bilmek" asrıdır. Demektir ki, Avrupalı ile beynimizde vücûd-ı ehemmiyetden olan muvazene, bilmeklik muvazenesidir. Ve bu muvazeneye dikkat etmediğimiz halde, ya onlar ile münasebatı dahi keserek, yabaniler ve yahut hiç değil ise biz ayarda kavimler içinde gidip yaşamalıyız, ve yahut her nevi mezellet,

[11] *Manzume-i Efkâr*, 02.05.1866, No. 45, "Gazeta."
[12] *Manzume-i Efkâr*, 07.09.1873, No. 2307, "Posta ve Gazeta."

sefalet ve musibeti gözümüze almalıyız. Bilmeklik muvazenesi demekle, Avrupalılar ne bilirler ise, bizim dahi onu bilmemiz lazım gelir demek istediğimiz tarife hacet değildir.

Bizim ahalimizin şimdiki hal, Avrupalıların bildikleri kadar şey bilmesi, vakâ mümkün değildir. Çünkü, onlar sekiz yaşında iken muntazam mekteplerde her nevi ulum u fünun ve malumatı tahsil ettikleri halde, bizimkilerin ise tek Nareg veyahut bir kerakanutün [dilbilgisi] okuyarak çarşıya çıkmış olmaları, ve bundan sonrada mektebe gidip lazım geleni tahsil edemeyecekleri şüpheden müstağnidir.

Evet, tüccarlık etmek için, tüccarlık kitaplarımız ve mekteplerimiz, çiftçilik yapmak için, çiftçilik kitaplarımız ve mekteplerimiz, ve ilim u sanat icra itmek için dahi, kezalik hüner u sanat kitaplarımız ve mekteplerimiz yoktur, ve bundan elli seneye kadar dahi malik olabileceğimizde şüphelidir. Lakin, hiç değil ise, derkâr olan kusurlarımızı anlayıp, ve meşgul bulunduğumuz kâr u kisbler [iş, güç] hakkında az çok malumat alıp, ve yaşadığımız dünyada ne gelip ve ne geçtiğine mehma emken [mümkün mertebe] vasıta olabilen bir kitap ve bir mektepten dahi, kendi hüsn-i rızamızla vazgeçerek, cehalet pençesinde metruk kalmamız, meğerki caiz midir? Ayıp değil midir, ve hatta günah değil midir?

Şu vasıtanın gazete olması tarife hacet değildir.

Bu günkü gün öyle bir halde bulunmaktayız ki, her ne iş tutsak Avrupalıyla münasebet üzre, bulunmaklığa mecburuz. Mesela, tüccarlık ederek, dahilden mal çıkarsak onlara satacağız, içeriye mal ithal etsek, onlardan alacağız, sanat işlesek, çok hususta onlara muhtacız, alevracılık etsek, borsamız onların borsalarına tâbi bulunmaktadır. Velhasıl, devletçe politikamız dahi Avrupa politikasıyla karışmış, ve hatta bağlanmış gibidir. Demektir ki, memalikimiz her ne kadar başka olup, ve arasında yüzlerce saatlik mesafe dahi var ise de, bayağıca bir memleket, ve belki de bir mahallede yaşamaktayız gibi bir halde bulunmaktayız, ve işte bundan da şüphesiz neşet eder ki her halde mümkün mertebe, onlar ile muvazene üzre bulunmaktayız.

Vapurlar ve telgraflar, İstanbulu yeni bir hale vaz itmiş olduklarından, ve şimdiki ahz u itâlarca ise Avrupaca tekmil münasebet bulunduğundan, payitahtımızda bulunan Fransız, İngiliz, Rum ve hatta Osmanlı gazeteleri her gün tab u neşr olunarak, umumun menfaatini mucip oldukları halde, milletimizin şu babda geri kalmasından ne kadar zararlar husule geleceğini, erbâb-ı dikkatin mütalaasına ihale ederiz, hususiyle böyle müstesna vakitlerde, peyderpey telgraflar gelmekte olduğu takdirde, her günlük gazetesi olmayan bir kısmın, muvazeneyi kaybederek, daima aldanıp, ve daima, zarardîde olacağı bedihidir."[13]

[13] *Manzume-i Efkâr*, 02.05.1866, No. 45, "Gazeta."

Yakınlarda Ermeni hurufuyla neşrolunan Türkçe gazeteler arasında ilk gündelik gazeteye sahip olmak bahtiyarlığına eriştiniz.

"Biz bizzat kendi menfaatimizi düşündüğümüzde, umumun menfaatini dahi birlikte düşünmekliği, vacibemiz iktizasınca, kendimiz için bir mebde [temel] ittihaz etmiş [edinmiş] olduğumuzdan, şu cihetle ilk olmak şerefine arzukeş bulunduk. Manzumemizin her gün çıkacağını mukaddemleri bildirmiş idik. Nasıl ki geçen haftadan bed ile icrasına dahi müyesser olmuşuzdur ve bundan böyle de devam etmek niyet ve arzusundayız. Gerçi, ehl-i dikkata râna malumdur ki, milletimizde bulunan gazete müşterilerinin sayısına nispetle, her gün gazete çıkarmak kolay bir şey değildir, ve mutlaka, hiç değil ise, ilk senesinde az çok fedakârlığa da muhtaçtır."[14]

"Gazetacılık", *Manzume-i Efkar*, 12 Ekim 1874, sayı 2635

Ancak bazı okurlarınız kendilerinin sürekli fedakârlık etmelerine rağmen İstanbul'da çıkmakta olan gazetelerin hâlâ birçok bâbda yetersiz kaldığını söylüyorlar.

"Bu özürlerin haklı olduğunu inkâr edemeyiz, lakin eğer ahali tarafından, miktâr-ı kifâyetde teşvikât gösterilmiş olsa idi, gazetelerinde sayısı artıp, ve envâ-i lâyıklı kalemler meydana geleceğini, ve hatta şimdiki bulunan gazetelerin dahi başka hâl u niyet kesb edecekleri ihtimâlini dahi setr edemeyiz [gizleyemeyiz].[15]

"Bizde gazetecilik, çerçilik ve yahut aktarlık halinde bulunmaktadır. Büyük memleketlerde, her cins matâ ve hâl için ayrı ayrı tüccarlar ve mağazalar bulunur. Halbuki şehirler küçüldükçe ve kasabalara ve köylere inildikçe, şu usul bütün bütün değişir. Mesela bugün İstanbul'da bir adam çuha almak için çuhacı, basma almak için basmacı, ve madampol almak için dahi beyazcı mağazasına gider, halbuki buraya yalınız birkaç saat mesafede olan İzmit'e ve yahut Tekirdağı'na gidecek olsa, çuhayı, basmayı ve madampolu, aynı mağazada bulabilir. Ve biraz daha içerilere ve küçük yerlere gittiğinde bir top basma yanında bir sürü şey görebilir ve bunlar fakirlik ve sefillik alametidir. İşte biz dahi gazetecilik cihetiyle aynı halde bulunmaktayız. Çünkü bulunduğumuz milletin ve halin derecesi öyle istemektedir. Ve halkta öyle istemektedir. Halbuki büyük milletlerde her cins iş ve sanat ve ilim u hüner ve efkâr için ayrı ayrı gazeteler vardır, öyle olduğunda haliyle yazanda iyi yazar, okuyanda istediği malumatı alabilir.

[14] *A.g.y.*
[15] *A.g.y.*

Lakin bu da para ile olur, en az on bin yirmi bin gazete satmakla, ve satılan gazetenin de parasını almakla olabilir."[16]

"Geçen günler bir dost mağazasında, İngilizce bir gazete gördük, mezkûr gazete Londra'da haftada bir defa çıkmakta olup, ve başka bir şey yazmayıp, yalnız demir ahz u itâsından ve piyasasından bahsetmektedir. Ve bu gazete bir kitap halinde olarak, ufak yazılar ile o kadar madde derc etmektedir ki, biz altı aylık Manzumemizi bir araya getirsek, yine o yazı ile mezkur gazeteyi dolduramayız desek caizdir. İşte buradadır milletimiz ile büyük milletlerin farkı. Bir Ermeni İngilizce bilmeyerek demir ahz u itâsına giriştiğinde, hiçbir hafta hiç öyle bir gazete okumaklığa nail olamayarak, ve asla malûmat alamayarak ahz u itâ etmeye mecbur olduğu takdirde, her İngiliz ise yalnız bir iki lira vererek, mezkûr gazeteyi okuyabilmektedir. İmdi, düşünelim biz öyle bir gazete çıkarabilir miyiz? Haşa. Demektir ki İngilizler gibi de, demir ahz u itâsında ileri gidemeyiz. İşte her iş ve sanatta bu halde ve bu nispet üzre bulunmaktayız. Ve işte bu sebebe mebnidir ki bazı uzağı görmekte olan gazeteler gibi, biz dahi milletimiz için, hiç değil ise bir Avrupa lisanı öğretmekliğe eşedd-i lüzum [son derece gerekli] görmekte olduğumuzdan, millet gayretiyle Ermenice, ve dahili nizam u şeriat ve ufak ahz u itâ için Türkçe lisanların tedrisine gayret ettiğimiz gibi, kendi mekteplerimizde Avrupa lisanlarına dahi ziyadesiyle ehemmiyet vermekteyiz.

Biz bir moda gazetesi çıkarmak istedik, okur ve para verir henüz elli kişi bulamadığımızdan, ve az zarar etmekliğe bir şart düşünmeğe mecbur olduğumuzdan, her ne kadar az günden yine çıkaracak isek de, iki ay kadar tehir ettik, halbuki Paris'te mezkûr gazete gibi bir gazetenin iki yüz bin abonatı olduğunu gözlerimiz ile görmekteyiz. İşte bundan milletimizin halini, ve gazetelerimizin hallerini keşfedebiliriz. Biz aynı moda gazetesini, Ermeni olduğumuz için, ve Ermenice çıkarmaya mecbur bulunduğumuz için, en azı emek zahmetten başka, senede yüz adet de lira zarar etmeğe mecbur olduğumuz halde, mezkûr gazetenin sahibi ise Ermeni olmayıp ve Ermenice çıkarmadığı için, en azı üst üste birer Frank kazanacak olsa (ki, asla lakırdısı olmaz, ve belki de onar Frank kazanmaktadır), bir milyon kuruş kazanmaktadır."[17]

"Biz gazetelerimizin fakir ve sefil şeyler olduğunu gerçi inkâr demeyiz. Ve hatta az çok namus ve terbiye tanır adam ve familya eline yakışmaz bazı evrakımız bulunduğun dahi ikrar ederiz, lakin bu cümle dahi, kabahat gazete çıkaranlarda olmayıp, illa ahalidedir, her toprak kendi kuvvetine göre mahsul verir, denizde büyüyen aynı balık gölde büyüyemez. Avrupa'da ve Amerika'da çıkmakta olan gazeteler bizde çıkamaz. Bunu bilmemek cehalettir, ve bunu bilip de ikrar etmeyerek, daha ziyade müfit ve mükemmel gazeteler beklemek, ve arzusu husûlünü görmeyerek sitemler etmek ve mânâlar vermek insafsızlıktır.

Üç dört milyondan ibaretiz diye öğünen bir millette, henüz iki bin nüsha satar bir gazete, ve bin kıta satılır bir kitap görülememektedir. Böyle bir millette nasıl

[16] *Manzume-i Efkâr*, 31.05.1874, No. 2535, "Gazeta."
[17] *Manzume-i Efkâr*, 30.05.1874, No. 2534, "Gazeta."

müellif çıkabilir, ve hangi hali vakit ve dirayeti yerinde olan adam kalemiyle geçinmekliğe cesaret edebilir."[18]

Ahali gazetelere niçin kâfi derecede alâka göstermiyor?

"Bu şeye çoklar bazı sebepler beyan etmektedirler, mesela bazılar okumak bilenlerimizin azlığına haml etmektedirler ki yanlıştır, zira, yalnız nefs-i İstanbul'da en azı gazete okuyabilir elli bin kişi çıkar iken, belki ancak iki bin kişi gazeteye para vermektedir, demektir ki yüzde doksan beşi gazetesiz ömür geçirmektedir.

Bazılar gazetelerimizin beğenilmediğine haml etmektedirler, hal bu ki o da yanlıştır, çünkü her nevi gazete çıkmış, ve yahut her nevi kalem tecrübesine çıkışanlar olmuş, ve çoklar zarara dayanamayarak vazgeçmişlerdir, bundan da kat-ı nazar, bir işte azıcık kâr ve muvaffakiyet ümidi olduğu takdirde, anında pek çok teşebbüs edenler, ve müşterinin arzusuna göre çalışanlar peyda olacağında şüphe yoktur, hele bu cihetle biz, kâffe-i gazetecilerimiz tarafından, bilvekâle bir cevap verebiliriz, şöyle ki, çok değil, yalnız bin abonata emniyet gösterilsin, ve icrası mümkün olur surette muratları beyan edilsin, derakap [hemen ardından] istedikleri gazeteyi görebileceklerine biz emniyet verebiliriz.

Bazılar dahi otlakçılığı sebep göstermektedirler, halbuki o dahi olsa olsa yüzde beş olabilir ve yine yüzde doksanı açıkta kalır. Bazılar dahi para zilletini sebep diye göstermektedirler. Halbuki bu dahi yanlıştır, çünkü taşraları bertaraf ettiğimizde, yalnız İstanbul'da, yevmiye gazetelere 40-30-20 ve 10 para verebilir en azı kırk bin kişi bulunmakta, ve bunlar yevmiye, bırakalım sair israflarını, ya tütüne kahveye, ve şaraba rakıya en azı birer ikişer kuruş vermektedirler."[19]

"Kitap ve gazeteye yine ziyade para verenler, değil zenginlerimiz, illa fakirlerimizdirler. On zenginden birinin evinde, nadiren Ermenice gazete ve kitap görülmektedir. Zenginlerimiz o kadar alim ve kibar olmuşlardır ki, Ermenice kitap ve gazete okumaklığa bile irtikâb etmemektedirler. Trapezaları [masaları] üzerinde alesseviye görülen Avrupa lisanında gazetelerdir, ve bütün lakırdıları dahi Avrupa politikasından, evet, hem de politika lakırdısından ibarettir. Ama bir yabani lisanına ve dirayetine feylesofluk lakırdıları ne kadar yakışır ise, onların dahi lisanlarına ve kafalarına, Avrupa politikası lakırdısı ancak o kadar yakışır ve münasebet alır imiş. Zararı yok. Elverir ki birkaç Avrupa lakırdısı karıştırabilsin, bunlar için Ermenilik ayıptır, millet lakırdısı etmek kabalıktır. Çünkü kendiler pek nazik ve terbiyeli zatlardırlar, çünkü biraz paraları vardır. Bunlarda o derece zevzeklik vardır ki, kendileri ve karılarını ve kız kardeşlerini Fransızca bilir diye göstermek için, ellerinden ters olarak Fransızca gazete ve kitap tutmakta, ve akşam sabah birkaç Fransızca lügat ezber etmektedirler. Bunlar o kadar cahildirler ki Fransızca birkaç lügat öğrendikleri gibi, kendileri birer Arago ve Viktor Hügo zannetmektedirler. Güya Fransızca söylemek âlimlik imiş, o ise Fransa'da kendilerden nîz kere [defalarca] iyi Fransızca söyler otuz milyon cahil vardır."[20]

---

[18] *Manzume-i Efkâr*, 31.05.1874, No. 2535, "Gazeta."

[19] *Manzume-i Efkâr*, 02.10.1874, No. 2637, "Haylar Niçin Gazeta Okumazlar."

[20] *Manzume-i Efkâr*, 31.05.1874, No. 2535, "Gazeta."

"Haylar Niçin Gazeta Okumazlar", *Manzume-i Efkar*, 14 Ekim 1874, sayı 2637

"Demektir ki para zilleti dahi bir sebep değildir, illa başka sebep olmalıdır."[21]

Peki nedir bu sebep?

"Bizim dikkat ve mütalaamıza göre, başlıca üç sebep vardır, birincisi medeniyette çok geri bulunmasıdır, ikincisi henüz gazeteden istifade etmekliği bilmemesi ve alışmamış olması olup, ve üçüncüsü dahi tembelliğidir. İkinci ve üçüncü sebepleri izah etmekliğe hacet görmediğimizden, yalnız ilk sebebi izah-ı ehemmiyetten addederiz.

Gazete okuyan adam haliyle kendi duygu, merak ve menfaatine dair şeyler arar, ve bizde ise ahalimizin kâmilen duygu, merak ve menfaatinden bahseder hiçbir gazete yoktur desek caizdir.

Ahalimizin kâmilen duygu, merak ve menfaatinden bahseder gazetelerimiz bulunmadıktan başka, hemen her gazetede mugayirlerinden dahi bahsedilmekte olduğundan, tabiatıyla gazete okumaklıkta hiddet duymakta, ve vazgeçmektedirler."[22]

Bugün ahalinin duygu, merak ve menfaatini cezbetmek isteyen gazeteler ne tür bendler derc etmelidirler?

"Bizim ahalimizin başlıca duygusu yemek, içmek, giymek kuşanmak, şu ya bu adamı ve yahut familyayı fasl u zemm etmek [çekiştirmek], şu ya bu adamın harabına çalışmak, işret kullanmak [alkol kullanmak], kumar oynamak, ötede beride toplanarak boşboğazlık etmek, ve emsali şeylerden ibarettir ki, hiçbir gazete bunlardan bahsetmedikten başka, karşı dahi söylemektedir.

Ahalimizin bu duygularını okşamak ve beslemek için, gazeteler her gün soğan, sarmısağın, etin ekmeğin, odun kömürün, ve kahve şekerin vesairenin cinsinden ve fiyatından bahsetmelidirler, çünkü bu husus hem sahihen elzemiyettendir, çünkü her gün kendi lakırdısı öyle şeylerden ibarettir, ve hem de binaenaleyh kendi menfaatine değildir, lakin diğer söylediklerimizi dahi aynı derecede arzu eylemektedir, çünkü akşam sabah gerek kendileri, ve gerek familyaları, o yolda ömür geçirmektedirler, onlardan başka bir duyguları yoktur.

Ahalimizin merakları ve menfaatleri dahi bunlardan ibaret olduğu halde, her vakit gazetelerde küfr u hakarete garaz u adavete, ve kizb u hıyanete karşı bendler ve nasihatler derc edilmesi, hem merakına ve hem de menfaatine dokunmaktadır.

Bundan da kat-ı nazar, ahalimizde asla efkâr-ı umumiye yoktur, o şey malum dahi değildir, herkes ayrı ayrı ancak kendisini düşünmekte, ve herkes hodbinlik-

[21] *Manzume-i Efkâr*, 02.10.1874, No. 2637, "Haylar Niçin Gazeta Okumazlar."

[22] *A.g.y.*

te ileri gitmektedir, ve gazetelerin vazifesi ise, başlıca efkâr-ı umumiye hizmet etmek olduğundan, haliyle ya hiçbir menfaat hissetmemektedir, veyahut zarar görür endişesine dahi sahip olmaktadır, mesela, her adam kendi evininin yangından salim kalmasına dair, gazetelerde bir bend görmesini istemektedir lakin umum memleket ve mahallenin şu afetten salim kalmasına dair bir bend okuduğunda bir fayda eseri görmemektedir, çünkü, aklı ve tefekkürü o kadar kısa, ve umum menfaatini düşünmemekliğe o kadar alışmıştır ki, kendi menfaatinin dahi onda dahil olduğun görememektedir."[23]

Gazetelerin, yeni havadisleri bildirmekten başka, okuyucularına ne gibi faydaları olabilir?

"Gazetelerin tesirinden beklenilecek menfaat bir kuru havadis işiterek, veyahut şu ya bu bendi okuyarak eğlenmek olmayıp, illa maddi ve manevi tekaddümü ve ıslahatı mucip olmaklıktır, bizde ise, diyebiliriz ki bunun zerrece eseri görülememektedir. Çünkü, sûret-i zâhirede [dış görünüşte] olan bir takım ıslahat yaldızlarını kaldırdığımız halde bundan kırk sene evvelki halimizden ziyade sefil bir halde bulunduğumuz rânâ görülmektedir.

Gazetelerin birinci borcu bir halka kendi ihtiyacatını, ve kendi kusurunu haber vererek, gelecek vakit için hazırlamaktır, ve bu da ahali tarafından dikkat olunup, ve ehemmiyet verilmekle olabilir, bizde ise gazete demekle bir masal kağıdı anlaşılmaktadır.

Garip yeri şurasıdır ki, bir taraftan halk gazetelere ehemmiyet vermediği halde, diğer taraftan dahi, herhangi hususta başı dara gelse gazeteden imdat ve muavenet beklemektedir, ve binâberin [dolayısıyla], bir taraftan gazetelerdeki bendleri su sesi makamında dinlediği halde, diğer taraftan dahi milletçe nasihatler beklemektedir."[24]

Ne tür nasihatler?

"Gazeteler millete ne nasihat verebilirler. Haliyle ya mektepten ve ulum u fünundan bahsedecekler. Veyahut onlardan murat ve arzu olunan ziraat, ticaret, sanayi ve adap u terbiyeden bahsedeceklerdir. Ve bunlar üzerine ise, belki binlerce bendler yazılmıştır, halbuki hiçbir faydası görülemedikten başka, alışılmış olan ilaç gibi, zannedersin ki bütün bütün kuvvet u tesir hassesini dahi kaybetmekliğe başlamışlardır."[25]

Okuyucularınız gazetenizden hiç şikâyet ediyorlar mı?

"Bizde gazete mütalaa edenlerden çoklar dahi, henüz gazete nasıl olur olduğun bilmediklerinden haksız bir lakırdı etmektedirler. Şöyle ki, herkes kendi keyfinin istediği şeylere dair bendler görmek istediğinden, yazılan başka bendleri tahkir eder. Mesela biri azkayine [millîyeye] meraklı olur, daima azkayin ister, mugayiri olarak bir başkası, azkayini hiç okumak istemeyip, ancak hariciye ister, bir üçüncüsü masal arar, başka biri ancak fondo fiyatları, ve maliyece bahslar bekler, ve gayrihüm, ve gayrihüm. Ve zaten terbiyemizde kemal mertebede bulunmadığından,

---

[23] *A.g.y.*
[24] *Manzume-i Efkâr*, 30.09.1874, No. 2635, "Gazetacılık."
[25] *A.g.y.*

kendi mizacına muvafık bend görmediklerinde, okudukları gazeteyi bozmaya kalkışırlar. Hiç düşünmezler ki, bir gazete hiç herkesin keyfine uygun olabilecek kadar mucize işleyebilir mi? Ve hiç dünyada öyle bir gazete bulunabilir mi?

Vakâ, bu babda dahi kendilerce hakları vardır, lakin muhakemeleri yanlış ve haksızdır. Çünkü, yine kabahat kendilerde yani ahalidedir. Eğer ahalide okuyan çoğalacak olur ise, haliyle gazeteler çoğalır, her şey için bir gazete çıkar, ve herkes mizacına ve kâr ve merakına muvafık gazete ve bend bulabilir.

Aynı kabilden olarak başka bir haksız lakırdı edenler dahi vardır, ve bu da İstanbullularımıza mahsustur. Şöyle ki, bir gazetede çok defa taşralardan mektuplar gördüklerinde, güya İstanbul'da çıkan bir gazete, yalnız İstanbulluyu memnun etmeye borçludur gibi, hoşnutsuzluk göstermektedirler. Halbuki, bir gazetede, bir İstanbullunun ne kadar hakkı var ise, bir taşralının dahi o kadar hakkı vardır, alelhusus vatanımızda ve milletimizde, en ziyade dikkat edecek havadisler, taşra havadisleri olmalıdırlar. Ve bir cihetle gazeteler, İstanbul'dan ziyade taşralara hizmet etmekliğe borçludurlar, çünkü onlar daha ziyade mahrumiyet ortasında bulunmaktadırlar."[26]

"Bazı zatlar dahi, aynı teşekkiyi ilanlar hakkında etmekte imişler, ol babda dahi aynı cevabı veririz, çünkü, biri gazetelerden Fransız politikası, diğeri İngiliz politikası, ve biri patrikhane bahsi, diğeri Ortaköy bahsi, biri Erzurum bahsi, diğeri Kayseri bahsi aramakta ve arzulamakta olduğu gibi, biri dahi masal ve ilan arzulamakta ve beklemektedir. Bundan da kat-ı nazar, ilanlar gazetelerin şan u şerefi iftiharı ve canıdırlar, en büyük gazetelerin en büyük kârları ilanlarıdırlar, merkuman teşekkici zatlar bunu dahi öğrenmelidir.

Bazılar dahi, gazetelerimize, şu ya bu gazetelerden bendler nakil veyahut tercüme ile derc edilmesine karşı söylemekte imişler, artık bu cihetle kimsenin teşekki etmeye asla hakkı yoktur, çünkü, gazetecilikte en ziyade güçlük ve zahmet çekenler ve fedakârlık edenler Ermeni ve Türk gazetecidirler, çünkü, Avrupa gazetecilerinin işi hiç değil ise yüzde doksan birbirinden, ve hem de harfi harfine nakil ettikleri halde, biz ise burada, yüzde doksanını tercüme etmeye, kendimiz kaleme almaya, ve hiç değil ise Ermenice huruf [harfler] ile yazdıktan sonra dizdirmeğe mecbur bulunmaktayız, ve o taşralardan veyahut öteden beriden gelen mektuplardan çoklarının yazılarının ve meallerini çıkarıp anlamaya çektiğimiz zahmet ise, yeniden yazmaklıktan on kere ziyade güçtür desek caizdir."[27]

Sözlerinizden anlaşılıyor ki, taşra mektuplarına hususî bir ilgi gösteriyorsunuz. Sizce bu mektuplar niçin bu kadar kıymetlidir?

"Bir gazetenin şerefi ve zenginliği, derc eylediği taşra mektuplarına ve havadislerine nispet üzredir. Avrupa'da ve Amerika'da, gazetecilerin birinci derecede dikkat ve mesarif [masraf] ettikleri şey taşra havadisleridir. Şöyle ki nice muhbirlere nice maaşlar ve ücretler verdikleri şöyle dursun, bir yerde bir muharebe açıldığında, veyahut

[26] *Manzume-i Efkâr*, 03.06.1874, No. 2537, "Gazeta."
[27] *Manzume-i Efkâr*, 19.06.1873, No. 2233, "Gazeta Okumak."

uzakta bir mahalde büyük bir vakâ vuku bulduğunda, hassaten [bilhassa] adamlar ve vapurlar bile göndermektedirler. Biz ise, nasıl ki söyledik, bir muhbirimize, en çoğu vereceğimiz bir teşekkür ile bir de göndereceğimiz bir nüsha gazetedir.

Hele İstanbul haylarımız [Ermenilerimiz], ve alelhusus azkaserlik [milletperverlik] satmakta olan delikanlılarımız, taşralardan gelen ve derc edilen bendleri ve mektupları, Avrupa havadislerinden yüz kat ziyade ehemmiyet vererek okumaktadırlar. Çünkü taşra havadisi demek, kendi hanemiz ve kendi familyamız havadisi demektir.

Kendi hanemizin henüz kaç odası var idiğini, ve ne halde bulunduğunu bilmeklikten sarf-ı nazar ile, ecnebiler havadisine sarf-ı ezhân ve evkât etmek [emek ve vakit harcamak] kâr-ı akıl değildir."[28]

"Panosyan", *Manzume-i Efkar*, 10 Nisan 1905, sayı1151

Peki bu bâbda, taşralardan mektup yollamak isteyen kimseleri nasıl teşvik edersiniz?

"Gerek buradan ve gerek taşralardan tarafımıza gönderilen bahisler ve havadisler, umumun menfaatine dâir olduğu hâlde mâmemnûniyet meccanen [ücretsiz] derc edilecektir.

Taşralardan, her kimin aleyhinde olur ise olsun, umumca memuriyetine dair vuku bulan taksiratları, asla yalan yanlış ve mübalağa olmadığı halde, gizlice tarafımıza bildirildiğinde, serbestçe derc edildikten başka, imzası dahi kâmilen setr edilecektir [gizlenecektir], nasıl ki şimdiye kadar ferd-i vâhidden [tek ferdin] imzasını meydana çıkarmadığımızda cümleye malûmdur."[29]

Sizce İstanbul'da gazeteci olmanın en müşkil yanı nedir?

"Bizce dünyada gazeteciliğin eğer en ziyade güç bir mahalli var ise, o dahi burasıdır. Ve alelhusus milletimizde gazeteci olmaklıktır denilse caizdir, çünkü milk u vatanca büyük bir hizmet edeceği halde, milletçe dahi bir hizmet edemez.

Burada gazetecilik, sahîhen pek müşkül bir şeydir, zira, devletçe ve politikaca adam ne yazacağını şaşırır, çünkü gazeteciliğin ne dereceye kadar serbest olması henüz bilinememiştir, bazen öyle bendler yazılmaktadır ki ancak serbest memleketlerde emsali görülebilir, ve bazen dahi mugayiri olarak, en adi bir şey için dahi muamele-i şedide [şiddetli muamele] zuhura gelmektedir, demektir ki devletçe ve politikaca bend yazmaklık, başka türlü olamayıp, illa tehlikeye karşı meydan okumakla olabilir, ve bu da katan kâr-ı akıl değildir."[30]

[28] *Manzume-i Efkâr*, 03.06.1874, No. 2537, "Gazeta."
[29] *Manzume-i Efkâr*, 02.03.1868, No. 609, "Tekaddüm."
[30] *Manzume-i Efkâr*, 30.09.1874, No. 2635, "Gazetacılık."

Bu hal, Osmanlı gazeteciliğinde ne tür bir zafiyete yol açıyor?

"Bu sebebe mebnidir ki, Türkiye'mizin menfaatine dair kaleme alınacak binlerce meseleler var ise de, korku ve şüphemizden naşi sükûta mecbur bulunmaktayız. Çünkü, her bendin bir ucu gidip kritikaya dayanacaktır, ve her kritikanında her sahib-i nüfuza ve sahib-i memuriyete hoş görünemeyeceği aşikardır.

Bir gazeteci vatanı hakkında lazım gelen her şeyi yazamadığı takdirde, haliyle gazetesini ya havadisat-ı saire ile dolduracaktır, veyahut suya sabuna dokunmaz surette bendler dercine mecbur olacaktır.

Bu söylediğimiz ehl-i ırz gazeteler içindir, yoksa rezalet gazeteleri için bundan ziyade serbest bir vakit olamaz, onlar için bundan ziyade sermaye mahali bulunamaz. Ve alelhusus ahalinin ekserisi de rezaletten başka bir şeyden hoşlanmaz, nasıl ki geçenlerde payitahtımız gazetelerinden birisi bu hususu nazar-ı dikkate alarak payitaht içinde, en az gazete okunan İstanbul'umuz olduğu halde, en ziyade maskaralık ve rezalet gazetesi çıkmakta olan memleketin dahi burası olmasını bildirmiş idi.

Milletçe bendlere gelindikte ise, vakâ serbestiyet cihetiyle onun mugayiri bir halde bulunmaktadır, lakin, onda dahi hiçbir akli ölçü ve hudut bulunmadıktan başka bazılar sırf rezaleti, bazılar sırf yalancılığı, ve bazılar dahi salt garazkârlığı ihtiyar etmiş [seçmiş] olduklarından, ve halimizde ise rezâlet ile kemâleti, yalan ile sahîhi ve garaz ile hâliseti fark edebilir keşan nâdiren görülebilmekde olduğundan, ıslahat u tekaddüme ve menfaat-ı umumiyeye dair her ne yazılsa, asla bir faide-i mucip olamamaktadır.

Esef edecek yeri şurasıdır ki, zaten gazeteciler hallerinden taciz oldukları halde, bir de nüsha başına ikişer para vergi verilmesine yakında bed olunacağı [mecbur kılınacağı] mesmûtdandır [işitilmiştir]. Bir taraftan ahalinin hevessizliği, bir taraftan yazılan bendlerin yavanlığı, diğer taraftan posta ücretinin pahalılığı, ve bir taraftan dahi bu damga maddesi, gazetelerin daha ziyade az ileri gitmesine sebep olacağında şüphe yoktur. Ve milk u vatanımız ise, su ve havaya ne kadar muhtaç ise, müfid, ehl-i ırz, ve serbest gazeteler okumaklığa dahi o kadar muhtaçtır."[31]

Posta ücretindeki bu pahalılık hali son zamanlara mı mahsustur?

"Bir vakit gazetelerin postaca ücreti hakkında haylice güçlükler çekildikten sonra, müteveffa [vefat etmiş] Ağaton Efendi himmet ve gayretiyle, şu şimdiye kadar icra edilmekte olan kolaylıklı, ve gazetecilerimizin hallerine uygun bir güzel hale vaz olunmuş idi. Şöyle ki, öyle yerin uzaklığına nispetle ücret alınmak usulü müşkile lağv edilerek, beş dirheme kadar olan her gazeteden, alesseviye, ve gideceği yerlerin uzaklığına ve yakınlığına bakılmayarak, beher nüshasından beşer para, ve beş dirhemden ziyade olanlardan dahi onar para alınmak usulü ittihaz olunmuş, ve herkesin memnuniyetini badi olmuş idi.

Bu yeni usül, Avrupalı gazetecilerden ziyade, Devlet-i Aliye tebaası lisanında tab u neşr olunmakta olan gazeteler hakkında pek hayırlı olmuş idi, çünkü, en fakir gazeteciler biz olduğumuzdan, haliyle bizim gazetelerin kıtası ufak bulunmakta, ve beşer dirhemi aşmamakta idi.

Bu defa, nasıl ki görülmüştür, yeni bir karar-ı âlinin ilanı, ziyadesiyle esef ve gayle-i mûcib olmuştur. Şöyle ki, gazeteler dirhemince, en azı dokuz on dirhem yani 30

[31] *A.g.y.*

gram hesabına itibar olunarak, en ufak kıtada olan gazetenin bile, beher nüshası için, onar para posta ücreti verilmesi iktiza etmektedir.

Bu yeni usülden hiçbir Avrupalı gazeteci zarardîde olmayıp, yalnız Osmanlı, Ermeni ve Rum gazeteciler zarardîde olup ve müşkilat [zorluklar] göreceklerdir. Çünkü Avrupalılar gazeteleri zaten büyük kıtada olduğundan, zaten onar para vermekte idiler.

Hükümet-i Seniye tarafından şu yeni usulün vaazına, elbette ya bir zararın önü alınması, veyahut postahane için bir menfaat hasıl olması emel u efkârı sebebiyet vermiştir, lakin, ahalimizin manevi surette büyük zararını mucip olacağında bizce şüphe olmadığından, acizane ve halisane, zat-ı hazreti Sadaretpenahilerinin nazar-ı dikkatlerini bu mühim madde üzerine davet etmekliği vazifeden addederiz."[32]

Postahanenin böyle bir karar almasına ne sebep olmuştur?

"Bizim itikadımıza göre, günden güne gazetelerin artması, yevmiye çıkanların çoğalması, postahanece büyük bir ağırlık olduktan başka, alınan ücretten bir menfaat kalmadığı şöyle dursun, belki bir miktar zararı dahi mucip olmakta olduğundan, değil ticaret artırmak, illa hiç değil ise, o cihetle müşahede olunan açığı kapatmak efkârıyla, şu yeni karara karar verilmiş olmalıdır, hal bu ki, ibâdullahın en büyük bir menfaati için, postahane tarafından lazım gelen fedakârlığa himmet buyrulmasının tabiî olan elzemiyeti şöyle dursun, eğer gazete nakli ağırlığı ve mesarifatı cihetiyle filvaki bir miktar zarar dahi görülmekte ise, bu tedbir ile yine kapatılamayacaktır, çünkü, herkes onar para veremeyeceğinden veyahut vermek istemeyeceğinden, taşralara gitmekte olan gazetelerin sayısı tenzil bulacaktır, ve bu cihetle gerçi postahane yükün hafifliği hususunda az çok fayda görecektir, lakin ona da karşılık, ibâdullaha, manevi surette pek büyük bir gadirlik [haksızlık] olacaktır, çünkü zaten pençe-i cehalette kalmış olan ve kitap ve gazeta okumaya ve istifade etmekliğe henüz alışmakta bulunan ahalimiz, böyle bir küçük vesile ile, bir miktar malumat, havadisat ve binâen aleyh tenvir-i efkârdan mahrum kalacaktır.

Ahalimiz henüz gazete mütalaasından istifade etmeye başlamış olduktan başka, her tarafa fondo kâğıtları dahi yayılmış olduğundan, bazı yerlerce büyük ehemmiyeti dahi vardır, demekdir ki, milk u milletin menfaati dahi talep eder ki, gazete okumaklık hakkında ahaliye kolaylıklar himmet olunsun.

Bizce milk u milletin menfaatınca, gazeteler için posta ücreti artırılmadıktan başka, daha ziyade fedakârlık edilerek, bazı mahaller için hiç ücret dahi alınmasa, ve böylelikle cahil ahali okumaya teşvik olunsa caizdir."[33]

Bugün İstanbul'da Ermeni gazeteciliği ne hâlde bulunuyor, bu hususta fikriniz nedir?

"Vakâ gazeteleri teşvik etmeklik ahalinin borcudur, lakin ahaliyi okumaklığa tahrik etmeklik dahi gazetecilerin vazifesidir.

Her şeyin çocukluk devri vardır, milletimizde gazete neşri adeti eski bir şey değildir, bizde haftada bir defa gazete çıkması say ki otuz seneden beri görülmektedir, on beş sene kadar şu gazetecilik çocuğu ancak delikanlılığa yetişebilmiştir. Ve haliyle ol vakte kadar sinnine muvafık [yaşına uygun] halde bulunmuştur, ve ondan sonra

[32] *Manzume-i Efkâr*, 07.09.1873, No. 2307, "Posta ve Gazeta."

[33] *A.g.y.*

haliyle delikanlılık devri başlamıştır. Ve bizde mezkûr delikanlılık devrine tesadüf etmişizdir.

Her sinnin kendiye mahsus halleri olur. Gazetelerimiz sinn-i sabâvetlerinde [ergenlik öncesi çocukluk çağı], haliyle büyük bir meyve gösterememişlerdir. Ve delikanlılık sinninde kavga ve mücadeleyi sevdiğinden, haliyle şimdiye kadar o yolda devam etmektedir.

Doğruyu söylemek dahi iftihar edecek bir şeydir. Biz dahi aynı kusurlarda bulunmuşuzdur, vakâ, miktâr-ı kifâyede [yeterli ölçüde] gayret ve sadâkat ibrazıyla millete hizmet etmişizdir, lâkin kemâlete ermiş bir gazeteye layık olmayan lisanları çok defa istimal eylemişizdir, ve bu günde mezkûr kusurumuzu tanıyarak, mümkün mertebe içtinap eylemekteyiz [kaçınmaktayız].

Artık bundan sonra milletimiz gazeteleri için kemâlet sinni sayılsa gerektir, çünkü artık vakti gelmiştir. Fakat, kemal-i esef üzre söyleriz ki, bütün bütün mugayiri görülmektedir. Alesseviye gazetelerimizde görülen lisan ve gidiş, gazetecilik sıfatına zerrece yakışmaz surette bulunmakta, ve zaten okumaya alışmış olmadıktan başka, hatta okumamaya bir vesile aramakta olan ahalinin dahi nefretini mucip olmaktadır."[34]

Bu meselede kendinizin ve meslektaşlarınızın ne gibi bir mesuliyeti olduğunu düşünüyorsunuz?

"İmdi, garaz ve nefsaniyeti bertaraf ederek, ve hâliset üzre [samimiyetle], yalnız kendi şeref u iftihar ve menfaatimizle beraber ahalimizin dahi menfaatini düşünerek, kâffe-i gazetecilerimizin, medeni millet gazetelerinden ibret ve nasihat alarak, ve garaz ve şahsiyeti bertaraf ederek, gazeteciliği çespan [yakışır] surette lisan ve tabir istimaline gayretlerini teklif ederiz.

Efkâr serbesiyeti her vakit güzel şeydir, kritika her vakit faydalı şeydir, halbuki birbirimize küfr u hakaret etmeklik medeniyete yakışır şey değildir. Hüda alim gazetelerimizde şu son birkaç sene zarfında yazılan bendlere dikkat olunacak olsa, onda dokuzunun garaz, nefsaniyet, ve küfr u hakaretten ibaret bulunmaktadır desek caizdir. Mademki niyetimiz hâliset üzre söylemektir, şunu dahi söyleriz ki, bizde fena bir adet de şudur ki, kavga ve mücadelemizin, ve kin u garazımızın sonu gelmemektedir, bizde biraz da alicenaplık lazımdır, bir şeyi tutup gitmek küçük yürekliliktir."[35]

Peki ya Osmanlıca gazeteler?

"Niyetimiz hiçbir şahsa ve gazeteye karşı söylemek olmayıp, illa, eğer haklı itizarları var ise kabul etmeye hazır bulunduğumuzu beyan ile, hakîkat-ı hâli meydana vaz etmektir. Ve bu da hem vazifemizdendir. Ve hem de hakkımızdır. Çünkü biz de vatandaş bulunmaktayız. Vatanımızda her millet bir derecede, tahsil-i ulum u fünun edip tenvir kılınmadıkça ve tarîk-ı medeniyette ileri gitmedikçe, umum halkça veyahut umum milletçe elzemiyetten bulunan ikbal u saadetin husulü ihtimalden değildir, ve İslam ahalimiz ise, sair milletlerin nısfı kadar, ve nısfından dahi ziyade bulunduğu takdirde, onların diğerlerinden, hiçbir cihetle, zerrece geri kalması caiz görülemez ve görülmemelidir.

İslam ahalimizin ekserisinde, eskiden kalma, ve millet-i hâkime olmaklık iddiasında azma, bir takım muzır itikadlar ve duygular vardır ki, bunlar baki kaldıkça, hüsn-i

[34] *Manzume-i Efkâr*, 21.08.1874, No. 2602, "Gazeta Okuyanlar."

[35] *A.g.y.*

imtizaç, muhabbet, vatanperverlik, uhuvvet, hakkaniyet, adalet, hürriyet ve müsavat miktâr-ı kifâyede olarak mümkün olamaz, bunların husulü için, serbest, ve ehliyetli gazeteler lazımdır. Ahalinin, cevâmi-i şerîfeden sonra nazar-ı dikkatini davet edecek olan minberler gazeteler, ve güş edecekleri [dinleyecekleri] vaazlar, gazetelerde derc edilen güzel güzel bendler olmalıdır.

Osmanlıca gazetelerde müfid ve şayan-ı mütalaa bendler derc edilmekte olduğun gerçi inkâr edemeyiz, lakin birkaç hususta ıslahata ihtiyaç messedildiğin dahi sükut ve müdahene perdesiyle setr edemeyiz. Efkâr-ı acizanemize göre Osmanlıca gazetelerde derkâr olan hususlar birkaç noktalardan ibarettirler."[36]

Nedir bunlar?

"Birincisi, lisanlarının muğlak olması, şöyle ki en ziyade maharetli bir kâtip gibi, en cahil bir adamın dahi okuduğunu ve işittiğini kolayca ve layıkıyla anlayamaması. İkincisi, hiç lüzumu olmadığı yerde ve mertebede dua ve sena ve teşekkür bulunması. Üçüncüsü, lisan-ı Türkinin atik şive ve usulüne itibar edilerek, lüzumundan ziyade sıfatlar istimal edilmesi. Dördüncüsü, millet-i İslamiye'nin âdâb u ahlâkına, ve milletçe usûl ü âdâtına dair, ve bunlarca iktiza iden ıslahatlara mütedair, sık sık ve tafsilli bendler derc edilmemesi. Beşincisi ve en ziyade ehemmiyetlisi, çok kere riya ve müdaheneciliğin caiz görülmesi, ve gayrihüm ve gayrihüm. Bu hususlardan birkaçına başka başka mülahazalar sebebiyet vermekte olup, ve bir kaçına dahi, bazı muharrir efendilerin, vükela ve vüzeradan şu ya bu zata kendisini tanıttırarak ve ibrâz-ı ubûdiyyet [kulluk] ederek, bir gün bir mansıb [mevki] ve bir memuriyete geçmek arzu ve ümidinde gezmeleri sebebiyet vermektedir. Ve bundan da iki nevi fenalık zuhur etmektedir, yani birincisi, müdaheneciliğin takviyet bulması, ve ikincisi ehliyetli kalem sahiplerinin gazete muharrirliğinde berdevam olamamasıdır."[37]

Son olarak, Ermeni hurufuyla neşrolunan Türkçe gazeteler sizce ahaliye ne derece tesir edebiliyor?

"Şimdiye kadar sükût ettik halbuki mecburi şimdi söyleyelim. Bu günkü gün Kayseriyelilerin İstanbul'da başka taraf, ve hatta İstanbul ahalisine nispetle, gerek ahz u itâ cihetiyle, ve gerek sair cihetlerle ileride bulunmasını, ve günden güne de ileri gitmekte olmasını herkes ikrar etmekte, ve bâdi-i iftihârımız [iftihar sebebimiz] olmaktadır. Bilmeyiz ki bunun başlıca sebebine dikkat edenler de var mıdır?

Bizim itikadımızca, vakâ, zaten hemşerilerimizde işgüzarlık ve çalışkanlık vardır, ve hatta sarhoşluk ve hafiflik, ve kumarbazlık yoktur, lakin bunun ile beraber, her yer ahalisinden ziyade gazeta okumaktadırlar, ve Ermenice bilmeyip Türkçe gazete okuduklarından, ve Türkçe lisanı, Ermenice gazeta okuyanların Ermenice bilmesinden ziyade bildiklerinden, okudukları gazeteleri Ermenice okuyanlardan ziyade anlamaktadırlar, ve alel husus, gerek hemşehrilik gayretine mebni, ve gerek lisanlarına ve efkârlarına muvafık bulduklarından, Münadiyi ve Manzumeyi herkesten ziyade okumuşturlar ve okumakta, ve okuduklarına dahi dikkat etmekte, ve haliyle aynı nispetle ileri gitmektedirler."[38]

---

[36] *Manzume-i Efkâr*, 10.06.1872, No. 1902, "İbret Olacak Bir İbret."

[37] *A.g.y.*

[38] *Manzume-i Efkâr*, 30.05.1874, No. 2534, "Gazeta."

Kaynakça

Cankara, M. (2015). "Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik". *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi*, *2*(2), s. 105-130.

Cankara, M. (2018). "Vatandaş, Türkçe Öğren!" *Toplumsal Tarih* (298), s. 8-12.

Çömelekoğlu, O. (2025). *Medyapolis Vatandaşlarının Sesleri: Tanzimat Döneminde Anatoli ve Manzume-i Efkâr Gazetelerinde Okur Mektupları.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gallerani, G. M. (2024). "The Imagined Interview: A Literary Genre", C. Junker (ed.), *Inspecting the Interview: A Companion.* Berlin/Boston: De Gruyter, s. 61-82.

Mildanoğlu, Z. (2014). *Ermenice Süreli Yayınlar: 1794-2000.* İstanbul: Aras Yayıncılık.

Özdiş, H. (2010). *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877).* İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.

Pamukciyan, K. (2003). *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar.* İstanbul: Aras Yayıncılık.

Tapan, A. (2024). *The Quest for Millet Cultivation: Insights from the Editorials of Münâdî-i Erciyes (1859-1860).* Erişim adresi: https://atlas.univie.ac.at/?p=110.

Ueno, M. (2016). "One Script, Two Languages: Garabed Panosian and His Armeno-Turkish Newspapers in the Nineteenth-Century Ottoman Empire". *Middle Eastern Studies*, *52*(4), 605-622.

Uygur, K., ve Bozkuş, Y. D. "1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin Yansımalarını Varaka-i Havadis Üzerinden Okumak". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *13*(1), 94-104.

Öz: Bu çalışmada Osmanlı matbuat dünyasında Ermeni harfli Türkçe gazeteciliğin en önemli isimlerinden Garabed Panosyan ile gerçekleştirilen kurmaca bir röportaj sunulmaktadır. Bu röportaj aracılığıyla Panosyan'ın kendi ağzından Osmanlı'da basın, gazetecilik ve okur dünyasının temel meseleleri değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Garabed Panosyan, *Manzume-i Efkâr*, Osmanlı Gazeteciliği, Olanaksız Röportaj

An Impossible Interview with Garabed Panosyan on Ottoman Journalism

Abstract: This study presents an imaginary interview with Garabed Panosian, one of the most prominent figures in the Armeno-Turkish press in the Ottoman Empire. Through this interview, key issues concerning the press, journalism, and readership in the Ottoman Empire are explored from Panosian's own perspective.

Keywords: Garabed Panosian, *Manzume-i Efkâr*, Ottoman journalism, Impossible interview

Takvîm-i Vekāyi'nin Ermenice İlk Sayısı: *Lıro Kir*

Özgün UÇAR*

Takvîm-i Vekāyi Sultan II. Mahmut'un emriyle 25 Cemaziyülevvel 1247'de (1 Kasım 1831) İstanbul'da Türkçe olarak yayımlanan ilk gazete oldu.

24 × 35 cm. ebadında dört sayfa halinde neşrine başlanan *Takvîm-i Vekāyi* 4 Kasım 1922'ye kadar 4608 sayı yayımlandı.

Gazetenin Fransızca, Rumca, Arapça çeviri nüshalarının yanı sıra Ermenice olarak da *Lıro Kir* (Haberler) ismiyle 13 Ocak 1832'de yayınlanmaya başladı.

Takvîm-i Vekāyi'nin Ermenice çeviri nüshası *Lıro Kir*, *Takvîm-i Vekāyi*'nin Osmanlıca 12. sayısı esnasında çıkmaya başladığı için Ermenice ilk sayıya da numara 12 denildi. Böylece Ermenice ilk sayı 12. sayıdan başlamış oldu.

Gazetecilik faaliyetinin devlet eliyle İstanbul'da ilk örneği veriliyordu ve Osmanlı coğrafyasında çeviri gazetecilik de ilk kez deneniyordu. *Lıro Kir*'de bu ilk denemeden ilk sayısına 12. numaralı sayıyla yayın hayatına başlayarak payını aldı. Dolayısıyla *Lıro Kir*'in 1 ile 11 numaralı sayıları bulunmamaktadır.

Lıro Kir, *Takvîm-i Vekāyi* gibi 24 × 35 cm. ebadında, ve aynı mizanpajla dört sayfa halinde yayımlandı.

Lıro Kir'in 12. ilk sayısının lejantı şu satırlarla başlamaktaydı:

Ermenice çeviri baskısının ilk yılı. Türklerin 1247 yılında Şaban'ın 22'sinde 12 numarayla. 1832 yılında Ocak'ın 13'ünde Konstantinopolis'te."

Giriş yazısı şöyleydi:

Umur-u Dahliye

* ozucaro@gmail.com

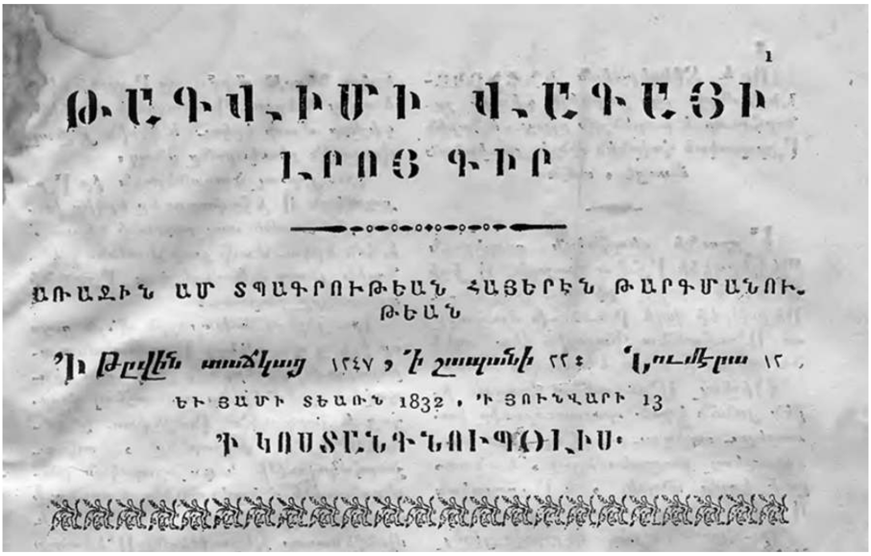
ԹԱԳՎԻՄԻ ՎԱԳԱՅԻ
ԼՐՈՅ ԳԻՐ

Takvîm-i Vekāyi'nin
13 Ocak 1832 tarihinde yayınlanan Ermenice ilk nüshasının serlevhası

> İnayetli ve kudretli tüm evrene hükmeden PADİŞAHIMIZ, ki uzun yıllar yaşasın, bu Şaban ayının 11'inde Salı günü oruçlu olduğundan, iyi adeti üzere, fakirlere sadaka dağıtmak amacıyla kendi özel hizmetkarlarıyla tebdil-i kıyafet Çırağan adlı saltanat yalısından çıkıp başkente gitti. Ve büyük çarşıda Kalpakçılar'da biraz oturdu. Fakirlere sadaka dağıtarak onları sevindirdi.
>
> Ondan sonra Camii Şerif Sultan Beyazıd Han Veli diye adlandırılan muhteşem camiide, halkla birlikte ikindi namazını kıldı. Daha sonra Mürekkepçiler kapısının bir kenarındaki bir dükkanda oturup dinlendi ve fakirlere sadaka dağıttı.

Lıro Kir'in ilk sayısının 4. ve son sayfası ise şu satırlarla sonlandı:

> Günlük olayları bildiren *Lıro Kir*, Osmanlı büyük devletince *Takvim-i Vekayi* diye adlandırıldı. Diğer dillerde gazeta ya da başka isimle isimlendirilir.
>
> *Takvim-i Vekayi* Hane-i Amire adlı padişahlık matbaasında, Türk dilinde basılmaya başlandığından bu yana, gazete bugüne kadar 11 sayı basıldı. Bu sefer basılan *Lıro Kir* gazetenin 12. sayısı olduğundan, onun üzerinden Ermenice çevirisi yapılan *Lıro Kir* de 12. sayı ile başladı.

Ek: **13 Ocak 1832 tarihli** ***Takvîm-i Vekāyi'*****nin Ermenice nüshası** ***Lıro Kir***

2

Որ և Տիեզերական ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ մերոյ այս յարգելի գիշերը շնորհաւոր և բարենշան ըլլայ, և նորին Արքայական հովանին մինչև յաւիտեան մնասցէ, ամէն։

Արքունի սեպհական զօրքերուն Պէկլէրպէկի Ահմէտ փաշային՝ Սէղիրի ակէմին կողմը երթալու վրայ էր. և Միւլխմթրէի վալի Բուսձուլս մուհաֆըզը Մուհամմէտ փաշային հետ ամէն ծանօթութի և բարեկամութի ունէր։

Յիշեալ Մուհամմէտ փաշայն իրեն յանձն եղած պարտաւորութիը կատարելու աղագաւ, հոգի էր իրէն Թագաւորեալ քաղաքէս ելլալ, և անատոլուի կողմը անցնիլ, և Արքայական Սեհափառութենէն հրաման խնդրեց։

Իւր հրաման տրուած կերպովը յիշեալ Ահմէտ փաշայն՝ շապան ամսոյ 16 ին հինգշաբթի օրն մեկ երևելի խրախճան և զեյաֆէթմը պատրաստեց. Կայմագամ փաշայն, և Սերասքէր փաշայն, և Կափուտան փաշայն, և Միւլխմթրէի վալի յիշեալ Մուհամմէտ փաշայն, և Խօփձի փաշայն, և Արքունի սեպհական զօրքերուն Պէկլէրպէկի Մուհամմէտ փաշայն, և մեծի Տէրութե գլխաւորներէն Նաշիտ պէկը, Զօրապան կոչեալ Արքունի եալըյին քովը ունեցած բնակարանը հրաւիրեց, և յիշեալ մեծամեծ նախարարներնալ ընդունելով գնացին։

Իւր որովհետև այս բնակարանը Արքայական ծովեզերեայ ապարանքին կից էր, բոլոր աշխարհի Բարեբար և Խնամածու ԻՆՔՆԱԿԱԼՆ մեր, որոյ կեանքն և իշխանութին տևեսցէ մինչև 'ի կատարած, իր Արքունի զօրաց կրթութիը և իր հաւատարիմ ծառաները տեսնելուն աղագաւ, կամեցաւ անոնք Արքայական տեսութէը ուրախացընել։

Իւր խնդոյն ծովեզերեայ ապարանքին Կալարուն խանէէն իր հետը տանելով երկու նեքքին մեբձաւոր Արքունական ծառայ և երկու Կալարուն զապիթ, գիշերը ժամը երկու և կէսին յիշեալ փաշային բնակարանը գնաց։

Իւր յիշեալ ծառաներուն իր Արքայական Սեհափառութէը երկիր խոնարհիլ հրամանն տալ արժանի տեսաւ. և հոն երկու ժամի չափ ժամանակ կենալէն յետոյ, ծովեզերեայ Արքունի ապարանքը դարձաւ։

Իւր յիշեալ նախարարքն մինչև ցայս օր իրենց պարգևեալ Արքայական բարերարութիւններէն 'ի զատ, այս կերպով ալ այժմ իրենց պատահեալ շնորհաց և յարգութե Բարեփառ ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ վրխարէնը, ամէնաշնորհակալութի և գոհացողական բարեբանութի ընելով, աղօթք և օրհնութի մատուցին վասն կենացը երկարութե և մշտնջենաւոր Տէրութեանը Մեծազօր ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ, և ամէն մէկն փառաւորեցան և գեր քան զչափն ուրախացան։

Ինչ և իցէ եթէ Արքունական վագըֆի գանձարանէն, և եթէ վագըֆներուն եկամուտներէն ըլլալով՝ նորէն շինելու և Թամիր ընելու խայրաթները, ինչպէս երկրորդ անգամ տպեալ Լրոյ գրին մէջը գրուած է, Մեծազօր և Մենողորմած ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ բարի կամեցողութիւնը յայտնի կընէն. ակեց յառաջ նորէն շինուածներէն 'ի զատ, այս անգամ՝ ինչպէս այս բարենշան տարուանս մէջ՝ րեպիւլ էվէլի ամսուն սկզբէն մինչև շապան ամսոյ սկիզբը Արքունի վախըֆներուն նաղըր մեծարու Խաչիր էֆէնտիին գիտութեը շինուած և լրացած վայելուչ ձամի և աղբիւր և այլ բարոյական խայրաթներուն որքանութին 'ի ներքոյ յայտնի կըլլայ։

1 Նոյուպ քաղաքի Նագգաշ ըսուած գեղին մէջը եղեալ Պապա Նագգաշի ձամին, և Պաթթամա խաթունի մզկիթը,

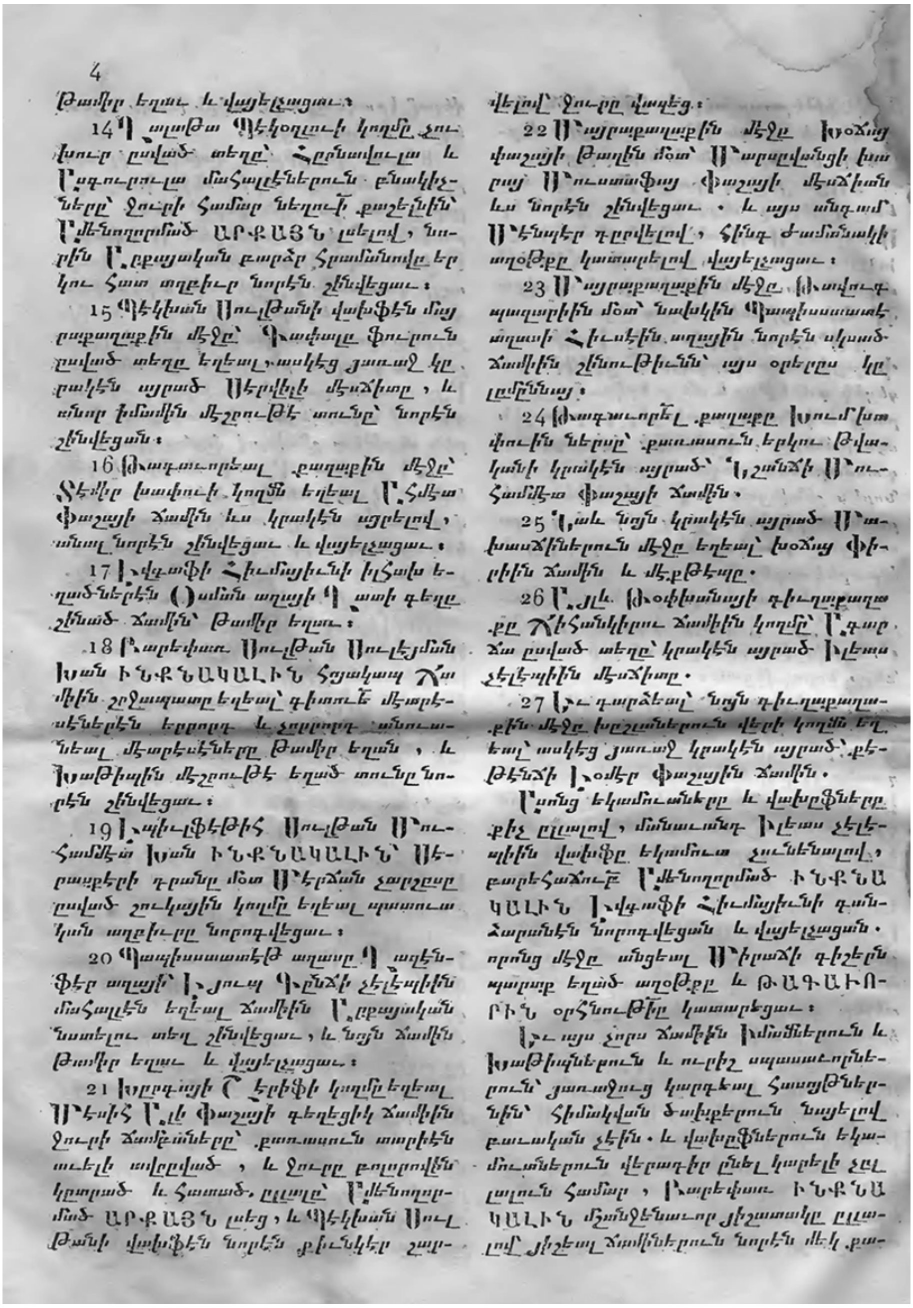

8

Ամ տն	Ինկլիզի երկրի մէջէն ելածները — Ֆրանքի	Ֆռանսայէն Ինկլիզի երկիրը մտածները — Ֆրանքի
١٨١٤	١٤٥٦٧٥٦٩	١٧٧٠٥٦٦٢
١٨١٥	٠٧٤٥٧٢٩٠	١٨٨٥٩٣١٤
١٨١٦	١٠١٩٢٥٠٠	١٠٤٤٤٥٧١
١٨١٧	٢٥٠٨٧١٤٥	١٣١٩٦٦٤١
١٨١٨	٠٩٢٣٧٥٩٢	٢٩٠٦٠٥٩٤
١٨١٩	٠٧٤٨٧٣٣٢	١٦٠٥٠٢٩٢
١٨٢٠	٠٩٧٦٨٦١٢	١٩٣٧٨٣٠٩
١٨٢١	١٠٩٥٦٦٤٨	٢١٦٤٠٤١٥
١٨٢٢	١٠٩٢٥٢٢٧	٢١٩٥٦٨١٩
١٨٢٣	٠٨٧٤٠٩٠٥	٢٧٨٩٥٠٠٩
١٨٢٤	٠٨٤٤٠٩٠٠	٣٨٩١٨٣٤٦
١٨٢٥	٠٩٠١٧٧٤٠	٤٥٨٩٩٦١٥
١٨٢٦	١٢٢١٠٩٤٠	٣١١٨٥٦٥٠
١٨٢٧	١١١٧٤٠٠٠	٦٥٦٤٣٦٩٠
١٨٢٨	١١٤٧٣٤٤٠	٧٩٤٧٠٦٢٩
١٨٢٩	١٢٢٨٤٧٠٤	٥٢١٧٤٨٤٠
١٨٣٠	١١٨٩٧١٠٤	٥٨٢١٢٠٩٨
	١٩٠٩١٩٦٤٨	٥٦٧٦٩٢٤٩٤

Բ.յս յայտարարական ցուցակին նայելով Ֆրանսայի տուտի Ինկիլթերրայի հետ ալըշուըր և բարեկամուն ընելէն, Ինկիլիզներէն ավելի օգուտ և վաստակ ընելը յայտնի կըլայ ։

ԼՐՈՑ ԳԻՐԸ որ օրական դիպուածները կը ծանուցանէ, յՕսմանցեան հզօր Տէրութէն կոչեցաւ ԹԱԳՎԻՄԻ ՎԱԳԱՅԻ · որ մեր լեզուաւ Գազէթա և կամ այլինչ անուանի ։

—

Թագվիմի վագայի խանէի ամիրէ || կոչւած Ակերանի տպագրատանը մէջը Տաճկական լեզվաւ տպագրուելու սկսած օրէն Լրոյ գրերը մինչև հիմա 11 Նումերօ տպվեցաւ · այս անգամին տպվելու Լրոյ գիրը 12 Նումերօն ըլլալուն համար՝ անկէց Թարգմանեալ հայերէն Լրոյ գիրնալ 12 Նումերօյէն սկիզբն եղաւ ։

Ermeni Harfli Türkçe 10 Sıradışı Eser: Arafta Kalmış Bir Yazı Dilinden Unutulmaya Yüz Tutmuş Nadir Eserler

Özgün UÇAR*

Ermeni alfabesi Türkçe'nin yazımında 14. yüzyılda yazma eserlerde, 18. yüzyıldan itibaren de basılı eserlerde kullanıldı. 1915 sonrası kullanımı giderek azalırken bilinen son kitap 1968 yılında Arjantin Buenos Aires'te yayınlandı. Ermeni harfleriyle yazılan ancak okunuşu Türkçe olan eserleri kapsayan Ermeni harfli Türkçe edebiyat "arafta kalmak" deyimini en çok hak eden yazı dillerinden biri. Ermeni harflerini okuyan Türkçe bilmediği için bu dile yabancı, Türkçe bilen ise Ermenice harflerini okuyamadığı için. Ermenilerin ve Türklerin ortak buluşma, kaynaşma ve belki yaralarını sarma işlevini üstlenebilecek bir edebiyat gün geçtikçe unutulmaya ve kaybolmaya yüz tutan bir yazı dili olmaya doğru gidiyor. 20. yüzyılın ilk yarısına kadar edebiyatımızın ve sosyal yaşamımızın çok önemli bir parçası olan Ermeni harfli Türkçe eserlerden 10 maddelik güzide bir seçki.

1 - Basılı İlk Ermeni Harfli Türkçe Kitap

Hasmik Stepanyan'ın Turkuaz Yayınları'ndan çıkan *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)* en temel kaynak kitaplardan biri. Stepanyan kitapta Ermeni harfli Türkçe kitaplara ilişkin şu bilgiyi veriyor: "Dünyanın yaklaşık 50 şehrinde, 200 kadar basımevinde yayımlanan kitapların sayısı 2000'i geçmektedir."

* ozucaro@gmail.com

Ermeni harfli Türkçe basılı ilk kitap 1727 yılında yayınlandı. Mıkhitar Sepasdatsi'nin Venedik'te basılan 149 sayfalık *Yeni Ermenice Dilbilgisi* kitabı bir sözlük niteliğindeydi. Bu kitabı üç yıl sonra İstanbul'da basılan Kevork Mıkhlayim'in *Hisus Krisdos Efendimizin Tertemiz Doğumuna Dair Nutuk ve Çarmıha Gerilme Ahdı* kitabı izledi. 64 sayfalık kitap aynı zamanda Türkiye'de basılan ilk Ermeni harfli Türkçe kitaptır.

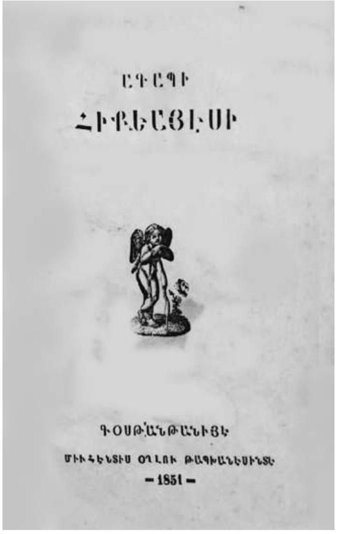

Akabi Hikayesi kitabının kapağı. Üstte Ermeni harfli Türkçe "Akabi Hikayesi" ve altta

2 - İlk Türkçe Roman: *Akabi Hikayesi*

İlk Türkçe roman olan *Akabi Hikayesi* 1851 yılında Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazıldı. Vartan Paşa (Hovsep Vartanyan) tarafından yazılan roman 1872 yılında eski harfli Türkçe olarak yayımlanan *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'tan tam 21 yıl önce yayınlandı. Avusturyalı Türkolog Andreas Tietze'nin "Türkiye'de yazılmış ve basılmış hakiki ilk modern roman" olarak nitelendirdiği bu ilk roman İstanbul'un gelenekleri, adetleri, eğlenceleri ve sayfiye yerlerini de odağına alarak Ermeni Katolik Hagop'la Ermeni Ortodoks Akabi'nin mutsuz aşkını konu edinir. 19. yüzyılın tam ikinci yarısına denk gelen roman edebiyatımızın milat noktalarından biridir.

Hüdavendigar Gazetesi'nin kapak sayfası

3 - Bursa'da çift dilli bir gazete: *Hüdavendigar*

Bursa 19. yüzyılda Ermeni nüfusun da yoğun olarak yaşadığı şehirlerden biriydi. Öyle ki Bursa'da çıkan 4 sayfalık *Hüdavendigar Gazetesi*'nin bu ilk dönemi çift dilli olarak devam etmiştir. Gazetenin iki sayfası eski harfli Türkçe, iki sayfası ise Ermeni harfli Türkçe olarak yayınlandı. Bursa Vilayet Matbaası'nda basılan *Hüdavendigar Gazetesi*'nin Ermeni harfli Türkçe başlıklı kısmının solunda Birinci sene, sağında numero 106 yazılı. Alt kısımda 1286 Zilkade (On birinci ay) 13, 1870 Fetrvar 2 Pazar ertesi Alafranga Fetrvar 14 yazılı. Bu 106 numaralı gazetenin ilk yazısının başlığı: Mevatta Hususiye. Şahıs Mülkiyeti üzerine belediyede yaşanan anlaşmazlıkların çözümü üzerine bir makale kaleme

alınmış.

4 - Jules Verne Ermeni harfleriyle Türkçe

Ermeni harfli Türkçe olarak beş Jules Verne çevirisi yayınlandı. İlki 1877 yılında Bursa'da basılan 256 sayfalık *Kaptan Hateras'ın Sergüzeşti*, ikincisi bu kez farklı bir çeviriyle İstanbul'da basılan 463 sayfalık *Kaptan Hateras'ın Sergüzeşti*, üçüncüsü 1892 yılında İstanbul'da basılan 408 sayfalık *Yirmi Bin Fersah Denizler Altında*, dördüncüsü 1893 yılında yine İstanbul'da basılan 438 sayfalık *Gizli Ada* kitabı ve beşincisi 1893 yılında İstanbul'da basılan 288 sayfalık *Seksen Günde Devri Alem* kitabı oldu.

5 - İlk Popüler Tarih Dergilerinden: *Felek*

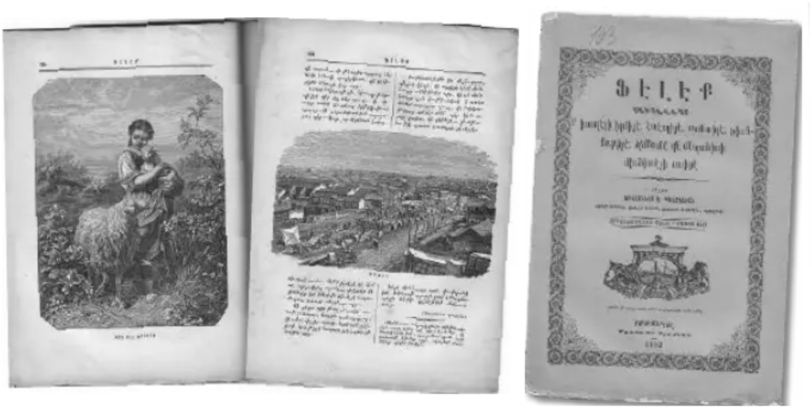

Felek'in 1882 yılı sayılarından biri. Kapakta *Felek*, onun altında *Musavver* (resimli) yazıyor. Daha sonra "Risale-i ilmiye, edebiye, sanayiye, ticariye, risale ve mebanisi müfide-yi saire", en altta ise "1882-İstanbul - Matbaa-yı Aramyan" yazılı.

1882-1887 yılları arasında İstanbul'da çıkan *Felek Musavver* mecmuası döneminin en çok okunan ve dönemin tüm dünyadan haberler veren ilk popüler tarih dergilerinden biriydi. Hovhannes Balıkçıyan'ın çıkardığı mecmua 16 sayfa olarak resimli formatta yayınlanmakta ve Osmanlı aydınında dünyadaki gündemi takip etmek için Ermeni harflerini öğrenmeye yöneltecek düzeydeydi. Renkli kapağı, muntazam baskısı ve tasarımı ile aktardığı güncel ve tarihi konuları ile dönemi için öncü örneklerden biriydi.

6 - Ermeni Harfli Türkçe Sigara Ambalaj Kağıtları

19. yüzyılın ikinci yarısında sigara ambalaj kağıtlarının Osmanlı'da yaygınlaşmasından itibaren Ermeni harfli Türkçe metinlere gerek sigara kağıtlarının ambalajında gerekse ambalaj kapaklarının içinde rastlamak mümkündü. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk sigara üretimini yapan şirketlerden biri olan Balıkpazarı'ndaki Geyikli Sigara Firması'nın 31 Mayıs 1875 tarihinde bastığı Osmanlıca, Rumca ve Ermeni harfli Türkçe üç dilli sigara ambalaj kağıdı Ermeni harfli

Türkçe olarak da bilinen ilk sigara kağıdı. Geyikli Sigara Kağıdı'nın görselinde alamati farikası olan geyik resmi ve Ermeni harfli Türkçe olarak; *"Ba İmtiyaza mahsus ve Balık pazarı içerisinde No: 29"* yazısı yer alıyor. AT Co. Sigara Firması'nın ise 22 Temmuz 1880'de bastığı sigara kağıdı yine Osmanlıca, Rumca ve Ermeni harfli Türkçe olarak İmtiyaza Mahsus 22 Yuilis 1880 ve Haser İskelesinde Tütün Gümrüğü No: 14 yazısına yer veriyor.

7 - Bir İstanbul Destanı

Büyük boyutta, kimin ne zaman bastığı bilinmeyen Ermeni harfli Türkçe destanlar külliyatın kayda girmeyen, aykırı ve nadir malzemelerinden. Şairi belli olmayan bu Ermeni harfli Türkçe Destan'ın ilk dörtlüğü şöyle:

Deynin ahayli ahbab-u yaran
Aşkına uğrayan uğrar ziyane
İsmim Lefder idi kendim kahraman
Mismillahi rahman çıkdım meydane

8 - Tirebolu'da Ermeni Harfli Türkçe Fatura

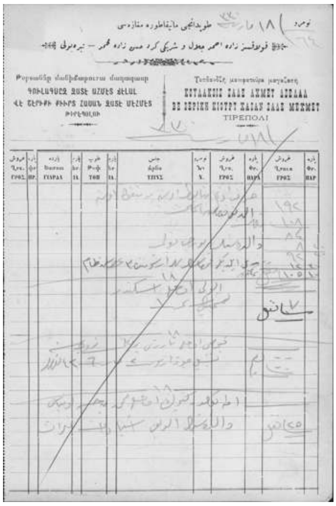

Ermeni harfli Türkçe 19. yüzyılın ikinci yarısı iş yeri faturalarında eski harfli Türkçe ile birlikte en çok tercih edilen yazı dillerinden biriydi. İstanbul'daki, Anadolu'daki manifaturacılar, dericiler, ayakkabıcılar, envai çeşit esnaf eski harfli Türkçe'nin yanı sıra faturalarında Ermeni harfli Türkçe'yi de kullanıyordu. Giresun Tirebolu'da bir toptancının eski harfli Türkçe, Ermeni harfli Türkçe ve Rumca üç dilli bu faturası oldukça ilgi çekici. Ahmed Celal ve Mehmed Bey Tirebolu'daki dükkanları için bu üç dilli faturayı basmışlar. Fatura üzerindeki kurşun kalemle atılmış eski harfli Türkçe tarih 1913 yılını işaret ediyor. Faturanın üst kısmı eski harfli Türkçe, sol tarafı Ermeni harfli Türkçe ve sağ tarafı ise Rumca. Ermeni harfli Türkçe olan sol kısımda şöyle yazıyor: "Toptancı Manifatura Mağazası, Kulaksızzade Ahmed Celal ve şeriki Kürd Hasanzade Mehmet, Tirebolu". Faturada aynı zamanda kuruş, para, yarım, top, cins numara gibi ifadeler de üç dilde yazılmış.

9 - Kabin Fotoğraflarında Ermeni Harfli Türkçe

Osmanlı'da genellikle varlıklı kesimin ve saray çevresinin tercih edebildiği özel kabin fotoğraflarında da Ermeni harfli Türkçe'ye az da olsa rastlamak olası. Özellikle Amerikan Fotoğrafhanesi bunun en iyi örneklerinden biri. Bu ön tarafında madalyalı saray çevresinden zatın olduğu kabin fotoğrafın arkasında İstanbul Mahmutpaşa'daki Amerikan Fotoğrafhanesi'nin dört dildeki adresi ve reklamı okunuyor. Eski harfli Türkçe, Fransızca, Ermeni harfli Türkçe ve Rumca bu adres bilgisinin sol alt kısmı Ermeni harfli Türkçe. Şöyle yazıyor: "Amerikan Fotoğrafhanesi Mahmud Paşa başında Bezciler yokuşu No: 8 İstanbul.

10 - Kaliforniya'da çıkan nadir bir dergi

20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Ermeni harfli Türkçe eserler gittikçe azaldı. 1915 Ermeni tehcirinin de bu basım yayın faaliyetinin azalmasında payı vardır kuşkusuz. Lakin Türkiye'den göç eden, göç etmek zorunda kalan Ermeniler yurt dışında yaptıkları yayınlarda Ermeni harfli Türkçe'yi kullanmayı sürdürdüler. Bilinen son Ermeni harfli Türkçe yayın da Dikran Kireçyan'ın Arjantin Buenos Aires'te yazdığı 101 sayfalık destan kitabıdır. Amerika Kaliforniya Fresno'da yayınlanan ve kayıtlarda rastlanmayan *Helas* (Kurtuluş) mecmuası da yurt dışında basılan ilginç örneklerden biridir. Amerika'da Protestan Ermenilerin çıkardığı dergi dini bir bülten olma özelliğini taşıyor. Derginin en üstüne Amerika Ruhani Biraderliği Gazetesi yazıyor. 1942 yılına ait 49 numaralı sayının ilk makalesi dergiyi yayına hazırlayan B. Tahmisian'ın Pertevler ana başlığıyla, Helas Ailesine adlı yazısı ile başlıyor. Derginin bu sayısında yer alan diğer yazılar şöyle: "Ermeni Biraderliğin Müminin Daveti, Ruhani İntibahın Çareleri, Hayat Ekmeği."

Farklı Zamanlar ve Farklı Gerçekler Arasında Bir Köprü: *Jamanak* Gazetesinin Uzun Soluklu Serüveni

Ara KOÇUNYAN*

Türkiye'nin aralıksız yayımlanan en eski günlük gazetesi. Dünya üzerinde yayınını kesintisiz sürdüren en eski Ermenice günlük gazete. Türkiye'nin aralıksız yayımlanan en eski günlük gazetesinin Ermenice bir yayın oluşu bir yana, dünya üzerinde yayınını kesintisiz sürdüren en eski Ermenice günlük gazetenin İstanbul merkezli olması da başlı başına bir konu. 28 Ekim 1908'de başlayan eşsiz bir yolculuktan ve gerçek bir serüvenden söz ediyoruz: JAMANAK…

Basın tarihindeki yerini çoktan almış olan bu gazete, günümüzün ortamı ve koşullarında birden fazla alana eş zamanlı olarak dokunarak; zaman içerisinde kendisini konumlandırmayı sürdürürken, zaman içerisinde konumlanmaya çalışan birey ya da kurumların önünde bir deneyim abidesi durumunda. İşlevi bakımından tarihi olsa da, her gün kendisini doğal olarak yenileyen bir gazetenin ne kadar tarihi sayılabileceği kuşkusuz tartışmaya son derece açık. Çağdaş tarihe tanıklık etmiş ve kendi kapsama alanındaki gelişmelerin gidişatında yerine göre belirleyici olabilmiş bir günlük gazetenin mercek altına alınması, gerçekten de disiplinler arası bir çalışma gerektirebilir. Yine de göreceli olarak belirlenebilecek öncelikler ya da eksenler etrafında, bu uzun soluklu basın-yayın deneyimine, kurumsal nitelik kazanmış düşünsel üretim ekolüne kalın çizgilerle değinmenin; her şeyin hızla tüketildiği, özellikle de itibarsızlaştırılan kalıcılığın bireysel ve toplumsal belleği örselediği mevcut ortamda azımsanmayacak bir anlam taşıyacağı aşikâr.

* editor@jamanak.com

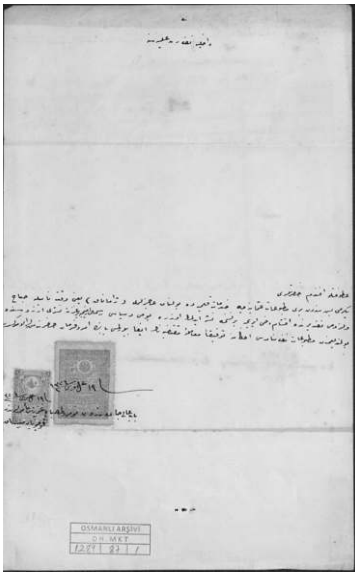

Yirmi beş yıldır Osmanlı basınına hizmet veren *Sabah* gazetesi memurlarından Misak Koçunyan'ın *Jamanak* (yani "Vakit") adında, gerektiğinde sabah ve akşam birer sayı olarak yayımlanacak, günlük, siyasi bir Ermenice gazete çıkarmak üzere Dahiliye Nezareti'ne ruhsat talebi için başvurduğu yazısı. En soldaki pul üzerinde, "Babıali Caddesi'nde 7 numaralı Sabah Gazetesi memurlarından Koçunyan Misak" imzası dikkat çekicidir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA), DH. MKT. 1289/87, 13 Ağustos 1324 / 26 Ağustos 1908.

Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra başlamış JAMANAK'ın yayını. Kurucuları Misak ve Sarkis Koçunyan kardeşler. Gazeteyi dört kuşaktır kurucularının soyundan gelen vârisler yaşatmakta. Kurulduğunda Bâb-ı Âli'de bulunmuş olan gazetenin idarehanesi, önce Haliç'in karşı yakasına, Galata'ya taşınmış. Burada iki farklı adreste yer aldıktan sonra, Pera'nın yolunu tutmuş. Çeyrek yüzyıldan fazla Narmanlı Han'da kaldıktan sonra, İstiklal Caddesi'nde ikinci bir adres ve sonrasında Beyoğlu'na veda edilmiş. Bugün Feriköy'de, Şişli, bulunmakta gazetenin yönetim yeri. Bu parkur aslında İstanbul'daki Ermenilerin de son altmış-yetmiş yıllık dönemde izlediği bir doğrultuyu işaret etmekte. Bir azınlık gazetesinin İstanbul'da barınabileceği lokasyonlar, aslında bu kentteki azınlıkların görünebilirliklerinin ve var oluşlarının doğal ipuçlarının da bir göstergesi.

JAMANAK'ın kurucularına dönecek olursak, onların temsil ettiği kişilik ve gazetenin kuruluşundan önce yaptıkları işler; iki kardeşin iş birliğinin tam bir kurumsal alt yapı sağladığını görmekteyiz. Neredeyse çocuk yaşta babaları Mardiros Efendi'yi yitirdikten sonra, anneleri Maryam'la (Yamo) Gürün'den İstanbul'a gelen Koçunyan kardeşler gerçekten uyumlu bir çalışmayla gazetenin temelini atmışlar.

Rumuzu Kasim olan Misak Koçunyan döneminin önde gelen aydınlarından. Kendi gazetesini kurmadan önce çeşitli gazetelerde yazmış ve genel yayın yönetmenliği yapmış. Ailesi İstanbul'da Kumkapı ve Gedikpaşa semtlerinde bulunmuş. Bir süre kendi kurduğu Hetumyan Okulu'nu yürütmeye çalışsa da, bu alandaki girişimi kalıcı olmamış. Ermenice harflerle Osmanlıca olarak yayımlanan Manzume-i Efkâr'ın genel yayın yönetmeni olarak basın dünyasında kendini kanıtlamış. Zaten tüm bunlardan sonra JAMANAK'ın kuruluşu kariyerinin zirvesini oluşturmuş. Tefrikalarıyla ve romanlarıyla da ün kazanmış Misak Koçunyan. Hatta Doğu Ermenicesiyle basını izleyen kitlelerin de ilgisini o denli

çekmiş ki romanlarından biri Tiflis'te, Batı Ermenicesiyle yayımlanmış. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Genel Meclisi'nde Gürün mebusu olmuş.

Misak Koçunyan'ın öz geçmişinin es geçilemeyecek bir boyutu da Ermeni mistik ve lirik şair, keşiş ve ilahiyatçı Aziz Krikor Naregatsi'nin (c. 950–1003/1011) Ağıtlar Kitabı'nın (Madyan Voğperkutyan) tamamını ilk defa klasik Ermeniceden modern Ermeniceye çevirmiş olmasıdır. Gürün'deki Meryem Ana Ermeni Kilisesi'nin inşasının izini için Sultan II. Mahmud'dan berat almış olan dedesi Toros Koçunyan'dan sonra, bir anlamda aynı ruhu devam ettirmiştir. Sultan Abdülhamid tarafından bir nişanla ödüllendirilmiş olan Misak Koçunyan, JAMANAK'ı kurduktan sonra 'Günün Düşünceleri' adlı köşesinde başyazılar yazmıştır. Gazetenin kuruluşundan beş yıl kadar sonra, 1913'te ölen Kasim Ardemis Hanım'la evlenmiş ancak çocuk sahibi olmamıştır. Kardeşi Sarkis'in ise yedi çocuğu olmuştur. Özellikle onlardan ilki olan Mardiros Koçunyan'ı evlat edinmiştir ve kendisi 'Kasimoğlu' (Kasimorti) olarak anılır.

Gazetenin diğer kurucusu Sarkis Koçunyan, Osmanlı'nın ilk reklam ajanslarından birisini kurmuş olan girişimci bir kişiliktir. Eşi Araksi Koçunyan, dönemin saray kuyumcularından Zenop Karakaşyan'ın (Güzel Zenop) kızıdır. Ağabeyinin ölümünden sonra, 1926 yılına dek gazetenin başında kalmıştır. O tarihteki ölümünden sonraysa gazetenin imtiyaz sahibi eşi olmuştur. Sarkis Koçunyan İstanbul Ermeni Patrikliği Mali Komisyonu'nun başkanlığını yürütmüş olduğu gibi, Kumkapı'daki Meryem Ana Ermeni Patriklik Kilisesi'nin vakıf yönetim kurulunun da başında bulunmuştur.

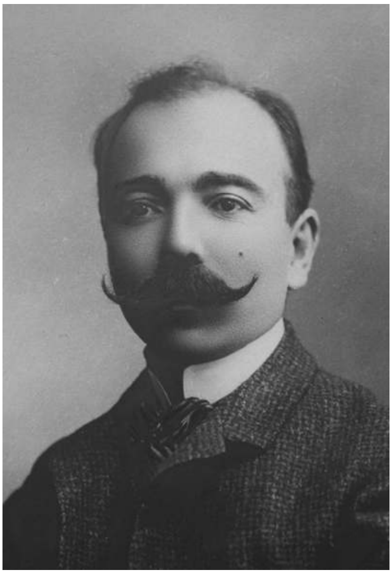

Solda Misak Koçunyan ve sağda Sarkis Koşunyan

ԺԱՄԱՆԱԿ

Jamanak'ın ilk sayısının kapak sayfası

Bu iki kardeşin JAMANAK için atmış olduğu temeller bugün bile dikkate değerdir. Nitekim yazı işlerinin ve yönetsel işlerin ayrılığı, kendi doğal alanlarının da bir devamı olarak altı çizilecek bir noktadır. O dönemin koşullarında, bu gerçekten ileri bir zihniyetin ürünü olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de gazete patronlarının aynı zamanda genel yayın yönetmeni olduğu dönemler, bugün çok daha yakın bir geçmişi ima etmektedir. Bu bakımdan gazetenin kuruluşundaki bu görev dağılımı, rol farklılığı neredeyse altmış beş yıl daha geriye uzanmaktadır. Koçunyan kardeşlerin JAMANAK'ı kurmasından sonra, gazete düzenli olarak Balkanlar'dan Kafkaslar'a ve güneyde Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada düzenli olarak dağıtılmıştır. O dönemde trenlerin ve gemilerin JAMANAK'ın günlük baskısı yetişmeden sefere çıkmadıkları Koçunyan Ailesi'nin sonraki kuşakları tarafından aktarılan tanıklıklar arasındadır. Bu bir övünç kaynağı olmanın ötesinde, gazetenin o dönemde geniş kitleler tarafından ne denli kabul gördüğünün nesnel bir ifadesidir. Keza aynı dönemde JAMANAK'ın tirajının 15 binler seviyesine ulaşması Ermeni basın tarihinde uzun zaman kırılamayan bir rekor olmuştur. O rekor 1990'larda, bağımsızlığını yeni kazanmış Ermenistan'ın gazeteleri tarafından kırılmıştır.

* * *

Bu köklü gazetenin, özellikle de ailenin kuşaklar devamlılığı çerçevesinde, ilkesel ya da simgesel anlamda kurucularının yolundan yürüdüğü gerçeğini göz ardı etmeden Misak ve Sarkis Koçunyan kardeşleri kısaca anımsadıktan sonra, çıkış noktasının daha iyi canlandırılabilmiş olacağı varsayımıyla, JAMANAK'ın geride bıraktığı bir yüzyılı aşkın dönemi irdelemek için bir zemin oluştuğunu varsayabiliriz.

1908 yılının koşullarında İstanbul'da Ermenice günlük bir gazete yayımlamak, kesinlikle azınlıklara yönelik bir yayın faaliyeti anlamına gelmemekteydi. Siyasetten ticarete, tarımdan eğitime, bürokrasiden kültüre, yaşamın her alanında Ermenilerin çok ciddi bir mevcudiyeti ve rolü vardı. Nitelik ve nicelik bakımından Osmanlı ülkesindeki bu ciddi varlığın doğal devamı olarak, imparatorluğun başkentinde Ermenice bir günlük gazete yayımlamak, en geniş anlamda kamuoyu yaratma ya da şekillendirme sürecine doğrudan katılım anlamı taşımaktaydı. Kaldı ki dönemin İstanbul'unda süreli yayınların dil çeşitliliği, bugünün dünyasının en kozmopolit kentlerinin bile çok ötesindeydi. JAMANAK'ın gördüğü kitlesel teveccüh de onu ayrı bir düzeye taşımıştı. Bu durum, gazeteyi aynı zamanda ticari ilanlar bakımın-

dan öncelikli bir mecraya dönüştürmüştü. Gazete, zengin içeriğin sağladığı çekim gücünü ekonomik istikrar etkenine tahvil edebilmişti. O dönemdeki benzerlerinden farklı olarak, JAMANAK bir parti organı değildi ve tamamen bağımsız bir gazete olarak, konumlanacağı yeri sağlıklı reflekslerle belirleyebilme kabiliyetindeydi. Bugünden bakıldığında, gazetenin o dönemde Osmanlıcı bir çizgiye sadık kaldığını gözlemleyebilmek mümkün. Yelkenlerine bu rüzgârı toplayarak kurumsallaşan ve ivme kazanan JAMANAK, 1915'te büyük bir sarsıntı yaşadı. İstanbul'dan sürgün edildikten sonra katledilen dönemin Ermeni aydınlarının önemli bir bölümü gazetenin yazarları arasındaydı. Onların ani kaybı sadece içeriği yavanlaştırmakla kalmadı. Gazetenin düzenli olarak dağıtıldığı geniş coğrafya da bir anda kıyaslanamayacak şekilde sınırlandı. Yine de Birinci Dünya Savaşı - Mütareke döneminden sonra, İstanbul'da ayakta kalmayı başarabilen tek azınlık gazetesi JAMANAK oldu. Gazete Cumhuriyet'i karşılayabildi ve bu aynı zamanda onun tarihinde yeni bir evre anlamına gelmekteydi.

Kuruluşundan Cumhuriyet'in ilanına dek geçen zaman, JAMANAK'ın tarihinde ilk evre olarak adlandırılabilir. Cumhuriyet dönemiyse, aşamalı olarak bir azınlık gazetesi çehresine bürünmeyi beraberinde getirmiştir. Kuşkusuz kurumun geçmişindeki her evrede geçiş süreçleri de söz konusudur. Gazetenin serüveni hem Türk hem de Ermeni tarihi açısından belirleyici olayların ve gelişmelerin kayda geçirilmesiyle devam etmiştir. Kuşkusuz tarafların bugüne dek üzerinde mutabık olmadıkları birçok tarihi durum ve olay, taban tabana zıt yaklaşımların ortak bir mecrada sentezlenmiş ya da yalnızca yansıtılmış olması bakımından çok özel bir anlam taşımaktadır.

Osmanlı döneminin son İstanbul Ermeni Patriği Başpiskopos Zaven Der-Yeğyayan, sürgün yıllarının hatıratı sayılabilecek 'Patriklik Anılarım' kitabında JAMANAK'a yer vermiştir. Sarkis Koçunyan'ın kendisini başka bir adla abone kaydettiğini ve onun sayesinde ulaşan JAMANAK'ın sayılarından İstanbul'daki gündemi izleyebildiğini yazmıştır. Mütareke döneminde şans eseri İstanbul'a dönebilmiş olan Ermeni büyük mizah ustası Yervant Odyan, ilk iş olarak JAMANAK'taki çalışma masasının başına döndüğünü anlatır. 'Lanetli Yıllar' adlı eseri ilk olarak gazetede tefrika olarak yayımlanmıştır. Misak Koçunyan da gazeteyi kurduktan sonra, 'Ateşin İçinden' adlı romanını aynı şekilde tefrika olarak gazetesinde yayımlamıştı. Bu eser, bir yandan arka planda 1896'daki Osmanlı Bankası baskınının etkilerini iki Ermeni aile özelinde aktarırken diğer yandan da Abdülhamid dönemindeki rejimi, istibdadın toplum psikolojisine yansımalarını ve Ermeni cemaatinin iç çekişme ve rekabetinin yozlaşmış jurnal çarkını nasıl beslediğini gözler önüne serer. Dolayısıyla toplumsal belleği şekillendirmiş etkenlerin alt yapısını oluşturan düşünsel üretimde JAMANAK'ın rolü azımsanmayacak düzeydedir. Geçmişe nesnel bakıp aynı zamanda onu geleceğe yönelik manipülatif yaklaşıma alet etmemeye yönelik bu çizgi JAMANAK'ı özgün kılan hassasiyetler arasında yer almıştır. Osmanlı Meclis-i Mebusanı üyelerinden Krikor Zohrap da JAMANAK'ın sütunlarından geçmiştir, keza döneminin en büyüklerinden Vahan Tekeyan da… Bu ve benzeri tarihsel kişiliklerin

kattığı derinlik, zaman zarfında gazeteyi hep alnı açık ve dirençli tutmuş bir omurgaya dönüşmüştür.

Mütareke döneminde İstanbul'a dönebilmeyi başarmış, hayatta kalmış olan çok az sayıdaki Ermeni aydın Cumhuriyet'in kurulmasından sonra tekrar İstanbul'dan ayrılmıştır; bu kez bir daha geri dönmemek üzere. Cumhuriyet'le birlikte, Lozan Antlaşması'nın azınlıklara sağladığı haklar temelinde yayınını sürdüren JAMANAK, artık yeni bir ortamda ilerlerken, gazetenin başında da Koçunyan Ailesi'nin kuruculardan sonra gelen ikinci kuşak yavaş yavaş boy göstermeye başlamıştır. İmtiyaz sahibi başta anne Araksi Koçunyan olsa da; Mardiros, Melik ve Ara Koçunyan kardeşlerin nöbet değişimi 1990'lı yılların ortalarına dek sürmüştür. Cumhuriyet döneminin başında JAMANAK hâlâ ülkenin ağırlıklı gazetelerinin arasında yer almaktaydı. İthal ürünlerin tanıtımı için öncelikle önerilen mecralar arasında bulunmaktaydı. Ticari ilan alabilme potansiyeli gazetenin dönüşümü ve istikrarı bakımından önemli bir etkendi.

Cumhuriyet dönemi aynı zamanda, bugün diaspora Ermeni basını denilen olgunun da temellerinin atıldığı, geleneğinin maya tuttuğu zaman dilimiyle örtüşmekte. JAMANAK'ta yazmış olan ve Cumhuriyet'in ilanıyla İstanbul'dan ayrılan aydınların önemli bir bölümü, yeni yerleştikleri yerlerde de gazeteler yayımlamaya başladı. JAMANAK ekolünden yetişmiş olan bu insanlar, o deneyimi kendi yeni koşul ve ortamlarında değerlendirdi. Dolayısıyla İstanbul'da yavaş yavaş bir azınlık gazetesi çehresine bürünürken, kendisinden yetişen insan gücü aracılığıyla JAMANAK'ın diaspora Ermeni basını açısından da bir esin kaynağı oluşturduğunu söylemek abartılı olmaz. Dahası o mecralarda okurlarla buluşmaya başlayan ve diaspora edebiyatının kurucuları arasında gösterilen birçok ünlü yazarın ilk eserleri de JAMANAK'ta yayımlanmıştı.

Cumhuriyet döneminde azınlıkları 'delip geçen' badireler kaçınılmaz olarak JAMANAK'ı çok örseledi. Gazetenin hitap ettiği kitle sınırlandı, bu durum ticari ilan alabilme kabiliyetini de olumsuz etkiledi. Yine de 1970'li yılların ortalarına kadar her şey bir şekilde belli ölçüler ve sınırlar içerisindeydi. Dönemin gazeteleri tipo baskıyla, 12 ya da 16 sayfa, siyah beyaz olarak okurlarla buluşuyordu. Aynı dönemde JAMANAK da tipo ya da linotip sistemle, siyah beyaz olarak üretilmekteydi. Sayfa sayısı 4 olsa da, ortada tolere edilebilecek bir durum vardı. Ancak Türk basınının holdingler bünyesinde faaliyet göstermeye başlamasıyla bu tablo tamamen değişti. Ülkenin büyük gazeteleri ofset baskıya geçmiş, onlarca sayfayla, renkli olarak okurlarıyla buluşuyordu. JAMANAK hâlâ 4 sayfa ve siyah beyaz olarak kalmıştı. Makas geri dönülmez bir şekilde açılmıştı. Gazetenin azınlık psikolojisindeki okurları, artık bu azınlık gazetesiyle aralarına bir soğukluk girdiği duygusuna kapılmıştı. Hele ki radyoyla iletişim alternatifini ancak sindirebilmişken, bir de televizyon girmişti devreye. O dönemde henüz televizyon da siyah beyazdı ama tabii ki gazeteyle kıyaslanamazdı. Tüm bunlar gazetenin daha ziyade bir ana dil pratik mecrası olarak algılanacağı sonraki dönemlerin köşe taşları oldu. JAMANAK bugün de bu algıya karşı direnmekte ve öncelikle bir iletişim, haberleşme mecrası olduğunu yüksek sesle belirtmekte. Ancak Ermeni toplumunun genel dengeleri içerisinde ısrarla bu dar elbisenin

içerisine sokulmakta, hele ki aynı kulvardaki rakipleri de bu kolaycı rolü benimsemişken…

1970'li yıllar aynı zamanda yargı organları tarafından azınlık vakıflarının taşınmazlarının mülkiyet haklarının tartışmaya açıldığı uygulamaları beraberinde getirdi. Bir taraftan ticari ilan alabilme potansiyeli sınırlanan JAMANAK, diğer taraftan azınlık gazetesi olarak Ermeni cemaatinin içerisinden beslenebileceği kaynakların da tehlikeye girdiği bir çalkantılı denizde seyretmeye başladı. Türkiye'de on yılda bir darbeler yaşanırken, azınlıkların toplumsal ortamı iyice soldu. 1980'lerde yurt dışında Türkiye'yi temsil eden diplomatların teröristlerce hedef alınması, ülkedeki Ermeniler açısından yeni bir kan kaybı sürecini tetikledi. Tedirginlik üst düzeydeyken, özellikle cemaat kurumları da ayrımcılıklara maruz kalıyordu. Türbülans çok çetin ve uzundu. Burada sözü geçen durumların ya da sonuçların bir günden öbürüne, bıçakla keser gibi değil, aşamalı ya da geçişlerle yaşandığını tekrarlamakta yarar var.

Bu toplumsal ortama koşut olarak, aynı dönemde JAMANAK açısından iç cenahta da durum pek parlak değildi. Gazete Ermeni cemaati içerisinde muhalif bir çizgideydi. Özellikle Patrikhane'ye yöneltilen eleştiriler nedeniyle JAMANAK'a karşı ilan ambargoları uygulanıyor ve buna mukabil aynı kulvardaki rakipleri palazlandırılıyordu. 1975 yılında Koçunyan kardeşlerin en büyüğü olan Mardiros; haber yazarken, çalışma masasının başında, kalemi elinde, kalp krizinden öldü. Ortanca kardeş Melik Koçunyan zaten çok daha önce zamansız ölmüştü. Gazetenin başına en küçük kardeş Ara Koçunyan geçti ama onun da yaşı genç değildi. Eşi Lili Koç'la birlikte işi sürdürmeye çalıştı. Alttan gelen son-

Solda Ara Koçunyan, Araksi Koçunyan, Mardiros Koçunyan, solda ise Ara Koçunyan

raki kuşağın temsilcileri, gazetenin bünyesinde bulunmalarına karşın, editoryal sorumluluk üstlenebilecek durumda değildi. 1990'lı yıllara kadar gazete tarihinin en durağan dönemlerinden birisini yaşadı. İmtiyaz sahibi konumunda Ara Koçunyan'ın oğlu, kuruculardan sonraki ikinci kuşağın temsilcisi Sarkis Koçunyan vardı. Eşi Nadya Koçunyan yazı işleri müdiresi oldu. Böylelikle yeni bir dönemin alt yapısı oluşturuldu.

Büyük resme dönecek olursak, 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başı tüm Ermeni dünyasını baştan aşağı değiştirdi. Önce Spitak'taki, Ermenistan, büyük deprem herkesin bakışını buraya yöneltmesine sebep oldu, hemen sonraysa ülke bağımsızlığını kazandı. Dünya sahnesinde yeniden bağımsız bir devlete sahip olmak Ermeni dünyasındaki tüm dengeleri yeniden şekillendirdi. Artık yavaş yavaş medya sözcüğü basının önüne geçmeye başlamıştı ki Ermeni kitle iletişim araçları tamamen farklı önceliklerle kamuoyu hazırlama zorunluluğuyla karşı karşıya kaldılar. Sorunları her şeyin ötesinde devlet aklıyla irdelemek kaçınılmaz olmuştu. Üstelik tüm bunlar bilişim dünyasındaki kıpırdanmalarla eş zamanlı olarak yaşanıyordu. Nitekim tüm dünyadaki Ermeni medyası artık sadece yerel değildi. Evet, belki herkes yayımlandığı yerin haberlerini hâlâ belli bir fokus altında tutuyordu ancak internet sayesinde yerellik bitmişti. Ermeni medyasının tümü artık 'pan-armenian' bir nitelik kazanmıştı.

Bu süreç JAMANAK bakımından da yeni bir evrenin kapısını araladı. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşme sürecinde yaklaşık 35 yıldan beri kırılma anını sağlamak mümkün olmadı. Türk-Ermeni ilişkilerinin seyri de hayli iniş çıkışlı oldu. İlk bakışta aslında bu ikisinin aynı şeyi ima etmesi gerekiyor ama bu ilişkinin doğasındaki ayrıntılar, özgün boyutlar onları zaman zaman farklılaşan yataklarda akan bir nehre dönüştürüyor. Nehir yatağının hem farklılaştığı hem de aynılaştığı durumlarda, Türkiye'deki Ermeni toplumu her iki tarafın da ilgi odağında kalmaya devam ediyor. Türkiye genelde cemaat üzerinden Ermeni dünyasına nüfuz etmeye çalışıyor. Ermenistan, bir bakıma ilişkisizlik ortamını zorlayabilme arayışıyla, Türkiye'ye yumuşak karın oluşturabilecek kozlar arıyor. Her iki taraf da cemaati 'kendisinden' gördüğü için, bir bakıma diğer tarafı doğrudan muhatap almadan ona mesaj vermek için gerektiğinde bu unsuru devreye sokmakta mahsur görmüyor. Söylemeye gerek yok, Ermeni toplumunun kırılgan ve dirençsiz yapısı zaman zaman pek umursanmıyor. Buna mukabil Ermeni toplumu, kendi iradesinin dışında çeşitli zorluklarla karşılaşmaktan mağdur olmakla birlikte, sadece bu denklemin içerisinde mütevazi de olsa bir etken olabileceğini de net olarak görüyor. Bu panoramanın üzerinde genelde kitle iletişim araçlarına özel bir iş düşerken, özelde JAMANAK'ın rolü de su yüzüne çıkıyor. Gazete güvenilir bir kaynak, ikame edilemez bir referans noktası olarak algılanıyor. Tarafların çeşitli temaslarına katkı sunuyor. Ermeni medyası açısından tarafsız, bağımsız bir 'ilk el' olarak görülüyor. Tezahürleri için uzun örnekler sıralamak yerine, sadece bir nesnel veriyi anımsamak yeterli: Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı tarihte ilk kez Ermenistan'ı ziyaret ederken, uçağının yolcuları arasında JAMANAK'ın genel yayın yönetmeni de yer alıyor.

Türkler açısından bakılacak olursa, JAMANAK şu bakımdan ilginç: Bu bir Ermenice günlük gazete ve onun üzerinden Türkiye tarihini okumak, o tarihin izini sürmek mümkün. Ermeniler açısından bakıldığında da önemli boyutlar var: JAMANAK bir anlamda çağdaş tarihin tanığı. Birinci Cumhuriyet'in, Sovyet Ermenistanı'nın ve bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu kayda geçirmiş bir günlük gazete.

Gazetenin uzun serüveninin mevcut evresinde, internet sitesinin yanı sıra sosyal medyadaki mevcudiyeti de çekim gücünü doğrudan belirleyen etkenler olarak çoktan devrede. JAMANAK bugün tüm dünyadaki Ermeniceyle iletişim kabiliyetine sahip okurlar için önemli bir pencere. Özgün bir alternatif. Hazmedilmiş bir Ermeni kimliğine karşılık gelen değerlerin ortak paydasında bir buluşma noktası. Sadece okurları arasında değil, yazarları arasında da İstanbul dışından pek çok isim var. İstanbul'da Ermeniceyle üretim yapabilecek insan sayısı bugün artık bir elin parmaklarını geçmiyor. Üstelik cemaatteki kutuplaşma ve yıpranmış kişisel ilişkiler ortamında, bu çok az sayıdaki insan ortak bir zeminde buluşamıyor. Bir azınlık gazetesi olarak, kurulduğu döneme benzer bir kitlesellik iddiasının kendisi açısından bugün geçerli olamayacağının bilinciyle, yazılı kültürden hızla uzaklaşılan bir ortamda; JAMANAK kalıcılık, tutarlılık, ilkesellik ve yapıcılık kozlarını oynamaya çalışmakta. Aslında bunlar ilk bakışta çok sağlam kartlar gibi gözükse de, Türkiye Ermeni toplumunun, nesnel ve öznel gerekçelerden bağımsız, gittikçe yozlaşan ortamında, çoğu zaman bu gazetenin hedef alınmasına ve varlığından rahatsızlık duyulmasına da yol açmakta. Ana dil, kimlik, alt kültür gibi konuların günden güne çetrefilleştiği konularda, hem zamana layıkıyla ayak uydurabilmenin hem de dejenerasyona ve deformasyona uğramamanın yolunun zor olan tercih ya da seçeneklerden geçtiğini sürekli anımsatan bu gazeteye pek de hoş gözle bakılmadığını tahmin etmek kuşkusuz güç değil. İddia bir yana, bugün mükemmeliyetçilik ihtimali ya da çabası söz konusu olduğunda, Türkiye Ermeni toplumunun müesses nizamı ya ilgili bireyi dışlamakta ya da söz konusu kurumun cemaatin ortak kaynaklarından beslenebilme, yararlanabilme kanallarını bilinçli ve sistematik olarak tıkamakta.

Yayın yaşamının bu evresinde JAMANAK çok farklı bir direniş sergilemekte. Yaşamsal bir mücadelenin içerisinden geçerken, her adımda potansiyelinin yaratabileceği yeni ufukları da anımsatma kararlılığını sürdürmekte. Bu gazetenin ziyadesiyle dönüşebileceği ve yeni zamanların ruhuna uygun bir üretime geçebileceği, genelde görmezden gelinse de, su götürmez bir gerçek. JAMANAK'ın işlevi evrilmeye ve yeni toplumsal kazanımlar için zemin yaratmaya son derece açık. Kuşkusuz yönetsel erkin şeffaflıktan uzaklaştığı, hesap vermemeyi yeğlediği bir ortamda, cemaatin sağlıklı bilgi alışverişine yeni bir soluk getirebilecek bu gazetenin usulca sesi kesilmek isteniyor. Kurumun birikimi, bir iletişim mecrası olmanın yanı sıra, bir dokümantasyon merkezi ya da bir sivil toplum örgütü olarak da faaliyette bulunmaya kesinlikle uygun.

JAMANAK varlığının mevcut evresinde kuruluşunun 100. yılını kutladı. Bugün neredeyse 120. yılını karşılamaya hazırlanıyor. 2008 yılından itibaren yaşama geçirilen 100. yıl programıysa gerçekten çok boyutluydu ve buradaki vizyon

bakımından somut kanıt oluşturabilecek nitelikteydi. Misak Koçunyan'ın gazeteyi kurmasından beş yıl sonra ölmüş olmasından yola çıkarak, söz konusu etkinlikler dizisi beş yıl üzerine yayılmıştı. Gazetenin jübilesiyle başlayan süreç, kurucusunun 100. ölüm yıldönümünde anılmasıyla son bulmuştu. Konserler, sergiler, paneller ve benzer etkinlikler sanki daha dün gibiydi. O dönemde 'JAMANAK 100' adıyla bir de dizinin başlangıcı kondu, çeşitli kitaplar yayımlandı. İstanbul'daki kapsamlı programın yanı sıra; Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Fransa, Almanya, İngiltere ve tabii ki Ermenistan gibi çeşitli ülkelerde de etkinlikler düzenlenmişti.

JAMANAK'ın Erivan'daki 100. yıl etkinliği, şu ana dek Türkiye Ermenileriyle ilgili Ermenistan'da düzenlenmiş olan sayısız etkinlik arasında devlet başkanının himaye ve katılımıyla gerçekleşmiş olması bakımından hâlâ tek.

Tüm bunların yanı sıra, gazetenin uzun serüvenini konu alan 'JAMANAK'ın Zamanı' adlı belgesel de çeşitli dillerde hazırlanmıştı; Ermenice (Doğu ve Batı), Türkçe, İngilizce ve Fransızca.

Geçmişle bugünü harmanlayarak, belli oranda paralellik içerisinde JAMANAK'ı anlatmak, aslında bilgi sahibi olmanın ötesinde, insanları genelde onun geleceğe dair özlemlerini anlamaya yöneltmekte. İşin güzel tarafı, bilgilenme boyutuyla herkes genelde okuyan, izleyen ya da dinleyen rolündeyken, sıra geleceğe bakmaya geldiğinde herkes kendinden bir şeyler katarak JAMANAK'ın olası yeni ufuklarını formüle etmekte. Uzun soluklu bu serüvenin kuşkusuz bir cazibesi var. Onunla ilgilenmek, ona ortak olmak birçokları için son derece sürükleyici bir anlam taşıyor.

JAMANAK öyle bir gazete ki bazen çalışanların emeği onu itiyor ama bazen de sanki o çalışanları itebiliyor. Koçunyanlar dört kuşaktan bu yana bu gazeteyi sırtlamış olsa da, JAMANAK'ı salt bir aile gazetesi olarak algılamak en isabetli yaklaşım anlamına gelmiyor. Nitekim şu sınırlı anlatımdan bile çok kolay anlaşılabileceği üzere, JAMANAK gibi bir gazetenin sırf 'bir ailenin kaprisi' sayesinde 118 yıldan beri kesintisiz yayın yapması mümkün olamazdı ve bu gerçek yukarıdaki panoramanın üzerinde kendiliğinden billurlaşıyor. İşte tam bu noktada da JAMANAK okurunun asla ikame edilemeyecek rolü, etkisi ve sözü giriyor devreye. Sessiz gibi gözüken ancak sesini ve tavrını bu gazeteyi izleyerek çıkartan insanlardan, vakur bireylerden söz ediyoruz…

Bu gazetenin tüm sırrı, bir bakıma Türkiye'deki Ermeni toplumu üyelerinin gerçeğine ve hassasiyetlerine karşılık gelmeyi, onlara tercüman olmayı başarması. JAMANAK, cemaat bireylerinin yurttaşlık sorumluluklarını ve alt kimlikten doğan kökene dair hassasiyetleri çeliştirmeden, zıtlaştırmadan yaşama ve dünyaya bakabilmeyi öncelik sayan bir gazete durumunda.

Türkiye'deki Ermeni cemaatini bugün tüm Ermeni dünyası içerisinde özgün kılan üç temel kurum var. Birincisi İstanbul Ermeni Patrikliği; Ermeni Apostolik Kilisesi'nin dört hiyerarşik merkezinden birisi. İkincisi diasporada benzeri bulunmayan ve potansiyeliyle cemaatin her daim dinamosu addedilen, aynı zamanda geniş toplumla ilişkisinde belirleyici olan Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi.

Üçüncüsüyse JAMANAK… Bu üç özgün kurum bugün Türkiye'deki Ermeni cemaatinin çehresini belirlemekte ve diğer onlarca değerli ve önemli kurum ve kuruluşun arasında dikkatlerin odağında kalmakta.

JAMANAK 2025 yılı itibarıyla bir belgesel filmin yapımına imza attı. 'Kimliğin İzinde: Çağlar Boyunca İstanbul Ermeni Patrikliği' adlı bu uzun metrajlı belgesel, merkezi Erivan'da bulunan Factum'la bir ortak yapım. Ermenice (Doğu ve Batı), Türkçe, İngilizce ve Fransızca olarak üretilmiş durumda. Ekim 2025'ten itibaren çeşitli dillerdeki gösterimleri, çeşitli ülkeleri kapsayan bir şekilde başlamış durumda.

JAMANAK'ın serüveni nasıl ki sadece kendisiyle sınırlı değilse, gazete gelecek vizyonunda da sadece kendisini dönüştürmekle yetinmemeyi şiar edinmiş durumda. Bunların ötesinde zamanın estireceği rüzgarların JAMANAK'ın yelkenine nasıl etki edebileceğinden söz etmek, öngörüden ya da tahminden öte ziyadesiyle kehanet kategorisinde. Buralara girmeye hiç gerek yok tabii. İşin o tarafının ipuçlarını muhtemelen, Toros Koçunyan'ın Gürün'de yaptırdığı Ermeni kilisesinde ve Misak Koçunyan'ın Madyan Voğperkutyan'ı modern Ermeniceye kazandırmasında aramak belki daha yerinde olabilir.

Uzun zamanın büyüsü bazen nesnel gerçeği efsaneleştirme eğilimi yaratmıyor mu?

Kahramanlar

JAMANAK'ın serüveninde karşımıza çıkan çeşitli kahramanlar var. Bu sembolik isimlerin gazeteyle olan bağı hikâyeyi daha da renkli kılmakta. Kuşkusuz ilk sırada kuruculardan Misak Koçunyan'ı saymakta yarar var. Yervant Odyan, Vahan Tekeyan, Arşak Çobanyan, Rupen Zartaryan kuruluş dönemine dair ilk akla gelenler.

Koçunyan Ailesinden bu kahramanların arasında sayılmayı hak eden pek çok isim olsa da, önceliği Mardiros Koçunyan'a vermek en doğrusu; topluma gerçekten yön veren bir kanaat önderi ve bir meslek otoritesi.

Kotayı hayli sınırlı tutmaya çalışsak da unutamayacağımız isimler var: Ünlü şair Zahrad'ın ilk şiiri JAMANAK'ta yayımlanmıştı. Zaven Biberyan'ın Mırçünneru Verçaluysı romanı ilk kez JAMANAK'ta tefrika olarak yayımlanmıştı. Ara Güler'in ilk fotoğrafları JAMANAK'ta yayımlanmıştı.

Toros Azadyan'ı ve Vartan Ozinyan'ı da atlamamak gerekir. Gazetenin kurulduğu günden bu yana, Koçunyanlar gibi kuşaktan kuşağa JAMANAK'a katkı veren Kalpakçıyan Ailesi'nin de hikayedeki yeri çok özel. Gazetenin şu andaki en kıdemli yazarı, aynı zamanda hukukçu olan Peder Maşdots Kalpakçıyan.

Bunlarla yetinelim ve adını andığımız ya da anmadığımız tüm emektarları saygıyla hatırlayalım.

Kahraman kadınlar

JAMANAK'ın serüveninde kadınların ayrı bir yeri var. Genel olarak Koçunyan Ailesi gelinlerden yana çok şanslı sanki. Çok genç yaşta dul kaldıktan sonra, evlatlarından Aleksan'ın da ölüm acısını tadan Yamo, sağ kalan diğer evlatlarının, Misak ve Sarkis'in İstanbul'a yerleşmesini cesaretlendirerek bu serüvenin perde arkasında önemli bir noktada. Yedi evlat yetiştirmiş olan, kuruculardan Sarkis'in eşi Araksi Koçunyan eşinin ölümünden sonra imtiyaz sahibi olmakla kalmamış. Varlıklı bir ailenin kızı olarak, babasından kalan her şeyi gazete için tereddütsüz harcamış.

Kuruculardan sonra gelen Koçunyan kardeşlerin en küçüğü Ara'nın kayınvalidesi Nevrik Sebuhyan JAMANAK'ın sevilen yazarlarındanmış. Kızı Lili annesinin yazılarını gazeteye götürürken Ara Koçunyan'la tanışmış ve evlenmişler. Bu evlilik kurumun tarihinde bir dönüm noktası. Lili Koç gazetenin buhranlı yıllarında sevilen yazılarıyla okurlarla iletişimi ve etkileşimi canlı tutabilmiş. Kayınvalidesi Araksi Koçunyan gibi evlat acısı yaşamış, küçük oğlu Mardiros'u onlu yaşlarının başında yitirmiş olan Lili Koçunyan, gazeteye olan bağlılığını âdeta kendisi için bir teselli yöntemine dönüştürmüştü.

Bu arada Koçunyanlar'ın kızları; Eliza, Sirarpi, Mari ve Alin de çeşitli dönemlerde kuruma emek verenler arasında.

Ara ve Lili Koçunyanlar'ın oğlu Sarkis'in eşi Nadya Koçunyan 1980'li yıllardaki geçişin mimarı. Hâlâ yazı işleri müdiresi konumunda. JAMANAK'ın 100. yılında Tüm Ermeniler Katolikosu Karekin II. tarafından taltif edilmiş. Nadya Koçunyan, yarım yüzyıla yaklaşan emeği ve büyük özverileriyle 'JAMANAK'ın koruyucu meleği' olarak tanınıyor.

Aileye gelin olarak en son katılan tarihçi Dr. Aylin Koçunyan da danışman kimliğiyle JAMANAK'ın yürüttüğü birçok projede kilit sorumluluklar üstlenmekte. Ayrıca akademik çalışmalarında gazetenin kurucularından Misak Koçunyan'ın entelektüel mirasına yer vererek, ölümünden yüzyılı aşkın zaman sonra onun üretiminin tarih içerisinde konumlanması açısından önemli adımlar atmakta.

Gazetenin kadınlara her zaman öncelikli rol vermiş olması sadece Koçunyan Ailesiyle sınırlı değil. JAMANAK'ın ilk sayısının ilk sayfasında Zabel Esayan'ın imzası göze çarpmakta. Onun makalelerine yer vermiş olmak bu gazetenin geçmişine dair en büyük onur kaynakları arasında. On yılların devinimi içerisinde gazetenin sütunlarının kadın yazarlara açık kalmış olması çok sağlam bir gelenek şekillendirmiş durumda ve JAMANAK bugün de bu geleneğe sadık kalmaya devam ediyor.

JAMANAK'ın serüveni, kadınların emeği ve özverisiyle yaratılan katma değerin erkeklerinkiyle kıyaslanamayacak kadar fazla olduğunu göz önüne seriyor.

Agos'un Derdi Neydi, Nedir?

Yetvart DANZİKYAN*

Agos 5 Nisan 1996'da bir Paskalya Yortusu haftasında ilk kez okurla buluştu. 2026'da 30. yaşını kutlamaya hazırlanan *Agos*'un Türkiye'nin zengin Ermeni basın tarihinde özel bir yeri olduğunu söylemek mümkün.

1915 sonrasında bu topraklarda Ermeni halkının yanı sıra Ermeni basını ve kültür hayatı da sanki bir orakla biçilmişti. Bazı gazeteler faaliyet gösterseler de sadece Ermeni toplumunun günlük hayatından ve Türkiye'deki gelişmelerden haber vermekte idiler. Felaketin izlerini artık büyük oranda ABD, Fransa ve Lübnan gibi ülkelerde yayınlanan gazeteler sürdürüyordu.

1940'larda bir canlanma yaşandığını söyleyebiliriz. Ermenice tiyatro oyunu sahneleme yasağının kalkmasının yanı sıra, çok partili hayata geçiş hazırlıkları ile birlikte Ermeni kurumlarının eskisi gibi kendi kendilerini yönetebilecekleri vakıf heyetlerini seçmeleri yolunda adımlar atılmasının sinyalleri gelmiş, bu arada ülkedeki canlı siyasi ortam Ermeni basınına da yansımış, *Nor Lur* (Yeni Haber), *Nor Or* (Yeni Gün) gibi cesur gazeteler boy göstermeye başlamıştı. Aynı zamanda yetenekli bir edebiyatçı olan Zaven Biberyan o dönemde yazdığı yazılar nedeniyle tutuklanmaktan yakasını sıyıramamıştır.

Ancak Ermeni siyasi canlanması sert biçimde bastırılmış, örneğin Biberyan çareyi bir süre Lübnan'a gitmekte bulmuştur. Zaven Biberyan daha sonra Türkiye'ye dönecek, hatta 1960'larda Türkiye İşçi Partisi'nden siyasete atılacaktı.

* yetvartd@gmail.com

Agos'un kurucu ekibinden (soldan sağa) Hrant Dink, Anna Turay , Diran Bakar, Setrak Davuthan, Harutyun Şeşetyan, Luiz Bakar

Sonraki yıllar yine sessizlik içinde geçti. Günlük Ermenice gazeteler vardı ancak azınlıklara ve Ermenilere yönelik hâkim olan baskı politikalarının sonucu olarak bu gazeteler Ermeni kültür hayatından, güncel sorunlardan bahseder, kilise ve Patrikhane çevresindeki gelişmeleri konu edinir ve Türkiye basınından çeviri haberler yayınlarlardı. "Sakıncalı" meselelerin etrafından dolanmanın yolunu arayanlar da oluyordu şüphesiz.

1990'larda atmosfer değişti. Türkiye'de Kürt meselesinin ağırlaşmasına koşut olarak milliyetçi dalga yükselmiş ve siyasi kamuoyunun büyük bölümü Kürt meselesinden de Ermenileri sorumlu tutmaya başlamıştı. Bunda 1990'ların başlarına damga vuran Birinci Karabağ Savaşı'nın da payı vardı denebilir. Her gün gazetelerde "Yakanan PKK'lılar sünnetsiz çıktı" gibi aslı astarı olmayan haberler çıkıyor, Abdullah Öcalan'ın Ermeni olduğu öne sürülüyor, "Ermeni dölü" gibi hakaretin de ötesine geçen ağır ifadeler, siyasetçiler tarafından rahatlıkla kullanılıyordu.

Bu ortamda Türkiye Ermenileri Patrikliği'nde faaliyet gösteren basın servisinin tekzipleri gazetelerde yer bulmazken yeni bir çare arayışı da hızlandı. Bu arada öte yandan da yeni bir Ermeni canlanması demesek de uyanışı yaşanıyordu. Aras Yayınları kurulmuş, Mıgırdiç Margosyan'ın *Gavur Mahallesi* kitabı Türkiye toplumundan da ilgi görmüştü, çeşitli dergilerde Türkiyeli Ermeni yazarların Türkiye'deki şovenizmi, milliyetçiliği, azınlıklara yönelik ayrımcı siyaseti eleştiren yazıları yayınlanır olmuştu.

Bu atmosferde Hrant Dink ve bir grup Türkiyeli Ermeni, Türkçe haftalık bir gazete fikri etrafında yanyana geldiler. Bu fikri destekleyenlerden biri de (sonra-

HAFTALIK SİYASİ AKTÜEL GAZETE

AGOS

SAYI 1 • 5 NİSAN 1996 • 70.000 TL

Ակօս ERMENİCE EK'TE:

Knar'a selam

Ermeni Halk müziği çalgılarından oluşan Knar grubu ilk konserinde şarkıları ve dans gösterileriyle izleyicilerin gönüllerini fethetti.

AGOS coşkuyla karşılandı

Tanıtım sayısıyla altı bin kişiye ulaşan AGOS, cemaatten büyük ilgi gördü.

DESANGÜN (BAKIŞ AÇISI)

Dün ve Bugün

Rupen Maşoyan, Türkçe'yi kullanma sorunu ve AGOS'un gerekliliği üzerine yazdı.

AYK YERGATENTS

Vakıfköy'den "Utnotsi çur"

"Bayram günleri, binbir çiçekten bir kazan kaynatır, sabah erken yüzümüzü yıkardık."

Perhiz bitti... Surp Zadik, bu yıl yalnız baharı değil, AGOS *gazetesini de birlikte getiriyor*

Yortumuz kutlu olsun

"Büyük Perhiz"in ardından, Ermeni cemaatinin ilk Türkçe haftalık gazetesi olan AGOS, Surp Zadik'le birlikte okurlarıyla kucaklaşıyor. AGOS, cemaatin, yarınını paylaşacağı toplum ile sağlıklı iletişim kurmasını amaçlıyor.

Büyük Perhiz'in ardından, bu pazar, Hıristiyan dünyasının en büyük bayramı Surp Zadik'i, İsa Mesih'in Diriliş Yortusu'nu kutluyoruz. Surp Zadik (Paskalya) bu kez, baharın yanısıra, Türkiye'deki Ermeni cemaatinin ilk Türkçe haftalık gazetesi *AGOS*'u da beraberinde getiriyor.

Surp Zadik'te, Türkiye Ermenileri Patriği Karekin II, Kumkapı Meryem Ana Katedrali'nde sabah 09.00'da başlayacak ayini yönetecek. Başepiskopos Şahan Sivaciyan Beyoğlu Üç Horan Kilisesi'nde, Başepiskopos Mesrob Mutafyan ise Samatya Surp Kevork Kilisesi'ndeki ayinleri yönetecekler. Patrikhane'nin Kabul Salonu'ndaki tören saat 15.00'de başlayacak ve Patrik Karekin II. cemaatin bayram tebriklerini kabul edecek. Yine Surp Zadik dolayısıyla, Patrik Karekin II. 9 Nisan Salı günü saat 15.00'te İstanbul'daki Kadın Kolları çalışanlarını kabul edecek.

Surp Zadik nedir? • Zadik, Paskalya yortusunun Ermenice adıdır. Zad (ayrı) kelimesinden türemiştir ve günahlardan arınma, ayrılma anlamına gelir. Hisus Karisdos'un (İsa Mesih) dirilişi nedeniyle kutlanır. Genellikle Nisan ayının pazar günlerinden birine rastlar. Diriliş gününden önceki hafta, Avak Şapat (Büyük Hafta) olarak nitelendirilir. Avak Şapat'ın tüm günleri, dini açıdan önemli günlerdir. Hisus, perşembe günü havarileriyle birlikte "son akşam yemeğine" (verçin ıntrik) katılır. Daha sonra havarilerin ayaklarını yıkar (vodınlıva). Ermeni geleneğine göre, törenden sonra yeşil mercimek

DEVAMI 8. SAYFADA

Agos ilk sayısı

dan Patrik seçilecek olan) dönemin Patrik Vekili müteveffa Başepiskopos Mesrob Mutafyan idi.

Gazeteyi kurmak için Hrant Dink ile beraber Anna Turay, Sarkis Seropyan, Luiz Bakar, Diran Bakar, Harut Özer, Harutyun Şeşetyan gibi iş insanı, gazeteci, avukatlardan oluşan bir grup elini taşın altına koymuştu. Aralarında gazeteciliği meslek olarak yapmış insan sayısı aslında azdı. Bu gruba, böylesi bir fikri heyecan verici bulan bazı Türkiyeli gazeteciler de destek verdi.

Geleneğin dışına çıkarak Türkçe bir gazete (içinde Ermenice ek de olacaktı kuşkusuz) yayınlamanın birkaç amacı vardı. Türkiye toplumuna seslenmek, geniş toplumla bir diyalog kurmak, Türkiyeli Ermenilerin dertlerini sorunlarını anlatabilmek ve Ermenice okuyamayan Ermenilere de ulaşmak. Zira 1915 sonrasında Anadolu'da kiliselerin sayısı yok denecek kadar azalmış, okullar da kapanmıştı. Bin yıllardır yaşadıkları topraklarda kalabilen az sayıdaki Anadolu ve Mezopotamya Ermenisinin ana dillerini öğrenme imkânları kalmamıştı. 1960'larda ve 70'lerde İstanbul'a göçün hızlanmasıyla birlikte, Türkiye'nin en büyük kentinde Ermenice okumakta yazmakta zorlanan Ermeni bir nüfus yaşar hale gelmişti.

Agos'un elbette siyasi bir pozisyonu da olacaktı. Büyük oranda devlet eliyle yaratılmış Ermeni düşmanlığının kökenlerine inmek, bir "sağaltma" atmosferi oluşturmak ve bu ülkenin tarihinden, kültüründen, coğrafyasından kazınan Ermeni mirasını tekrar görünür hale getirmek.

Bütün bu faaliyetlerde ana taşıyıcı motor Hrant Dink idi. Gazete yoluna girdikçe kurucu kadro zaten bir yandan sürdürdükleri işlerine geri döndüler ama Hrant Dink *Agos*'u hayatının merkezine oturttu ve ne zaman "Ermeniler" konusu gündeme gelse gazetelerin televizyonların başvurduğu bir isim haline geldi.

Hrant Dink'in barışçı, bir yandan Ermeni halkının tarihine sadık, coşkulu dili, toplumu etkiledi. Milliyetçi çevrelerden onu "düşman" belleyenler yok muydu, vardı. Ancak o doğru bildiğini söylemekten vazgeçmedi, kalplere girdi, o kilitli kapıları açtı. Daha doğrusu benim benzetmemle o ağır ve tozlu mermeri Türkiye tarihinin üzerinden kaldırmak için en büyük gücü sarfetti ve mermeri yerinden oynattı.

Bunun bedelini hayatıyla ödedi. Biz şimdi o mirası elimizden geldiğince sürdürmeye çalışıyoruz. Hrant'a layık olmaya çalışıyoruz.

Agos bin sayıdan seçmeler

"Örs ile Çekiç Arasında": Milli Mücadele'de Memurlar

Mehmet Taylan ESİN*

I. Mesele

Weber'ci bürokrasi, siyasi/askeri otorite ile vatandaşın ilişkisini kişisel veya siyasi özelliklerden bağımsızca düzenleyen, nesnel ve kural esaslı bir arayüzdür. Bürokrasi her ne kadar siyasi alanın dışında tanımlansa da birçok rejimde memurlar, idare ile siyaset, bürokrasi ile partinin kesişim noktasında bulunur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle taşradaki memurlarla Savaş öncesi kurduğu bağı bu özel konum açısından değerlendirmek gerekir: Memurların[1] İttihat ve Terakki kulüplerine üye olmaları, bürokrasi basamaklarında hızlı yükselmelerini, itibar ve imtiyaz kazanmalarını sağlar.[2] Öte yandan Cemiyet ve kulüpler de "hükümet nüfuzunu ellerine almak", atama ve azil yetkisinin kendilerinde olduğunu göstermek için mutasarrıf düzeyindeki memurları bile tehdit etmeye yeltenir.[3]

* ORCID: 0000-0003-0448-7955 /mehmettaylanesin@yahoo.com

[1] "Memur" terimi o dönemde bugününkünden farklı olarak sadece devlet görevlisi değil "mavi yakalı"/"yönetici" anlamında kullanılır: "Tramvay amelelerinin taleplerinin en mühim kısmı kendilerine insanca muamele etmeyen memurlara taalluk ediyor. Yüksek mevkileri işgal eden memurlar... eski idarenin tahakkümleri[ne].. hissedar olmuşlar" (Mehmet Cavit, "Tatil-i Eşgal Meselesi", *Servet-i Fünun*, 15.8.1908'den alıntılayan Tuba Özhazinedar, "İşçiler, Osmanlı'nın İşçileri..." *Atatürk Yolu Dergisi* 75 (2024): 337-60). "Müstahdem" bazen "amele" (BOA.MV 213/38, 30.11.1918) bazen de "isçi olmayan görevli"ye eşdeğerdir (BOA.DH.MKT 2703/95, 21.12.1908).

[2] Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* C. I (Ankara: TTK, 1999), 199; Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* (Ankara: TTK, 1987), 271.

[3] Hüseyin Kazım (Kadri), *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım* (İstanbul: İletişim, 1991), 71-2; Ahmet Reşit (Rey), *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım* (İstanbul: İş Bankası, 2014), 138-9.

Demirci Mehmet Efe
[Salt Araştırma]

Siyaset ve memurlar arasındaki bu karşılıklı tahakküm çabası Mütareke'de de sürer. Edirne Hürriyet ve İtilaf Şubesi'nin idare heyeti devlet memurlarından oluşur.[4] Uşak'ta adliye memurlarını tehdit eden ve öldürme kastıyla yaralayan Hürriyet ve İtilaf üyesi saldırganlar serbest bırakılır.[5] Bu duruma karşı kağıt üzerinde de olsa bazı önlemler alınır: 1919'da "bazı" askeri memura "siyasetle katiyen iştigal etmeyeceklerine" dair özel bir heyet huzurunda birer belge imzalatılır.[6]

Bütün bu örnekler merkezi hükümetin mutlak hakim olduğu tek kutuplu rejimlere aittir. Mütareke'de ise durum değişir: İttihat ve Terakki henüz ateşkes ilan edilmeden Savaş'ın ikinci "evresi" için hazırlık yapmaya başlar. Zürcher bu hazırlıkları ikiye ayırır: Açık (siyasi ve propagandif) faaliyetler ile gizli (yeraltı/gayrı nizami) çalışmalar.[7] Silahlı çeteleri askeri güce katma girişimleri bu ikinci gruptandır; hedef ve öncelikleri Cemiyet ile kısmen uyuşan yerel unsurlar bu süreçte desteklenir ve görevlendirilir.[8]

Böylece Mütareke'de ortaya çok sayıda yerel "hükümet" ve buna bağlı olarak iki tip taşra yöneticisi ya da genelde memur çıkar. İlki bulunduğu bölge askeri/siyasi güç dengesi açısından görece istikrarlı olan, burada kabul gören hatta söz sahibi olan, merkezi hükümet ve yerel/yeraltı güçleri tarafından desteklenenlerdir. İttihat ve Terakki'nin etkili olduğu özellikle Ege'de bu simalara rastlanır: Örneğin 1917'de Muğla'ya atanan Mutasarrıf Hilmi Bey görevi sırasında milis güçleri örgütler,[9] Aydın ve havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanı Demirci Mehmet Efe tarafından yapılan davet üzerine "vatanın saadet ve selameti" için yerine bir vekil bırakarak Nazilli'deki Yunan karşıtı cepheye katılır.[10] Durumu Dahiliye Nezareti'ne de bildirir. O dönemde Ege'deki işgal karşıtı örgütlenme İstanbul Hükümeti'nce kısmen desteklenir.[11] Dolayısıyla Hilmi Bey merkezi ve

---

[4] BOA.DH.KMS 55/17, 19.8.1919.
[5] BOA.DH.İ.UM 19/1, 18.2.1919.
[6] BOA.BEO 4632/347357, 8.5.1920.
[7] Erik Jan Zurcher, *Milli Mücadele'de İttihatçılık* (İstanbul: İletişim, 2013), 134, 156.
[8] Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores (*NY: Oxford Uni. Press, 2009), 56.
[9] BOA.BEO 4460/334463, 19.3.1917; Bayram Akça, Seher Akça, "Osmanlı Devleti Son Dönemi Mutasarrıflarından Serficeli Hilmi Bey", *Tarih ve Gelecek* 8/2 (Haziran 2022): 481-9.
[10] BOA.DH.KMS 57/39; DH.KMS 53/38, 23.9.1919; DH.ŞFR 648/97, 20.10.1919.
[11] Dahiliye Nezareti'ne göre İstanbul Hükümeti'nin amacı Kuva-yı Milliye'yi dağıtmak değil, düzenli ordu haline getirmektir (BOA.DH.KMS 54/41, 12.9.1919); Tekeli, İlhan, İlkin, Selim. *Ege'deki Direnişten Kurtuluş Savaşı'na* (Ankara: TTK, 1989), 218.

yerel destek görür. Ne zaman ki Nazilli'deki "milli kongre"lere katılır, İstanbul Hükümeti'nce azledilir.[12] Sonrasında Sivas Kongresi'nde görev alır.[13]

Buna karşın, yerel güçlerin hükümeti devralmaya giriştiği,[14] askeri güç dengesinin henüz kurulamadığı ve oluşan çift-başlılık nedeniyle belirsizliklerin yaşandığı bölgelere atanan memurlar görece nazik dengelere dikkat etmeye, inanç ve görevlerine tutunmaya çalışırken ciddi bir kafa karışıklığı da yaşar: Erzurum Valisi, iki memuru ve merkez ceza reisi, Müdafaa-yı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Bitlis Şubesi tarafından Erzurum Kongresi'ne murahhas atanır. "Menafi-i vataniye" adına bu Kongre'ye katılmalarında bir sakınca olup olmadığını muhtemelen Dahiliye Nezareti'ne sorarlar.[15]

Zonguldak Mal Müdürü Lütfü Bey Divan-ı Harb'e 1920'de verdiği savunmada olan-biteni sorgular: "Anadolu Harekatı meşru mudur, gayrı meşru mudur?" Devam eder: Meşru ise neden "zavallı Türkleri ayaklandırarak asrın yetiştirmekle iftihar ettiği erbab-ı servet ve siyasiyi, füzelayı, ulemayı mahv ve helak" etti, ocakları söndürdü? Gayrı meşru ise, "Anadolu ateşi afetinin" söndürülmesine merkezi hükümetlerce neden önem verilmedi?[16] Belirsizlikler birçok memuru ikilemde bırakmış olmalıdır.

Sivas Valisi Reşit Paşa ise yaşadığı ikilemi meşruiyet değil toplumsal ihtiyaçlar açısından ifade eder. 22.6.1919'da Mustafa Kemal Paşa Reşit Paşa'ya gönderdiği telgrafta mevcut durumun "seri ve umumi bir milli kongre" toplanmasını mecbur ettiğini, bu süreçte Reşit Paşa gibi "vatansever ve söz sahibi mütefekkirlere" düşen fedakarlığın büyük olduğunu yazar, desteğini ister. Öte yandan Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey'in 23.6.1919'da diğer vilayetlerin yanı sıra Sivas'a da giden tamiminde memurlardan görevden alınan Mustafa Kemal ile birlikte "hiçbir resmi işlem" yapmamaları istenir.

Bu durum Reşit Paşa'yı öncelikle meslek ahlakı açısından açmaza düşürür: Mustafa Kemal'den gelen telgraflar,

> 3. Ordu Müfettişliği mıntıkasındaki valileri müşkül duruma sokuyordu. Hele ben örs ile çekiç arasında kalmış oluyordum. Çünkü Mustafa Kemal Paşa… bir ihtilal meclisi toplamak... bir kıyam derneği kurmak istiyordu... Dahiliye Nazırı ise Mustafa Kemal ile temastan beni men ediyordu... Memur kanun dairesinde ancak amirini dinler... Fakat kanun, esas bakımından milli arzuların ve ihtiyaçların ifadesi demektir... Bu iki tamimden hangisi milletin… ihtiyacına daha uygundur?

Yaşadığı tereddüdün pratik nedenleri de vardır:

> Ben tesadüfe[n]... Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından Sivas'a vali gönderilmiş bir adamdım. Mal mülk namına hiçbir şeyim yoktu. Aylığımla geçiniyordum. Dahiliye Nazırı'nın emirlerine itaat etmediğim takdirde azlo-

[12] BOA.BEO 4596/344688, 20.10.1919.
[13] BOA.DH.KMS 53/67, 12.11.1919.
[14] Uşak için bkz. BOA.MV 216/99, 20.7.1919.
[15] BOA.DH.KMS 53/90, 24.6.1919.
[16] BOA.DH.KMS 59/49, 14.7.1920.

lunmaklığım muhakkaktı. Böyle bir akıbete uğrarsam Mustafa Kemal Paşa'dan nasıl bir muamele ve yardım görebilirdim?[17]

Anadolu ile haberleşme ve ulaşımı zayıflayınca İstanbul'un yerele müdahale ve otoritesini yeniden kurma ihtimali azalır. Anadolu'daki memurlar merkezle taşra, "örsle çekiç" arasında kalır. Bu yazı Mütareke'nin "tutunamayan" memurlarını ve yaşadıklarını ele almayı amaçlıyor: İlk altı bölümde bu tecrübenin can güvenliği, VII-VIII. bölümlerde geçim yönünü inceliyor, IX. bölümde ise memurların geliştirdiği çıkış yollarını sıralıyor.

II. Şiddet ve Sürgün

Taşradaki memurlar üzerindeki en hafif dayatma, yerel güçlerin rıza ve destek talebidir. Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey Anadolu'dan İstanbul'a çekilen protesto telgraflarının halk ve memurlara zorla imzalattırıldığını iddia eder, bu baskıları önlemek için Ankara Valisi Muhittin Paşa'ya askere alma yetkisi verir.[18]

Öte yandan birçok memur görevden ayrılmaya doğrudan zorlanır. Bursa Maarif, İstatistik ve Evkaf müdürleri hükümet taraftarlığı ile itham edilerek Hacim Bey (Çarıklı) tarafından zorla İstanbul'a gönderilir.[19] Kuva-yı Milliye'nin Gebze'yi işgali sırasında Müftü Zeynel Abidin'in evi yağmalanır.[20] Taşköprü'de dava vekili ve muallim Mehmet Mazhar Selim Efendi verdiği dilekçede Kuva-yı Milliye'ye muhalefetinden dolayı birkaç ay önce evinin saldırıya uğradığı, yakıldığı, ailesinden yedi kişinin bu nedenle öldüğünü bildirir.[21]

İkdam ser-muharir-i sabıkı Ali Kemal Bey [Salt Araştırma]

Ayrıntıları daha çok bilinen olaylardan biri Salihli Kaymakamı Hasan Fikret Bey'in başına gelenlerdir. Verdiği dilekçeye göre, yörenin Kuva-yı Milliye Kumandan Vekili (Çerkez Ethem'in kardeşi?)[22] Tevfik Efendi'nin köşküne davet edilir. Olay çıkmaması için daveti kabul eder ve Tevfik'in yanına gider. Ancak Tevfik Efendi Kaymakam'a birden saldırır, dövmeye başlar, ardından askerler eşliğinde Alaşehir'deki Kuva-yı Milliye Kumandanlığı'na sevk eder. Alaşe-

[17] Kamil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler* (İstanbul: Remzi, 1975), 80-1.
[18] BOA.DH.ŞFR 103/162, 15.9.1919.
[19] BOA.BEO 4617/346212, 5.7.1920.
[20] BOA.DH.UMVM 1/96, 18.5.1921.
[21] BOA.BEO 4632/347347, 9.5.1920; DH.KMS 59/13, lef 13 ve 16.
[22] Barış Metin, Nimet Sert, "Milli Mücadele Yıllarında Salihli'nin İşgali ve Kurtuluşu", *Akademik Bakış* 14/27 (Kış 2020): 264-5.

hir Kumandanı durumu aydınlatmaya çalışır, dokuz günlük hapisten sonra Kaymakam'ı serbest bırakır. Hapiste olduğu sırada Kaymakam'ın evi yağma edilir. Edindiği izlenime göre maruz kaldığı muameleye gösterilen ana gerekçe, Fransız memuruna yaptığı iade-i ziyarette Kuva-yı Milliye hakkında "güya" verdiği bilgilerdir.[23] Sonrasındaki yazışmalar masumiyetini ispatlasa da Kaymakam, İstanbul Hükümeti tarafından başka bir kazaya atanmak zorunda kalır.[24]

Kaymakam'ın ifadesi esas alınırsa bu olayda birkaç nokta dikkat çekicidir:

1. Kaymakam'ın "olay çıkmaması" için daveti kabul etmesi, yerel güçlerle merkezi otoritenin eşzamanlı nüfuzunun göstergesidir. Kaymakam'ın İstanbul tarafından başka bir memurla (=? Kuşadası kaymakamı) becayişi, merkezi hükümetin yereldeki gerilim ve dengeleri dikkat aldığını gösterir. Tevfik Efendi'nin cezalandırıldığına dair bir veri yoktur.

2. Kuva-yı Milliye'nin özellikle Aydın Vilayeti'ndeki mutasarrıf ve kaymakamları tevkif ve hapsi, hükümet işlerine böylece müdahalesi engellen(e)mez. Sadaret tarafından Kolordu'ya birkaç kere yazılmasına rağmen sonuç alınmaz.[25] Çift başlılık belirli bölgelerde yaygındır.

3. Kaymakam'ın darbı ve evinin yağmalanması, Salihli'deki Kuva-yı Milliye'nin tasarrufudur. Nitekim Alaşehir Kumandanı Kaymakam'ı serbest bırakır. Bu yazıda "Kuva-yı Milliye" tek bir örgüt gibi ele alınsa da aslında farklı yerel kuvvetlerden söz etmek gerekir.

4. Haberleşme taşradaki memurların İstanbul ile bağı ve sigortasıdır. Aydın ve Denizli çevresindeki mutasarrıf ve kaymakamlıklara 9.10.1919'dan sonraki tarihlerde çekilen telgrafların Kuva-yı Milliye'nin emriyle yerlerine ulaştırılmadığı anlaşılır.[26]

5. Sivas Valisi'nin durumundan farklı olarak bu olayda Salihli Kaymakamı'na karşı bir ikna girişimi ve işbirliği teklifi değil, şiddet ve zor kullanımı söz konusudur. Bunu Salihli'nin 1918'deki özel statüsüne bağlamak mümkündür: Salihli Teşkilat-ı Mahsusa'nın ulusal direniş hareketini donatmak üzere 1918'de silah depoladığı ve Çerkez Ethem'in 1919-20'de Batı Anadolu'daki "tek etkili milliyetçi güç" olan, çetelerden oluşan "Kuva-yı Seyyare" yi örgütlediği karargahtır.[27] Osmanlı memurlarından bu faaliyetlere göz yummaları beklenmiş olmalıdır.

Ege'de başka sürgün ve yıldırma öyküleri de bulunabilir: Ağustos 1919'da Uşak Kaymakamı ortadan kaybolur. Her ne kadar Jandarma Kumandanı bu kaybın gerçek nedenini İstanbul'dan saklamaya çalışsa da Kaymakam'ın Kuva-yı Milliye tarafından görevinden alınıp tutuklu olarak memleketi Isparta'ya gönde-

[23] Farklı bir senaryo için bkz. Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken* CI (Ankara: TTK, 1959), 162.
[24] ATASE.İSH 110-9-1-10/61-0–24, 29.12.1919; BOA.DH.KMS 53/23, 6.12.1919.
[25] BOA.DH.KMS 53/23, 6.12.1919; MV 216/99, 20.7.1919.
[26] ATASE.İSH 110-9-1-10/42-0–72, 25.12.1919.
[27] Zürcher, *Mütareke'de*, 157-8.

rildiği anlaşılır.[28] Kuva-yı Milliye bu yöntemlerle bölgeye kendi kadrolarını yerleştirir: Uşak polis komiserine[29] ve Nazilli Muhacir Hastahanesi yönetiminin Hilal-i Ahmer Heyeti'nce üstlenilmesi üzerine iki hekime işten el çektirir.[30]

III. "İltihak" ve "Kaldırma"

Kuva-yı Milliye ile taşradaki İstanbul Hükümet memurlarının karşılaşmaları her zaman sürgünle sonuçlanmaz. Bir kısım memur İstanbul'a kaçarken[31] bazıları bilmediğimiz saik ve zorunluluklar nedeniyle Kuva-yı Milliye'ye katılır. Arşiv belgelerinde bu katılımlar özel bir terminoloji ile anlatılır. Bir belgede kaymakamın eşkıyaca "kaldırılması"ından söz edilir.[32] Orhangazi'den Karamürsel'e gelen Kuva-yı Milliye milisleri yağma yaptıktan sonra kaza kaymakamı, şube reisi ve bazı zevatı "beraberlerine alır."[33]

Kuva-yı Milliye'nin Adapazarı'ndan çekilmesinden sonra müstantik, mülkiye, adliye ve inzibat memurları bu kuvvete katılarak Geyve'ye gider.[34] Burada "kaldırılan" veya "beraberine alınan" değil sanki kendi rızasıyla "giden" memurlardan söz edilir. Başka bir olaydaki katılım "iltica" olarak adlandırılır: Kuva-yı Milliye Karamürsel Kızderbendi köyüne saldırır. Karamürsel Kaymakam Vekili maiyetiyle beraber Kuva-yı Milliye'ye "iltica" eder ve saldırıya katılır. Benzer bağlamlarda kullanılan diğer terimler, "infikak" (kopma), "firar" ve "iltihak"dır: Jandarma kumandanı ve telgraf memurları Gediz'den Kuva-yı Milliye ile birlikte "infikak" eder. Biga Olayları sırasında memuriyet makamını terk, "firar" ve "infikak" ile "Kuva-yı Malume"ye (çoğu belgede "Kuva-yı Bağiye", birinde "Kuva-yı Gayrı Milliye")[35] "iltihak" eden memurlardan söz edilir.[36]

Bu terminoloji sanki memurların Kuva-yı Milliye'ye katılım sürecindeki gönüllülük oranlarının göstergesidir. Belgelere göre bazı durumlarda memurlar yerleşimlere yapılan saldırılar sırasında (ya da daha önce) ikna edilmişlerdir. Bu olasılık İstanbul hükümetlerinin, Kuva-yı Milliye'nin kullandığı propagandanın gücünden endişelendiğini düşündürür. Bu durumda Kuva-yı Milliye ile temas eden tüm memurlar olası birer örgüt sempatizanıdır.

IV. Endişe ve Şüphe

Endişeler şüpheleri artırmış olmalıdır. Öncelikle İstanbul Hükümeti'nin doğrudan soruşturduğu iddialar vardır: Şile'de Kuva-yı Milliye'ye hizmet ettikleri iddiasıyla ihbar edilen memur ve esnafın yapılan tahkikatta sorumlu olmadıkları

[28] BOA.DH.KMS 53/93, 17.8.1919.
[29] BOA.DH.ŞFR 641/88, 13.8.1919; DH.ŞFR 641/93, 13.8.1919.
[30] BOA.DH.ŞFR 659/89, 23.2.1920.
[31] BOA.DH.ŞFR 647/58, 23.9.1919.
[32] BOA.DH.İ.UM.EK 122/76, 16.5.1921; BEO 4617/346212, 3.11.1919.
[33] BOA.DH.EUM.AYŞ 41/11, 22.5.1920.
[34] BOA.DH.EUM.AYŞ 46/7, 13.9.1920,
[35] BOA.DH.EUM.AYŞ 46/26, 29.9.1920.
[36] BOA.DH.EUM.AYŞ 46/34, 16.9.1920. Ayrıca bkz. BOA.BEO 4642/348095, 11.7.1920.

anlaşılır.[37] İstanbul'daki bazı bürokratlar Kuva-yı Milliye propagandası yaptıkları gerekçesiyle tutuklandıklarından şikayetçi olur;[38] Kuva-yı Milliye taraftarı olduğu gerekçesiyle bazı polisler görevden alınır.[39] Propaganda yapanlar yakalanır.[40] Anadolu'ya firar eden memurlar İstanbul Hükümeti'nce yakından izlenir.[41]

İkincisi ve daha vahimi hükümetler henüz gerçekleşmemiş hıyanetten de şüphelenir: İzinli olarak İstanbul'da bulunan Çarşamba Kaymakamı'nın Kuva-yı Milliye ile ilgisi araştırılır.[42] Karesi'de Muhasebe-i Hususiye[43] memurlarının örgüt propagandası ("Kuva-yı Milliye namına hitabeler") yaptığı belirlenince Muhasebe-i Hususiye'den maaş alan tüm memurlar mercek altına alınır. Bu memurların o sırada ülkenin neresinde bulunduğunu tespit için bir müfettiş görevlendirilir.[44] Endişe duyulan, Kuva-yı Milliye "hareketi"nin Zürcher'in söz ettiği propaganda faaliyetiyle yayılmasıdır.

Mülkiye Müfettişi'nin tespitlerine göre Temmuz 1920'de "muhtelif ceryanlara tabi" kaldığı için Biga'daki jandarma kadrosunun "kuvve-yi maneviyeleri münkesir" olmuştur (kırılmıştır). Bu nedenle jandarma kadrosunun yerli halktan takviyesi değil İstanbul'dan getirtilmesi istenir.[45] Teşkilat-ı Milliye fikirlerinin taraftar bulması, örneğin Bolu'daki "ceryan"ların yakınındaki İzmit'e "sirayet" ihtimali endişeye yol açar.[46]

Aynı şüphe kısmen siviller için de geçerlidir. "Tahkik-i Hüviyet Masa Komiserliği" Kuva-yı Milliye baskısı nedeniyle taşradan İstanbul'a kaçan vatandaşların taleplerini değerlendirmek için kurulur. Bu soruşturmalarda polis ile Hürriyet ve İtilaf Partisi üyeleri görev alır.[47] Firar vakaları mali ve siyasi olmak üzere iki yönden incelenir: Mağdurun Kuva-yı Milliye'den gördüğü maddi zarar ile siyasi geçmişi. Mağdurun yardım alma ihtimali Kuva-yı Milliye'den gördüğü zarar kadar İttihat ve Terakki ile siyasi mesafesine bağlı olsa gerektir.

V. Osmanlı Hükümeti'nin Tavrı

İtilaf güçleri ve Kuva-yı Milliye tarafından ele geçirilen topraklardaki memurların göreve devam etmeleri Osmanlı Hükümeti'nin ilk tercihidir. Bu tavır henüz 1. Dünya Savaşı sırasında gözlenir: Askeri harekat sonucu görevini terk

[37] BOA.DH.İ.UM 19/1, 14.8.1921; DH.EUM.AYŞ 50/59, 26.7.920.
[38] BOA.DH.EUM.AYŞ 54/49, 26.6.1921.
[39] BOA.ŞD 3188/6, 15.8.1922.
[40] BOA.DH.EUM.AYŞ 45/46, 6.9.1920.
[41] BOA.BEO 4642/348095, 11.7.1920; ŞD 2843/28, 2.5.1920.
[42] BOA.BEO 4640/347998, 5.7.1920 (özetteki ifade).
[43] Valilerin emrindeki muhasebe-i hususiye kalemleri vilayet hususi idarelerinin bütçelerini hazırlamak vs. ile görevlidir.
[44] BOA.DH.UMVM 7/44, 16.8.1920.
[45] BOA.DH.EUM.AYŞ 76/1, Ağustos 1920.
[46] BOA.DH.KMS 53/36, 16.9.1919.
[47] BOA.DH.KMS 59/13, lef 10, 13, 16, 1920; DH.KMS 59/56, 1920, lef 5, 9, 14, 17.

eden, çeşitli vilayetlere dağılan veya İstanbul'a gelen memurlar Meclis-i Vükela kararıyla müstafi sayılır; maaşları kesilir.[48]

Aydın'ın 1919'da Yunanlılarca işgalinden sonra memurlar gördükleri baskı ve keyfi tutuklamalara direnemez, görev yerlerini izinsiz terk eder. Osmanlı Hükümeti'nin endişesi, bu durumun işgal edilen yerlerde devlet varlığının silinmesine ("nişanelerinin zevali") neden olacağı, bir süre sonra kazalardaki resmi dairelerin Yunan memurların eline geçeceği ve Osmanlı hakimiyetinden geriye "nişane" kalmayacağıdır. Bu nedenle zorunlu olmadıkça memurlara izin verilmemesi, görevden izinsiz ayrılan memura maaş ödenmemesi, bunların bir daha devlette istihdam edilmemek üzere açığa alınması, ayrılanların yerine uygunların hızlıca tayini istenir.[49] İşgal nedeniyle Bursa'ya iltica eden Bergama Muhasebe-i Hususiye memurları maaşlarını ancak görev başına dönerlerse alabilecektir.[50] Aynı şekilde Maarif Nezareti, Maliye Nezareti'nin 16.8.1920 tarihli tezkeresi uyarınca Yunanlılar tarafından işgal edilen yerlerden gelmiş memurlarına maaş vermez, görev yerlerine dönmeye zorlar, dönmeyenleri "müstafi" sayar.[51]

İşin mali boyutu nedir? Osmanlı Hükümeti işgal bölgelerindeki[52] memur maaşlarını ödeme konusunda irade gösterse de[53] mali gücü sınırlıdır. İşgal rejimleri tarafından görevden alınan memur, muallim ve müstahdem mazul veya izinli[54] statüsüne alınır; maaş zamlarını düzenleyen 12.12.1919 tarihli kararnameye göre[55] bilfiil görev yapmasalar bile[56] mazuliyet maaşlarının tümü ve fevkalade tahsisatlarının yarısını hak ederler (bkz. Bölüm VII).[57] Bunlardan biri Komiser Lütfü Efendi'dir:[58] Birikmiş maaşları bu koşulla İstanbul Vilayet bütçesinden[59] veya mahalli özel idarelerce ödenecektir.[60]

İşten çıkarılan veya görev yerlerine gidemeyenler daha az avantajlıdır. Öncelikle işgalci veya yerel güçlerin işten attığı memurlar vardır. Yunan Hükümeti İzmir'deki posta ve telgraf memurlarını Temmuz 1920'de,[61] maarif, jandarma, polis ve adliye dairesindeki memurları Ağustos 1920'de, evkaf ve şeri mahkeme kadrosunun çoğunu da sonrasında işten çıkarır. Kalanların maaşını Kasım

---

48 BOA.DH.UMVM 124/1, 28.10.1915.
49 BOA.BEO 4600/344941, 9.11.1919.
50 BOA.DH.UMVM 40/80, 19.11.1919.
51 BOA.ŞD 55/8, 17.5.1921. Buna karşın bkz. DH.UMVM 42/10, 1920.
52 Bu topraklar Edirne, Aydın, Hüdavendigar vilayetleri ile Karesi ve İzmit livaları gibi İtilaf devletleri ve Kuva-yı Milliye'nin denetimindekileri kapsar.
53 BOA.MV 220/135, 4.10.1920.
54 BOA.DH.UMVM 10/61, 4.8.1921.
55 *Düstur* CII/T11, 488. İdare-i Hususiye'den maaş alanların zammı için bkz. BOA.DH.UMVM 45/89.
56 BOA.DH.UMVM 69/66, 8.11.1921.
57 BOA.DH.UMVM 166/11, 17.10.1921.
58 BOA.DH.EUM.MH 203/29, 11.11.1919.
59 BOA.DH.UMVM 42/69, 18.8.1920; DH.UMVM 68/34, 20.3.1921.
60 BOA.DH.UMVM 42/10, 11.8.1920.
61 BOA.MV 219/134, 11.7.1920.

1920'de keser.[62] Yunanlılar tarafından İstanbul'a sevk edilen memurlar başta izinli sayılsa da sonrasında çıkan kararnameye göre maaşları kesilir.[63]

Bir kısım memur görev yerine dahi ulaşamaz: İzinli bulunduğu İstanbul'dan Ankara'daki görevine "ahval-i malume" nedeniyle dönemeyen polis memuru Mustafa Efendi ve İstinaf Savcısı Haydar Bey'in maaşı kesilir.[64] Çarşamba Kaymakamı Abdullah Cemal Bey de aynı durumdadır.[65] Esir edilen memurlara da maaşları ödenemez.[66]

İşgal güçlerine kıyasla Kuva-yı Milliye ile teması olan memurlara sanki daha az müsamaha gösterilir: Ürgüplü Mehmet Sabri Efendi 1910'da polis olur, 1913'te komiser muavinliğine terfi eder, amirlerinin taltif ve takdirine mazhar olur. 1921'de eski Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'ye intisap ettiği ve Kuva-yı Milliye taraftarı olduğu iddiasıyla dilekçesindeki ifadeye göre "sebebsiz-kanunsuz" azledilir, ailesi olduğu dikkate alınmadan muhtemelen maaşı kesilir, "sefalet ve zaruret ocağına" atılır. Yine de 3. Şube Müdürlüğü'nün talebiyle İstanbul Polis Okulu'na yazılır, maaş ve tahsisat almadan okur, okulu derece ile bitirir. Hakkında hiç bir suçlama veya mahkumiyet kararı olmamasına rağmen dilekçe tarihine kadar görevlendirilmez.[67]

Yukarıda adı geçen Mal Müdürü Lütfü Bey ülkede "vahdet-i idare"nin temini için yayımlanan irade ve fetvalardan doğan "milli görevi"ni yerine getirmek için Kuva-yı Milliye Zonguldak'a yaklaşınca mal sandığındaki parayı zorluklara rağmen İstanbul'a bizzat götürüp Hazine'ye teslim eder. Ancak görevi gereği Zonguldak'a dönmek isterken Kuva-yı Milliye tarafından yakalanır, tutuklanır, Kastamonu'ya kadar "bin türlü hakaret ve tehdid"e maruz kalır; elindeki nakit ve kişisel eşyaları gasp edilir; idamdan kıl payı kurtulur, İstanbul'a döner. "Sadakat ve fevkalade hizmeti"ne karşın Osmanlı Hükümeti tarafından askeri mahkemede yargılanır ve memuriyetten çıkarılır, olaydan dilekçe tarihine kadar geçen beş aylık maaşını alamadığı gibi Hazine'ye teslim ettiği miktarın karşılığında beklediği nakit mükafatı da alamaz, "perişanlığa" düşer.[68] Bu iki hikaye dilekçe sahiplerinin anlattığı gibi ise Kuva-yı Milliye taraftarlığı suçlamasına maruz kalan veya milis güçleriyle temas eden memurlar şüphelidir.

30.7.1920 tarihli *İkdam*'da Divan-ı Harb-i Örfi'nin bir beyannamesi yayınlanır:[69] İlk cümle Anadolu'da bulunan askeri ve sivil memurların "şekavet ve isyankarane" hareketlerinden bahseder. Ardından gelen cümle ise Yunan işgalinden dolayı Anadolu'dan gelecek veya yakalanarak getirilecek memurların 1. Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilmesini öngörür. İki gruba benzer bir işlem yapıla-

62 Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922* (Ankara: Ayraç, 1997), 296-309.
63 BOA.DH.EUM.MEM 120/56, 28.4.1920.
64 BOA.DH.EUM.MH 207/27, 2.5.1920; BEO 4668/350086, 8.11.1920.
65 BOA.BEO 4640/347998, 1.7.1920.
66 BOA.DH.EUM.MH 203/26, 17.1.1920.
67 BOA.ŞD 3188/6, 15.8.1922.
68 BOA.BEO 4663/349720, 16.11.1920.
69 "Mühim Bir Tebliğ: Anadolu'dan Gelecek Zabitan ve Sivil Memurin Divan-ı Harb'e Müracaat Edecektir"

cağı izlenimi edinilir. İncelenen, ilk grubun hangi amaçla "bugüne kadar Kuva-yı Bağiye içinde kalmış, onlara ne suretle iltihak etmiş ve … ne için oralardan ayrılıp meşru hükümete" teslim olmamış olduğudur.

Ağustos ayında Dahiliye'den Sadaret'e gönderilen yazıda da İtilaf işgaline uğrayan yerler ile "isyankar hareketleri" nedeniyle Anadolu'da bulunan erkan, zabit ve memur birlikte ele alınır.[70] Yine de Kuva-yı Milliye ve İtilaf işgalindeki bölgeler arasında bir ayrım yapılır. Yunan harekatı nedeniyle Anadolu'dan gelecek veya getirtilecek memurların askeri mahkemeye sevki gerekirse de[71] bunlara "asi" yaftası yapıştırılmaz.

Aksine, 1. Divan-ı Harb-i Örfi'den yazılan tezkereye göre "şekavetkarane ahval ve harekata cüret etmiş" memur ve müstahdeme "asi nazarıyla bakılması zaruri"dir. Zorunlu nedenlerle Anadolu'da kalmış olanların istisnasına mahkeme hükmedecek; müteakip işlemler tahkikat sonucuna göre belirlenecektir. Anlaşılan bu durumda olan çok sayıda memur vardır. Yükü zaten ağır olan[72] sıkıyönetim mahkemesinin bu kadar memurun tahkikatını yapması mümkün değildir; bu nedenle ilk tahkikatın vali ve mutasarrıflarca yapılması ve sonucun mahkemeye bildirilmesi uygun olacaktır.[73]

Konu bir ay sonra Meclis-i Vükela'ya taşınır. Dahiliye Nezareti Divan-ı Harb-i Örfi'nin yükünü azaltmak için mahkeme öncesi bir tahkikat yapılmasını önerir. Taşradan İstanbul'a dönecek memurların hüviyetlerinin polis tarafından alınmasına, memurların mensup oldukları daireye başvurmalarına, askeri ve mülki memurların Kuva-yı Milliye ile ilişkisi olup olmadığına dair polis tarafından tahkikat yapılmasına karar verilir.[74] Böylece tahkikat görevi vali ve mutasarrıflardan alınır, merkezi hükümete verilir. Anadolu'da kalmak için makul nedenleri olan veya kaçma yolu ("ferceyab-ı firar") bulamamış olanlar hariç Kuva-yı Milliye ile "temas" eden hatta işgal altındaki topraklarda mazeretsiz kalan tüm memurlar olağan şüphelilerdir.

Bir örnek: Nisan 1920 sonunda Biga Kuva-yı Milliye'ce işgal edilir. Ardından muhtemelen Biga'yı liva merkezi yapmak için (Çanak)kale'deki liva memurları peyderpey Biga'ya getirtilir. 20.6.1920'de Yunanlıların Balıkesir harekatı üzerine, milisler kurumların kasasındaki paraları alarak Biga'yı terk eder. Bu sırada livadaki memurlardan bir kısmı kaçar; diğerleri kalır. Mülkiye Müfettişliği'nden Dahiliye'ye yazılan yazıda Kuva-yı Milliye ile firar etmeyip Biga'da kalmış memurları arasında "fırka hissiyle mütehassis olmayarak" Kale'den Biga'ya çaresizlikten, "kerhen ve mecburen gelmiş" memurlar olduğu belirtilir; bunların azledilmeden önce haklarında tedkikat ve tahkikat yapılması istenir.[75] Varsayılan, memurların masumiyeti değil "fırka hissiyle mütehassis" olmuş olmaları; çözüm

70 BOA.BEO 4653/348936, 22.8.1920.
71 *İkdam,* 30.7.1920.
72 Tehcir davaları sıkıyönetim olan yerlerde sıkıyönetim mahkemeleri tarafından görülür (BOA.MV 214/25,19.1.1919).
73 BOA.BEO 4653/348936, 22.8.1920.
74 BOA.MV 220/92, 17.9.1920.
75 BOA.DH.EUM.AYŞ 76/1, Ağustos 1920.

ise azilleridir. Sadece İstanbul'a gelenler değil görev yerine dönmek isteyenler de şüphelidir.[76]

VI. Kuva-yı Milliye, Heyet-i Temsiliye ve Ankara Hükümeti'nin Tavrı

İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'dan gelen memurlara karşı tavrı böyle iken, durum diğer cephede nasıldır? Ali Fuat Paşa'nın Ankara'dan Sivas'a 30.10.1919'de gönderdiği yazıda Sivas Kongresi Temsil Heyeti'nin "düşmüş" hükümet (Mehmet Şerif Paşa'nın Dahiliye Nazırı olduğu, Ekim 1919'da kurulan Ali Rıza Paşa Hükümeti olmalı) ile muhaberatı kesmesiyle eşzamanlı olarak "amal-ı milliyeye muhalif" (muhtemelen İstanbul hükümetlerinin atadığı) memurları tevkif veya tebid ettiği belirtilir.[77] Mayıs 1920'de Osmanlı Hükümeti'nin askeri ve mülki memurlara ilişkin atama veya azil işlemlerinde o tarihten sonra BMM'nin onayının alınması önerilir.[78] Bir gözlemciye göre, Ankara Hükümeti Mart 1920 evailinden (muhtemelen İstanbul'un ikinci işgal tarihi olan 16.3.1920'den) sonra İstanbul tarafından atanan memurları her ne "fikir, meslek ve meşrepte olursa olsun" meşru kabul etmez. İstanbul Hükümeti'nce atanan bazı memurlar bu kararın olumsuz sonuçlarından muaf kalmak için Ankara'ya yaklaşmaya çalışır.[79] Buna karşın Ankara Hükümeti bazı memurları davet ve teşvik eder: İstila[80] nedeniyle memuriyetlerini terkederek "dahile çekilen", "amal-i milliyeye" sadık kalan memurlardan Ankara Hükümeti'nce gösterilen mahallere gidenlere ve ailelerine harcırah verir.[81] Temmuz 1920'de Ankara'da bir memur kadrosu oluşmuş, hatta bürokrasideki terfi ve tayin suistimalleriyle ilgili bir soru önergesi bile verilmiştir.[82]

BMM'nin 18.8.1920 tarihli oturumunda İstanbul veya taşradan Ankara'ya kaçan memurların durumu ele alınır. Ekim 1920'deki kanun teklifi görüşmelerinde Yunan saldırısının asıl mağdurunun yerli ahaliden çok hatta yalnızca memurlar olduğu ileri sürülür. Bu iddialarla beraber İstanbul'dan kaçıp gelen bazı memurlar Ankara'da görevlendirilir. Öte yandan itirazlar da yükselir: Bu "kıymetli zevat"a Ankara Hükümeti'nde ihtiyaç varsa da İstanbul'un işgalinden ancak 4-5 ay sonra Anadolu'ya geçmeleri hem eleştirilir hem de şüphe çeker. Firari memurlar fırsatçı, suçlu hatta casus bile olabilir. Bu nedenle 7.8.1920'den sonra Ankara'ya gelecek memurların kabul edilmemesi önerilir. Ayrıca kadrolar atanmadan önce kimliklerin soruşturulması için bir kanun ("Tahkik-i Hüviyet Kanunu") çıkarılır ve bir

---

[76] BOA.BEO 4640/347998, 5.7.1920 (özetten).
[77] ATASE.ATATÜRK 110-9-1-11/9-0–88, 14.10.1919.
[78] *BMMZT*, 13.5.1920.
[79] BOA.DH.KMS 59/49, 14.7.1920.
[80] BMM'de "işgal" terimi eleştirilir; yerine "istila" tabiri önerilir.
[81] *BMMZT*, "Memalik-i Müstevliye Memurinine Verilecek Harcırah Hakkındaki Kanun", 27.10.1920, 218-22.
[82] *BMMZT*, 5.7.1920.

inceleme heyeti kurulur. "Şüpheli Şahıslar Hakkındaki Kanun"[83] taslağına göre ise şüpheli görülenler sürülecek veya sınırdışı edilecektir.[84]

6.9.1920 tarihli oturumda özel idarelerden maaş alan muallim ve memurların işgal edilmiş topraklarda perişan halde bulunduklarından maaşlarının genel bütçeden verilmesi önerilir; ancak teklif kabul görmez.[85] Düşman işgalindeki topraklardan gelen memurlara Ankara Hükümeti'nce 20.12.1920'ye kadar anlaşılan maaşlarının yarısı verilmektedir. Bu tarihte verilen kanun taslağında yarım maaşın kesilmesi ve yerine mazuliyet maaşı ödenmesi önerilir.[86] Nitekim Ankara Hükümeti Kuva-yı Milliye'nin Adana'ya girmesiyle işten çıkartılan kadı ve defterdara mazuliyet maaşı bağlar.[87] 29.6.1920'de Ankara Hükümeti, "isyancılar" (Kuva-yı Milliye olmalı) tarafından mal ve eşyası gaspedilen memur ve halka tazminat verilemeyeceğini kararlaştırır.[88]

Ankara'nın bu kararları ve Divan-ı Harb'in Temmuz 1920'de yayımladığı tamim, her iki hükümetin de memurlara karşı seçici hatta şüpheci davranmaya başladığını gösterir.

VII. İstanbul Memurlarının Mesleki Profili ve Tutuklanma Nedenleri

Baskı altında kalan Anadolu'daki memurlara kaymakam, hekim, polis, mal müdürü, telgraf memuru gibi örnekler verilmişti. Bu gruba muhasebeci, jandarma ve jandarma kumandanı[89], dava vekili[90] ve hocaları[91] da katabiliriz.

Karaağaç Bidayet Mahkemesi üyesi Mahmud Efendi, Adliye Nezareti'nden bildirildiğine göre Timurcalı Mehmed Efendi'nin (= Demirci Mehmet Efe) şikayeti üzerine yakalanarak Kuva-yı Milliye gözetiminde Aydın tarafına götürülür. Özellikle "hükkam ve adli memur"lara karşı bu türden "teaddi ve tecavüz"ler mahkemelerin işgöremez duruma gelmesine neden olur.[92] Niğde'de görev yapan polis ikinci komiseri ve muhasebeci aynı anda Kuva-yı Milliye tarafından görevden alınır.[93] Her iki olayın da nedeni açık değildir; III. Bölüm'de söz edilen memur kaçırma olaylarıyla koşut olarak amaç Kuva-yı Milliye'nin

83 *BMMZT*, 21.8.1920.
84 *BMMZT*, 18.8.1920; 21.8.1920; 27.10.1920.
85 Şaban Ortak, "İlkokul Öğretmenlerinin Maaş Sorunu ve İlk Öğretmen Grevi (1920)", *Atatürk Dergisi* 3/4 (2010).
86 1891 tarihli kararnameye göre mazuliyet maaşı memurun son aylığının dörtte biri ila yarısı arasında değişir (Nursel Manav, "Mazuliyet Sandığı'nin Kuruluşu ...", *Türkiyat Mecmuası* 27/1 (2017): 215-224).
87 BCA 30-10-0-0/132-950–10, 18.5.1922.
88 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* Cilt: 2-3, Ankara: TTK, 1994-5. Bkz. BOA.DH.HMŞ 5/14, 30.1.1919.
89 BOA.DH.EUM.AYŞ 35/7, 13.3.1920.
90 BOA.DH.KMS 59/50, 4.10.1920.
91 BOA.DH.UMVM 42/70, 11.8.1920.
92 ATASE.İSH 110-9-1-10/52-0–81, 8.12.1919.
93 BOA.DH.EUM.MH 203/29, 11.11.1919.

İstanbul Hükümeti'nin yereldeki idari işlevlerini felç etmek veya kendi kadrolarını yerleştirmek istemesi olabilir.

Kuva-yı Milliye baskısının iki hedefi vardır. İlki İttihat ve Terakki muhalifleridir: Abdülhamit döneminde sürgün edilen Hacı Yusuf Bey Meşrutiyet'te İnebolu Kaymakamlığı'na atanır. Ancak iddiasına göre Cemiyet'ten gelen üyelik teklifini geri çevirince kaymakamlıktan ve memuriyetten azledildiği gibi "muhalefette bulunanların imhasını fırsat bildikleri 31 Mart Olayı'nda mürteci sıfatıyla" hapsedilir. Mahkemede beraat ederse de 15.2.1919'da Sadaret'e sunduğu ve Anadolu'daki isyanın bastırılması için önerilerini sıraladığı dilekçe nedeniyle İnebolu'da tutuklanır, Ankara'ya sevk edilir.[94] İkinci örnek olan Zonguldak Ereğli Kız İlkokulu baş muallimesi Bergüzar Hanım, Ereğli Hürriyet ve İtilaf Partisi teşkilat başkanının ailesiyle görüştüğü gerekçesiyle işten çıkarılır.[95] Bu simalar eylemleri değil bağlantı ve fikirleri nedeniyle tutuklanır veya azledilir.

İkinci tutuklu grubu, İstanbul Hükümeti'nden emir alan veya Ankara Hükümeti'nin emrine direnen memurlardır. Harbiye Nazırı Cemal Paşa 14.10.1919'da Sivas Rumeli ve Anadolu Temsil Heyeti Reisi'ne yazdığı telgrafta Kuva-yı Milliye'ye muhalefetten dolayı hâlâ tutuklu olan memur ve ahalinin Adliye'ye sevkini ister. Ali Fuat Paşa Ankara'dan Sivas'a 1919'da çektiği telgrafta Şerif Paşa'nın kanuni nedenler hariç hiç kimsenin tevkif ve tecziye olunmaması gerektiğini bildiren uyarısına cevap olarak "amal-ı milliye muhalif" memurlar hakkında tahkikat yapıldığını, tahkikatı tamamlanan çoğunun serbest bırakıldığını, "cüzi" bir kısmının işlemlerinin tamamlanmasını beklediğini yazar.[96] Bekleyenler ve tahkikat sonucu zanlı çıkanlar hapsedilmiş olmalıdır. Her ne kadar yalanlansa da, Kasım ayında "bazı" yerlerdeki memur ve eşrafın mahkemeye cıkarılmadan Taşhan'da tutulduğu haber alınır.[97] Kastamonu Posta Telgraf Genel Müdürü Kuva-yı Milliye'ce görevden alınarak cebren Ankara'daki Sarı Kışla "Hapishanesi"ne gönderilir.[98] Ankara Vali Vekili Yahya Galip, Sultani Mektebi hocalarına "amal-ı milliye dairesinde" hareket edeceklerine dair yeminli bir taahhütname imzalatmak ister, devlet memurlarını biat etmeye, hocaları polis teşkilatında çalışmaya zorlar.[99] Bolu'da Kuva-yı Milliye Kumandanı tarafından düzenlenecek Kongre davetine icabet etmeyen mutasarrıfa işten el çektirilir; Posta Telgraf Başmüdürü'yle bazı memurlar tutuklu olarak Ankara'ya sevk olunur.[100] Kastamonu ve Zonguldak'ta Kuva-yı Milliye "aleyhtarı" polis ve memurlar tutuklanır.[101] Bu grup muhtemelen emre itaatsizlikle suçlanır.

---

[94] BOA.DH.KMS 59/13, lef 3, 19.7.1920.
[95] BOA.DH.UMVM 42/70, 11.8.1920.
[96] ATASE.ATATÜRK 110-9-1-11/9-0–88, 14.10.1919.
[97] BOA.DH.ŞFR 651/71, 16.11.1919; DH.ŞFR 104/165, 5.11.1919; DH.ŞFR 104/224, 16.11.1919; DH.KMS 53/68, 16.11.1919.
[98] BOA.BEO 4617/346212, 3.11.1919.
[99] Mahir İz, *Yılların İzi* (İstanbul: İrfan, 1975), 67-74. Sultani hocalarından "beş on"u muhtemelen bu nedenle istifa eder (*BMMZT*, 2.9.1920).
[100] BOA.DH.ŞFR 647/52, 23.9.1919.
[101] *BMMZT*, 2.6.1920; BOA.DH.KMS 53/36, 16.9.1919.

Cezalandırma Cumhuriyet'te de sürer: 150'liklerden otuz kadarı mülkiye ve askeriye kökenlidir. Aralarında muallim ve mutasarrıfların da bulunduğu memurlar Milli Mücadele'ye katılmadıkları gerekçesiyle 1927'de memuriyetten çıkarılır.[102]

VIII. Maaş, Haklar ve Grevler

Memur ücretinin iki bileşeni vardır: Maaş ve fevkalade tahsisat. Fevkalade tahsisat genel bütçeye olağanüstü koşullar nedeniyle eklenen ödeneklerdir.[103] Nezaretlere paylaştırılan bu miktarın çalışanlara bölüşümü yerel kararlara bağlıdır: Aydın polis kadrosundan ayrılan memurların tahsisatı meslektaşlarının maaşına eklenir.[104] Fevkalade tahsisatın maaşa oranı sabit değildir.[105]

Memur maaşları en az üç farklı kaynaktan ödenir: Merkezi bütçe, özel idareler ve diğer yerel gelirler. İzmir'deki mülkiye, askeriye ve ilmiye memurlarının maaşı Meclis-i Vükela kararıyla yerel gelirlerden ödenecektir.[106] Erdek memurlarının maaşı da yörede toplanan vergilerden karşılanır.[107] Özel idarelerden maaş alan memurların zammı merkezi bütçeden alanlardan farklı ele alınır.[108] Genel bütçeden maaş alan memur ve müstahdeme yapılan zammın 1920'de özel idareden maaş alan muallim ve müstahdemleri de kapsaması için bir taslak hazırlanır.[109]

Yüksek enflasyon daha Savaş'ta başlamıştır. 12.12.1919'da maaşlarına zam yapılırsa da memurlar hayat pahalılığından zarar görür. Meclis-i Vükela bir heyet kurarak piyasayı ve fahiş fiyatları denetlemeye çalışır.[110] Geçim sıkıntısına düşen memur ve müstahdem maaşlarının iyileştirilmesi istenir.[111] Bu şartlar altında maaşların nasıl ödeneceği hayati önem kazanır.

Ödemelere gelince, işgal altındaki topraklarda kalan örneğin Bursa memurlarının maaşı Maliye Nezareti'nce gönderilir.[112] Edirne'de kalan memur ve "muhtaçlar"a iki kurye İstanbul'dan para getirir.[113] Yunan işgal bölgesindeki memurlara tam maaş verilecek; böylece Yunanistan'ın olası uyarı ve müdahalesi önlene-

[102] BCA 180-9-0-0/104-513–9, 27.10.1927.
[103] Muharrem Öztel, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi" (Marmara Üni., doktora tezi, 2007), 44-7.
[104] BOA.DH.EUM.MEM 58/33, 22.12.1919.
[105] Berlin Sefareti memur maaş ve tahsisat miktarları için bkz. BOA.HR.İD 396/21, 20.1.1915.
[106] *İkdam*, "İzmir Telgraf Memurları Hakkında", 20.6.1921, 3.
[107] BOA.DH.İ.UM 3/1, 28.10.1920.
[108] Bkz. BOA.DH.UMVM 45/89, 1919. İdare-i hususiye geliri merkezi bütçenin "hasılat-ı müteferrika" kalemi altında yer alır (Öztel, "II. Meşrutiyet", 335).
[109] BOA.MV 254/24, 10.1.1920.
[110] BOA.MV 216/94, 20.4.1919.
[111] BOA.MV 217/104, 10.11.1919.
[112] *İkdam*, "Bursa Vilayet Memurlarına Tahsisat", 9.5.1921, 3.
[113] BOA.MV 219/192, 12.8.1920.

cek;[114] Osmanlı hükümetinin varlığı, yukarıda belirtildiği gibi sembolik olarak korunacaktır.

İtilaf işgalindeki mahallerden dönen memur ise, Şura-yı Devlet kararına göre dönüş harcırahı alamasa da, Şubat ve Ağustos 1920 tarihli Meclis-i Vükela kararları gereği izinli sayılacak ve maaşları Divan-ı Muhasebat'ın itirazına rağmen göç zararlarını telafi etmek için tam ödenecektir.[115] Bu karar sonradan muhtemelen gözden geçirilir: 22.8.1920 tarihli kararnamenin son haline göre istila edilen yerlerden İstanbul'a dönen memurlar altı ay içinde beyanname verirse mazul maaşı alacak, vermeyenlerin maaşı ise iade edilmemek üzere kesilecektir.[116] 30.8.1920 tarihli kararname ise istila edilen topraklardan gelen memurların maaşlarının kesilmesi, yaşlarını dolduranların emekliye sevki ve hakkı olanlara mazuliyet maaşı verilmesini öngörür. Emekli veya mazuliyet maaşından mahrum kalan mağdurların başvuru ve şikayeti üzerine Maliye Nezareti girişimde bulunur.[117] Kararlarda (veya karar tarihlerinde) bir tutarsızlık dikkat çeker. İstanbul hükümeti memurları işgal bölgelerinde tutmakla, dönenlerin zararını kapatmak arasında bocalamış olabilir.

Bir cürüm isnadıyla mahkeme edilen ve beraat eden memurlar ancak yarım maaş hak edecektir.[118] Memurların Divan-ı Harb'e sevki ile ilgili *İkdam*'da çıkan haber hayata geçtiyse, Yunan ve Kuva-yı Milliye bölgesinden İstanbul'a dönen memurlar yargılanacakları için maaşlarının en fazla yarısını alabilecektir. Harcıraha gelince, Şura-yı Devlet kararına göre Kuva-yı Milliye tarafından görevine son verilen, görev yerine gidemeden İstanbul'a dönmek zorunda kalan veya işgal altında kalan mahallerden gelen memurlardan "bazı"sına dönüş harcırahı ödenmelidir.[119] Memur maaşları konusundaki mücadele ve belirsizlik sürer.

Maaşını yerel bütçeden alan memurlar başka sıkıntılar yaşar. Erdek'in nüfus çoğunluğunu oluşturan Rum ahalisi Savaş yıllarında ödedikleri tekalif-i harbiye vergilerinin geri ödenmemesini gerekçe göstererek vergi ödemekten kaçınır. Bunun sonucunda memurlar bir süre maaş alamaz.[120] İzmir Yunan Rejimi öğretmen aylıklarının yerel gelirlerden karşılanamayacağını açıklar.[121]

Genel bütçeden desteklenenlere gelince, işgal edilmiş topraklardan İstanbul'a gelen ilmiye memurlarından bazısı dönüş harcırahlarını bir yıldır alamamıştır.[122] İstanbul Vilayeti'nde 1920 maaşlarını Şubat 1921'de henüz alamayan memurlar

---

[114] BOA.MV 220/135, 4.10.1920.
[115] BOA.ŞD 24/18, 10.9.1920; MV 220/171, 18.10.1920; MV 220/135, 4.10.1920.
[116] *İkdam*, "Memalik-ı Metruke Memurlarının Maaşı", 11.5.1921, 2.
[117] *İkdam*, "Memalik-i Müstevliyeden Gelen Memurlar", 4.1.1921, 3.
[118] BOA.DH.UMVM 68/63, 11.8.1919. Beraat eden memurlara maaş verilmelidir (DH.EUM.MH 206/88, 15.4.1920).
[119] BOA.MV 221/139, 8.5.1921. Bkz. ŞD 24/18, 10.9.1920.
[120] BOA.DH.İ.UM 3/1, 28.10.1920.
[121] Mehtap Kayıkçı Yılmaz, "Anadolu ve İstanbul'daki Öğretmenlerin...", *Sosyal Araştırmalar* 12/66 (Ekim 2019): 835-44.
[122] *İkdam*, "Memalik-i Metrukeden Gelen Memurin-i İlmiye", 9.5.1921, 3.

vardır.[123] Erzincan memurlarının 1919 Aralık-1920 Mayıs arasında maaş alamadığı iddia edilir.[124]

Buna karşın Maliye,[125] Adliye,[126] Muhasebe-yi Hususi, Ziraat Bankası[127] gibi kurumların memurları biraz daha şanslı daha doğrusu imtiyazlıdır. Daha ilginci İstanbul Hükümeti Kuva-yı Milliye'ce işten atılan memurlardan boşalan kadroya atanan Kuva'cı memurlara maaş verirken atılanlara maaş vermez.[128] Direnişe katılan mazul mutasarrıf ve kaymakamlar[129] da İstanbul'dan maaş almaya devam eder mi?

IX. Memur Tensikatı

Başka bir sorun hükümetin keyfi kadro düzenlemeleridir. "Tenkisat"ın (=kadro daraltma) hüsn-i tabiri olan "tensikat"ın (= düzenleme) geçmişi 1909'a götürülür. İnsani açıdan dramatik sonuçları olan 1909 düzenlemesinin amacı mali ıslahat ve hizip tasfiyesidir.[130] Mütareke tensikatı ise 1920'de başlar: Ankara polislerinden bir kısmı "Tensik Komisyonu"nca işten çıkartılır.[131] Temmuz 1921'de hazırlanan tensikat kanun taslağına göre "hususi memur"a (?) artık maaş verilemeyecektir.[132] Eşzamanlı olarak *İkdam*'da memurlara izin ve tensikat meselesi ele alınır. İzin kararı memura bırakılmalıdır. İşini terk etmek istemeyen ama istihdamına gerek de olmayan memurların Anadolu'ya nakli önerilir. Köylülerin irfanını yükseltmek ve sıhhatini muhafaza etmek insani ve medeni bir amaç olduğundan İtilaf güçleri buna karışmayacaktır. Görevinde kalanların maaşı da düşürülmelidir.[133] İmzasız bir yorumda, olması gerekenin zaten üç katına çıkmış memur sayısının birçok yerin elden çıkması yüzünden daha da orantısızlaştığı belirtilir. Ayrıca mevcut kadro mesleksizdir ve sahada kullanılmaya elverişli değildir.[134] Ağustos ayında çıkan habere göre Şura-yı Devlet'e giden yasa taslakları geri çevrilir. Müzakereler sırasında Maliye Nezareti de fikir değiştirir, masrafları kısmak yerine gelirleri artırmaya çalışacak, tensikat projesini bütçede yine de açık kalırsa işletecektir. Memurun mezuniyeti meselesi de bir yıl ertelenir.[135] 1922'de çıkan kararname ile "ihtiyaçtan fazla" tüm memurlar iki sene

[123] *İkdam*, "Vilayet Memurlarının Maaşı Hakkında", 22.2.1921, 3.
[124] *BMMZT*, 6.5.1920.
[125] Benzerlerinin aksine Ramazan'da öğleden önce de çalışan Maliye tahsil memurlarına ikramiye verilir (*İkdam*, "Maliye'deki Tahsil Memuruna İkramiye", 15.5.1921, 3).
[126] BOA.ŞD 55/8, 17.5.1921.
[127] Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı memur ve müstahdemlerine (BOA.MV 254/7, 5.1.1920) ve Ziraat Bankası memurlarına fevkalade tahsisat verilmesi (MV 254/17, 8.1.1920).
[128] BOA.DH.UMVM 84/44, 1920, lef 4.
[129] BOA.DH.KMS 53/38, 23.9.1919.
[130] Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi* (Ankara: İmge, 2016), 75; Carter Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform* (İstanbul: Alfa, 2019), 475-8.
[131] BOA.DH.EUM.MEM 113/54, 7.1.1920.
[132] BOA.DH.UMVM 10/61, lef 7, 14.9?.1921.
[133] Haşim Nahit [Erbil], "Memurlara Mezuniyet Meselesi", *İkdam*, 14.7.1921, 2.
[134] *İkdam*, "Memurlar, Tensikat", 28.7.1921, 1.
[135] *İkdam*, "Memurinin Mezuniyet Layihasının Tehiri", 9.8.1921, 2.

izinli sayılacak; maaşları tam ve fevkalade tahsisatı yarım ödenecek; bir seneden az hizmeti olanlar işten çıkarılacaktır.[136]

X. Mücadele Yöntemleri

Memurlar bu koşullara nasıl direnir?

1. Örgütlü mücadele

Memur örgütlenmeleri en azından 1908'e uzanır: Gümrük memurları "İttihat ve Teavün" adı altında dernekleşir, çıkardıkları dergiyle memurları bilgilendirmeyi, görevlerini belirlemeyi, mağduriyetleri önlemeyi ve gümrük idarelerin işleyişini irdelemeyi hedefler. Ancak hükümet olumlu bakmaz: Dernek hakkında hazırlanan raporda, demiryolu çalışanlarıyla ihtilafın halli için geçici bir tatil-i eşgal kanunu yayınlanarak "muhafaza-yı intizam" sağlandığı sırada gümrükler gibi hayati önem taşıyan bir resmi dairede "ihlal-i intizama" yol açacak ve bunu "tatil-i eşgal derecesine vardırabilecek" bir derneğe "kayıtsız" kalınamayacağı, "bu gibi cemiyetlerin hak ve görevleri belirlenmedikçe her resmi idare içinde sorumsuz ikinci bir idare kurulmasına meydan verileceği" uyarısı yapılır.[137]

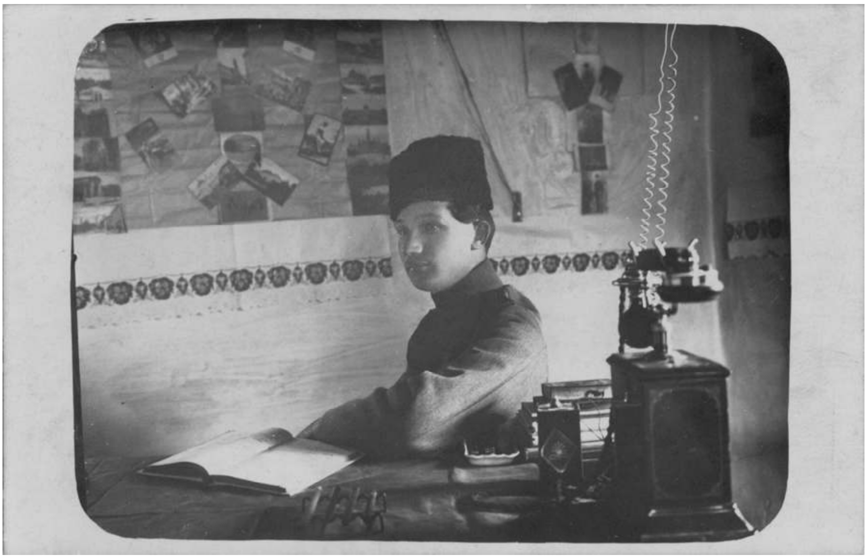

Telgraf Mülazımı
[Salt Araştırma]

[136] *Düstur* TII/C12, "Muvazene-i Umumiye'ye Dahil Devair-i Resmiyede İhtiyaçtan Fazla Bulunan Memurine Mezuniyet-i Mecburiye İtası", 686,18.7.1922. Taslak için bkz. BOA.HR.SYS 2702/6, 12.7.1922.

[137] BOA.DH.MKT 2703/95, 21.12.1908; Kenan Demir, "Osmanlı'da İktisadî Dergicilik (1857–1923)" (İstanbul Üni., doktora tezi, 2014), 100.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda hükümet çalışanlar üzerinde baskı kurar: Maden ve kömür ocakları başta olmak üzere demiryolu, ordu ve donanmayla ilgili alanlarda istihdam edilen amele ve memurlardan görevini terk edenlerin cezalandırılması hakkında geçici bir kanun çıkarır.[138]

Bununla birlikte Mütareke'de dernekleşme ve hak arama faaliyetleri artar: 1919'da posta ve telgraf memur ve müstahdemi İstanbul'da bir yardım derneği kurar.[139] 1920'de Kampana Dersaadet Telefon Şirketi Memurini Teavün Cemiyeti, Posta ve Telgraf Memurin Cemiyeti kurulur.[140] 1918'de Anadolu Demiryolu çalışanları greve gider.[141] 1919-20 yıllarında başlayan grev dalgası, tramvay ve Şark (Trakya) Demiryolu çalışanları[142] ile öğretmenleri[143] de içine alır: Edirne'de Kasım 1920'de maaşlarının ödenememesi durumunda memurların Bulgar meslektaşlarını örnek alarak greve gidebileceği iddia edilir.[144] Sivas telgraf memurları Ocak 1920'de greve başlar.[145] 1920-1'de Bulgar meslektaşları gibi şimendifer çalışanları da greve gider.[146] 1919'da Antalya telgraf ve posta memur ve müstahdemi greve başlar. Posta Müdüriyeti'nin memurlara maaş verilmeyeceği önerisine karşı Antalya Mutasarrıfı livanın işgal altında olmasının mahzurunu düşünerek şikayetlerinin dikkate alınmasını ister.[147] Grev ve örgütlenmelerin bir nedeni sosyal haklar ise, diğeri tensikat söylentisinin verdiği tedirginlik olmalıdır.

2. "Doğru" Tarafta Yer Alma

Hükümetler kritik bölge ve mesleklerdeki memurları kendilerine bağlamaya çalışırken, memurlar da gelecek vadeden tarafa yönelir: İstanbul Hükümeti özel önem taşıyan Zonguldak'taki polislere zam yaparken, tahsisat-ı fevkaladeden avans da sağlar.[148] Ankara Hükümeti de Zonguldak'daki mutasarrıf, merkez memur, Ziraat Bankası çalışanları ve jandarmaya, BMM'deki itirazlara rağmen,[149] pahalılığın devamı müddetince zamlı maaş verir.[150] İstanbul Hükümeti'nden maaş alamayan bazı zabitler Anadolu'ya geçer.[151]

---

138 BOA.ŞD 669/12, 16.7.1918.
139 BOA.DH.HMŞ 4/4, 12.4.1919.
140 Fatih Zengin, "Osmanlı Devleti'nde Emekçiler, Grevler...", *IÜİİBFD* 5 (2020): 1-22.
141 BOA.MV 213/38, 30.11.1918.
142 BOA.BEO 4696/352130, 12.10.1921.
143 Ortak, "İlkokul".
144 BOA.DH.ŞFR 656/7, 2.11.1920.
145 BOA.DH.ŞFR 657/85, 27.1.1920.
146 BOA.DH.İ.UM 20/14, 7.10.1921.
147 BOA.DH.ŞFR 650/15, 1.11.1919.
148 BOA.DH.EUM.MH 209/32, 23.6.1920. Zonguldak'ın Ankara ve İstanbul hükümetleri açısından önemi için bkz. Taylan Esin, "Beş Hükümet, Bir Liva", *Toplumsal Tarih* 375 (Mart 2025): 70-7.
149 *BMMZT*, 9.12.1920.
150 BCA 30-18-1-1/1-17–9, 28.10.1920; 30-18-1-1/1-10-16, 9.9.1920; 30-18-1-1/2-40–8, 2.3.1921; 30-18-1-1/3-27–17, 29.6.1921.
151 BOA.BEO 4642/348095, 11.7.1920.

Can alıcı önemdeki posta ve telgraf memurları Ankara Hükümeti'nin 1920 yazında yürürlüğe soktuğu askerlik yükümlülüğünden muaf yegane gruptur.[152] Bu muafiyette telgrafçıların Antalya, Zonguldak ve Ereğli'de 1919 sonunda yaptığı grevlerin de etkisi olmalıdır.[153] Bu meslek grubunun Anadolu'ya geçişi teşvik edilir; 21.2.1921'de maaşlarına BMM'de Encümen'in öngördüğünden daha yüksek bir zam oranı istenir. Dahiliye Nezareti'nden bildirildiğine göre Muğla, Ula telgraf memurlarının maaşı Kuva-yı Milliye tarafından ödenir.[154] İstanbul Posta Telgraf Genel Müdüriyeti'ne bağlı olmalarına rağmen Balıkesir memurları Ankara ile iletişim içindedir.[155]

İkinci kritik grup demiryolu memurlarıdır. Ankara Hükümeti Trakya ve Anadolu demiryollarının denetimini 1920'den itibaren ele geçirdikçe memur ve müstahdemin maaşlarını da üstlenir.[156] Haberleşme ve ulaşım, yerel ve merkezi güçlerin kaderini belirler.

3. Ticaret

Zonguldak'taki en yüksek memur maaşı "en sefil bir amele"nin günlüğünden düşüktür. Ceza reisi, savcı ve polis tahsisatı sınırlıdır. Ocak sahipleri katip ve mühendis maaşlarını dört katına çıkarırken, mesai saatleri dışında ticaret yapmalarına da göz yumar. Bundan cesaret alan birçok memur tedricen istifa edip ticarete başlar.[157]

Bu yaygın bir durum olmalıdır: 1921'de Evkaf Nezareti memurların en azından izinli olduklara sürede herhangi bir sanat ve ticaretle iştigalinin caiz olup olmadığını Şura-yı Devlet'e sorar. Şura'nın yorumuna göre yasak hem görev hem de izin süresini kapsar.[158] Ancak bu sorgulama dahi memurların fiiliyatta ticaret yaptığının bir işareti olabilir: Memur ve müstahdemin istirahat ve seyahat için senede bir ay izin almaları Harcırah Kararnamesi'nin 14. maddesi gereğidir. 1921'de bazı memurlar izinlerini aralıksız kullanmayıp haftada birkaç gün görevlerine gelmek ve kalan günlerde izin kullanmak ister. Konunun intikal ettiği Şura-yı Devlet memurların izinlerini arzuladıkları gibi kullanmalarına engel bir hüküm olmadığına karar verir.[159] Memurlar muhtemelen haftanın belirli günlerinde başka bir iş yapmak zorunda kalır. Ankara'da muallim ve memurlar yüksek ev kiralarını ödemekte zorlanır; seyyar muallimler[160] ticaret imkanlarını araştırır.[161]

---

[152] Stanford Shaw, *From Empire to Republic* (Ankara: TTK, 2000), 1076.
[153] Kadir Yıldırım, "...Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32 (2015): 73-4.
[154] BOA.BEO 4615/346119, 10.2.1920.
[155] BOA.BEO 4653/348936, 22.8.1920.
[156] *BMMZT*, 21.8.1920; 21.1.1921; Shaw, *From Empire*, 1076-85.
[157] BOA.DH.İ.UM 10-2/2-74, 1919.
[158] *İkdam*, "Memurlar Ticaretle İştigal Edebilirler mi?", 10.5.1921, 3.
[159] *İkdam*, "Memurinin Mezuniyeti Hakkında", 20.2.1921, 2.
[160] Düşük nüfuslu ve okulsuz iki üç köye atanan seyyar öğretmenler nöbetleşe köyleri dolaşır ve ders verir (Can A. Günay, "Köy Öğretmen Okullarının Osmanlı'daki Kökenleri", *Takvim-i Vekayi* 7/2 (2019): 10).

4. Sağlık raporu

Anadolu'ya geçmek zorunda olan memurların İstanbul'da kalma yöntemlerinden biridir.[162]

XI. Sonuç

İktisadi açıdan Mütareke İstanbulu'nda "en kötü durumda olanlar elbette memurlar olamazdı. Yine de... ekonominin çöküşü ve kamu gelirlerinin azalması sonucunda geçimlerini sağlayacak varlıktan yoksun kalmışlardı..." Siyasi açıdan, "milliyetçi anlayış İstanbul'daki Osmanlı memurları arasında da yayılmaya başladı..."[163] İstanbul'a özgü bu genellemeler Anadolu'daki memurların durumuna kısmen ışık tutar: Zonguldak'ta en düşük amele ücreti memur maaşının üzerindedir; maaşını aylardır alamayanlar vardır. Ayrıca memurların Ankara Hükümeti'ne siyaseten yaklaşmasını tanımlayan "milliyetçi anlayış" Anadolu'daki memurların tecrübelerini ele almak için "bol kesimli" bir terimdir; baskı, ikna ve "sirayet"in daha karmaşık bir dinamiği ve terminolojisi vardır.

Mütareke'de ortaya birden fazla yerel kuvvet/merkezi hükümet ve dolayısıyla farklı çekme/itme kuvvetleri çıkar. İstanbul Hükümeti memurları işgal bölgelerinde tutmaya çalışırken işgal güçleri ve Kuva-yı Milliye Osmanlı memurları işten çıkartır, hapseder veya sürgüne gönderir. İstanbul ve Ankara hükümetleri bir yandan birikimlerinden istifade etmek için memurları cezbetmeye çalışırken diğer yandan sadakat şüphesi ve mali nedenlerle istihdam etmekten kaçınır. Başlıktaki "örs ve çekiç" mecazından daha karmaşık etkilere maruz kalan ve hiçbir tarafa tutunamayan memurlar, farklı "kuvvet vektörleri" etkisinde savrulurken bir taraftan hayatta kalmaya diğer taraftan maruz kaldıkları bu Kafkavari karmaşayı Zonguldak Mal Müdürü Lütfü Bey gibi anlamlandırmaya çalışır.

Kurtuluş Savaşı askeri harekatla sınırlı tutulmazsa, ardında, bedel ödemesine rağmen kahramanlık öyküsü henüz anlatılmamış sessiz ve mağdurların, elbette askeri harekatla bağlantılı ama onun gölgesinde kalmış kendi "kurtuluş savaşları" olduğu göze çarpar.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Askeri ve Stratejik Etüdler Arşivi (ATASE)

Atatürk Belgeleri (ATATÜRK)

İstiklal Harbi Katalogu (İSH)

Başbakanlık CumhuriyetArşivi (BCA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

161 BOA.MF.MKT 1231/51, 27.10.1917; MF.MKT 1231/61, 5.11.1917.

162 BOA.ŞD 2843/28, 2.5.1920. Hüdavendigar İstatistik Müdürü için bkz. BOA.DH.UMVM 84/43, 27.6.1921.

163 Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda*, 536-7.

Babıali Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri (DH.İ.UM)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK)

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH)

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Şura-yı Devlet Defterleri (ŞD)

Süreli Yayınlar

Büyük Millet Meclisi Zabıt Tutanakları (BMMZT)

Düstur

İkdam

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmet Reşit (Rey), *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım*, Nur Akın (hz.), İstanbul: İş Bankası, 2014.

Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* C. I, Ankara: TTK, 1999

Akça, Bayram, Akça, Seher. "Osmanlı Devleti Son Dönemi Mutasarrıflarından Serficeli Hilmi Bey", *Tarih ve Gelecek* 8/2 (Haziran 2022): 481-9.

Berber, Engin. *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ankara: Ayraç, 1997.

Demir, Kenan. "Osmanlı'da İktisadî Dergicilik (1857–1923)", İstanbul Üni., doktora tezi, 2014.

Erdeha, Kamil. *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul: Remzi, 1975.

Findley, Carter V. *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Babıali, 1789-1922*, İstanbul: Alfa, 2019.

Gingeras, Ryan. *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923,* NY: Oxford Uni. Press, 2009.

Gökbilgin, Tayyip. *Milli Mücadele Başlarken* CI, Ankara: TTK, 1959.

Günay, Can Abdullah. "Köy Öğretmen Okullarının Osmanlı'daki Kökenleri", *Takvim-i Vekayi* 7/2 (2019): 1-22.

Hüseyin Kazım (Kadri), *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım* (İstanbul: İletişim, 1991.

İz, Mahir. *Yılların İzi*, İstanbul: İrfan, 1975.

Manav, Nursel. "Mazuliyet Sandığı'nin Kuruluşu ...", *Türkiyat Mecmuası* 27/1 (2017): 215-24.

Metin, Barış, Sert, Nimet. "Milli Mücadele Yıllarında Salihli'nin İşgali ve Kurtuluşu", *Akademik Bakış* 14/27 (Kış 2020): 264-5.

Ortak, Şaban. "İlkokul Öğretmenlerinin Maaş Sorunu ve İlk Öğretmen Grevi (1920)", *Atatürk Dergisi* 3/4 (2010).

Özhazinedar, Tuba. "İşçiler, Osmanlı'nın İşçileri..." *Atatürk Yolu Dergisi* 75 (2024): 337-60.

Öztel, Muharrem. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi", Marmara Üni., doktora tezi, 2007.

Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* Cilt: 2-3, Ankara: TTK, 1994-5.

Shaw, Stanford. *From Empire to Republic*, Ankara: TTK, 2000.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim. *Ege'deki Direnişten Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara: TTK, 1989.

Tural, Erkan. *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi*, Ankara: İmge, 2016.

Uzer, Tahsin. *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: TTK, 1987.

Yıldırım, Kadir. "19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz Ve Hayat Pahalılığı Kıskacında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32 (2015): 45-76.

Yılmaz, Mehtap K, "Anadolu ve İstanbul'daki Öğretmenlerin 1918-1924 Arasındaki Maaş Sorunlarına Kronolojik Bir Bakış", *Sosyal Araştırmalar* 12/66 (Ekim 2019): 835-44.

Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, İstanbul: İletişim, 2013.

Öz: Mütareke'de İstanbul Hükümeti'ne karşı geçici özerklik kazanan yerel hükümetler ile İtilaf güçleri tarafından işgal edilen bazı Anadolu şehirlerinde kalan Osmanlı memurları hapis ve sürgün edilir veya makamlarını mecburen terk ederek İstanbul ve Ankara'ya sığınmaya çalışır. Buna karşın her iki hükümet de sığınmacı memurların niyet, sadakat ve siyasi eğilimlerinden şüphe duyar. Bu yazı Ankara ve İstanbul hükümetlerinin sığınmacı memurlara karşı takındığı şüpheci tavırları, izledikleri günübirlik istihdam ve ücret politikalarını ve memurların bu kargaşada hayatta kalmak için geliştirmeye çalıştığı çözüm yollarını inceliyor.

Anahtar Sözcükler: Kuva-yı Milliye, maaş, memurlar, Mütareke, işten çıkarma, grevler, sürgün

"Between Anvil and Hammer": Ottoman Civil Servants during the Mudros Armistice

Abstract: During the Armistice period particular Anatolian towns are occupied by local resistance forces who assumed temporary autonomy from the İstanbul government, and by the Entente powers. The resident civil servants therein are either imprisoned or exiled or have to abandon their posts to apply for asylum in İstanbul or Ankara governments, who in turn become suspicious of their intention, loyalty and political tendency. This article examines the provisional salary and employment policies, and the sceptical attitudes adopted by these two governments towards refugee civil servants, who are obliged to develop their own solutions to survive this chaotic period.

Keywords: civil servants, disemployment, exile, government, National Forces, salary, strikes

Unutulmuş Bir İktisat Tarihçisinin İzinde: Yuri Nikolayeviç Rozaliyev ve Türkiye Üzerine Çalışmaları

Ozancan BOZKURT*

Sovyet diplomatı Semyon İvanoviç Aralov, yeni kurulacak ülkenin düzeniyle ilgili aralarında geçen sohbette, Mustafa Kemal'in meseleyi kendine özgü bir biçimde ele aldığını belirtmektedir. Aralov'un anılarına göre, Gazi, ülkede gelişmiş bir sanayi olmaması sebebiyle işçi sınıfından; ticaretin zayıflığından ise sermayenin, dolayısıyla bir burjuva sınıfının varlığından bahsetmenin mümkün olmadığı kanısındadır.[1] Gazi'nin Türkiye'de bilindik anlamda sınıfların var olmadığı iddiasına karşın, Sovyetler Birliği'ndeki araştırmacılar, Osmanlı'dan Türkiye'ye kadar farklı dönemlerini, sınıf perspektifinden ele aldıkları birçok çalışmaya imza atmışlardır.[2] Bu araştırmacılardan biri ise SSCB Dünya Tarih Enstitüsü'nde çalışan Yuri Nikolayeviç Rozaliyev'dir.[3] Nitekim, Rozaliyev ismi 1970'ler Türkiyesi'nin entelektüel camiası için yabancı bir isim değildi. Bu dönemde, önemli bazı eserleri Türkçeye çevrilmiştir. Çevrilen ilk eseri, 1970

* Ege Üniversitesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi / ORCİD: 0000-0001-9882-6713 / ozancanb51@gmail.com
Rozaliyev'in çalışmalarıyla beni tanıştırdığı ve bu yazının oluşumu sürecinde sunduğu değerli görüşlerinden dolayı Onur Kınlı'ya müteşekkirim. Elbette, nihai yazıdaki yanlışların ve kusurların tüm sorumluluğu şahsıma aittir.

[1] Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008), 231-232.

[2] Türkkaya Ataöv, "Sovyetler Birliği'nde Türkoloji çalışmaları," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 27, no. 1 (1972)

[3] Rus Tarih Enstitüsü'ne attığımız bir e-posta sonrasında, Rozaliyev'in burada değil, SSCB Dünya Tarihi Enstitüsü'nde çalıştığı bilgisini edindik.

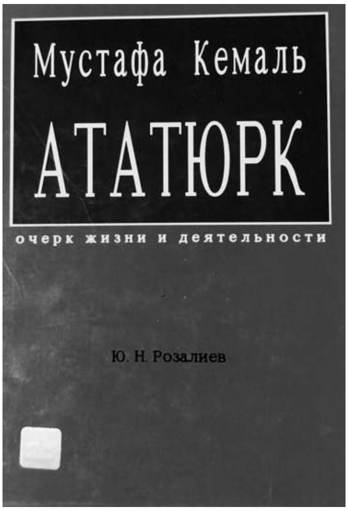

Rozaliyev, Yuri Nikolayeviç. *Mustafa Kemal Atatürk: Yaşamı ve Siyasal Etkinliklerine İlişkin Deneme.* İstanbul: Multilingual, 1997.)

yılında Ant Yayınları'ndan yayınlanan *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları* başlıklı çalışması oldu.[4] 1974'te Yar Yayınları'ndan *Türkiye Sanayi Proletaryası: Kurtuluş Savaşı Anti-Emperyalist Miydi?*[5]; aynı yıl Info Türk Ajansı tarafından hazırlanan *Mustafa Suphi, Kavgası ve Düşünceleri*[6] başlıklı kitabın içinde Rozaliyev'in Mustafa Suphi hakkında bir yazısı yayınlandı. 1978'de ise *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)* Onur Yayınları'ndan çıkmıştır.[7] Türkçeye çevrilen son eseri ise diğerlerine kıyasla daha geri planda kalan 1997'de Multilingual Yayınları tarafından *Mustafa Kemal Atatürk: Yaşamı ve Siyasal Etkinliklerine İlişkin Deneme* başlığıyla yayımlanan eseri olmuştur.[8] Rozaliyev'in bu çalışmalarında, öne sürdüğü argümanlar ve Türkiye'nin iktisadi durumuna dair sunduğu veriler, özellikle 1970'ler ve 1980'lerde önde gelen bazı çalışmalar üzerinde hatırı sayılır bir etki yaratmıştır.[9] Ancak Rozaliyev ismi tabiri caiz-

[4] Bu çalışması, A. Şnurov'un Rozaliyev'den bağımsız olarak yazdığı başka bir çalışmayla birleştirilerek yayımlanmıştır. Rozaliyev'in kitapta yer alan çalışması için: Yuri Nikolayeviç Rozaliyev, "Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadelesi," *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları*, A. Şnurov ve Y. Rozaliyev (İstanbul: Ant Yayınları, 1970). Daha sonra Rozaliyev'in bu çalışması, ayrı olarak 1979 yılında Belge Yayınları tarafından da basılmıştır: Yuri Nikolayeviç Rozaliyev, *Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri* (İstanbul: Belge Yayınları, 1979).

[5] Yuri Nikolayeviç Rozaliyev, *Türkiye Sanayi Proletaryası* (İstanbul: Yar Yayınları, 1974).

[6] Yuri Nikolayeviç Rozaliyev, "Mustafa Suphi," *Mustafa Suphi Kavgası ve Düşünceleri*, (Info Türk Ajansı, 1974).

[7] Yuri Nikolayeviç Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)* (Ankara: Onur Yayınları, 1978).

[8] Yuri Nikolayeviç Rozaliyev, *Mustafa Kemal Atatürk*: *Yaşamı ve Siyasal Etkinliklerine İlişkin Deneme* (İstanbul: Multilingual, 1997). Bu yazıda ise kitabın daha çok Mustafa Kemal'in yaşamına dair ansiklopedik bilgilerden oluşmasından ve Türkiye'deki kapitalizmin gelişmesi bağlamında kayda değer bir şey ortaya koymamasından mütevellit, Rozaliyev'in bu çalışması yazımızda tartışmaya açılmamıştır.

[9] Rozaliyev'in özellikle Erken Cumhuriyet dönemindeki tarımsal üretime dair ortaya koyduğu veriler ve görüşlerine referans veren bazı örnekler için: Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler* (1978; İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2006), 33; Oya Silier, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981), 9-10; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981), 225. Öte yandan, Rozaliyev de Türkiye'den önemli bazı yazarların araştırmalarından kapsamlı bir şekilde faydalanmıştır. Bu bağlamda, etkileşimin karşılıklı olduğunu söylemek mümkündür: İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı Bir Milli İktisat Tetkiki* (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934); İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiyede Zirai Kooperatif Hareketi*

se, 1990'larda siyasi konjonktürün hem dünyada hem de Türkiye'de sol ve Marksizm aleyhine dönmesiyle birlikte, neredeyse tamamen unutulmuştur. Komünizm/Marksizmin eskisi kadar ciddi bir tehdit olarak görülmediği ve iktisat tarihinin yavaş yavaş kendisine daha fazla yer bulmaya başladığı daha sonraki süreçte bile, Türkiye iktisat tarihi üzerine yapılan çalışmalarda Rozaliyev ismine rastlamak hala oldukça güçtür.[10] Bu yazının temel amacı ise bahsi geçen çalışmaların ana noktalarını ortaya koyarak uzun bir süredir literatür tarafından ihmal edilen bu iktisat tarihçisini yeniden gündeme getirmektir. Böylece, Yuri Nikolayeviç Rozaliyev'in mirasının güncel Türkiye tarihiyle ilgili çalışmalara ne gibi katkılar sunabileceği -veya sunamayacağı- de tartışmaya açılmaktadır.

Rozaliyev'in incelemek istediğimiz ilk çalışması, Erken Cumhuriyet döneminden 27 Mayıs dönemine kadar Türkiye'deki sermaye birikiminin kendine özgü dinamiklerini, sınıf çatışmaları ve siyasal iktidarın dönemin sınıflarıyla kurduğu ilişkiler üzerinden analiz eden *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)*'dir. Keza, bu çalışmada kurulan tarihsel anlatının, Rozaliyev'in ele alınacak diğer eserlerinin de ana çerçevesini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu çalışmaya bakıldığında ise ilk olarak, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve 1923 sonrası Türkiye'deki toprak mülkiyetiyle ilgili verilen istatistikler göze çarpmaktadır. Bu istatistiklere göre, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, kırsal nüfusun yüzde 1'ine tekabül eden büyük toprak sahipleri, toprağın yüzde 39,3'üne sahipken; nüfusun yüzde 4'üne karşılık gelen küçük toprak ağaları ve zengin köylüler, toprağın yüzde 26,2'sine sahiplerdi. Geriye kalan yaklaşık yüzde 95'lik yoksul köylü sınıfı ise toprağın ancak yüzde 34,5'lik kısmını işletebilmekteydi, nitekim, 1923 sonrasında da büyük toprak sahipleri lehine olan bu durum büyük ölçüde korunmuştur. 1920'lerin sonu 30'ların başında, azınlıkta olan büyük toprak sahipleri, ekilebilir toprakların yüzde 40-50'sini ellerinde bulundururken, kırsal nüfusun yaklaşık yüzde 65-70'ini oluşturan yoksul köylüler ise toprağın yalnızca yüzde 5-10'unu kullanabilmekteydi. Toprak dağılımının böyle olduğu bir ortamda ise büyük toprak sahiplerinin lehine olan feodal ilişkilerin devam etmesi de kaçınılmaz hale gelmekteydi. Zira, ortakçılık köylü emeğinin sömürülmesinde başat bir role sahipken, kırsal bölgede tefecilik ve yarı-feodal

(İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1932); Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı* (İstanbul: Bozkurt Matbaası, 1935).

[10] Yine de hatırlatmak gerekir ki Rozaliyev'in araştırmalarında referans verdiği, hatta ortak yayınlar yaptığı bazı Sovyet araştırmacılarının 1980 sonrası dönemde bile, Türkiye'de düzenlenen önemli konferanslarda ve sempozyumlarda bildirilerinin olması son derece ilginçtir: Piotr P. Moiseyev, "Kemal Atatürk ve Sovyet Türk Ekonomik İşbirliği," *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Ankara* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988); Piotr P. Moiseyev, "Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu," *XI. Türk Tarih Kongresi, 5–9 Eylül 1990, Cilt III* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994); İ. Velibeyoğlu Alibekov, "1923 Yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri," *2. Uluslararası Atatürk Sempozyumu, Bildiriler, 9–11 Eylül 1991* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1996).

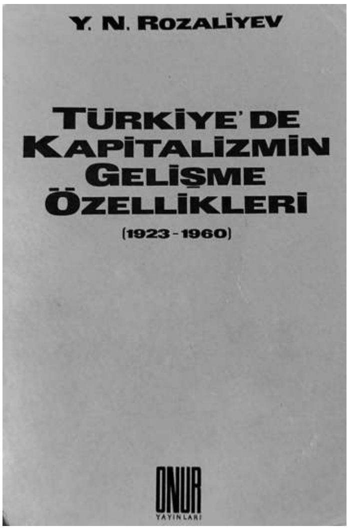

Rozaliyev, Yuri Nikolayeviç. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960).* Ankara: Onur Yayınları, 1978. Hikmet Kıvılcımlı'nın Rozaliyev ve özellikle bu kitap üzerindeki etkisini doğrudan Hüseyin Hasançebi'nin anısından aktarmak gerekirse: TSİP ve TKP heyetleri olarak Moskova'da, 1988 yılı eylül ayında, SBKP'nin şahitliği altında bir araya geldik. Akademi'deki tartışma toplantılarından birine Yuri Nikolayeviç Rozaliyev isimli bir akademisyen geldi. "Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri" isimli kitabı Türkçeye çevrilmişti, okumuştuk. Dr Hikmet Kıvılcımlı'nın Türkiye kapitalizmi üzerine geliştirdiği tezlerini aynen savunuyordu. [Kaynak: https://kizilcik.org/kultur-anma/1576-tkp-nin-hikmet-k-v-lc-ml-duesmanl-g-tsi-p-in-doktorculugu-ve-tektas-agaoglu]

ilişkiler, 1923 sonrasında da gücünü kaybetmeden devam etmiştir.[11] Diğer yandan, belirli bölgelerde kapitalistleşen ve genişletilmiş meta üretimine başlayan büyük toprak sahiplerinden söz etmek de mümkündür. Özellikle, İzmir ve Aydın başta olmak üzere, Ege bölgesinde sayıları 100 bine varan mevsimlik işçilerin emeği kullanılırken benzer şekilde yine Batı ve Güneybatı bölgelerinde 250 bin civarı ücretli tarım işçisi büyük çiftliklerde çalışmaktaydı.[12]

Çalışmada, Rozaliyev'in üzerinde durduğu ikinci kritik nokta ise Erken Cumhuriyet dönemi yönetici kadrosunun yabancı sermayeyle kurduğu çok katmanlı ilişkidir. Her ne kadar yönetici elitin görünürdeki temel gayesi, milli mücadeleden sonra, ülkedeki yabancı sermayenin zayıflatılması ve milli bir burjuvazi inşası olsa da bu amaçların ne ölçüde samimi olduğu şüphelidir. Henüz rejimin temelleri yeni kurulurken düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'ndeki bazı söylemler, bu çerçevede anlam kazanmaktadır. Mustafa Kemal'in bu kongrede yabancı sermayeyi ülkeye doğrudan davet etmesi ve ülkeyi "zenginler ülkesi" haline getirmenin, yeni yönetimin temel hedefi olduğu yönündeki sözleri dikkat çekicidir. Keza, Balıkesir'de yaptığı eski bir konuşmada ise, servet düşmanı olmadığını ve ülkenin daha fazla milyarder yetiştirmesi gerektiğini belirtmiştir.[13] Dolayısıyla, Rozaliyev, yeni rejimin en başından beri servet dostu bir rejim olduğunun altını çizmektedir. Gerçekten de yeni rejim, ülke içindeki sermayede de oyunu küçük girişimciden ziyade, büyük sermayedarın lehine kullanmıştır. Bu bağlamda, Rozaliyev milli burjuvaziyi geliştirmeye yönelik politikaların arkasındaki eşitsizliğe değinmekten de geri kalmamaktadır. 27 Mayıs 1927 tarihinde

[11] Rozaliyev, *Kapitalizmin Gelişme Özellikleri*, 23-28.
[12] Rozaliyev, *Kapitalizmin Gelişme Özellikleri*, 34-35.
[13] *A.g.e.*, 56-58.

çıkan Sanayi Teşvik Kanunu, işletmeleri sahip oldukları makinelerin beygirgücü ve istihdam sayılarına göre tasnif edilmekteydi. Bu çerçevede, yasa her ne kadar bu işletmelere maddi destek ve teşvik amacıyla çıkarılmış olsa da esas itibariyle büyük işletmeleri desteklemişti. Örneğin, yasanın getirdiği sınıflandırmada en yukarıda kalan işletmeler, vergi muafiyetleri ve taşımacılık faaliyetlerindeki indirimlerden faydalanmışlardı.[14] Ayrıca, dokumacılık sektörüne daha yakından bakıldığında, rejimin hem yabancı sermayeyle kurduğu hem de içerdeki büyük sermayedarlarla kurduğu bu yakın ilişki daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Oriental Carpet Manufacturing Company ve Eastern Carpet Company örneklerinde olduğu gibi 1930'lara kadar, yabancı sermaye dokumacılık sektöründe önde gelen aktör olarak kalmaya devam etmiştir. Dahası, halı üreticileri, ürünlerini bu şirketlere satmak zorunda bırakılmalarının yanı sıra, yabancı sermaye, yerel tüccar/tefeci sermayesi ile iş birliği yaparak küçük üreticileri, borçlandırma gibi mekanizmalarla kendisine bağlamanın çeşitli yollarını bulabiliyordu. Ayrıca, 1930'lardan itibaren faaliyetlerine devam eden ve 1953 yılında Türkiye'nin en büyük tekstil işletmesine sahip olacak Çolakzadeler gibi aileler, Denizli ve Uşak gibi dokumacılık için hayati öneme sahip yerlerde üretimi kontrol altına alabiliyorlardı.[15]

Erken Cumhuriyet dönemindeki kapitalist ilişkilerin gelişmesi bağlamında, kitabın belki de en detaylı şekilde analiz ettiği mesele, bankaların bu süreçteki rolüdür. 1 Haziran 1926 tarihli Bankalar Kanunu, bu çerçevede önemli bir yere sahip olmuştur. Çalışmanın önceki bölümlerinde ele alındığı gibi, burada da karşımıza, yeni rejimin yabancı sermayeyle ilgili düzenlemeleri çıkmaktadır. Bankalar Kanunu'nun 3. ve 4. maddeleri, yabancı bankaların, Bakanlar Kurulu ve Maliye Bakanlığı tarafından denetlenmesini zorunlu kılmakta; diğer yandan, küçük bankaların tasarruf mevduatlarına sınır getirilmesine yönelik maddeleri de devreye sokmaktaydı. Bu çerçevede, yarım milyondan daha az sermayeye sahip olan bankaların tasarruf mevduatlarının, sermayelerinin üç katını geçmeleri engellenirken; daha büyük sermayelere sahip bankalar için bu sınır çok daha esnek olabilmekteydi.[16] Devlet, böylece hem ülkede dolaşan sermaye üzerinde hakimiyet sağlamakta hem de bir kez daha büyük sermayenin lehine, sermayenin merkezileşmesinin önünü açabilmekteydi. Ancak, Rozaliyev'in yazdıklarından çıkan belki de daha önemli sonuç ise devletin bu meselede, yalnızca piyasa mekanizmalarının kurallarını belirleyen değil, bizzat bir şirket olarak kendisini konumlandırmasıdır. Elbette, İş Bankası'nın bu bağlamda özel bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Konuyla ilgili Rozaliyev'in 20 Temmuz 1960 tarihli *Akis Dergisi*'ne referans verdiği yeri doğrudan dergiden aktaracak olursak[17]:

> …Atatürk'ün zihninde milli bir banka kurma projesi gelişiyordu. Elde bankacılıktan anlayan tek kişi olarak Deutsche Bank'ın eski memuru vardı. Atatürk, İş Bankası'nın başına Celal Bey'i getirdi ve ona elinden geldi-

[14] *A.g.e.*, 71-72.
[15] *A.g.e.*, 94-97.
[16] *A.g.e.*, 104-105.
[17] *Akis Dergisi*, 20 Temmuz 1960, 16.

ği kadar yardım etti. Bayar tam sekiz yıl bankanın başında kaldı. İş Bankası'nın gelişmesinde bir payı olduğunu inkâr etmek de doğru değildir. 1928 yılında İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey kabineden ayrıldığında, İsmet Paşa'nın isteği üzerine İktisat Vekilliğine Celal Bayar getirildi. Ancak bu sırada bir "İş Bankası Grubu" teşekkül etmişti ki, bunlar devrin fırsatçılarıydı. Bayar, bütün siyaset hayatı boyunca bu zümrenin temsilcisi oldu ve onları daima korudu; büyük kazançlar sağlamalarına hem göz yumdu hem de teşvik etti… Bayar'ın hayatında bir değişiklik yoktur. Başına gemici kasketini geçirip kotralarda sefa sürmek, Moda Kulübü'nde eğlenmek, manevralarda asker kıyafetiyle görünmek Başbakan'ın en büyük zevkleridir. Bu sırada "İş Bankası Grubu" harıl harıl menfaat sağlamakla meşguldü. Cumhuriyet devrinin büyük rezaletlerinden her birinin altında mutlaka Celal Bayar'ın adı gizlidir.

Dolayısıyla, Rozaliyev'e göre, devlet hem siyasi gücünü kullanarak kendisine yakın kişileri zengin etmekte hem de vergiler aracılığıyla halktan alınan paranın, piyasada başarısız olan sermayedarlar lehine aktarımını gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda, kamulaştırma faaliyetleri bile emekçilerin çıkarından ziyade, büyük sermayedarların lehine sonuçlanmaktaydı. Kamulaştırma sürecinde, özel sektörden alınan işletmelerin makinaları, amortismanları, ortalama karları ve diğer unsurlarının bedelleri, büyük bir titizlikle hesaplanmakta ve ilgili sermayedarlara tahsis edilmekteydi. Dahası, İkinci Dünya Savaşından sonra da İş Bankası başta olmak üzere, büyük bankalar lehine sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması da aynı şekilde devam etmiştir. 1955 yılında, 1 milyon liradan daha az gelir elde eden şirketlerin gelirleri tüm gelirin yüzde 33'üne denk gelirken, 1957 yılında bu oran, yüzde 24'e gerilemiştir.[18] Benzer şekilde, Rozaliyev'e göre, büyük devlet bankaları ve sanayi şirketlerinin neredeyse birbirinden ayrılamaz bir bütün haline gelmeleri ve tekelleşme süreçleri de bu dönemde hız kazanmıştır. Örneğin, 1952 yılında kurulan Denizcilik Bankası, hisse senetleri vasıtasıyla devlet tarafından finanse edilmiş ve bu iş birliğinin sonucunda 1950'lerin sonuna gelindiğinde, çok sayıda geminin sahip olmuş ve aktiflerinin toplamı yaklaşık 1 milyar lirayı bulan bir işletme haline gelmiştir.[19]

Kitapla ilgili değinmek istediğimiz son nokta ise Erken Cumhuriyet döneminde sanayiye yapılan Sovyet yardımları meselesidir. Dönemin Sovyet etkisini gözler önüne seren rakamlara göre[20]:

> Sovyetler Birliği'nin yardımıyla, bu program, temel olarak uygulanmıştır. 1939'da plan gereği Kütahya'daki seramik fabrikası (yılda 400 ton fayans, porselen ve seramik üretim gücünde), Sivas'taki çimento fabrikası (yılda 90 bin ton çimento) ve Malatya'daki pamuklu dokuma fabrikası (yılda 3 milyon m^2 dokuma ve 800 ton iplik) inşaatları sürüyordu. Diğer kuruluşlar 1939 yılına değin işletmeye açılmışlardı. Bu kuruluşlar şunlardır: Kay-

[18] Rozaliyev, *Kapitalizmin Gelişme Özellikleri*, 211.
[19] *A.g.e.*, 226-227.
[20] *A.g.e.*, 158-159.

seri tekstil kombinası (3 bin işçi, yılda 30 milyon m² pamuklu dokuma üretim gücünde), Nazilli tekstil kombinası (2 bin işçi, yılda 20 milyon m² dokuma), Ereğli'deki keten fabrikası (800 işçi, 3 milyon m² dokuma ve 600 ton iplik), Bakırköy'de pamuklu dokuma fabrikası (yeniden inşa edilmiş ve genişletilmiştir, 800 işçi, yılda 5 milyon m² keten ve bin ton iplik), Keçiborlu'da kükürt (sülfürik) fabrikası (165 işçi, yılda 4 bin ton kükürt), İzmit'te iki kağıt fabrikası (1.200 işçi, yılda 24 bin ton kağıt) ve gene bu kentte selüloz fabrikası, Zonguldak'ta antrasit fabrikası (600 işçi ve yılda 60 bin ton kok), Paşabahçe'de cam fabrikası (500 işçi, yılda 60 bin ton cam işleri), Isparta'da gül yağı fabrikası (80 işçi ve yılda 100 kg yağ), Gemlik'te yapay ipek fabrikası (500 işçi, yılda 300 ton yapay ipek), Bursa'da yün ipliği fabrikası (1.000 işçi, 1.000 ton iplik), Karabük'te demir-çelik kombinasının bir bölümü (3 bin işçi, yılda 180 bin ton çelik).

Nitekim, Rozaliyev'e göre, boyutları yukarıda bahsedildiği kadar fazla olan Sovyet desteğiyle kurulan bu tesislerin gelişmesi, özel sektördeki muadillerine göre çok daha hızlı olmaktaydı. Keza, 1930lar boyunca iki ülkenin ilişkisi bununla da sınırlı kalmadı, Sovyetlerden gelen uzmanlar, Türkiye'nin sanayi üretiminin örgütlenmesinde önemli roller almıştı ve başka kredi protokolleri de gündeme gelmişti. Ancak burada esas altı çizilmesi gereken nokta, iki ülke arasındaki ilişkilerin hiçbir zaman pürüzsüz olmamasıdır. Örneğin, CHP içinde devletçilik ilkesine muhalif olan bazı kişiler, Sovyetlerden alınan ekonomik desteğe de olumsuz bakmakta ve bu desteklerle temelleri atılan işletmelerin inşaatlarını durdurmaya çabalamaktaydılar.[21] Sadece bu örnekten yola çıkarak büyük genellemeler yapmak mümkün olmasa da Batı sermayesiyle yerel güç odaklarının kurduğu ilişki de göz önüne alındığında, o dönemden itibaren Türkiye'nin hangi kutupta yer alacağının izlerinin görülmeye başlandığı söylenebilir.

1960 ve sonrasındaki sürece odaklanması bakımından, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)*'nin devamı niteliğinde olan çalışması *Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadelesi*'dir. Önceki çalışmada olduğu gibi, Rozaliyev, toprak meselesini tartışmaya açarak analizine başlamaktadır. Piotr P. Moiseyev'in kavramsal çerçevesi ve verilerine dayanarak, 1960 sonrası dönemde de topraksız veya elinde 5 hektar topraktan daha azına sahip ailelerin ekilebilir toprağın yalnızca yüzde 27,3'ünü işlerken; büyük toprak sahipleri ve zengin köylüleri oluşturan yüzde 12,4'lük kesimin ise toprağın yüzde 45,86'sını kontrol ettiklerini öne sürmektedir.[22] Bu anlamıyla, toprağın belirli kesimlerin elinde olduğu Prusya tipi

[21] *A.g.e.*, 177-180.

[22] Bu yazının kapsamının dışında olsa da burada Rozaliyev'in başka yerlerde de çalışmalarına sıkça referans verdiği, Moiseyev'in editörlüğünü yaptığı ve kendisi dışında 4 Sovyet araştırmacının katkılarıyla oluşan bir çalışmanın varlığından bahsetmek faydalı olabilir: Piotr P. Moiseev, ed., *Ekonomicheskoe razvitie sovremennoĭ Turtsii: Sbornik stateĭ* (Çağdaş Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi: Makaleler Derlemesi) (Moskova: Nauka, 1983). Bu derleme kitapta, yalnızca Türkiye'deki tarımsal ve sanayi yapıya dair önemli verilere değil aynı zamanda Türkiye'deki kapitalizmin gelişimine dair önemli katkılar sunan eleştirel kuramsal yazılar da bulunmaktadır.

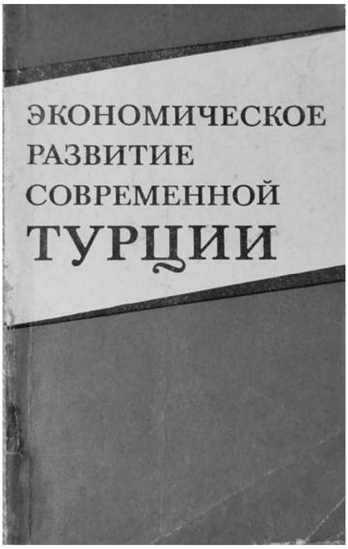

Moiseyev, Piotr P. (ed.) *Ekonomicheskoe razvitie sovremennoĭ Turtsii: Sbornik stateĭ* (Çağdaş Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi: Makaleler Derlemesi). Moskova: Nauka, 1983.

gelişme yolundan, toprağın tabana yayıldığı Amerikan tipi gelişmeye geçiş için gerekli olan radikal toprak reformunun hayata geçirilmediğinin altını çizmektedir. Bu durum da tahmin edilenin aksine, Türkiye'deki burjuvazinin zayıf ve kaypak davranmadığını, aksine sınıf çıkarlarını koruyabildiğini gözler önüne sermektedir.[23] Dahası Rozaliyev'e göre, 27 Mayıs Darbesi, küçük/orta ve büyük sermaye arasındaki çelişkinin nihai sonucu olmasına ve başlangıçta büyük sermaye aleyhine bir atmosfer oluşmasına rağmen, tarımsal yapıda olduğu gibi sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinde de süreklilik devam etmiştir. Bu duruma dair sunduğu verileri ve analizini doğrudan aktaracak olursak[24]:

> …Türk iktisatçısı 2692 şirketin kârı ile ilgili bilgiyi kullanmış ve 1962'de bunların net kârlarının 1.323.000.000 lira olduğunu açıklamıştır. Fakat bütün şirketler aynı kâr düzeyine sahip değildi. "Sermaye açısından en büyük şirketler 323 tane olup, net gelirleri 1.100.000.000 liraydı." Başka bir deyişle, Türk iktisatçısı, "2692 şirketten sadece 323'ünün kârı 1 milyardan fazlayken, geri kalan 2.369 tanesi yalnız 223 milyon lira kâr etmektedir," diyordu. Yani, 1962'de bütün Türk şirketlerinin %12'si, aktif sermayenin tüm net kârının %83'ünü elde ediyordu. Bu rakamlar, Türkiye'de aktif sermayenin önemli derecede yoğunlaştığını ve merkezileştiğini göstermekte, burjuvaziye giden kârın kaymağını alan büyük sermayenin ekonomik üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Türk iktisatçısı tarafından verilen bilgiler, Türkiye'de kapitalistler arası keskin bir rekabetin sonuçlarını gösteren gerçek bir ekonomik tabloyu gözler önüne sermekte, büyük sermayenin küçük ve orta burjuvaziyi nasıl boğduğunu açıklamaktadır.

İş Bankası'nın sermaye birikimindeki pozisyonunun, darbe sonrası daha da sağlamlaşarak devam ettiğini iddia etmek mümkündür[25]:

> 1963 yılında İş Bankası'nın net kârı, hesaplamalarımıza göre, Türkiye özel ticaret bankalarının toplam net kârının %66'sı kadardı. Görülüyor ki İş Bankası, Devrim'den sonra durumunu sadece korumakla kalmamış, yerini sağlamlaştırmıştır da. İş Bankası yönetim kurulu raporlarının daha sıkı

[23] Rozaliyev, *Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadelesi*, 102-106.
[24] Rozaliyev, *Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadelesi*, 152-153.
[25] *A.g.e.*, 158-160.

bir incelemesi, bankanın faaliyetlerinin; ABD, Batı Almanya, Fransa ve İtalya'nın emperyalist tekelleri ile gittikçe artan sıkı bir iş birliğine girmesiyle asalaklaştığını gösterecektir. Her şeyden önce, İş Bankası'nın elinde gittikçe çoğalan bir mevduat birikmiştir. Raporları derleyenlerin de belirttiği gibi, bir yıl içinde (Aralık 1961-Aralık 1962) Bankadaki mevduat %15,2 oranında yükselmiş, 2.540,1 milyon lirayı bulmuştur. 1963'te bankadaki bütün mevduat yaklaşık 2.773,3 milyon liraya, 1964'te ise yaklaşık 3.265,5 milyon liraya yükselmiş; yani önceki yıla göre %17,7 oranında bir artış göstermiştir.

Çalışmada, 1960 sonrası emeğin durumuna da yer verilmiştir. 1964 yılındaki verilere göre, bir yandan nüfusun yaklaşık yüzde 70'ine tekabül eden az topraklı köylüler ve tarım işçileri milli gelirin yalnızca yüzde 20'sini elde edebilirlerken; nüfusun yüzde 2'sini oluşturan büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve sanayiciler ise milli gelirin yüzde 45'ine sahiplerdi[26]. Buna karşılık, devlet memurlarının yarısının maaşı, kalifiye bir işçinin maaşına denk düşmekte, bu durum ise

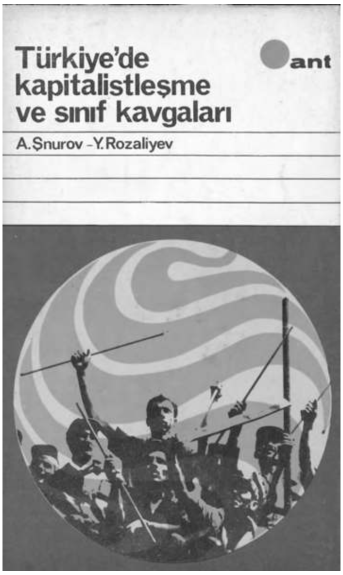

Rozaliyev, Yuri Nikolayeviç. *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları*, A. Şnurov ve Y. Rozaliyev. İstanbul: Ant Yayınları, 1970.
Rozaliyev, Yuri Nikolayeviç. *Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri*. İstanbul: Belge Yayınları, 1979.
Rozaliyev'in yazısı, aslında 1970 yılında Ant Yayınları tarafından yayımlanan ve Şnurov ile Rozaliyev'in iki ayrı yazısının bir araya getirildiği Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları adlı kitaın içinde yayımlanmıştır. Bu kitap ise Rozaliyev'in bu yazısının daha sonra tek başına bir kitap olarak basılmış halidir.

[26] *A.g.e.*, 197-198.

şikayetçi olan memurların küçük burjuva radikalizmine doğru kaymalarına neden olmaktaydı.[27]

Öte yandan, Rozaliyev'in Türkiye'deki emeğin durumuna dair bu tespitlerine rağmen, buraya kadar bahsi geçen her iki eserde de daha çok yapısal meselelere odaklanılmış, Erken Cumhuriyet döneminden 1960 sonrasına kadar emeğin, nasıl disiplin altına alındığı ve hangi sömürü mekanizmalarına eklemlendiği gibi daha mikro ölçekli konular detaylı bir şekilde tartışılmamıştır. Bu bağlamda, konuyu ele alan esas çalışma ise *Türkiye Sanayi Proletaryası*'dır. Çalışmayla ilgili dikkat çekici ilk nokta, 8 Haziran 1936 tarihinde kabul edilen 3008 sayılı İş Kanunu ile ilgili öne sürülen argümanlardır.[28] Rozaliyev'e göre, bu kanunun yayınlanmasıyla birlikte, işçi, işveren, iş anlaşması, işe alınma ve işe son verme gibi kavramlar yeniden tanımlanıyor, dolayısıyla Türkiye'deki işçi sınıfının sömürülme biçimi dizayn ediliyordu.[29] Ancak, daha da önemlisi "güvenlik" söyleminin devreye sokulması gibi -Rozaliyev'in tabiriyle polisçe- mekanizmalar sayesinde, istihdamın yapısı sermaye lehine yeniden şekillendiriliyor ve emek disiplin altına alınıyordu[30]:

> Bu kanun bir de işçilerin "güvenlik derecesi" hakkında anketlerin tutulmasını mecbur ediyor. Anketlerde ise işçilerin üretimdeki hal ve gidişatı kaydediliyor. Aslında bu kanun maddeleri ile, kendi haklarını korumak isteyen işçilerin kara listelerinin hazırlanması isteniliyor. Bunu gayet açık olarak, tanınmış Alman "sosyoloji profesörü" Kessler belirtiyor. Kessler'e göre, politik güvenlilik ve sağlamlık hakkındaki anketler müteşebbislere "çalışmak için bütün hakları elinde olan işçilerin" işyerlerine alınması için imkân vermektedir. Ama profesör efendi, aynı yazısında işçilerin bu gibi, polisçe tanzim olunan güvenlikleri hakkındaki belgeleri nefretle reddettiklerini kabul etmek zorunda kalıyor. İş Kanunu işçinin ücretinden yapılan ceza kesintileri ve diğer kesintileri aynen bırakıp, yalnız ücretlerinden yapılacak kesintilerin resmi azamisini tespit ediyor. İş kanununun uygulanması kontrolünü yapanlar, aslında birer polis ajanı haline getirilen Çalışma Bakanlığı'nın birtakım memurlarıdır. Memurların başlıca görevleri "üretim müesseselerinin normal çalışması-

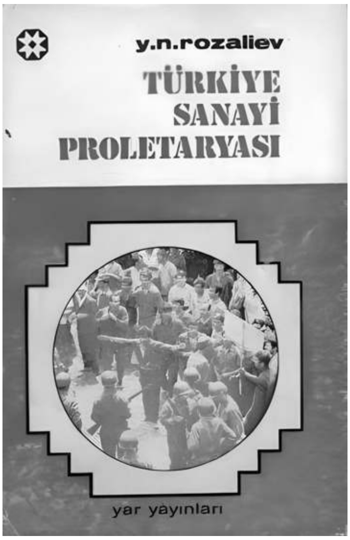

Rozaliyev, Yuri Nikolayeviç. *Türkiye Sanayi Proletaryası*. İstanbul: Yar Yayınları, 1974.)

[27] *A.g.e.*, 201-202.
[28] *T.C. Resmi Gazete*, 15 Haziran 1936, sayı 3330.
[29] Rozaliyev, *Türkiye'de Sanayi Proletaryası*, 84.
[30] Rozaliyev, *Türkiye'de Sanayi Proletaryası*, 86-87.

> nın temin edilmesidir". "Normal" iş bozguna uğrar uğramaz bu memurlar aldıkları talimat üzerine durumu derhal polise bildirmek zorundadır. Polis ise gereken tedbirleri alıyor. Bu tedbirlerin ne biçim olduğunu ve kime karşı uygulandığını tahmin etmek zor değildir.

Nitekim Rozaliyev, kanunun, işgünü üzerinde de üstü kapalı müdahalelerin olduğu kanısını taşımaktadır. Bu çerçevede, kanun, kağıt üzerinde iş yükünü haftalık 48 saatle sınırlamış olsa da pratikte bu tarz bir sınırlama söz konusu olmamıştır. 37. madde, ülkenin ekonomisi için "yararlı" olduğu gerekçesiyle "mesai harici çalışma" kategorisi altında iş gününü uzatmanın önü açmakta; 99. madde ise seferberlik zamanlarını bahane göstererek Bakanlar Kurulu'na işçinin azami çalışma gücüne göre iş gününü uzatma yetkisi vermekteydi. Dahası, 1 Ağustos 1937 tarihinde yürürlüğe giren talimatın 14. Maddesi ise, İş Kanunu'nun 99. maddesinin rahatça uygulanması için polis güçlerini görevlendirmekteydi.[31] Buna karşılık, savaş zamanında işgününe dair düzenlemeler daha da sertleşmiştir. 20738 kararname numaralı 3 Kasım 1943 tarihli İş Müddetleri Nizamnamesi'nde[32], 1936 İş Kanunu'nun aksine, 48 saatlik iş haftasını, "esas" olarak değil; "normal iş zamanı" olarak kabul edilmiştir.[33] Böylece, sermaye birikimi için gerekli görülen çalışma süresinin uzatılmasının yasal çerçevesi, daha da esnekleştirilmiştir.

Erken Cumhuriyet dönemindeki artık değer artırmanın yolu, yalnızca iş gününe müdahaleyle de sınırlı kalmamıştır. Rejim tarafından işçilere bir lütuf gibi gösterilen ücretlerin ayni şekilde ödenmesinin arkasındaki mantığı[34], Rozaliyev, Lenin'den alıntı yaparak şu şekilde dile getirmektedir[35]:

> İşçilere ücretleri ayniyatla öderken, Türkiye burjuvazisi işçilerine üstün bir lütufta bulunduğunu iddia eder. Bu amaçla basın ve hatta resmî belgeler, Türkiye'de ücretlerin bir kısmının ayniyatla ödenmesini "sosyal yardım" olarak nitelendirir. Burjuvazinin bu gibi davranışları hakkında V. I. Lenin'in başka bir sözünü daha aktarmadan kendimizi alıkoyamıyoruz: "Çok defa fabrikatör, yanında çalışan işçileri aldatarak kendisini onların velinimeti ve hamisi olarak göstermekten hiç çekinmez; değersiz bir sadaka ya da sahtekârca vaatlerle sömürüsünü iyice örtbas etmeye çalışır." Lenin'in bu sözleri, Türkiye'de ücretlerin bir kısmının ayniyatla ödenmesinin niteliğini ortaya çıkarıyor. Ayniyatla ücretlerin bir kısmının ödenmesinin en yaygın biçimi (özellikle devlet müesseselerinde), işçilere öğle yemeklerinin veya ekmeğin verilmesi, iş tulumlarının dağıtılması (çoğu zaman iş tulumlarının tutarı da işçinin ücretine dahil ediliyor), bir kısmının

[31] *A.g.e.*, 90.

[32] *T.C. Resmî Gazete*, 3 Kasım 1943, sayı 5546

[33] *A.g.e.*, 94.

[34] Kanunda geçen ayni ödeme sistemini, işçinin kendi emek gücü üzerindeki mülkiyetini kaybetmesi üzerinden ele alan güncel bir çalışma için: Alp Yücel Kaya, "1936 İş Kanunu'nun 27. Maddesi Kanunun Niteliği Hakkında Bize Ne Anlatıyor?", *Modernizmin Yansımaları: 30'lu Yıllarda Türkiye*, ed. F. Barbaros ve E. V. Zürcher (Ankara: Efil Yayınevi, 2024).

[35] *A.g.e.*, 142.

ise fabrika mamulleriyle, örneğin tütün fabrikalarında sigaralarla ödenmesi, işçiye "lojmanlar" temin edilmesidir.

Benzer şekilde, iş güvenliği ve işçilere yapılan maddi destekler açısından da yeni rejimin karnesinin pek de parlak olduğunu iddia etmek mümkün değildir.[36] 1945 sonrası, işçi sigortasına dair bir dizi düzenleme yapılmış ancak bu düzenlemelerde, iş kazası tanımının kapsamının dar olması ve sermayedar lehine esnek olmasından mütevellit, emekçilere yapılan destek son derece yetersiz kalmıştır.[37] Sağlık durumu iyi olmayan işçiler için de durumun farklı olduğunu öne sürmek kolay değildir. Rozaliyev, her fırsatta işçi aleyhine dönme esnekliğini gösterebilen düzenlemelerin karşısında, sağlık durumu iyi olmayan emekçilerin durumunu şöyle özetlemektedir[38]:

> …Türkiye'nin kapitalistlerine, kanun marifetiyle, zaten gülünç derecede düşük olan yardımları hiçe indirme imkânı veriliyor. Bunun bahanesi de "işçilerin kendi ihmalkârlığı yüzünden olan hastalıklardır." Bir işçi, devamlı olarak aidatını ödemiş, "kasıtlı" hastalanmamış ve kanunun bütün gereklerini yerine getirmişse; hastalığın 4. gününden başlamak üzere ücretinin %50'si oranında yardım alabiliyor. Ancak işçi, 15 günden fazla hasta olursa, o zaman bu yardım hastalığın ilk üç günü için de ayrıca ödeniyor. İşçinin hastalığı 15 günden az sürerse, sigorta hükümlerini tespit edenler, işçinin hastalanmasından başlamak üzere ilk üç gün için bir hayli "büyük tasarruf" elde ediyorlar.

Rozaliyev'in buraya kadar ele alınan çalışmalarının, güncel literatüre hangi açılardan katkı sunabileceğini tartışmaya açmadan önce, eserlerin eleştiriye açık olan noktalarına değinmek faydalı olabilir. Eleştirilebilecek ilk noktanın, ele alınan çalışmaların tarihsel gelişim hakkında benimsediği paradigmayla ilişkili olduğu kanaatindeyiz. Türkiye'deki yaygın küçük imalat üretiminin ve kırdaki feodal üretim ilişkilerinin, olgun bir sanayi kapitalizminin ortaya çıkmasında engel olduğu varsayımı, ele aldığımız çalışmalarda, yer yer üstü açık ve kimi zaman ise üstü kapalı olarak benimsenmiştir. Bu varsayıma paralel olarak kapitalizmin gelişim dinamiklerini analiz ederken Rozaliyev, izlenmesi gereken zorunlu tarihsel aşamaların olduğunu ima etmektedir. Bugün için bu tarz bir ilerlemeci/lineer tarih paradigmasını takip etmenin imkanı pek de mümkün değildir. Özellikle, Avrupa dışındaki bölgelerin birbirinden son derece farklı kapitalist gelişme dinamiklerini inceleyen güncel çalışmalara bakıldığında, bu tarz bir pa-

---

[36] Daha sonraki mevzuatların sosyal güvenlik sisteminin sınırları da 3008 sayılı İş Kanunu'yla çizildiği iddia edilebilir. Keza, 1945'te 4772 sayılı İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası Kanunu ve aynı yıl kurulan İşçi Sigortaları Kurumu, bu kanunda kağıt üzerinde bulunan sosyal sigorta sisteminin uygulamaya geçirilmesi olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede, mevzuatların dönüşümünü daha geniş bir bağlamda değerlendirmek için Resul Kurt'un çalışmalarına bakılabilir. Örneğin: Resul Kurt, *Sosyal Sigortalarda Denetim ve Özel Bir Denetim Yöntemi Olarak Asgari İşçilik Uygulaması* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999).

[37] *A.g.e.*, 212-218.

[38] *A.g.e.*, 225-226.

radigmayı sürdürmek daha da sorunlu hale gelmektedir. Elbette, Rozaliyev'in çalışmasının kaleme alındığı dönemde, Marksist ilerlemeci (ilkel komünizm-köleci toplum-feodalizm-kapitalizm anlatıları vb.) naif tarih yazımının hâkim olduğunu da unutmamak gerekir.

Eleştirilebilecek ikinci nokta ise çalışmaların olgusal boyutuyla ilişkilidir. Rozaliyev, yabancı sermaye, büyük toprak ağaları ve devlet arasındaki karmaşık ilişkiyi son derece titiz bir şekilde ele almaktadır. Bu anlamıyla, seçkinler arasındaki sınıf içi çatışmalar ve müzakereler, eserlerde önemli bir yere sahiptir. Ancak aynı şeyin sınıflar arasındaki ilişki için geçerli olduğu pek söylenemez. Çalışmalarda, emekçilerin egemen sınıflar tarafından hangi mekanizmalar aracılığıyla sömürüldüğü kapsamlı bir şekilde tartışılsa da emekçi sınıfın, sömürenlere karşı yürüttükleri mücadele ve direnişe dair detaylı bir analize yer açılmamaktadır. Dolayısıyla, sınıflar arası ilişki, çatışmalı bir ilişkiden çok, tek yönlü bir sömürü ilişkisi olarak kategorize edilmektedir. Kısacası, sınıf içi çatışmaları analiz ederken gösterilen hassasiyet sınıflar arasındaki mücadelenin analizinde bulunmamaktadır. Ancak, Erken Cumhuriyet döneminde, özellikle köylülerin, egemen sınıfa karşı farklı mücadele ve direniş pratiklerinin detayları, güncel çalışmalar sayesinde artık bilinmektedir. Çalışmaların olgusal boyutuyla ilgili eleştiriye açık diğer bir nokta ise Sovyetler Birliği'yle ilgili öne sürdüğü tezlerle alakalıdır. Rozaliyev, önceki paragraflarda da gösterildiği üzere, SSCB'nin yardımlarının -özellikle *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)*'da yer alan- Türkiye'nin bağımsızlığını korumaya yönelik olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca, SSCB yardımıyla inşa edilen kurumların, diğerlerine kıyasla çok daha verimli olduğunu savunmaktadır. Rozaliyev'in bu konudaki tezlerinin objektifliği, yazarın içinde bulunduğu konjonktür göz önüne alındığında, ne ölçüde geçerli olup olmadığı tartışmaya açıktır. Ancak, bu durum, Rozaliyev'in dönemin Sovyetler-Türkiye ilişkisine dair yeni çalışmalar için değerli veriler ve tezler öne sürdüğü gerçeğini değiştirmemektedir.

Rozaliyev ismi, uzun bir süredir gölgede kalmış olmasına rağmen[39], kendisinden sonra Türkiye iktisat tarihiyle ilgili kaleme alınan ve literatürde önemli bir yere sahip olan çalışmalarla kıyaslandığında, onun sunduğu verilerin ve yaklaşımın bugün için hala -belki de daha fazla- önemli olduğu fikrini taşımaktayız. Özellikle, Cumhuriyetin ilanını ve daha spesifik olmak gerekirse 1929 Büyük Buhran sonrasındaki süreci, milli burjuvazi ve ekonomi inşa etme yolunda, bir kırılma noktası olarak kabul eden tarih yazımına karşı, Rozaliyev'in çalışmaları, farklı sınıfların kompleks ilişkilerini dahil eden daha renkli bir tablo ortaya koy-

[39] Bu bağlamda, bazı istisnalar için: Nevzat Evrim Önal, "Türkiye'nin İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü," *Memleket Siyaset Yönetim* 5, no. 12 (2010); Nevzat Evrim Önal, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Geçişte Büyük Toprak Sahiplerinin Sınıfsal Rolü ve Dönüşümü," *Middle East Technical University Studies in Development* 39, no. 1 (2012); Yusuf Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (Londra: Bloomsbury Publishing, 2014).

maktadır.[40] Devletçiliğin hakim olarak kabul edildiği 1930'lardaki yabancı sermayenin hangi kanallar üzerinden ülke ekonomisine eklemlendiği meselesine dair verdiği rakamları ve sunduğu argümanları bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.[41] Buna paralel olarak, İş Bankası başta olmak üzere Etibank ve büyük sermaye ile bütünlük derecesinde yakın ilişkileri olan diğer bankaların faaliyetleri ve yeni rejimin büyük toprak sahipleriyle kurduğu ilişkilere dair incelikli analizleri de keza Erken Cumhuriyet döneminin sermaye birikim sürecini daha nüanslı bir şekilde kavramının önünü açmaktadır. Böylelikle, hem Erken Cumhuriyet döneminin sermaye dostu yapısına dair kapsamlı bir tartışmanın hem de Türkiye'de gelişkin bir burjuva sınıfı olmadığı yönünde iddialar ortaya koyan devlet merkezli literatüre karşı, sınıf çatışmalarını -özellikle sınıf içi- ön plana çıkartan bir perspektifin kapısı aralanmaktadır. Ayrıca, 3008 sayılı İş Kanunu ve sonrasındaki düzenlemelere getirdiği yaklaşım, Cumhuriyet'in emekle kurduğu ilişkinin yeniden eleştirel bir şekilde okunmasını da mümkün kılmaktadır. Sonuç olarak, Rozaliyev'in ve belki de onun üzerinden Sovyet tarihçilerinin mirası hakkında yeniden düşünmek[42], hem Türkiye iktisat tarihinin tartışılagelen önemli sorularına ilişkin sınıf temelli alternatif yanıtlar üretme hem de yeni araştırma gündemleri oluşturma potansiyeline sahiptir.

Kaynakça

Akis Dergisi. 20 Temmuz 1960.

Alibekov, İ. Velibeyoğlu. "1923 Yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri." *2. Uluslararası Atatürk Sempozyumu, Bildiriler, 9–11 Eylül 1991.* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1996.

Aralov, Semyon İvanoviç. *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923.* İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008.

Ataöv, Türkkaya. "Sovyetler Birliği'nde Türkoloji çalışmaları." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 27, no. 1 (1972).

---

[40] Elbette, süreci daha geniş bir tarihsel bağlam üzerinden ele almak için Türkiye'de Rozaliyev'den daha fazla söz edilen ancak sınıf temelli analizlerin tarih yazımında geri plana düşmesiyle birlikte son dönemlerde popülerliğini kaybeden ve Rozaliyev'le birlikte yeniden üzerinde düşünülmesi gereken A. D. Noviçev'in çalışmasını da burada anmak gerekir: Aron Davydoviç Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleştirilmesi*, çev. N. Dinçer (Ankara: Onur Yayınları, 1979).

[41] Özellikle, Gündüz Ökçün'ün bu konudaki çalışmasıyla Rozaliyev'i bir arada okumak, son derece verimli bir zemin sağlayabilir: Ahmet Gündüz Ökçün, *1920–1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971).

[42] SSCB Bilimler Akademisi tarafından hazırlanan ve Rozaliyev'in bizzat kendisi olmasa da Moiseyev gibi isimlerin yazılarının da yer aldığı *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi* başlığıyla 1978'de Türkçeye çevrilen çalışmanın, 2024 yılında yeniden yayınlanması bu yöndeki bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Sırasıyla eski ve yeni basımlar için: SSCB Bilimler Akademisi, *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi*, çev. A. Hasanoğlu (İstanbul: Bilim Yayınları, 1978); SSCB Bilimler Akademisi, *Sovyetlerin Gözünden Türkiye Tarihi (1908-1967)* (İstanbul: Yar Yayınları, 2024).

Çetinkaya, Yusuf Doğan. *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey.* Londra: Bloomsbury Publishing, 2014.

Kaya, Alp Yücel. "1936 İş Kanunu'nun 27. Maddesi Kanunun Niteliği Hakkında Bize Ne Anlatıyor?", *Modernizmin Yansımaları: 30'lu Yıllarda Türkiye*, yay. haz. F. Barbaros ve E. V. Zürcher, sayfa aralığı. Ankara: Efil Yayınevi, 2024.

Kıvılcımlı, Hikmet. *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı.* İstanbul: Bozkurt Matbaası, 1935.

Kurt, Resul. *Sosyal Sigortalarda Denetim ve Özel Bir Denetim Yöntemi Olarak Asgari İşçilik Uygulaması.* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.

Küçük, Yalçın. *Türkiye Üzerine Tezler.* 1978. İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2006.

Moiseyev, Piotr P. "Kemal Atatürk ve Sovyet Türk Ekonomik İşbirliği." *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Ankara.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

——, ed. *Ekonomicheskoe razvitie sovremennoĭ Turtsii: Sbornik stateĭ* (Çağdaş Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi: Makaleler Derlemesi). Moskova: Nauka, 1983.

——. "Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu." *XI. Türk Tarih Kongresi, 5–9 Eylül 1990*, Cilt III. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Noviçev, Aron Davydoviç. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleştirilmesi.* Çev. N. Dinçer. Ankara: Onur Yayınları, 1979.

Ökçün, Ahmet Gündüz. *1920–1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye.* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971.

Önal, Nevzat Evrim. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Geçişte Büyük Toprak Sahiplerinin Sınıfsal Rolü ve Dönüşümü." *Middle East Technical University Studies in Development* 39, no. 1 (2012).

——. "Türkiye'nin İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü." *Memleket Siyaset Yönetim* 5, no. 12 (2010).

Rozaliyev, Yuri Nikolayeviç. *Mustafa Kemal Atatürk: Yaşamı ve Siyasal Etkinliklerine İlişkin Deneme.* İstanbul: Multilingual, 1997.

——. "Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadelesi." *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları*, A. Şnurov ve Y. Rozaliyev. İstanbul: Ant Yayınları, 1970.

——. *Türkiye Sanayi Proletaryası.* İstanbul: Yar Yayınları, 1974.

——."Mustafa Suphi." *Mustafa Suphi Kavgası ve Düşünceleri*, Info Türk Ajansı, 1974.

——. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960).* Ankara: Onur Yayınları, 1978.

——. *Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri.* İstanbul: Belge Yayınları, 1979.

Silier, Oya. *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981.

SSCB Bilimler Akademisi. *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi.* Çev. A. Hasanoğlu. İstanbul: Bilim Yayınları, 1978.

——. *Sovyetlerin Gözünden Türkiye Tarihi (1908-1967).* İstanbul: Yar Yayınları, 2024.

Tökin, İsmail Hüsrev. *Türkiye Köy İktisadiyatı Bir Milli İktisat Tetkiki.* İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934.

——. *Türkiyede Zirai Kooperatif Hareketi.* İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1932.

Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti (Tek-Parti) Yönetimi'nin Kurulması 1923 – 1931.* Ankara: Yurt Yayınları, 1981.

Öz: Bu yazı, 1970'lerde Türkiye solunun entelektüel hayatında önemli bir yer tutan, ancak sonraki yıllarda eski popülaritesini yitiren iktisat tarihçisi Yuri Nikolayeviç Rozaliyev'in mira-

sını yeniden gündeme getirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, özellikle Türkçeye çevrilmiş eserleri mercek altına alındığında, Rozaliyev'in Cumhuriyetin başından 1960'lara kadar geçen dönemde tarımsal üretim, yeni rejimin sermayeye kurduğu ilişki ve işçilerin çalışma şartları gibi çeşitli meseleleri çok boyutlu bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Yazının temel iddiası ise bu konu başlıklarına dair sunduğu verilerin ve argümanların güncel Türkiye iktisat tarihi literatürü için önemini koruduğudur. Dolayısıyla, Rozaliyev'e olan ilginin yeniden canlanması hem mevcut literatürün daha eleştirel şekilde değerlendirilmesine hem de gelecekteki çalışmaların alternatif yaklaşımlar geliştirmesine zemin hazırlayabilir.

Anahtar kelimeler: Yuri Nikolayeviç Rozaliyev, Türkiye İktisat Tarihi, Erken Cumhuriyet Dönemi, Türkiye'de Kapitalizm, Emek Tarihi.

Reviving a Forgotten Economic Historian: Yuri Nikolayeviç Rozaliyev and His Studies on Turkey

Abstract: This paper strives to reintroduce the legacy of Yuri Nikolayeviç Rozaliyev, an economic historian who held a crucial place in the intellectual milieu of the left in Turkey in the 1970s but lost his former popularity in the following years. For this purpose, by scrutinizing his studies, particularly those into Turkish, unravel his multifaceted approach to diverse issues from the Early Republican Era to the 1960s, including agricultural production, the nexus between the new political regime and capital, and labor conditions. The paper's main proposition is that the data and arguments he provides on these topics remain notable for the current Turkish economic history literature. Hence, a renewed attention to Rozaliyev can pave the way for both a critical reappraisal of existing literature and the articulation of alternative standpoints in further research.

Keywords: Yuri Nikolayeviç Rozaliyev, Economic History of Turkey, Early Republican Era, Capitalism in Turkey, Labor History.

Efendiler Kapitalizmi: Pamuğun Efendileri, Pamuk Yetiştirme Birliği ve Sudan Plantasyon Sendikası (1902-1913)

Selin ERTİK*

I. Giriş

Braudel, kapitalizmi sadece bir ekonomik sistem olarak görmenin 'hataların en kötüsü" olduğunu söyler. Ona göre kapitalizm yalnızca ekonomik bir sistem değildir; toplumsal düzen sayesinde yaşar ve devletle sıkı bir ilişki içindedir. Kapitalizmin ayakta kaldığı toplumsal düzeni sürdüren kültür de ondan bağımsız değildir. Kültürün korunması, aslında bu kültür içinde varlık gösteren egemen sınıfların da korunması anlamına gelir. Bu bağlamda para, devlet ve kültür hiyerarşileri farklı dönemlerde değişkenlik gösterir. Ancak kesin olan, devlet ile sermayenin "mutlu bir evlilik" sürdürmesidir.[1]

Braudel'in kapitalizme ilişkin bu çok katmanlı yaklaşımı dikkate alındığında, kapitalizm, moderniteyi ve geçmişin sosyo-ekonomik değişimlerini açıklamakta anahtar bir kavramdır ve doğrudan uzun veya kısa fark etmeksizin tek bir cümle ile tanımı yapılamayacak kadar karmaşıktır. Bu karmaşıklığın temel nedeni, kavramın çok kapsayıcı, bütünsel ve muğlak olmasındandır. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında kapitalizm, yalnızca toplumsal eleştirilerin değil, akademik tartışmaların da odağı olmuştur. Kapitalizm; eşitsizlikleri ve gerilimleri barındıran toplumsal süreçler, belirli sözleşmelere dayalı yasal düzenlemeler ve zaman yönetimini öncelikli gören kültürel süreçlerden oluşur. Ağırlıklı olarak ekonomi

---

* ORCID: 0000-0001-6140-6491 / selinertik@gmail.com

Bu çalışma, yazarın Temmuz 2024'te, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda tamamladığı "Pamuk Endüstrisinin Britanya Dış Politikasına Etkisi 1896-1936" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

[1] Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism 15th-18th Century Volume III, The Perspective of the World* (Collins, 1984), 623-24.

dışı koşullara bağımlı olan kapitalizm, farklı toplumsal, kültürel, yasal ve politik bağlamlarda farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır.[2]

Kocka, kapitalizmi üç aşamalı olarak tanımlar. Birinci aşamada, bireysel ve kolektif aktörler, nispeten merkezden bağımsız olarak ve yerel düzeyde iktisadi kararlar alma haklarından yoksundur. İkinci aşamada, ekonomik aktörler piyasalar, fiyatlar, rekabet veya iş birliği, arz ve talep ile mal mübadelesi aracılığıyla yer alır. Bu aşamada kaynakların, ürünlerin ve emeğin metalaştırılması merkezi bir rol oynar; özellikle de emeğin 'özgürleştirilmesi' ön plandadır. Metalaştırma vurgusu, sınıflar arası çatışmaların potansiyel olarak oluşabileceğini gösterir. Üçüncü aşamada sermaye, kapitalist ekonomi için merkezi bir rol üstlenir; birikim ve getirilerin gelecekte daha fazla kazanç sağlamak amacıyla yatırıma dönüştürülmesi, teknolojik gelişme ve büyüme ile ilişkilendirilir. Kâr elde etme ve birikim sağlama başarı ölçütleriyle birlikte belirsizlik ve risk de bu aşamada önem kazanır. Bu üç aşamalı tanım ideal bir model sunmakla birlikte, tarihsel süreçte kapitalizm tüm aşamaları aynı anda göstermez; farklı dönemlerde farklı aşamaların öne çıktığı veya farklı kapitalizm türlerinin bir arada bulunduğu görülür.[3]

Kapitalizmin tarihsel sürecine bakıldığında, başlangıçlarının aşamalı, gelişimin kesintili ve zaman ile mekân açısından eşitsiz olduğu görülür. Bu süreç farklı türlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Aşamalarını ve farklılıklarını vurgulayan türler şunlardır: tarım kapitalizmi, ticari kapitalizm, sanayi kapitalizmi ve finans kapitalizmi.[4] Bu aşamalar arasındaki geçiş, hem dünya tarihinin hem de Britanya tarihinin anlaşılması açısından kritik bir öneme sahiptir.

Ancak Kocka'nın da belirttiği gibi, kapitalizm tartışmalı bir kavram olduğundan tarihçiler ve sosyal bilimciler ya tamamen kavramı kullanmaktan kaçınmakta ya da yalnızca üstü kapalı bir biçimde referans vermektedir. Ayrıca, bu aşamalar arasında keskin geçişler olmadığı ve aşamaların çoğu zaman iç içe geçtiği, bazı türlerin diğerlerine göre daha belirgin bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Bu ilerleme anlayışı, Britanya tarihinin özgüllüklerini ve 19. yüzyılda dünya ticaret ağının merkezi olarak oynadığı rolü anlamada, aynı zamanda Kurumsal İktisat'ın Avrupa merkezli ve tek boyutlu anlatısını aşan kapsayıcı bir perspektif sunma imkânı sağlamaktadır.

Kapitalizmin tarihsel aşamaları ve Britanya'nın küresel ticaret ağı içindeki rolü, aynı zamanda devletin dış politika stratejilerini ve ulusal çıkar tanımlarını anlamak için de kritik öneme sahiptir. Jeremy Black, Britanya'nın bir büyük güç olarak yükselmesinde dış politikasının ticari ve emperyal amaçlara ne ölçüde hizmet ettiğinin literatürde tartışılan bir konu olduğunu vurgular. Buradaki temel gaye, dış politikanın sade bir siyasi mücadeleden ibaret olmadığını göstermektir. Bu siyasi mücadelelerin arkasında, devletlerin sahip olduğu ve ulusal politikalarını belirleyen politik sistemlerinin etkisi aranmalıdır. Dış politika, ge-

[2] Kocka, Jürgen ve Marcel Van Der Linden, "Introduction", *Capitalism the Reemergence of a Historical Concept* (Bloomsbury Publishing, 2016), 2-6.
[3] Kocka, 2016.
[4] Kocka, 2016.

nellikle ulusal çıkarın temsili olarak kabul edilir ve bu çıkar ulusal politikada somutlaştırılır. Politikanın nasıl olması gerektiğine ilişkin tartışmalarla belirlenen ulusal çıkar, çeşitli fikirlerin farklı gruplar tarafından bir araya getirilmesiyle oluşur ve bu gruplarla özdeşleştirilir. Bu durum, ulusal çıkarın analizini, onu oluşturan kavramlar açısından oldukça karmaşık hâle getirir.[5]

Devletin dış politika stratejileri ve ulusal çıkarı, ekonomik sistem ve kapitalizmin biçimleri ile yakından ilişkilidir. Bu bakış açısından hareketle, Cain ve Hopkins, sakınılan kavram olan kapitalizmi merkeze koyarak Britanya'nın sanayileşmesi, denizaşırı yayılması ve ekonomisi arasındaki ilişkiyi ele alır. 19. yüzyılda kapitalizm türleri arasında, Britanya'nın modern tarihinin anlaşılması açısından ticari kapitalizm ön plana çıkmaktadır. Özellikle 18. ve 19. yüzyılda Britanya devletinin doğası ve iktisadi gelişimi, ticari kapitalizm ile özdeşleştirilir. Cain ve Hopkins, bu ticari kapitalizmi "Gentlemanly Capitalism" olarak adlandıracaktır.

İngilizcedeki 'gentleman' kelimesi, şövalye unvanına sahipliği ifade eden 'sir' ve feodal bey anlamındaki 'senyör' sözcüklerinin karşılığı olarak Türkçe'de 'beyefendi' kelimesiyle ifade edilmektedir. Kelimenin etimolojik ve tarihsel kullanımı ise "efendi" kelimesinin "sahip", "malik", "bir topluluğun ileri gelen kişisi" anlamları ile "saygıdeğer" ve "yetki sahibi" olma anlamlarını kapsadığı görülmektedir.[6] Pakalın da "efendi" kelimesini "okuması yazması olanlara" ve "asil, yetki sahibi ve saygıdeğer" kişilere verilen unvan olarak kullanılageldiğini belirtir.[7]

---

[5] Jeremy Black, *Trade, Empire and British Foreign Policy, 1689-1815, the Politics of Commercial State* (Routledge, 2007), 1-2.

[6] Şemseddin Sami, *Kâmus-i Türkî Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 2. Baskı (İdeal Kültür Yayıncılık, 2012), 115. "Efendi" kelimesinin yalnızca bir hitap sözcüğü olmanın ötesinde anlamlar taşıdığı görülmektedir. Kelimenin ilk anlamı 'sâhib, mâlik, mêvla' olarak ifade edilirken; ikinci anlamı, bir topluluğun ileri gelen kişisi anlamına gelen 'seyyid' ve başlıca okumuşlara ve ulemâ ile erbâb-ı kaleme mahsus olan 'çelebi' ve 'hâce'yi kapsamaktadır. Ayrıca, 'efendi', 'ağa'ya mukabil bir anlam taşımakta ve paşa ile bey gibi unvanlara ilave edilebilmektedir.; Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, 3. Baskı (Liber, 2018), 211; Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Kökenbilim Sözlüğü* (Everest, 2009). Yazar, etimolojik çalışmasında 'efendi' kelimesinin Yunanca kökenli olduğunu ve saygıdeğer kişi, üstad ve Bizans'ta saygı unvanı anlamındaki 'avthéntis' ile reşit ve vekil olmayan; asil anlamındaki 'authéntēs' kelimelerine karşılık gelmekte olduğunu incelemektedir. Yunancada bu iki kelime sorumluluk ve yetki sahibi olmayı ifade eden 'authéntein' kökünden türemiş olup bu anlamları da kapsamaktadır.

[7] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, I (Milli Eğitim Basımevi, 1971), 505-6. Yazar, kelimenin kullanımı ile ilgili şu açıklamaları yapar ve örnekleri verir; Kastamonu Emiri'nin kardeşine "efendi" unvanı verilmesi ile Fatih Sultan Mehmet'in Galata ahalisine gönderdiği Rumca fermanda kendisi için "efendi" unvanını kullanması buna örnektir. Ancak bu tabirin "tahsil ve terbiye görmüş kimselere mahsus bir lakap" olarak kullanımı 15. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Pakalın'ın tespitine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek rütbeli kadroların bazılarına "efendi" unvanı verilmekteydi; İstanbul Kadısına "İstanbul Efendisi" ve Reisülküttaba "Reis Efendi" denmesi gibi. 16. yüzyıldan itibaren ise şehzadelere "efendi" denilmeye başlanmış, halk arasında padişahlar ve peygamber için "Peygamber Efendimiz" tabiri kullanılmıştır. Aynı şekilde padişah eşleri için "hanımefendi", şeyhülislamlar ile Hristiyan din büyükleri için de bu unvanla hitap edilmiştir. Orduda binbaşıya kadar olan rütbelerde rütbe sahiplerine "efendi" unvanı verilmiş;

Bu bağlamda, "Gentlemanly Capitalism" kavramı, Türkçe'deki "efendi" sözcüğünün tarihsel anlam katmanlarıyla örtüşmektedir. "Efendi", Osmanlı'da yalnızca saygıdeğer ve eğitimli kişiyi değil, aynı zamanda yetki kullanan, karar süreçlerinde nüfuz sahibi bir zümreyi de ifade eder. Benzer biçimde *gentlemanly capitalism*, Britanya'da ekonomik güçle siyasal etkiyi birleştiren seçkin bir sınıfı tanımlar. Dolayısıyla kavram, içerdiği otorite vurgusuyla Türkçede **"efendiler kapitalizmi"** biçiminde karşılanabilir; zira her iki ifade de ekonomik, kültürel ve yönetsel nüfuzun aynı toplumsal zümrede birleşmesini anlatır.

II. Efendiler Kapitalizmi

P. J. Cain ve A. G. Hopkins, *The Economic History Review* dergisinde 1980 yılında yayınladıkları makalede, Britanya'nın denizaşırı yayılması ile Britanya ekonomisi arasındaki ilişkinin yeterince ele alınmamasının, denizaşırı yayılmayı anlatan tarih yazımını kırılgan hâle getirdiğini iddia ederler. Yazarlara göre mevcut anlatılar, Britanya ekonomisi ile denizaşırı yayılması arasındaki ilişkiyi ya yeterince önemsememekte ya da yanlış değerlendirmektedir. Oysa metropolün ekonomisi ile Britanya'nın yabancı topraklardaki varlığı arasındaki ilişki analizin merkezine alınarak Britanya'nın büyük güç olarak tarihi rolünü yeniden yorumlanması için yeni bir çerçeve sağlanacaktır.

Denizaşırı yayılmayı açıklayan iki alternatif yaklaşım vardır: Liberal gelenek, ekonomi dışı sebepleri ön plana çıkarırken Marksist gelenek ise emperyalizmin iktisadi yorumlarına sadık kalır. Cain ve Hopkins, ne liberal ne de Marksist bir yaklaşımı benimseyerek, politik ekonomi çerçevesinden hareket eder. Onlara göre, ulusal ekonominin yönetimi ile devlet gelirlerinin, ulusal istihdamın ve kamu düzeninin güvence altına alınması amacıyla geliştirilen stratejiler, imparatorluk politikalarının ardındaki dinamikleri açıklamada kritik öneme sahiptir.[8]

Bu makalede amaçları, dış politika literatürü ile Britanya ekonomisi üzerine gelişen literatürü birleştirmektir. Onlara göre Britanya sanayileşmesinin yavaş ve belirsiz gelişimi ile denizaşırı yayılmasının hızı ve yönü arasındaki bağlantılara daha fazla odaklanılmalıdır. Söz konusu makalelerinde de Britanya iktisat tarihi literatürü ile emperyalizm tarihi literatürlerini birleştirmeyi hedefleyen bir yöntem izlerler.[9]

Bu yaklaşımlarını araştırmalarına uygulayan yazarlar, 1986 ve 1987 yıllarında arka arkaya yayınladıkları makalelerde, Britanya'nın sanayileşmesi ile yayılması arasındaki bağlantılara odaklanır. Bu bağlamda, Britanya emperyalizmini "Gentlemanly Capitalism" (Efendiler Kapitalizmi) kavramı ile tanımlar ve 1688–1850

Tanzimat'tan sonra ise bu unvan, okur-yazar kimseleri, mektep talebelerini ve devletle bağı bulunan kişileri ifade edecek biçimde yaygınlık kazanmıştır.

[8] P. J. Cain ve A. G. Hopkins, "The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *The Economic History Review* 33, sy 4 (1980): 463-90, https://doi.org/10.2307/2594798.

[9] Cain ve Hopkins, 1980.

dönemini "Eski Kolonyal Sistem", 1850–1945 dönemini ise "Yeni Emperyalizm" olarak iki ayrı dönemde ele alırlar.[10]

Yazarlar, bu iki makalede Britanya'nın endüstrileşmesini referans alarak, kolonyal genişlemesi ile iktisadi büyümesi arasındaki bağın nasıl geliştiğini gösteren bir anlatı inşa ederler. Onlara göre, Britanya'nın emperyalizm tarihi, en iyi Efendiler Kapitalizminin gelişimi izlenerek anlaşılır. Britanya iktisadi gelişimini merkantilizm ve kapitalizm olarak kategorileştirmek yerine, iktisadi ve politik ilişkilerde ağırlık sahibi olgunun dikkate alınması daha kapsayıcı ve açıklayıcıdır. Dolayısıyla, Britanya emperyalizminde 1688–1850 döneminde ağırlık toprak sahiplerinin çıkarlarından yana iken, 1850–1940 döneminde hizmet sektörünün gelişiminden yanadır. Hizmet sektörü ile yazarlar, Britanya'da ticaret ve finans ağlarının yoğunlaşmasını ve refahın kaynağı olarak finansın gelişimini ifade eder. Efendiler Kapitalizmi içindeki bu iki dönem arasındaki geçiş, Britanya'nın dış dünyadaki varlığı üzerinde keskin bir etki bırakır.[11]

Gallagher ve Robinson, Viktorya dönemi yayılmacı politikasını incelerken, Britanya'nın emperyalizmi üzerine önceki literatürde sıkça yapılan 'resmî' ve 'gayrı resmî' imparatorluk ayrımını reddetmişlerdi. Onlara göre, yayılmacı politika, Britanya'nın gelişmekte olan endüstrisi ve ekonomisini tamamlayan, ona hammadde sağlayan ve uyum içinde faaliyet gösterecek uydu ekonomileri oluşturma stratejisine dayanıyordu. Bu strateji ile gelişen siyaseti ise "**Serbest Ticaret Emperyalizmi"** olarak adlandırdılar. Ayrıca, stratejinin politik ayağı, Britanya'nın daha zayıf devletlerle ilişkilerinde serbest ticaret anlaşmalarına dayalı bir dostluk ilişkisi kurmak şeklinde ortaya çıkıyordu.[12] Ancak Gallagher ve Robinson'un bu yaklaşımı, Britanya'nın sanayileşmesi ile denizaşırı yayılması arasındaki tüm bağlantıları açıklamakta yetersiz kalıyordu.

Bu eksikliği gidermek üzere, Cain ve Hopkins, yayınladıkları ve daha sonra kitaplaştırdıkları makalelerinde, Britanya'nın sanayileşmesini ve iktisadi gelişim evrelerini analiz ederek, emperyal stratejilerin ekonomik bağlamını detaylandırdılar. Efendiler Kapitalizmi kavramı ile tanımladıkları bu çerçeve, Britanya'nın emperyalizm tarihini anlamada analitik bir araç sunar. Onlara göre, Britanya iktisadi gelişimini merkantilizm ve kapitalizm gibi kategorilere indirgemek yerine, iktisadi ve politik ilişkilerde ağırlık sahibi olguların dikkate alınması, tarihsel süreçleri daha kapsayıcı ve açıklayıcı biçimde ortaya koyar.[13]

---

[10] P. J. Cain ve A. G. Hopkins, "Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas I. The Old Colonial System, 1688-1850", *The Economic History Review* 39, sy 4 (1986): 501-25, https://doi.org/10.2307/2596481.
[11] Cain ve Hopkins, 1986, 501-505.
[12] John Gallagher ve Ronald Robinson, "The Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review* 6, sy 1 (1953): 1-15.
[13] P. J. Cain ve A. G. Hopkins, *British Imperialism 1688-2015*, 3. Baskı (Routledge, 2016), 30-35.

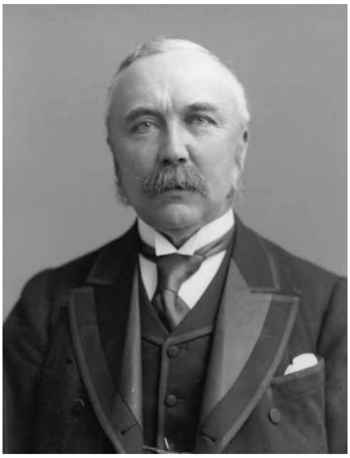

Sir Henry Campbell-Bannerman,1905-1908 Dönemi Britanya Başbakanı [National Portrait Gallery]

Bu kavramın anlaşılması, 18. ve 19. yüzyılda Britanya'daki toplumsal yapının ve 'gentleman' tanımının tarihsel dönüşümüyle doğrudan ilişkilidir. Kapitalist gelişimin aşamaları, Britanya'nın modern tarihinin anlaşılmasında bir kılavuz rolü oynar. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda Britanya devletinin doğası ve iktisadi gelişimi, ticari kapitalizm ile özdeşleştirilir. Cain ve Hopkins'in **"Gentlemanly Capitalism"** dedikleri ticari kapitalizm, devletin inşası ve iktisadi gelişimi anlamak açısından kilit rol taşır.[14]

Genel tanımıyla "gentleman", silah taşıma hakkına sahip kişi anlamına gelirken, pratikte bu hak daha çok semboliktir. 18. ve 19. yüzyıllarda centilmen hem asker hem sivil otorite ile ilişkisi olan ve ana refah kaynağı toprak olmasa da toprakla ilgili çıkarlarına bağlı kişi olarak tanımlanmıştır. Zamanla, toprak sahibi sınıf ile gelişmekte olan hizmet sektörü arasında bir tür uzlaşma ortaya çıkmış, modern ekonomi ile geleneksel elit arasında bir denge oluşmuştur. Kırsalda endüstriyel üretimin artması, merkez şehirlerdeki mali gücü etkileyerek bu uzlaşmanın iç siyasette dinamo gücü, dış siyasette ise deniz aşırı genişleme ve emperyalizm için bir zemin yaratmıştır. Gentlemanly Capitalism, zaman içinde sanayi kapitalizmi ve finans kapitalizmi arasındaki ayrımı daha net biçimde ortaya koyacak şekilde gelişmiştir.[15]

III. Endüstri Devrimi ve Pamuk Tarımının Teşvik Edilmesi

Endüstri Devrimi, 19. yüzyılın ekonomik yapısını yeniden tanımlayarak toplumsal dönüşümün temel dinamiği haline gelmiştir. Bu dönemde dünya üretim kapasitesi ve ticaret hacmi büyük ölçüde artmış, insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir değişim süreci yaşanmıştır. 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'de başlayan Endüstri Devrimi, farklı hızlarda da olsa Avrupa'nın geneline yayılmıştır. İngiltere'de pamuklu dokuma üretiminde kullanılan makinelerin icadıyla "fabrika sistemi" olarak adlandırılan yeni bir üretim biçimi ortaya çıkmıştır.[16] Bu sürecin öncülüğünü pamuk endüstrisi yürüttüğü için Hobsbawm, "Endüstri Devrimi'nden söz eden biri aslında pamuktan söz etmektedir" der.[17]

---

[14] Cain ve Hopkins, 2016, 3.

[15] Cain ve Hopkins, 2016, 50-65.

[16] David Landes, *The Unbound Prometheus, Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge University Press, 1988), 1-6.

[17] Eric Hobsbawmm, *Sanayi ve İmparatorluk*, 2. Baskı (Dost Kitabevi, 2005), 52.

Britanya'da başlayan ve kısa sürede Kıta Avrupası'na yayılan endüstrileşmeden çok önce, Hindistan merkezli pamuklu dokumalar yüzyıllardır dünya ticaretinin başlıca unsurlarından birini oluşturuyor, geniş toplum kesimlerinin gündelik yaşamına nüfuz ediyordu. Farklı coğrafyaların yerel üretimleri de kendi özgün dokuma gelenekleriyle bu küresel ağın parçası haline gelmişti. Ming Hanedanı'nın son döneminde pamuk, Çin'de giyim kültürünün başlıca hammaddesine dönüşmüştü. Hint Okyanusu'ndan Atlantik'e, oradan Pasifik'e uzanan ticaret hatlarında dolaşan bu dokumalar, baharat, gıda ve lüks tüketim mallarıyla birlikte mübadelede kullanılıyor; kimi zaman da paranın yerini alacak kadar evrensel bir değer kazanıyordu. Böylece 18. yüzyıla gelindiğinde pamuklu tekstil, yalnızca bir üretim ürünü değil, küresel dolaşıma yön veren başlıca ticari meta konumuna yükselmişti.[18]

Aslında 17. ve 18. yüzyıllarda Hint alt kıtası, dünyanın en önemli pamuklu tekstil üretim merkeziydi; kalite, çeşitlilik ve düşük maliyet açısından rakipsizdi. Hint pamuklularının ticareti, Hint Okyanusu boyunca Asya ve Afrika limanlarında yürütülmekteydi. Avrupa, Batı Afrika ve Amerika kıtası bu ürünler için oldukça verimli pazarlar sunuyordu. Amerika'da ve kısmen Japonya'da gümüş madenlerinin keşfiyle birlikte dolaşımdaki nakdin artması, bu pazarlarda yeni bir talep zemini yaratmıştı. 15. yüzyıldan itibaren Hint Okyanusu'ndaki ticaret ağı gelişmiş, 17. yüzyıla gelindiğinde pamuklu dokumalar ve tekstil ürünleri küresel ölçekte ticareti yapılan başlıca metalar hâline gelmişti.[19]

Ancak pamuklu üretiminde dünya liderliği, 18. yüzyılın sonlarına doğru Britanya'nın sömürgeci ticaret politikaları ve sanayileşme hamleleriyle birlikte Hindistan'dan Britanya'ya doğru kayacaktır. Britanya'daki pamuklu endüstrisinin temellerinin, 16. yüzyılda İspanyol baskısından kaçan Hollandalı mültecilerin Lancashire bölgesine yerleşmesiyle atıldığı kabul edilir. Bölgenin kömür yataklarına ve limanlara yakınlığı, sanayi için gerekli enerji ve ulaşım olanaklarını sağlayarak pamuklu üretiminin burada yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştır. Chapman'ın aktardığına göre, Lancashire 19. yüzyıl başlarında Britanya pamuklu endüstrisinin yaklaşık %76'sını barındırmaktaydı. Yazarın 1905 tarihli verilerine göre ise Lancashire, Cheshire, Derbyshire ve West Riding bölgelerinde gerçekleşen üretim, ülke genelindeki toplam pamuklu imalatının %90'ına karşılık gelmekteydi.[20]

Pamuk endüstrisinde, Kay'ın uçan mekiği, Hargreaves'in "çok iğli eğirme makinesi" (*spinning jenny*), Arkwright'ın su gücüyle çalışan eğirme makinesi (*water frame*), Crompton'un "mule" eğirme makinesi ve Watt'ın buhar makinesinin pamuklu fabrikalarında kullanılmaya başlanması gibi teknolojik yenilikler, üretim

[18] Prasannan Parthasarathi ve Giorgio Riello, "Introduction", *The Spinning World as Global History of Cotton Textiles, 1200-1850* (Oxford University Press, 2009), 4-5.
[19] K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760* (Cambridge University Press, 1978), 237-62.
[20] Sidney J. Chapman, *The Cotton Industry and Trade* (Routledge, 2018), 20, 37.

Sir Henry Campbell-Bannerman'ın ailesine ait pamuklu fabrikasına ait bir tanıtım broşürü. [Grace's Guide to British

sürecinde köklü bir dönüşüm yaratacaktır. Bu gelişmeler sayesinde ip eğirme ile dokuma arasındaki zaman farkı ortadan kalkacak, üretim hızı önemli ölçüde artacaktır. Tarama makinelerinin geliştirilmesi ise eğrilen ipin kalitesini artırırken maliyetlerin düşmesini sağlayacaktır.[21]

Bu teknik ilerlemelerin yanı sıra, pamuklu ticaretine asıl hacmini kazandıracak bir diğer unsur, endüstrileşme süreciyle büyüyen ve pamuklu ticaretinin merkezinde yer alan Manchester'a ulaşımı kolaylaştıran kanalların açılması olacaktır. 1760 ile 1790 yılları arasında, aralarında Bridgewater Kanalı'nın da bulunduğu yeni su yollarının hizmete girmesiyle ticaretin hızı belirgin biçimde artacaktır. Ellison'ın verilerine göre, bu dönemde İngiliz limanlarına giriş yapan gemi tonajı 471.000 tondan 1.379.000 tona yükselmiştir.[22]

Bu gelişmelerin en önemli sonucu, pamuklu mamul maliyetlerinin düşmesi olacaktır. Ancak artan üretim ve dolaşım hızı, hammaddeye yönelik talebin sürekli yükselmesine ve yeterli pamuk arzının sağlanıp sağlanamayacağı yönündeki kaygıların ortaya çıkmasına da neden olacaktır.

Bir sonraki başlıkta ele alınacağı üzere, Lancashire'deki ve Manchester'daki üreticilerin 19. yüzyıl boyunca temel amacı, ham madde olarak pamuğun kesintisiz tedariğini sağlamak ve üretimi planlamak olacaktır. Bu kaygılar, bir yüzyıl sonra Schumpeter'in analizinde belirteceği gibi, kapitalizmin niceliksel büyümeden çok niteliksel bir dönüşüm süreci olduğunu gösterecektir. Yerli veya yabancı yeni pazarların açılması ve üretimde esnaf dükkânından fabrikaya geçiş, durmak bilmeyen bir yenilenme ve gelişmenin ifadesidir. [23]

Pamuk endüstrisinde teknolojik gelişmeler ilerledikçe ve üretim fabrika sistemi çerçevesinde örgütlendikçe, pamuğa olan ihtiyaç sürekli olacaktır. Bu ihtiyacı karşılamak üzere Lancashire'deki üreticiler, 1820'lerden itibaren Manchester Ticaret Odası ve Liverpool Pamuk Simsarları Birliği gibi örgütlenmeler etrafında birleşmiş, çıkarlarını korumanın yollarını aramış ve pamuk tarımının planlanmasını sağlamışlardır.

Edwards, üreticiler arasındaki bu farkındalığın çok daha erken, 1780'lerin başından itibaren arttığını belirtir. Ham pamuk ticaretinin giderek Manches-

[21] Thomas Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain* (Effingham Wilson, Royal Exchange, 1886), 14-27.
[22] Ellison, 1886, 15-26.
[23] Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Unwin University Books, 1966), 83.

ter'da yoğunlaşması sonucu buradaki tüccarlar, güçlü ve etkili bir baskı grubu oluşturmuşlardır. Yazar, bu grubun temel amacını, daha ucuz ve kaliteli pamuklu mamul üretiminde kullanılacak ham pamuğun temin edilmesini sağlamak olarak açıklar. Tüccarların biraraya gelmelerini sağlayan en önemli etken, İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'nın (the English East India Company), Hindistan ile pamuklu dokuma ticaretinde tekele sahip olmasıdır. Kumpanya, Hintli pamuklularına rakip olabilecek dokumaların üretimi için gereken iyi kalitedeki uzun lifli ham pamuğun Britanya'ya ithal edilmesini engellemiştir. Bunun üzerine Manchester'lı tüccarlar ve üreticiler, iyi kalitedeki pamuğun sömürgelerde üretilmesini sağlamak için harekete geçmiştir.[24]

Fakat bu girişimin arka planında Fransa ile 1786 yılında imzalanan Eden Anlaşması bulunmaktaydı. Müzakerelerde Manchester'lı üretici ve tüccarlar, anlaşma maddelerinin kendi çıkarlarına uygun olmasını sağlamak için oldukça aktif bir şekilde çalışmışlardır. Kendi ihtiyaçları doğrultusunda, kaliteli ham pamuğun sürekli tedariği konusunda hem plantasyonlardaki çiftçileri hem de hükümeti bilgilendirmişlerdir. Edwards'a göre, Manchester'lı tüccarların hükümeti harekete geçmeye zorlamasının temel nedeni, anlaşmayla Fransa'nın Manchester'lı tüccarları Fransa'dan ham pamuk almaya mecbur kılması ve Hint Adaları'ndan ithal edilen pamuğun vergiye tabi olmasıdır. Ayrıca, yazarın tespitine göre, Manchester'lı tüccarlar arasında Fransa'nın daha kaliteli ham pamuğu temin edebileceği daha çok kaynağa sahip olduğu ve bu nedenle pamuklu üretiminde Britanya'dan önde olduğu düşüncesi yaygındı.[25]

Pamuk tedariğini güvence altına almak amacıyla yapılan ilk etkili girişim, Polonyalı botanik bilimci Anton Pantaleon Hove'un Hindistan'a gönderilmesidir. Ticaret Bakanlığı aracılığıyla, piyasadaki en pahalı ve kaliteli pamuklu dokumalarda kullanılan iplerin üretildiği ham pamuk olan Surat Pamuğu'nun yetiştirilmesini araştırmak üzere gönderilen Hove, Hindistan'da iki yıl süren çalışmaları sonucunda 20'den fazla çeşit tohumla Britanya'ya dönmüştür. Bu süreç boyunca elde edilen gelişmeler, Manchester'lı tüccar ve üreticilere Bakanlık tarafından bildirilmiş ve bulgular doğrultusunda Batı Hint Adaları ile Sierra Leone'de daha kaliteli pamuk yetiştirilmesi teşvik edilmiştir.[26]

Öte yandan, 1780'lerde uygulanan Serbest Limanlar Yasaları (Ports Acts), Fransa ve İspanya sömürgelerinden pamuk ithalatını teşvik ederek endüstrinin ihtiyaç duyduğu ham pamuğun tedarikini desteklemiştir. 1786-1790 yılları arasında Batı Hint Adaları'ndan ithal edilen ham pamuk miktarı neredeyse %50 artmıştır. Ayrıca, Jamaika, Dominik ve Granada gibi Serbest Limanlardan yabancı gemilerle getirilen pamuk, Britanya'nın toplam pamuk ithalatının yaklaşık sekizde birini oluşturmuştur. Buna rağmen, Batı Hint Adaları'ndaki üretim ve

24 Michael M. Edwards, *The Growth of the British Cotton Trade 1780-1815* (Manchester University Press, 1967), 75-77.
25 Edwards, 1967, 76-82.
26 Edwards, 1967, 76-79.

dış ülkelerden yapılan ithalat, endüstrinin artan pamuk talebini karşılamada yetersiz kalmıştır.[27]

Kaliteli ham pamuğun yetiştirilmesine yönelik sonraki girişimler Afrika'da yapılmıştır. Alternatif pamuk tedarik bölgesi olarak, kıtada plantasyon kurulmasına özellikle Müslin üreticileri öncülük etmiştir. Köle ticaretine karşı eleştirileriyle tanınan ve daha sonra yasaklanmasına katkıda bulunacak Thomas Clarkson, Sierra Leone'de özgür emek ile pamuk ekiminin yapılacağı bir plantasyon kurmayı amaçlayan The Sierra Leone Co.'yu kurmuştur. Şirket, dönemin önde gelen pamuk simsar ve tüccarları tarafından desteklenmiş; Liverpool'dan William Rathbone, Blackburn'den Richard Cardwell ve Richard Arkwright gibi isimler şirkete yatırım yapmıştır. Clarkson, şirketin kârlılığına vurgu yaparak pamuk ekiminin ekonomik olarak kazançlı olduğunu göstermek ve yatırım çekmek için çabalamıştır.[28]

Buna rakip olarak, 1792'de Bulama Adası'nda pamuk ekimini geliştirmek amacıyla bir başka şirket kurulmuş ve Lancashire'li yatırımcılar tarafından finanse edilmiştir. Manchester'lı önde gelen pamuk tüccarlarından Phillips Ailesi, buradan pamuk ekiminde kullanılmak üzere 4.000 akrelik toprak satın almıştır. Ancak yerlilerin pamuk üretemeyecek kadar fakir olması ve ekinleri etkileyen hastalıklar nedeniyle, bu girişimlerin Afrika'dan pamuk ithalatını başarıyla gerçekleştirmesi mümkün olmamıştır.[29]

Edwards, kaliteli pamuğun üretiminde ilk başarılı sonuçların Brezilya'da alındığını ve bunun Portekiz Hükümeti'nin dikkatini çektiğini belirtir. Portekiz, Britanya'daki kaliteli pamuğa olan talebi fark ederek, Brezilya'da yalnızca değerli maden aramakla kalmayıp pamuk ekimini de teşvik etmiştir. Öte yandan, Amerika'daki pamuk ekili araziler, Bağımsızlık Savaşı sonrası ithalatın devamı ve Philadelphia'da pamuk ekiminin teşvik edilmesiyle genişlemiştir. Amerikan üreticiler, Britanya'daki büyüyen pamuk endüstrisinin artan ham pamuk ihtiyacını fark ettikçe üretimlerini artırmıştır. Edwards'a göre, Britanyalı tüccarlar savaş sonrası Charleston ve Savannah'ı ziyaret ederek plantasyon sahiplerine kendi pamuk ihtiyaçlarını bildirmiş ve üretimi yönlendirmişlerdir.[30]

Bu doğrultudaki en dikkat çekici örnek, Stockport'lu pamuk tüccarı John Milne ve oğlunun girişimleridir. George Washington gibi güçlü bağlantılar kurmuş ve Georgia'da yaklaşık iki yıl kalarak Amerikalı plantasyon sahiplerini pamuk ekmeye teşvik etmişlerdir. 1793'ten sonra pamuk yetiştirmek hem çekici hem de kârlı bir iş hâline gelmiştir. 19. yüzyılın başından itibaren, Amerika'da yetiştirilen Sea Island ve Upland türleri ham pamuk piyasasında dominant konuma gelmiştir. Bunun en önemli nedeni, pamuk türlerinin teknolojik kullanım açısından uygunluğunun deneyimlenerek seçilmesidir. Çiftçiler, Britanya'daki tüccarlardan pamuk liflerinin uzunluğu ve makinelerdeki kullanımıyla ilgili geri

27 Edwards, 1967, 77-79.
28 Edwards, 1967, 82-83.
29 Edwards, 1967, 83.
30 Edwards, 1967, 86-90

bildirimler alarak ekilecek türü belirlemişlerdir. Amerikan ekonomisinin ana karakteri, Britanya'nın artan ham pamuk ihtiyacını karşılamak üzere Güney'de pamuk yetiştirmek olmuştur. Pamuk ekimi için uygun arazinin bol olması en önemli faktör olarak öne çıkmıştır. Georgia ve Güney Carolina'da verim azaldıkça plantasyon sahipleri Batı'ya doğru genişlemiştir; 1801'de Louisiana'nın satın alınması da pamuk üretimini artırmak isteyen çiftçilerin örgütlenmesiyle ilgilidir.[31]

Tüm bu girişimlerin sonucunda, 19. yüzyıl itibariyle pamuk fiyatları düşmeye başlamıştır. Pamuk ekiminin ve endüstrisinin, teknolojik gelişmelerle artan pamuk talebini karşılaması gerektiği göz önüne alındığında, pamuklu mamul üreticileri ve tüccarları devlet desteği almak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Ham pamuk ekilen toprakların giderek genişlemesi ve ekilen türlerin çeşitlenmesi, bu artan talebi karşılamaya yönelik olmuştur. Artan üretim sonucunda düşen fiyatlar stoklama yapılmasına yol açmış ve endüstri, stoklama ve spekülasyona oldukça bağımlı hâle gelmiştir. Dolayısıyla, ham pamuğun tedarik ve satış süreçlerinin daha iyi organize edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. "Cotton Famine" yani pamuk kıtlığı, Lancashire'deki üreticiler için 19. yüzyıl boyunca korkulu bir rüya olacaktır.

Bu korkulu rüyayı tetikleyen temel etkenlerden biri, Britanya'daki pamuk endüstrisinin 19. yüzyıl boyunca Avrupa, Brezilya, Japonya, Meksika ve Mısır'a yayılmasıdır. Bu ülkeler, endüstrileşme süreçlerine pamuk sektörü üzerinden ilk adımlarını atmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin ham pamuk ihracatı, genç ulusun küresel ekonomideki ağırlığını belirlemiştir. Mısır'ın ekonomisi ise doğrudan pamuk üretimine dayandırılmış ve sektördeki dalgalanmalara büyük ölçüde bağımlı hâle gelmiştir. Hindistan ise Britanya'nın sömürgesi olduktan sonra dünyanın önde gelen pamuklu mamul üreticiliğini kaybederek Lancashire için bir ham pamuk tedarikçisine dönüşmüştür.[32] Hindistan ve Mısır, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Lancashire'in ham pamuk tedariğini sağlamak amacıyla pamuk tarımının örgütlenmesinde özellikle ön plana çıkacaktır.

Lancashire'de 18. yüzyılın sonu itibariyle hız kazanan pamuk endüstrisi için, düşük maliyetli ve kesintisiz ham pamuk temini, üretim ve ticaret ağlarının can damarıydı. Ancak asıl kırılma noktası Amerikan İç Savaşı olmuştur. Gelişen endüstri, halihazırda artan ham pamuk talebini karşılamak zorundaydı ve bu artan talep, kaçınılmaz olarak fiyatların yükselmesine yol açıyordu. Amerikan İç Savaşı, Britanya pamuk endüstrisi için hammadde fiyatlarının sürekli artması anlamına geliyordu.[33] Lancashire'li üreticiler, hammadde tedariğinde kesintiye uğramamak ve sürekli düşük fiyattan temin edebilmek amacıyla, halihazırda pamuk tarımının yapıldığı Anadolu, Mısır ve Hindistan'da pamuk tarımının örgütlenmesine yönelmiştir.

---

[31] Edwards, 1967, 86-96.

[32] Sven Beckert, "Cotton and the Global Origins of Capitalism", *Journal of World History* 28, sy 1 (2017): 100.

[33] Ernest Mandel, *Geç Kapitalizm* (Versus Kitap, 2008), 89-93.

19 Ocak 1850 tarihinde, Manchester Ticaret Odası'nda Hindistan ile daha geniş çaplı ticari ilişkiler kurulup buradan daha fazla ham pamuk tedarik edebilmek amacıyla pamuk ekiminin teşvik edilip edilemeyeceği konulu bir toplantı düzenlendi. Toplantıda, Lancashire'li üreticilerin hammadde tedariğinde neredeyse tamamen Amerika'ya bağımlı olmaları nedeniyle, endüstrinin güvenliğini tehlikeye atacak her türlü tedarik sorununun ciddi bir kaygı oluşturduğu vurgulandı. Bu endişe, 1857 yılında Pamuk Tedarik Birliği'nin (Cotton Supply Association, CSA) kurulmasıyla giderilmeye çalışılacaktır. Birliğin ilk ve en önemli amacı, dünyanın pamuk yetiştirilebilecek herhangi bir bölgesinde pamuk tarımının yapılabilirliği konusunda tam ve güvenilir bilgi toplamaktı. Bu doğrultuda, Dışişleri Bakanlığı'nın (Foreign Office) yönlendirmesiyle Britanya elçilikleriyle iş birliği kurulacak; elçilikler aracılığıyla tohum dağıtılacak ve pamuk ekiminin teşvik edilmesi amacıyla mümkün olan en fazla girişim gerçekleştirilecektir.[34]

Hindistan, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır, İtalya ve Yunanistan, Brezilya, Orta ve Güney Amerika, Batı Hint Adaları, Avustralya ve Fiji gibi bölgelerde pamuk tarımı olanakları araştırılmış, tohum dağıtılmış ve şirketler kurulmuştur. CSA, pamuk tarımının teşviki ile üretim bölgelerinden limanlara nakliyeyi sağlayacak altyapı ve maliyet planlarını da içeren notaları Hindistan Hükümeti'ne iletmiştir.[35]

Temmuz 1867'de Osmanlı Sultanı Abdülaziz, Britanya Kraliçesi Viktorya'yı ziyaret ettiğinde, CSA başkanı John Cheetem, başkan yardımcısı Edmund Ashworth ve sekreteri Isac Watts, Sultan'a yazılı bir beyan sunmuştur. Beyanda, Amerikan İç Savaşı'nın pamuk tedarikinde kısıntılara yol açtığı, imparatorluk topraklarında ekilen Amerikan tohumlu pamuğun olumlu sonuçlar verdiği ve neredeyse Amerikan pamuğu kadar değer gördüğü belirtilmiş; Sultan ile iş birliğinin, Amerika'nın savaş sonrası piyasaya yeniden dönmesine rağmen sürdürülmek istendiği ifade edilmiştir. Pamuk tarımının teşvik edilmesinin Sultan'ın tüm tebaası için avantajlı olacağı vurgulanmıştır.[36]

Amerika Birleşik Devletleri, en önemli ham pamuk tedarikçisi olarak Avrupa piyasasını domine etmekteydi; ancak İç Savaş bu durumu kesintiye uğratmıştı. Lancashire'li üreticiler ise bu kesintiyi kendi lehlerine çevirmek amacıyla, Amerika'ya alternatif üretim alanları yaratmanın yollarını aramaya başlamışlardır.

Alternatif üretim alanlarından Hindistan ve Mısır, üretici nezdinde öncelik kazanacaktır. Hindistan, Britanya'nın sömürgesi olması nedeniyle, pamuk tarımının gıda üretimi yerine teşvik edilmesi sonucunda kıtlıklar yaşanmasına yol açacaktır. Mısır'ın durumu ise farklıdır. Lord Palmerston, izlediği dış politikada bir yandan Rusya'nın ilerlemesini engellemek için Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını desteklerken, diğer yandan Mısır'ın Mehmet Ali Paşa yönetiminde kalması için Sultan üzerinde baskı uygulamıştır.[37]

[34] Isaac Watts, *The Cotton Supply Association: Its Origin and Progress* (Tubbs & Brook, 1871), 10-11.
[35] Watts, 1871, 140-55.
[36] Watts, 1871, 145-55.
[37] Jasper Godwin Ridley, *Lord Palmerstone* (E. P. Dutton & Company, Inc, 1971), 208-41.

Hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Mısır'da reformlar ağırlıklı olarak askeri yenileşmeyi hedeflemiş olsa da, Owen'a göre modernleşmenin asıl dinamiği, ekonomik maliyetinin farkına varılması olmuştur. Çünkü modern bir ordu, yeni tür idare ve üretim ilişkilerini zorunlu kılıyordu. Devlet, ordu ve teknik yatırımlar için gerekli kaynaklar, gelir üretim ilişkilerinin yeniden düzenlenmesiyle sağlanabilirdi. Bu nedenle toprak sahipliğinin tanzimi ve tarımsal üretimin artırılması, devlet gelirlerini yükselten iki temel unsur olmuş; pamuk ise her iki ülke için de tarımsal üretimi artıracak öncelikli ürün olmuştur.[38]

Fakat asıl kırılma noktasını 1873 krizi oluşturmuştur; pamuk tarımının Lancashire'li üretici ve tüccarlar tarafından yalnızca teşvik edilmesinin artık yeterli olmadığını ve sürecin doğrudan planlamaya geçtiği bir aşamanın eşiğine işaret eder. Kriz sonrasında tarım ürünlerinin fiyatları ciddi şekilde düşmüş ve hammaddeyi düşük ve sabit fiyatlarla temin edebilmek, uluslararası piyasada rekabet edebilmek açısından son derece kritik hâle gelmiştir. Bairoch'a göre, Avrupa'da 1860-1892 yılları arasında süren serbest ticaret politikaları, 1866-1877 döneminde zirveye ulaşmış; ancak 1873'te patlak veren Büyük Buhran ile gerilemeye başlamış ve korumacılık dalgası yayılmıştır. Yazar, 1890-1892 dönemini korumacı politikalara geçiş süreci, 1890'dan 1914 savaşına kadar olan dönemi ise korumacı politikaların tam anlamıyla uygulandığı dönem olarak tanımlar.[39] Korumacı politikaların ivme kazanmasıyla birlikte, Lancashire'de pamuğun güvenli tedariği konusu 1880'ler itibariyle bir kez daha yüksek sesle dile getirilecektir.

Fieldhouse'a göre, 1873–1890 döneminde Britanya'nın ihracatı uzun süreli bir gerileme sürecine girmiştir. Bu dönemde yaşanan düşüş, her ne kadar ülkenin ödemeler dengesinde doğrudan bir krize yol açmamış olsa da, Britanya'nın denizaşırı piyasalarda rekabet gücünü kaybetmeye başladığının açık bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.[40] 1873 krizi sonrasında tarım ürünlerinin

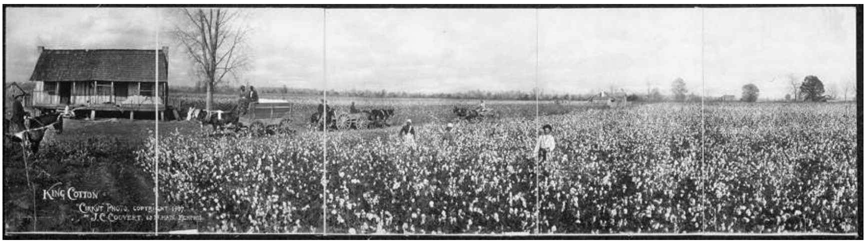

King Cotton, Amerika Birleşik Devletleri'nde bir pamuk plantasyonundan kesit, 1907. [Library of Congress]

[38] Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914* (Methuen, 1987), 57-82.
[39] Paul Bairoch, *Economics and World History Myths and Paradoxes* (The University of Chicago Press, 1993), 22-23.
[40] David Kenneth Fieldhouse, *Economic and Empire 1830-1914* (Wiedenfeld and Nicolson, 1973), 14.

fiyatlarının düşüşe geçmesi, bu ülkelerin Britanya'ya ihracat yapmalarını zorlaştırmıştır. Düşen tahıl ve gıda fiyatları, Britanya'nın bunları denizaşırı piyasalardan ithal etmesine olanak sağladığı için, Avrupa'daki ülkelerde serbest ticaretin bir avantaj olmadığına yönelik kanı ağır basmıştır. Serbest ticaretin gerçek anlamda sonlanması ise 1892 yılında Fransa'da Méline korumacı tarifesinin yürürlüğe konmasıyla ilişkilendirilir. Artan tarifeler Britanya'nın serbest ticaret sistemini zorladıkça, Britanya'da belirli bir düzeyde de olsa tarife sisteminin uygulanması yönünde bir kanı yaygınlaşmıştır.[41]

Anglo-Mısır Sudanı
[Kaynak: Ward, A. W., Prothere, G. W. ve Leathes, Stanley, The Cambridge Modern History Atlas, Cambridge, Cambridge University Press, 1912, Map 132.]

Avrupa'da yaygınlaşan korumacı politikalar, pamuğun güvenli tedariği konusundaki endişelerin yeniden gündeme gelmesine yol açmıştır. 1890'lara gelindiğinde dünya emtia piyasaları oldukça karmaşık bir sistem hâline gelmiştir. Öyle ki, bir yanda Amerika ve Asya'da pamuklu fabrika sayısı artarken, diğer yanda Amerika'daki pamuk tarlaları pamuk kozası böceğinin tahribatına uğramış ve bu durum kaygıları körüklemiştir. Bu endişeleri gidermek ve Lancashire'in hammadde tedariğini güvence altına almak amacıyla, Isaacman ve Roberts'a göre üreticiler çareyi devlet–özel sektör iş birliğinde aramışlardır. Bu doğrultuda Britanya Pamuk Yetiştirme Birliği (British Cotton Growing Association, BCGA) 1902 yılında kurulmuştur.[42] Fakat bu birlik ile pamuk tarımı artık yalnızca teşvik edilmeyecek, doğrudan planlanacaktır. 1873 Krizi sonrasında ortaya çıkan kırılgan tedarik ağı, üretimin doğrudan planlanması ve hammadde kaynağının kontrol altında tutulması yönünde bir eğilim yaratmıştır.

Örneğin, BCGA'nın Kuzey Nijerya'da pamuk tarımının fizibilitesi ve verimlilik kapasitesine ilişkin hazırladığı raporlar sonucunda, Koloni Bakanı Yardımcısı Lord Marlborough, burada yetiştirilen pamuğun, Amerika'dan tedarik edileni hem hacim hem de kalite bakımından ikame edebileceğine ikna edilmiştir. Aynı zamanda BCGA yetkilileri, dönemin Başbakanı Campbell-Bannerman'a, Lancashire'in ABD'ye olan bağımlılıktan kurtulabilmesi için gerekli üretimin Kuzey Nijerya'dan elde edilebileceğini kanıtlayan raporlar sunduklarını bildirmiştir. Bu gelişmelerin ardından Lord Marlborough, BCGA'nın faaliyetlerinin

[41] Bairoch, 1993, 26-27.

[42] Allen Isaacman ve Richard Roberts, *Cotton, Colonialism, and Social History in Sub-Sharan Africa* (Heinemann, 1995), 8-9.

kamuoyu nezdinde destek bulabilmesi için daha güçlü bir lobi faaliyeti yürütülmesi gerektiğini önermiştir. Bunun üzerine, 64 parlamento üyesi, 30 belediye başkanı ve 23 ticaret odası temsilcisinden oluşan BCGA delegasyonu, Başbakan Campbell-Bannerman, Maliye Bakanı Herbert Asquith ve Koloni Bakanı Lord Elgin'i Mayıs 1906'da ziyaret etmiştir.[43] Nijerya'daki bu girişime benzer şekilde, Mısır ve Sudan'daki pamuk tarımının örgütlenmesinde de hükümet ile yakın temas kurulacaktır.

IV. Pamuğun Efendileri: BCGA, Sudan Plantasyon Sendikası ve El Cezire Tarım Projesi

Bernal, Sudan Plantasyon Sendikası'nı (Sudan Plantation Syndicate, SPS) ve onun yürüttüğü El Cezire Tarım Projesi'ni (The Gezira Scheme, GS), BCGA'nın en büyük ve en bilinen girişimi olarak adlandırır. Yazar, tam anlamıyla kolonyal bir proje olarak tanımladığı bu girişimin, başta Britanya ve Mısır ortak yönetiminde yerli çiftçilerin yararlanacağı sulama projesi olarak geliştirildiği yönünde lanse edildiğini vurgular. Fakat BCGA'nın, bu projenin Lancashire'in çıkarlarına hizmet edecek şekilde pamuk tarımı için organize edilmesi yönünde baskı yaptığını belirtir.[44] Aslında Sudan Plantasyon Sendikası'nın en bilinen proje olarak öne çıkmasının temel nedeni, uzun lifli pamuk türünün bu bölgede yetiştirilebiliyor olmasıdır. Bu tür pamuk, "gömleklik kumaş" olarak adlandırılan, son derece ince ancak dayanıklı ipliklerin dokunmasında kullanılıyordu. Dolayısıyla hem iplik hem de dokuma üretiminde yüksek katma değer sağladığı için uzun lifli pamuğun üretiminin planlanması bilinçli bir tercih olarak değerlendirilmelidir.[45]

Bir önceki bölümde bahsedildiği üzere, BCGA yöneticileri Britanya hükümetiyle yakın temas halindeydiler. Birlik, 1902 yılında 500.000 sterlin sermaye ile kurulduktan kısa bir süre sonra, hükümet tarafından ayrıca 1.000.000 sterlin tutarında krediyle desteklenmiştir. Bu kredinin ardından, birliğin finansmanını sürdürülebilir kılmak amacıyla ham pamukta beher balya başına 6 peni (6d) tuta-

[43] Jan S. Hogendorn, "The Cotton Campaign in Northern Nigeria, 1902-1914: An Early Example of a Public/private Planning Failure in Agriculture", *Cotton, Colonialism, and Social History in Sub-Saharan Africa* (Heinemann, 1995), 51-54.

[44] Victoria Bernal, "Cotton and Colonial Order in Sudan: A Social History with Emphasis on the Gezira Scheme", *Cotton, Colonialism, and Social History in Sub-Saharan Africa* (Heinemann, 1995), 96-97.

"Syndicate" kavramı, Britanya'da 19. yüzyıldan itibaren, belirli bir ticari ya da mali girişimi finanse etmek amacıyla oluşturulan yatırımcı ortaklıklarını ifade eder. Bu tür örgütlenmeler genellikle imparatorluk coğrafyasındaki altyapı ve üretim projelerinde sermaye akışını düzenleyen özel mekanizmalar olarak işlev görmüştür. Bkz. Geoffrey Jones, *Merchants to Multinationals: British Trading Companies in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Oxford: Oxford University Press, 2000), s. 59, 80.

[45] Selin Ertik, *Pamuk Endüstrisinin Britanya Dış Politikasına Etkisi (1896-1936)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2024), 224.

rında bir vergi uygulanmaya başlanmıştır.[46] 1910 yılına gelindiğinde ise, Hazine Bakanlığı, BCGA'ya üç yıllığına 10.000 sterlin tutarında bir hibe tahsis etmiştir.[47]

BCGA, pamuk tarımına yönelik faaliyetlerinde hükümet desteğine ihtiyaç duymuş ve bu doğrultuda yoğun bir lobi faaliyeti yürütmüştür. Nitekim 5 Nisan 1905 tarihli Avam Kamarası oturumunda, pamuk yetiştirilen bölgelerde demiryolu yapımının hükümet tarafından desteklenmesi gerektiği; ulaşım yatırımlarının serbest girişim tarafından tek başına üstlenilemeyeceği ifade edilmiştir. Lancashire Milletvekili Cripp, pamuk tarımının başarılı olabilmesi için hükümetin demiryolu ve iletişim altyapısının kurulmasında aktif rol üstlenmesi gerektiğini savunmuştur. Ona paralel biçimde, Liverpool Milletvekili Charles McArthur da "Liverpool tüccarlarının bir temsilcisi olarak" ABD pamuğuna olan bağımlılığın azaltılmasını desteklediklerini ve bu konuda hükümetin harekete geçmesi gerektiğini dile getirmiştir. McArthur'a göre, pamuk ekiminin Britanya İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde örgütlenmesi, sömürgelerle ana ülke arasındaki bağları güçlendiren **emperyal bir girişim** niteliğindedir. Bu nedenle, hükümetin özel girişimi engellemeden, aksine, bu ülkelerde gelişen ticareti destekleyecek biçimde iş birliği yapması gerekmektedir.[48]

SPS kurulumu ve faaliyeti açısından bu iş birliğinin örneğidir. Leigh Hunt adında bir girişimci tarafından, Hunt'ın 1900 yılında Sudan'da bulunması ve buranın pamuk ekimi için uygun olduğunu fark etmesi sonrasında kurulmuştur. Bunun üzerine, dönemin Sudan hükümetinin başkanı olan General Wingate'e ulaşmış ve pamuk yetiştirmenin test edilme imkânının olup olamayacağını soruşturmuştur. Daha sonra Sudan'daki pamuk endüstrisinin babası olarak adlandırılacak olan Lord Cromer ve BCGA'nın başkanı Sir William Mather'e ulaşmış ve Sudan'daki pamuk yetiştiriciliği girişimi başlamıştır. Hunt, girişimi için sadece imtiyazlar peşinde koşmamış, aynı zamanda bu imtiyazları içeren ve bir şirketin faaliyet göstermesine yetebilecek kapasitede büyük arazinin satın alınması ayrıcalığını da elde etmiştir. Mollan'a göre, Hunt'ın girişimi için Sudan hükümetinden mali destek talep etmemesi, hükümet için çekici olmuştur. Fakat 1904 yılında Hunt'a Zeidab bölgesinden 10.000 feddan topraklık bir imtiyaz verilmiştir. Mollan bu gelişmeleri, SPS'in kuruluşunun birinci aşaması olarak anlatmıştır.[49]

İkinci aşamayı, yatırımcı ve sermaye bulma süreci olarak tanımlayan Mollan, başlangıç sermayesi için Hunt'ın, maden arama finans merkezi olarak öne çıkan Werner Beit & Co. adlı şirket ile bağlantısını inceler. Bu şirket, aynı zamanda Afrika'daki yatırımlara başlangıç sermayesi sağlayan bir kuruluştur. SPS ile bir-

[46] HC Deb 27 April 1928, Vol. 216, Cols. 1228-1252.
[47] HC Deb 2 March 1928, Vol. 14, Col. 844.
[48] HC Deb 5 April 1905, Vol. 144, Cols. 544-570.
[49] Simon Mollan, *Imperialism and Economic Development in Sub-Saharan Africa, An Economic and Business History of Sudan* (Palgrave Macmillan, 2020), 84-85. Leigh Hunt'ın girişimciliği, dönemin imtiyaz temelli sermaye yapısının tipik bir örneğidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda da madencilik ya da demiryolu inşası gibi alanlarda girişimde bulunmak hanedan çevreleriyle yakın ilişkiler kurmayı gerektiriyordu. Benzer bir ilişki ağı için bkz. Kudret Emiroğlu, "*Osmanlı'da İş Dünyası, Siyaset, Suikast: Meymon'un Uluslararası Fırıldakları", Kebikeç, 39, 2015, 365.*

likte, Afrika'daki altın madenleri, topraklar ve çiftliklere yapılan yatırımlara, bu kez pamuk plantasyonlarına yapılan yatırım da eklenmiştir. Bunların yanı sıra şirketin, İngiliz ve Alman hükümet bonoları ile Amerika'daki demiryolu yatırımlarında da payı bulunmaktadır. Mollan'a göre, Transvaal'daki çiftlikler dışında Sudan'daki pamuk plantasyonları, Werner Beit & Co.'nun —diğer adıyla Central Mining veya Corner House Group'un— tarıma yaptığı tek yatırımdır.[50]

Sudan'daki plantasyonların geliştirilmesi için ilk oluşturulan taslak proje olan GS, Müşterek Egemenlik (Condominium) döneminde yürürlüğe konmuştur. Bu projeden sonuç alınması Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına denk gelir. Tam anlamıyla işletme düzeyinde verim alınması ise 1920'li yılları bulmuştur. Bu yıllarda pamuk ekiminin yapıldığı toprak miktarı giderek artmış ve pamuk ekili alan 14.703 feddandan 27.982 feddana kadar çıkmıştır. Aynı zamanda, SPS'in faaliyetleri geliştikçe daha fazla Britanyalı memur bu şirkette çalışmaya başlamıştır. Makwar bölgesinde sulama çalışmalarının tamamlanması 1924 yılının sonunu bulmuş ve sonrasında burada faaliyete geçirilen çırçır makinelerinin ve araştırmacıların sayısı artmıştır.[51]

Mollan, 1907 yılında Sendika'nın yönetim yapısında değişiklik olduğunu tespit etmiştir. Kurucu Hunt, şirketteki bireysel dahlini azaltmış ve sonrasında da müdürlükten istifa etmiştir. Hunt'ın yerini Donald MacGillivray almıştır. MacGillivray sonraki on yıllık dönemde şirketin gelişiminde önemli bir etkiye sahip olacaktır. Daha sonra, BCGA'nın bir raporunda da MacGillivray'dan Sudan'daki en değerli tüccar olarak söz edilecektir. Aynı yönetim toplantısında de Chastillion istifa etmiş ve yerine Lord Lovat yönetici olarak seçilmiştir. Lord Lovat, İskoçyalı toprak sahibi, Britanya Ordusu'nda Tümgeneral olarak görev yapmakta olan ve sonrasında da 1927-1928 arasında Dominyonlar Dairesi'nde müsteşarlık yapacak olan bir askerdir. Hunt, Syndacte'den bir toprak parçası aldıktan sonra hem şirketin yönetiminden hem de Sudan'dan çekilmiştir.[52]

SPS'in Sudan Hükümeti ile vardığı El Cezire Anlaşmasına müteakip, Britanya hükümeti tarafından bir istikraz verilmiştir. Bu konu, 23 Nisan 1913 tarihinde Avam Kamarası'nda dönemin Maliye Bakanı Lloyd George tarafından ayrıntılı biçimde tartışmaya sunulmuştur (HC Deb, 23 April 1913, Vol. 51, Col. 1234-1240). Lloyd George'un açıklamalarından, Sudan Hükümeti'ne verilecek istikrazın faiz oranının %3,5'i aşmayacak şekilde 3.000.000 sterlin tutarında olduğu anlaşılmaktadır. Bakan, harcama kalemlerini de açıkça belirtmiştir: El Cezire

[50] Mollan, 2020, 85-86. Yazar SPS'in kuruluş sermayesinin dağılımı ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Werner Beit & Co., SPS'in yarısını kendisinin, diğer yarısını ise Hunt'ın temin ettiği 80.000 sterlinlik bir sermaye ile kurulmasını teklif etmiştir. Bu şekilde kurulan SPS, ilk yönetim kurulu toplantısını 2 Eylül 1904'te gerçekleştirmiştir. Yönetim kurulu başkanı Lionel Phillips, yöneticiler ise Leigh Hunt ve Luiggi de Chastillion olmuştur. Kuruluş aşamasında 80.000 hisseyle faaliyete geçen SPS'in, sekizi Londra'dan, ikisi İrlanda'dan, altısı New York'tan ve biri Paris'ten olmak üzere on yedi yatırımcısı bulunmaktadır.

[51] Mollan, 2020, 108.

[52] Mollan, 2020, 88.

Lord Horatio Herbert Kitchener, 1899
[Library of Congress]

Deltası'nın sulanması için 1.000.000 sterlin, Tokar için 100.000 sterlin, Kassala için 200.000 sterlin, demiryollarının genişletilmesi için 1.600.000 sterlin ve diğer masraflar için 100.000 sterlin. Toplamda 3.000.000 sterlinlik bu istikraz, yalnızca pamuk üretimi için bir mali destek değil, aynı zamanda Britanya'nın Sudan'daki tarımsal ve altyapısal hâkimiyetini pekiştiren bir siyasi araç olmuştur. Nitekim Lord Kitchener ve Lloyd George'un, El Cezire bölgesindeki pamuk ekimi ile buna bağlı altyapı yatırımlarına özel bir önem atfettikleri ve sürecin doğrudan yürütücülüğünü üstlendikleri anlaşılmaktadır.[53]

Haftalık tüketilen Mısır ham pamuğu miktarı, El Cezire'de akre başına muhtemel verimlilik oranları ve bölgedeki nüfus artışı gibi parametrelerin Avam Kamarası oturumunda ayrıntılı biçimde tartışılması, Lloyd George ve Lord Kitchener'in El Cezire bölgesine dair ciddi bir ekonomik öngörü geliştirdiklerini göstermektedir. Bu hesaplamalar, yalnızca pamuk üretiminin tarımsal potansiyelini değil, aynı zamanda bölgenin uzun vadeli yerleşim ve istihdam kapasitesini de değerlendirmeye yönelikti.

Mollan, El Cezire Anlaşması ve buna bağlı borçlanmada Lord Kitchener'in belirleyici bir rol oynadığını belirtir. 1911'de Kahire'ye başkonsolos olarak atanmasıyla birlikte Kitchener, Sudan'ın gelişiminde daha etkin bir konuma gelmiştir. Emperyal hizmette uzun yıllar görev yapmış deneyimli bir bürokrat olan Kitchener'ın katı tutumu ile SPS'in güçlü konumu, Sudan hükümetinin politikalarını zaman zaman sınırlandırmıştır. Bu gerilim, pamuk üretimi için Birleşik Krallık Hazinesi garantili borçlanma müzakerelerini de şekillendirmiştir.[54]

Borçlanmaya ilişkin müzakerelerin 1912 baharında başladığını belirten Mollan, bu süreçte en güçlü baskının Lancashire'deki pamuk lobisinden geldiğini vurgular. BCGA, Sudan istikrazı konusunda Başbakan Asquith, Maliye Bakanı Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey nezdinde yoğun bir lobi faaliyeti yürütmüştür. Yazar **SPS**'in Londra'daki siyasi ve finansal bağlantılarından yararlanarak, El Cezire Projesi kapsamında tanımlanmamış mali sorumlulukları üzerinden atma imkânı gördüğünü belirtir. Bu durumu özellikle Lord

[53] HC Deb 3 March 1910, Vol. 14, Cols. 967-968 (t.y.).

[54] Mollan, 2020, 167. 1911'de atandığında altmışlı yaşlarında olan Kitchener, 1860'lardan itibaren emperyal hizmette görev yapmış deneyimli bir bürokrattı. Yazara göre, Kitchener'in ticari faaliyetlere ve işletme çıkarlarına kuşkuyla yaklaşan, yönetimde ise askeri yöntemleri esas alan bir anlayış benimsemesi borçlanma ilişkisinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Kitchener'in benimsediğini ifade eden yazar, istikraz sürecinin uzamasını sulama sistemine dair teknik tartışmalar ve uzman seçimi konularında yaşanan anlaşmazlıklara bağlar. Haziran 1913'te sonuçlanan müzakerelerle birlikte El Cezire Projesi resmen kurulmuş ve nihai karar Londra'daki yönetim kurulu tarafından verilmiştir. Karara göre, on yıl sonunda Sudan hükümeti SPS'in faaliyetlerinden kaynaklı bir sakınca görmezse anlaşma beş yıl daha uzatılacak şekilde imzalanmıştır. Böylece £500.000 tutarındaki ilk istikraz çıkarılmış ve El Cezire Projesinin yönetimi SPS'e devredilmiştir.[55]

Lord Simon Joseph Fraser Lovat,
01 Ocak 1908
[Library of Congress]

1913 yılının Ağustos ayında Maliye Bakanı Lloyd George, Kitchener ile temasa geçmiş ve Hazine'nin *National Debt Commissioners*'a, ön ödemesi £500.000 olan altı yıllık istikrazı çıkarması için yetki verdiğini bildirmiştir. Bu müzakereler sırasında Sudan hükümeti ile **SPS** arasında açık bir rekabetin yaşandığı anlaşılmaktadır. Kitchener, istikraz ödemelerinin Sudan hükümetinin denetiminde yapılması ve gerek görüldüğünde tamamen durdurulabilmesi konusunda ısrarcı olmuştur. Ayrıca, **SPS**'in %5'ten fazla kâr elde etmesine karşı çıkışı da dikkat çekicidir. 1913 yılı itibarıyla Londra ve Hartum yönetimleri arasındaki ilişkilerin istikrara kavuşmasıyla birlikte, Londra Hazinesi nihayet Sudan istikrazını onaylamış ve Sudan hükümeti, İngiltere Merkez Bankası aracılığıyla sermaye tedarik etmiştir.[56]

SPS'in yönetimsel olarak olgunlaşması 1920'li yılları bulmuştur. 1924'te sulama çalışmalarının tamamlanmasıyla birlikte **GS** tam anlamıyla uygulamaya konulmuştur. **GS**'nin yönetim yapısı, Sudan'daki pamuk üretiminde *hibrid* ya da *korporatist* bir sistemin oluşması açısından önem taşımaktadır. El Cezire bölgesinde iktisadi üretimin yönetimi; kiracı çiftçilerin, işçilerin ve onların ailelerinin yanı sıra, bu üretimi düzenleyen toplumsal ve hukuki kurumların da dâhil olduğu oldukça karmaşık bir idari yapı üzerine kurulmuştur. Britanyalı görevliler, üretim aşamalarının sorunsuz ilerleyip ilerlemediğini denetleyen; sulama sistemlerinin sürekliliğini sağlayan ve gerektiğinde ek işgücü temin edip ödemelerini yapan alt düzey yöneticiler olarak görev yapmıştır. İki savaş arası dönemde Britanyalı personel, **GS** kapsamındaki üretimin tarladan satışa kadar tüm aşamalarını yönetmiştir. Mollan'a göre bu durum, kiracı çiftçiler ve diğer Sudanlı işçiler

---

[55] Mollan, 2020, 170-172.
[56] Mollan, 2020, 170-72.

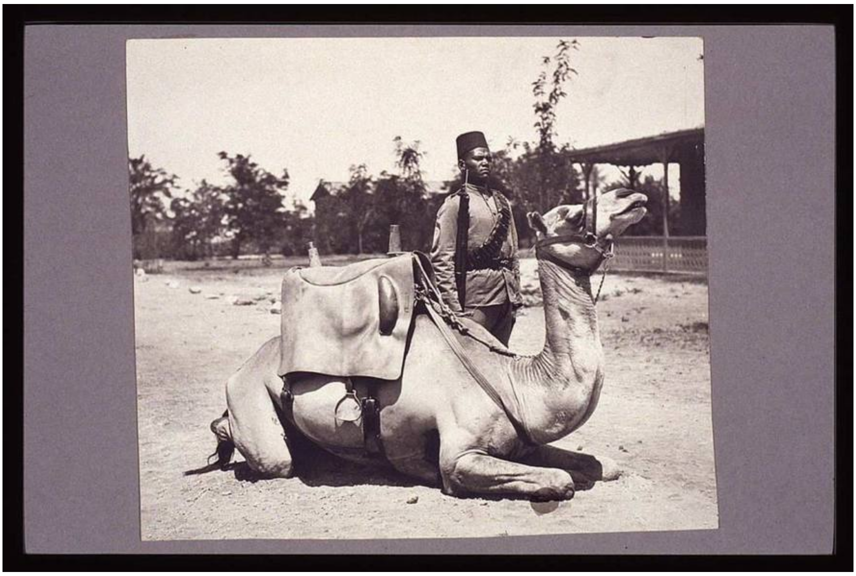

Anglo-Mısır Sudanı'nda Britanya Ordusuna Mensup Yerli bir Asker, 1 Şubat 1930 [Library of Congress]

nezdinde Britanyalı görevlilerin sömürgeci gücün yerel temsilcileri hâline gelmesi demektir.[57]

Mollan, Sudan'da mülkiyetin ve kontrolün üç yönü olduğunu vurgular. Birincisi, SPS'in tarihi; emperyal işletmelere yapılan yatırımla birlikte efendiler kapitalizmi ile finans ve sanayi kapitalizminin bir arada var olduğunu gösterir. Leigh Hunt ile başlayan girişim, başlangıçta uluslararası bir işletme niteliğindeydi. Hunt, sahip olduğu bağlantılar sayesinde SPS'i uluslararası sermayeye açık hâle getirmiştir. Bu nedenle, kuruluş dönemi ne tamamen bir "efendiler kapitalizmi" örneğiyle ne de bütünüyle Britanyalı bir kimlikle tanımlanabilir. Ancak Hunt'ın yerini Lord Lovat'ın almasıyla birlikte SPS, efendiler kapitalizminin kurumsal bir temsilcisine dönüşmüştür. Sudan hükümetiyle doğrudan, Wingate ve Lord Kitchener'in dâhil olmasıyla ise Britanya hükümetiyle üst düzey bağlantılar kurulmuştur.[58]

İkinci olarak, süreç boyunca **SPS'in yönetim yapısı önemli ölçüde değişmiştir.** Mollan, bu dönüşümün Alfred Chandler'ın, Britanya'nın endüstriyel düşüşünü profesyonel ve şahsi yönetimin birbirinden ayrılamamasına bağlayan tezine ters bir örnek oluşturduğunu belirtir. SPS'in kuruluş aşamasında yönetimde yer alan Hunt'ın ayrılmasının ardından, *the Corner House*, *Werner Beit* ve *the Central Mining* gruplarının etkisi belirgin biçimde artmıştır. Hunt'ın yerine genel

[57] Mollan, 2020, 108-11.
[58] Mollan, 2020, 93.

müdür olarak atanan Donald MacGillivray, selefine kıyasla çok daha faal bir yönetim sergilemiştir.[59]

Üçüncü ve son olarak, politik iktisadi açıdan bakıldığında Sudan Hükümeti'nin oynadığı rol özellikle dikkat çekicidir. Sudan Hükümeti açısından SPS, Sudan'daki pamuk üretiminin geliştirilmesi için seçilmiş bir araç olarak benzersiz bir konuma ve işleve sahipti. Hükümet, Sendikanın tekelci toprak imtiyazının korunmasını ve İmparatorluğun *tasdik mührüne* erişim imkânı sağlamış; buna karşılık SPS, hükümete uluslararası ölçekte deneyimli, finansal risk almaktan çekinmeyen ve karmaşık girişim ağlarına hâkim bir yatırımcı çevresine erişim fırsatı sunmuştur. Şirketin 1912 yılına kadar temettü ödeyememesi ve 1920 yılına dek anlamlı bir kâr payı dağıtamamasına rağmen yatırımcılar nezdinde cazibesini koruyabilmesi, bu çok katmanlı devlet–sermaye ilişkilerinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.[60]

V. Sonuç

Sonuç olarak, SPS'in ortaya çıkışı ve sürekliliği, yalnızca bir ekonomik girişim olarak değil, Britanya İmparatorluğu'nun pamuk endüstrisi için hammadde kaynağı sağlamak amacıyla geliştirdiği mekanizmalardan biri olarak değerlendirilmelidir. Sudan'da uzun lifli pamuğun plantasyon olarak örgütlenmesi, Lancashireli üreticilerin kesintisiz ve maliyeti görece stabil hammadde tedarik etmesine olanak tanımıştır. 1873 krizi sonrasında, Britanya'nın 19. yüzyıl boyunca uluslararası ticaret ağının merkezinde olmasını sağlayan serbest ticaret politikasının sınırlarına ulaşması, tedarik zincirindeki bağımlılığı azaltarak imparatorluk içi kaynakların yeniden örgütlenmesine zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda, SPS yalnızca bir üretim organizasyonu değil, aynı zamanda Lancashire'in küresel piyasadaki üstünlüğünü sürdürme arzusunun bir tezahürü olarak da okunmalıdır. Sudan'daki pamuk üretimi, sanayi kapitalizminin hammadde ihtiyacını karşılarken, dalgalanan emtia fiyatlarını kontrol altına almak için stratejik bir araç işlevi görmüştür. SPS'e tanınan toprak imtiyazları, vergi kolaylıkları ve yasal koruma, üretim ilişkilerini yerel toplulukların lehine değil, Britanya finans ve sanayi sermayesinin sürdürülebilir kâr devinimi lehine şekillendirmiştir. SPS'in yatırımcı profili – Lancashireli üreticilerden Londra bankacılığı çevrelerine uzanan bir "efendiler" ağı – Britanya hükümetinin koloni politi-

[59] Mollan, 2020 96. Yazar bu arada yönetim anlayışının değişimi ile ilgili MacGillivray'ın istihdam detaylarını verir; MacGillivray'e yıllık £1.500 maaş ödenmiş, bu miktar 1918'de £2.000'e çıkarılmış ve zaman zaman bonuslarla desteklenmiştir. Mollan'a göre bu durum, Hunt dönemindekinden farklı bir yönetim anlayışının benimsendiğini göstermektedir. MacGillivray, hem hisse sahibi hem de maaşlı bir yönetici olarak görev yapmış; böylece şahsi değil, profesyonel bir yönetim modeli tesis edilmiştir. Mollan, bu yapıyı Güney Afrika'daki madencilik sektöründen devralınan deneyim ve uzmanlığın bir devamı olarak yorumlar. Nitekim Güney Afrika'daki yönetim anlayışı da madencilik mühendislerinin profesyonel yöneticiler olarak istihdam edilmesine dayanıyordu.

[60] Mollan, 2020, 98.

kasıyla iç içe geçerek, kamu gücünü özel sermayenin genişlemesi için bir garanti mekanizmasına dönüştürmüştür.

Sudan'da Britanya-Mısır ortak yönetimi, görünürde ulusal üretimi teşvik ederken fiilen emperyal merkezden beslenen bir iktisadi yapı kurmuş; hem devlet ile endüstri arasındaki simbiyotik ilişkiyi hem de efendiler kapitalizminin tanımlanışını göstermiştir. Bu çerçevede SPS'in hikâyesi, yalnızca pamuk üretiminin teknik veya ticari başarısı değil, "efendilerin" kimler olduğunu ortaya koyan, sermaye, devlet ve imparatorluk arasındaki hiyerarşik bağların sahneye çıktığı bir örnek olarak okunmalıdır. Sudan'daki pamuk tarlalarında somutlaşan üretim, Britanya'nın politik iktisadının periferideki uzantısı olmuş; kalkınma söylemi ise bu asimetrik yapının meşruiyet zırhı işlevini üstlenmiştir. İşte bu noktada Efendiler Kapitalizmi kavramı, SPS'i yönlendiren Manchesterli üreticiler, Londra bankacıları ve Sendika'nın elit yatırımcıları gibi aktörleri somutlaştırır. Onların kararları, hem Lancashire'in sanayi üstünlüğünü hem de Britanya imparatorluğunun ekonomik hâkimiyetini güvence altına almıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

HC Deb. 2 March 1928, Vol. 14, Col. 844.

HC Deb. 3 March 1910, Vol. 14, Cols. 967-968.

HC Deb. Vol. 5 April 1905,144, Cols. 544-570.

HC Deb. 27 April 1928, Vol. 216, Cols. 1228-1252.

İkincil Kaynaklar

Bairoch, Paul. *Economics and World History: Myths and Paradoxes.* Chicago: University of Chicago Press, 1993.

Beckert, Sven. "Cotton and the Global Origins of Capitalism." *Journal of World History* 28, no. 1 (2017): 107–120.

Bernal, Victoria. "Cotton and Colonial Order in Sudan: A Social History with Emphasis on the Gezira Scheme." *Cotton, Colonialism, and Social History in Sub-Saharan Africa*, edited by Allen Isaacman and Richard Roberts. Portsmouth, NH: Heinemann, 1995.

Black, Jeremy. *Trade, Empire and British Foreign Policy, 1689–1815: The Politics of Commercial State.* Londra: Routledge, 2007.

Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası.* Vol. 1. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989.

Braudel, Fernand. *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century.* Volume III: *The Perspective of the World.* Londra: Collins, 1984.

Cain, P. J., and A. G. Hopkins. *British Imperialism, 1688–2015.* 3rd ed. London: Routledge, 2016.

Cain, P. J., and A. G. Hopkins. "Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas I: The Old Colonial System, 1688–1850." *The Economic History Review* 39, no. 4 (1986): 501–525.

Cain, P. J., and A. G. Hopkins. "The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914." *The Economic History Review* 33, no. 4 (1980): 463–490.

Chapman, Sidney J. *The Cotton Industry and Trade*. Londra: Routledge, 2018.

Chaudhuri, Kirti N. *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660–1760*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

Edwards, Michael M. *The Growth of the British Cotton Trade, 1780–1815*. Manchester: Manchester University Press, 1967.

Emiroğlu, Kudret. "Osmanlı'da İş Dünyası, Siyaset, Suikast: Meymon'un Uluslararası Fırıldakları." *Kebikeç* 39 (2015).

Ertik, Selin. *Pamuk Endüstrisinin Britanya Dış Politikasına Etkisi (1896–1936)*. yayınlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi, 2024.

Fieldhouse, David K. *Economy and Empire, 1830–1914*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1973.

Gallagher, J., and R. Robinson. "The Imperialism of Free Trade." *The Economic History Review* 6, no. 1 (1953): 1–15.

Hobsbawm, Eric. *Sanayi ve İmparatorluk*. 2. Baskı. Ankara: Dost Kitabevi, 2005.

Hogendorn, Jan S. "The Cotton Campaign in Northern Nigeria, 1902–1914: An Early Example of a Public/Private Planning Failure in Agriculture." *Cotton, Colonialism, and Social History in Sub-Saharan Africa*, edited by Allen Isaacman and Richard Roberts. Portsmouth, NH: Heinemann, 1995.

Isaacman, Allen, and Richard Roberts, eds. *Cotton, Colonialism, and Social History in Sub-Saharan Africa*. Portsmouth, NH: Heinemann, 1995.

Jones, Geoffrey. *Merchants to Multinationals: British Trading Companies in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Kocka, Jürgen, and Marcel van der Linden. "Introduction." In *Capitalism: The Reemergence of a Historical Concept*. London: Bloomsbury Publishing, 2016.

Landes, David. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Mandel, Ernest. *Geç Kapitalizm*. İstanbul: Versus Kitap, 2008.

Mollan, Simon. *Imperialism and Economic Development in Sub-Saharan Africa: An Economic and Business History of Sudan*. London: Palgrave Macmillan, 2020.

Nişanyan, Sevan. *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. 3. Baskı. İstanbul: Liber, 2018.

Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Kökenbilim Sözlüğü*. İstanbul: Ada Yayınları, 2002.

Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*. London: Methuen, 1987.

Pakalın, Mehmet Z. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt 1. 2. Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Parthasarathi, Prasannan, and Giorgio Riello. "Introduction." *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200–1850*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Ridley, Jasper G. *Lord Palmerston*. New York: E. P. Dutton & Company, 1971.

Riello, Giorgio. *Cotton: The Fabric That Made the Modern World*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Sami, Şemseddin. *Kâmus-i Türkî: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 2. Baskı. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012.

Schumpeter, Joseph A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. Londra: Unwin University Books, 1966.

Thomas, Ellison. *The Cotton Trade of Great Britain*. Londra: Effingham Wilson, 1886.

Ward, A. W., Prothere, G. W. ve Leathes, Stanley, *The Cambridge Modern History Atlas*, Cambridge: Cambridge University Press, 1912.

Watts, Isaac. *The Cotton Supply Association: Its Origin and Progress.* Manchester: Tubbs & Brook, 1871.

Internet Kaynakları

https://www.gracesguide.co.uk/File:Im1924TRSupp-HnyBannerman.jpg erişim tarihi: 06.11.2025

https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw54833 erişim linki 06.11 .2025

https://www.loc.gov/item/2007664588/ erişim tarihi: 06.11.2025

https://www.loc.gov/resource/ppmsca.46492/ erişim tarihi: 06.11.2025

https://www.loc.gov/item/2003675492/ erişim tarihi 06.11.2025

https://www.loc.gov/resource/cph.3b42250/ erişim tairihi 06.11.2025

Öz: Bu çalışma, Sudan Pamuk Sendikası'nı (SPS) Britanya İmparatorluğu'nda Efendiler Kapitalizminin bir örneği olarak ele almaktadır. SPS, yerel kalkınmayı desteklemekten ziyade, Lancashire'daki pamuk üreticileri ve Londra merkezli finans çevrelerinin çıkarlarını güvence altına almak için faaliyet göstermiştir. Devlet otoritesi ile özel sermayenin iç içe geçmesi, Efendiler Kapitalizmi'nin pamuk üretimi ve küresel tedarik zincirleri üzerindeki imparatorluk kontrolünü nasıl yapılandırdığını ve metropolün sanayi ile finans alanındaki hâkimiyetini nasıl pekiştirdiğini göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Efendiler Kapitalizmi, Lancashire, Pamuk, Sudan Plantasyon Sendikası

Gentlemanly Capitalism: Lords of Cotton, the British Cotton Growing Association and the Sudan Plantation Syndicate (1902-1913)

Abstract: This study presents the Sudan Plantation Syndicate (SPS) as a case of **Gentlemanly Capitalism** within the British Empire. SPS primarily served to secure the interests of Lancashire cotton manufacturers and London-based financial elites, rather than local development. The intertwining of state authority and private capital illustrates how Gentlemanly Capitalism structured imperial control over cotton production and global supply chains, reinforcing metropolitan industrial and financial dominance.

Keywords: Gentlemanly Capitalism, Lancashire, Cotton, Sudan Plantation Syndicate

Yaratıcı Yıkımdan Küresel Güce: Uzun Depresyon ve Amerikan Hegemonyasının Doğuşu (1873-1896)

Safiye Cemre ELMAS*

I. Giriş: Kriz Olgusunun Çok Katmanlı Doğası

Toplumsal yaşamın sosyolojik, kültürel, ekonomik, ulaşım gibi neredeyse her katmanında düzenle ilerleyen akışı kesintiye uğratıp, farklı düzlemlerdeki dengeleri altüst eden bir olgu olarak krizler karşımıza çıkmaktadır. Bahsedilen sarsıntılar sonucunda oluşan kriz yerel ekonomilerde olduğu kadar küresel ölçekte de tüm organizmayı etkisi altına alabilmektedir.[1] Günümüzde ekonomik anlamda kullanılan kriz kelimesi genellikle ekonomi alanındaki mekanizmalarda ortaya çıkan sorunları çağrıştırsa da aslında çok daha derin ve iç içe geçmiş nedenlerin bir sonucudur.

Ulusal düzeyde üretim yapıları, toplumsal dinamikler ve finansal sistemler; uluslararası düzeyde ise ticaret ağları, hegemonik rekabet ve para sistemleriyle sürekli olarak ilişki içindedir. Bu nedenle 1873-1896 gibi çok katmanlı bir krizi yalnızca ülke içi nedenlerle açıklamak yetersiz kalacaktır. Öyle ki bu kriz bir ağacın yalnızca gövdesi olarak görülmemeli, köklerinden dallarına uzanan bağlantılı bir sistemin verdiği tepki olarak okunmalıdır. Yani içsel ve dışsal dinamiklerin sürekli olarak birbirini beslemeye devam ettiği ve ekonominin yanı sıra toplumsal ve siyasal olguların da yeniden yazıldığı bir tarihsel süreç olarak değerlendirilmelidir. Bu sürece paralel olarak dünya çapındaki krizleri üç temel düzeye ayırmak mümkündür. İlk düzey, dünya çapındaki kriz dalgaları ile ülkelerin genelini etkileyen dönemleri kapsamaktadır. Dünya'nın yaşadığı büyük

* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi / scemre.elver@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-1855-4154

[1] İmren Aydın, *Küresel Krizler ve Toplumsal Yansımaları,* (İstanbul Araştırma Yayınları, 2024), 4.

savaşlar ve bu savaş dönemleri arasında yaşanan krizler buna örnektir. İkinci düzeyde, uluslararası para sisteminden kaynaklı sorunlar gibi kriz eğilimlerinden etkilenen uluslararası ekonomik ilişkiler karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü düzey kriz ise belirli bir ekonomik modeli uygulayan ülkelerde o modelin neden olduğu krizlerdir.

Karl Polanyi'nin krizler hakkındaki görüşleri göz önünde bulundurulduğunda yalnızca piyasa aksaklıkları ile ilgili olmadığı aynı zamanda toplum içindeki işlevine de değindiği görülmektedir. Bu noktada, Polanyi krizlere bakışı derinleştirmek için kritik bir çerçeve sunmaktadır. 19. yüzyılın kendini regüle eden piyasa mitinin, aslında insanı ve doğayı birer metaya indirgeyen yapay bir proje olduğunu ve bu projenin toplumu piyasanın insafına terk etme tehlikesi barındırdığını savunmaktadır.[2] Ona göre, piyasanın özgürleştirilmesine karşı, toplum kaçınılmaz olarak kendini korumak için bir karşı hareket geliştirmektedir. Polanyi'nin krizleri anlama noktasındaki en önemli kavramlarından biri de çifte harekettir. Buna göre birinci hareket serbest piyasanın genişlemesi ve sosyal ilişkilerin piyasaya tabii kılınması iken ikinci hareket toplumun kendini savunma amacıyla geliştirmiş olduğu mekanizmalardır (sosyal haklar gibi).[3] Krizler bu iki hareketin çatışmasından doğmakta ve serbestleşme toplumsal dokuyu yıprattığı anda toplum kendini korumak için tepki vermektedir.

Polanyi'ye göre kriz, toplumun yeni kurumsal düzenlemelere yönelmesine neden olmaktadır. Örneğin 1873 Krizi 19. yüzyılın serbest piyasa mekanizmalarının sınırlarını ortaya çıkarmıştır. Bu kriz, birçok Avrupa ülkesinde ve ABD'de korumacı gümrük politikalarının geri dönüşünü, devlet müdahalesinin artmasını ve altın standardının sorgulanmasını beraberinde getirmiştir.

Polanyi'nin çerçevesi krizin toplumsal ve teorik boyutunu anlatırken, Hyman Minsky'nin "*finansal istikrarsızlık hipotezi*" krizin finansal sistemin içsel işleyişinden doğuşunu ele almaktadır. Öyle ki Minsky'ye göre kapitalist ekonomilerde krizler yalnızca dışsal şoklardan değil, sistemin içsel dinamiklerinden de kaynaklanmaktadır. Uzun süren istikrar ve genişleme dönemleri, yatırımcıları giderek daha riskli finansal araçlara yönlendirmekte böylece istikrar kendi istikrarsızlığını üretmektedir.[4] 1873 öncesinde Avrupa ve ABD'de demiryolu yatırımları ve sanayide oluşan spekülatif balon ve bankaların düşük teminatlarla yüksek riskli krediler vermeye başlaması bu içsel mekanizmanın örneğidir. Bu nedenle 1873 krizi dışsal bir şoktan ziyade finansal sistemin kendi içsel işleyişinin doğal bir sonucu haline gelmiştir.[5]

---

[2] Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Şadan Karadeniz (İstanbul, Can Yayınları, 2020), 9.
[3] Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, 136-140.
[4] Hyman P. Minsky, *Stabilizing an Unstable Economy*. New Haven, (Yale University Press, 1986), 65-92.
[5] Hyman P. Minsky, *Stabilizing an Unstable Economy*, 219.

Dolayısıyla 1873 Krizi hem Polanyi'nin ileri sürdüğü gibi piyasa toplumunun sınırlarını ve toplumun kendi savunma reflekslerini, hem de Minsky'nin odaklandığı finansal sistemin içsel kırılganlığını aynı anda gösteren yapısal bir dönüşüm sürecidir. Bu bağlamda 1873 Krizi, sadece bir ekonomik daralma değil, yeni bir toplumsal ve ekonomik düzen arayışıdır.

Sanayi Devrimi'yle şekillenen küresel ekonominin ilk uluslararası krizi olan Uzun Depresyon Krizi, bahsi geçen yazarların bakış açılarından hareketle incelendiğinde, bu dönemdeki sosyal, siyasi ve ekonomik yapıların kriz üzerinde etkili olduğu görülmektedir. 1860'lı ve 1870'li yıllarda şekillenen bu yapılar, nüfusun artması, yoğun göç hareketleri, işçi hareketlerinin güç kazanması, gümrük tarifelerinin rolü, farklı siyasi yönetimlerin varlığı ve büyük ekonomik faaliyetlerin serbest piyasa politikaları çerçevesinde yürütülmesi gibi unsurlarla bağlantılıdır. Bu faktörler, kriz sürecinin temel dinamiklerini oluşturmuştur.

Ayrıca krizin çıkış sebebinin temelinde Fransa-Prusya Savaşı'nın yattığı belirtilmekte ve özellikle Fransa'nın Almanya'ya ödemek zorunda olduğu savaş tazminatının oldukça önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.[6] 1873 Viyana Borsası'nın çöküşü ile tetiklenen ve kısa bir zamanda neredeyse bütün ülkeleri etkisi altına alan bu kriz Amerika Birleşik Devletleri üzerinde de özellikle finansal alanda etki yaratmıştır. Özellikle üretim sektörlerindeki durgunluk ve değişimler, ABD'nin krizle başa çıkabilmek için hem kriz sürecinde hem de hemen sonrasında önlemler almasına neden olmuştur. Bu proaktif yaklaşım, Amerika Birleşik Devletleri'nin önce krizden görece daha az hasar alarak çıkmasına ve ardından dönemin hegemonik gücü olan Birleşik Krallık'ın yerini sarsıp hemen akabinde kendi hegemonya oluşumunun başlamasına katkı sağlamıştır.

Bu çalışmanın kuramsal dayanağını, ekonomik krizleri yalnızca yıkıcı değil, aynı zamanda yapıcı ve dönüştürücü bir işleve sahip tarihsel dönüm noktaları olarak gören yaklaşımlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Joseph Schumpeter'in yaratıcı yıkım ve konjonktür dalgaları kavramı, kriz dönemlerindeki verimsiz yapıların nasıl tasfiye edilip yenilikçi girişimlerle yer değiştirdiğini mikro düzeyde açıklamaktadır. Schumpeter'in odaklandığı bu yenilikçi atılımlar, Nikolai Kondratieff'in uzun dalga teorisi ile birleştirildiğinde, 50-60 yıllık periyotlarda yaşanan teknolojik devrimlerin ekonomik sistemin bütününü nasıl dönüştürdüğünü makro düzeyde gösterir. Her iki perspektif söz konusu yapısal dönüşümlerin ardındaki sermaye dinamiğinin anlaşılmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla farklı teorik pencereler, Uzun Depresyon'u ve ABD'nin bu süreçteki yükselişini analiz etmek için birbirini tamamlayıcı ve derinleştirici bir çerçeve sunmaktadır.

Bu kuramsal zemin üzerine inşa edilen makale, Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemleri Analizi ile de genişletilerek, ABD'nin yaşadığı içsel

[6] Mahfi Eğilmez, (2018, Nisan 28). 1873 Krizi (Uzun Depresyon). Kendime Yazılar. https://www.mahfiegilmez.com/2018/04/1873-krizi-uzun-depresyon.html. Erişim: 08.04.2025.

dönüşümün, Birleşik Krallık'ın liderliğindeki mevcut dünya sisteminin krizle sarsılmasıyla nasıl birleştiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca David Harvey'in mekânsal düzenleme ve sermayenin genişlemesi kavramları ABD'nin batıya doğru genişlemesi ile içerde biriken kriz dinamiklerini nasıl ertelediğini ve yönlendirdiğini göstermektedir. Sonuç olarak, Uzun Depresyon'un, ABD hegemonyasının inşası sırasında, içsel kapasite ile uluslararası sistemik fırsatların kesiştiği kritik bir tarihsel dönüm noktası olduğu belirtilmektedir. Bahsi geçen süreç, bir ekonomik başarıdan ziyade, devletin, sanayicilerin ve milyonlarca insanın katıldığı, krizin yıkıntıları arasından yeni bir küresel düzen inşa etme çabasının hikayesidir. Bu tarihsel dönüşümün incelenmesi, 1890'lardaki korumacı ticaret politikaları ve J. P. Morgan önderliğindeki finansal konsolidasyon gibi adımların, ABD'nin ilerleyen yüzyılda Michael Hudson'ın 'Süper Emperyalizm' olarak adlandırdığı finansal ve kurumsal mekanizmalar aracılığıyla dünyaya hükmetme stratejilerinin de ilk tohumlarını attığını göstermesi açısından önemlidir.[7]

II. Kuramsal Çerçeve

A. Schumpeter ve Yaratıcı Yıkım

Toplumların yaşadığı ekonomik krizlerin nedenlerini ve etkilerini doğru anlayabilmek, kriz dönemlerinde alınan önlemleri ve gerçekleştirilen politikaları belli çerçevelerde değerlendirmek oldukça önemlidir. Bu durum krizlerin anatomisinin çıkarılmasında kat edilecek önemli bir yoldur. 1873 Krizi gibi karmaşık bir tarihsel süreci anlamak ise tek bir teorik çerçevenin sınırlarını aşacağından, kriz ve dönüşüm süreçlerini farklı düzeylerde açıklayan bir dizi teorik yaklaşımın bir araya getirilmesini zorunlu kılmaktadır. Krizleri anlamak ve doğru anlamlandırmak için öncelikle kriz tanımının önemli olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Schumpeter krizi, "refahla devam eden bir sürecin depresyona evrilmesi" şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca iktisadi krizlerin etkisinin belli bir örgüt üzerinde yoğunlaştığı ve bu örgütün devlet, belli bir şirket ya da şirketler grubu ya da belirgin bir sektör üzerinde etki edebileceği belirtilmektedir.[8]

Schumpeter'e göre ekonomik değişimi niteliksel olarak üç temel faktör belirlemektedir ve bunlar dışsal şoklar, düzenli bir şekilde işleyen ekonomik büyüme ve yeniliklerdir. Schumpeter'in odaklandığı bir diğer nokta ise yenilikler ve bu yenilikleri hayata geçirecek olan girişimcilerdir. Yani ekonomik dalgalanmalar sadece dışsal faktörlerden kaynaklı değil, aynı zamanda girişimci faaliyetlerden de kaynaklıdır.[9] Bu bağlamda herhangi bir sektörde ortaya çıkan yenilik, diğer sektörlere de yayılıp üretimde yeni dalgalanmalara yol açabilir.

[7] Micheal Hudson, *Super imperialism.* (Pluto Press, 2017), 12-25.

[8] Şahin Karabulut ve Özgü Saraç, 'İktisadi ve Mali Krizlerin Anatomisi: Krizler Tarihi Üzerine Kısa Değerlendirmeler". (*İzmir İktisat Kongresi*, 2020), 375.

[9] Barış Alpaslan, "Schumpeter'in Yenilik ve Girişimci Teorisi Üzerine Bir Değerlendirme", (*Sosyoekonomi*, 2016), 57.

Buradaki anahtar kavramlardan bir diğeri ise yeniliktir. Üretim yöntemlerinde geri dönülemez değişimler yaratma anlamına gelen bu kavram kapitalizme canlılık kazandırmaktadır. Girişimcilik tanımında da değişimler yaratan iktisatçı daha önceki anlayışın dışına çıkarak girişimciyi tanımlarken ekonomiye yeni ürünler, metotlar ve teknolojiler kazandıran aktör tanımlanmasını yapmıştır.[10] Bu yönüyle girişimci etkin dönüşümler yaratan temel özne olarak konumlandırılmaktadır.

19. Yüzyılda ekonomistler kriz kavramını ele alırken savaşlara, yönetim ve yöneticilerin eksikliklerine ve dışsal unsurlara atıf yaparak krizleri derinlemesine inceleme ihtiyacı duymamışlardır.[11] Oysa Schumpeter'e göre "her nerede düzeni sekteye uğratan bir olay gerçekleşirse orada bir dalgalanma, kriz veya depresyonun olması kaçınılmazdır."[12] Schumpeter ekonomiye içkin olarak yaşanan bu kırılmaların altında farklı nedenlerin de olabileceğini belirtmektedir.[13]

Joseph Alois Schumpeter (1883-1950), Avusturyalı siyasi ekonomist ve sosyolog. Tarihsiz fotoğraf. [Universal Images Group via Getty Images]

[10] Alpaslan, *Schumpeter'in Yenilik*, 58.
[11] Özer Özçelik ve Ezgi Babayiğit Sunay, "Schumpeter ve Ülgener'in İktisadi Krizlere Bakış Açıları", (*Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018), 32.
[12] Joseph A. Schumpeter, *Bussiness Cycles: A Theoritical, Historical and Statistical Analysis of The Capitalist Process,* (U.S.A, McGraw, 1939), 26.
[13] Taylor, M. Z. ve Franchis, I. "Schumpeter's Legacy: The Innovation and Entrepreneurship Research Tradition". *The Oxford Handbook of Innovation*, (ed.) J. Fagerberg, D. C. Mowery ve R. R. Nelson, 705-729. (Oxford: Oxford University Press, 2006), 707.

Schumpeter kapitalist sistem ile dalgalanma dilimlerini ayrılmaz bir şekilde ele almakta ve bu bağlamda kapitalist sistemin iktisadi analizini yapmaktadır. Bu perspektifle kapitalist ekonomi; refah, resesyon, depresyon ve canlanma dönemlerinden oluşmakta ve bu dönemleri oluşturan temel olgu ise konjonktür olarak belirtilmektedir. Her ne kadar kriz ve depresyon dönemleri karamsar bir bakış açısı ile ele alınsa da bu dönemler yalnızca ekonomik, toplumsal, sosyal kayıpları ifade etmemekte hatta potansiyel ve fiili kazançları da beraberinde getirebilmektedir. Konjonktürel dalgalanmalar teorisinde kapitalist ekonomilerdeki döngüler bu noktada da önem arz etmektedir. Öyle ki yenilikçi atılım yeni teknolojileri ve iş modellerini, genişleme dalgası ekonomideki hızlı büyüme ve yatırım akışlarını, aşırı genişleme ve durgunluk ise piyasanın doygunluğa ulaştığını belirtirken; daralma (resesyon) ekonomik faaliyetlerdeki yavaşlamayı, iflas ve işsizlikleri, son aşama olan toparlanma ise yenilikçi adımlarla yeni döngülerin oluşumunu belirtmektedir. Schumpeter'e göre inovasyonlar kümelenme biçiminde ortaya çıkmakta ve inovasyonların uygulanması ekonomik canlanma anlamına gelmektedir. Böylece uzun dönemli dönüşümler yaratılmakta; demiryolu, çelik, elektrik vb. örnekleri bu yapısal dönüşümlere işaret etmektedir.[14] Schumpeter'e göre yaratıcı yıkım yeni firmaların yeniliklerinin hızına yetişemeyen, eski ürünleri üretmeye devam eden firmaları yok edip teknolojinin üretim süreçlerine hâkim olması olarak ifade edilebilmektedir.[15] Schumpeter yaratıcı yıkım sürecini anlatırken,

"Endüstriyel mutasyon sürecinin sürekli olarak iktisadi yapıyı içten değiştiren, eski olanı yok eden, hiç durmadan yenisini yaratan, devrim yaratan bir süreç" şeklinde ifade etmektedir.[16]

Tablo 1: Schumpeter'in Konjonktürel Dalgalanma Teorisindeki aşamalar[17]

Aşama	Tanım	Ekonomik Etkiler
1. Yenilikçi Atılım	Girişimciler tarafından yeni teknolojiler, ürünler veya iş modelleri geliştirilir.	Yeni sektörler ortaya çıkar. Ekonomide canlanma belirtileri görülür. Yatırımlar artar.
2. Genişleme	Yenilikler yaygınlaşır ve ekonomi hızla büyür.	Üretim ve istihdam artar. Piyasalarda genişleme yaşanır Şirket karlılığı yükselir.

[14] Joseph A. Schumpeter, "The Present World Depression: A Tentative Diagnosis." *The American Economic Review* (21.1,1931),180.
[15] Ömer Demir, "Joseph A. Schumpeter: Hayatı, eserleri ve katkıları". (*Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Dergisi* 50, 1995), 165.
[16] Karol Sledzik, "Schumpeter's View On İnnovation And Entrepreneurship". (*SSRN Electronic Journal*, 2013), 90.
[17] Tablonun oluşturulması aşamasında DeepSeek Aİ den destek alınmıştır.

3. Aşırı Genişleme	Piyasa doygunluğa ulaşır ve aşırı yatırım başlar.	Aşırı üretim ve kapasite fazlası oluşur. - Fiyatlar düşer. - Rekabet artar.
4. Daralma (Resesyon)	Ekonomik aktivite yavaşlar, şirketler iflas eder ve işsizlik artar.	Üretim ve tüketim azalır. Finansal krizler yaşanabilir. Ekonomide durgunluk hâkim olur.
5. Toparlanma	Yeni yenilikçi atılımlar ve yatırımlarla ekonomi tekrar canlanır.	Yeni iş fırsatları ortaya çıkar. - Ekonomi yeniden büyümeye başlar. - Yeni bir döngü başlar.

Bu noktada Freeman & Perez Schumpeter'in yaratıcı yıkım kavramını genişletmektedir. Bu bağlamda teknolojik devrimler iki büyük döneme ayrılmaktadır. Bu dönemler İnstallation (kurulum) ve Deployment (dağıtımdır**)**. Kurulum döneminde yeni teknolojinin altyapısı ve ilk yatırımları yoğun finansal kaynak gerektirmekte; finansal sermaye bu aşamada risk alarak altyapı ve deneysel yatırımları finanse etmektedir, ancak aynı zamanda spekülatif davranış ve frenzy (çılgınlık) evresi ortaya çıkabilmektedir. Frenzy dönemindeki finansal aşırılaşma üretim sermayesinden koparak balonları besleyebilir; balonun patlaması ise bir kriz/daralma doğurabilmektedir. Bu süreçten sonra doğru kurumsal düzenlemeler ve üretim sermayesinin güç kazanmasıyla **dağıtım** döneminde gerçek, yaygın üretim ve yayılma gerçekleşmektedir. Bu çerçeve Schumpeter'in yaratıcı yıkım döngüsünü kurumlar ve finansal davranışlar bakımından tamamlamakta ve kriz-sonrası yeniden kuruluş süreçlerini açıklamada güçlü bir araç sunmaktadır.[18]

Bu yaklaşım 1873 Krizi ile değerlendirildiğinde özellikle krizin ekonomik boyutunda demiryolu yatırımlarındaki ve kredi piyasalarındaki spekülatif genişlemenin çöküşünü gösterir niteliktedir. Öyle ki demiryolları yatırımlarında ve kredi piyasalarında meydana gelen spekülatif genişleme çökmüş ve borçlanma finansal kırgınlığı arttırarak içsel bir istikrarsızlık yaratmıştır. Deployment (dağıtım) dönemine geçiş ise teknolojik olanaklar ve yenilenen sermaye ile olmuştur.

Schumpeter'in yaratıcı yıkım kavramı ile Perez'in tekno-ekonomik paradigma yaklaşımı birlikte ele alındığında 1873 Krizi'nin yalnızca bir daralma değil, teknolojik-kurumsal bir dönüşüm süreci olduğu görülmektedir. Bu süreçte ABD'nin izlemiş olduğu yol haritası, özellikle teknolojik atılımlar göz önünde

[18] Christopher Freeman ve Carlota Perez, *Structural Crises Of Adjustment, Business Cycles Technical Change and Economic Theory*, (London: Pinter, 1988), 47.

bulundurulduğunda, Birleşik Krallık'ın hegemonik konumunu zayıflatmış ve kriz bu noktada hegemonyanın yeniden dağılımında aracı olmuştur.

Özetle Schumpeter'in yenilik, girişimcilik ve yaratıcı yıkım kavramları ile Freeman & Perez'in teknolojik devrimlerin iki aşamalı döngüsü ve finansal sermayenin rolüne ilişkin analizi aynı çerçeveden ele alındığında, 1873 Krizi hem içsel finansal mekanizmaların bir sonucu hem de yapısal, kurumsal ve teknolojik dönüşümlere yol açan bir kırılma noktasıdır. Bu kombinasyon Schumpeter'in mikro-mekanizmalarını ve Perez'in makro-kurumsal/finansal çerçevesini birleştirerek krizleri yalnızca felaket senaryoları olarak değil, aynı zamanda yeni kurumsal düzenlemelerin ve hegemonik yeniden konumlanmaların tetikleyicileri olarak anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Schumpeter'e göre ekonominin denge değiştirirken geçirmiş olduğu nedenler arasında doğa olayları, aşırı nüfus artışı gibi olgular, maden keşfi, ürün çeşitliliğinin artışı gibi tesadüfi durumlar, ekonomik iradenin dışındaki nedenler ve ekonominin kendine özgü dinamikleri yer almaktadır.[19] Bahsedilen dinamiklerinin başında ise "inovasyon" gelmektedir. Sistemdeki döngüsel davranışları etkileyen kuvvet olarak tanımlanan inovasyon kümelenme biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Schumpeter hem inovasyonların ekonomi üzerindeki etkilerini hem de girişimcinin ekonomik gelişime katkılarını detaylı bir şekilde ele almış ve inovasyonu bir ekonomik dengeden diğerine geçiş sürecinde temel unsur olarak değerlendirmiştir. Burada eski dengenin değişmesinin yanı sıra yeni bir denge yaratma süreci etkili olmakta ve canlanma sürecine geçiş yaşanmaktadır. Durgunluğa son verecek olan ise yatırımların varlığı olacaktır öyle ki durgunluk döneminde ekonomi tam rekabet altında dengededir. Durgunluğun devamını sağlayan koşullar inovasyon adına yapılan yatırımlarla sekteye uğratılabilir. Schumpeter'e göre ekonomik gelişmenin gerçekleşebilmesi için konjonktürel olarak istikrarsızlık gereklidir. Bu noktada girişimcinin inovasyon çabaları devreye girecek ve ekonominin durgunluk sürecinden çıkmasına yardımcı olacaktır.

Sonuç olarak, inovasyon birkaç yıl süren canlanma ve refah dönemlerine yol açsa da ardından durgunluk aşaması gelir. Bu sebeple inovasyon hem eski dengeyi bozan hem de yeni bir denge kuran rol üstlenmektedir. İnovasyonun yarattığı üretim ve tüketim yapısındaki istikrarsızlık, zamanla üretim ve tüketim arasındaki yeni bir uyumun oluşmasıyla dengelenmektedir.

B. Wallerstein-Dünya Sistemi Teorisi

Schumpeter ekonomik dönüşümün içsel ve zamansal boyutuna odaklanırken, ABD'nin yükselişi küresel, mekânsal ve siyasal bağlam analizleri olmadan anlaşılamaz. Bu noktada, Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi Teorisi, kapitalist dünya ekonomisinin merkez, çevre ve yarı çevre ilişkileri

[19] Joseph A. Schumpeter, "The Present World Depression: A Tentative Diagnosis." (*The American Economic Review,* 21.1-1931), 179.

üzerinden şekillendiğini savunarak ABD'nin sistem içindeki yükselişini anlamak için tamamlayıcı bir perspektif sunmaktadır. Wallerstein, hegemonya kavramını yalnızca ekonomik güçle değil, üretim zincirlerine, ticaret yollarına ve küresel iş bölümüne hâkimiyet üzerinden tanımlamaktadır. Bu bağlamda, 1873 Krizi'nde ABD'nin üretim gücünü artırarak Avrupa'nın işlevlerini üstlenmeye başlaması, onun merkeze yaklaşma sürecini görünür kılmaktadır. 19. Yüzyılın son çeyreğinde ABD, klasik anlamda bir merkez ülke konumunda olmasa da tarımsal ihracat, hammadde temini ve düşük maliyetli iş gücü kaynaklarıyla yarı çevre rolü oynamaktaydı. Ancak bu konum, kriz döneminde yaşanan iç dönüşümlerle birlikte evrilmeye başlamış, ABD'nin çelik üretiminde, demiryolu ağında ve dış ticaret hacminde yaşadığı artış; onu yalnızca kendi içinde değil, dünya ekonomisi içinde de daha merkezî bir konuma taşımıştır.

Wallerstein'ın "dünya sistemi teorisi" kapitalist üretim tarzının, tarihsel süreç içinde sermaye birikiminin belli bölgelerde yoğunlaştığını ifade eden ve dağılımın eşitsizliğini vurgulayan bir teoridir.[20] Bu eşitsiz yapı, devletlerin de uluslararası sistem içindeki konumlarını şekillendirmektedir ancak bu konumlar sabit değildir. İşte bu noktada Kondratieff'in Uzun Dalga Teorisi devreye girmekte ve Wallerstein'ın da bahsettiği gibi hiyerarşik yapılar bu dalgalarla birlikte sürekli bir yeniden konumlanma sürecine girmektedir.[21] Kondratieff dalgaları kapitalist ekonominin yapısal dinamiklerini ele alırken daha geniş bir perspektiften çerçeve sunduğundan sistemin bütüncül bir şekilde ele alınmasını sağlamakta ve yapısal, kurumsal faktörlere de önem vermektedir. Kondratieff dış ticaret verileri, istihdam gibi ekonomik verileri değişkenler olarak ele almakta ve zaman serili analizlerle belli döngülerin yaşanacağını belirtmektedir.[22] Kondratieff dalgaları 50-60 yıllık dönemlerde, dış ticaret, istihdam, yatırım ve makroekonomik göstergelerdeki uzun vadeli dalgalanmaları incelemektedir. Uzun dalgalar olarak belirlenen bu periyotlar kapitalist sistemde yaşanan yapısal dönüşümleri temsil etmektedir. Kondratieff dalgaları ve Wallerstein'ın Dünya Sistemleri Teorisi kapitalist sistemin hem sürekliliğini hem de dönüşümünü anlama noktasında belli bir çerçevenin oluşmasını sağlamaktadır.

Wallerstein dünya sistemi analizinin ise hem ekonominin hem de sosyolojinin aynı anda ele alındığı multidisipliner bir yaklaşım olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Yaklaşımın temel önermesi bölgeler arası iş bölümüne atıfta bulunup ulusları gruplara ayırmaktadır. Bu bağlamda merkez, çevre ve yarı çevre olarak konumlandırılan uluslar ekonomik ve sosyal bağlamda gruplara

---

[20] Şevket Avcıoğlu, "Immanuel Wallersteın'ın Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı", (*Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, 31,2014), 98.

[21] Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. (Berkeley: University of California Press, 2011), 15-20.

[22] Nikolai D. Kondratieff, The Long Waves in Economic Life. (*The Review of Economic Statistics, 1935): 106.*

ayrılmaktır.[23] Wallerstein K. Marx tarafından oluşturulan sınıf bilincini dünya sistemleri teorisiyle uluslararası sisteme uyarlamış ve kapitalizmin eleştirisi şeklinde ortaya koymuştur.

Wallerstein kapitalist dünya ekonomisinin düzenli aralıklarla krizlerle karşılaştığını ve karşılaşacağını belirtirken sistemdeki eşitsizliklerin ve yapısal gerilimlerin de sürekli artacağını belirtmektedir. 1873-1896 yılları arasında yaşanan kriz dönemi Avrupa merkezli kapitalist ekonominin durgunluk yaşamasına neden olmuş ve bu dönem üretim fazlası, kâr oranlarının azalması, pazar doygunluğu gibi yapısal sorunları da beraberinde getirmiştir. Wallerstein'in dünya sistemi yaklaşımı, ABD'nin 1873 Krizi'nden çıkarken yalnızca ulusal düzeyde değil, uluslararası düzeyde de nasıl bir pozisyon kazandığını anlamlandırmaya olanak tanımaktadır.

Dolayısıyla, Wallerstein'ın ele aldığı hiyerarşik analiz ile Kondratieff'in zaman ve döngü analizi bir araya geldiğinde**,** modern dünya sisteminin hem süreklilik arz eden eşitsiz yapısını hem de bu yapının içinden geçtiği periyodik ve derin dönüşümleri anlamamızı sağlayan bütüncül bir resim ortaya çıkmaktadır. Bu teoriler, 1873-1896 gibi bir kriz dönemini, salt bir ekonomik daralma olarak değil, aynı zamanda küresel güç dengelerini yeniden şekillendiren uzun vadeli bir geçiş süreci olarak okumamıza olanak tanır.

C. Arrighi ve Hegemonik Döngüler

Küresel krizlerin neden olduğu uzun vadeli dönüşümleri anlamak, yalnızca ekonomik yapıların değişimini değil, aynı zamanda bu yapıları şekillendiren siyasi güçler arasındaki hegemonya mücadelesinin de analiz edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu noktada **Giovanni Arrighi'nin hegemonik döngüler teorisi,** bu mücadelenin tarihsel ritmini anlamamıza yardımcı olan kritik bir perspektif sunmakta ve Wallerstein'ın dünya sistemindeki konumsal hiyerarşi vurgusunu bir adım öteye taşımaktadır. Arrighi, modern dünya tarihinin, birbirini izleyen hegemonik güçlerin – sırasıyla Ceneviz, Hollanda, Birleşik Krallık ve son olarak ABD'nin – öncülüğünde şekillenen uzun yüzyıllardan oluştuğunu savunmaktadır.[24]

Arrighi'ye göre ise bir devletin gerçek bir hegemon güç olabilmesinin temel koşulu devletler sistemine yön verebilmesi ve bunu yaparken ortak çıkarı hedeflemiş olduğu algısını yaratmasıdır.[25] Arrighi, hegemonya kavramında ekonomik olgulara bağlı kalıp aynı zamanda hegemonyayı icra etmenin rıza ile

---

[23] Ali Ayata ve Halil Karataş, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemleri teorisi bağlamında göç olgusu". (*Akademik Hassasiyetler,* 10-2023), 384.

[24] Giovanni Arrighi, *Uzun Yirminci Yüzyıl; Para Güç ve Çağımızın Kökenleri,* çev. Recep Boztemur, (İmge Kitapevi, 2016)'den aktaran Seyhan Sarıca Kelle, *"Uluslararası Düzende Amerikan Hegemonyasının İnşası." (*Ege Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İzmir, 2023), 20.

[25] Arrighi, *Uzun Yirminci Yüzyıl: Para Güç ve Çağımızın Kökenleri*'nden aktaran Giovanni Seyhan Sarıca Kelle, *"Uluslararası Düzende Amerikan Hegemonyasının İnşası." (*Ege Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İzmir, 2023), 20.

birlikte yürütüldüğünü, tarihsel hegemonik atılımların oluşum aşamasında bir düzenden diğerine geçerken bir ekonomik akış olduğunu ve bunun hegemonyaya kaynak teşkil eden üstünlüğe temel hazırladığını ifade etmektedir.[26] Bu rıza aynı zamanda karşılıklı bağımlılık ve uluslararası sistemdeki yapılarla da desteklenmektedir.[27] Kapitalist tarihte uzun yüzyılların birbirini izlediğini ve her birinin yeni bir hegemonik gücün ortaya çıkışıyla ilişkili olduğunu savunmakta ve özellikle krizlerin de bir rejimin çözülüşünü ve yeni bir rejimin tesisini işaret eden önemli dönemeçler olduğunu vurgulamaktadır.

Bu kuramsal çerçeve Wallerstein'ın merkez–çevre hiyerarşisi ile birlikte ele alındığında, 1873 Krizi'ni anlama noktasında daha netlik kazandırmaktadır. Öyle ki bu dönem, Arrighi'nin perspektifinden bakıldığında, Birleşik Krallık önderliğindeki mevcut hegemonik birikimin sınırlarına ulaştığı ve derin bir çözülme yaşamaya başladığı andır. Bahsi geçen bu sistemik kriz ortamı, yarı-çevre konumunda bir aktör olan ABD'ye hem üretim kapasitesini hem de teknolojik yetkinliğini artırarak merkeze doğru hamle yapması için tarihsel bir fırsatın kapısını aralamıştır. Aralanan bu kapı, yalnızca bir ekonomik fırsata değil, aynı zamanda küresel liderliğin mirasını devralmak üzere yapılan uzun soluklu bir hazırlığa da açılmıştır.

D. Harvey ve Mekansal Yeniden Yapılanma

Schumpeter'in yaratıcı yıkım kavramı, kapitalizmin içsel dinamiklerine odaklanırken, Immanuel Wallerstein'ın dünya sistemleri teorisi hegemonik güçler arası hiyerarşik ilişkilere dikkat çekmektedir. Bu teorik çerçeveleri tamamlayan bir diğer önemli yaklaşım ise, David Harvey'in kriz teorisidir. Bu sürece güçlü bir mekansal boyut kazandıran Harvey'e göre, kapitalizmin temel çelişkisi, sermaye birikim sürecinde ortaya çıkan aşırı sermaye fazlalığıdır ve bu durum kâr oranlarını düşürerek birikim krizlerine yol açmaktadır.[28]

Harvey, kapitalizmin bu krizi aşmak için iki temel strateji geliştirdiğini öne sürer: zamansal düzenleme ve mekansal düzenleme.[29] Zamansal düzenleme, krizin teknoloji aracılığı ile ve kurumsal yeniliklerle ertelenmesini ifade ederken, mekansal düzenleme ise sermaye fazlasının yeni coğrafi bölgelere yatırılması yoluyla krizin etkilerini yaymayı ve ertelemeyi amaçlamaktadır.[30] Bu strateji, krizi tamamen çözmese de kapitalizmin sürekliliğini sağlamak için kullanılan geçici bir yöntemdir.

1873 Krizi, Harvey'nin bu tezinin tarihsel bir tezahürü olarak görülebilir. Krizin Avrupa'da, özellikle mevcut üretim yapılarındaki aşırı sermaye birikimi ve düşen kâr oranları sonucunda ortaya çıktığı belirtilebilir. ABD ise, bu krize verdiği yanıtla, Harvey'in mekansal düzenleme olarak adlandırdığı stratejiyi

---

[26] Kelle, 20.

[27] Robert Owen Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy.* (Princeton University Press, 1984),49-55.

[28] **David Harvey,** *The Limits to Capital*, (Londra: Verso, 2017),86.

[29] Harvey, 35-37.

[30] Harvey, 42.

titizlikle uygulamıştır. Bu dönemde ABD'nin neredeyse tüm ekonomik hamleleri, Harvey'in bu kavramıyla örtüşmektedir. İç pazardaki krizin etkilerini azaltmak için batıya doğru gerçekleştirilen genişleme, sermaye fazlasını yeni mekansal yatırımlara yönlendirmenin somut bir örneğidir. Bu yayılma projesi, sermaye için yeni yatırım alanları açarken aynı zamanda ulusal bir pazar oluşturarak ölçek ekonomilerinden faydalanmayı da mümkün kılmıştır. Dışarıda ise Asya-Pasifik'te yeni pazar ve yatırım alanları arayışı sermaye fazlasının denizaşırı pazarlara yönlendirilerek küresel ölçekte yeni birikim alanları yaratma çabasını göstermektedir.[31]

Dolayısıyla, ABD'nin hegemonik yükselişi, sadece bir ekonomik başarı veya jeopolitik bir safha olmaktan ziyade, kapitalizmin kendi iç çelişkilerinden kaynaklanan krizleri aşmak için geliştirdiği mekansal bir stratejinin kaçınılmaz bir sonucudur. 1873 Krizi, Amerikan hegemonyasının, kapitalizmin kendi iç çelişkilerine bir düzeltme olarak inşa edilmeye başladığı tarihsel bir dönüm noktasıdır. Bu perspektif, Schumpeter'in içsel dinamikleri ve Wallerstein'in sistemsel hiyerarşi analizini tamamlayarak, krizin sadece yıkıcı değil, aynı zamanda yeni bir küresel örgütlenme eğilimini de tetiklediğini göstermektedir.

III. 1873-1896 Uzun Depresyonu: Nedenler, Seyir ve Küresel Etkiler

İktisat tarihçilerinin Uzun Depresyon adını verdikleri ve 1873 yılında başlayıp 1896 yılına kadar devam eden kriz bir takım akademisyen ve yorumcuya göre Birinci Dünya Savaşı'na neden olacak kadar uzun sürmüştür. Viyana Borsası'nın çöküşüyle başlayan panik kısa bir süre içinde bir sistem krizi haline gelmiş ve o dönemde paranın değerini belirleyen altın miktarında yaşanan kıtlık krizin temel sebepleri arasında yer almıştır.[32]

Bu bağlamda krizin seyrinde altın standardının rolü de kritiktir. Ancak bu rol beklenenin aksine istikrar sağlamak yerine krizin daha da derinleşmesine yol açabilecek içsel kırılganlıkları beraberinde getirmiştir. Barry Eichengreen, 19. yüzyıl sonlarında işleyen altın standardı sisteminin krizleri önlemede her zaman başarılı olamadığını savunmaktadır.[33] Zira altın standardı, ülkeler arası döviz kurlarını sabitleyerek uluslararası ticareti kolaylaştırıp, sermaye hareketliliğini desteklese de sistemin işleyişi kriz dönemlerinde adeta bir paradoksa dönüşmüştür. Kriz anında merkez bankalarının altın standardı kuralları gereği faiz oranlarını yükseltip rezerv kaybını durdurması beklenirdi ancak bu sıkı para politikası, zaten durgunluk yaşayan ekonomilerde deflasyonu ve işsizliği daha da

---

[31] Harvey, 43.

[32] Mahfi Eğilmez, (2018, Nisan 28). 1873 Krizi (Uzun Depresyon). Kendime Yazılar. https://www.mahfiegilmez.com/2018/04/1873-krizi-uzun-depresyon.html. Erişim: 17.04.2025.

[33] Barry Eichengreen, *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System.* (Princeton University Press, 1996),101.

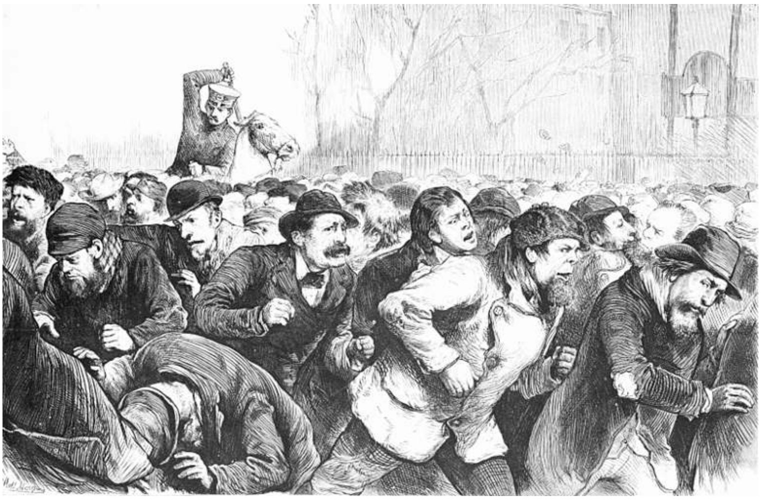

1873 Panik'i sırasında borsanın kapılarının kapanmasının ardından New York, Broad Caddesi'nde panikleyen kalabalık, 20 Eylül 1873. Borsa on gün boyunca kapalı kaldı. [U.S. Library of Congress, Prints and Photographs Division / Wikipedia, erişim rarihi: 5 Kasım 2025]

derinleştirerek kısır bir döngü yaratmıştır. Dolayısıyla, 1873 Krizi sırasında yaşananlar, altın standardı mekanizmasının bu içsel kırılganlığı nedeniyle istikrar sağlamaktan uzak kaldığını tüm çıplaklığıyla ortaya koymuştur.

Krizin yarattığı etki göz önünde bulundurulduğunda yalnızca Birleşik Krallık ile sınırlı olmadığı; Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa gibi ülkelerde de etkili olduğu görülmektedir.[34] Finansal krizler bankaların inşaat, demiryolu ve demir çelik kollarında aşırı krediler vermesi ve hisse senedi, tahvil ve bono gibi değerli kağıtların spekülе edilmesi ile tırmanışa geçmektedir. 1873 Krizi spekülatif hareketler sonucu fiyatları gerçek değerlerinin altına düşürmüş ve şirketlerin iflas etmesine neden olmuştur.[35]

Bölgesel ticaretin yerini uluslararası ticaretin almasıyla birlikte finansal kurumların sayısındaki artış ve yeni yatırımcılara verilen ekonomik imkanlar, ülkelerin ithalat-ihracat dengesi ile üretim ve tüketim yapılarında değişim yaratmıştır. Demir-çelik sektöründeki gelişmeler yeni demiryolu yatırımlarının da hızlanmasına yol açmış ve bu durum modern ulaşım yöntemlerinin de oluşumuna zemin hazırlayıp yatırımcılar için kârlı bir alan haline gelmiştir. Demiryolu sektörü, bankacılık sisteminde etkili olmaya başlamış ve doğrudan

[34] Muammer Kaymak, "1873-1896 Krizi: Mit Mi Gerçeklik Mi?", (*Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 65 2010),168.

[35] Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010.* Çev. Fikret Başkaya. (İstanbul: Yordam Kitap, 2018), 138.

yabancı yatırımların artmasına katkıda bulunmuştur. Tüm bu gelişmeler finansal yapıyı da etkilemiştir.

1873 Krizi sırasında ekonominin genel eğilimi piyasalarda meydana gelen durgunluk ve hızı yavaşlayan büyümeydi. Ayrıca krizin belirgin özelliklerinden olan fiyatlardaki ortalama üçte bir oranındaki azalış ve deflasyon bu dönemin genel eğiliminin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.[36] Bu dönemde özellikle sanayi alanında başlayan ve diğer alanlara yansıyan kriz, fiyatlarda süregiden bir gerileme yaşatmıştır. Kriz üzerine ele alınan komisyon raporları incelendiğinde, fiyatların düşmesinde parasal etmenlerin sınırlı bir rol oynadığı ve temel unsurun ise artan sermaye yatırım ürünlerinin mekanik ve taşıma maliyetlerindeki düşüşü ile sağlanan üretim artışı olduğu görülmektedir.[37] Landes 1850'li yıllarda yeni madenlerin bulunmasıyla birlikte altındaki arzın artışı ve kredilerin patlaması durumunun enflasyonist dönemi başlatmasına dikkat çekmektedir.[38]

1873-1896 döneminde fiyatlarda yaşanan düşüş kâr marjlarını da düşürmüş ve iş hayatındaki güven ortamını negatif yönde etkilediği için yatırım ve üretimin dizginlenmesine neden olmuştur. Özellikle Büyük Britanya'nın bu dönemdeki ekonomik gerilemesi dikkat çekmekte ve üretim devam etse de üretimin artış hızı gerilemeye devam etmekteydi. Öyle ki 1860'lı yıllarda yıllık sınai verimlilik oranı %3 oranındayken krizin yoğun olarak hissedildiği dönemde % 1'in altına düşmüştür.[39]

Grafik 1. Dünyada ortalama kişi başı gayrisafi yurtiçi hasıla 1850-1900

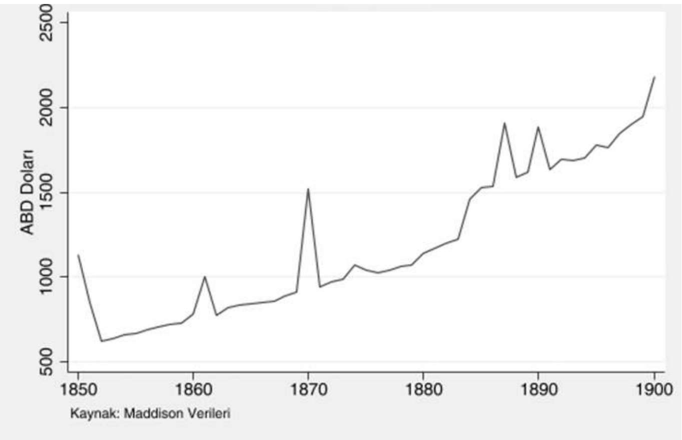

Kaynak: Bolt, Jutta ve Jan Luiten van Zanden (2024), "Maddison style estimates of the evolution of the world economy: A new 2023 update", Journal of Economic Surveys, 1-41. DOI: 10.1111/joes.12618"

[36] David S. Landes, *The Unbound Prometheus.* (New York: Cambridge University Press, 1969), 233.

[37] Muammer Kaymak, "1873-1896 Krizi: Mit Mi Gerçeklik Mi?", (*Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 65 2010), 171.

[38] Landes, 234.

[39] Aldcroft Derek Howard ve Richardson, Harry Ward, *The British Economy, 1870–1939.* (Londra: Macmillan. 1969), 128.

1873-1896 dönemi, küresel ekonomi için derin bir durgunluk dönemi olmuştur. Grafik 1'de de görüleceği üzere, dünya genelinde kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla, 1870'lerin ortalarından itibaren belirgin bir platoya ulaşmış ve 1890'ların ortalarına kadar kayda değer bir büyüme olmamıştır. Ancak, bu genel küresel eğilimin aksine, bazı ekonomiler bu dönemde yapısal dönüşümlerini hızlandırarak görece daha iyi performans göstermiştir.

Ekonomide yaşanan durgunluk ve azalan verimlilik, kömür, demir, çelik, pamuk gibi temel sektörlerde kendini göstermiştir. Dönemin hegemon gücü olan Birleşik Krallık bu temel sektörlerde ve teknolojide sanayileşme sürecinde hızla ilerleyen Amerika Birleşik Devletleri'ne başat rolü kaptırmış ve özellikle modernizasyon konusunda geri kalmıştır. Kömür sanayisinde ise yükselen maliyetler ve düşen üretim fiyatlardaki gerilemeye neden olmuştur.

19. yüzyılın son çeyreğinde çelik üretiminde yaşanan devrim, Bessemer dönüştürücüleri ve Siemens-Martin açık ocak yöntemleri gibi teknolojik yenilikler sayesinde mümkün olmuştur. ABD imalat sanayisi 1870-1900 döneminde yıllık ortalama %4,8 büyüme kaydederek küresel lider konuma yükselmiştir. Çelik sektöründeki büyüme ise çok daha çarpıcıdır: 1880'de 1,25 milyon ton olan çelik üretimi 1900'de 10,19 milyon tona ulaşırken, aynı dönemde pik demir üretimi de 3,84 milyon tondan 14,01 milyon tona çıkarak sağlam bir ham madde temeli oluşturmuştur. Demir-çelik dönüşüm oranının %33'ten %73'e yükselmesi, Amerikan sanayisinin teknolojik olgunluğunun göstergesi olmuştur.[40]

Tablo 2: ABD ekonomik ve sanayi performansı (1870-1900)

Gösterge	1870	1880	1890	1900
GSYİH (Milyon Dolar)	98,4	170,5	240,6	312,7
Kişi Başı GSYİH	2.445	3.400	3.830	4.096
Çelik (Bin Ton)	69	1.247	4.277	10.188
Pik Demir (Bin Ton)	1.691	3.835	9.353	14.010
Demiryolu (Bin Mil)	52,9	93,3	166,7	206,6

Kaynak: Yazarın Derlemesi; veriler *U.S. Bureau of the Census, 1975: Series P 1-12*' den alınmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde ABD ekonomisi, özellikle demir-çelik sektöründe köklü bir dönüşüm geçirmiştir. 1870-1900 yılları arasında çelik üretimindeki büyüme sanayi tarihinde benzeri az görülen bir patlamayı temsil etmektedir. 1870'te 69.000 ton olan çelik üretimi, otuz yıl içinde 10,2 milyon tona ulaşarak ABD'yi dünyanın en büyük çelik üreticisi konumuna ulaştırmıştır. Bu çelik devrimi, pik demir üretimindeki %728'lik[41] (7,28 kat büyüme) güçlü büyüme ile desteklenmiştir. Pik demir üretiminin 1,7 milyon tondan 14 milyon tona çıkması, çelik sektörüne sağlam bir ham madde temeli sağlamıştır.

[40] **U.S. Bureau of the Census, 1975: Series P 1-12.**

[41] **1870:** 1.691.000 ton pik demir; **1900:** 14.010.000 ton pik demir **Büyüme:** (14.010.000-1.691.000) / 1.691.000 = **7,28 → %728.**

Teknolojik verimlilikteki artış da çarpıcı boyutlara ulaşmıştır. 1870'te 1.691.000 ton pik demirden sadece 69.000 ton çelik üretilebilirken (24,5:1 oran), 1900'de 14.010.000 ton pik demirden 10.188.000 ton çelik üretilebildi (1,38:1 oran). Bu, çelik üretim verimliliğinde 30 yılda 18 kat iyileşme anlamına gelmekteydi.

Demiryolu ağındaki %290'lık genişleme (53.000 milden 207.000 mile) bu sanayi dönüşümünün hem nedeni hem de sonucu olarak işlev görmüştür. Demiryolları çelik için en büyük talep kaynağını oluştururken, aynı zamanda ulusal pazarın entegrasyonunu sağlayarak ölçek ekonomilerinden yararlanılmasını mümkün kılmıştır. GSYİH'deki %218'lik ve kişi başına GSYİH'deki %68'lik artış, bu sanayileşme sürecinin ekonomide yarattığı geniş etkiyi göstermiştir.

Ayrıca Sanayi üretiminin hız kazandığı ve ABD'nin ekonomik ve siyasi olarak büyümeye başladığı bu dönemde göçmenlerin ülkeye olan katkıları da iş gücü artışı, tüketim ve pazar genişlemesi bağlamında ele alınabilir. Öyle ki özellikle Avrupa'dan gelen göçmenler sanayi sektöründe ucuz ve dinamik bir iş gücü kaynağı sağlayarak demiryolu ve altyapı gibi sektörlerde katkı sağlamışlardır. Bunun yanı sıra hem üretim hem de tüketim alanında katkı sağlayan göçmenler ekonomik canlılığı desteklemiş ve tarım ve sanayi alanındaki bilgi birikimleri göçmenlerle birlikte ABD'ye gelmiştir. Göçmenlerin katkısıyla güçlenen ekonomi ve sanayi kolları ABD'nin küresel ticaretteki ağırlığının artmasına zemin hazırlamış ve Büyük Britanya gibi diğer hegemonik güçlerle rekabetini arttırmıştır.

Sonuç olarak, 1873 Krizi küresel ekonomi için travmatik bir deneyim olsa da aynı zamanda yeni bir ekonomik düzenin habercisi olmuştur. Bu dönem, Birleşik Krallık'ın sanayi üstünlüğünün sonu anlamına gelirken, içsel dinamiklerini harekete geçiren ABD'nin ise yarı-çevre konumundan küresel sistemin merkezine doğru yükselişinin zeminini hazırlamıştır. Bu yükseliş, bir ekonomik büyümeden ziyade, teknolojik atılım, mekansal genişleme ve demografik dönüşüm ekseninde gerçekleşen kapsamlı bir yapısal dönüşümün ürünü olmuştur.

IV. ABD Ekonomisinin Dönüşümü

A. Sanayi ve Finansal Yeniden Yapılanma

1873 Krizi birçok Avrupa ülkesi için yapısal bir çıkmazı ifade ederken ABD için adeta kalkış pisti görevini görmüştür. İç savaşın yaralarını sarmaya başlayan ABD, bu küresel krizi ekonomisini yeniden şekillendirmek ve hegemon güç olmak için sahneye çıkmak amacında bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Elbette bu dönüşün sanayiden ekonomiye, devlet politikalarından yeni atılımlara uzanan ve birbirini besleyen hamlelerle gerçekleşmiştir.

1890'lar ABD imalat sanayisinde adeta bir patlamaya tanıklık etmiştir.[42] Ülkenin ekonomik yüzünü değiştiren demir çelik ve lokomotif sektörü verimliliği arttırmıştır. 1873'te 69.000 ton olan çelik üretimi, 1900'de 10.2 milyon tona ulaşarak ABD'yi dünya çelik devi haline getirmiştir.[43]

ABD'nin gerçekleştirdiği bu sanayi hamlesi demiryolu ağının kıtayı birbirine bağlayacak biçimde genişletilmesi ile daha büyük bir adımın atılmasına vesile olmuştur. Çeliğin en fazla kullanıldığı alan olan kıtalararası demiryolları aynı zamanda üretilen malların geniş pazarda dolaşımını sağlamış ve ulusal ekonomik entegrasyonun tamamlanmasını sağlamıştır. 1870'te 53.000 mil olan demiryolu ağı 1900'de 207.000 mile ulaşmış[44] ve bu büyüme aşırı rekabeti de beraberinde getirmiştir. Bu dönem, J. P. Morgan gibi finans devlerinin sahneye çıkıp

10 Mayıs 1869'da ABD, Utah, İlk Kıtalararası Demiryolu'nun tamamlanması için yapılan Altın Çivi'nin törenle çakılmasını bekleyen insanlar. Hat, batıda Kaliforniya'daki Central Pacific Demiryolu Şirketi, doğuda ise Union Pacific Demiryolu tarafından inşa edilmiştir. Ortada el sıkışanlar, iki şirketin başmühendisleri: Central Pacific'ten Samuel S. Montague (1830-1883) (ortada, solda) ve Union Pacific'ten Grenville M. Dodge (1831-1916). [Yale Universty Libraries, Yale Collection of Western Americana, Beinecke Rare Book and Manuscript Library]

---

42 Chrıs Freeman ve Francısco Louçã, *As Time Goes By: From the Industrial Revolutions to the Information Revolution*. (Oxford: Oxford University Press, 2001), 38.

43 U.S. Bureau of the Census. 1975.

44 U.S. Bureau of the Census, 1975.

demiryolu şirketlerini yeniden yapılandırarak ve tröstleştirerek sektöre rasyonalite[45] getirdiği bir dönem olmuştur. Bu durum sermayenin birikim rejiminin finansallaşma evresine girdiğinin bir işareti olmuştur. Öyle ki 1895 yılında 5 olan birleşik şirket sayısı 1899'a gelindiğinde 106 olmuştur.[46] Bu finans kapitalin sanayiyi disipline edişinin ve tekelci eğilimlerin güçlendiğinin bir göstergesi olmuştur.

Aynı dönemde, Andrew Carnegie'nin çelik tröstü ve J. D. Rockefeller'ın petrol imparatorluğu gibi dev şirketler de ortaya çıkmıştır. Rockefeller 1896'da satın aldığı maden arazilerini Carnegie'ye kiralayarak çelik üretim zincirinde söz sahibi olmuştur. Bu asimetrik birleşmeler sonucunda oluşan dev şirket grupları yüksek hacimli üretimle birim maliyetlerini en aza indirgemiş ve böylece ABD sanayisi dünyanın en ucuz ve rekabetçi üretim gücü haline gelirken hegemonyanın ekonomik temellerini de atmıştır.

B. Göç, İşgücü ve İç Pazarın Genişlemesi

ABD sanayisinin yükselişinin arkasında yatan nedenler sadece teknoloji ve finans değil, aynı zamanda insan gücüdür. 19. yüzyılın son çeyreğinde ABD kendisini hem demografik hem de ekonomik açıdan dönüştürecek olan bir göç dalgasına tanıklık etmiş ve bu göç dalgaları sayesinde sanayileşmenin gerektirdiği iş gücünü karşılamaya başlamıştır. Bu durum aynı zamanda giderek genişleyen üretim kapasitesi için de vazgeçilmez bir pazar yaratılmasına neden olmuştur. 1880 ile 1920 yılları arasında 20 milyondan fazla insanın ülkeye göç etmesi iş gücü piyasasındaki dengeleri de değiştirmiştir.[47] 1870'lerden itibaren özellikle Güney ve Doğu Avrupa'dan gelen milyonlarca göçmen ABD'ye akın etmiştir. Tablo 3'te bu dönemdeki göçün büyüklüğü ve ABD nüfusuna olan etkisi görülmektedir.

Tablo 3: ABD'ye göç ve nüfus artışı (1870-1910)

Dönem	**Toplam Göç (Kişi)**	**On Yıllık Ortalama**	**ABD Nüfusu (Dönem Başı)**	**Göçün Nüfusa Oranı (%)**
1871-1880	2,812,191	281,219	38,558,371	7.3
1881-1890	5,246,613	524,661	50,189,209	10.5
1891-1900	3,687,564	368,756	62,979,766	5.9
1901-1910	8,795,386	879,539	76,212,168	11.5

Kaynak: Yazarın derlemesi, veriler U.S. Bureau of the Census. (1975). Historical Statistics of the United States... Sayfa 106, Series C 89-119 ve Sayfa 8, Series A 1-5.

[45] Amaç, kârsız rekabeti (fiyat savaşlarını) sona erdirmek, fiyatları sabitlemek ve böylece istikrarlı kâr oranları elde etmekti. Morgan'ın bu hamleleri, sektöre planlama ve tekelci kontrol getirerek serbest piyasa ilkelerinden uzaklaşılmasını sağlamıştır.

[46] Douglas Steeples ve David O. Whitten, *Democracy İn Desperation: The Depression Of 1893 (*Greenwood Press, 1998), 77.

[47] U.S. Bureau of the Census, 1975.

1880-1920 yılları arasında 20 milyondan fazla göçmenin ülkeye girişi iş gücü piyasasının yapısında kökten değişikliklere neden olmuştur.[48] Göçmenler, demiryolu inşaatlarında, madenlerde ve şehirlerdeki fabrikalarda, yerli işçilere kıyasla daha düşük ücretlerle çalışmaya hazır olmuş ve bu durum, üretim maliyetlerini düşürerek Amerikan mallarının küresel rekabet gücünü arttırmıştır. 1910 yılı itibarıyla, imalat sanayindeki işçilerin %50'sinden fazlası yurt dışında doğmuş göçmenlerden oluşmaktaydı.[49] Ayrıca göçmenlerin geldikleri coğrafyalara özgü üretim becerileri ve teknik donanımlarını da beraberinde getirmeleri sanayideki yenilik sürecine dolaylı bir katkı sağlamıştır.[50] Hatton ve Williamson modellemelerine göre, bu kitlesel göç olmasaydı, ABD'deki ücretlerin 1870-1910 döneminde %10-15 daha yüksek olabileceği tahmin edilmektedir.

Demiryollarının Batı'ya doğru genişlemesi Doğu bölgelerindeki sanayi merkezlerinde biriken emek (göçmenler) ve sermaye fazlasını Batı'daki tarım ve maden bölgelerine taşımıştır. Böylece Batı'da hem yeni bir kaynak işletim alanı hem de tüketim alanı oluşmuştur. Batı'daki madenlerin ve hammaddelerin Doğu'daki fabrikalara hızlı ve ucuz taşınması, Carnegie ve Rockefeller gibi devlerin çelik ve petrol üretimi için gerekli hammadde akışını da garantilemiş, eş zamanlı olarak, Batı'ya yerleşen yeni nüfus, Doğu'daki sanayi malları için yeni bir iç pazar yaratarak, sanayideki aşırı üretim (talep eksikliği) sorununu hafifletmiştir. Bu coğrafi yeniden dağıtım süreci, Harvey'in mekansal düzenleme kavramının canlı bir örneğidir. Krizin yarattığı ekonomik darboğazlar Batı'ya yapılan demiryolu ve yerleşim yatırımlarıyla ülke içinde yeni coğrafyalara aktarılarak aşılmıştır. Kısacası, sermaye ve emek, kapalı bir sistemde patlamak yerine, ülke içinde yeni bir hayat bularak ABD'yi krize karşı güçlendirmiştir.

Tablo 4: Demiryolu ağının genişlemesi (1870-1900)

Yıl	Toplam Demiryolu-Mil	30 Yıllık Büyüme
1870	52,922	-
1880	93,262	76.2%
1890	166,703	78.8%
1900	206,631	24.0%

Kaynak: Yazar derlemesi, U.S. Bureau of the Census, Historical Statistics

Bu dönemde kent nüfusunun artışı, giyim, gıda ve dayanıklı tüketim mallarına olan talebi de arttırmış ve genişleyen bu pazar Amerikan sanayisinin ölçek ekonomilerinden yararlanarak büyümesine aracılık etmiştir. Yani göç ve iç pazarın genişlemesi birbirini destekleyen iki dinamik olarak işlemiş ve göçmenler sanayinin büyümesi için gerekli olan iş gücünü sağlarken, oluşturmuş

[48] U.S. Bureau of the Census, 1975, 106.
[49] Timothy Hatton ve Jeffrey G. Williamson, *The Age of Mass Migration: Causes and Economic Impact*. New York: Oxford University Press, 1998.
[50] Hatton ve Williamson, 128.

oldukları nüfus yoğunluğu sanayi için gerekli olan pazarı da yaratmıştır. Bu ikili etki ABD için üretim kapasitesinde devasa bir iç pazara sahip olmanın avantajını yaratmıştır. 20. Yüzyılın eşiğinde ABD'nin üretim fazlalığını denizaşırı pazarlara yönlendiren dış politika hamleleri ekonomik dönüşümünde etkili olmuştur.

C. Devlet Politikaları ve Korumacılık

1873 Krizi, ABD'de devletin ekonomideki rolünün giderek güçlendiği bir dönem olmuştur. Kriz ABD'yi korumacı ve müdahaleci politikalar benimsemeye itmiş ve bu politikaların en dikkat çekici örneklerinden biri, 1890'da yürürlüğe giren McKinley Tarifesi olmuştur. Bu tarife iç sanayiyi Avrupa mallarının rekabetine karşı korumanın yanı sıra uluslararası rekabete hazırlık sürecini de oluşturmuştur. Tarihçi Walter LaFeber'in vurguladığı gibi, bu tarife başkana ABD ürünlerine pazarını açan ülkelere karşılık verme yetkisi veren stratejik bir dış ticaret silahına dönüşmüştür. Bu düzenleme, Amerikan sanayisinin üretim fazlasını denizaşırı pazarlara yönlendirmek için tasarlanmış ve ithal ikamesinden ihracata dayalı büyümeye geçişin erken bir sinyalini vermiştir.

Parasal alandaki istikrar arayışı ise Gümüş Alım Yasası ve 1882 Altın Rezervi Yasası gibi düzenlemelerle somutlaşmıştır. Ancak 1890'daki Gümüş Alım Yasası'nın yaratmış olduğu enflasyonist ortam, yatırımcılarda ABD'nin altın standardına bağlılığı konusunda derin bir güvensizlik yaratmıştır. Bu yasa Batı'daki gümüş madencilerinin ve borçlu çiftçilerin siyasi baskısının bir ürünü olmuş ve para arzını genişleterek enflasyon yaratmayı amaçlamıştır.[51] Ancak yatırımcıların kitlesel olarak altın çekmeye başlaması, Hazine'nin altın rezervlerini tehlikeli seviyelere düşürmüş ve 1893 krizini derinleştirmiştir. Charles Kindleberger'ın de altını çizdiği gibi, bu durum Başkan Grover Cleveland'ı krize müdahale etmeye ve Gümüş Alım Yasası'nı derhal yürürlükten kaldırmaya zorlamıştır.

Bu dönemde dış politika, ekonomik çıkarlarla iç içe geçmiş ve Başkan Cleveland ve halefi William McKinley, 1893 krizinden çıkış yolunu içerideki daralmış pazarların ötesinde aramışlardır. LaFeber'e göre ABD dışişleri bakanı Richard Olney'nin 1895'te İngiltere'ye gönderdiği ünlü mesaj, ABD'nin artık Batı Yarımkürede tartışmasız bir çıkar ve güce sahip olduğunu ilan etmiş ve Monroe Doktrini'ni genişletmiştir.[52] Bu politik adımların somut sonuçları ile 1898'de Hawaii'nin ilhakı ve İspanyol-Amerikan Savaşı sonrasında Filipinler, Guam ve Porto Riko'nun ele geçirilmesi şeklinde görülmüştür.

Sonuç olarak, bu dönemdeki korumacı ticaret politikaları, parasal müdahaleler ve agresif dış politika hamleleri, ABD'nin bir iç pazar ekonomisinden çıkıp küresel bir güç olma yolundaki temel adımlarını

[51] Jeffry Frieden, *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century.* (W. W. Norton & Company, 2015), 256.
[52] Walter LaFeber, *The New Empire: An Interpretation of American Expansion, 1860-1898.* (Cornell University Press, 1988).

oluşturmuştur. Devlet, ekonomik krizleri fırsata çevirerek 20. yüzyılda kuracağı ekonomik hegemonyanın altyapısını hazırlamıştır.

V. Krizden Hegemonyaya: Yapısal Dönüşümün Analizi

Uzun Depresyon Krizi, ABD özelinde bakıldığında Schumpeter'in teorize ettiği yaratıcı yıkım sürecinin etkin bir şekilde işletildiği dönem olmuştur. Bu dönem, daha önce bahsedilen Wallerstein'ın Dünya Sistemleri Analizi perspektifinden bakıldığında ise, mevcut hegemonik gücün yaşadığı sistemik krizden faydalanarak yarı-çevre konumundaki bir aktörün, üretim kapasitesini ve jeo-ekonomik nüfuzunu radikal bir şekilde genişleterek merkeze doğru yükselişinin izlerini taşımaktadır.[53] Bu çift yönlü süreç birbirini besleyen dört temel dinamiği de beraberinde getirmiştir. Bunlar demir-çelik sektöründe görülen teknolojik üstünlük, demiryolları ağının genişlemesi ile artan ulusal pazar entegrasyonu, yaşanan kitlesel göçün pazarı genişletmesindeki rolü ve devlet politikalarındaki kurumsal dönüşümdür.

Demir-çelik sektöründe yaşanan teknolojik gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda; Andrew Carnegie gibi vizyoner sanayicilerin, Bessemer dönüştürücüsü gibi yenilikleri agresif bir şekilde benimseyerek maliyetleri düşürmesi ve üretim hacmini benzeri görülmemiş seviyelere çıkarması dikkat çekmektedir.[54] Carnegie'nin dikey entegrasyon stratejisi yani kömür madenleri, çelik fabrikaları ve gemilerin tek bir çatı altında toplanması Schumpeter'in yenilik ve yeni bir üretim fonksiyonu kavramlarının somut tezahürü olarak değerlendirilebilir.[55] Bu sadece bir büyüme değil, ABD'yi mutlak anlamda dünyanın en büyük çelik üreticisi yapan ve Britanya'yı geride bırakan yapısal bir dönüşüm şeklidir. Bu üretim fazlası, iç pazarın genişlemesinin yanı sıra, Latin Amerika ve Asya'da yeni pazarlar arayışının da temel dayanağı haline gelmiştir.

Kriz sırasında bile devam eden demiryolu inşaatı hem içsel hem de dışsal bir dinamik olarak işlev görmüştür. İçsel olarak, kıtayı birbirine bağlayan devasa demiryolu ağı ulusal bir pazar fırsatı yaratarak ölçek ekonomilerinden faydalanmayı mümkün kılmıştır.[56] Dışsal olarak ise J. P. Morgan gibi finans devlerinin kriz sonrasında demiryolu şirketlerini yeniden yapılandırması ve konsolide etmesi, Amerikan finans kapitalinin olgunlaşmasını ve merkezileşmesini sağlamış[57] Wallerstein'ın belirttiği gibi, hegemonik gücün

---

[53] Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* (Berkeley: University of California Press, 2011), 230.

[54] Chrıs Freeman ve Francısco Louçã, *As Time Goes By: From the Industrial Revolutions to the Information Revolution.* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 145.

[55] Joseph A. Schumpeter, "The Present World Depression: A Tentative Diagnosis." (*The American Economic Review* 21.1-1931), 170.

[56] David S. Landes, *The Unbound Prometheus.* (New York: Cambridge University Press, 1969), 240.

[57] Douglas Steeples ve David O. Whitten, *Democracy In Desperation: The Depression Of 1893* (Greenwood Press, 1998), 77.

sahip olması gereken üretim, ticaret ve finans üçlüsündeki hakimiyetin temelleri bu süreçte atılmıştır.[58]

Uzun Depresyon dönemi, ABD'ye gerçekleşen yoğun bir göç dalgasının yaşandığı yıllarla örtüşmektedir. Avrupa'daki ekonomik durgunluk ve siyasi istikrarsızlıktan kaçan milyonlarca göçmen, ABD sanayisine ucuz, dinamik ve istekli bir iş gücü arzı sağlamıştır.[59] Ayrıca bu yeni nüfus sadece üretici değil aynı zamanda genişleyen iç pazarın tüketicisi haline gelmiştir.

ABD'nin merkeze doğru yükselişindeki dördüncü adım olan devlet politikaları ve kriz yönetimi, Wallerstein'ın teorisindeki hegemonik gücün küresel ticaret ağlarını ve iş bölümünü kontrol etme çabasıyla paralel ilerlemiştir. McKinley Tarifesi gibi yüksek korumacı politikalar, henüz emekleme aşamasındaki Amerikan sanayisini Britanya mallarının rekabetine karşı koruyarak olgunlaşması için zaman kazandırmıştır.[60] Ayrıca, Başkan Cleveland ve McKinley dönemlerinde şekillenen dış politika, içeride üretilen malların fazlasını absorbe edecek yeni pazarlar arayışına odaklanmıştır.

Grafik 2: ABD'de kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla 1850-1900

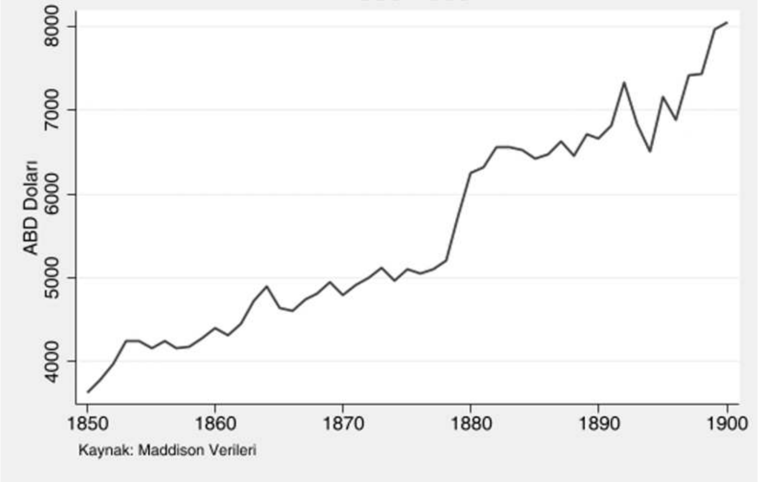

Kaynak: Bolt, Jutta ve Jan Luiten van Zanden (2024), "Maddison style estimates of the evolution of the world economy: A new 2023 update", Journal of Economic Surveys, 1–41. DOI: 10.1111/joes.12618".

Küresel eğilimlerden farklı olarak, ABD ekonomisi bu dönemde belirgin bir büyüme ivmesi yakalamıştır. Grafik 1 ve Grafik 2'nin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, bu farkı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Dünya ortalaması durgunluk yaşarken, ABD'de kişi başına GSYİH istikrarlı bir şekilde artmaya

[58] Immanuel Wallerstein, *Utopistics: Or, Historical Choices of the Twenty-first Century.* (New York: The New Press, 1998), 168.

[59] Aldcroft Derek Howard ve Richardson, Harry Ward, *The British Economy, 1870–1939.* (Londra: Macmillan. 1969), 130.

[60] Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010.* çev. Fikret Başkaya (İstanbul: Yordam Kitap, 2018), 155.

devam etmiştir. İç savaş sonrası yeniden yapılanma, yoğun demiryolu yatırımları, kitlesel göçün sağladığı iş gücü ve sanayideki yenilikçi atılımlar, ABD'nin krizi bir fırsata dönüştürmesini ve Britanya'ya kıyasla hegemonik bir avantaj elde etmesini sağlamıştır. Bu ekonomik performans, Wallerstein'ın Dünya Sistemi Teorisi bağlamında, merkez ülkeler arasındaki güç dengelerinin değişiminin somut bir göstergesidir.

Özetle 1890'larda giderek büyüyen çelik sektörü, ABD'nin altyapı projelerini ve genişleme stratejilerini desteklemiş, hegemonik bir güç olma yolunda kritik bir rol oynamıştır. Bunun dışında kriz yıllarında ABD'ye gelen göçmenler, sanayi üretiminde gerekli iş gücünü sağlayarak ekonomiyi yeniden canlandırmıştır. Göçmen bölgelerindeki sanayi bölgelerinin yoğunlaşması, üretim maliyetlerinin azalması ve ABD'nin rekabet gücünü artmasını sağlamıştır. Göç, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel görünümlerde de etkili olmuştur. Ayrıca altın ve gümüş madenciliği, ABD'nin para politikaları ve finansal sistemin istikrarına kavuşturulmasında temel bir kaynak olmuştur. Altın standardının benimsenmesi, ABD ekonomisinin uluslararası alanda güvenini arttırmış ve dünya ticaretinde daha güçlü olmasına neden olmuştur.

Özellikle 1896 sonrasında madencilikten elde edilen gelirler de ekonomik toparlanmayı hızlandırmıştır. ABD'nin demiryolları bağlantısı ağı, kriz sırasında ve sonrasında iç pazarın birleşiminde ve sanayi bölgelerinin ulusal ekonomiye bağlanmasında hayati bir rol oynamıştır. 1893'ten sonra ABD'nin dış ticaret hacmi hızla büyümüş ve ülke, küresel ticaret dünyasında daha etkili bir rol oynamaya başlamıştır. Latin Amerika ve Asya-Pasifik bölgelerine yönelik genişlemeler ile ABD'nin ekonomik gücü artırılmış ve hegemonik bir güç olarak yükselişi bu bağlamda da desteklenmiştir. Başkan Cleveland ve McKinley'in uyguladığı ticaret politikaları, bu dönüşümde etkili olmuştur.

VI. Sonuç Uzun Depresyonun Amerikan Yüzyılına Açtığı Yol

Bu çalışma, 1873-1896 Krizi sırasında ve sonrasında, Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel bir hegemonik güç olarak yükselişinde kritik bir dönüm noktası teşkil ettiği temel argümanından hareketle, söz konusu kriz dönemini ve sonrasını analiz etmiştir. Araştırmanın bulguları, bu dönemin salt bir ekonomik çöküş ve durgunluk evresi olarak değil, aksine, ABD'nin ekonomik, sosyal ve kurumsal yapısında köklü bir dönüşümü tetikleyen ve onu uluslararası kapitalist sisteme hegemon adayı olarak entegre eden yaratıcı bir yıkım süreci olduğunu ortaya koymaktadır. Schumpeter'in konjonktür dalgaları ve yaratıcı yıkım teorisi ile Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemleri Analizi'nin eş zamanlı olarak kullanıldığı bu çalışma, söz konusu dönüşümün hem içsel (Schumpeterci) hem de sistemsel (Wallersteinci) boyutlarını aydınlatmayı amaçlamıştır.

Schumpeterci perspektiften bakıldığında, 1873-1896 krizi, kapitalizmin doğasında var olan yenilenme ve dönüşüm dinamiğinin tipik bir tezahürüdür. Kriz, verimsiz ve eski teknolojilere dayalı iş modellerini (özellikle demiryolları

ve geleneksel imalat) tasfiye ederken, aynı zamanda çelik üretimindeki Bessemer projesi gibi radikal inovasyonların, dev şirket birleşmelerinin (Rockefeller, Carnegie) ve standartlaştırılmış seri üretim modellerinin önünü açmıştır. Çelik üretimindeki katlanan artış, demiryolu ağının kıtayı birbirine bağlayacak şekilde genişlemesi ve Avrupa'dan gelen kitlesel göç dalgasının sağladığı ucuz ve dinamik iş gücü, ABD ekonomisinin kriz sürecinde bile büyümesini sağlayan temel itici güçleri oluşturmuştur. Burada, Schumpeter'in de vurguladığı gibi, durgunluk ortamının yenilikçi girişimler için en uygun zemin olduğu görülmektedir. Kâr oranlarının düştüğü, Britanya'nın sanayi liderliğinin sorgulandığı bu ortam, Amerikan girişimcilerini ve siyasetçilerini korumacılık, iç yatırım ve teknolojik atılım gibi yeni aksiyonlar aramaya itmiş ve nihayetinde kriz, ABD'yi Britanya'ya kıyasla çok daha modern, verimli ve ölçek ekonomilerine dayalı bir sanayi yapısına kavuşturmuştur.

Ancak, bu içsel dönüşümün hegemonik bir sonuç doğurabilmesi için uluslararası sistemdeki konumsal değişimle desteklenmesi gerekliliğinde, Wallerstein'ın Dünya Sistemleri Teorisi, analize kritik bir derinlik katmıştır. 1873 krizi, Britanya hegemonyasının ve onun dayandığı serbest ticaretçi uluslararası düzenin ciddi bir sınavla karşılaştığı andır. ABD, bu sistemsel krizden faydalanarak, Wallerstein'ın tabiriyle yarı-çevre konumundan merkeze doğru hızla evrilmiştir. İç piyasasını yüksek gümrük duvarlarıyla (McKinley Tarifesi, 1890) korurken, aynı zamanda demir-çelik, tarım ürünleri ve alternatif mamul mallarla küresel pazarlara agresif bir şekilde açılmaya başlamıştır. Cleveland ve McKinley yönetimlerinin Latin Amerika ve Asya-Pasifik'e yönelik yayılmacı dış politikası, bu ekonomik çıkışın jeopolitik uzantısı olmuştur.

Nihai analizde 1873 Krizi, dönemin neredeyse tüm büyük güçlerinde olduğu gibi ABD için de ciddi ekonomik dalgalanmalara yol açmıştır. Fakat buna rağmen sanayileşme sürecini hızlandıran dönüm noktasının yaratıldığı bir süreç olagelmiştir. Süreç Schumpeterci yıkım ve yeniden yapılanmanın, Wallersteinci konumsal yükselişin Arrighici bir hegemonik döngünün içinde ve Harveyci bir mekansal dönüşümle buluşmuştur. Bu çok katmanlı dönüşüm krizin yarattığı yıkımın üzerine inşa edilen yeni bir düzenin de habercisi olmuştur. Özellikle çelik üretimi, ABD'nin sanayi temelli bir ekonomi inşa etmesini sağlarken ardından göç olgusu ve göçmenler iş gücü sanayi sektörlerine düşük maliyetli bir emek kaynağı sunmuş ve üretim kapasitesini artırmıştır. Bu süreç yine Schumpeter'in yaratıcı yıkım kavramı bağlamında ele alındığında, ekonomik krizlerin yalnızca yıkıcı etkiler yaratmadığı, aynı zamanda yeni ekonomik dinamiklerin önünü açtığı görüşünü destekler niteliktedir.

Teknolojik yenilikler ve finansal düzenlemelerle desteklenen sanayileşme süreci, ABD'yi yalnızca krizden çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda küresel ekonomide yükselen bir güç haline getirmiş ve uluslararası iş bölümünde çok daha merkezi bir konuma taşımaya başlamıştır. Schumpeter'in "ekonomik büyüme süreçleri sürekli bir yenilenme ve dönüşüm dinamiği taşır" tespiti ile ele alındığında ABD'nin, kriz sonrası dönemde sanayileşmeyi bir fırsata çevirerek

ekonomik yapısını güçlendirdiği ve bu durumun küresel hegemon güç olma adımlarını da hızlandırdığı görülmektedir.

Schumpeter'in yaratıcı yıkım kavramı Wallerstein'ın hegemonik geçiş olgusu ve Polanyi'nin toplumsal karşı hareket çerçevesi, Uzun Depresyon krizini anlamak için aydınlatıcı bir perspektif sunarken, David Harvey'in" *mekânsal düzenleme"* teorisi süreci daha derinlemesine anlamak adına önem teşkil etmektedir. Zira David Harvey'e göre, kapitalizmin içsel çelişkilerinin sebep olduğu krizler, sistemi yok olmaktan kurtaran ve onu yeniden yapılandıran zorunlu yenilenme anlarıdır.[61]

1873 Krizi, Harvey'in bu tezinin tarihsel bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kriz, Avrupa'da sermayenin aşırı birikiminin ve kâr oranlarındaki düşüşün bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. ABD ise, bu krize verdiği yanıtla, Harvey'in mekansal düzenleme olarak adlandırdığı ve kapitalizmin krizlerini aşma şekillerinden biri olan aşamasını ustalıkla uygulamıştır. Bu strateji sermaye fazlasını yeni mekânsal yatırımlara yönlendirerek aşma amacı taşımakta ve krizi tamamen çözmese de zaman ve mekân açkısından ertelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda mekânsal düzenleme kapitalizmin sürekliliğini sağlamak amaçlı kullanılan geçici bir yöntemdir. ABD'nin bu dönemdeki neredeyse tüm hamleleri, özellikle Batı'ya genişleme, tekelleşme yoluyla verimlilik artışı; dışarıda ise Asya-Pasifik'te yeni pazar ve yatırım alanları arayışı Harvey'in mekansal düzenleme kavramıyla birebir örtüşmektedir. Kriz, ABD'yi sadece teknolojik olarak yenilemekle kalmamış, aynı zamanda onu küresel bir örgütlenme eğilimine de itmiştir. Dolayısıyla, ABD'nin hegemonik yükselişi, salt bir ekonomik başarı veya jeopolitik bir tercihten ziyade, birikim süreçlerindeki krizden çıkış için mekansal bir strateji geliştirmesinin kaçınılmaz bir sonucudur. 1873 Krizi, Amerikan hegemonyasının, kapitalizmin kendi iç çelişkilerine bir düzeltme olarak inşa edilmeye başlandığı tarihsel bir dönüm noktasıdır. Sonuç olarak, bu çalışma, hegemonik geçişlerin sadece güç mücadelesi değil, aynı zamanda kapitalizmin krizleri aşmak için geliştirdiği mekansal ve toplumsal yeniden yapılanma stratejilerinin bir tezahürü olduğunu ortaya koymaktadır.

Nihai değerlendirmede 1873 Krizi diğer adıyla Uzun Depresyon, ABD için yıkıcı olduğu kadar yapıcı ve kurucu bir işleve de sahiptir. Bu çalışma, söz konusu kriz dönemini, ABD'nin Britanya hegemonyasını nihai olarak tasfiye edecek olan uzun vadeli yükselişinin ilk ve en kritik aşaması olarak okumaktadır. Kriz, eskinin yıkıntıları üzerine inşa edilen yeni bir ekonomik ve siyasi düzenin habercisi olmuş; Amerikan hegemonyasının temellerini atmıştır. Bu bulgular, günümüzde yaşanan ekonomik krizlerin ve jeopolitik güç kaymalarının, benzer içsel ve sistemsel dinamiklerin kesişimi üzerinden analiz edilebileceğine işaret etmektedir. Gelecek çalışmalar, bu dönemde finansal kurumların rolü veya işçi sınıfı hareketlerinin bu dönüşüm sürecine etkileri gibi boyutları derinlemesine inceleyerek bu analizi daha da zenginleştirebilir.

[61] David Harvey, *The Limits to Capital*, (Londra: Verso, 2017), 423.

Kaynakça

Alpaslan Barış, "Kapitalist Sistemde Liberal ve Müdahaleci Dönemler: 1980 Sonrası Dönemde Devletin Yeni Müdahale Biçimleri." Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Programı Doktora Tezi, İzmir, 2016.

Alpaslan Barış, "Schumpeter'in Yenilik ve Girişimci Teorisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Sosyoekonomi*, (2016): 55-72.

Avcıoğlu Şevket, "Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, 31, (2014): 97-110.

Ayata Ali ve Karataş Halil, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemleri teorisi bağlamında göç olgusu". *Akademik Hassasiyetler* 10 (2023): 381-99. doi:10.58884/akademik-hassasiyetler.1256931.

Aydın İmren, *Küresel Krizler ve Toplumsal Yansımaları*. İstanbul: Araştırma Yayınları, 2024.

Beaud Michel, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*. Çev. Fikret Başkaya. İstanbul: Yordam Kitap, 2018.

Bolt Jutta, Jan L.Z. Maddison. "Maddison Style Estimates of the Evolution of the World Economy: A New 2023 Update." *Journal of Economic Surveys* (2024): 1–41. doi: 10.1111/joes.12618.

Demir Ömer, "Joseph A. Schumpeter: Hayatı, eserleri ve katkıları". *Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Dergisi* 50 (1995): 155–72.

Derek Howard Aldcroft ve Harry Ward Richardson, *The British Economy, 1870–1939*. Londra: Macmillan. 1969.

Eğilmez Mahfi, (2018, Nisan 28). 1873 Krizi (Uzun Depresyon). Kendime Yazılar. https://www.mahfiegilmez.com/2018/04/1873-krizi-uzun-depresyon.html.

Eichengreen Barry, *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*. Princeton University Press, 1996.

Freeman Christopher ve Perez Carlota, *Structural Crises Of Adjustment, Business Cycles Technical change and economic theory* (38–66). London: Pinter, 1988.

Freeman Chris ve Louçã Francisco, *As Time Goes By: From the Industrial Revolutions to the Information Revolution*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Frieden Jeffry, *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century*. W. W. Norton & Company, 2015.

Harvey David, *The Limits to Capital* (Yeni ve Güncellenmiş Baskı). Londra: Verso, 2017.

Hatton Timothy ve Williamson Jeffrey G, *The Age of Mass Migration: Causes and Economic Impact*. New York: Oxford University Press, 1998.

Hudson Micheal, *Super imperialism*. Pluto Press, 2017.

Karabulut Şahin ve Saraç Özgü, 'İktisadi ve mali krizlerin anatomisi: Krizler tarihi üzerine kısa değerlendirmeler". *İzmir İktisat Kongresi*, 2020.

Kaymak Maummer, "1873-1896 KRİZİ: MİT Mİ GERÇEKLİK Mİ?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 65 (2010): 165–94. doi:10.1501/SBFder_0000002163.

Kelle Seyhan Sarıca, *"Uluslararası Düzende Amerikan Hegemonyasının İnşası."* Ege Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İzmir, 2023.

Keohane Robert Owen, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press, 1984.

Kindleberger Charles P. ve Aliber Robert, *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises* (5th ed.). Wiley, 2005.

Kondratieff Nikolai D., The Long Waves in Economic Life. *The Review of Economic Statistics, 1935,* 105–115.

Lafeber Walter, *The New Empire: An Interpretation of American Expansion, 1860-1898.* Cornell University Press, 1988.

Landes David S., *The Unbound Prometheus.* New York: Cambridge University Press, 1969.

Maddison Project. "Maddison Project Database". University of Groningen, 2020. Erişim tarihi: 02.06.2025.

https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020?lang=en.

Minsky Hyman, *Stabilizing an Unstable Economy.* New Haven: Yale University Press, 1986.

Özçelik Özer ve Babayiğit Sunay Ezgi, "Schumpeter ve Ülgener'in İktisadi Krizlere Bakış Açıları", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018: 29-44.

Perez Carlota, *Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages.* Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2002.

Polanyi Karl, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri.* Çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: Can Yayınları, 2020.

Schumpeter Joseph A., Elizabeth Boody, ed. *History of Economic Analysis.* Oxford: Taylor & Francis, 2006.

Schumpeter Joseph A. "The Present World Depression: A Tentative Diagnosis." *The American Economic Review* 21.1 (1931): 179-182.

Schumpeter Joseph A. *Bussiness Cycles: A Theoritical, Historical and Statistical Analysis of The Capitalist Process,* U.S.A, McGraw, 1939.

Sledzik Karol, "Schumpeter's View On İnnovation And Entrepreneurship". *SSRN Electronic Journal*, 89–95, 2013.

Steeples Douglas ve Whitten David O, *Democracy In Desperation: The Depression Of 1893* Greenwood Press, 1998.

Taylor, M. Z. ve Franchis, I. "Schumpeter's Legacy: The Innovation and Entrepreneurship Research Tradition". *The Oxford Handbook of Innovation*, (ed.) J. Fagerberg, D. C. Mowery ve R. R. Nelson, 705-729. Oxford: Oxford University Press, 2006.

U.S. Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1970.*

U.S. Department of the Treasury. (n.d.). Currency notes. *The Bureau of Engraving and Printing.* Retrieved from https://www.moneyfactory.gov/images/Currency_notes_508.pdf.

Wallerstein Immanuel, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* Berkeley: University of California Press, 2011.

Wallerstein Immanuel, *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914.* University of California Press, 2011.

Wallerstein Immanuel, *Utopistics: Or, Historical Choices of the Twenty-first Century.* New York: The New Press, 1998.

Wallerstein Immanuel, "Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş". (N. Türker, Çev.) *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Seçki*, (der.) A. Büyükokutan ve H. Yıldız, 39-68. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Öz: Bu makale, 1873-1896 yılları arasında derin ve sarsıcı bir küresel ekonomik durgunluk olan Uzun Depresyon'un, Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) hegemonik bir güç olarak yükselişindeki kaderini nasıl değiştirdiğini analiz etmektedir. Bu dönem, sadece yıkımın değil,

aynı zamanda radikal bir yeniden yapılanmanın da yaşandığı, tarihin seyrini değiştiren bir kırılma noktası olarak ele alınmaktadır. Çalışma, bu çok katmanlı tarihsel dönüşümü farklı ölçeklerde ve zaman dilimlerinde inceleyen tamamlayıcı bir kuramsal çerçeve üzerinden incelemektedir: Schumpeter'in "yaratıcı yıkım"ı, Kondratieff'in uzun dalgalar teorisi ve Wallerstein'ın Dünya Sistemleri Analizi'ni birleştiren bu yaklaşım, ekonomik dalgalanmanın içsel mekanizmasını, tarihsel zamanlamasını ve küresel güç hiyerarşisindeki yapısal kaymalara olan etkisini ele almaktadır. Küresel bir durgunluk yaşanırken, ABD ekonomisinin sergilediği nispi büyüme performansının altında yatan nedenler tartışılmakta ve bu içsel dönüşümün, Birleşik Krallık'ın liderliğindeki mevcut kapitalist dünya sisteminin krizle sarsılmasıyla birleşerek, ABD'nin yarı-çevre konumundan merkeze doğru yükselişine nasıl zemin hazırladığı ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 1873-1896 Krizi, ABD Hegemonyası, Yaratıcı Yıkım, Ekonomik Kriz

From Creative Destruction to Global Power: The Long Depression and the Rise of American Hegemony

Abstract: This article analyzes how the Long Depression, a deep and devastating global economic recession between 1873 and 1896, altered the fate of the United States (US) in its rise as a hegemonic power. This period is viewed as a turning point that altered the course of history, experiencing not only destruction but also radical restructuring. This study examines this multilayered historical transformation through a complementary theoretical framework that examines it at different scales and timeframes: combining Schumpeter's "creative destruction," Kondratiev's theory of long waves, and Wallerstein's World Systems Analysis, this approach examines the internal mechanisms of economic fluctuations, their historical timing, and their impact on structural shifts in the global power hierarchy. The underlying reasons for the US economy's relative growth performance during a global recession are discussed, and how this internal transformation, combined with the crisis-stricken collapse of the existing capitalist world system led by the United Kingdom, paved the way for the US's rise from a semi-peripheral position to the center, is demonstrated.

Keywords: 1873-1896 Crisis, US Hegemony, Creative Destruction, Economic Crisis

Ordu Kazası ve Nahiyelerine İskan Edilen 93 Harbi Gürcü Muhacirleri: 1884 tarihli İskan Defterleri

Oktay ÖZEL*

Bir süre önce yayımladığım *Kiske Kuşunun Peşinde: Katamizeler (1835-1981)* (İletişim Yayınları, 2024) adlı son çalışmamda 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ni takip eden beş yıl içinde Ordu Kazası'na gelerek burada iskan edilen Gürcü muhacir ailelerinden *Katamizeler*in hikayesini kaleme aldım.

Kitabı yazma sürecinde kendisinden de çokça yararlandığım Murat Kasap'ın değerli çalışması *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri* (2018) elimin altındaydı. Ve o kitabın en sonunda, Milli Emlak'in arşivinden Osmanlı Arşivlerine birkaç yıl önce devredilen dokümantasyon arasında bulunan Trabzon Vilayeti'nin çeşitli kaza ve nahiyelerine yerleştirilen 93 Harbi Gürcü muhacirlerinin Nisan 1300/1884 iskan defterlerinde geçen muhacir ailelerinin isimlerini içeren uzun bir liste de vardı. Söz konusu defterler Trabzon ve Giresun'un yanısıra Ordu kazası Merkez (*nefs-i Ordu*) ve nahiyeleri Perşenbe (Vona/Perşembe), Ulubey, Habsamana (Gölköy) ile Bolaman ve Çamaş ("Bolaman maa Çamaş" şeklinde ikisi birlikte) nahiyelerini de içeriyordu. Üzerindeki notlarımdan, kitabımı yazma sürecinde içlerinde benim büyük dedelerimin isimlerinin de bulunduğu bu listeyi gördüğüm anlaşılıyor. Ama her nedense o süreçte bu

* Defterdeki yer, aile ve kişi isimleri konusunda verdikleri çok değerli bilgiler için Cemal Çol, Mahmut Çol, Dilek Sağesen, Enis Ayar, Emine ve Vahap Özcanlı, Osman Bacınoğlu, Baykal Öner, Günay Gönül, İnci ve Deniz Eroğlu, Suat Güreşçi, Saliha Özbay, Zerrin ve Kemal Kutlutaş, Lütfiye Özel, Hüseyin Alkan, Hüseyin Tiryaki, Ayşe Tiryaki, Meliha Atabay, Melek Çelebi, Murat Özel, Sedat Özel, Mediha Özel, Nihat Özel, Mehmet Ali Aydın, Tahsin Özcanlı, Murat Canik, Süleyman Aydın, Osman Kaya, Nazan Alkan, Tayfun Gürsoy, Sedat Acar, M. Emin Çınar, Nihal Poyraz ve Şevki Poyraz, Atilla Özova ile merhum Ahmet Ziya Sağesen, Hüseyin Avni Sağesen, Halim Nihat Ergen, Halis İşcan'a müteşekkir ve minnettarım.

listeye temel oluşturan defterlerin orijinallerine bakma gereği duymamışım. Neden sonra konuya yeniden döndüğümde bunu yaptım; geçtiğimiz aylarda Devlet Arşivlerinde online erişime açık olan bu defterlerin orijinallerini inceleme fırsatı buldum. Daha okumaya başlar başlamaz tamamının transkripsiyonuna giriştim. Şimdi okuduğunuz bu çalışma anılan iskan defterlerinin[1] notlandırılmış çevrimyazılarını içeriyor.

Buna niçin ihtiyaç duyduğumu birkaç noktaya dikkatinizi çekerek izah etmek isterim.

1. Diğer projelerimin yanısıra yıllardır alttan alta sürdürdüğüm 93 Harbi Gürcü muhacirlerinin göçü ve Ordu bölgesine iskanına dair çalışmalarım esnasında hep böyle bir toplu bilanço niteliğinde olan ve muhacir ailelerin isimlerini de içeren birinci el resmî kayıtlara bir gün ulaşabilmenin hayalini kurdum. Bu ihtiyacı karşılayacak en ayrıntılı kayıtların Ankara'daki Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde bulunduğunu biliyordum. Ancak, "tapuya müteallık" ve "şahsa özel" niteliği sebebiyle araştırmacılara kapalı tutulan bu defterler üzerinde çalışma teşebbüslerim her seferinde sonuçsuz kaldı, resmî ve gayriresmî başvurularıma olumsuz yanıt aldım. Oysa o kayıtlarda aradığım bütün bilgiler (yeni kurulan muhacir köylerinin coğrafi bilgileri, her bir köyde muhacir ailelere verilen arazinin dönüm olarak miktarı ve iskan edilen muhacir ailelerin/hane reislerinin ve yetişkin evli erkek nüfusun isimleri[2]) mevcuttu. Dolayısıyla, bu malzemeye ulaşamamış olmanın yarattığı önemli eksikliği sözlü tarih, saha araştırması ve son yıllarda yine şahsa özel e-devlet şecere kayıtlarından topladığım müteferrik bilgilerle olabildiğince kapatmaya çalıştım.

Böyle bir analiz için elimde mevcut tek resmî kayıt Osmanlı Arşivlerindeki bir başka iskan defteriydi. Bu, uzun yıllardır başta Nejat Göyünç olmak üzere çeşitli tarihçilerce görülen, kullanılan, çok sayıda okuma yanlışlarıyla kısmî çevirileri yapılan bir arşiv malzemesiydi. O bilgilere zemin teşkil eden defter, altında Ordu kazası İskan Memuru ve o tarih itibariyle Fahrî Yaver-i Şehriyârî olan Mirliva Çürüksulu Ali Paşa'nın da sunuşu ve imzasının bulunduğu Temmuz-Ağustos 1886 tarihli bir başka iskan defteriydi.[3] Ne ki, iskan bölgeleri, mevkileri,

---

[1] Ordu merkez kazası (*nefs-i Ordu*) defteri: BOA ML.EEM. 76-68 (15 Nisan 1300/1884); Perşembe (Perşembe/Vona) nahiyesi defteri: ML.EEM. 76-58 (3 Nisan 1300); Ulubey nahiyesi: ML.EEM.76/50 (30 Mart 1300); Habsamana nahiyesi defteri: ML.EEM. 76-43 (27 Mart 1300); Bolaman (ve Çamaş) defteri: Ml.EEM. 76-15 (11 Mart 1300).

[2] Bununla, defterlere birincil hane reisiyle birlikte kaydedilen erkek "birader"lerin varlığını kastediyorum.

[3] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, CDA. BOA. İ.DH. 1009/79703. Bu defterin bir çevrimyazısı için bkz. Murat Kasap, *Batum Muhacirleri*, ss. 220-233. Buna benzer daha erken tarihli mevzii bilançolara 1880 tarihinden itibaren rastlıyoruz Osmanlı arşivlerinde (bkz. Kasap'ın aynı eseri). Anadolu vilayetlerinde, sancaklarında ve kazalarında misafir edilen veya yerleştirilen "Batum muhacirleri"nin (ki Osmanlı resmî kayıtlarının bazı şablonları bölgeden gelen Gürcü muhacirlerini bu başlık altında sınıflandırmış) bir başka erken tarihli (16 Kasım 1881) ve daha kapsamlı bilançosu için bkz. Berat Yıldız, "Emigration from the Russian Empire to the Ottom an Empire: An Analysis in the Light of the New Archival Materials", Yayımlanmamış Master Tezi, Bilkent Üniversitesi, Master tezi, Ankara, 2006.

iskan edilen hane/nüfusun toplu miktarı ve muhacirlere her bir mevkiden tahsis edilen arazi miktarlarını bildiren bu önemli kaynağın tek bir eksiği vardı: İskan edilen muhacir ailelerin isimleri… Murat Kasap'ın yayınladığı isim listeleri tam da bu eksiği kapatıyordu. Bu defterlerle artık Tapu Kadastro Arşivi'nin araştırmacıya kapalı kayıtlarının yarattığı eksikliği daha sistematik olarak telafi etme imkanı buluyoruz. Batum merkezli Osmanlı Gürcistanı'nın Rusya'ya ilhakı üzerine başlayan ve beş yıllık serbest göç süresinin (1879-1884) bitiminde Osmanlı hükümetinin iskan bölgelerindeki yerel iskan komisyonlarından 1884 yılının Mart ayında talep ettiği raporlar niteliğindeki bu defterlerin bilhassa aile tarihi araştırmaları bakımından değeri yeterince açıktır. 1835 tarihli ilk Osmanlı nüfus sayımının sunduğu o vakitler Çürüksu-Batum'da yaşayan ailelerin çocuklarının ve torunlarının isimlerini bu sefer bu defterlerde muhacir olarak gelip yerleştikleri Ordu kazası ve nahiyelerinde görme şansına sahibiz. Meraklıları, aile büyüklerine dair meraklarını artık e-devlet kayıtlarıyla bu defterleri karşılaştırarak 1835 yılına kadar geriye götürebilirler.[4]

2. Murat Kasap'ın kitabının sonuna eklediği liste söz konusu muhacir iskan defterlerinin tam transkripsiyonu değil, sadece defterlerde geçen muhacir ailelerinin (hane reisi konumunda olanların) isimlerinden ibaret. Yukarıda belirttim, bu bile başlıbaşına önemli bir katkı şüphesiz. Hele benim yıllardır bu bilgilerin peşinde koştuğum hesaba katılırsa… Bu bakımdan sayın Kasap'a, bu önemli malzemeyi ilk kez araştırmacıların dikkatine sunduğu için teşekkür borçluyuz. Öte yandan, anılan defterlerdeki iskan bölgeleri ve mevkilerine dair verilen ayrıntılı bilgiler bilhassa tarihî coğrafya, kişi ve yer adları (onomastik ve toponimi) ve yerel ağızlar bakımından farklı türden analizlere de imkan sunacak nitelikte. Ancak, bu bilgilerin bütününe ulaşmak isteyenler için Kasap'ın yayımının dışarıda bıraktığı kısımlar önemli bir eksiklik yaratıyor. Bu yüzden burada tekrarlara düşmeden, ama belgenin tarihsel bağlamını ve içeriğini olabildiğince eksiksiz yansıtacak bir çevrimyazımını böyle bir giriş yazısı eşliğinde sunma gereği duydum.

Şahıs isimlerini içermeyen, sadece köy, hane ve nüfus (kadın ve erkek ayrı ayrı) bilgilerini içeren bu bilançonun Giresun kazasıyla birlikte o zamanlar Canik Sancağına bağlı olan Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba'ya iskan edilen muhacirleri de içerdiğini belirteyim. 1881 itibariyle bu bölgelerde iskan edilen Batum-Çürüksu muhacirlerinin toplam miktarı kabaca şöyledir: Giresun-Bulancak-Tirebolu bölgesine 1124 nüfus, Piraziz'e 1483 nüfus (bunların 1340 nüfusu isken edilmiş, geri kalanı misafir). Canik Sancağı toplamı ise, 12.406 nüfus (bunlar içinde en büyük yoğunlaşma 3.900 nüfus ile Ünye'de). O bölgenin daha sonraki tarihlere ait başka bir bilançosuna şu ana kadar rastlayamadığımız için, bugünkü Ordu ilinin tamamına dair genel bir izlenimi ancak 1881 ve 1884 tarihli bu iki farklı veri setinden çıkarabiliyoruz.

[4] Hatta bu bakımdan aşağıda sözünü edeceğim üzere (bkz. Dipnot 10), 1886 Mart tarihli Çürüksulu Ali Paşa'nın Saraya sunduğu on bin kişilik gönüllü ordusunun çoğu Ordu-Fatsa-Ünye kazalarına yerleştirilen Gürcü muhacirlerden oluşan kumanda kademesinin isimlerini verdiği defterle de karşılaştırma yapılabilir.

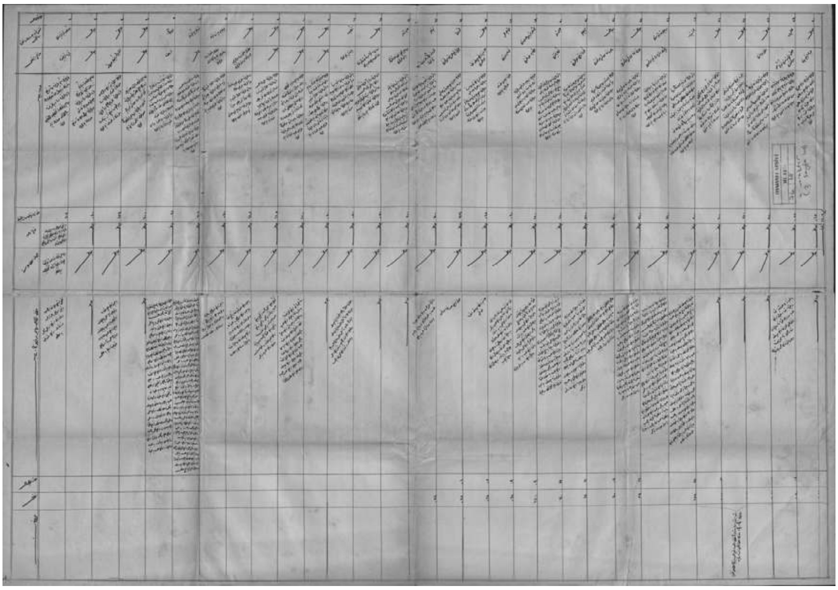

Ordu İskan Defteri

3. Nihayet, bilenler bilir, geniş Çerkes gruplarında olduğu gibi, Gürcülerde de kendilerini parçası oldukları geniş aile, sülale ya da klana aidiyetleri üzerinden tanıtma (ve tanınma) geleneği mevcuttu. Örneğin benim mensup olduğum sülale/klanın adı *Katamadze* (Osmanlı-Türk söyleyişi ve kayıtlarındaki şekliyle *Katamize*). O ailelerin isimlerini içeriden bilmeyen bir tarihçinin veya araştırmacının buna benzer Okrobiloğlu, Gogidize, Gondrize, Gucuneli, Nogayize, Meshize, Artmalaze, Gamorcoboğlu, Moskobiloğlu, Gonzelize, Hinigaze, Gügünave, Javanaze, Mosioğlu, Madioğlu gibi çok sayıda ismi Osmanlıca kayıtlardan doğru okuyabilmesi her zaman mümkün olmuyor. Bu tabii benim için de söz konusu. Ancak Türkçede mevcut akademik veya popüler çalışmaların çoğunda okuma yanlışları çok fazla. Benzer bir durum, çok daha az sayıda da olsa Kasap'ın listesi için de geçerli. Bu sebeple, bu çevrimyazıyla Türkiyeli araştırmacıların bu eksiklikleri gidermeye yönelik olabildiğince sağlam açıklamalı bir isimler lügatçesinin kolektif bir çabayla oluşturulmasına katkıda bulunmayı da arzuladım.

I. Defterlerin Yapısı

Format ve içerik bakımından defterler arasında farklılıklar söz konusu. Çevrimyazılarından ve bu makaleye eklediğim görsellerden de farkedileceği üzere, Ordu ve Perşenbe'ye ait defterler sanki önceden belirlenmiş bir standarda göre düzenlenmiş. Ulubey, Habsamana ve Bolaman-Çamaş nahiyelerinin defterleriyse birbirinden farklı format ve içerikte tanzim edilmişler.

Ordu kazasıyla Perşenbe nahiyesinin iskan defterleri yukarıda sözünü ettiğim özelliklerin hepsini içeriyor. Bunlar dönemin standart tapu senetlerinde de rast-

ladığımız kategorilerin bir benzeri: Muhacirlerin hangi köyün hudutları içindeki hangi mevkilere iskan olunduğu, bu mevkilerin dört taraftan hudutlarının tasviri (kimi oraya iskan edilen birkaç hanelik bir ailenin ismiyle: "Receb Ağa takımı mevkii"), "mukayesat-ı atika" üzere kaç dönüm arazi tahsis edildiği, arazinin çeşidi (mirîden muattal ve halî arazi olup olmadığı, ki genellikle öyleler), anılan arazilerin muhacirlere hangi cihetten itâ edildiğine (genellikle "muhacir nizamnâmesine tevfikan meccânen ve müceddeden terk ve tahsis" yani sıfırdan karşılıksız tam tasarruf ve yerleşim amacıyla tahsis edilmişler) dair bilgiler genellikle standart bir şekilde verilmiş. Nihayet, bu araziyi tasarruf edecek muhacir ailelerin ve yetişkin (muhtemelen evli) erkeklerin hangi sülaleye/klana mensup olduğunu belirten lakaplarıyla (Gürcüce: *guari*) birlikte verilmiş isimleri sıralanıyor. En sonunda ise görevli komisyon üyelerinin isim ve imzaları eşliğinde (tapu kâtibi, tahrirat kâtibi, mal müdürü, kadı (veya naibi), kaymakam (veya nahiye müdürü), Rum ve Ermenilerden de olmak üzere azâlar) defterin tutulmasının gerekçelerini bildiren açıklama, ve defterin tanzim tarihi geliyor. Ordu kazasına ait defterin sonunda kazanın anılan nahiyelerinden hangi mevkilerde (*kıt'a*) ne kadar *dönüm* arazinin tahsis edildiğini bildiren toplamlar ayrıca verilmiş. Bilmem belirtmeye gerek var mı, bu konularda verilen rakamlarla onların toplamları (Kasap'ın çalışmasında verdikleri dahil) her zaman birbirini tutmayabiliyor. Bu sebeple meraklısına (ben dahil) kendi hesaplamasını, tabii zamanın katiplerininkinden daha titiz bir şekilde, kendisinin yapmasını öneririm.

Ulubey ve Habsamana (Gölköy) ile Bolaman maa Çamaş'a ait defterlerde ise bu standartların dışına çıkılmış görünüyor. Habsamana defteri Ordu ve Perşenbe'de gördüğümüz kategorileri içermekle birlikte mevki hudutlarını tarif konusunda çok kestirmeden verilen kısa bilgiler eşliğinde yine köy esasına göre kaydedilmiş muhacir ailelerinin isimlerini ve kendilerine tahsis edilen arazinin miktarını dönüm toplamlarıyla birlikte ve fakat farklı bir formatta veriyor. Yine de içerik itibariyle ilk iki defterle karşılaştırılabilir nitelikte. Hemen belirtelim, coğrafî mevkiler söz konusu olduğunda Hapsamana defteri sadece köy isimlerini vermekle yetinmiş; bu defterde mevki tasvirlerini göremiyoruz. Ulubey'e gelince, bu nahiyenin defteri hem format hem içerik bakımından diğer üçünden tamamen farklı. Kayıtlar köy esasına göre değil, iskan edilen muhacir ailelerinden birinin adına göre (örn. "Macahel muhacirlerinden Ömer Efendi takımı") ve toplamda kaç hane/nüfus olduğu belirtilerek tanzim edilmiş. Burada o hane reislerinin isimlerini göremiyoruz; ancak birden fazla haneyi içerdiklerini anlıyoruz (bu bakımdan 1863-64'te Anadolu'ya göçen Çerkes gruplarının büyük aile gruplarının bir çeşit reis konumunda olanı atıfla "x *taifesi/kabilesi*" şeklinde kaydedilmesine benzer). Bu bilgileri, o grubun yerleştirildiği köy ve mevkilerin bilgisi ve nihayet tahsis edilen arazinin dönüm olarak toplamları takip ediyor. Öte yandan, Ulubey nahiyesi defteri, Habsamana nahiyesine kıyasla mevki hudutlarının tasviri konusunda daha detaylı bilgiler veriyor. Bolaman maa Çamaş nahiyesi ise hepsinden farklı. Bunun sebebi ise Fatsa kazası sınırındaki dar şeritte yer alan bu komşu iki nahiye sınırları içinde sadece iki muhacir köyünün kurulmuş olması gibi görünüyor: Kabakdağ (sonradan "Hamidiye" ismini alacak) Bola-

man'da, Hasancık Pınarı ise Çamaş/Milar'da. Bu defterde, diğerlerinden tamamen farklı olarak uzun ve ayrıntılı mevkii tasvirlerini sadece toplam hane sayısıyla dönüm miktarı ve mevkii adedi takip ediyor. Hane reislerinin isimleri ise yok; ne münferiden ne de geniş bir aileye atıfla topluca. Defterin sonundaki açıklamaya bakılacak olursa, belli ki bu derece ayrıntılı bilgiyi toplamaya muvaffak olamamışlar.

Ulubey, Habsamana ve Bolaman-Çamaş defterleri de, diğerlerinde olduğu gibi, en sonunda defterin tanziminin gerekçesini açıklayan standart bilgileri ve tahrir heyetinin (iskan komisyonunun) üyelerinin isim ve imzalarını içeriyor. Bunlar taşrada iskan süreçlerini yürüten komisyonların kompozisyonlarına dair sınırlı bilgilerimizi teyit eden, zenginleştiren değerli kayıtlar.

Defterlerde kişi isimlerinin kaydı bakımından bir özellik dikkatimizi çekiyor: Ordu kazasının merkez nahiyesiyle (*nefs-i Ordu*) Perşenbe nahiyesine yerleştirilen ve büyük ölçüde Çürüksu'dan (Kobuleti nahiyesinden) gelen muhacirlerin isimleri genellikle mensup oldukları sülalenin Gürcüce isimleriyle verilmiş (Javanaze Süleyman Ağa, Sadaraze Arif Ağa gibi). Habsamana ve Ulubey nahiyelerine yerleştirilen ve esas itibariyle Acara, Şavşat ve Maçahel bölgelerinden gelen muhacirlerde ise bunu daha az görüyoruz. Onlar genellikle bir kişiye veya mesleğe veya konuma atıfla bilinen lakaplarıyla yazılmışlar (Kara Alioğlu, Mütevellioğlu, Kasapoğlu gibi). Tabii her ikisinde de karşıt yönde istisnalar mevcut; örneğin, Çürüksu'nun muhtemelen Tavgirize ailesine mensup "Paşaoğlu Hüseyin Efendi bin Hasan", bağlı olduğu asıl sülale yerine 1870'lerden itibaren Osmanlı kayıtlarında karşımıza çıkmaya başlayan "Paşaoğlu" lakabıyla kaydedilmiş; diğer Paşaoğlu haneleri de öyle. Benzer şekilde, Javanaze sülalesine mensup olduklarını söyleyen ve muhacir toplumu tarafından da öyle bilinen Kulacıoğlu (Kulaçoğlu), Pehyanoğlu (Pehlivanoğlu) ve Çol/Çolu/Çolakoğlu aileleri bu lakaplar altında kaydedilmişler. Belli ki o kişiler artık kendilerini o lakaplar ve daha yakın zamanda öne çıkmış aile büyüklerine atfen tanıtmayı tercih etmişler. Ayrıca, Katamize sülalesine mensup isimler bu defterlerde böyle kaydedilmiş; sonraki bir tarihten itibaren Katamize sülale isminin yanına/yerine kullanılmaya başlanan "Şamize" sülale ismini haliyle bu kayıtlarda görmemiz mümkün değil. Bu gibi ailelerin hangi sülaleye/klana mensup olduğunu veya olabileceği konusunu ancak sözlü tarih ve saha araştırması ile açıklığa kavuşturabilmek mümkün.

II. Defterlerin İçeriğine ve Kullanımına Dair

A. Nüfus ve aile adları

Öncelikle şunu belirtmekte yarar var: Bu defterler toplamda beş yıllık resmî göç süresinin bittiği 1884 yılının ilkbaharında tanzim edilmişler. Dolayısıyla, göç sürecinin sona erdiği tarih itibariyle birer bilanço, durum tespiti niteliğindeler. Takip eden yıllar boyunca gizli-saklı yollardan ve kaçak olarak devam eden bireysel veya küçük gruplar halindeki müteferrik göçleri bir kenara bırakırsak, bu defterlerin Ordu kazası ve nahiyelerinde 1884 tarihi itibariyle iskanı tamamlanmış bulunan Gürcü muhacirlerin miktarını ve isimlerini veren raporlar oldukları

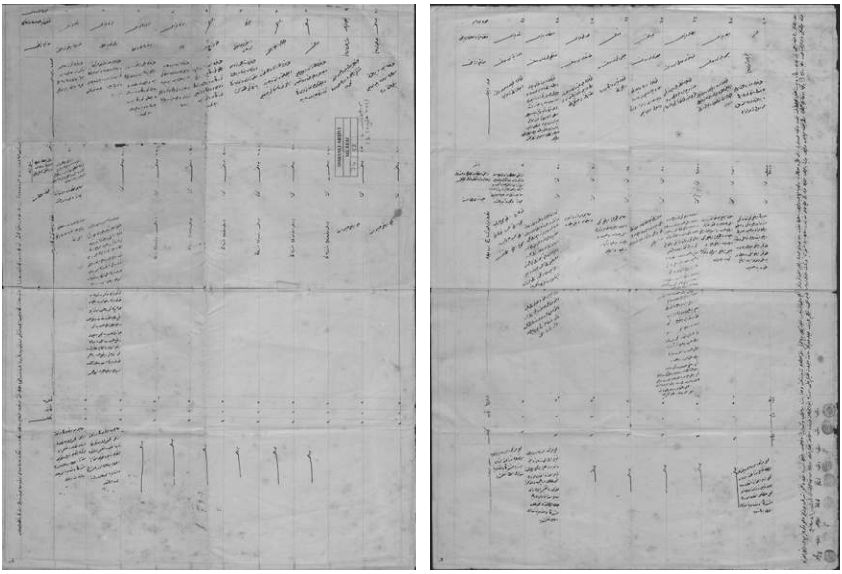

Perşeme İskan Defteri

anlaşılıyor. Öte yandan, 1886 tarihli diğer iskan defterindeki kayıtlara eşlik eden açıklamalar, bu isim listelerinin bütün muhacirlerin eksiksiz bir listesi olmadığına işaret ediyor. Ayrıca, 1886 Temmuzu itibariyle sağda solda (muhtemelen Ordu şehir merkezi *nefs-i Ordu*'nun Akyazı mevkiinin sahil kısımları ve dere yataklarında) hâlâ iskanı tamamlanmamış az miktarda muhacir vardı. Dolayısıyla, elimizdeki 1884 tarihli bu defterlerin bölgede "misafireten" bulunan bir miktar muhaciri içermediğini düşünebiliriz. Özetle 1884 defterlerindeki toplam hane/nüfus miktarını[5] 1886 tarihli iskan defterindeki toplamlarla[6] karşılaştırmak bize takip eden iki yıl boyunca bölgeye gelen muhacirlerden ne kadarının daha iskan edildiğine dair kaba bir fikir verebilirse[7] de 1884 tarihli defterlerin eksik ve sağlıksız rakamlarıyla böyle bir karşılaştırmadan güvenilir bir sonuca ulaşmak pek mümkün görünmüyor.

Defterlerde kayıtlı isimlerin esasen hane reisi konumunda olan yetişkin erkekler olduğunu baştan belirtmekte yarar var. Ancak, bazı durumlarda eşi vefat etmiş dul kadınların da isimleriyle birlikte kaydedildiklerini görüyoruz (örnek:

[5] Bu defterlerde bütün kaza ve nahiyeler için standart bir şekilde hane/nüfus bilgileri verilmiş değil. Örneğin Ordu kazası için bazı köylerde sadece hane miktarı verilmiş, bazılarında ise hem hane hem nüfus birlikte kaydedilmiş (bu eksik halleriyle toplam: 313 hane, 448 nüfus). Ulubey köylerinde hem hane hem nüfus birlikte verilmiş (toplam: 44 hane. 230 nüfus). Habsamana köylerinde ise sadece hane miktarı verilmiş (143 hane). Perşenbe köylerine yerleştirilen muhacir hane ve nüfus miktarları ise hiç belirtilmemiş.

[6] 1034 hanede 4254 nüfus.

[7] İki yıl arayla tutulmuş iki defter setindeki rakamlar arasında 1886 rakamları lehine iki katından fazla bir artış gözlemek gibi…

"Ot(i)oğlu zevcesi Dünyadar binti Abdullah"). Kimi örneklerde ise yetim çocuklar hayatta olmayan babalarının isimleriyle kaydedilmişler (örnek: "Rızvan Ağa'nın yetimleri"). Kimi durumda ise iki veya daha fazla sayıdaki yetişkin erkek kardeşin babalarının ismine atıfla bir arada kaydedildiklerini de göreceğiz. Bu durumda bu yetişkin erkeklerin evli veya bekar olup olmadıklarını öğrenemiyoruz. Ancak, bu tarihte 13 yaşında olduğunu bildiğimiz Paşaoğlu Hüseyin Efendi'nin adının (annesi Yıldız Hanım zikredilmeden) müstakil hane reisi olarak olarak kaydedilmiş olması, bu defterlerde ismini gördüğümüz benzer birçok erkeğin yetişkin bekar erkekler olabileceğini gösteriyor (1830'lardan itibaren Osmanlı nüfus sayımlarında 12-13 yaş üstündeki erkek çocukların yetişkin -*tuvana*- sayıldığını hatırlayalım). Son olarak, küçük çocuklarıyla kaydedilen hane reisi konumundaki kimi dul kadınlar dışında, bu defterlerde yetişkin de olsalar kadınların ve kız çocuklarının isimlerini prensip olarak göremiyoruz. Onlar, "nüfus" başlığı altında verilen toplamların içinde isimsiz birer rakamdan ibaretler.

Defterlerdeki isim listelerinde bir başka özellik dikkatimizi çekiyor: Söz konusu süreçte Ordu'ya gelen muhacir kitlesi içinde kısa sürede serveti ve nüfuzu ile öne çıkacak olan kimi ailelerin açık isimlerini göremiyoruz. Örneğin, *Kikava* (Yaraş) ailesinin bu tarihlerde Ordu'ya gelip yerleştiğini ve kendilerine Boztepe-Yaraşlı-Akyazı mevkilerinde araziler tahsis edildiğini sözlü tarihten biliyoruz. Buna rağmen bu ve benzeri birkaç ailenin isimlerine sülale/klan aidiyetleri eşliğinde açıkça rastlamıyoruz.[8] Kendilerinin bu defterlere sadece baba isimleriyle kaydedilmiş olmaları ihtimali yüksek görünüyor. Bu durumda dışarıdan bir araştırmacının onların kimliğini sadece bu kayıtlardan tespit edebilmesi neredeyse imkansız. Eğer böyleyse, defterlerde adı geçen bu gibi isimlerin kendi aile büyükleri olup olmadığını tespit etmek ancak o aile mensuplarının e-devlet kayıtlarından mümkün olabilir. İsimlerine rastlamadığımız kimi ailelerin ise 1884 tarihinden sonraki bir vakitte Ordu'ya gelip yerleştiklerine hükmetmemiz gerekecek.

Bu tür isim aramalarında karşılaştırma yapabileceğimiz bir başka önemli kayıt da var aslında elimizde: 93 Harbi esnasında kendi kumandası altında bölgenin yerli Gürcülerinden oluşturduğu birkaç taburluk milis kuvvetiyle ilk Rus saldırılarına karşı başarılı bir savunma yapan ve savaştan sonra kendisi de muhacir olarak ailesi ve yakın ailelerle birlikte Ordu'ya yerleşen Çürüksulu Ali Paşa'nın burada hazırlayıp Saraya sunduğu 11 Şubat 1301 / 23 Şubat 1886 tarihli defter.

[8] Bir başka örnek vermek gerekirse, Ordu bölgesine gelen Çürüksulu Gürcü muhacirlerin bizzat yönlendiricisi, lideri olarak başlarında bulunan bölgenin irsî bey/mîr ailesi olan *Tavgirizeler*den Çürüksulu Ali Paşa ve ailesinin isimlerine de bu defterlerde rastlamıyoruz. Oysa, onların da Perşembe ve Ordu'da çok büyük arazileri, arsaları ve konakları olduğunu biliyoruz ve bu defterlerin hazırlandığı yıllarda kendisi ve ailesi Ordu'da yaşıyorlardı. Saray mahallesindeki valilik binasının olduğu yerle sahilde eski Ordu Sinemasıyla Ziraat Bankası'nın olduğu mıntıkada büyük bir kagir konakları ve halen çalışan bir hamamı (Ali Paşa Hamamı olarak bilinirdi, Şimdiki adı Furtun Hamamı) vardı. Belli ki Ali Paşa ve ailesi efradı daha bu tarihlerde ikametgah kaydını İstanbul'un Fatih semtine aldırmıştı. Bununla birikte, oğlu Ziya Bey'in nüfus kayıt bilgileri şöyleydi: Ordu-Nefs-i Bucak, cilt no: 002, Aile sıra no: 44, Sıra no: 12. Bkz. Oktay Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar", *Kebikeç*, 16 (2003), 95-144.

Bu defter büyük çoğunluğu Ordu-Fatsa-Ünye kazalarına iskan edilen Gürcü muhacirlerden oluşan yaklaşık 10 bin kişilik dört alaydan oluşan milis kuvvetinin kumanda kademesini oluşturan isimlerin listesini içeriyor. Ali Paşa'nın torunu, Cafer Tayyar Paşa'nın oğlu merhum İsmail Hakkı Eğilmez'in, aile arşivinden yıllar önce kopyasını almama izin verdiği bu defterin bir nüshasını daha sonra Osmanlı arşivinde bulmuştum.[9] Meraklısı, burada çevrimyazılarını sunduğum 1884 tarihli iskan defterleriyle bu defteri karşılaştırarak, hangi ailelerden kimlerin 1886 itibariyle Ordu'da olduğuna dair bir başka karşılaştırma denemesinde bulunabilir.[10] Özetle, Nisan 1884 tarihli muhacir iskan defterleri, Temmuz 1886 tarihli muhacir iskan defteri ve Mart 1886 tarihli Ali Paşa'nın milis ordusu esâmi defteri farklı açılardan karşılaştırmalar yapmamızı mümkün kılan ve birbirini tamamlayan defterler olarak değerlendirilebilir. Meraklı okuyucuya son ikisinin çevrimyazılarının Kasap'ın kitabında çok az bir eksikle bulunabileceğini belirteyim. Öte yandan şunu da unutmayalım: Elimizdeki defterlerde bulunan ve aşağıda çevrimyazısını vereceğim muhacir ailelerinin hepsinin o günden bugüne hep bu ilk iskan mahallerinde kaldıklarını düşünmemeliyiz. Çünkü onların birçoğu sonraki yıllarda ya oraları terkederek başka köylere, şehirlere taşındılar ya da kiminin erkek soyu tükendiği için kendilerinin izlerini takip etmemiz hayli güçleşti. Her iki halde de ilk gelen muhacir ailelere verilen o arazilerin önemlice bir kısmı böylece bugüne kadar el değiştirmiş oldu.[11]

B. İskan coğrafyası, mevkiler, köyler ve yer adları

1884 tarihli Ordu kazası ve nahiyelerinin muhacir iskan defterleri tarihi coğrafya ve muhacir iskanının mekansal boyutları bakımından da değerli bilgiler içeriyor. Bu defterlerde muhacir iskan mahallerinin (mevkilerinin) henüz müsta-

---

[9] Bkz. BOA. Y.EE, 58/24. Bu defterin de baş tarafındaki Ali Paşa'nın kaleminden dönemin Sultanı II. Abdülhamid'e sunuş yazıları hariç olmak üzere, içerdiği isimlerin çevrimyazısı için bkz. Kasap, *Batum Muhacirleri*, ss. 74-85. Yalnız, Murat Kasap, kitabında bu milis kuvvetinin esâmi defterinin 93 Harbi için hazırlandığını belirtiyorsa da, defterin sunuş yazıları defterin 1886 tarihinde, Ali Paşa Ordu'da muhacir İskan Memuru olarak görevliyken ve tam da fahrî yaver-i şehriyarî olarak İstanbul'a çağrıldığı sırada, Rumelinde Bulgarların çıkardığı isyan teşebbüsleri karşısında duruma müdahale etmek üzere Ordu bölgesinden hazırlamayı taahhüt ettiği milis ordusunun kumanda kademesinin isimleri olduğunu bizzat belirtiyor. Şeklî olarak her ne kadar bu kaydı ve oradaki tarihleri (11 Şubat 1301 ve 26 Şubat 1301/23 Şubat ve 10 Mart 1886) esas almamız gerekiyorsa da, Ali Paşa'nın bu defterine temel teşkil eden isimler listesinin Gürcülerden oluşan kısımlarını 1877'de savaş öncesinde veya esnasında daha Çürüksu'dayken hazırladığı bir defterden kopya etmiş olma ihtimalini yüksek görüyorum. Bu sebeple, bu defterdeki isimlerin hepsinin gerçekten hayatta olup olmadığı kadar, hayatta olanların hepsinin gerçekten Ordu'ya muhacir olarak gelip gelmediklerini de bilebilmemiz mümkün değil (Ali Paşa'nın muhataralı kişiliği ve hakkında resmî kayıtlara geçmiş sayısız suistimal iddialarını hatırlayalım). Bunu ancak ve kısmen elimizdeki 1884 tarihli muhacir iskan defterlerinden karşılaştırma imkanımız olabilir.

[10] Aşağıda verdiğim çevrimyazıda Ali Paşa'nın milis ordusunda bulabildiğim kimi isimleri ayrıca belirttim (Bkz. Ali Paşa Taburu-1886).

[11] Ordu bölgesindeki Gürcü köylerinde, mahallelerinde yerleşik kimi Gürcü ailelerinin isimleri için meraklısı şu siteye bakabilir: https://genatsvale.wordpress.com/

kil köylere dönüşmeden hemen önceki rüşeym halini görebiliyoruz. 1884 Nisan'ı itibariyle halen devam etmekte olan iskan süreci Ordu kazası ve nahiyelerinin mevcut köylerine ait mevkiler üzerinde şekillenmektedir. Bu aşamada şunları gözlemleyebiliyoruz.

A) Muhacir iskan coğrafyası sahilden başlamak üzere adım adım yüksek rakımlara doğru açılmakta, daha ziyade 200-500 metre yükseklikte yoğunlaşmaktadır. Ordu ve Perşenbe'nin sahil mıntıkalarının kumluk, sazlık, bataklık, çeltiklik sahaları ve dere ağızları kronik olarak ürettiği sıtma hastalığı sebebiyle iskana müsait değildi. Buna rağmen, özellikle ilk aylarda Ordu'nun Bucak ve Akyazı köylerine ait bu türden mıntıkalara da muhacirler iskan edilmiş görünüyor. En azından buralardan kendilerine araziler verildiği anlaşılıyor. Sözlü tarih çalışmaları ilk aşamada buralarda "misafireten" veya geçici (muvakkaten) iskan yapıldığını teyit ediyor. Ancak, ilk olumsuz tecrübeler ve yaşanan hastalıklar sonucu bu mevkilerdeki muhacirlerin hızlıca kendilerine daha yüksek mevkilerde daha sağlıklı, havası ve suyu temiz araziler arayışına girdiğini de yine aynı sözlü tarihten öğreniyoruz. 1884 tarihli iskan defterleri, anılan sürecin her iki ayağına dair müteferrik bilgilerimizi teyit eden kayıtlar içeriyor. Boztepe, Delikkaya, Kurul, Saraycık/Osmaniye, Öceli/Burhanettin, Kirazdere, Yemişli ve Karacaömer köylerinin atıl ve marjinal mevkilerine yerleştirilen muhacirlerin bir kısmının ilk aylarda sahildeki sağlıksız alanlarda yerleştirildiği ya da misafir edildiği gerçeği sözlü hafızada hâlâ çok güçlü bir şekilde yaşıyor. Ayrıca, özellikle Ordu merkeze bağlı Boztepe, Akyazı, Bucak köyleriyle Delikkaya'ya yerleştirilenler, sahildeki anılan mevkilerde kendilerine verilen arazileri 1884 tarihi ve sonrasında da ellerinde bulundurmaya devam ettiler (kimileri ise bir işe yaramadığını düşündükleri bu arazileri zamanla elden çıkardılar). Aynı olguyu Perşenbe nahiyesinin hem sahil mevkilerinde hem de içerideki daha yüksek mevkilerinde aynı anda yer tutmuş muhacirlerin varlığından gözlemliyoruz.

B) Sözlü tarihle bu defterdeki kayıtların birbirini teyit ettiği bir başka boyut ise, Ordu'ya gelen muhacirlerin geride bıraktıkları ana vatanlarındaki köylerinin mevkilerine benzer nitelikte ve yüksekliklerde uygun arazi ve mevki arayışına girmiş olmalarıdır. Çürüksu'dan ve nispeten düşük rakımlı civar köylerinden gelenler Ordu ve Perşembe'nin benzer özelliklere sahip mevkilerini tercih ederken (veya iskan komisyonu bu yöndeki talepleri dikkate alırken), Aşağı ve Yukarı Acaralarla, Şavşat ve Macahel bölgelerinden gelen muhacirler daha ziyade Ulubey ve Habsamana nahiyelerinin yüksek köylerinin ormanlık ve arızalı, zor topografik özelliklere sahip mevkileri tercih etmiş görünüyorlar. Murat Kasap'ın kitabında sunduğu çok sayıda arşiv malzemesi de bunu teyit ediyor.

C) Öte yandan ister orta rakımlardaki isterse daha yükseklerdeki mevkiler olsun, hemen hepsi için geçerli olan bir başka gerçek, Gürcü muhacirlerin nihai olarak iskan edildikleri (veya kısmen kendilerinin bulup yetkililerden talep ettikleri) mevkilerin Ordu kazası ve nahiyelerindeki 55 civarındaki Müslüman, Ermeni veya Rum köyünün atıl (muattal) ve aktif kullanılmayan (hâli) marjinal mevkileri olmasıdır. Yani mevcut halleriyle iskana pek müsait olmayan ya ince toprak tabakalı taşlık, kıraç (*say*) ve dikenlik araziler, ya derin dere yatakları ya da

doğal sakinleri ayılar, domuzlar, çakallar olan yoğun ormanlık arazilerdir. Mevki tasvirlerinde karşımıza çıkan çok sayıda "in", orman ve "karadere" kaydı da bunu teyit ediyor. Bu durum Burhanettin ve Boztepe ile Yaraşlı için de Delikkaya, Osmaniye, Kurul/Şecaiye köyleriyle daha yükseklerin Kurşunçal (Selimiye), Hasancık Pınarı, Refahiye, Bahariye gibi köyleri için de, Perşembe'nin birçok köyü için de derece derece geçerliydi. Muhacir Gürcü ailelerinin bu mevkileri yaşanabilir ve ziraat edilebilir hale getirmeleri hem yıllar alacak hem de bu süreç onlar için olağanüstü zorluklar içeren bir hayatta kalma mücadelesine dönüşecekti. Yine Osmanlı arşiv kayıtlarından biliyoruz ki, ilk yıl içinde gelen büyük miktardaki muhacirleri çok şiddetli bir kuraklık ve kıtlık yılı bekliyordu; hem muhacirler hem onları evlerine, aşlarına, arazilerine ortak eden yerli fakir köylüler bu süreçte tam anlamıyla can derdine düşmüş, hayli nüfus telefatı vermişlerdi. Tam da bu koşullar muhacir nüfus içinden giderek yaygınlaşan bir eşkıyalık pratiğine uygun bir zemin hazırlamıştı.[12]

D) Nihayet, bu defterlerde anılan muhacir köylerinden hareketle Ordu'da bugün mevcut Gürcü muhacir köylerinin bunlardan ibaret olduğu sonucunu çıkarmakta acele etmemeliyiz. Çünkü takip eden dönemlerde, özellikle 20. yüz-

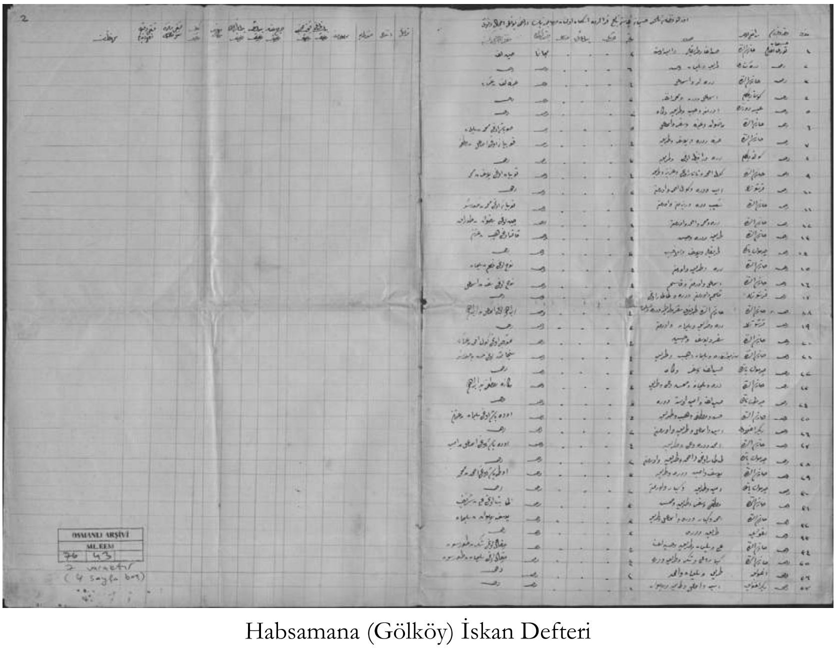

Habsamana (Gölköy) İskan Defteri

[12] Bkz. Oktay Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler: Yerliler, Muhacirler ve Gayrimüslimler," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar,* 5 (2007), 93-112; ve "O ince çizgi: Osmanlı Son Dönemi Pratiğinde Eşkıyalıkla Kahramanlık Arasında Salınanlar," *Kebikeç*, 34 (1012), 107-138.

yılın ilk çeyreğinde Türkiye'de yaşanan iki önemli kırılma (1915 Ermeni tehciri ve 1923-1924 Rum nüfus mübadelesi) sonrasında muhacir nüfusun önemli bir kısmı boşalan komşu Ermeni ve Rum köylerine, oraların boşalan arazilerine kayacaklardır. Nitekim Ordu Kazası ve nahiyelerinden örnek vermek gerekirse Burhanettin, Kurşunçal, Hasancık, Boztepe/Yaraşlı, Kirazdere gibi köylerin muhacirlerinden bir kısmı kendilerine bitişik eski Ermeni köyleri/mahalleleri olan Çavuşlar, Kızılhisar, Teyneli, Kayadibi, Sayaca, Tepeköy (Günören), Kirazdere köylerindeki eski Ermeni mahallelerine göçerek oralarda yeni muhacir köyleri veya mahalleleri oluşturacaklardır. Dolayısıyla bugün itibariyle Ordu bölgesinde, 1884 ve 1886 tarihli iskan defterlerinde karşımıza çıkan 26 muhacir köyünden çok daha fazla muhacir köyü veya mahallesi mevcut.

Tekrar konumuz olan iskan defterlerine dönersek, 1884 yılı itibariyle Ordu kazası ve nahiyelerinde yaklaşık 55 köyün 100 küsur mevkiinde (*kıt'a*)[13] 34.536 dönüm arazi muhacirlere tahsis edilmiş görünüyor.[14] Ancak, örneğin Boztepe'ye ait kayıtların sonunda belirtildiği gibi, anılan arazilerin muhacir aileler arasında nihai bölüşümünün hemen yapılmadığı, bir süre "müştereken ve müsavien" tasarruf edildiğini, tapularının sonra verileceğini anlıyoruz. Aynı şekilde, anılan bütün bu mevkiler hemen müstakil köy de olmadılar şüphesiz. Söz konusu mevkilerin birleştirilerek müstakil köylere dönüştürülmesi yolunda ilk ciddi adımın 1886 İskan Defteriyle birlikte atıldığını görüyoruz. Daha doğrusu Çürüksulu Ali Paşa'nın İskan Memurluğu nezaretinde Ordu Kazası kaymakamlığı ve idare meclisinin ilgili memurlarından oluşan iskan komisyonu 1886 yazında Ordu, Perşenbe, Ulubey, Habsamana ve Bolaman (Çamaş dahil)[15] nahiyelerinin yine aynı köylerinin Gürcü muhacirleri iskan edilmiş 94 mevkide[16] yaklaşık 65.000 dönümlük arazide grup grup birleştirerek bunlardan 26 müstakil muhacir köyü teşkil edecek, bu yöndeki komisyon önerisini her bir köy için uygun buldukları isimlerle birlikte İstanbul'un

[13] Ordu, Perşenbe, Ulubey ve Bolaman'da kıt'a'dan kasıt "mevki" iken, Habsamana'da "tarla" ("204 kalem tarla") olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla buradaki 298 mevki toplamı muhtemelen bizi yanıltacaktır. Bu sebeple mevki toplamlarını bu defterlerdeki kayıtlardan hareketle ancak Ordu (34), Perşenbe (48), Ulubey (13) ile Bolaman ve Çamaş (4) için doğru verebiliriz: 99. Bu nahiyelerden hareketle Habsamana'nın 13 köyündeki toplam mevki sayısının en az 20 olduğunu düşünmek pek yanlış olmasa gerekir. Öte yandan, aşağıda göreceğiz, 1886 tarihli İskan Defterinde Ordu ve Perşembe'nin mevki sayısı düşürülmüş görünürken, Ulubey ile Bolaman Çamaş'ın mevki miktarı arırılmış, Habsamana'da ise 7 mevkide muhacir iskan edilmiş görünüyor. Kaza toplamında ise 1884'e kıyasla mevki sayısı düşmüş görünüyor (94). Bu, bazı mevkilerin diğerleriyle birleştirilmesiyle ve kimi mevkilerin diğer nahiyelerdeki köylere kaydırılmasıyla açıklanabilir.

[14] Özellikle "atik dönüm" hesabıyla yapılan hesaplamaların toplamlarına fazla güvenmemek gerektiğini yukarıda belirtmiştim.

[15] 1886 tarihli iskan defterine dahil edilen Bolaman ve Çamaş nahiyelerinde 4 mevkide 13.800 dönümlük arazide 2 köy kurulmuştu.

[16] Bu defterde mevki miktarları düzenli olarak belirtilmemiş. Ancak deftere eklenmiş tabloda verilen toplamlara bakılırsa 94 mevki söz konusuydu: Ordu (21), Perşenbe (41), Ulubey (19), Habsamana (7), Bolaman maa Çamaş (6).

onayına sunacaklardı.[17] 1886 Temmuz tarihli bu İskan Defteri bizlere tam da atılan bu nihai adımı belgeliyor. Buna göre 1034 hanede 4254 nüfusla yeni teşkil edilen muhacir köylerinin isimleri şöyleydi: **Ordu merkez kazasında** (nefs-i Ordu[18]): Şecâiye[19] (Kurul maa Şecâiye), Sameba[20] (= Senâiye = Övündük), Burhaneddin[21], Şerefiye[22] (Yemişli), Orhaniye[23] (Orhaniye, Boztepe), Sultaniye[24] (Yokuşdibi / Yukarı Kirazdere + Kestanealan), Bahariye[25] (Bahariye, Gerce, Aşağı Kirazdere), Osmaniye[26], Bahadır[27] (Saraycık / İncedere); **Perşembe nahiyesinde:** Selimiye[28] (Selimiye / Kurşunçal), Salahiye[29] (Çaka / Aziziye), Bahariye[30]

[17] Söz konusu iskan ve köy teşkili süreçlerinde bizzat muhacir ailelerin kendilerinin gayretleri bir yana, en büyük gayreti belli ki Çürüksulu Ali Paşa nezaretindeki ilgili komisyonun memurları göstermişti. Bu defterin giriş yazılarından anlaşıldığı kadarıyla bu sürece Ordu Kazası kaymakamı Kâmil Bey'in yanısıra, bölgenin önde gelen yerli ailelerinden ve Ordu Meclis-i İdare azasından Şeyhoğlu Kahraman Ağa, yine İdare Meclisi azaları Çilciyan Keğork Ağa, Şirinyan Mardiros Efendi ile yerli hanedandan Refik Bey, Gürcü muhacirlerin ileri gelenlerinden Kara İbrahimzâde Ahmed Ağa (Abaşidze/ACAR, bkz. Osmaniye köyü) ve (Sadaraze?) Arif Bey, (Caniklioğlu) Arslan Ağa ile Ordu Mal Müdürü Süleyman Şevki Efendi de önemli katkılarda bulunmuşlardı. Anılan isimler arasında bölgenin diğer nüfuzlu ailelerinden Felekzâdeler, Katırcıoğulları ile Celeboğullarından kimsenin olmaması, muhtemelen, diğerleri gibi geniş arazilere sahip bu ailelerin bölgeye Gürcülerin gelişine ve iskanına daha baştan itibaren sıcak bakmadıklarının bir göstergesi olarak okunabilir mi? Ki Gürcü muhacirlerin sözlü hafızasında bu yönde bilgiler halen de mevcut. Sonraki yıllarda kimi nüfuzlu muhacir aileleriyle onlar arasında yaşanacak gerilim ve çatışmalar dikkate alındığında bu mümkün görünüyor (krş. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, BOA. ŞD. 01862-10). Şeyhzâde ailesi de bölgede geniş arazi sahibi diğer nüfuzlu ailelerden olmalarına rağmen, Ordu'ya gelen muhacirlere nispeten daha yakınlık göstermişe benziyorlar. Şeyhzade Kahraman Ağa'nın bu bağlamda özel bir yere sahip olduğunu, kendisinin on beş sene evvelinden Ordu Kazası Kaymakamlığı yapan Çürüksulu Ali Paşa ile mevcut tanışıklığından ve ortak mesailerinden anlıyoruz. Nitekim, çatışmaların yükseldiği yılların sonunda, 1900'lerin başlarında Şeyhoğlu ailesiyle Gürcü ileri gelenlerinin arasında gerçekleşen evlilikler de bu ailenin Gürcü muhacirlere, arada yaşanan bütün çatışmalara rağmen, toptancı bir gözle olumsuz yaklaşmadığına işaret ediyor.

[18] Ordu kasabasında çoğu Selimiye adıyla oluşan mahallede yerleşen kimi muhacirlerin bu deftere dahil olup olmadığını bilemiyoruz. Öte yandan, bu mahallede oturan muhacir ailelerine de prensip olarak anılan köylerin birinde veya birkaçında arazi verildiği için, onlardan kayıtdışı kalanların sayısının önemsiz miktarda olduğu düşünülebilir.

[19] Hane/nüfus/dönüm: 40/150/998. 2 mevki.

[20] 21/101/721. 4 mevki. Delikkaya Kıran Kırığı mevkii. Uluyol demekle maruf yolun şark ciheti. Burada yerleşen Bacınoğlu ve diğer aileler Çürüksu'nun Sameba köyünden gelmişlerdi.

[21] 79/354/3427. 3 mevki; Teynelü ve Akkise mevkileriyle birlikte. Köyün adı, Sultan II. Abdülhamid'in o sıralarda dünyaya gelen şehzadesi Burhaneddin'e atıfla önerilmiş.

[22] 20/109/801. 2 mevki. Karacaömer ve Kasab Dağı ile Hasan Bey mevkileri.

[23] 35/139/1248. 2 mevki. Kirazlimanı ve Boztepe mevkileri

[24] 79/313/1668. 2 mevki. Kirazdere (Yokuşdibi) ve Gerce nam Kestanealan dimekle maruf.

[25] 22/77/953. 2 mevki. Gerce ve Kirazdere.

[26] 61/232/2474. 3 mevki. Saraycık nam Karadere dimekle maruf, Mercan Düzü mevkii; Kestane Çukuru.

[27] 34/102/811. 2 mevki. Saraycık İncedere mevkii, Ulu Kayası maa Kuru Pelit. Şimdi Osmaniye köyüne bağlı.

[28] 41/154/10.266. Batamı ve Kurşunçal mevkileri.

(Şenyurt, Bolatlı), Sultaniye[31] (Çerli, Gündoğdu, Soğukpınar, Efirli), Husuban[32] (Yeniöz, Töngeldüzü), Gıvirike[33] (Kaleyaka, Çeşmeönü), Nuriye[34] (Karavaiz, Şenyurt, Kacalı), Refahiye[35] (Yaraşlı-Kumbaşı), Kozağzı[36] (Hamidiye, Kozağzı); **Ulubey nahiyesinde:** Fethiye[37] (Şıhlar/Kadıncık-Sayacabaşı arası), Refahiye[38] (Köröküz / Dokuz dolamaç mevkii); **Habsamana nahiyesinde:** Küşadiye (Yuvapınar)[39], Hayriye[40] (Okçabel + Tepeköy), Şevkiye[41] (Paşapınar), Cihadiye[42]; **Bolaman ve Çamaş nahiyesinde**: Hamidiye[43] (Kabakdağ + Cabran / Yeniyurt), Şevkiye[44] (Hasancık Pınarı).

Burada gördüğümüz köy isimleri arasında muhacirlerin Gürcistan'da geride bıraktıkları köylerin isimlerinin de olması ilginçtir (Sameba, Gıvirike, Husuban gibi). Bu isimler Cumhuriyet döneminde de bir süre kullanımda kalacak, ancak hiç biri bugüne gelemeyecek, giderek yerlerini yeni Türkçe isimlere bırakacaklardı ("Sameba" önce Senaiye olacak, ardından Övündük adını alacak; "Gıvirike", Kaleyaka ve Çeşmeönü olarak, "Husuban" ise Töngeldüzü ve Yeniöz olarak iki ayrı köye bölünecektir) bugüne gelinceye kadar da farklı tarihlerde yeni isimlerle değiştirilecektir.[45]

Köy isimleri kadar önemli diğer bir nokta da 1884 yılından 1886 yılına gelinceye kadar Ordu kazası ve nahiyelerine yerleştirilen muhacir nüfusuyla birlikte, onlara verilen arazi miktarının da dönüm hesabıyla neredeyse ikiye katlanmış

[29] 34/116/1148. Taflandağı mevkii.

[30] 34/146/1590. Anaç, Eledere, Doğanköy, Kutluca köyleri ittisalinde.

[31] 19/126/1181. 4 mevki. Anaç nam Mandalık ormanı; Anaç nam Kızılca orman; Polatlu nam Kayakesiği dimekle maruf; Cerlü nam Kasım Ağa'nın ormanı.

[32] 17/73/806. 7 mevki. Babalu nam Yağmurlu (şimdiki adı Yeniköy); Babalu nam Boğmalık ormanı; Babalu (nam) Çetirli; Babalu nam Çakırtarla.

[33] 38/151/1517. 4 mevki. Mersin nam dimekle maruf, Ramazan nam Kızılkaya ormanı dimekle maruf, Çınar nam Kuzu ormanı, Kaleyaka nam Çeşmeönü dimekle maruf.

[34] 28/96/1309. 4 mevki. Eledere nam Karavaiz, Saray nam …? Mevkii, Saray nam Çakallı mevkii, Bolatlu maa Saray Ağbelen ve Güllüoluk dimekle maruf.

[35] 8/24/324. 2 mevki. Kızılhisar nam Çakaldamı; Kızılhisar nam Tepedamı.

[36] 10/45/1480. Ramazan ve Tekke nam Tekarmut dimekle maruf.

[37] Şıhlar/Şeyhler nam Kalpak kırığı; Kasımoğlu Ahmed avlusu; Dik döşeme; Poyrazzâde Mehmed Efendi tarlası; Değirmen Deresi.

[38] Fethiye ve Refahiye birlikte: 67/355/5836. Fethiye 10 mevki; Refahiye 9 mevki. Katır; Ohtamış; Köröküz ve Alçak Bel.

[39] 32/157/2500. Kara Hasan nam Kuruağaç dimekle maruf; taş ocağı; nehr-i kebir (= Melet?).

[40] 18/58/1200. Tepeköy, Tazvara nam Okçubel ve Meşeöz dimekle maruf.

[41] 18/78/1770. 8 mevki. Hayırlıca nam Kalpak (kabalak?) çayırı dimekle; Tarik-i am sıra çürük köprü; Porsuk nehri ve çoban kaleciği.

[42] 51/214/3600. 6 mevki. Alanyurt, Musakırık.

[43] 96/379/4600. 2 Mevki. Bolaman nahiyesinde Kabakdağ dimekle maruf.

[44] 135/496/9300. 4 mevki. Çamaş nam Milar dimekle maruf; Avedis hanesi; Hacı Mustafa Ağa'nın müstaciri tarlası; Derenin Kör Ahmed cihetinde kebir karaağaç kökü; Cayanoğlu Mustafa hanesi; Kuru dere; nehr-i kebir ve Ay kal'asından gelen dere; Hasancık Pınarı yukarısından top kirazlar; Mehmed Çavuş Pınarı; Tuzcu Ali Ağa hanesi.

[45] Ordu bölgesindeki Gürcü köyleri ve mahalleleriyle ilgili kimi ayrıntılı ve mahalli bilgiler için bkz. https://genatsvale.wordpress.com/

olmasıdır. Mevki sayısı ise biraz düşmüş görünüyor (95 civarı). Bunun anlamı şudur: Elimizdeki 1884 tarihli ilk kapsamlı iskan defterlerinde karşımıza çıkan resim hem nüfus hem arazi miktarı bakımından henüz tamamlanmamış bir resimdir. Belki kitlesel ölçekte göçler 1884 yılı başında sona ermişti ama gelen muhacirlerin tamamı bu tarih itibariyle kalıcı olarak iskan edilebilmiş değildi. Ali Paşa'nın 1886 tarihli mazbatasından hareketle nihai yerleştirmenin iki yıl sonrasında bile hâlâ tamamlanamamış olduğuna yukarıda dikkat çekmiştim. Ayrıca, 1884 ile 1886 yılları arasında en azından önceden gelmiş olan ve 1884 defterlerinde isimlerini gördüğümüz muhacirlerin birinci dereceden akrabalarının da özel izinlerle Ordu'ya gelmiş olmaları ihtimali tamamen gözardı edilmemeli. Anılan iki yıl içinde muhacirlere dağıtılan arazi miktarının da dönüm hesabıyla neredeyse iki katına çıkmasının kısmi izahı bizzat Ordu defterinin sonundaki açıklamada mevcut: Süregiden arazi anlaşmazlığı dolayısıyla Kirazdere ve Kestanealan mevkilerine (1886'da "Sultaniye" adıyla müstakil köy haline getirilecek olan mevkiler) yerleştirilen muhacirlerle onlara verilen arazi miktarının bu defterlere dahil edilmemiş olması. Ayrıca, 1884'te henüz iskan edilmemiş olanlarla bu tarihten sonra gelen bir miktar muhacire yeni arazilerin tahsis edilmiş olması ihtimalini unutmamalı. Nihayet, 1886 tarihli defterde atik dönüm yerine modern dönüm hesabıyla rakamların verilmiş olması da dönüm rakamlarının yükselmesine yol açmış olabilir.[46]

Bütün bu eksikliklerine rağmen elimizdeki 1884 tarihli defterler 93 Harbi muhaciri Gürcülerin en azından hane reisleriyle yetişkin erkek nüfusunun epeyce bir kısmının isimlerini sunması bakımından önemini muhafaza ediyor. Özellikle beş yıllık resmî göç müddeti içinde Ordu kazasına gelen muhacir ailelerin kimler olduklarına dair şu ana kadar arşivlerde bulabildiğimiz en kapsamlı listelerin bunlar olduğunu tekrar vurgulayayım. Bitirirken, tekrar vurgulamakta fayda var: Aşağıda çevrimyazısı verilen defterlerin bilhassa Ordu ve Perşembe'ye tekabül eden mevkilerinde yerleştirilen ailelerle ilgili yer yer ayrıntılı bilgiler vermiş olmamın sebebi, sözlü tarih ve saha araştırmalarımın buralarla sınırlı kalması, bu kadar aileyle ilgili bilgi toplayabilmiş olmam, kısacası elimden bu kadarının gelmiş olmasıdır. Gerek bu bölgelere gerek diğer nahiyelere yerleştirilen aileler hakkında meraklı okuyucu kendi araştırmasını benzer kaynaklardan yapabilir. Bu defterlerin bu şekilde yayına hazırlanmasının birincil gerekçesi de zaten meraklı okuyucuya bu yönde tarihsel bir zemin sunmak, gerisini onlara bırakmaktır.[47]

---

[46] Atik dönüm 918,672 m^2 olmasına karşılık cedid dönüm 2500 m^2. Bkz. Hayrettin Gültekin, *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü* (Ankara: tarihsiz). Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü uzmanları için hazırlanmış kılavuz.

[47] Bu konulara ilgi duyanlar ayrıca ailelerinin bugünkü Gürcistan'ın Acara bölgesinde hâlâ kullanımda olan geleneksel soyadlarıyla, onlara eşlik eden ikincil soyadları, lakapları hakkında şu yararlı çalışmaya bakabilirler: https://www.youtube.com/watch?v=-JLiQsvVzdg&list=PLcSEtwXD_5ywecBnccWrpZ-pj98YyMGod. Bu çalışmada oldukça kapsamlı ve çok yararlı bu listeyi sadece Kobuleti bölgesinin kimi köyleri ve isimleri için kullandım; meraklısı bu defterlerde geçen tüm isimler için daha sistematik bir karşılaştırma yapabilir.

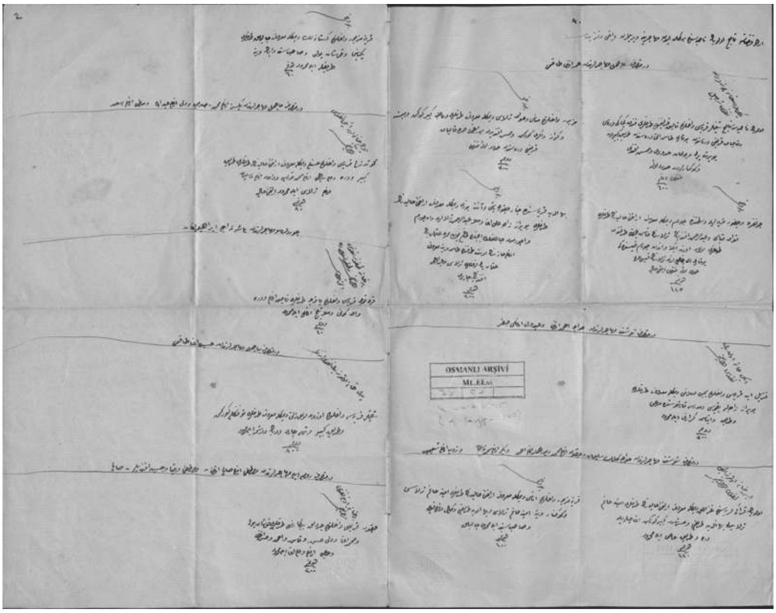

Ulubey İskan Defteri

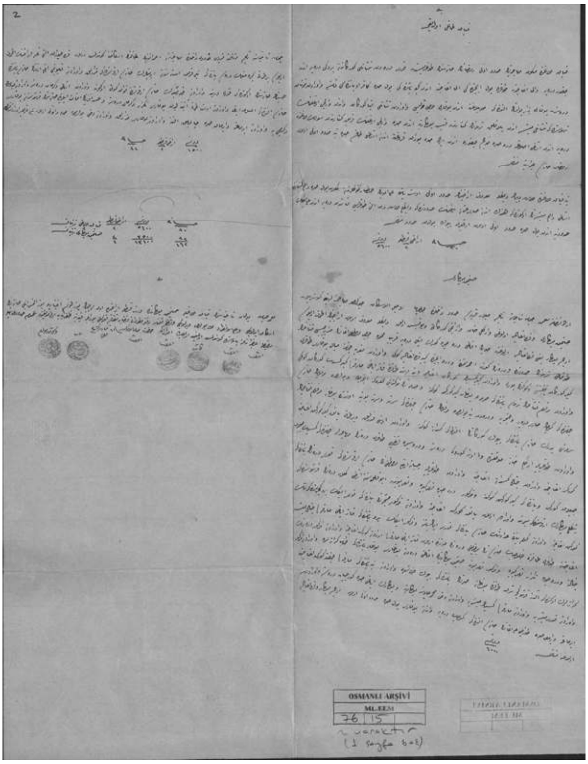

Bolaman ve Çamaş İskan Defteri

Ek: Muhacir İskan Defterleri (Çevrimyazı)

ORDU MERKEZ KAZASI (*Nefs-i Ordu*) MUHACİR İSKAN DEFTERİ[48]

Hangi karye hududu dahilinde olduğu:[49]

Delikkaya[50]

Mevâki-i arazi ve hudud-ı erbaası:

1. *"Kıran Kırığı mevkii"*: *"Tarafları iki tarafdan Manoğlu sınırında dikilen taşlar hududu ve ard tarafdan dere ve bir tarafdan muhacir-i merkûmîne tahsis olunduğu baltalık hududu ile mahdud."*

Mikdar-ı dönüm, mukayesât-ı atika[51]: 102.

Nev'i-i arazi: Arazi-i muattaliyeden olub sene-i vâfireden berü terk ü tatil olarak arazi-i hâlîye iktisab etmiş bir mahal olduğu cihetle.

Cihet-i itâ-yı sened: Muhacirînin namına tevfikan meccanen ve müceddeden terk ü tahsis idilmekde.

Mutasarrıf olacak muhacirîn-i merkûmenin esâmisi:

Tıhıloğlu[52] (Tıkıloğlu) Ali Ağa b. (*bin*: oğlu) Hüseyin[53]

---

[48] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, ML.EEM, 76-68 (15 Nisan 1300/27 Nisan 1884).

[49] Defterin çizelge şeklindeki formatının içerdiği bu ve aşağıdaki bilgi kategorilerini sadece bu ilk örnekte belirttim; takip eden örneklerde tekrar etmeyip sadece köy, mevki ve kişi isimleriyle mevki tasvirlerini çevirdim. Dönüm, hane ve nüfus bilgilerini ise bir arada verdim. Ayrıca, bir köy veya mevkiyle ve arazinin tasarruf şekliyle ilgili özel bir not varsa onları da ilgili yerde çevirdim. Okuyamadığım, emin olamadığım, iki veya üç seçenekli okumanın mümkün olduğunu düşündüğüm kelimelerin, yer ve şahıs isimlerinin önüne soru işareti koydum. Bu, silik olan yerler için de geçerli. Okunuşundan emin olamadığımız birçok yer ve şahıs isminin bizim düşündüğümüzden, zannettiğimizden çok farklı yerel isimler veya söyleyişler olması ihtimalini gözönüne alarak, bir şekilde şüphe hissi veren her durumda bunu bolca kullandım. Ayrıca, orijinal metindeki Osmanlı usulü yazımları genellikle modern Türkçe söyleyişe göre çevirmeyi tercih ettim (örn. "virdiği" yerine "verdiği"; "tam" yerine "dam", "Beğ" yerine "Bey", "havlı" yerine "avlu", "andan" yerine "ondan=oradan"). Şahıs isimlerine gelince, orada Osmanlı yazımını tercih ettim nedense: Ahmet yerine Ahmed, Mehmet yerine Mehmed. Orijinal söyleyişi/okuyuşu muhafaza ettiğim kimi yerlerde okuyucu için modern karşılığını parantez içinde verdim (ör. "Hevace"/Hoca). Kimi eski kelimelerin modern Türkçe karşılığını verirken de aynı yöntemi uyguladım. Nihayet, muhacir iskan edilen köylerin ilgili mevkilerini vurgulu (**bold**) ve numaralandırarak verdim.

[50] Delikkaya köyüne ait bu mevkiler 1886'da müstakil köy olduğunda "Sameba" adını aldı. Daha sonra "Senaiye" oldu. Cumhuriyet döneminde 1959'da ise Övündük ismi verildi. Halen bu isimle Ordu'nun Altınordu ilçesine bağlı bir köy/mahalle.

[51] 1 atik dönüm = 4 evlek = 1600 zirai^2/arşın kare = 918,672 m^2 (bir kenarı 40 arşın (zirai) olan kare).

[52] Aile/sülale isimlerini olabildiğince Osmanlıca metindeki yazılış şekliyle çevirdim; parantez içlerinde ise orijinal metinde farklı yazılışlarıyla modern Türkçedeki söyleyişi birlikte verdim. Örneğin burada parantez içinde verdiğim Tıkıloğlu, bu ismin modern yazılış/söyleniş biçimidir. Benzer örnekler: Maharaze/Maharoğlu/Makaroğlu. (Ali Paşa Taburu-1886: Tıhıloğlu Ali Ağa: 3-4-3 M.Sani).

Yeğeni İsmail b. Abdurrahman

Habazioğlu[54] İbrahim b. Mehmed

Zakarioğlu Şerif b. Moti[55]

2. *"Bu dahi"*: *"Muhacirîn-i merkûmîne virdiği ziraat içün tarla sınırı ve ard tarafdan dere ve bir tarafdan Civil hududu kaş ve bir tarafdan yol sıra Manoğlu hududu ile mahdud."* Dönüm: 40.

"Bu dahi" (yukarıdaki aynı isimler)

3. *"Uluyol dimekle maruf"*: *"Tarafları Odabaşoğlu Durmuş sınırındaki hendek ve bir tarafdan dere ve ard tarafdan tarik-i am ve baş tarafdan berber Haçadur oğlu Artin'in sınırındaki hudud ile mahdud."* Dönüm: 152.

Bacınoğlu Ali Ağa[56]

Gucunalı (Gucuneli)[57] Ahmet b. Süleyman

Gucunalı Hüseyin b. Süleyman

Bıyıkoğlu Hüseyin Çavuş

Biraderi Ahmed b. İsmail

Gucunalı Süleyman b. Ali[58]

4. *"Bu dahi"*: *"Muhacirîn-i merkûmînin haneleri ardından sıra gelen yol ve bir tarikden tahta köprüden taş köprüye müntehi* (köprüyle son bulan) *ve bir tarafdan muhacirîn-i merkûmînin Soğukoluk deresi ile mahdud* (sınırlı)*."* Dönüm: 100.

"Bu dahi" (yukarıdaki isimler)

Karapınar: *Bir tarafı Duguz/Domuz?*[59] *Deresi tâbir olunan dere.*

1. *"Kızıllık'da"*: *"Baş tarafdan eğri kirazdan on bir kulaç okarı (yukarı) ihdas olunduğu hudud-ı cedid ki Hacı Hüseyinoğlu Ali'nin sınırı ve bir tarafdan Muhsinzâde Hüseyin Ağa'ya tarla olduğu mikdar-ı kâfi çıtırlık/çetirlik* (çalılık) *hududu, ard tarafdan hendek ve yan tarafdan Duguz/Domuz? Deresi tâbir olunan dere ile mahdud."* Dönüm: 82.

Çoloğlu[60] Hasan Ağa b. Salih[61]

---

[53] (Ali Paşa Taburu-1886: 3-1-3 Ml.Sani). Kardeşleri: Memi, Kibar. 1835 Nüfus Defteri'nde (s. 205): Husuban'da: Tıhıloğlu İsmail b. Abdurrahman. Soyadları: ÖZTÜRK.

[54] Bugün Gürcistan'ın Kabuleti ilçesi köylerinde bu ailenin kullandığı eski adlardan biri: Kavjaradze. Bkz. https://shorturl.at/ONUrF

[55] Delikkaya'da Zakarioğlu ailesi. Soyadları: TAN.

[56] (Ali Paşa Taburu-1886: Bacunoğlu Ali Ağa: 1-4-1 M.Evvel). Soyadları: BACINOĞLU/BACIN. E-Devlet: Hasan Bayrakdar'ın oğlu Ali Ağa (Çürüksu-1864-1919, & Nezaket, Çürüksu-1864-1941). Çocukları: Ayşe, Hüsnü, Yusuf, Hasan, İsmail, Nargül, Feride.

[57] Soyadları: YILMAZ. Delikkaya'da ve Boztepe'de ve Kirazdere'de ailenin kolları var. Delikkaya'daki mevkileri Hacı Bacınoğlu'nun evinin üst yan tarafları: Gucuneli mahallesi.

[58] Yukarıdaki Ahmet ve Hüseyin'in babaları.

[59] Osmanlıca yazılışından doğru okuyup okumadığımdan emin olamadığım kelimelerle birlikte köy, mevki ve kişi/sülale isimlerinin yanına soru işareti koydum. Okuyucuyu yanıltma ihtimalini en aza düşürmek amacıyla bu konuda cömert davrandım.

Nokayize (Nogayize) Hasan Ağa[62] b. Sabit

Kapulacıoğlu[63] (Kulacıoğlu/Kulaçoğlu) Genç Ağa b. Mehmed Ağa

Çolakoğlu[64] (Çoloğlu) Mehmed b. Mahir[65]

Çoloğlu Aziz b. Kibar[66]

---

[60] Soyadları: ÇOL. Defterlerde Çolakoğlu ve Çoluoğlu olarak geçen aileler de aynı Javanaze sülalesinden kuzenlerdir.

[61] (Ali Paşa Taburu-1886: 1-1 Sol kol ağası). "Didi"/Büyük Hasan Ağa. Kurul maa Şecaiye'nin "Dam/Tam Çukuru" mevkiine yerleşmişti (bkz. Aşağıda Kurul köyü). İlk ev harmanın tam ortasındaki tepenin üstündeydi. Nogayize Hasan Ağa'nın kızıyla evliydi. 1835 tarihli Çürüksu Nüfus Defteri'nde Husuban köyünün kayıtlarına göre, "Çolakoğlu Halim (Helim) b. Ahmed" in oğlu olan Hasan o tarih itibariyle 8 yaşındaydı ve Dede (20), Süleyman (18) ve Kibar (13) adlı üç ağabeyi vardı. Bkz. 1835 Çürüksu Nüfus Defteri (CDA. Nfs.d, 02763), s. 207. Öyle anlaşılıyor ki, sayım sonuçlarını temize çeken katip Osmanlıca'da birbirine çok benzeyen imlâ ile yazılan Halim'i yanlış okuyarak Salih olarak kaydetmiş (ya da ben onu Salih olarak okudum). Aynı Nüfus Defteri'nde Çoloğlu (Çolakoğlu, Çoluoğlu, ve Kulacıoğlu/Kulacoğlu) ailesinin mensubu olduğu *Javanaze*'lerden çok sayıda ailenin de kaydı var. Torunlarından Cemal Çol'a göre, Hasan Ağa, "Kızıllık" mevkiindeki bu araziyi, oğullarından Mahmud'u Yemen'e askere yollamamak için satıp "bedel-i askeriye" ödemiş (Kaynak: Cemal Çol). Hasan Ağa'nın çocukları: Süleyman Efendi Çol (-> Emine Bacınoğlu, Meryem Sağesen, Havva Birben, Yusuf Kenan Çol, Ayşe Şener, Hasan Çol, Fatma Yılmaz, Hamdi Çol), Hamide Özcanlı (-> Hacı Yusuf Özcanlı, Zekiye Özel), Rukiye Güvenç (çocuksuz), Mahmut Efendi (çocuksuz), Yusuf Cemal Efendi (bekar). (Kaynak: Cemal Çol).

[62] Çoloğlu Yüzbaşı "Didi" Hasan Ağa bu Nogayize Hasan Ağa'nın kız kardeşi ile evliydi. Nogayize/Nogaydalı ailesinin Fatsa Bacanak köyündeki mensuplarının soyadı: BAYRAK.

[63] Çoloğlu ailesi gibi aslen Javanaze olup soyadları: KULAÇOĞLU ve KULAÇ. Burada kaydı olan Genç Ağa, arkeolog-sanat tarihçisi Belma Kulaçoğlu'nun büyük dedesi. Kendisinin anlattığına göre, Genç Ağa'ya önce şehir merkezinde Saray mahallesindeki Valilik binasının altında, eskiden Merkez Ortaokulu'nun bulunduğu Hamamdüzü'nde araziler verilmiş. Genç Ağa sonra "Saçivi" suyu'nun bulunduğu Kurul mevkiine, aynı sülaleden Çol ailesine mensup akrabalarının yanına taşınmış (bu defterde kayıtlı Karapınar'ın Kızıllık mevkii olmalı). Çok daha sonra oğullarından Ali Efendi, Selimiye mahallesinin üst kısımlarında arazi sahibi olan Laz Hamdi'nin (Güreşçi) önerisiyle kendi arazisinin üst taraflarındaki Boztepe yamaçlarında yine Gürcü muhacirlere ait arazilerden bir kısmını satın almış ve aileyi oraya taşımış. Halen de oradaki arazileri ve evleri muhafaza ediyorlar. Genç Ağa'yla birlikte geldikleri anlaşılan iki kardeşi (Yusuf Ağa ve Mahmud Ağa) de aşağıda göreceğimiz gibi Bucak ve Şahancılı ile Alenbey'de yerleşmişler. Ailenin Genç Ağa (& Menevşe Hanım) çiftinin birden fazla çocuğu var idiyse de, burada sadece birisi üzerinden bugüne bağlıyorum: Ali Efendi (Kulaçoğlu, Çürüksu-1870-1948; & Tenzile; Boztepeli Tahmazoğullarından) -> Mahmut Cemal (& Perşembe'nin Çandır köyünden "Çandırlı Hanıminge"); Kâmil (& Nafia Güreşçi, Laz Hamdi'nin kızı: çocukları: Orhan Kulaçoğlu, Seniha Keskin (& Fatsalı Keskin ailesinden), Oktay Kulaçoğlu (& Türkan Çol, Yusuf Kenan Çol'un kızı, ->Belma, Nilgün, Kâmil), Erkan Kulaçoğlu (Albay)); Aslan (& Emine, Tahmazoğullarından); Rıfat (& Seniha, Teynelili); Huriye (& İsmail Güreşçi); Feride (9 yaşında Kurul'da ateşe düşüp hayatını kaybetmiş, Ermenice ve Rumca konuşuyormuş). (Kaynak: Belma Kulaçoğlu).

[64] Aslen Javanaze olan Çol ailesine mensuplar. Soyadları: ÇOL.

[65] (Ali Paşa Taburu-1886: 1-4-1 Yüzbaşı?). "Didi" Hasan Ağa'nın amcasının oğlu olan ve Çürüksu'da ölen Mahir Ağa'nın oğlu; Tahsin Çol'un dedesi. Mahir Ağa'nın çocukları: Mehmed Ali Ağa (-> Murat Çol & Zekiye Özel, İsmail "Çavuş"/Çol, Lütfiye Canik, Ayşe), Ahmed Onbaşı (-> Yunus Çavuş, İbrahim Çol, Remziye, Sait/Sayıt Çol, Cemal Çol. (Kaynak: Cemal Çol).

Kanberoğlu Ali b. İsmail
Çonturoğlu[67] (Candıroğlu) zevcesi Fatıma binti Şerif Ağa (Şerif Ağa'nın kızı)
Canturoğlu (Çontur/Candıroğlu) Süleyman b. Ali
Canturoğlu Suliya (Süleyman?) b. Hasan
Canturoğlu İsmail b. Ali
Başoğlu Serdar b. Şerif
Ali Bayrakdaroğlu Ali Ağa[68] b. Ali
Biraderi Hasan b. Ali ve Osman b. Ali[69]
Tıhıloğlu[70] Kibar Çavuş b. Abdullah
Tıhıloğlu İzzet
Lomaze Hüseyin b. Ali
Meshaze (Meshize?) Yusuf b. Mehmed[71]
Canturoğlu Ahmed b. Ali
Oğlu Murad b. Ahmed ve Ömer b. Ahmed
Canturoğlu Mehmed b. Abdullah ve oğlu Ali b. Mehmed
Canturoğlu Osman b. Hüseyin
Ot(i)oğlu Mehmed b. Abdullah[72]
Oğlu Ali b. Mehmed
Ot(i)oğlu zevcesi Dünyadar binti Abdullah
Çavdaroğlu Hasan b. Abdullah

Terzilü maa Akyazı:[73]

1. *"Bir tarafdan eğri kirazdan on kulaç okarı* (yukarı) *ihdas olduğu hudud-ı cedid ki Hacı Hüseyinoğlu Ali'nin sınırı ve bir tarafdan Muhsinzâde Hüseyin Ağa'ya terk olunduğu*

[66] Kibar Ağa, Korgeneral Halim Kural'ın dedesi. Kibar Ağa'nın çocukları: Süleyman Ağa/Yetim Süleyman (-> Hüsnü Çol, Mehmet Çol, Ahmet Çol, Hayriye, Bilal Çol, Halim Kural), Aziz, Ayşe Doksanoğlu (-> Teoman Doksanoğlu), Asiye Sağesen (-> Şükrü ve Hasan Sağesen), Fatma/Gucuneli. Burada kayıtlı Aziz çocuksuz vefat etmiş. (Kaynak: Cemal Çol).
[67] Soyadları: GÜVENÇ.
[68] (Ali Paşa Taburu-1886: Ali Bayrakdar oğlu Ahmed Ağa?: 1-4-7 M. Evvel).?
[69] (Ali Paşa Taburu-1886: Ali Ağa'nın oğlu Hasan Ağa?: 2-3-2 Ml. Evvel; 2-4-8 Ml. Evvel).
[70] Buradaki Tıkıloğulları'nın bir soyadı da AYDIN. Evleri Kurul/Şecaiye'de Çolların mahallesiyle Candıroğlu (Çanturoğlu) Mehmet Güvenç'in evinin arasındaydı.
[71] Muhtemelen Meshize Rızvan Ağa'nın kardeşi. Sonradan Fatsa'nın Kabakdağı köyüne taşınmış olmalı. Bkz. Aşağıda Öcelü'de "Recep Ağa Takımı" mevkiindeki "Rızvan Ağa'nın yetimleri" bahsindeki açıklamalar.
[72] (Ali Paşa Taburu-1886: 2-3 Binbaşı: Tokcanzâde Mehmed Bey?). "Yüzbaşızâdeler" olarak da bilinen TOKCAN'lar. Ümit Tokcan'ın büyük dedeleri.
[73] Genel olarak Boztepe'de Orhaniye'de yer tutan ailelerin çoğuna önce burada yer verilmiş; bu yüzden buradaki isimlerin çoğuna aşağıda Boztepe köyünde de rastlayacağız. Sıtmalık olan bu mıntıkadaki arazilerini çoğu elinde tutmuş, bir kısmı sonraları peyderpey elden çıkarmış.

mikdar-ı kâfi çıtırlık/çetirlik hududu, ard tarafdan fındık ve yan tarafdan Duguz/Domuz? Deresi tâbir olunan dere ile mahdud." Dönüm: 318.

Hanikaze (Hinigaze) Yusuf Ağa ve biraderi Şerif benân-ı Ahmed[74]

Konzelize (Gonzelize) Osman Bayrakdar[75]

Biraderi Ahmed[76] ve Hasan, oğlu Yusuf b. Osman

Konzelize Hüseyin[77] ve Süleyman benân-ı Tantu/Tanto

---

[74] (Ali Paşa Taburu-1886: Hanikaze Yusuf Ağa: 1-3 Sol Kol Ağası; Ali Paşa Taburu-1886: Hanikaze Şerif Ağa: 1-3-3 Yüzbaşı). Ayrıca bkz. Boztepe köyüne yerleştirilenler. Hinigaze "Hacı Yusuf Ağa" ve kardeşi Çürüksu'nun Dakva köyünden deniz yoluyla gelen ilk kafiledeydiler. Hali vakti yerinde bir ailenin mensubuydular. Çürüksu'da sahibi oldukları büyük hayvan sürüsünü (inek, koyun, at) adamları sonradan kara yoluyla getirmişler. Aile içinde anlatılanlara göre, taşıdığı muhacir grubunu Bursa istikametine götürmek için emir alan gemi Ordu açıklarına geldiğinde Yusuf Ağa burada karaya çıkmak istemiş ve kendisine eşlik eden adamlarından ve hısımı Gonzelize Hüseyin Çavuş (çocuklarının soyadı: SAĞESEN) vasıtasıyla kaptana haber göndermiş. Kaptan itiraz edince onu direğe bağlayıp oldu bitti yaparak karaya çıkmışlar. Bu süre içinde olup bitenden haberdar olan Ordu'nun önde gelen yerli ailelerinden Sakalar ve Çelebioğulları onların karaya çıkmasını engellemeye çalışmışlar. Buna rağmen, geminin yolcuları Ordu'ya inmeyi başarmışlar (Bu hikayenin geri planı için bkz. Oktay Özel'in çalışmaları). Önce kendilerine, diğerleri gibi, Terzili-Akyazı bölgesinde yer gösterilmiş, ama orası sıtmalık olduğu için, daha yükseklerde bir yer istemişler. Bunun üzerine buradaki arazilerinin yanısıra kendilerine Boztepe'de, sonradan "Orhaniye" ismiyle müstakil köy olacak olan mevkilerde de yer verilmiş (bkz. aşagıda Boztepe köyüne ait bilgiler). Yusuf Ağa, kendisiyle aynı kafilede gelen "Apazoğlu/Abhazoğlu" "Şimşek" ailesinin büyüğüne (Ordulu meşhur gazeteci Rıza Şimşek'in dedesi) de Orhaniye'de yer ayarlamış. Yusuf Ağa muhtemelen evli gelmiş, ancak sonraları, burada Fatsa'ya yerleşmiş olan Tahmazoğlu ailesinin kızı "Sultan"la evlenmiş. Yeni eşinin kardeşlerine de Boztepe'de arazi temin etmiş. Bugün Boztepe'nin tepesindeki Çamlık mevkiinden başlamak üzere Orhaniye köy mezarlığının olduğu yere kadar hep onun ve kardeşi Şerif Ağa'nın arazisiymiş; cami yerini de o bağışlamış. Çocukları ve torunları 1934'de VAROL soyadını aldılar. Yusuf Ağa'nın her iki eşinden de çocukları olmuş. İsmini bilemediğimiz ilk eşinden çocukları: Mehmet (-> Yusuf Varol & Lütfiye Özel ve Celal Varol & Meliha/Melek Mağden, Düriye), Ahmet (-> Rıza Varol), İbrahim, 2 oğlan (Birinci Dünya Savaşı'nda şehit), ve kızlar. Yusuf Ağa'nın ikinci eşi Tahmazoğlu Sultan Hanım'dan çocukları: Ayşe ("Paçinç" Ayşe, -> Gülhanım Kulacoğlu). Ailenin Hacı Şerif Ağa kolunda ise, Şerif Ağa'nın çocukları şunlar: Ahmed Ağa (Birinci Dünya Savaşı'nda Kolağası olarak ölmüş), Mahmud (Albay Ahmet'in babası), Hasan Efendi (Erzurum'da Mal Müdürü idi; çocukları: Hasan, Turgut, Orhan). Şerif Ağa'nın ayrıca iki kızı vardı ve ikisi de Gonzelize Hüseyin Ağa ile evliydi. Biri çocuksuz, diğeri ise İlyas Sağesen'in annesi. (Kaynak: Ahmet Ziya Sağesen).

[75] (Ali Paşa Taburu-1886: Osman Bayraktaroğlu Hasan Ağa; 2-3-1 Ml.Evvel). Soyadlar: SAĞSEN/SAĞESEN. Boztepe'de de yerleri olan Sağsen ailesinden Yusuf, Süleyman ve Mehmet Sağsen'lerin babaları Osman olmalı. Ekin Alver'in E-Devlet kaydında, Osman'ın eşi Nazçiçek olarak geçiyor. Eğer öyleyse, E-Devlet: Gonzelize Süleyman (Sağsen, Çürüksu-1859, & Asiye, Ordu-1881 (-> Şükrü ve Hasan Sağsen, Fatma Özel (Katamize Rıza Özel'in oğlu Ahmet Özel'in eşi). Asiye, Çoloğlu Kibar Ağa'nın kızıydı. Gürcistan'da Kobuleti ilçesi köylerinde yaşayan kimi Konzelize/Gonzelize ailelerinin kullandığı diğer isim: Küçüalioğlu, Dakhtioglu, Çakaloğlu, Paşioğlu, Ghalatoğlu/Halatoğlu. Bkz. https://shorturl.at/1MGkU

[76] Üçüncü yılda, 1882'de gelmiş. (Kaynak: Ahmet Ziya Sağesen).

[77] (Ali Paşa Taburu-1886: Konzelize Hüseyin Ağa: 1-3 Tabur Sancakdarı). Ahmet Ziya, Fahrettin ve Hüseyin Avni Sağesen'in (eski Ordu milletvekili) dedeleri. Hüseyin Ağa'nın iki

Dolize Ahmed b. Ali[78]
Konzelize Ahmed b. Ali[79]
Kucuneli (Gucuneli) Yusuf b. Hüseyin[80]
Alasoğlu Serdar b. Ahmed
Bakoğlu[81] (Bagoğlu) Hüseyin b. Osman
Tatunoğlu (Datunoğlu/Davtunoğlu) Osman[82] b. Yusuf
Yahyaoğlu Hasan b. Yahya

eşi de Hanikaze Şerif Ağa'nın kızlarıydı. Çocukları: İlyas, Dursun, Kâmil, Ayşe, Emine, Huriye, Behiye ve Seher. Aile içinden verilen bilgilere göre Hüseyin Ağa'nın babasının adı Ahmet annesinin adıysa Narçiçek'ti. Ve beş kardeşi daha vardı: Şakir (İstanbul'da bekar ölmüş), Süleyman Ağa (üç eşinden çocukları: İbrahim, Yusuf, Hasan, Şükrü, Fatma (& Ahmet Özel), Ahmet, Mehmet, Ayşe Hatice ve Ayşe. Mehmet Nuri (Albay), Cemal ve Ahmet.

[78] Soyadları: ERSOY. Sözlü tarih bilgilerine göre, Çürüksu'nun Dakva köyünden olan Dolize Ahmed aynı köyde oturan Katamize Hasan'ın (& Menşure) oğlu Yusuf Ağa (Çürüksu-1867) ile tanışıyordu. Her ikisi de Ordu'ya geldiklerinde Boztepe ve Terzili'de yer tutup Boztepe'ye yerleşen Dolize Ahmed, kızı Rahime'yi Osmanlı kayıtlarında nedense "Emiralioğlu" lakabıyla kaydedilen Yusuf Ağa'nın oğullarından Osman'la (1890-1918) evlendirmiş. Osman Birinci Dünya Savaşında diğer iki kardeşi Emin ve Kâmil ile birlikte "kaybolunca" (ölünce), aileden geriye sadece Osman'ın İlyas ("Deli/Muhacir/Dolize" İlyas; 1913-2004) ve Ayşe (d. 1912) adlı iki çocuğu kalmış. 1934'te ÖZEL soyadını alan İlyas, Efirli'nin yerli Türk ailelerinden Hacı Hasanoğlu Hüseyin'in kızı Nuriye (1906-1949) ile evlenip Efirli'ye eşinin ailesinin yanına taşınmış. Onların oğullarından hava astsubay Osman Özel'in (d. 1938) Samsunlu Kırım Tatar muhaciri Pervin/Perihan Hanım'dan Gökhan ve Hakan adlı iki oğlu dünyaya gelmiş (Kaynak: Gökhan Özel). Burada hikayesini aktardığım Katamize Yusuf'un Fatsa/Kabakdağ'daki Katamizelerle akrabalığı varmış. Yusuf Ağa'nın muhtemelen İsmail adlı bir amcası veya kuzeni de geldi Ordu'ya ve annesi Ayşe ile çocukları Emin ve Süleyman'la birlikte Saray köyünün Aşağı Kara Vaiz mevkiine yerleştiler. Orada Emiralioğlu lakabıyla kaydedildiler. Bkz. Perşembe iskan defteri, ilgili köy ve mevkii. Ancak Yusuf Ağa'yı hiçbir defterde ne Katamize ne de Emiralioğlu lakaplarıyla göremiyor oluşumuzu izah edemiyorum.

[79] Boztepe'de yerleşik "Sağesen/Sağsen" ailesinin büyükleri Gonzelize Ahmet Sağesen ile Osman. Muhtemelen yukarıdaki Osman Bayraktar'ın kardeşi olan Ahmet & Narçiçek çiftinin çocukları (Ekin Alver'in E-Devlet kayıtlarında: Osman & Nazçiçek). Şakir (bekar öldü). Yukarıdaki Gonzelize Hüseyin ve Süleyman'la, genç yaşta vefat eden Şakir'in babaları. Hüseyin Ağa (aşar mültezimi, & Zekiye ve ..?: Hinigaze Hacı Şerif Ağa'nın (Varol) kızları: Çocukları: Dursun & Meryem Bacınoğlu -> Ahmet Ziya, Fahrettin, Hüseyin Avni Sağesen), Süleyman Ağa Mehmet Nuri (Albay, çocukları: Cemal, Ahmet). Akkise'deki Konzelize/Gonzelize (Kutlutaş) ailesi ile aynı sülale.

[80] Soyadları: YILMAZ. Burada anılan Hüseyin'in çocukları İlyas, Hüsnü ve Osman Yılmaz olmalı. Osman'ın çocukları: Nurettin ve Muhittin Yılmaz. Babaları Hüseyin'in diğer eşinden olan kardeşleri "Yetim Ahmet" Yokuşdibi civarının tanınmış eşkiyalarındandı.

[81] Soyadları: BAK. Gürcistan'daki soyadları: Bakuridze. Bkz. https://shorturl.at/Ycbcs

[82] Boztepe/Orhaniye köy mezarlığında bu Datunoğlu Osman'ın (1864-1920) mezarını tespit edebildim (Keskin Ağa adlı bir de kardeşi vardı), ancak soyadlarını öğrenemedim. Ahmet Ziya Sağesen'e göre aile, Osman'ın tek oğlu bekar ölmüş, Keskin'in ise çocuğu olmamış. Osman'ın eşi Şöhret'ten (1871-1955) olan kızlarından Fatma (1897-1968), Madoğlu Hacı Mehmed (1849-1923) ile Ayşe'nin (1872-1958) oğlu Ahmet Cemal Mağden'in (1892-1984) eşiydi. Osman'ın diğer kızı Ayşe ise Ahmet Cemal Mağden'in kardeşi Osman Mağden'le evlendi. (Kaynak: Ahmet Ziya Sağesen).

Oğlu Ali b. Hasan.
Tavtiloğlu (Davtiloğlu) Süleyman b. Ahmed
Lomanize İsmail b. Ali
Cincaroğlu Hasan[83]/Hüseyin? b. Ahmed
Biraderi Ömer b. Ahmed
Kületoğlu/Kürtoğlu? İsmail b. Mehmed
Topçuoğlu Ali b. Mehmed[84]
Cincaroğlu[85] Şahin Ali b. Ahmed
Çerkes Yusuf b. Abdullah
İslamoğlu Molla Hasan[86] b. Süleyman
Alhazoğlu (Abhazoğlu?)[87] Hüseyin ve Yusuf benân-ı Ali
Hanikaze Ahmed b. Mehmed[88]
Genç Alioğlu Hüseyin[89] ve Hasan[90] ve Şakir[91] benân-ı Ali
Alhazoğlu Murad b. Kibar
Eğrioğlu[92] Emin b. Mehmed
Gedavanize (Gadavanize) Yusuf b. Helim[93]
Hanikaze Mehmed b. Hasan
Alhazoğlu Osman b. Hüseyin[94]

[83] (Ali Paşa Taburu-1886: Cincaroğlu Hasan Ağa: 2-4-2: Ml. Evvel). Ahmet Ziya Sağesen'e göre soyadları: SÖNMEZ.

[84] (Ali Paşa Taburu-1886: Topçuzâde Mehmed Ağa: 3-1-2: Ml. Evvel).

[85] Boztepe-Burhanettin-Yaraşlı'daki Cincaroğlu ailesi mensuplarının soyadları: ÇAKMAK ve YATAĞAN. Muhtemelen YAMANER ailesi de aslen Cincaroğlu. Burhanettin/Yaraşlı köylerinden sonradan Sayacabaşı köyüne taşınan Cincaroğlu ailesinin soyadı: ÇANAKÇI. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/

[86] Boztepe/Orhaniye köyü mezarlığındaki mezartaşı bilgilerine göre soyadları: AKGÜN.

[87] Boztepe'de Abhazoğlu/Apazoğlu ailesi mevcuttu ve soyadları ŞİMŞEK'ti. Ordu'nun meşhur gazetecisi Rıza Şimşek bu ailedendi. Köy mezarlığında ailenin mezarları mevcut.

[88] Ahmet Cemal Mağden'in babasının muhasebecisi? (Kaynak: Cemal Çol).

[89] Krş. Boztepe köyündeki isimler. Bu ailelerin Boztepe'de de yerleri vardı. Bu ailenin soyadı: GENÇ. Bu ailenin Gürcistan'ın Kobuleti ilçesi köylerinde kullandığı aile adı: Abuladze. Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=-JLiQsvVzdg&list=PLcSEtwXD_5ywecBnccWrpZ-pj98YyMGod

[90] Krş. Boztepe köyündeki isimler. Bu ailelerin Boztepe'de de yerleri vardı.

[91] İhtimal 1: Katamize Rıza Efendi'nin oğlu Mehmet Özel'in eşi Meryem Özel'in büyük dedesi. Genç Ali oğlu Süleyman (& Feruze) -> Şakir (1860-1925, & Mehmet - Elmas çiftinin kızı Hacere) -> Dursun Genç (1904-1992, - Kulacoğlu Şakir -1876-1944, & Kulacoğlu Yusuf-Ayşe'nin kızı Kezban Hatice'nin kızı Seher) -> Meryem Özel. Kulacoğlu Şakir'in babası bu defterde Bucak ve Şahancılu'da kayıtlı "Kulacıoğlu Mahmud Ağa b. Mehmed"di. Kulacıoğlu (Kulacoğlu) ailesi Ergen, Çolak/Çolu/Çol ve Pehyanoğulları aileleri gibi aslen Javanaze'dir. Bu durumda Kulacoğlu Mehmed Ağa'nın iki oğlu Mahmud ile Yusuf'un çocukları Şakir ile Kezban Hatice evlenmişler demektir. İhtimal 2 için aşağıda Karabacıoğlu Süleyman'a bakınız.

[92] Boztepe köyünde tek bir aile vardı; şimdi yoklar.

[93] Boztepe'de bu aileden bir hane vardı: Gadavanize Hasan. Çocukları: Yusuf ve Dursun. Soyadları: GÜRSES. Dursun'un çocukları İstanbul'a taşındılar. (Kaynak: Ahmet Ziya Sağesen).

Ali b. Mehmed

Hasan b. Ahmed[95]

Ömeroğlu[96] Molla Ali b. Hasan

---

[94] Kikava ailesi olabilir mi? Bildiğimiz kadarıyla Kikava Hüseyin Ağa ve oğlu Osman birlikte gelip, Boztepe/Yaraşlı civarında araziler tutmuşlardı.

[95] E-Devlet kayıtlarına göre Ömer Ağa'nın (SÖZEN) babası Hasan.

[96] Ömer Ağa'nın (SÖZEN) ailesi? Ömer Ağa'nın Molla Ali olarak bilinen bir oğlu olduğuna dair bir bilgi edinemedim, ama babasının adının Hasan olduğunu e-Devlet kayıtlarından biliyoruz. Sözlü rivayetler Hüseyin Avni adlı bir kardeşi olduğuna işaret ediyorsa da, bu kişi Ömer Ağa'nın kardeşi değil belki oğluydu (bunu ancak henüz ulaşamadığım e-Devlet kayıtlarından çözmek mümkün). Ömer Ağa'nın Ordu'nun yakın tarihinde çeşitli açılardan önemli bir rol oynadığını da biliyoruz. Ordu Lisesiyle yanındaki eskiden Ticaret Lisesi olan okulların olduğu araziler, çok daha geniş alanı içermek üzere "Ömer Ağa Düzü" olarak bilinirdi. Ve Ömer Ağa, Akyazı-Şahincili-Terzilü mevkilerinde çok geniş arazilere sahip olan üç aileden biriydi (diğer ikisi yine Gürcü muhacir kökenli Ahmet Cemal Mağden ile Kikava Osman Ağa'nın ailesiydi). Büyük bir kısmı 1880'lerde bataklık ve sıtma kaynağı arazilerden oluşan, bir süre pirinç (çeltik) ekilen, sonra da peyderpey kurutularak fındık tarımına açılan bu bölgede şehrin önde gelen Ermeni ailelerinin de geniş arazileri vardı. Civil ırmağıyla Melet boyu ve ötesinde ise, içeriye doğru Şahincilü, Terzilü ve Tepe-yi Bâlâ (Yukarı Tepe) köylerine uzanan mıntıkalarda yine birkaçı Ermeni olmak üzere Şeyhoğlu, Felekoğlu, Celeboğlu (Çelebioğlu) gibi yerli aileler geniş topraklara sahiptiler. 1900'lü yılların başlarında Şuray-ı Devlet'e Ordu'daki Gürcü ileri gelenlerinden Bacınoğlu Hurşit Ağa ve oğlu Ahmet Efendiyle birlikte Kikava Süleyman ve Osman, Çoloğlu Hasan ve Zuzunave Arif Ağalar hakkında ayrıntılı bir şikayet dilekçesi yollayan 1880'li yılların Ordu Belediye Reisi Katırcıoğlu Mustafa Ağa'nın şikayetçi olduğu kişilerden biri de Ömer Ağa idi (COA. ŞD. 01862-10). Ve orada Ömer Ağa'dan "Babuçoğlu" lakabıyla söz ediyor. Bu Gürcücedeki söyleyişiyle "Bahuçoğlu/Bavuçoğlu (eğer "Hahutoğlu" ailesiyle bu aynı aileyse, bu sülaleden bir ailenin Boztepe'de yaşadığını mezartaşından öğreniyoruz, ama ne yazık ki soyadları yazılı değil mezartaşında) olarak bilinen bir sülaledir. Eğer Ömer Ağa bu sülaleden ise gerçekten, bu defterlerde kendisini bir şekilde görmemiz gerekirdi, ama bu sülaleye mensup isimler arasında Ömer veya kardeşi Hüseyin (Avni) ismini göremiyoruz. Sonuçta, bu kadar etkili ve sonradan nüfuzu ve servetiyle yükselecek olan bir şahsiyetinin (veya babası Hasan'ın) bu defterlerde izini sürme girişiminden net bir sonuç çıkmıyor. Daha kesin bilgiler elde edilene kadar biz şimdilik yine bu iki ihtimali akılda tutmakla yetinelim. Ama bu vesileyle Ömer Ağa ve ailesiyle ilgili bulabildiğim bilgileri burada paylaşayım: Aile içinden aktarılan sözlü bilgilere ve e-Devlet kayıtlarına göre, Acaralı Hasan ve Havva çiftinin oğulları olan Ömer Ağa (Acara-1859-1925, & İsmail – Havva çiftinin kızları Zehra, Çerkezistan-1871-1925) ve kardeşi (belki de oğlu) Hüseyin Avni (SÖZEN) birlikte gelmişlerdi Ordu'ya. Ömer Ağa-Zehra çiftinin çocukları: Nurettin Sözen (Çocukları: Güngör, Güner, Macide, Necla (& Mustafa Kemal Gürsoy -> Tayfun ve Gülden), Günel, Ayten) ve Fatma (Ordu-1902-1976, & Kazım Alkan, 1885-1955; ebeveyn: Perşembe'de Çeşmeönü/Kaleyaka mevkilerine yerleştirilen Gagoglu Hasan Ağa: Çürüksu-1861-1921-Gacalı/Bolatlı'daki Emin Ağa'nın kardeşi, & Mevlüde, 1863-1919). (Kaynak: Nazan Alkan ile Tayfun Gürsoy). Hüseyin Avni Sözen'in (& Ayşe Yaraş -Kikava Osman Ağa'nın kardeşi) çocukları: Meliha Avni Sözen, Seniha Avni (ABD'de jeoloji Profesörü Mete Sözen'in annesi), Ferit Sözen (1950'lerde İstanbul Emniyet Müdür Yardımcısı, & Suzan Sözen). Hüseyin Avni Sözen'in Ömer Ağa Düzü civarındaki arazilerinin bir kısmı sonraları eşi Ayşe'nin kardeşlerinden Kikavazâde Murat Yaraş'a geçmiş (Kaynak: İnci Yaraş/Eroğlu). 1890'lardan 1920'lere kadar Ömer Ağa'nın çocuklarıyla, bilhassa Hüseyin adlı bir diğer oğluyla, Paşaoğlu Hüseyin ve Bacınzâde Ahmed Efendi arasında çok yakın bir ilişki, hatta hısımlık olduğunu belirten rivayetler mevcut. Bunlardan biri yukarıda zikrettiğim Katırcıoğlu Mustafa Ağa'nın o dilekçesi. Söz konusu hısımlığa dikkat çeken bir diğer kaynak ise, Ömer Ağa'nın oğlu

Cincaroğlu Dursun b. Gümüş[97]
Küçük Eyüboğlu Ahmed b. Eyüb
Molla Ahmedoğlu[98] Mehmed Efendi b. Ahmed
Deli Baltaoğlu Hasan b. Ahmed
İnoğlu Ali Ağa b. Hüseyin[99]
Acaralı Murad[100]
Karabacıoğlu Yusuf ve Süleyman[101] ve Ömer benân-ı Genç Ali.

Bucak ve Şahancılu:

1. "Çakalçıkmaz'da ve tarik-i cedid'in[102] alt tarafında": *"Tarafları bir tarafı ahali-i kadimenin Kıran tariki, öbür tarafı Receb Başoğulları ve İmamoğlu sınırı ve baş tarafdan tarik-i cedid ile mahdud"* Dönüm: 30.

Bacınoğlu İsmail b. Abdullah[103]
Dursun Alioğlu Süleyman b. Dursun
Acaralıoğlu Usta Ali b. Melek Osman

2. *"Çakalçıkmaz'da*[104] *tarik-i cedid'in üst tarafında"* (Kızıllık'ın alt tarafları): *"Ard tarafdan tarik-i cedid hendeği ve yan tarafdan tarik-i am ve baş tarafdan ahali-i kadimeye terk olunan Kızıllık meydanı ve berü tarafdan Ele(deresi?) maa Karataş yeni tarike müntehi ile mahdud."* Dönüm: 165.

Hüseyin'in Murat ve Ziya isimli iki oğlu olduğunu belirtiyor (bkz. 1890'larda kardeşiyle birlikte Ordu şehrinin en büyük mağazasının sahibi ve bugün hâlâ ayakta olan Taşbaşı Rum mahallesindeki (İpapanti) Sarı Konak'ın ilk sahibi George Makridis'in oğlu İlias Makridis'in basılmamış hatıratı. Bu hatıratın İngilizce taslağından yararlanmama izin veren Prof. Paul Magdalino'ya teşekkür ederim). Gürcistan'da Kobuleti'nin köylerinde "Ömeroğlu" olarak da bilinen ailenin diğer adı: Gorceladze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[97] Boztepe'den "Ceceloğlu" olarak bilinen YAMANER ailesinin büyük dedeleri "Gümüş'ün Recep" diye biliniyormuş. Bu durumda, bu aile aslen Cincaroğlu olabilir mi? Bugün Kobuleti köylerinde yaşayan ve Ceceloğlu lakabını da kullanan ailelerin aslen Gogidize/Gogitidze olduğuna dair bkz.

[98] Gürcistan'da Kobuleti ilçesi köylerinde bu isimle de bilinen bir ailenin adı: Cincaroğlu/Cintçaradze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[99] Bu ailenin Perşembe'deki kollarının soyadları: İNAL.

[100] Ömer Ağazâde Hüseyin Avni'nin oğlu Murad? (bkz. I. Makridis'in anıları).

[101] İhtimal 2: Katamize Rıza Efendi'nin oğlu Mehmet Özel'in eşi Meryem Özel'in büyük dedesi. Genç Ali oğlu Süleyman (& Feruze) -> Şakir (1860-1925, & Mehmet - Elmas çiftinin kızı Hacere) -> Dursun Genç (1904-1992, & Kulacoğlu Şakir -1876-1944-& Kulacoğlu Yusuf – Ayşe çiftinin kızı Kezban Hatice'nin kızı Seher) -> Meryem Özel. Kulacoğlu Şakir'in babası bu defterde Bucak ve Şahancılu'da kayıtlı "Kulacıoğlu Mahmud Ağa b. Mehmed"di. Kulacıoğlu (Kulacoğlu) ailesi Ergen, Çolak/Çolu/Çol ve Pehyanoğulları aileleri gibi aslen Javanaze'dir. Bu durumda Kulacoğlu Mehmed Ağa'nın iki oğlu Mahmud ile Yusuf'un çocukları, yani kuzenler Şakir ile Kezban Hatice evlenmişler demektir.

[102] Ordu-Giresun sahil yolundan Ulubey-Eskipazar istikametine ayrılan yol.

[103] 1835 Nüfus Defteri'nde Sameba'da kayıtlı 40 yaşındaki Osman b. Abdullah'ın kardeşi olabilir mi?

[104] Ordu'nun büyük şehir mezarlığının olduğu mıntıka.

Bacınoğlu Hurşid Ağa b. Genç Ağa[105]

Bacınoğlu İsmail b. Abdullah[106]

Dursun Alioğlu Ali nâm-ı diğer Süleyman b. Dursun

Çolakoğlu Yusuf Ağa b. Süleyman Ağa[107]

Acaralı Usta Ali b. Melek

3. *"Bu dahi"*: *"Tarafları bir tarafı Sel Deresi*[108]*, baş tarafdan ahali-i kadimenin mezru tarlaları, Kızıllık hududu, baş tarafdan muhacirîn-i saireye verilecek arazi sınırı ve alt tarafdan tarik-i cedid hendeği ile mahdud."* Dönüm: 165.

Gügüloğlu (Gügünave/Gugunava)[109] Ahmed b. Hasan

Tıhıloğlu[110] Hüseyin Bayrakdar b. Mehmed

Tıhıloğlu Hasan Çavuş[111] b. Memi Ağa

Tıhıloğlu Osman b. Hasan

Varulizeoğlu (Verulize)[112] Dursun b. Osman

Gügüloğlu Hüseyin b. Ahmed[113]

4. *"Bu dahi"* (Çoloğlu takımı):[114] *"Tarafları muhacirîn-i sâireye tahsis olunub verilen arazinin hendek sınırı, baş tarafdan Receb Başoğlu Salih ve Mustafa'nın tarlalarındaki Kızıllık hududu, bir tarafdan Receb Başoğlu'nun tarlası sıra ırmak ve alt tarafdan tarik-i cedid hendeği ile mahdud."* Dönüm: 160.

---

105 (Ali Paşa Taburu-1886: 1-4 Binbaşı).?

106 Aşağıdaki Yusuf Ağa'nın dedesi, Süleyman Ağa'nın babası olabilir mi?

107 (Ali Paşa Taburu-1886: 1-1-3 Yüzbaşı). Çoloğlu Süleyman Ağa'nın oğlu. "Küçük" Hasan Ağa (yarım kalmış konağın sahibi) ile Oktay Özel'in babaannesi Zağfer Hanım'ın annesi Binnaz Hanım'ın babası. Mahmud Ali Çol'un dedesi.

108 Muhtemelen Melet ırmağı. Bu ırmak belli dönemlerde yükselir ve taşardı.

109 Kayıtlarda Gugunava, Gogoloğlu, Gogolaşvili olarak da karşımıza çıkıyorlar. Soyadları: GÖNÜL. Mezarları Burhanettin köy mezarlığında.

110 Soyadları: AYDIN. Yeni Devlet Hastanesi'nin alt ve yan tarafları, Doğakent'e doğru uzanan yerler Tıkıloğulları'nın.

111 (Ali Paşa Taburu-1886: Memi Ağa'nın oğlu Hasan Ağa: 1-1-4 M.Sani).

112 Fatsa Bozdağ köyündeki Varulize ailesinin soyadları: UYSAL ve VERİR. Bkz. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/. Bugün Gürcistan'ın Kobuleti ilçesi köylerinde bu ailenin kullandığı adlardan/lakaplardan biri: Zorbegoglu/Zorbeyoğlu. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

113 Soyadları: GÖNÜL. Hüseyin'in iki oğlu vardı: Hulusi Gönül (Başöğretmen Ali Gönül'ün babası, Ezel Gönül Acar'ın dedesi) ve Mehmet Gönül (Ahmet, Şükrü, Kâmil (oğulları: müzisyen ve koro şefi Tunca Gönül ile "Palaska" Yüksel), Yusuf, Lütfiye (Perşembe'de Çerli'de Hasan ve Hüsnü Alkan'ın anneleri), Fikriye (Kabakdağ'da Gencoğlu Ahmet'in eşi) ve Cemile (Trabzon Yomralı Hüseyin'in oğlu eski lokantacılardan Ali Güreşçi'nin eşi, tarih öğretmeni Suat Güreşçi'nin annesi). (Kaynak: Suat Güreşçi). Bu aileden başöğretmen Ali Gönül'ün basılmamış hatıratı mevcut.

114 Kurul-Şecaiye "Yukarı Mahalle".

Şahinbaşoğlu[115] Mehmed Ağa b. Şirin Ağa
Çoluoğlu (Çoloğlu) Hüseyin b. Süleyman[116]
Subaşıoğlu Süleyman Efendi
Kolcuoğlu (Kulacıoğlu/Kulaçoğlu?) Yusuf Ağa b. Mehmed Ağa[117]
Çolakoğlu İlyas b. Mehmed[118]
Çoloğlu Seydi Ağa b. Hüseyin[119]
Kulacıoğlu (Kulaçoğlu) Mahmud Ağa b. Mehmed Ağa
Çoluoğlu Yusuf b. Hüseyin[120]
Çoluoğlu Hasan b. Hüseyin
Macaheloğlu Ali b. Abdullah

5. *"Bu dahi"*: *"Tarafları Hurşid Ağa takımına verildiği arazi sınırındaki hendek yolu ve baş tarafdan ahali-i kadimeye terk olunduğu çıtırlık sınırı, berü tarafdan yol sıra Çakaroğlu tarlası başı ile çiftlik başındaki kaş ve alt tarafdan tarik-i cedid hendeği ile mahdud."* Dönüm: 70.

"Bu dahi" (Yukarıdaki isimler)

Akkise (eski Akkilise):

1. *"Yavuzlu nam mahalde"*: *"Baş tarafdan sayvan? kaya sırtı ve yan tarafdan Manoğlu kerimesiyle Kadıoğlu Ahmed Çavuş tarlaları sıra dereye müntehi alt tarafdan dere ve berü tarafdan sayvan kaya sırtı ile mahdud."* Dönüm: 50.

Bacelize Süleyman b. Ali[121]

115 Çürüksu kazasındaki Lordkipanidze sülalesine mensup bu ailenin soyadı: ŞAHİNBAŞ. 1835 Nüfus Defteri'nde (s. 204), Çürüksu'nun Husuban köyünde kayıtlı "Şahinbaşoğlu Memi b. Mehmed"'in oğulları: Şirin (20 yaş) ve Hüseyin (5 yaş).

116 (Ali Paşa Taburu-1886: Çoloğlu Hüseyin Ağa: 1-4-6 M.Sani). Bacınoğlu Süleyman Ağa'nın büyük oğlu. "Hüseyin Ağa". (Çocukları: Cemal Çavuş, Meryem Ergen, Zekiye, Emine Kırdar, Sebile Eneloğlu, Huriye Şahinbaş). (Kaynak: Cemal Çol).

117 Aslen Çoloğlu ailesiyle birlikte Javanaze olup soyadları: KULACOĞLU. Aşağıda ismi geçen Mahmud Ağa ve Karapınar'daki Genç Ağa'nın kardeşi.

118 Fatsa'da Duayeri'nden Romonoğlu/Romanoğlu (Özcanlı) ailesinden evli. Soyadları: ER(OĞLU).

119 Aşağıdaki Yusuf ve Hasan (çocuksuz) ile kardeş. Seydi Ağa'nın çocukları: Kâmil (-> Yılmaz Çol, Melek Kadıoğlu), Rahime Güvenç, Dursun, Cemal ve Osman Çol – üçü de çocuksuz, İlyas Çol (-> Kâmil ve Osman Çol, Emine Eroğlu, Fadime, Meryem Özdemir, Hüseyin Eroğlu, Hakkı, Süleyman, Ayşe Eliuygun). (Kaynak: Cemal Çol).

120 (Ali Paşa Taburu-1886: 1-1-3 Ml evvel). Seydi Ağa'nın Kurul'daki kardeşi "Yusuf Ağa". Burhanettin'den muhtemelen Zuzunave ailesinden "Didi Nine" diye anılan Nuriye Hanımla evliydi. Nuriye'nin Burhanettin'de Arslan ve Arif adlı iki kardeşi vardı. Nuriye Hanım, ilk eşi Süleyman Bilgin ölünce kızı Refaket ile Burhanettin'e baba evine döndü. Çoloğlu Yusuf Ağa'dan oğlu Ramiz, kendisinin ilk eşi Süleyman Bilgin'den kızı Refaket ile evlenince, Ramiz Kurul'dan kalkıp Burhanettin'e -Geriş-Yaraşlı mahallesine- geldi iç güveyisi olarak. Didi Nine Nuriye uzun yaşadı, torunu Süleyman Çol'un evinde 103 yaşında vefat etti. Yusuf Ağa & Nuriye çiftinin çocukları: Ömer (-> Rüştü, Rıfat, Cevat Çol), Ramiz (-> Osman, Yusuf ve Süleyman Çol, Meryem Ayar (Enis Ayar'ın annesi), Huriye Gönül, Süriye Sağesen, Mürşide Baş). (Kaynak: Cemal Çol ve Dilek Sağesen/Bayar).

Konzelize (Gonzelize) Yusuf ve biraderi Ali ebnân-ı Kemal (Kemal'in oğulları)[122]

Kordalize (Gordalaze/Gordlaze) Yusuf[123] ve biraderi Receb benân-ı Ahmed

---

121 (Ali Paşa Taburu-1886: Bacelize Süleyman Ağa: 1-1-1 Yüzbaşı). Soyadları: BEYAZIT. Çocukları: Molla Hasan (Ordu'dan Trabzon'a ulaklık/postacılık yaparmış) -> Cemal (-> Hasan ve Süleyman Beyazıt), ismini bulamadığım kardeş (& Çerli'de Gogidize İssin'in oğlu Rasim'in kızkardeşi. Ayrıntılar için bkz. Aşağıdaki notttaki açıklamalar).

122 Soyadları: KUTLUTAŞ. Oktay Özel'in annesi Lüfiye Özel'in "Çakveli" olarak da bilinen dedesi Gonzelize Hüseyin'in (1854-1918) kardeşleri. Muhtemelen bu defterin yazılışından sonraki yıllarda (1884 başlarına kadar) Ordu'ya gelmiş olan Hüseyin önce o sayvan kaya sırtında kendine ev yapmış (İbrahim ve Mahmut Kutlutaş'ların doğduğu ev). Oğlu Ahmet Usta (Kutlutaş), çok sonraları 1930'larda, çocuksuz ölen ve amcası Yusuf'un Düver Mahallesi'ndeki arazisine şimdiki evi yapmış. Bu evde halen torunu Kemal/Şener Kutlutaş ile eşi Zerrin oturuyor. Merhum İbrahim Kutlutaş'ın verdiği bilgilere göre, üç erkek (Hüseyin, Yusuf ve Ali) üç de kız kardeş (Azime, Ayşe ve Perûze/Firuze) gelmişler Çakvi bölgesinden. Bu yüzden aile "Çakveli" olarak da biliniyormuş. Babaları Kemal, burada kayıtlı Şekeroğlu Mehmed Ağa'nın kızkardeşi Gülsüm ile evliymiş. Kardeşlere önce Burhanettin'in Pelitlik/Sarıkaş mevkiinden arazi verilmiş. Akkise'nin bu mevkii ise yaylalarıymış. Çakvi'deki arazilerine olan benzerliği ve iki yandan akan dereleri sebebiyle kardeşler Burhanettin'i bırakıp tamamen buraya yerleşmişler. Ailenin büyük kızı Azime, Teyneli'nin Gölavı mevkiine yerleşen Dagize ailesinin oğlu "Deli" Yusuf'la (ÖZBAY) evliydi ve evli geldi (Bir başka rivayete göre, Azime, Perşembe'ye bağlı Çaka'da (Aziziye'de) yerleşen Hinigaze ailesinden biriyle evliydi). Diğer kardeşlerin hepsi bekardı. Ayşe ile Perûze (Firuze) Gordalaze Murat (Sofu Murat) ile evlendiler. Sofu Murat'ın burada, Akkise'de kayıtlı Yusuf, Recep ve Hasan'lardan birinin oğlu olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak Düver mahallesinde bu aileyi tanıyan ve duyan yok. Bir başka rivayete göre, Gordalaze Murat Perşembe'nin Çerli köyünde yaşıyordu. Bu durumda, 1884 itibariyle Akkise'de gördüğümüz bu Gordalaze ailesi burada çok fazla kalmadan Çerli'ye taşınmış olmalı. Erkek kardeşlerden, değişik otlardan her türlü hastalığa ilaç yapan ve bunu karısına da öğreten ve "Hekim Kara Hüseyin" olarak bilinen Hüseyin, Çerli'den Gogidize Hüseyin Ağa'nın ikinci eşi Civan Hanım'ın kızları Fatma ve Meryem kardeşlerle evliydi. Aynı şekilde Yusuf'un eşi de Çerli'den ve muhtemelen Gogidize veya Canikoğlu ailesindendi ve Yusuf çocuksuz öldü. Ali ise Akkise'ninköyün yerli ve toprak sahibi ailesi Gevgeşoğullarından İsmail – Hafize çiftinin kızı Elveda ile evlendi. Çocukları: İlyas, Hasan, Kâmil, Ramiz, Asiye. Kâmil ve Ramiz Birinci Dünya Savaşı'nda, Hasan ise Kurtuluş Savaşı'nda hayatlarını kaybettiler. Çocuklarının ve gelinlerinin vefatının yol açtığı üzüntüyle her ikisi de verem olan Ali ile eşi Elveda da kısa aralıklarla vefat etti. Asiye'nin kızı Şahinde, Gölavı'ndaki Dakize ailesinden "Deli Yusuf"un oğlu Süleyman Özbay ile evlendi. Hüseyin'in ilk eşi Fatma'dan olan çocuklarından Rahime (diğeri Ahmet Usta), amcası Ali'nin oğlu Ramiz ile evlendi. Eşinin savaşta ölüm haberi gelince çok sarsılan ve verem olan Rahime üç yıl sonra kendisi de vefat etti. Onların kızı Ayşe ise Sivaze "Topal" Mehmet Şenyurt ile evlendi (Nihat Şenyurt'un anne ve babası). Çerli'deki Hasan Sönmez'in çocukları Kâmil, Ahmet ve Asiye ile Ahmet Usta'nın bir akrabalığı varmış; Ahmet Usta onlarla akrabalık edermiş. Kaynak: Ayşe Tiryaki). Bu Gonzelize ailesiyle ilgili olarak bkz. Hasan Kutlutaş'ın hatıraları: https://www.kissatadinda.com/tr/anilar/-babam-ilyas-ve-soyumuzun-asli.

123 Yukarıda da gördüğümüz gibi, Akkise'deki Gonzelize Hüseyin'in (Kutlutaş) kız kardeşleri Ayşe ile Perûze "Sofu Murat" olarak bilinen Gordalaze Murat ile evliydi. 1835 Nüfus Defteri'nde (s. 205) Çürüksu'nun Husuban köyündeki kayıt: "Kordalize Gül Ahmed b. Abdullah"ın oğulları *Yusuf* (15 yaş), Mahir (13 yaş), ve ismini okuyamadığım iki kardeş daha. Akkise'de kayıtlı bu "Kordalize Yusuf" orada anılan Yusuf olmalı. Bugün bu köyde/mahallede

Kordalize Hasan b. Ali

Hocaoğlu Murad b. Hüseyin[124]

Şekeroğlu Ahmed[125] ve Sefer

Şekeroğlu Mehmed Ağa b. Hasan[126]

2. ***"Sayvan? kaya sırtı karşısında tuzlak ve yasak/batak yerinde"*:**[127] *"Alt tarafdan dere, yan tarafdan Gevgeşoğlu İbrahim tarlası, baş tarafdan aşağıdaki tarik ve berü tarafdan Gevgeşoğlu kerimesiyle Mehmed'in tarlaları ile dereye müntehi."* Dönüm: 50.

"Bu dahi" (Yukarıdaki isimler).

Gürcü aileler içinde bu aileyi bilen ve duyan yok. Öte yandan, zaman içinde bu aile yok olurken (veya başka bir yere göçerken), 1890'larda Hopa'nın Laz "Naloğlu" ailesinden Arslan, Hocaoğlu Murad'ın kızı Ayşe ile evlenip Düver mahallesine yerleşti. Onların bugün hâlâ yaşayan ve yaz aylarında orada oturan torunları: Cevdet-Cevat-Celal ÖZAY kardeşler. Bkz. Celal Özay, *Düver Mahallesi ve Düşünce Ufkumdan Yansımalar*, 2. Baskı, Ankara 2023.

[124] Hocaoğlu olarak bilinen bu ailenin soyadı: YÜCEL. Muhtemelen jandarmalık yapmıştı; sonradan Akkise'nin, eskiden bir kilisenin olduğu ve Ahtaniç adıyla bilinen "Konak yanı" mevkiinde arazi satın aldı. Buraya ismini veren taş konak Katırcıoğlu Ahmet Ağa'nın konağıydı. Konağın olduğu yerleri sonraları "Selimağanın Şükrü" satın aldı. (Kaynak: İbrahim Kutlutaş) Hocaoğlu Dursun Ali Yücel, muhtemelen bu kişinin oğluydu. Dursun Ali - Ayşe çiftinin çocukları: Selahattin (uzun süre Akpınar'da oturdu – yazar-siyasetçi Hüsnü Yücel'in babası), Nurettin, Hacı, Süleyman, Hüseyin ve Sevim. Akkise köyünün Düver mahallesindeki bu ailelerle ilgili bkz. Celal Özay, *Düver Mahallesi ve Düşünce Ufkumdan Yansımalar*, 2. Baskı, Ankara 2023. Öceli'deki Hocaoğlu Mahmud b. Hüseyin ile muhtemelen kardeş.

[125] (Ali Paşa Taburu-1886: Şekeroğlu Ahmed Ağa: 1-2-6 M.Sani). Soyadları: ŞEKEROĞLU/ŞEKER. E-Devlet: Perşembe'nin Gündoğdu köyünde Şekeroğlu Ahmed (& Dudu)'nun oğulları Hüseyin Şerif ve Hüseyin ve Kâmil var. Ancak daha büyük ihtimal burada adı geçen Ahmed, Gündoğdu köyünün 8 No'lu hanesinde kayıtlı Şekeroğlu İlyas'ın (1301-Ordu) ve Arslan'ın (1316-Ordu) babası Ahmet (& 1280-Çürüksu doğumlu Zekiye: ebeveynleri Hüseyin ve Fatma Firuze: Caniklioğlu Kadir'in de ebeveynleri) olsa gerek. Eğer öyleyse, bu Şekeroğlu Ahmed Ağa'nın çocukları: Rabia, Ramiz (Birinci harpten sağ dönememiş), İlyas, Reşid ve Hamide. Bu çocuklardan İlyas'ın ilk eşi Ayşe'den (d. 1302-Ordu; ebeveyn: Hasan – Fatma) çocukları: Nazire, Fatma, Feride, Emine. İkinci eşi Makbule'den (d. Ordu/Boztepe 1315; ebeveyn: İstanbuloğlu Osman – Meryem) çocukları: Zekiye, Remzi Şekeroğlu, Lütfiye, Nedime (& Hasan Özel), Mehmet Ali, Cevat, Ferhat (& Sevil), Rabia. Çürüksulu Ali Paşa'nın büyük oğlu Ziya Bey'in de yakın çevresinden olan Şekeroğlu İlyas, babasının evinin bulunduğu Perşembe'nin Polatlı köyünde yaşamış ve Kara Vaiz mevkiini yaylak/yazlak olarak kullanmıştı.

[126] (Ali Paşa Taburu-1886: Şekeroğlu Mehmed Ağa: 4-4-6 M.Evvel). Şekeroğlu Ahmed'in amcasının oğlu ya da kardeşi. Oktay Özel'in anne tarafından büyük dedesi Gonzelize Hüseyin'in annesi Gülsüm bu Şekeroğlu Mehmed'in kızkardeşiydi. Oğlu İbrahim'in eşi Sebile Hanım'dan (Çerli köyünden Canikoğlu Kadir Ağa'nın kız kardeşi) çocukları: Mehmet (bekar öldü), Yaşar Şekeroğlu, Düriye, Sultan, Sencan, Tomris.

[127] Bu mevkii bugün Akkise köyüne bağlı ve Düver mahallesi olarak biliniyor.

Çavuşlar:[128]

1. *"Muhacir Mahmud Efendi*[129] *takımının baş tarafında"*:[130] *"Baş tarafdan Perşembe toprağında Kalaycıoğlu tarlaları, alt tarafdan muhacir Mahmud Efendi takımı sınırı ve yan tarafdan Keşişoğlu Nişan sınırı, öte tarafdan Aşık Karaoğlu Apriyam sınırındaki sırt sıra kesik gürgen kürtünleri sınırı ile mahdud."* Dönüm: 300.

"Bu dahi" (Akkise'deki isimler)[131]

2. *"Köy başında"*: *"Baş tarafdan muhacir Mehmed Ağa, yan tarafdan Hacı Selim*[132] *sınırı kuru ırmak ve Genç Alioğlu Mehmed tarlası üstünde aşağıdaki yol maa Hacı Ömeroğlu Mehmed Ali Ağa sınırından muhacir Receb Ağa sınırına müntehi ve bir tarafdan Receb Ağa sınırı, alt tarafdan Mahmud Efendi hanesi civarındaki dere maa Aşık Karaoğlu sınırı ile mahdud."* Dönüm: 840; 17 hane, 70 nüfus.

Atabeyzâde[133] (Atabeyoğlu) Mahmud Efendi ve biraderi İzzet ve diğeri Hurşid binûn-ı Hüseyin (Hüseyin'in oğulları)

Kohize (Gohize) Dursun b. İsmail[134]

Rızvan Çavuş b. Dursun[135]

Kohize Mehmed[136] ve biraderi Osman b. Genç Osman

Kohize Esad ve biraderi Kemal ve diğeri Ahmed[137] binûn-ı Hüseyin

Kohize Süleyman b. Genç Osman

---

[128] Bu mevkiler 1886'da birleştirilerek müstakil köy haline getirildiğinde "Burhanettin" ismini aldı; aynı isimle devam ediyor. Bir kısmı ise Çavuşlar'a dahil.

[129] Atabeyzâde/Atabagi Mahmud Efendi.

[130] Bugün Burhanettin'in Atabeyoğlu mahallesi olarak bilinen bu mevkinin Kızılhisar köyüne bağlı olan, derenin öte yanındaki komşu mevki Eskiyurt adlı bir Ermeni mahallesiydi. Şimdi Katamize Recep Ağa ile Mehmet Çavuş'un oğullarından Mahmut Ağa ve Rıza Efendi'nin torunlarının arazileri. Soyadları: ÖZEL. Eskiyurt ve eski Ermeni sakinlerine dair bkz. Oktay Özel, *Kiske Kuşunun Peşinde*.

[131] Akkise'ye bağlı mevkilere yerleştirilen Gonzelize (Kutlutaş) ailesinin verdiği sözlü bilgilerle uyumlu. Onlar önce buraya yerleştirilmişler, sonraki bir tarihte Akkise'de yaylak olarak kullandıkları arazilere taşınmışlar. (Kaynak: İbrahim Kutlutaş).

[132] 1476 No'lu Ordu Şeriye Sicili, s. 230: "Çavuşlar muhtarı Hacı Selimoğlu Hasan b. Selim" (sene 1329).

[133] Osmanlı Gürcistanı'nın yerli bey ailelerinden Atabagi sülalesine mensup olan aile. Soyadları: ATABEYOĞLU. Ordu'da Atabeyoğlu adıyla ticari işletmeleri olan Selahattin Atabeyoğlu ve çocukları bu aileden. Perşembe'nin Çerli köyündeki "Atabagi" ailesinden muhacirler (ki onların soyadları ATABAY) de aynı aileden olmalılar.

[134] (Ali Paşa Taburu-1886: Gohize Dursun Ağa: 1-1-1 M.Evvel). 1476 No'lu Ordu Şeriye Sicili: "Kohize Dursun Ağa". Burhanettin köyündeki ALPTEKİN'ler. Kohize Dursun'un çocukları: İsmail –> Dursun -> Rızvan –> Hüsnü –> Dursun Alptekin (Patozcu). Mobilyacı Ekrem Alptekin bu aileden. Bu aileden bir kol BAYATA soyadını almış: "Yusuf Çavuş'un Hamdi ve Hüsnü". Cengiz Özel'in teyzesinin oğlu Cezmi Bayata bu Hüsnü'nün oğlu. Burhanettin'de Çerkez olan ve aynı Alptekin soyadını taşıyan bir başka aile daha var. Köy imamı Mithat Hoca bu aileden. Babası: Kâmil; amcaları: Ziya, Yahya, Nasif/Nazif Alptekin.

[135] Kohize Dursun'un oğlu. Bkz. Yukarıdaki dipnotttaki açıklamalar.

[136] 1476 No'lu Ordu Şeriye Sicili: "İsmail b. Mehmed."

[137] 1476 No'lu Ordu Şeriye Sicili'nde geçiyor: Kohize Ahmed Ağa.

Paşaoğlu Hasan b. Reşid Ağa[138]
Süleyman b. Arif Ağa
Samkazoğlu (Samgasoğlu[139]) Hasan b. Mehmed
Hahudoğlu[140] Hüseyin b. Melek Osman
Kokidize (Gogidize) Yusuf b. Emin[141]
Terzioğlu Mehmed Efendi b. Abdullah

Teynelü:[142]

1. "Düvel/Düver Boğazı ve Gölavı nam mahalde": *"Baş tarafdan Akkise sınırı sıra sırt, baş tarafdan kebir gürgen ağacından dereye müntehi, alt tarafdan dere sıra Marazoğlu? Eyüb maa Bazarcı Hasan tarlaları, öte tarafdan Gevgeşoğlu tarlasıyla maa tarik ile mahdut ziraat ve baltalık mahalli."* Dönüm: 300; 24 nüfus.

Dakize (Dagize) Molla Hasan b. Ali[143]

---

[138] (Ali Paşa Taburu-1886: Paşazâde Hasan Ağa: 3-4-2 Yüzbaşı). Aşağıda Öcelü köyünde kayıtlı Katamize Yıldız Hanım'ın oğlu Paşaoğlu Hüseyin Efendi'nin babası olmalı. Sözlü tarihler onun Çürüksu'dayken savaşta vefat ettiğini belirtiyorlar. Nitekim Yıldız Hanım daha Çürüksu'da iken ikinci eşi Bacınoğlu Rıza Ağa ile evlenmişti ve 1878'de ondan ikinci oğlu Rızvan (Bacınoğlu, "Rizman Efendi") dünyaya gelmişti. Bu durumda, burada "Paşaoğlu Hasan b. Reşid Ağa" adıyla kayıtlı kişi Yıldız Hanım'ın eski ve merhum eşi ise, Yıldız Hanım'ın onun adına da burada bir yer tuttuğu ihtimali akla geliyor. Krş. Öceli köyünde dipnotta verdiğim açıklamalar. Gürcistan'da Kobuleti ilçesinin köylerinde "Paşaoğlu/Paşazadeoğlu" adıyla bilinen kimi ailelerin soy adları: Makharadze/Makaroğlu/Maharoğlu. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[139] Soyadları: GÜRAY. Rıza Özel'in not defterinden: "Samgasoğlu Şaban Ağa'nın vefatı: 27 Nisan 1959". Nazmi Özel'in Burhanettin yolunun üst tarafındaki fındık bahçesinin karşısındaki araziler. Samgasoğlu Hasan Güray -> Şaban Güray -> Hasan - Tevrat - Rifat - Ahmet Güray (Ahmet'in oğlu Erdem Güray). Gürcistan'ın Kobuleti ilçesi köylerinde bugün yaşayan kimi Samagasoğlu ailelerinin diğer adı: Gaumaçaze/Gogmaçadze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[140] Bu aileden Boztepe/Orhaniye mezarlığında 1864 doğumlu Osman Ağa'nın mezarına tesadüf ettiysem de mezartaşında soyadı olmadığı için ailenin soyadını bulamadım.

[141] Soyadları: SÖNMEZ. Güray'ların üst bitişiğinde üç adet Sönmez ailesi var. Avukat Ziver Ergen'in evinin alt kısmında.

[142] Teynelü/Teyneli'ye bağlı Gölavı mevkii bugün de aynı isimle anılıyor ve burada anılan ailelerin torunları yaşıyor. Düver Boğazı ismindeki "Düver" ise artık Akkise'ye bağlı bir Gürcü mahallesinin adı. Teynelü'nün bugün Çavuşlar ile Burhanettin'in kesiştiği yerden Yağızlı-Kızılhisar köylerinin birleştiği noktaya kadar uzanan güney-batı uç kısmı Sarıkaş olarak biliniyordu ve esasen bir Ermeni yerleşimiydi. 1880'lerde oraya da bir miktar muhacir yerleştirilmesine rağmen, onlar yazlak olarak kullandıkları Akkise'ye bağlı Düver mahallesine taşındılar sonraları (Sivaze Ramiz ve oğlu Mehmet Şenyurt ile Gonzelize (Kutlutaş) ailesinin bazı üyeleri gibi). Kızılhisar köyüne uzanan kısmı dahil "Gavur Mahallesi" olarak da bilinen Sarıkaş mevkiindeki araziler 1915'ten sonra Burhanettinli Gürcülerle Kızılhisar'ın yerli Türk ailelerinin eline geçti.

[143] Soyadları: ÖZBAY. Oğlu "Deli" Yusuf, Ahmet Kutlutaş'ın (Oktay Özel'in anne tarafından dedesi- "Ahmet Usta") halası Azime Hanımla evliydi ve Gordalaze Sofu Murat ile bacanak idiler. (Kaynak: İbrahim Kutlutaş)

Kamarcoba (Gamarcoba) Hasan b. Dursun[144]
Dolize Receb b. Dede[145]
Dakize Hüseyin b. Ali[146]

Kurul:[147]

1. *"Çoluoğlu Hasan Ağa mevkiinde"*: *"Tarafları Bacelize Ali Çavuş[148] takımı[149] sınırı ve bir tarafdan Dam Çukuru deresi, alt tarafdan Celladoğlu[150] değirmenleri,[151] baş tarafdan Süleymancık Taşı[152] Evliya Kıranı'na[153] müntehi ile mahdud."* Dönüm: 354; 6 hane, 35 nüfus.

"Çoluoğlu Hasan Ağa[154] takımı"

---

144 Soyadları: TÜRKAY ve TÜRKEL. Hasan'ın ikinci eşi Meryem (1888-1920) Hasancık'tan muhtemelen Okrobiloğlu ailesinden Kâmil - Fatma çiftinin oğlu Arslan'ın (& Hoşnud -1839-1916) oğlu Kâmil'in (1887-1919-Ayancık'ta öldü) kızkardeşiydi. Kâmil 'in eşi Feride ise Hasancık/Sayaca'dan Çavuşoğlu Arslan&Zühre çiftinin oğlu Şakir Ağa'nın (Çalışkan) kızkardeşiydi (Şakir Ağa'nın eşi sıradışı bir kadındı, "Perili" olarak bilinirdi ve evin yanındaki "serende"de kalıyordu. Çocukları: Rıza, Sülbiye -Fatsa'da, Lütfiye -Burhanettin'de Gogoloğlu Mehmet Ali ile evli). Önce Kâmil Ayancık'ta ardından eşi Feride veremden bir yıl arayla ölünce, geride bıraktıkları küçük kızları Zekiye (1908-1983) ile Emine'yi Şakir Ağa'nın yanında kalan dul halaları Meryem evlatlık olarak yanına aldı. Cemal isimli bir çocuğu olan Meryem, bir süre sonra kendisi gibi ilk eşini kaybetmiş olan Gölavı'daki üç çocuklu Gamarcoboğlu Hasan ile evlendi. Meryem, kendi çocuğu Cemal'in yanısıra yeğenleri Zekiye ve Emine'yi de yanında götürdü Gölavı'ya. Hasan'dan da Dursun Ali ile Sultan adlı iki çocuğu oldu. Yeğenlerinden Zekiye, Oktay Özel'in dedesi Akkise'deki Gonzelize (Hüseyin'in oğlu) Ahmet Usta (Kutlutaş) ile evlendi. Emine ise Gölavı'daki komşuları Dakize Hüseyin'in oğlu Şükrü (Özbay) ile evlendi (çocukları: Meliha, Seniha, Sabiha -Avni Çetin'in eşi ve Zerrin Kutlutaş'ın annesi).

145 Bu aileyi köyden bilen yok bugün; ayrılmış olmalılar. Boztepe'de yerleştiklerini bildiğimiz bir Dolize ailesinin soyadı: ERSOY.

146 Dakize Hüseyin 115 yaşında ölen ve "Dodobili" Hatice Ebe/Paşa ile evliydi. Çocukları: Şükrü Özbay ve Emine (o da ebeydi).

147 Güney ve güney-doğu istikametinde Bayadı köyüne sınır Kurul (bugünkü arkeolojik kazı sahası) mıntıkasındaki bu mevkiler 1886'da müstakil köy haline geldiğinde "Şecaiye" ("Kurul maa Şecaiye") adını aldı. Hâlâ o isimle Ordu'nun Altınordu İlçesine bağlı bir köy/mahalle.

148 (Ali Paşa Taburu-1886: Bacelize Ali Ağa: 1-1-3 M.Sani).

149 Cemal Çol, Kurul'un tepesindeki Candıroğlu Mehmet Güvenç'in bahçesinin alt tarafında Çollara uzanan mevkide Bacelizelere (Beyazıt) mensup bir aile vardı. Onların torunlarından biri, Ahmet Cemal Beyazıt'ın Ordu'da bir beyaz eşya dükkanı vardı. Bacelize Ali Ağa: (Ali Paşa Taburu-1886: 1-1-3 Ml.Sani).

150 Şecaiye mahallesinin sınırındaki Eyüplü'de Celladoğulları adlı bir aile var. Soyadları: MERSAN. (Kaynak: Cemal Çol).

151 Cemal Çol, Eyüplü ile Şecaiye'yi ayıran söz konusu dere üzerinde 1950'lerde "Danacıoğlu Aziz'in Değirmeni"nin olduğunu söylüyor.

152 Cemal Çol, Kurul'daki arazilerin olduğu mıntıka içinde "Ağadaş altı" olarak bilinen bir mevkinin olduğunu söylüyor.

153 Bugünkü Kurul arkeolojik kazı sahası ya da Kilise Kıranı olarak bilinen mevki olabilir mi?

154 (Ali Paşa Taburu-1886: Çoloğlu Hasan Ağa: 1-1 Sol Kol Ağası). "Didi" Hasan Ağa ailesi. Cemal Çol'a göre, Didi Hasan Ağa'nın takımı, kardeşleri Dede, Süleyman Ağa ve Kibar

2. ***"Çandıroğlu Yusuf Ağa mevkiinde"***:[155] *Tarafları Muhsinoğlu tarlası sırtı ve bir tarafdan Dağlalı? Taş*[156] *ve bir tarafdan Ali Çavuş sınırındaki kestane kütüğü sıra yukardaki kebir gürgene müntehi ve bir tarafdan Canduroğlu Murad sınırı ile mahdud.*" 65 dönüm; 5 hane, 17 nüfus.

"Candıroğlu Yusuf Ağa takımı"[157]

Karacaömer:

1. ***"Göller Düzü'nde"***:[158] *"Taraf-ı erbaası hendek tariki ile mahdud"*. Dönüm: 60; 9 hane, 41 nüfus.

Kara Ağazâde Hasan Ağa ve Hüseyin Efendi ebnân-ı Kara Ağa
Mollaoğlu Hüseyin b. Mehmed
Mısırlıoğlu Mehmed b. Yusuf
Donbaşoğlu (Dunbaze/Dumbadze?) Dursun b. Süleyman Ağa
Hacızâde Ali Ağa b. Hacı Ahmed Ağa
Pasaloğlu[159] Ali b. Hüseyin Bayrakdar
Pasaloğlu Süleyman b. Hüseyin

Yemişlü:

1. ***"Yemişlü karyesi hududunda, Kasab Dağı'nda"***:[160] *Tarafları Öcelü tariki ve bir tarafdan Gedi(k) Kayası'ndan dereye? müntehi ve bir tarafdan Kasapoğlu tarlası ve bir tarafdan Hasan Ağaların sınırı ile mahdud."* Dönüm: 120; 9 hane, 120 nüfus.

Osman Ağaoğlu İrfan[161] b. Osman
Salih Ağa'nın Aziz b. Salih
Molla Süleymanoğlu Mehmed b. Süleyman

Ağa'nın haneleriyle birlikte Hasan Ağa'nın amca oğulları olan Mahir Ağa (kendisi Çürüksu'da ölmüştü, oğulları geldiler), Seydi Ağa ve Yusuf Ağa hanelerinden oluşuyordu. Hasan Ağa ile Kibar Ağa haneleri aşağıdaki Dam Çukuru mevkiinde, diğerleri ise yukarıda Küçük Hasan Ağa'nın (Mahmut Ali Çol'un babası, Hasan Çol'un dedesi yarım kalmış konağının olduğu mıntıka civarındaydı. Bu isimlerin hepsi hepsi bu iskan defterinde ayrı ayrı kaydedilmiş.

155 Çolların arazilerinin üst taraflarında Mehmet Güvenç'in ev ve arazilerinden başlayarak Kurul arkeolojik kazı bölgesinin eteklerinden güneye ve batıya Küçük Hasan Ağa'nın konağı istikametine giden mevkilerde Candıroğullarına (Güvenç) ait bahçeler vardı.

156 "Ağadaş altı"?

157 Amcam Recep Özel'in damadı Mehmet (Nejat) Güvenç'in büyük dedeleri.

158 Karacaömer köyünün bu mevkii aşağıdaki Yemişlü köyünün ilgili mevkiiyle birlikte 1886'dan itibaren "Şerefiye" adıyla müstakil köy haline geldi. Şimdi tekrar iki köy arasında bölüşülmüş durumda.

159 Soyadları: BAYSAL. Katamize Hüsnü Efendi'nin oğlu Avni Özel'in eşi, Hüsnü ve Mehmet Özel'in anneleri Gülçin Hanım burada ve aşağıda Yemişli köyünde ismi geçen Pasaloğlu ailelerinden birinin torunuydu.

160 Yemişli köyünün bu mevkii Karacaömer köyünün ilgili mevkiiyle birlikte 1886'dan itibaren "Şerefiye" adıyla müstakil köy haline geldi. Şimdi tekrar iki köy arasında bölüşülmüş durumda.

161 (Ali Paşa Taburu-1886: İrfan Ağa?: 2-2 Binbaşı).

Pasaloğlu Hüseyin Bayrakdar b. Mehmed

Pasaloğlu Ahmed b. Hasan

Karakoçoğlu Mehmed b. Abdullah

Kurdoğlu Hasan b. Emin

Çaloğlu Esad b. Dursun

Öcelü:[162]

1. *"Kürtoğlu mevkii"*:[163] *"Ön tarafdan muhacir Arif Ağa sınırı, alt tarafından muhacir Süleyman Efendi'nin tasarruf eylediği tarla sıra Kürtoğlu tarlasından kebir taşa müntehi, yan tarafdan kebir taşdan sırt sıra başdaki dereye müntehi, baş tarafdan dere ile mahdud."* Dönüm: 580; 11 hane, 42 nüfus.

Zivanaze (Javanaze)[164] Süleyman Ağa ve biraderi Ahmed Efendi ebnân-ı Hüseyin

Kondrize[165] Süleyman Ağa ve biraderi Murad ebnân-ı Muhsin

Sadarize (Sedaraze/Sadaraze)[166] Hulusi ve biraderi Süleyman ebnân-ı Hüseyin

Sadarize Arif[167] ve biraderi Hüseyin[168] ebnân-ı Şerif

Zivanaze (Javanaze) İsmail b. Hüseyin[169]

Sihlaze (Sehlaze)[170] Mahmud'un yetimleri

Kohize İslam b. Süleyman

Hocaoğlu Mahmud b. Hüseyin[171]

Dursunoğlu Arif b. Mehmed[172]

---

[162] Öceli köyüne ait bu mevkiler, Teynelü ve Çavuşlar köyünün ilgili mevkileriyle birleştirilerek 1886'da Burhanettin adıyla müstakil köy haline getirildi.

[163] Bugün Burhanettin'in Saray mahallesi'nin bitişiği olup "Karşıki mahalle" adıyla bilinen, batı istikametinde tünelin üstünden Karadere'ye uzanan kısmı (Özeller, Ergenler, Özyurt ve Kırdar ailelerinin olduğu mıntıka).

[164] Soyadları: ERGEN. (Ali Paşa Taburu-1886: 1. Alay Sancaktarı)

[165] Soyadları: AKDOĞAN.

[166] Soyadları: ÖZYURT. Bu aileden gelenlerin mezarları Burhanettin köyü mezarlığında.

[167] Sadaraze Arif Ağa (Özyurt, Çürüksu 1858-1946). Eşinin adı Rahime Özyurt (1887-1947).

[168] (Ali Paşa Taburu-1886: Sadaraze Hüseyin Ağa: 1-2-8 M.Sani). Burhanettin mezarlığı: "Sedraze Şerif oğlu Hüseyin Özyurt, 1859-1931" (eşi: Hoşnut Özyurt, 1877-1951).

[169] Bkz. *Kiske Kuşunun Peşinde*, s. 127, dipnot 5. "Pehyanoğlu" olarak biliniyorlar. İkinci hanımı Çoloğlu Cemal Çavuş'un kızkardeşi. Bir kızı var, Emine: Selahattin Atabey'in annesi. Oğulları ilk eşinden: Ahmet Ergen, Abdülkadir Ergen, Mehmet Ergen, Postacı Mahmut Ali Ergen ->Yılmaz Ergen. Burhanettin mezarlığı: "Javanaze Hüseyin oğlu İsmail Ergen, 1280-1933" (Javanaze Hüseyin(in eşi: Fatma: 1250-1337; diğer eşi: Hamide: 1255-1324).

[170] Fatsa'daki geniş Sehlaze ailelerinden birinin soyadı: ERDOĞRUCA. Bkz. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/. Gürcistan'da kullandıkları soyadları: Ateşoğlu. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[171] Soyadları: YÜCEL. Burhanettin'de bu aileden kimse yok. Bu kişi Akkise'de yerleşen Hocaoğlu Murad b. Hüseyin'in kardeşiydi. Belki oraya kardeşinin yanına taşındı.

[172] (Ali Paşa Taburu-1886: Deli Mehmed oğlu Arif Ağa?: 2-2-8: M.Sani).?

2. *"Receb Ağa takımı mevkiinde"*:[173] *"Tarafları Çavuşlar muhacirlerinin sınırı ve yan tarafdan hendek yanındaki tarik ve berü tarafdan Arif Ağa takımı sınırı ve alt taraf-dan dere ile mahdud."* Dönüm: 300; 8 hane, 40 nüfus.

Hacı Mustafa Ağaoğlu Receb Ağa b. Mustafa[174]
Kamacıoğlu Ali Ağa[175]
Katamize Yusuf Çavuş b. Hacı Mustafa[176]
Meshize Hüseyin[177]
Katamize Mehmed Çavuş b. Hacı Mustafa
Paşaoğlu Hüseyin b. Hasan[178]
Dakize (Dagize/Takize) Mehmed b. Receb[179]
Katamize Serdar b. Hüseyin[180]

[173] Buruhanettin'in orta bölgesinde yer alan Katamizelere mensup hanelerin yerleştiği Özeller Mahallesi.

[174] (Ali Paşa Taburu-1886: Katamize Receb Ağa: 1-1-5 Yüzbaşı). Katamize ailesinden ve soyadları: ÖZEL. İlk kayıtlarda ve aile tarihinde Katamize (Katamadze) olarak geçmelerine rağmen bir tarihten sonra Türkiye'de nüfus kayıtlarında bunun yanısıra "Şamize" olarak da kaydedilmeye başlanmışlar. Bkz. Oktay Özel, *Kiske Kuşunun Peşinde. Katamizeler (1835-181)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024. Bugün Gürcistan'ın Kobuleti ilçesi köylerinde bu ailenin kullandığı diğer isimler: Shirakebi/Şirakebi, Tzikviroglu/Zikviroğlu/Kvirtoglu, Buğaroghlu/Buğaroğlu, Mutioğlu, Kotioğlu, Deliağaoğlu, Efendioğlu, Eğrioğlu, Kaykatsişvili/Kakatsoğlu, Tçinkorozoğlu/Çinkorozoğlu, Kosoğlu/Koroğlu. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[175] Oktay Özel'in dedesi Katamize Recep Ağa'nın eşi Fatma'nın babası Hacı Ali (& Cevahir). Oğlu Şaban, -> Ali Kamacı (1317-1989) ve Sabri Kamacı (1329-1990; eşi: Fatma Kamacı: 1327-1994).

[176] Recep Ağa'nın kardeşi, Bilge ve Ali Rıza Özel'in büyük dedeleri.

[177] Enis Ayar'ın dedesi Meshize Mehmet'in amcası olmalı. Sonradan Fatsa'nın Kabakdağı köyüne taşınmış olmalı. Bkz. Aşağıdaki dipnottaki açıklamalar.

[178] E-Devlet: Hasan ve Yıldız'ın oğlu Hüseyin (1.7.1871). Katamize Yıldız Paşa Hanım'ın oğlu Paşaoğlu Hüseyin Efendi. Erkek çocuğu olmayan Hüseyin Efendi'nin kızlarının ikisi Kikava ailesinden Osman Ağa'nın oğullarıyla evlendi (soyadları: YARAŞ). 1476 No'lu Ordu Şeriye Sicili'nde s. 181-182'deki kayıt: "Bucak mahallesinde Paşazâde Hüseyin Efendi b. Hasan Ağa". Bu kayıtlar Paşaoğlu Hüseyin Efendi'nin babasının "Süleyman Paşa/Efendi" isimli biri olduğuna dair ailenin bir kolunun ileri sürdüğü ve benim *Kiske Kuşu'nun Peşinde* (s. 39-43) adlı kitabımda tartışarak ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirttiğim bu bilginin doğru olmadığını yeterince açık bir şekilde gösteriyor. Ayrıca, 1884 tarihli bu defterde Çavuşlar köyünde kayıtlı "Paşaoğlu Hasan b. Reşid Ağa"nın, bu Paşaoğlu Hüseyin Efendi'nin babası olma ihtimali söz konusu. Aile içinden anlatılanlara bakılırsa Hüseyin Efendi'nin babası Çürüksu'dayken savaş esnasında ölmüştü. Buna rağmen acaba 9 yaşında olan Hüseyin Efendi'ye (ve annesi Yıldız Hanım'a) Öceli'nin bu mevkiinde yer verilirken, hayatta olmayan babası Hasan'a da hayattaymış gibi ayrıca Çavuşlar'dan yer verilmiş olabilir mi?

[179] Soyadları: ÖZBAY. Rivayete göre, bu kişinin kendisi veya oğlu buradaki arazisini Katamize Mehmet Çavuş'un oğlu Mahmut Ağa'ya satarak Fatsa'ya gitmiş. (Kaynak: Zeki Özel).

[180] Sözlü hafızada bu isimli bir Katamize hanesi bulunmuyor. Bir başka kaynağa göre (https://www.youtube.com/watch?v=-JLiQsvVzdg&list=PLcSEtwXD_5ywecBnccWrpZ-pj98YyMGod), bugünkü Kobuleti ilçesinin Cahati köyünde yaşamaya devam eden Katamadze aileleri "Yatağanoğlu" lakabıyla da biliniyorlarmış. Eğer böyle ise, Burhanettin'in

3. ***"Arif Ağa takımı mevkiinde"*****:**[181] *"Baş tarafdan Receb Ağa takımı sınıru ve yan tarafdan hendek yanındaki tarik ve bir tarafdan Dudunavazâde (Zuzunava/Zuzunavezâde) Süleyman Ağa ile Şavanaze (Javanaze) Süleyman Ağa takımı sınırı ve alt tarafdan dere ile mahdud."* Dönüm: 360; 16 hane, 59 nüfus.

Zuzunava (Zuzunave) Arif Ağa[182] ve biraderi İzzet ebnân-ı İslam
(Meshize) Rızvan Ağa yetimleri[183]
Şahinbaşoğlu Ahmed Ağa ve biraderi Süleyman ebnân-ı Şirin
Kogidize (Gogidize) Hüseyin Çavuş b. Abdullahoğlu İsmail b. Hüseyin
Güğüloğlu[184] (= Güğünave/Gugunava) Emin b. Mehmed Ağa[185]
Katamize Ali Onbaşı b. Mehmed Ağa[186]
Güğüloğlu İbrahim b. Mehmed Ağa
Hasanoğlu Dursun b. Serdar[187]

Geriş mahallesinde yerleşen "Yatağanoğlu" ailesinin belki burada kayıtlı Serdar b. Hüseyin ile ilişkisi olabilir. Ayrıca araştırmak gerekir.

[181] Burhanettin köyünün Saray ve Gönüller mahallelerinin olduğu mevki.

[182] (Ali Paşa Taburu-1886: 1-1-1 Yüzbaşı)

[183] Muhtemelen "Meshize" Rızvan Ağa. Eğer bu doğru ise, eşi Dudu Kadın idi. Dudu, eşi Meshize Rızvan Ağa ile Çürüksu'nun Husuban köyünde yaşıyordu. İki çocukları vardı: Mehmet (1878-Çürüksu) ve Tenzile. Ordu'ya göçten önce Husuban'da Rızvan Ağa'yı birileri vurmuş. Dudu Kadın iki çocuğuyla dul bir kadın olarak Ordu'ya gelmiş (ilk kafileyle değil; sonrakilerle). Ve, muhtemelen kayınbiraderi olan "Meshize Hüseyin"le birlikte. "Kocamın katilini kim vurursa onunla evlenirim!" demiş. 1880'de Ordu'ya gelip bir kısmı Kurul/Şecaiye'ye yerleşen Candıroğlu (bu defterde: Canturoğlu) ailesinden biri (Candıroğlu Ahmet Güvenç'in babası) bu işi üstlenmiş ve kendisi de her nasılsa Ordu'ya göçmüş olan katili öldürmüş. Dudu Kadın bunun üzerine onunla evlenmiş. Ve söz konusu Candıroğlu, bir oğluya (Candıroğlu Ahmet) iç güveyisi olarak Dudu Kadın'ın yaşadığı eve gelmiş. Dudu'nun çocuklarının "Rızvan Ağa'nın Yetimleri" (Tenzile ile Mehmet) olarak bu defterde sonradan "Burhaneddin" ismini alacak olan Öceli'nin bu mahallesinde ayrı bir hane olarak kaydedilmiş olmalarının nedeni, muhtemelen Dudu Kadın'ın kayınbiraderi Meshize Hüseyin'in de buraya yerleşmiş olmasıdır. Burhanettin'de "Meshize" ailesinden sadece Dudu Kadın ve çocukları kaldığına göre, kayınbiraderi Hüseyin sonradan Fatsa'nın Kabakdağ köyüne göçmüş olmalı (orada Meshizeler var). Dudu e-Devlet'te müstakil kaydedilmediğine göre, 1905'ten önceki bir tarihte vefat etmiş olmalı. Dudu Kadın'ın çocuklarından Tenzile sonradan Vona'ya gelin gitmiş. Mehmet ise Boztepe'deki Gürcü muhacirlerden Hasan-Ayşe çiftinin kızı (Zekiye, 1882-Ordu/Yorgancı Hamdi'nin halası) ile evlenmiş. Mehmet 1915'te Sarıkamış savaşında ölmüş. Bu evlilikten iki oğlu bir kızı olmuş: Dursun (& Ceceloğlu/Cincaroğlu Cevdet Yamaner'in halası Fatma), Hüsnü (Ordu-1915, & Bayadı/Kurul'dan Ramiz-Refaket Çol çiftinin kızı Meryem -> Erol, Ergün ve Enis AYAR) ve Huriye (& Yatağanoğlu Osman). (Kaynak: Enis Ayar).

[184] Soyadları: GÖNÜL.

[185] (Ali Paşa Taburu-1886: Güğüloğlu Emin Ağa: 1-4-2 M.Evvel).

[186] Diğer Katamize kuzenleriyle birlikte gelip Burhanettin'e yerleştiğini bildiğimiz Katamize Dursun Çavuş (Çürüksu 1824-1910) olabilir mi? Asıl adı belki de Dursun Ali idi! Çünkü "Ali Onbaşı" adlı birini aileden hiç kimse tanımıyor, bilmiyor, duymamış! Eğer bu kişi Dursun Çavuş ise: Ali Paşa Taburu-1886: Katamaze (Katamize) Dursun Ağa: 1-1-5 Ml.Evvel). Ya da yukarıda 180 nolu dipnotta Katamize-Yatağanoğlu ilişkisine dair dile getirdiğim ihtimal bu kişi için de söz konusu olabilir.

Gügüloğlu Hüseyin b. Mehmed Ağa
Hasanoğlu Hurşid b. Serdar
Gelaze Mehmed Ağa b. Hüseyin
Gelaze Hüseyin Ağa b. Hüseyin
Sivaze Resul Çavuş b. Ahmed[188]

4. ***"Öcelü karşusunda, Yaraşlu ve Karadere nam mevkide"***:[189] *"Baş tarafdan orta yol ve berü tarafdan Gügüloğlu ve Çamaşlıoğlu tarlaları sıra dereye müntehi, alt tarafdan dere, öte tarafdan Üsgüloğlu* (Üçgül/Uşguloğlu) *maa Pehlivan* (Pehyan*) tarla(ları) sınırında tahsis edildiği hudud-ı mücedded ile mahdud."* Dönüm: 840.

Zuzunava Süleyman Ağa b. Serdar[190]
Babunoğlu (= Babinoğlu) Mehmed Ağa b. Şirin
Artumalaze (Artmalaze[191]) Ahmed b. Yusuf
Gügüloğlu Ahmed b. Ahmed[192]
Hulusi Onbaşı'nın yetimleri
Kokonava (= Gugunava/Gogoloğlu[193]) Şakir b. Seydi Ağa
Babunoğlu Mehmed Ağa'nın hizmetkârı Bahri b. Abdullah

---

[187] (Ali Paşa Taburu-1886: Hasanoğlu Dursun Ağa: 1-4-3 M.Sani). Avukat/Noter Ahmet Celal Eroğlu'nun büyük dedesi olabilir mi? Eğer öyleyse soyadları: EROĞLU. Çürüksu'dan gelen Eroğlu ailesi aslen "Eliyaze/Elioğlu" sülalesinden olup, aile esasen Fatsa'da Kabakdağ köyüne yerleşmiş. E-devlet bilgilerine bakılırsa Dursun'un oğlu Ahmet Çürüksu'da, torunu Hasan ise Fatsa'nın Kabakdağ köyünde doğmuş. Belli ki Hasan bir vakit Ordu'ya taşınmış ve orada yerleşmiş. Ordu'da yerleşen Elioğlu ailesinin iki kolundan söz ediliyor. Muhtemelen bunlardan biri burada adı geçen Dursun, diğeri de aşağıdaki Hurşit olmalı; her ikisinin de aile lakabı "Hasanoğlu". Dursun'dan geldiğini varsaydığımız kolunun çocukları e-Devlet bilgilerine göre şöyle: Dursun (& Hatice). Onların çocukları: Ahmet Er (Ordu-1877-1961, & Emine, Ordu 1881-1935: ebeveyn: Cevahir, Çürüksu 1859-Ordu 1931) -> Hasan Eroğlu (Kabakdağ/Fatsa 1901-1987; & Emine, 1908-1980), -> Ahmet Celal Eroğlu (Ordu 1920-1987, & İnci Yaraş, Ordu-1930) -> Değer ve Derya Eroğlu, Deniz Eroğlu Akalın (Ordu 1961).

[188] (Ali Paşa Taburu-1886: Sivaze Resul Ağa: 2-4-6 Ml. Sani). Soyadları: ŞENYURT. Sivaze Resul Çavuş'un kardeşi (veya halası) Cevahir Hanım Katamize Recep Ağa'nın annesiydi. Oğlu Cemal Çavuş ise Recep Ağa'nın torunu Recep Özel'in eşi Şükufe Özel'in büyükbabasıydı. Bkz. Oktay Özel, *Kiske Kuşunun Peşinde.* Gürcistan'da Kobuleti ilçesinin köylerinde bu aile ismi aynı zamanda "Karsivadze/Karsivaze" olarak da biliniyor. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[189] "Karşıki Burhanettin" olarak da bilinen Geriş mahallesi.

[190] (Ali Paşa Taburu-1886: 1-1 Sol Kolağası). Zuzunave Süleyman Ağa'nın babasının isminin Serdar olduğunu başka kaynaklardan de teyid edebiliyoruz. Bkz. Özel, *Kiske Kuşunun Peşinde*, s. 100, dipnot 5. 1476 No'lu Ordu Şeriye Sicili, s. 181-182'de "Burhaneddin'den Zuzunave Süleyman Ağa ibn Serdar Ağa". Burhanettin mezarlığı: "Emekli Yüzbaşı Zuzunava Süleyman Ağa, 1844-1930").

[191] Soyadları: AKA. Gürcistan'da Kobuleti köylerinde bilinen diğer adları: Kadıoğlu, Armenoğlu/Armeloğlu. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[192] (Gügünoğlu Ahmed Ağa: Ali Paşa Taburu-1886: 1-1-1 M.Evvel). Burhanettin mezarlığında: "Batum-Çürüksulu Gügüloğlu Ahmet Ağa – Hasanoğlu Deli Ahmet- 1851-1911" (eşi: Hasan kızı Fatma Melek Hanım: 18541910; oğlu Şaban: 1885-1911). Soyadları: GÖNÜL.

[193] Soyadları: GÖNÜL.

Gügüloğlu İsmail b. Genç Osman
Zuzunave Arif Ağa ve biraderi İzzet ebnân-ı İslam
Rızvan Ağa'nın[194] yetimleri
Şahinbaşoğlu Ahmed ve Süleyman ebnân-ı Şirin
Kogidize (Gogidize) Hüseyin b. Abdullah oğlu İsmail b. Hüseyin
Gügüloğlu Emin b. Mehmed
Katamize Ali Onbaşı b. Mehmed Ağa
Gügüloğlu İbrahim b. Mehmed
Hasanoğlu Dursun Ağa b. Serdar
Gügüloğlu Hüseyin b. Mehmed
Hasanoğlu Hurşid b. Serdar
Gelaze[195] Mehmed Ağa b. Hüseyin
Gelaze Hüseyin Ağa b. Hüseyin
Sivaze Resul Çavuş b. Ahmed

Boztepe:[196]

1. *"Baş tarafdan Boztepe mahallesinin sırtı ve Ordu tarafından mezkur sırt sıra Sofuoğlu hafız Mustafa koruğu Boztepe ortasında Yano/Pano? Yazıcı'nın tarlası dibindeki hendek ve Havruna? Pınarı, Karataş ve mezkur taşdan ocak ve ocakdan yine Hafız Mustafa koruğu hudundaki kebir taş ile mahdud."* Dönüm: 200; 27 hane, 152 nüfus.

Hanikaze (Hinigaze) Yusuf Ağa[197] ve biraderi Şerif Ağa[198] bin Ahmed Ağa
Genç Alioğlu Hasan b. Genç Ali[199]

[194] (Ali Paşa Taburu-1886: Gogidize Rızvan Ağa?: 1-2-4 M.Evvel). Meshize Rızvan Ağa soyundan gelenlerin soyadı: AYAR.

[195] Soyadları: AKÇAN. Burhanettin'de Katamize Kâmil Özel'in gelini Lütfiye (Sıtkı Özel) ile Perşembe'de Cavit Ergen'in eşi Taliye ve Gacalı'da Hüseyin Alkan'ın annesi Feride Hanım (& Ahmet Alkan) bu Gelaze ailesine mensup.

[196] Boztepe'nin anılan mevkilerinde Kurulan köye 1886 yılında Orhaniye adı verildi. Boztepe ismiyle anılan diğer taraftakı mevkiler de muhacirlerle iskan edildi. Boztepe'nin Ordu'ya bakan üst kısımları Rumların ve Ermenilerin yazlağıydı.

[197] "Hacı Yusuf Ağa." Yusuf Ağa'nın ismini bilmediğimiz ilk eşinden çocukları: Mehmet (Varol, & Feride Bacınoğlu: -> Yusuf & Lütfiye Özel -Mehmet Varol'un ebevenleri, ve Celal Varol & Meliha/Melek Mağden, -Ali Fuat Varol'un ebeveynleri, Düriye), Ahmet (-> Rıza Varol & Vasiye Canik), İbrahim, 2 erkek çocuk -savaşta ölmüşler, kız çocuklar. Yusuf Ağa'nın ikinci eşi Elmas Fatsa'daki Tahmazoğlu ailesinin kızıymış. Ondan da Ayşe (-> Gülhanım & Ahmet Kulacoğlu). (Kaynak: Ali Fuat Varol).

[198] (Ali Paşa Taburu-1886: Şerif Ağa'nın oğlu Hasan Ağa?: 2-4-7: Ml. Evvel; Şerif Ağa'nın oğlu Ali Ağa?: 2-4-7: Ml. Sani). Soyadları: VAROL. Torunları halen Ordu'da yaşıyorlar ve Boztepe'deki arazilerini muhafaza ediyorlar.

[199] Bu ailenin de aslen Hinigaze olduğuna dair bir rivayet var (kaynak: Ahmet Ziya Sağesen). Sedat Özel'in annesi Cemile Genç'in (Özel &Abdülkadir Özel) büyük dedesi. E-Devlet: Hasan (& Peruze) -> Ahmet (Çürüksu-1870-1915; & Hacere, 1874-1947: ebeveynleri: Gela-

Hüseyin b. Genç Ali[200]

Tatunoğlu (Davtunoğlu?) Osman b. Yusuf

Cincaroğlu[201] Ali b. Ahmed ve Hasan b. Ahmed[202]

Cincaroğlu Ali b. Mehmed

İslamoğlu Hasan b. Süleyman

Çerkes Yusuf b. Abdullah

Hoca Mehmed Efendi b. Ahmed

Katamize Hüseyin b. Emin[203]

Kadavanize (Gedavanize) Yusuf b. Helim[204]

Kolomanize İsmail b. Ali

Dakize (Takize/Dagize) Yusuf b. Hüseyin[205]

Dolize Ahmed b. Ali

Konzelize Hüseyin Çavuş b. Ahmed ve Süleyman b. Ahmed[206]

Konzelize Mehmed b. Osman[207]

Kucuneli Yusuf b. Hüseyin[208]

Konzelize Ahmed b. Ali

Yahyaoğlu Ali Çavuş b. Hasan

---

ze Dursun (Akçan) ve Elmas), -> Hüseyin Genç (1902-1983; & Gülhanım, 1907-1985), -> Cemile Genç (& Abdülkadir Özel: ebeveynleri: Rıza-Zağfer/Muzaffer Özel).

[200] Katamize Recep Ağa'nın torunu Mehmet Özel'in eşi Meryem Sağesen'in anne tarafından büyük dedesi. Yukarıdaki Genç Alioğlu Hasan'ın kardeşi.

[201] (Ali Paşa Taburu-1886: Cincaroğlu Hasan Ağa: 2-4-2: Ml. Evvel). Bir rivayete göre soyadları: SÖNMEZ. Bir başka rivayete göre, Boztepe'nin Yaraşlı ve Burhanettin/Geriş mahallesine uzanan kısımlarında yerleşen Yatağanoğulları (Yatanoğlu) ailesiyle soyadı Çakmak olan aileler aslen Cincaroğlu'ydu.
https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/: 11/04/2017 3:44 pm | Cevapla . Bir başka rivayete göre, Sayacabaşı'nda soyadı "Çanakçı" olan aile de aslen Cincaroğullarındandı.

[203] 1835 Nüfus Defterinde Çürüksu'nun Zeniti köyünde Şirin ve Emin (7 yaşında) b. Hüseyin var. Burada kayıtlı "Hüseyin b. Emin", oradaki Emin'in oğlu olabilir mi? Boztepe'de soyadları ÖZEL olan bir aile var mezartaşı bilgilerinden anlaşıldığı kadarıyla. Ya da yukarıda 180 ve 186 nolu dipnotlara bakınız.

[204] Boztepe'de bu aileden bir hane vardı: Gadavanize Hasan. Çocukları: Yusuf ve Dursun. Soyadları: GÜRSES. Dursun'un çocukları İstanbul'a taşındılar. (Kaynak: Ahmet Ziya Sağesen).

[205] Dakize "Deli" Yusuf? Gölavı'daki Dakize Hüseyin'in oğlu? Eğer o ise, Deli Yusuf (Özbay) iki kez evlenmişti. İlk eşinin ismini bilmiyoruz, ikinci eşi ise "Zinnet Bibi" olarak bilinen Azime'ydi. Lütfiye Kutlutaş (Özel), Yusuf-Zinnet Bibi ailesinin Akkise'de yaşadıklarını söylüyor. Nitekim, onların çocukları Süleyman, Ali Rıza ve Ahmet de Akkise'deydiler. Süleyman Özbay, Ahmet Kutlutaş'ın Ali amcasının kızı Şahinde ile evlenmiş (çocukları: Cemal, Cemil ve Sertaç Özbay. Zinnet Bibi yaşlılığında kör olmuş, kendisini köyde Lütfiye gezdiriyormuş.

[206] Sağesen/Sağsen'ler. Hüseyin Çavuş –> Dursun Çavuş (& Bacınoğlu Hüseyin Efendi'nin kızı Meryem) –> Ahmet Ziya, Fahrettin ve Hüseyin Avni Sağesen kardeşler. Açık Radyo'da İtabella müzik programını yapan Cansın Sağesen'in büyük dedesi.

[207] (Ali Paşa Taburu-1886: Kanzelize Mehmet Ağa: 1-3-3 M.Sani).

[208] Boztepe'de Gucuneli ailesi vardı. Soyadları: YILMAZ. (Kaynak: Ahmet Ziya Sağesen).

Kara Yahyaoğlu Süleyman b. Osman ve Yusuf b. Osman ve Ahmed b. Osman ve Bakioğlu Hüseyin b. Osman[209]

Cincaroğlu Dursun b. Gümüş[210]

2. *"Baş tarafdan Sirtaki Yaylaoğlu havlusu sınırı ve yan tarafdan Hacı Gorgozoğlu sınırındaki hendek ve alt tarafdan Yano/Pano? Yazıcı'nın dere üzerinde bulunan tarlaları başı sıra Markos sınırındaki tepeye müntehi."* Dönüm: 100.

"Bu dahi" (aynı isimler)

3. *"Yanı/Pano? Yazıcı'nın sınırındaki fındıklık dibindeki sırt-ı kebir ve bir tarafdan Keçi Köyü sınırındaki sırt sıra dere ve alt tarafdan dere ve öte tarafdan Hamzaoğullarının tarlaları hududu sıra Müftü Ormanı'na müntehi."* Dönüm: 350.

"Bu dahi" (aynı isimler)

4. ***"Müfti ormanında"*** (*"Tarafları baş tarafdan Taşpınar, yan tarafdan civarında Manuk maa Kaluhi? Pehleri (tümsekleri), alt tarafdan Müftü merhumun müstecir hane tarlaları başı sıra dere güneyine müntehi ve mahall-i mezkurdan kıble? Gürgeni ve ondan muhacir-i merkûmînin iskan eyledikleri haneleri mahallesine müntehi."*) Dönüm: 350.

"Bu dahi" (aynı isimler)

Bu mevkiler için mülâhazât: *"İşbu arazilere müsâvien ve müştereken mutasarrıf olmak ve âhiren her birerlerinin hissesi tefrik olunacağına binaen tekrar senedleri itâ kılınmak üzere verilmişdir."*

Alenbey:

1. ***"Çakmaklı Tepesi'nde Gökçesu mevkiinde"***:[211] *"Tarafları bir tarafdan Ulya Tepesi* (Tepe-yi Bâlâ), *bir tarafdan Kırca Alioğlu tarlası ve tarik ve Gökçesu'yun yanında sırt sıra hudud-ı evvel mezkûr Ulya Tepesi'ne müntehi ile mahdud."* Dönüm: 25; 4 hane, 20 nüfus.

Bacınzâde Hurşid Ağa b. Osman Ağa[212]

---

[209] Bunlar Megrel asıllı Kikavalar olabilir mi? Eğer öyle ise soyadları: YARAŞ.

[210] Boztepe'den "Ceceloğlu" olarak bilinen Yamaner ailesinin büyük dedeleri "Gümüş'ün Recep" diye biliniyormuş. Bu durumda, elimizdeki defterlerde "Ceceloğlu" lakaplı hiç bir aile olmadığı da göz önüne alınırsa, bu aile aslen Cincaroğlu olabilir. Eğer öyleyse soyadları: YAMANER.

[211] Süleyman Şahinbaş'ların, Babunoğullarının ve Paşaoğullarının (İşcan) olduğu mevki. Bayadı/Kurul-Alenbey sınırında. Bugün de Alenbey'e bağlı.

[212] (Ali Paşa Taburu-1886: Bacınzâde Hurşid Ağa: 1-4 Binbaşı). Çürüksu'nun Sameba köyünden Bacınoğlu Osman Ağa b. Abdullah'ın (bkz. 1835 Nüfus Defteri) oğlu meşhur Hurşid Ağa; Bacınoğlu/Bacınzâde Ahmed Efendi'nin babası. Çocukları: Emine Rahime (Ordu-1881, & Kikava Osman Ağa: Çocukları Mehmed Arif ve Murat Yaraş -Ordu 1902), Ahmet (Bacınoğlu/Bacınzâde Ahmed Efendi, Çürüksu 1872 - İstanbul 1915: Çocukları Selahattin ve Ahmet Emin Bacınoğlu). Ahmet Efendi'nin şimdilerde müze yapılmak üzere boşaltılan Saray Mahallesindeki Hükümet/valilik binasının olduğu yerde gösterişli ve geniş avlulu bir konağı vardı. Yan tarafında Çürüksulu Ali Paşa'nın, hemen arkasında da Kikava Osman Ağa'nın konağı vardı. İlk ikisi 1938 depreminden sonra yıkıldı ve yerlerine hükümet binası yapıldı. Kikava konağı ise etrafını üç koldan saran apartmanlar arasında görünmez bir halde bir gün yıkılmayı bekliyor. Bu defterlerde bu sülale adıyla açık isimlerine rastlamadığımız

Çoluoğlu Hüseyin ve biraderi Osman benân-ı Süleyman Ağa[213]

Kulacıoğlu (Kulaçoğlu) Mehmed Ağaoğlu Yusuf Ağa ve Mahmud benân-ı Mehmed Ağa[214]

Hasanbaşoğlu[215] Mehmed b. Şirin Ağa

2. "Abdioğlu yerinde": *"Tarafları Kırca Alioğlu Ali'nin tarlası ve Kırca Alioğlu Ömer'in korusu ve Kırca Alioğlu Ahmed'in tarlası ve bir tarikden Kandaroğlu/Kalenderoğlu? Mehmed Ali'nin korusu ile mahdud."* Dönüm: 15 dönüm.

"Bu dahi"

Saraycık:[216]

1. "Yoroz civarında Mercan Düzü'nde":[217] *"Tarafları…* (boş bırakılmış)" Dönüm: 200; 6 hane, 35 nüfus.

Batum muhacirlerinden Lezgioğlu Bekir Çavuş ve Yusuf[218] ve Mehmed binûn-ı Mehmed[219]

Küçük Eyüboğlu Ahmed b. Osman[220]

Ceşdaroğlu (Çeşderoğlu) Yusuf[221] ve Ahmed ve Emin ebnân-ı Osman

---

Kikava (Yaraş) ailesinden Hüseyin Ağa'nın oğlu Osman Ağa, Bacınoğlu Ahmed Efendi gibi aşar mültezimiydi ve Şahincili-Terzili bölgesinin aşarını da topluyordu 1890'larda. Osman Ağa, aşar yazma sırasında münakaşa ettiği buraların yerli nüfuzlu Çelebioğlu (Çelebo) ailesi mensuplarından biri tarafından vuruldu. Sonrasında büyük olaylar çıktı. Bu olay Ordu'da bir tarafta Bacınoğlu, Çoloğlu ve Kikava ailelerinin diğer tarfta Felekoğlu, Çeleboğlu ve kısmen Şıhoğlu ailelerinin bulunduğu Gürcü-Türk gerilimini tırmandırıp açık çatışmaya dönüştüren kritik olayların başında gelir.

[213] Cemal Çol'un verdiği bilgiye göre de Süleyman Ağa'nın "Hüseyin Ağa" ve Yusuf Ağa dışında Fatma (Binnaz Hanım'ın halası) ve Rahime (Memecan Ağa'nın karısı, Bacınoğlu Hacı'nın hanımının anneannesi: kızı: "Pada") adlı iki kızı ile çocuksuz ölen Osman Efendi adlı bir oğlu daha vardı. Buradaki Osman o olmalı.

[214] Karapınar köyünde kayıtlı Genç Ağa'nın kardeşleri.

[215] Boztepe/Orhaniye köyü mezarlığında "Hasan Başoğlu Osman Subaşı (1879-1947)" isimli şahsın mezartaşından anlaşıldığına göre bu ailenin soyadı SUBAŞI idi.

[216] Saraycık'ın anılan üç mevkii 1886 yılında birleştirilerek "Osmaniye" adıyla müstakil köy haline geldi. Bu mevkilerde yerleştirilen ailelerin soyadlarıyla ilgili bilgileri bu köyün tarihçesini yazmakta olan Osman Kaya'dan aldım. Kendisine müteşekkirim. Daha ayrıntılı bilgi için kendisinin kitabına bakınız.

[217] Yoraz kayasının hemen dibindeki Mercan Düzü, Saraycık ile Emen köyü arasında. Eskiden Osmaniye'ye bağlıymış, son yıllarda Saraycık'a bağlanmış. Osmaniye Gürcülerinden bazıları (İstanbuloğulları ve Ayan'lar) sonradan Emen'e taşınmışlar. (Kaynak: Sedat Acar ve Osman Kaya).

[218] (Ali Paşa Taburu-1886: Lezgioğlu Yusuf Ağa: 2-2-5 M.Evvel).

[219] Lezgioğlu ailesinin bu mensupları burada uzun süre kalmamışlar, Ordu'ya taşınmışlar.

[220] Bu ailenin de çoğu bir süre sonra ayrılmışlar. Sadece biri AYDIN ailesine damat olarak kalmış.

[221] (Ali Paşa Taburu-1886: Ceşteroğlu Yusuf Ağa: 1-4-7 M.Sani). "Ceşderoğlu Çolak Yusuf". Çeşder tabiri güçlü ve çalışkan olanlara Gürcülerin verdiği bir lakapmış. Çeşderoğulları (soyadları: COŞKUN) ile Kara İbrahimoğulları (soyadları: ACAR) ve Cin Alioğulları (soyadları: ÇINAR) üç kardeşmiş. Aslen Abaşidze. Aşağı Acara'nın (Keda) Tsemna köyünden. Selahattin Acar'ın ailesiyle bunların bir alakası yok (Zengin bir aile olan o Acar'lar ve Cıngıroğlu

Babuçoğlu (Bahuçoğlu) Mahmud Ağa b. Hasan[222]

Haliloğlu Said Çavuş[223] b. Ahmed

Kara İbrahimoğlu Ahmed b. Hasan[224]

2. ***"İncedere'de"***: *"Tarafları Küçük Agut[225] ve bir taraf Kır Çayırı? ve bir tarafdan Urum Kaya Kıranı[226] ve bir tarafdan Boturoğlu (Boduroğlu) Ahmed Kırığı ile mahdud."* Dönüm: 3000; 30 hane).

Acaralı Dursunoğlu Ahmed ve Kibar ve Hasan[227] binûn-ı Ali

Hızıroğlu Sabit b. Şirin

Dursunoğlu Gül Ahmed ve Hüseyin ve Yakub binûn-ı Mercan[228]

Topaloğlu? Süleyman b. Ahmed

Hacıoğlu Hacı Mehmed Ağa b. Ali[229]

Bölükbaş Hasan Ağa[230]

Kara Mollaoğlu İsmail

Tavşanoğlu Osman b. Osman ve Osman Ağaoğlu Osman

Memi Ağa'nın oğlu İsmail b. Mehmed

Mehmedoğlu Ahmed b. Mehmed

---

ailesinin bazı üyeleri 93 Harbi'nden önce, muhtemelen Kırım Harbi'nden sonra gelmişler. Önce Saraycık/Osmaniye taraflarına gitmişler, sonra oraları beğenmeyip şehre yakın başka yerler almışlar. Bu arada savaş esnasında kendisine zor zamanda yardım edip evlerinde baktıkları Şıhoğlu Kahraman Ağa, Alenbey ve Yıldızlı'ya uzanan mıntıkadaki arazilerinden bir kısmını onlara hibe etmiş. Kaynak: Cemal Çol). İlk gelenlerin çoğu gemiyle gelmiş. Osmaniye'ye tek gelenlerin çoğu geri dönmüş. (Kaynak: Sedat Acar; Osmaniye eski muhtarı).

[222] Eğer Ömer Ağa (SÖZEN) ailesi, Katırcıoğlu Mustafa Ağa'nın söylediği gibi "Babuçoğlu/Bahuçoğlu" ailesinden ise, bu Mahmud onun kardeşi olabilir mi? Çünkü Ömer Ağa'nın babasının ismi de Hasan e-Devlet kayıtlarına göre.

[223] Cabarize (Japaridze) sülalesinden; soyadları: KAYA. Zafer-Bahtiyar-Osman Kaya'nın büyük dedeleri. Sait Çavuş'un kızı Hatice, Sedat Acar'ın babaannesiydi.

[224] Abaşidze sülalesinden; soyadları: ACAR (bazıları: AKGÜN ve AKSOY). Osmaniye'nin eski muhtarı Sedat Acar'ın dedesi. Bu Karaibrahimoğlu Ahmet önce Saraycık'a yerleşmiş, ama Karadere'de, amcazâdelerinin yanısıra onun da arazileri varmış. Sedat Acar anlatıyor (Ağustos 2025): Osmaniye'ye ilk gelenler önce Akyazı'ya geçici iskan edilmişler. Sıtma yüzünden kendilerine daha uygun yer aramışlar. Osmaniye'de dumanı görünce (su-odun-orman demek), orada karar kılmışlar. Dönemin Ordu kaymakamı, uygun görmüş. Akyazı'daki arazileri de isterlerse tutabileceklerini söylemiş, ama çoğu kabul etmemişler. Mercan Düzü, İncedere, Olukbaşı ve Karadere mevkilerine yerleşmişler. Karadere'nin üst tarafı Kireççik, Rum yerleşimi. Araziyi kendi aralarında paylaşmışlar; çoğunu ormandan açmışlar. Mercan Düzü hariç, Osmaniye köyünün 1980'lerdeki toplam büyüklüğü 19 bin dönümdü; bunun 11 bin dönümü fındık bahçesi, gerisi ormandı. Burada ismi geçen Kara İbrahimoğlu Ahmed, Çürüksulu Ali Paşa'nın 1886 tarihli iskan defterinde ismini andığı kişi olmalı.

[225] "Ağut Tepesi", Evelek Düzü'nün ilerisi.

[226] Mustafalı köyü sınırında "Kurt Kayası". Adam Kaya'nın karşısı.

[227] (Ali Paşa Taburu-1886: Dursunoğlu Hasan Ağa?: 2-3-1 Yüzbaşı). Soyadları: EROĞLU.

[228] Soyadları: ACAR ve ÖZDOĞAN.

[229] Soyadları: DURSUN.

[230] Soyadları: BÖLÜKBAŞ.

Osmanoğlu Mehmed b. Osman
İsmail Ağaoğlu Selim b. İsmail[231]
İhtiyaroğlu Süleyman b. Osman[232]
Mahunsetili Mehmedoğlu Hüseyin
Alioğlu Hasan b. Ali
Hasanoğlu Ali b. Hasan,
Ali Ağaoğlu Ahmed Efendi b. Ali[233]
Eyüb b. Ahmed
Esad Efendi b. Süleyman Efendi
Ahmed b. Süleyman Efendi
Baguroğlu/Bagoroğlu? İlyas b. Mehmed
Hocaoğlu Dursun Ali b. Ahmed[234]
Baguroğlu/Bagoroğlu? Osman b. Mehmed
Hahuşoğlu (Bağuç/Bavuçoğlu) Yusuf ve Hüseyin ve Ahmed Çavuş[235] ve Hasan binûn-ı Küçük Ağa
Ellidirhemoğlu Kadir Ağa b. Hacı Hüseyin[236]
Kahramanoğlu Arslan b. Kahraman
Ellidirhemoğlu Hasan ve Ali ve Hurşid
Raguboğlu Ahmed
Ellidirhemoğlu Mehmed b. Eyüb

3. *"Karadere'de"*: "Tarafları Karatepe[237] ve bir tarafdan Evelek Düzü'ndeki[238] Tam/Damyeri ve bir tarafdan Adam Kaya[239] ve Aşlin? Deresi ile mahdud." Dönüm: 1500; 31 hane.

Acaralı Molla İsmailoğlu Emin b. Ahmed[240]
Molla İsmailoğlu Yusuf b. Süleyman

---

231 Soyadları: YILDIZ.
232 Soyadları: ÇAKMAK.
233 Soyadları: ŞAHİN.
234 Soyadları: OKUMUŞ.
235 (Ali Paşa Taburu-1886: Bahuçoğlu Ahmed Ağa: 1-4-4 Yüzbaşı; Küçük Ağa'nın Oğlu Ahmed Ağa: 4-1-3 Ml.Sâni). Soyadları: YEŞİLTEPE.
236 (Ali Paşa Taburu-1886: Kadir Ağa'nın oğlu Hüseyin Ağa?: 1-4-4 M.Sani). Boztepe'den Cevdet Yamaner'in anne tarafının büyük dedesi 1920'lerde Aşağı Kirazdere'ye (Kestanealan adıyla bilinen Yukarı Kirazdere ile karıştırlmamalı), Ermenilerden kalan arazilere yerleşmişler. Yine o bölgeye ve Koşaca'ya yerleşen bir "Gaguloğlu" Kadir Ağa (İyigün) varmış (öğlu: Gaguloğlu Süleyman İyigün). Bu Kadir Ağa olabilir mi?
237 Karadere'nin Batı tarafında, hemen üstündeki tepe; aynı adla anılıyor.
238 "Evelek", bir çeşit mantar; çok büyük, şemsiye gibi. Hâlâ aynı isimle anılıyor. Rumların kullandığı Kireçcik'in üst yanı, tepe.
239 Yoroz'un hemen Batısındaki kaya; İncedere'nin üstü. Halen aynı isimle anılıyor. Definecilerin çok rağbet ettikleri bir mevkii; delik deşik etmişler. (Kaynak: Sedat Acar; kendisi de eski definecilerden).
240 Soyadları: AYAR.

Dursun Bayrakdaroğlu Mahmud b. Dursun[241]
Molla İsmailoğlu Yakub b. Süleyman
Hadice (Hatice) ve Aişe (Ayşe) binti Kemal
Cerrahoğlu Hasan b. Aziz[242]
Kahvecioğlu Molla Yunus b. Mehmed[243]
Haliloğlu Hasan b. Süleyman[244]
Kurumhebiloğlu Mercan b. Dursun[245]
Osman b. Dursun[246]
Süleymanoğlu Murad b. Süleyman[247]
Kurumhebiloğlu Yusuf b. Abdullah
Alioğlu Mehmed b. Yusuf[248]
Alioğlu Hüseyin b. Yusuf
Deli Osmanoğlu Üzeyir b. Kahraman[249]
Bekiroğlu Kibar b. Şerif[250]
Canibzeoğlu (Janibzeoğlu) Ahmed b. Hüseyin[251]
Küçük Ağa'nın oğlu Şerif b. Ali[252]
Seydioğlu Ali b. Mahir[253]
Seydioğlu Esad ve Kadir ebnân-ı Mahir
Kara İbrahimoğlu Hüseyin ve Ali[254] b. Emin

[241] Soyadları: EROL ve ALBAYRAK.
[242] (Ali Paşa Taburu-1886: Cerrahoğlu Hasan Ağa: 1-4-7 Yüzbaşı; Aziz Ağa'nın oğlu Hasan Ağa?: 2-2-6 M.Sani). Soyadları: ERDEM/ERDEN. Aileden kalanlar da 1980'lerde satıp gittiler. Ünye'deki Cerrahoğullarının aslen Kikidze ailesinden olduğuna dair bir rivayet için bkz. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/
[243] Soyadları: YAVUZ. Köyde sadece bir aile kalmış. Gürcistan'da Kobuleti köylerinde bu isimle de bilinen ailelerin diğer adı: Abuselidze ve Tçurkveidze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV
[244] Soyadları: KURNAZ.
[245] Soyadları: IŞIK.
[246] (Ali Paşa Taburu-1886: Dursun Ağa'nın oğlu Osman Ağa?: 2-2-2 M.Evvel).
[247] Soyadları: SOYLU.
[248] Soyadları: YEŞİLYURT.
[249] Soyadları: AYAN.
[250] Soyadları: AYDIN. Gürcistan'da Kobuleti ilçesinin köylerinde "Bekiroğlu" ismini de kullanan bir ailenin geleneksel adı: Khaladze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV
[251] "Cabnize" olarak da biliniyorlar. Soyadları: CAN (bazıları AKSU). Karadere'nin üst mevkilerindeydiler. Yukarı Kirazdere'de de yerleri vardı. Sonraları çoğu nüfuslarını Osmaniye'ye aldırmış. (Kaynak: Sedat Acar).
[252] Torunları Kireçcik'te. Soyadları: ÖZDEMİR (Şevket Özdemir'in dedesi).
[253] (Ali Paşa Taburu-1886: Seydioğlu Ali Ağa: 1-4-2 M.Sani). Seydiğullarının soyadı: YILMAZ.
[254] Aslen Abaşidze. Ailenin bu kolu bu kişiden hareketle "Cin Alioğlu" adıyla anılmaya başlamış. Soyadları: ÇINAR ve CİNAR. Torunları Olukbaşı ve Karadere'de. Onlardan Emin

İsmail b. Osman

Mercan b. Hasan

Hasan b. Dursun

Kara İbrahimoğlu Ahmed b. Hasan ve Dursun ve Ahmed ve Süleyman binûn-ı Hasan

(Kara İbrahimoğlu?) İbrahim Efendi[255] ve Ahmed ve Osman ve Davud binûn-ı Hüseyin

Seydioğlu Mehmed b. Seydi

Ahmed ve Tayyar ebnân-ı Şerif

Hasanoğlu Dursun b. Hasan[256]

Sağırlu:

1. *"Kal'acık (Kalecik) ve nâm-ı diğer …(boş bırakılmış)"*: *"Tarafları Mehmed Hoca'nın mezru tarlası pişgâhından Yusuf Efendi'nin hanesindeki sırt ile ve karşu tarafından dahi mezkûr sırt sıra Ahmed Ağa'nın tarlası başından Göğömer (Gökömer) yoluna müntehi ve orta tarafdan mezkur Göğömer yolu ile mahdud."* Dönüm: 2000; 8 hane.

Osman Ağaoğlu Mahir Ağa[257] ve Yusuf Efendi binûn-ı Osman Ağa

Ali b. Mehmed Ağa

Mehmed Bey b. Süleyman

Tobcuoğlu (Topçuoğlu) Yusuf b. Abdullah

Çavdaroğlu Hüseyin b. Ahmed

Selimoğlu[258] Hüseyin b. Hasan

Kobraze? Ali b. Abdullah

Molla Ahmed b. Mehmed

Cem'an Yekûn: Nefs-i Ordu, cây-i kaimmakamlık.

13.303 dönüm

- 200 tenzili lâzım gelen

13.103 dönüm

Dönüm, Yekûn:	***kıt'a (mevki)***	
Nefs-i Ordu'dan:	*13.103*	*33*[259] (300 civarı hane)

Cinar'ın (şimdiki muhtar-2025) e-devlet kaydında dedesi "Ahmet Emin" (ebeveyn: Murat & Fatma) 1.7. 1862-Acara doğumlu (öl. 1945). Oğlu: Murat, -> Emin Cinar.

[255] Yukarıdaki Kara İbrahimoğlu Hüseyin'in oğulları olmalı. Ali Paşa Taburu-1886: "Kara İbrahimoğlu İbrahim Efendi": 1-1 Tabur Katibi).

[256] Soyadları: PEKACAR.

[257] (Ali Paşa Taburu-1886: Osman Ağa'nın oğlu Mahir Ağa: 1-4-1 Yüzbaşı).

[258] Bugün Gürcistan'ın Kobuleti köylerinde bu isimle de bilinen ailenin adı: Dekanadze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[259] 1886 İskan Defteri'nde: 13171 dönüm; 393 hane, 1575 (bu toplamda hata olabilir) nüfus.

Habsamana nahiyesinden:	*695*	*204*[260] (143 hane)
Ulubey nahiyesi:	*2915*	*13* (44 hane/230 nüfus)[261]
Bolaman maa Çamaş nahiyesi:	*13.100*	*4*[262]
Perşenbe nahiyesi:	*4823*	*48*[263]

34.536 302 (Yalnız üç yüz iki dönümdür)

"Batum ve Çürüksu taraflarından Ordu Kazası'na vürûd idüb iskan edilmiş olduğu (= olan) *muhacirînin nefs-i Ordu Kazası'nda bâlâda muharrer* (yukarıda yazılı) *otuz üç kıt'ada on üç bin yüz üç dönüm ve Habsamana nahiyesinin iki yüz dört kıt'ada altı yüz doksan beş dönüm ve Ulubey nahiyesinde on üç kıt'ada iki bin dokuz yüz on beş dönüm , Bolaman maa Çamaş nahiyesinde dört kıt'ada on üç bin yüz dönüm ve Perşenbe nahiyesinde kırk sekiz kıt'ada dört bin sekiz yüz yirmi üç dönüm ki cem'an otuz dört bin beş yüz otuz altı dönüm araziye iblâğ olmuş nefs-i Ordu'da yalnız Kirazdere maa Kestanealan nam mevkilerde âhiren muhacirîn yedlerine* (ellerine) *geçmiş olduğu arazilerin bazı mertebe münâzaa zuhûr ile* (anlaşmazlık yaşanması sebebiyle) *mahâll-i mezkûr dâhil-i cedvel edilemeyüb muahharan hududları tahdid olarak ve senedleri itâ sırasında başkaca arz olunacağından melfuf* (ekli) *dört kıt'a nahiye defterleriyle işbu mazbata-i âcizânemizin takdimine cür'et kılındı. Ol bâbda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l emrindir. 12 Nisan sene 300* (24 Nisan 1884).

Kâimmakam: Osman[264]

Hâkim: Molla Mîr Ali İbrahim

Müdir-i Mal: Süleyman Nuri

Kâtib-i tahrirat: (silik)

Kâtib-i tapu: Fehim?

Azâlar: Nikorg, Yanni, İstefan, Mehmed Kahraman"

PERŞENBE (PERŞEMBE/VONA) NAHİYESİ MUHACİR İSKAN DEFTERİ[265]

Beğli karyesi:[266]

1. *"Tonbuloğlu Ormanı* (mevkii)": *"Tarafları kiraz ağacı ve kestane ağacı ve in sıra büyük dere ve sırt sıra büyük pelit ağacı."* Dönüm: 30.

[260] Burada "kıt'a"dan kastedilen dönüm değil, tarla adedidir. Dolayısıyla dönüm toplamı olarak verilen rakam hatalıdır. 1886 İskan Defteri'nde: 9070 dönüm; 119 hane 507 nüfus.
[261] 1886 İskan Defteri'nde: 4836 dönüm; 67 hane, 355 nüfus.
[262] 1886 İskan Defteri'nde: 13900 dönüm; 231 hane, 875 nüfus.
[263] 1886 İskan Defteri'nde: 19915 dönüm; 224 hane, 932 nüfus.
[264] Ordu Kazası Kaymakamı Trabzonlu Hacı Osman Paşa. Bkz. BOA. ŞD 1834-10, H. 24.5.1302.
[265] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, ML.EEM. 76-58 (3.2.1300).
[266] 1886'da bu mevkiler muhtemelen "Bahariye" adıyla müstakil köy yapılan yerleşime dahildi. Muhtemelen bugünkü Soğukpınar ve Şenyurt köylerinin olduğu mevkiler.

Cavanaze (Javanaze) Hasan Ağa[267]

Moskobiloğlu[268] Ali Ağa

Sivazioğlu[269] (Sivaze) Ahmed Ağa

Mülâhazât: *"Muhacirîn-i merkûmînin ziraat (ittiği) arazi-i muhtelifeleri meyanlarında âtiyyen* (gelecekte) *tefrik ve taksim idildikde başkaca tebdil ve tefrik senedâtı itâ idilmek üzere müştereken ve mütesâvien* (ortaklaşa ve eşit miktarda) *şimdilik yedlerine sened verilmişdir."*

2. *"Meşelik Ormanı"*: *"Tarafları büyük pelid ve Hasan Efendi ve ..? oğlu ve dere hududiyle (mahdud).*" Dönüm: 15.

Alioğlu Hüseyin Ağa

3. *"Cebeci Ormanı"*: *"Tarafları in ve bir taraf sırtda olan pelid ağacı iki taraf dere."* Dönüm: 10.

Alioğlu[270] Hüseyin Ağa

4. *"Eker Ormanı"*: *"Tarafları bir Birdaroğlu? ve alt taraf tarik ve Abduloğlu*[271] *ve bir taraf Davtiloğlu ile mahdud orman."* Dönüm: 15.

Batıkzâde[272] Mahmud Ağa[273]

---

[267] (Ali Paşa Taburu-1886: Javanaze Hasan Ağa: 1-2-4 M.Sani). Soyadları: ERGEN. Halim Nihat Ergen'in dedesi. E-Devlet'e göre Hasan 1235-Çürüksu doğumluydu ve Helim ile Ayşe'nin oğluydu. Halim Nihat Ergen'e göre Helim'in 500 süvarisi vardı ve Osmanlı'ya hizmet ediyordu. Ahıra at ile girerdi. Hasan da babasının birliğinin Bayraktarlığını yaptı. Hasan'ın eşinin adı da Ayşe idi ve Yusuf (Ergen-1284-Çürüksu) adlı bir oğulları ile Fatma (1261-Çürüksu) adlı bekar bir kızları vardı. Yusuf'un eşinin adı da Ayşe (1290-Çürüksu) idi. Halim Nihat Ergen'in babaannesi olan bu Ayşe'nin babası, e-devlet kayıtlarına ve Halim Ergen'in ifadesine göre, 1244-Çürüksu doğumlu ve Hamidiye köyünde 29 No'lu hanede kayıtlı Katamize Hacı Ali (Özel & Havva) idi. Hacı Ali'nin babası İsmail, annesi Fatma idi. Ve Ayşe'nin ayrı anneden (1285-Çürüksu doğumlu Tenzile) 1316-Ordu doğumlu Mehmet Ali (Özel+1324-Perşembe doğumlu Emine Yılmaz: baba ve annesi: Süleyman ve Mevlüde) adlı bir kardeşi daha vardı. İnşaat ustası olan ve Keçiköy'de eski yoldaki köprünün karşısındaki yamaçta evi olan Mehmed Ali'nin Emine'den çocukları: Süleyman Sırrı (Perşembe'den kaçtı; İstanbul'da bekar öldü), Melek, Murat, Cemal (Ordu'da Kumluk/Düz Mahalle'de taksicilik yapıyordu). Yusuf & Ayşe'nin çocukları: İsmail Avni (& Emine -1312-Ordu: ebeveyni Bacınoğlu Hüseyin Efendi-Çoloğlu Binnaz çifti: Çocukları: Hasan Hilmi, Halim Nihat, Talia), Hüsnü (& Saniye -1320-Perşembe: ebeveynleri Mehmet-Fatma çifti-> çocukları: Yusuf Cemil, Cevat, Cahit, Canan), ve Habibe.

[268] Soyadları: GÜNEŞ. Ordu Merkez kazasının Boztepe/Orhaniye köyü mezarlığındaki mezar taşlarına bakılacak olursa, bu ailenin oradaki soyadı: UYGUN.

[269] Ordu kazasının Burhanettin köyündeki Sivaze ailesinin soyadı: ŞENYURT. Buradakiler de onların akrabaları olsa gerek. Sözlü tarih bilgileri bu bölgede Sivaze ailesinden kimsenin olmadığına işaret ediyor.

[270] Katip elindeki müsveddede belki "İnoğlu" ismini yanlışlıkla "Alioğlu" olarak okumuş olabilir. Eğer böyle ise bu bölgedeki "İnoğlu" ailesinin soyadı: İNAL.

[271] Gacalı'ya TOKİ yolundan çıkarken sağdaki bahçeler; şehidin oğluna yapılan evin karşı tarafları "Abdulo'nun yerleri" olarak biliniyor.

[272] Soyadları: BATIK.

[273] (Ali Paşa Taburu-1886: 1-2 Binbaşı).

Tus(i)oğlu/Tos(i)oğlu? Ahmed Ağa

Civaneze (Javanaze) Hüseyin Ağa[274]

Mülâhazât: *"Nısf-ı arazi-i mezkûr kâbil-i ziraat olub muhacirîn-î merkûmlara tarla ihdas etmek üzere müştereken verilmişdir."*

Saray karyesi:[275]

1. *"Aşağı Kara Vaiz"*:[276] *"Tarafları pelid ormanı sıra kehf (kef/sırt) ve orman ve cadde ve emlak/aslan? başındaki in ve ordan yola ve çakırdan ..? ..? ..? in ile (mahdud)."* Dönüm: 100.

Gogodize (Gogidize) Esad Ağa[277] b. Fehriman/Kahraman?

Tıkıloğlu[278] Şerifin Ali b. Mehmed

Ali Çavuş'un zevcesi Fatıma b. Abdurrahman

Cavanize (Javanaze) Şakir[279] b. Hüseyin

Emiralioğlu[280] Süleyman (b.) Ali[281]

Gonzelize Ahmed b. Ali

Gagaoğlu (Gagoğlu/Gagaşvili) Emin b. Ali[282]

---

[274] (Ali Paşa Taburu-1886: 2-1 Tabur İmamı). E-devlet kayılarına göre aşağıdaki Sümbül'ün oğlu, Mehmed ve Şakir'in babası. Hüseyin'in Hamide adlı diğer eşinden 1289-Çürüksu doğumlu Receb ile 1300-Ordu doğumlu Ahmed isimli iki oğlu daha vardı.

[275] Bu köye bağlı mevkiler 1886'da ayrı ayrı birleştirilerek üç yeni köy kuruldu: "Bahariye", "Sultaniye" ve "Nuriye". Bugün ise bu mevkiler Çerli/Gündoğdu, Soğukpınar ve Karavaiz köyleri arasında dağılmış durumda. Bir kısmı ise Saray köyünün bir mahallesi olmaya devam ediyor.

[276] Bu mevki Çerli ve civar köylerin yaylağı/yazlağıydı.

[277] (Ali Paşa Taburu-1886: 1-2-5 M.Sani). Soyadları: SÖNMEZ. E-Devlet'te: Perşembe'nin Hamidiye köyünde No 5'te kayıtlı Abdurrahman ve Ayşe'nin oğlu 1251-Çürüksu doğumlu Esat Ağa/"Çavuş" (Sönmez) (+1275-Çürüksu doğumlu Fatma: ebeveynleri: Hasan ve Yeter). Esat'ın Ayşe adlı ilk hanımından 1299-Ordu doğumlu Ahmet adlı bir oğlu var. Fatma adlı ikinci eşinden ise Hasan ve Celal adlı oğulları, Meryem ve Asiye adlı kızları var. Ahmet'in 3 eşi var. Asiye'den çocukları: Osman, Mehmed, Mahmud; Sultan'dan çocuğu Sebile; Sebile'den çocukları Huriye, Hilmi, Hasan, Mahmut, Emine ve Cemal Sönmez. Hüseyin Alkan'a göre, Gacalı'da TOKİ'ye çıkarken "Sönmez Sapağı" yazan yerlerin sahipleri bu kişinin torunları. Esad Ağa/"Çavuş", -oğlu Celal, ->oğlu Bahri Sönmez. 2025 itibariyle orada üç Sönmez ailesi var.

[278] Soyadları: AYDIN ve AKGÜL. Gacalı'da ve Kozağzı'nda.

[279] E-Devlet'e göre: Şakir (Ergen+Nuriye) Çürüksu-1284 doğumluydu. Babası Hüseyin, annesi ise Cevahir idi. Şakir Ergen'in çocukları: Hüsnü (& Ayşe, Burhanettin'de yaşamışlar): Mehmet Ziya, Zennur, Ali Rıza, Fatma; Şefika, Hasan, Ayşe, Cemile ve Süriye.

[280] "Emeroğlu" (bugün Emiroğlu) olarak bilinen aile. Kökenlerini "Katamize" olarak biliyorlar; soyadları: ÖZEL. Ordu Burhanettin'den Katamize Recep Ağa'nın oğlu Hüsnü Özel, "siz bizim akrabamızsınız!" dermis torun Gökhan Özel'e. Ailenin asıl merkezi olan Kacalı/Gacalı'daki mensuplarının bir kısmı önce Özkan soyadını almış ama çocukları sonra Özel'e değiştirmişler. Ailenin bir kolu İlyas Özel'den itibaren Efirli'deki arazilerine taşınıp oraya yerleşmişler. İlyas'ın annesi Rahime Hanım Boztepeli Dolize (soyadları: ERSOY) ailesinden.

[281] (Ali Paşa Taburu-1886: Katamaze Süleyman Ağa?: 1-3-5 M.Sani).

Abhazoğlu[283] Şerif b. Mehmed
Gogodize Emin b. Memi?
Gogodize Ahmed Efendi b. Fehriman/Kahraman?[284]
Emiralioğlu Emin b. Ali[285]
Gogodize Şakir b. Fehriman/Kahraman?[286]
Gogodize Rızvan (Rıdvan) b. Süleyman[287]
Cavanize (Javanaze) Mehmed[288] b. Hüseyin
Okrabil (Okrobil)[289] Yetim Receb
Osman Ağaoğlu Hasan b. Ali[290]
Hacıoğlu Hasan b. Mehmed
Cavanize (Javanaze) Hüseyin[291] b. Sümbül

---

282 Soyadları: ALKAN. Gacalı'da Hüseyin Alkan'ın büyük dedesi "Gagaşvili" Emin Ağa (Çürüksu-1260 doğumlu; babası Ali, annesi Ayşe). Silsile: Emin Ağa -> Ali -> Ahmet -> Hüseyin Alkan. Önce Hamidiye'ye bağlı Gacalı bölgesindeki şimdiki mevkiye yerleşmişler. Burada sivrisineklerden rahatsız olmuşlar ve yukarıdaki Kara Vaiz tepesinde ayrıca yer tutmuşlar ve orayı yazlak olarak kullanmışlar. Torun Ahmet Alkan 1953 veya 1956'da oradaki evi ve araziyi satmış, kalıcı olarak Gacalı'daki ilk eve geri dönmüş. E-devlet'e göre Emin Ağa'nın babası Ali'nin diğer eşi Hamide'den dogma Hasan (& Mevlüde) adlı bir oğlu daha var. Bu hasan, Çeşmeönü'nden Nazan Alkan'ın büyük dedesi. Hasan -> Mehmet Kazım (& Fatma) ->Selahattin (+Sabriye) ->İlhan, Nazan, Nezih Alkan.

283 Perşembe'de "Abazoğlu" olarak bilinen ve Gürcü olmadığı söylenen bir aile var. Bu aile Kırım Savaşı'ndan sonra Batum/Çürüksu bölgesine gelen Sohumi muhacirlerinden olabilir. Ordu kazasının Boztepe/Orhaniye köyünde "Apazoğlu" olarak bilinen bir aile var; onların soyadları: ŞİMŞEK. Ordu'nun meşhur gazetecisi Rıza Şimşek bu aileden. Bu aileler aynı ailenin iki kolu olabilir mi?

284 E-Devlet'de: "Kahriman"-Dudu'nun kızları 1250-Çürüksu doğumlu Havva (Katamize Emiralioğlu Hacı Ali'nin ilk eşi) oğulları 1261-Çürüksu doğumlu Ahmet Sönmez (& 1282-Çürüksu doğumlu Hamide: Ebeveynleri: Hüseyin ve Cevahir). Çocukları: Rıfat, Osman, Cevat, Hasan, Şevket, Cevdet, Feride, Sebile, Dudu, Fatma, Emine, Süleyman Sönmez.

285 Soyadları: ÖZEL. E-Devlet'e göre Emin'in eşinin adı Ayşe idi. Ancak ilk eşi Havva'dan 1261-Çürüksu doğumlu Fatma adlı bir kızı daha vardı. İkinci eşi Ayşe'den Çürüksu-1291 doğumlu Mehmet'in (& Fatma: 1297-Ordu doğumlu) babası, Ordu-1316 doğumlu Mahmut Özel'in (& 1314 Perşembe doğumlu Hava: ebeveynleri: Ali ile Hamide) dedesi. Mehmet & Fatma'nın çocukları: Süleyman, Meryem, İlyas Özkan (çocukları sonradan Özel'e döndermişler). Mahmut & Hava'nın çocukları: Ayşe, Fatma, Dursun Mehmet, Emine, Yusuf Ziya, Şükriye, Fikriye, Halil İbrahim.

286 E-Devlet'te: "Kahraman" ve Dudu'nun diğer oğlu 1267-Çürüksu doğumlu Şakir Sönmez (&1290 Çürüksu doğumlu Meryem: ebeveynleri: Yusuf ve Ayşe). Çocukları: Hüseyin Hilmi, Ali Rıza, Kazım, Ahmet, Melek, Erslan, Ramis, Şükrü, Kâmil, Fatma. Burak Sönmez'in büyük dedesi.

287 E-Devlette: 1259-Çürüksu doğumlu Rizvan (&1275 Çürüksu doğumlu Ayşe: ebeveynleri: Şirin Ali ve Cevahir). Çocukları: Dursun Ali, Hasan Kadri, Yunis, Nazire.

288 E-Devlet'e göre: Hüseyin ve Ayşe'nin oğlu Mehmet Çürüksu-1275 doğumluydu. Soyadları: ERGEN.

289 Soyadları: GÜNEY. Hüsnü, Ahmet ve Hamdi Güney kardeşlerin büyük dedeleri olabilir. Kimilerinin soyadı ise ÇİÇEK. Bkz. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/

290 (Ali Paşa Taburu-1886: Osman Ağa'nın Oğlu Hasan Ağa: 4-1-7 Ml.Sâni).

Bacunoğlu (Bacınoğlu)[292] Hüseyin b. Ahmed
Emiralioğlu İsmail[293] valdesi Aişe b. Mehmed
Bizekioğlu (Bizikoğlu)[294] Hasan[295] b. Helim
Gogodize Esad b. Abdurrahman
Emiralioğlu Ali b. İsmail[296]

2. *"Kacalu (Gacalı)"*: *"Tarafları in ve bir taraf muhacir hanesinin elindeki pelid?, bir taraf in, in sıra boğazdaki yol ve Köroğlu tarlası ve Ali Osman'ın sıra boğaza?"* Dönüm: 190.

"Bu dahi merkûmlara müştereken"

3. *"Domuz Depesi"*: [297] *"Tarafları in ve orman sıra çatal gürgen …ki gürgen ve bir taraf Veli'nin tarlası ve Veli'nin budadığı gürgen ve iki in ile mahdud."* Dönüm: 200.

"Bu dahi merkûmlara müştereken"

4. *"Hacı Hasanoğlu Ormanı"*:[298] *"Tarafları in ve ırmak ve üst taraf Hacı Hasanoğlu tarlası ile mahdud."* Dönüm: 20.

Batıkzâde Mahmud Ağa ve Ali Ağa[299] ve Hurşud Ağa ve Küçük Ali Ağa ve Hasan Ağa ve Süleyman Ağa[300] ve Hüseyin Ağa

5. *"Kasımoğlu Ormanı"*:[301] *"Tarafları Becekoğlu[302] ve dere ve yol sıra Melikoğlu[303] tarlası sıra kirazdan Köseoğlu[304] tarlası."* Dönüm: 15.

---

[291] E-Devlet'e göre, yukarıdaki Mehmed'in ve Şakir'in babası. Eker Ormanı'ndaki Civanaze Hüseyin Ağa?

[292] Sözlü tarih bu bölgede herhangi bir Bacınoğlu'nun varlığından haberdar değil. Ancak E-Devlet'te, Gündoğdu köyünde Arslan ve Fatma çiftinin dul kızı Düriye Bacınoğlu kayıtlı (1322-Ordu doğumlu). Demek ki, bu hanenin soyu bu kızlarıyla birlikte orada son bulmuş.

[293] E-Devlet: Perşembe'nin Hamidiye köyünde 29 No'lu hanede kayıtlı Katamize İsmail (& Fatma, İsmail'in annesi: Aişe) var; 1244 doğumlu "Hacı Ali"nin babası. Burada söz konusu olan Aişe, bu İsmail'in annesi olmalı.

[294] Sayaca'daki Süleyman Çelebi'nin dedesi/ailesi "Bizioğlu" ailesiyle karıştırılmamalı. Sözlü hafızada böyle bir aile bilinmiyor buralarda. Fatsa'nın Kabakdağ köyündeki Bizikoğullarının soyadı: DİNDAR. Fatsa Kabakdağ'da Katamize Bahri Çavuş'un eşi Saime Hanım bu ailedendi. Ona göre Bizikoğlu ailesi aslen Mikelaze sülalesine mensuptu. Ailenin bir kolu DİNDAR soyadını aldı.

[295] (Ali Paşa Taburu-1886: 1-1 Tabur İmamı).

[296] E-Devlet'teki Hacı Ali? Bkz, yukarıdaki 268 nolu dipnot.

[297] Gacalı'daki TOKİ evlerinin Ordu tarafındaki yan tepeler. (Kaynak: Hüseyin Alkan).

[298] Hüseyin Alkan'ın Perşembe'deki evinin önünden geçen derenin Hamidiye/Kozağzı tarafındaki araziler "Hacı Hasan'ın" bahçeleri olarak biliniyormuş.

[299] (Ali Paşa Taburu-1886: Batıkoğlu Ali Ağa: 1-2-3 M.Sani). Ailenin soyadı: BATIK. Eskiden yazlak olarak kullanılan bu ormanlık mevkide çok fazla aile kalmadı; Batıklar da Perşembe kasabasına, Gacalı'nın altındaki arazilere indiler.

[300] (Ali Paşa Taburu-1886: Batıkoğlu Süleyman Ağa: 1-2 Tabur Sancakdarı). Javanaze Hasan'ın kızı Binnaz Hanım, Gacalı'daki Batıkoğlu Süleyman Ağa ile evliydi. Süleyman Ağa Ziver Batuk'un (& Kulacoğlu Emine) babası, Haydar Batuk'un (& Şavioğlu Emine ÖNEL) dedesi, Hasan Basri Batuk'un büyük dedesiydi. (Kaynak: Halim Nihat Ergen).

[301] Domuz Depesi'nin Ordu tarafı, Gündoğdu köyünün merkezi.

[302] Alınca köyünde bu lakapla bilinen bir aile var.

Gogidize Hüseyin[305]
Canikoğlu Yusuf[306]

---

303 Alınca'dan Saray'a kadar uzanan mıntıkada arazileri olan nüfuzlu ve idareci kökenden gelen geniş bir aile. Soyadları: TOPAL ve MELİKOĞLU.

304 Gündoğdu'ya giriş yönündeki eskiden bir Rum yerleşimi olan Kabaktepe köyünde "Kösoğlu" olarak bilinen ama soyadı CANİK olan bir aile var. Diğer Kösoğlu ailesi mensuplarının soyadı ÇAVUŞ olabilir (kaynak: Hüseyin Tiryaki).

305 (Ali Paşa Taburu-1886: 2-1-6 M.Sani). Bütün Gogidizeler gibi bu ailenin de soyadı SÖNMEZ. E-Devlet: Gogidize Hüseyin 1251-Çürüksu doğumlu ve annesi Fatma, babası Abdurrahman. Hüseyin'in ilk eşi 1265-Çürüksu doğumlu, Memiş ve Gülşahi'den doğma Cevvaniye. Hüseyin&Cevvaniye çiftinin çocukları: Molla Şaban ve Osman. Molla Şaban'ın (& 1299-Ordu doğumlu Fatma) çocukları: 1320 doğumlu İlyas (& Ramiz & Ayşe çiftinin kızı 1325-Ordu doğumlu Meryem: çocukları: Saliha, Naşide/Neşide, Neriman, 1940 doğumlu Şaban (& Akkise'den Sivaze Mehmet Şenyurt'un kızı Melek, -Müşerref, Şeref, Çiğdem, Lütfiye), Dursun), Mehmet (& Özdemir-Gülnaz çiftinin 133-Ordu doğumlu kızları Dilber ve ikinci eşi Nuriye: Dilber'den Çocukları: Yusuf Ziya, Şükran, Orhan, Osman, ve Nuriye'den çocukları Huriye, Rasim, Recep Ali, Huriye, Şaziye, Yunus. Molla Şaban'ın oğlu Mehmet'in, ikinci eşi Nuriye'den olan çocuklarından Rasim, Gündoğdu köyünün 18 No'lu hanesine kayıtlı. Buna göre, 1319-Ordu doğumlu Rasim Sönmez, Hulusi&Ümmehan çiftinin 1321-Ordu doğumlu kızları Rahime ile evli. Çocukları: Nurettin, Seniha (& Cavit Ergen -Cemil Ergen'in kardeşi), Mediha, Mehmet, Meliha (Atabay-1940), Nebiha.
Gacalı'dan evli Meliha Atabay Sönmez'in anlattıklarına göre: Meliha'nın büyük dedesi olan Gogidize Hüseyin, bölgede "Gogidize İssîn" olarak biliniyor. Hüseyin'in karısı "Çakveli Civan Paşa" olarak bilinirdi (yukarıdaki Cevvaniye ile aynı kişi olmalı). Civan Paşa, muhtemelen Canikoğlu (Caniklo) Yusuf'un kız kardeşiydi ve tarihçi Oktay Özel'in anne tarafından büyük büyük dedesi Gonzelize/"Çakveli" Kemal'in kardeşlerinden biriyle evliydi. Civan Paşa'nın, bu eşinden iki kızı Fatma ve Meryem ile bir de "Çakvel Hasan" isimli evlatlığı vardı. Kızları Fatma ve Meryem, amcaları Kemal'in Şekeroğlu ailesinden Gülsüm'den olma oğlu Gonzelize Hüseyin ile evlendiler (Fatma erken ölünce Meryem evlendi Hüseyin'le). Oktay Özel'in dedesi Ahmet Kutlutaş ("Ahmet Usta"), Fatma'nın çocuğu; diğer kardeşleri Fatma, İbrahim ve Mahmut ise Meryem'in. (Kaynak: Ayşe Tiryaki ve Meliha Sönmez; ve e-Devlet kayıtları). Ancak, Gogidize Hüseyin ve Cevvaniye'nin Gündoğdu köyündeki e-devlet kayıtlarında Fatma ve Meryem iki ayrı ailenin kızları görünüyor (1299-Ordu doğumlu Fatma'nın anne-babası Hanife ve Ali; 1302-Ordu doğumlu Meryem'inkiler ise Kibar ve Ayşe). Bu durumda Cevvaniye'nin, e-devlet kayıtlarında görünmeyen ama burada kayıtlı "Çakveloğlu Hasan" dışında iki evlatlığı daha vardı ve muhtemelen bunlar da burada sözü edilen Fatma ile Meryem'diler. E-Devlet kayıtlarında her ikisi de dul kaydedilmiş. Kocaları Gonzelize Hüseyin (1854-1918) kendilerinden önce öldüğü için olmalı. Bu iskan defterinde Akkise köyüne yerleştirilen kardeşleri Yusuf ile Ali'nin kaydını görmemize rağmen Gonzelize Hüseyin'in kaydı nedense görünmüyor. Acaba kendisi daha sonraki yıllarda (1884 başlarına kadar) gelmiş olabilir mi?

306 Soyadları: CANİK. "Caniklo" olarak bilinen aile. Bu aileden Perşembe'nin diğer köylerinde de haneler var. Burada adı geçen Canikoğlu Yusuf'un (d. Çürüksu-1287) babası Canikoğlu Hüseyin (aşağıda ismi geçen kişi), annesi ise Firuze Hanımdı. Hüseyin savaşta ölünce beş çocuğuyla (Kadir, Yusuf, Osman, Dudu, Zekiye) dul kalan Firuze Hanım, karısı Yıldız Hanım'ı yeni kaybetmiş olan kayınbiraderi Recep ile birlikte yola çıktılar. Receb'in de dört çocuğu vardı: Arslan, Süleyman, Mahmut, Şahmerdan. Limanda gemi beklerden kaldıkları bir handa Firuze hastalanınca, orada karşılaştıkları tek çocuğuyla (Fatma; yukarıda Gogidize Hüseyin ile karısı Civan Paşa Hanım'ın evlatlığı olabileceğini belirttiğim Fatma? Eğer öyleyse, annesinin adı Hanife olmalı) yapayalnız yollara düşmüş kimsesiz bir kadın kendilerine yardımcı olur ve Firuze'nin hastalığı atlatmasını sağlar. Bunun üzerine Firuze, ismini bilme-

Canikoğlu Hüseyin Ağa'nın zevcesi Fatıma[307]

Gogodize (Gogidize) Ömer[308]

Çakveloğlu Hasan[309]

Tiryakioğlu Ahmed[310]

Atabagioğlu Mehmed[311]

İslamoğlu İsmail[312]

6. *"Camialtı Ormanı"*:[313] *"Tarafları tarik cadde ve Emir Hüseyinoğlu ve Taviloğlu tarlaları, tarik ve cami."* Dönüm: 10.

diğimiz bu kadını kayınbiraderi Recep ile evlenmeye ikna eder. Evlenirler ve hep birlikte Ordu'ya gelirler ve buraya, yani Perşembe'nin Çerli/Gündoğdu köyüne yerleşirler. Yukarıda zikredilen Gogidize Hüseyin de onlarla birlikte aynı mevkiye yerleşmiştir. Firuze bir daha evlenmez, dul bir kadın olarak Hüseyin'den olan çocuklarını yetiştirir. Yusuf da onlardan biridir. Yusuf köyde "dîdebanlık" yani reji kolculuğu yapar ve Çamaşlı bir Gürcü olan Asiye Hanımla evlenir. (Kaynak: Murat Canik). E-Devlet: Gündoğdu köyünün 2 No'lu hanesinde kayıtlı Yusuf Ağa (1287-Çürüksu, & 1290-Çürüksu doğumlu, Hasan ve Hamide'den doğma Asiye). Yusuf ve Asiye'nin çocukları: Rıza (& 1311-Perşembe doğumlu Fatma: Çocukları: Ziya (& Burhanettin'den Katamize Mehmet Çavuş'un oğlu Hasan-Sebile Özel'in kızı 1928-Ordu doğumlu Naime ->Hülya ve Fatmagül), Cemal, Semahat (& Burhanettin'den Hasan-Sebile Özel'in oğlu Selahattin Özel ->Kaya, Berrin, Cihan), İskender, Ahmet.

307 E-Devlet: Caniklioğlu Hüseyin'in eşi "Fatma Füruze". Aile içindeki bilgiye göre Hüseyin Ağa'nın babasının adı Mekki.

308 E-Devlet: 1280-Çürüksu doğumlu Hasan Sönmez'in babası Ömer (& Hava Penbe). Ömer de eşi de 1905'ten önce vefat etmiş. Hasan Sönmez'in eşi 1291-Çürüksu doğumlu, Ali ve Ayşe'den doğma Firuze. Hasan & Firuze çiftinin çocukları: Kâmil (& Emine. Çocukları: Osman (& Sebiha: -1956 doğumlu Mehmet Kâmil Sönmez), Fatma, Hasan Basri, Ali Kemal), Ahmet, Cemal, Melek, Asiye. Gündoğdu köyünün 5 No'lu hanesi.

309 Civan Paşa Hanımın önceki eşinden oğlu veya evlatlığı. Çocukları Sönmez olabilir. Bkz. Üstteki uzun dipnot.

310 Gündoğdu köyünde İlhan Tiryaki'nin dedesi, ehlikeyf bir kişi olduğu için "Dilber Ahmed" olarak biliniyormuş. Tiryaki ailesi de aslen Gogidize. E-Devlet: Genç Osman'ın (Sarı Osman olarak da biliniyormuş) oğlu (eşinin ismi yok), 1266-Çürüksu doğumlu Dilber Ahmed (& Ayşe -1270 Çürüksu doğumlu: ebeveynleri Tahir ve Hanife -Hamidiye köyünde 10 No'lu hanede kayıtlı 1277-Çürüksu doğumlu Atabagi/Atabey Yusuf'un anne ve babası). Çocukları: Hüseyin (Ordu-1299), Ramiz (Ordu-1305), Hasan (Ordu-1307), Cemal (Ordu-1309). Hüseyin'in (& Meryem -1299 Ordu. Ebeveynleri: Ali-Hatice) çocukları: Şevket (Ordu-1325), Ayşe (Ordu-1327), Fatma (Ordu-1328). Şevket'in (& Cevahir -Ordu-1326: Ebeveynleri Dursun-Asiye) çocukları: İlhan (Perşembe-1937), diğer eşi Huriye'den çocukları Fatma, Havva, Asiye. İlhan Tiryaki (& Ahmet Kutlutaş'ın kızı Ayşe): Çocukları: Hülya Bezzazoğlu, Hüseyin Avni, Süreyya. Gündoğdu köyü 14 No'lu haneye kayıtlı.

311 Gündoğdu köyünde ve soyadları: ATABAY. E-Devlet: 1284-Çürüksu doğumlu, Mahir ve Gülüşan'dan doğma Mehmet Atabay. Eşi, Hasan ve Ayşe'den doğma 1298-Çürüksu doğumlu Meryem. Çocukları: Hasan (1319 doğumlu, & Ali – Ayşe çiftinin kızları 1330-Ordu doğumlu Asiye: Çocukları: Yüksel (& Sevinç) ->İlyas (Ümit ve Gökhan Atabay), Şaziye, Feride, Huriye, Süriye, Kadriye. Diğer torunlardan biri: Mehmet Utku (Perşembe'de Ayşe Tiryaki'nin karşı komşusu).

312 Gündoğdu köyünde bu aileden kimse yok. Ya soyları sona erdi ya da ailenin diğer kolunun yerleştiği Ordu'nun Boztepe/Orhaniye köyüne yerleştiler. Oradakilerin soyadı: AKGÜN.

"Bu dahi merkûmlara" (Yukarıdaki isimler)

Bu mevkiler için mülâhazât: *"Muhacirîn-i merkûmînin ziraat (ittiği) arazi-i muhtelifeleri meyanlarında âtiyyen (gelecekte) tefrik ve taksim idildikde başkaca tebdil ve tefrik senedâtı itâ idilmek üzere şimdilik müştereken ve mütesâvien yedlerine sened verilmişdir."*

7. *"Çeşmebaşı Ormanı"*: *"Tarafları ..? ağaç ve Hacı Hasanoğulları*[314] *ve ..? pelid ve tarik."*) Dönüm: 8.

Okrobiloğlu Mehmed[315]

Tıkıloğlu Ahmed[316]

Babinoğlu Hulusi[317]

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olan mahâl ziraat etmek ve mabâdı kâbil-i ziraat olmayan mahalleri baltalık ittihaz idilmek üzere müştereken senedi itâ kılınmışdır."*

8. *"Güllüoluk Ormanı"*:[318] *"Tarafları Süleyman Bey ve sırt sıra büyük pelidlerden üst taraf tarik."* Dönüm: 15.

Tıhıloğlu (Tıkıloğlu) Ahmed

Babinoğlu Hulusi

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr çetirlik ve bazı kızılotluk olmağla sene-i vâfirden beri terk olunmuş bir mahâl olduğundan muhacirîn-i merkûmlar tarla ihdas eylemek üzere müştereken ve mütesâvien sened verilmişdir.*

Eledere karyesi:[319]

1. *"Yukarı Kara Vaiz"*: *"Tarafları Nalcıoğlu/Telcioğlu? ve Tataroğlu*[320] *İbrahim tarlası âhirinde/içerisinde? in ve ..? taş ve büyük gürgen ve ortada çatal gürgen ve ..? çayırı? ve depe ve sırt ile mahdud."* Dönüm: 120.

"Bu dahi merkûmlara müştereken" (Saray karyesi Aşağı Kara Vaiz'de isimleri yazılı olanlar).

---

313 Gündoğdu köyü camisinin alt tarafları bugün de "Camialtı" olarak biliniyor. Tiryaki ailesinin arazileri.

314 Şenyurt köyünün yerli ailelerinden.

315 Soyadları: GÜNEY. Bu adın Gürcistan'daki diğer yazılışı: Okrobiridze. Ve genellikle Fırıncıoğlu/Puruncioghlu olarak bilinirler. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

316 Soyadları: AYDIN.

317 E-Devlet'e göre: 1314-Ordu doğumlu Halis Güler'in babası, Cevat, Cemil, Süleyman ve Hulusi'nin dedesi. Hulusi'nin eşi 1280-Çürüksu doğumlu Ayşe idi (babası ve annesi: Gogidize Hüseyin ve Cevane. Bkz. yukarıdaki dipnotlardaki açıklamalar). Bkz. *Ordu-Perşembeli Bir Muhacir Çocuğu Babinoğlu Halis Gürel'in Anıları* (haz. İbrahim Dizman ve Hikmet Pala), Ordu: Kotyora Yay., 2019.

318 Bugün "Güllüoluk Suyu" olarak bilinen mevkii; su kaynağı var. Gacalı'da Babinoğlu Hulusi'nin Su Deposu'nun arkasındaki bahçesinin dereye inen kısmı. Orada Tıkıloğlu ailesi var.

319 1886'da muhtemelen "Bahariye" ismiyle müstakil köy yapılan yerleşimin içinde. Bugünkü Şenyurt-Ortatepe köyleri.

320 Soğukpınar köyünde bu aile var. Gacalı'da TOKİ evlerinin yanındaki şehit ailesi de "Tataroğlu" olarak biliniyor.

Mülâhazât: *"Muhacirîn-i merkûmînin ziraat (ittiği) arazi-i muhtelifeleri meyanlarında âtiyyen (gelecekte) tefrik ve taksim idildikde başkaca tebdil ve tefrik senedâtı itâ idilmek üzere müştereken ve mütesâvien şimdilik yedlerine sened verilmişdir."*

Efirlü karyesi:[321]

1. *"İstima? Evliyasındaki*[322] *orman"*: *"Tarafları Şahin tarlası ve değirmen bendi ve bir taraf Müftü tarlası*[323] *ve Evliyanın yanındaki hendek."* Dönüm: 120.

"Bu dahi merkûmlara müştereken" (Saray karyesi Aşağı Kara Vaiz'de isimleri yazılı olanlar).

2. *"Hacı Hamidoğlu*[324] *Ormanı"*: *"Tarafları hendek ve Ali Osman ve Hacı Osman Ağa ve Caziroğlu korusundaki? pelit ağacı."* Dönüm: 30.

"Bu dahi merkûmlara müştereken" (Saray karyesi Aşağı Kara Vaiz'de isimleri yazılı olanlar).

3. *"Bu dahi"* (Hacı Hamidoğlu Ormanı): *"Tarafları hendek ve Hacı Hüseyin ve cadde ve Ali Osman*[325] *ve Şaban ve Hacı Mehmed Ali Ağa tarlasının kenarında çayır ve dere ile."* Dönüm: 160.

"Bu dahi merkûmlara müştereken" (Saray karyesi Aşağı Kara Vaiz'de isimleri yazılı olanlar).

Bu mevkiler için mülâhazât: *"Muhacirîn-i merkûmînin ziraat (ittiği) arazi-i muhtelifeleri meyanlarında âtiyyen (gelecekte) tefrik ve taksim idildikde başkaca tebdil ve tefrik senedâtı itâ idilmek üzere müştereken ve mütesâvien şimdilik yedlerine sened verilmişdir."*

Anaç karyesi:[326]

1. *"Kızılca Belen Ormanı"*: *"Tarafları küçük in ve tarik ve tarlaların başındaki in ve öte taraf Aşık Ali tarlalarıyla mahdud."* Dönüm: 40.

Şakiroğlu[327] Yusuf

---

[321] 1886'da muhtemelen "Bahariye" ile "Sultaniye" sınırları içinde. Sonraları iç ve yüksek kısımları Soğukpınar'a, gerisi bugünkü Efirli'ye dahil edildi. Bugün Efirli'nin fındık fabrikalarının olduğu düzlüklerin arka taraflarından çevre yolu boyunca akan Akçaova deresinin batı yakasında Neneli köyü istikametinde uzanan kısımlarda CANİK, ÖZEL, YILMAZ ve SÖNMEZ soyadlı Gürcü aileler var.

[322] Efirli'de sahil yolundan Beyli'ye dönen yol civarı ve yukarıya doğru yükselen yamaçlar; yazlık sitelerin olduğu mevkilerde Tiryaki, Atabay ve Gogidize/Sönmez ailelerinin arazileri varmış. Sonradan buraları terkedip Çerli ve Gündoğdu köylerindeki arazilere çekilmişler. Bu civarda "Evliya yeri" diye bilinen bir mevki varmış.

[323] Efirli'nin düz kısımlarında Efirli Ağaları'na ait geniş tarlalar olabilir. Bu ağaların önde gelenlerinden birinin soyadı: KARADENİZ.

[324] Soyadları: YILDIRIM.

[325] Efirli'de Yıldırımlar fındık fabrikası civarında "Kumcuoğlu Ali Osman" isimli geniş arazilere sahip bir kişinin ailesi vardı.

[326] Bu köye ait anılan mevkiler 1886'da "Sultaniye" sınırları içinde. Şimdiki Şenyurt köyü. Batık ve Mosioğlu (Aksu ve İnal aileleri) gibi birkaç Gürcü aile var.

Şakiroğlu Ahmed

Şakiroğlu Ali

Hocaoğlu Mehmed

Asanoğlu[328] Hasan

Abdullahoğlu Ali

Abdullahoğlu Serdar b. Abdullah

2. "Göcek Ormanı": *"Tarafları Macaroğlu tarlası ve üst taraf ..? ve dere ve yine in ile mahdud."* Dönüm: 30.

"Bu dahi merkûmlara" (yukarıdaki isimler)

3. *"Mantarlık Ormanı"*: *"Tarafları Hacıoğlu, Aşık Ali oğulları ve Hasanoğlu ve Çorukoğlu hududiyle."* Dönüm: 20.

"Bu dahi merkûmlara"

4. *"Aşağı Mantarlık Ormanı"*: *"Tarafları Aşık Alioğulları ve Hacıoğlu Ömer ve üst taraf yine mantarlık hududiyle."* Dönüm: 15.

"Bu dahi merkûmlara"

5. *"Hacıoğlu Mantarlık Ormanı"*: *"Tarafları Aşık Alioğulları ve Şakir ve aşağı taraf dere ve üst taraf Onbaşıoğlu ile mahdud."* Dönüm: 40.

"Bu dahi merkûmlara"

6. *"Göcek Ormanı"*: *"Tarafları Macaroğlu Hasan ve bir taraf Manukoğlu Avak ve bir taraf Onbaşıoğlu ve bir taraf Ali Ustaoğlu ve bir taraf dere ile."* Dönüm: 8.

"Bu dahi merkumlara"

Bu mevkiler için mülâhazât: *"Nısf-ı arazi-i mezkûr* (adI geçen arazinin yarısı) *kâbil-i ziraat olub muhacirîn-î merkûmlara tarla ihdas etmek üzere müştereken verilmişdir."*

7. *"Yol altı ormanı"*: *"Tarafları Süleymanoğlu ve beğlik ve in ve tarik ile mahdud."* Dönüm: 6.

"Bu dahi merkûmlara"

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olacak mahâl tarla ihdas etmek, mabâdı* (geri kalanı) *dahi baltalık* (odunluk) *etmek üzere müştereken ve mütesavien tapu senedi itâ olunmuşdur."*

---

[327] Bu ve takip eden iki "Şakiroğlu" için krş. Ordu'nun Terzilü maa Akyazı'daki "Genç Alioğlu Hüseyin ve Hasan ve Şakir benân-ı Ali", Öcelü köyündeki "Gugunava Şakir b. Hüseyin" ile Perşembe'nin Saray köyündeki Javanaze ve Gogodize Şakir isimli kişiler.

[328] Soyadları: TÜRE. Civarda "Salgvaze" olarak biliniyorlar.

Bolatlu karyesi:[329]

1. ***"Ağbelen (Akbelen) Ormanı"***: *"Tarafları kuru in ve Uluyüz? ve Süleyman Bey ve tarik"*, Dönüm: 10.

Tıhıloğlu[330] Ahmed

Babinoğlu Hulusi

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olan mahâl ziraat etmek ve mabâdı kâbil-i ziraat olmayan mahâlleri baltalık ittihaz edilmek üzere müştereken senedi itâ kılınmışdır."*

2. ***"Kabaksekü? Ormanı"***: *"Tarafları tepedeki büyük pelid ağacı baş aşağı Kumcuoğlu Berces ve bir taraf toprak kuyusu? ve bir taraf sırt."* Dönüm: 10.

"Bu dahi merkumlara"

3. ***"Çalca Ormanı"***: *"Tarafları Hacı Mahmudoğulları ve Uluyüz? ..? giden yol ve bir taraf Kaymakcıoğlu."* Dönüm: 30.

"Bu dahi merkûmlara"

Bu mevkiler için mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olacak mahal tarla ihdas etmek, mabâdı dahi baltalık etmek üzere müştereken ve mütesavien tapu senedi itâ olunmuşdur."*

Cerlü karyesi:[331]

1. **"Kör Hüseyin Ormanı"**: *"Tarafları tarik ve iki taraf tarla ve yol."* Dönüm: 5.

Bacelizeoğlu (Bacelize) Yusuf b. Ali[332]

2. ***"Sinanoğlu Ormanı"***: *"Tarafları Hacı İbrahim Ağa ve in, üst taraf meşelik?, alt taraf tarla ve Seydi/Mecdi? Ağazâde Mehmed Ağa tarlası."* Dönüm: 12.

Okrobiloğlu Hasan b. Mehmed[333]

Bu mevkiler için mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olduğundan muhacir-i merkûma bahçe olarak senedi verilmişdir."*

---

329 Bu köye ait mevkiler 1886 İskan Defteri'nde "Sultaniye" ve "Nuriye" sınırları içinde. Bugün Bolatlı ve Şenyurt köylerine bağlı.

330 Soyadları: AYDIN.

331 1886 İskan Defteri'nde "Sultaniye" adıyla müstakil köy yapılan yerleşimin sınırları içinde. Bugün yine Çerli adıyla müstakil köy.

332 Çerli köyünde oturan Bacelize ailesinin soyadları: BEYAZIT. E-Devlet: 1297-Ordu doğumlu Ali ile 1287-Çürüksu doğumlu Mehmed'in ("Pasta Mehmet") babaları. Yusuf, Hüseyin ve Hamide'den doğma 1250-Çürüksu doğumlu Ayşe ile evliydi. Ali'nin çocukları: Ahmet, İlyas (& Vesile: Dürdane Özel'in teyzesi), Asiye, Cemal, Osman. 1286-Çürüksu doğumlu Mehmet'in (& 1294-Çürüksu doğumlu Şefika) çocukları: Mahmut (& Hayriye ve Emine – *Hamdi* Canik'in kız kardeşi: Çocukları: Emine, Abdülkadir, Sevim, Zatiye, Aydın, Dürdane Özel), Ayşe, Emine, Kâmil, Vesile, Huriye. Hem "Pasta Mehmed" hem oğlu Mahmud (bir ayağı kesik olduğu için "Topal Mahmut" olarak bilinirdi) bölgede, özellikle Beyli köylüleri için tefecilikleriyle bilinirlerdi.

333 (Ali Paşa Taburu-1886: Okrobiloğlu Hasan Ağa: 1-2-7 M.Sani). Soyadları: GÜNEY. Fatsa'daki Okrobiloğlu ailesinin soyadları ise: ÖZMAĞDEN.

3. *"İkizoğlu Ormanı"*:[334] *"Tarafları Hacı Osman Ağa ve ..? oğlu kara ..? ve dere."* Dönüm: 30.

İnoğlu Şirin Ağa[335]

İnoğlu Memiş b. Şirin[336]

Mülâhazât: *"Muhacirîn-i merkûmînin ziraat (ittiği) arazi-i muhtelifeleri meyanlarında âtiyyen (gelecekte) tefrik ve taksim idildikde başkaca tebdil ve tefrik senedâtı itâ idilmek üzere şimdilik müştereken ve mütesâvien yedlerine sened verilmişdir."*

4. *"Siyez/Siyaz Ormanı"*: *"Tarafları in ve Akkuzu ve ..? ve Karapınar ve tarla."* Dönüm: 10.

Abhazoğlu Molla Hasan b. Ömer

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr bir mikdarı orman ve bir mikdarı arazi-i haliye olduğu cihetle merkum(lara) bahçe senedi itâ idilmişdir."*

5. *"Köpek Yalağı Ormanı"*:[337] *"Tarafları yol ve büyük pelid, diğer taraf? ..?oğlu, üst taraf Cavitoğlu."* Dönüm: 10

Kokodize (Gogidize) Hüseyin[338]

Canikoğlu Receb[339]

Canikoğlu avreti Fatıma[340]

Kokodize Ömer[341]

Caniklioğlu Hüseyin[342]

---

334 1886'da Kozağzı köyü sınırları içinde. Perşembe'de Sağlık Ocağı'nın üst tarafları.

335 (Ali Paşa Taburu-1886: İnoğlu Şirin Ağa: 1.3 Sağ Kol Ağası). Perşembe'de "Şirinağalar" olarak bilinen aile. Soyadları: İNAL.

336 (Ali Paşa Taburu-1886: 1-2-6 Yüzbaşı: 2-1-7 Yüzbaşı).

337 Bugünkü Gündoğdu köyü.

338 Bkz. Saray köyü, Kasımoğlu Ormanı mevkii.

339 (Ali Paşa Taburu-1886: Caniklioğlu Receb Ağa: 1-2-5 Yüzbaşı). Canikoğlu Hüseyin Ağa'nın kardeşi; babalarının ismi Mekki. Bkz. Saray köyü, Kasımoğlu Ormanı mevkii. E-Devlet: 1286-Çürüksu doğumlu Arslan'ın (Canik) babası. Recep'in eşi Yıldız. 1905'ten evvel ölmüş her ikisi de. Arslan'ın eşi, 1294-Çürüksu doğumlu, Arif ve Emine'den doğma Fatma. Arslan-Fatma çiftinin çocukları: Recep Ali, Huriye, İlyas (& 1330 Perşembe doğumlu, Hahutoğlu Hasan (Özbay)- Nuriye çiftinin kızları Ayşe: Çocukları: Murat Canik (& Akkise'den Yaşar-Süriye Şekeroğlu'nun kızı 1957 doğumlu Elvin) ve Arslan), Dursun, Rıfat, Düriye. Gündoğdu köyünün 3 No'lu hanesi. Canikoğlu Receb'in Arslan'dan başka Mahmut isimli bir oğlu daha var E-Devlet'e göre: 1289-Çürüksu doğumlu Mahmut'un (Canik) eşi 1294-Çürüksu doğumlu, Ali ve Menşure'den doğma Hayriye. Çocukları: Şükrü, Feride, Emine, Fatma, Ayşe, Hamdi (& Şekeroğlu İlyas-Makbule çiftinin kızı Zekiye -Nedime Özel'in ablası. Çocukları: Mahmut Şenel; Hamdi'nin ikinci eşi Penbe'den olan çocukları: Şenyüz, Gürbüz, Atilla, Yaşar). Gündoğdu köyünün 4 No'lu hanesi.

340 Canikoğlu Receb'in savaş esnasında ölen kardeşi Hüseyin'in eşi Fatma Firuze (Bkz. Saray köyü, Kasımoğlu Ormanı mevkii).

341 Bkz. Saray köyü, Kasımoğlu Ormanı mevkii.

342 E-Devlet: 1283-Çürüksu doğumlu Caniklo (Caniklioğlu) Kadir'in ve Yusuf'un babası Hüseyin (& Fatma Füruze). Kadir'in (& 1290-Çürüksu doğumlu Süleyman ve Elmas'tan

Tiryakioğlu Ahmed[343]

Atabagioğlu Mehmed[344]

Arslanoğlu (Asanoğlu?) İsmail

6. *“Şekeroğlu? Ormanı”:* *“Tarafları iki taraf Çavuşoğlu ve sırt ve in.”* Dönüm: 15. *“Bu dahi merkûmlara”* (yukarıdaki isimler).

Bu mevkiler için mülâhazât: *“Mahâll-i mezkûr çetirlik ve bazı kızılotluk olmağla sene-i vâfirden beri terk olunmuş bir mahâl olduğundan muhacirîn-i merkûmlar tarla ihdas eylemek üzere müştereken ve mütesâvien sened verilmişdir.”*

Babalu karyesi:[345]

1. *“Boğmalık Ormanı”*: *“Tarafları cadde ve tarik ve in ve Murabıt Mustafa tarlası.”* Dönüm: 60.

Kolamanize (Kolomanize) Arslan

Mosioğlu[346] Serdar ve Receb

Gençoğlu[347] Süleyman b. Hasan

Mülâhazât: *“Mahâll-i mezkûr çetirlik ve bazı kızılotluk olmağla sene-i vâfirden beri terk olunmuş bir mahâl olduğundan muhacirîn-i merkûmlar tarla ihdas eylemek üzere müştereken ve mütesâvien sened verilmişdir.”*

2. *“Yağmurlar Ormanı”*: *“Tarafları dere ve tarik arasında oyuk olduğu halde Hacı Ziynetî Hanım[348] ve Hacı Ali Efendioğulları ve Boduroğlu tarlası.”* Dönüm: 170.

Mosioğlu Yusuf Ağa[349] biraderi Ahmed Çavuş

Hınikazi (Hanikaze/Hinigaze) oğlu Hasan[350]

İslambuloğlu (İstanbuloğlu)[351] Süleyman

---

olma Ayşe) çocukları: Hüsnü, Halis, Sebile (& Şekeroğlu İbrahim-Akkise), Hayriye, Hasibe Rabiye. Gündoğdu köyü 1 No'lu hane.

343 Bkz. Saray köyü, Kasımoğlu Ormanı mevkii.

344 Bkz. Saray köyü, Kasımoğlu Ormanı mevkii.

345 Töngeldüzü-Yeniöz köylerinin olduğu mevkiler. Radar civarı. 1886'da "Husuban" adıyla müstakil köy yapıldı. 1959'da adı Yeniöz olarak değiştirildi. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Yeni%C3%B6z,_Per%C5%9Fembe

346 Soyadları: AKSU.

347 Soyadları: GENÇ ve GENÇOĞLU.

348 Hacı Ziyneti Hanım: 1830'larda Trabzon Vilayeti valisi Haznedarzâde Osman Paşa'nın kızkardeşi. Bolaman'dan Ordu'ya kadar uzanan sahada çok geniş arazilerin sahibiydi.

349 Yeniöz köyünden Hasan Aksu ile Karavaiz'den Albay Kemal Aksu (& Talia/Taliye Ergen) bu aileden.

350 (Hanikaze Hasan Ağa: Ali Paşa Taburu-1886: 1-1 Binbaşı). Soyadları: VAROL (ailenin bir kolu ise VAROLSUN soyadını almış). Bir rivayete göre Hinigaze Hasan, Akkise'de yerleşen Gonzelize Yusuf, Ali ve Hüseyin'in kızkardeşlerinden biriyle evliydi. Bu bilginin doğruluğu-yanlışlığı ancak e-Devlet kayıtlarından kontrol edilebilir. Hinigaze/Hanikaze Hasan'ın, Fatsa'nın Kabakdağ köyüne yerleşen meşhur şair ve nükdeban "İsmail Hanikaz"ın babası Hasan olup olmadığını kesinleştiremedim. Bu ihtimal düşük olabilir, çünkü Perşembe'de bu bölgede, bugün Kışlaönü/Kaleyaka bölgesinde yerleşik bir başka Hinigaze ailesi mevcut.

Acaralıoğlu Mehmed

Çavuşoğlu[352] Ali

Cinciroğlu[353] (Cincaroğlu) İsmail

Gogi(di)ze Kibar Çavuş

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman ve bazı kızılotluk (olub) zaman-ı vâfirden beri hâli* (uzun zamandır boş) *bir mahâl olduğundan tarla ihdas etmek üzere şimdilik verilmiş ve muahharan tefrik ve taksim idilerek tebdilen/tebeddülat? senedleri dahi verilecek olduğundan şimdilik müştereken ve mütesâvien senedleri itâ kılınmışdır."*

Kaleyaka karyesi:[354]

1. *"Mirî Orman"*: *"Tarafları Küçük Mustafaoğlu ve Molla Kadıoğlu ve dere ve Mehmed Yazıcıoğlu ve yol ve Molla Kadıoğlu."* Dönüm: 40.

Menaprezâde/Menapirzâde Hüseyin[355]

Akoğlu Süleyman

Maharaze (Makaroğlu)[356] İsmail

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olacak mahâl ziraat etmek, mabâdını dahi baltalık etmek üzere müşterek senedleri itâ kılınmışdır."*

Bayadı karyesi:[357]

1. *"Taflan Dağı Ormanı"*: *"Tarafları Bayadı tarafı Hacı Osman Ağa ve Körçeşme ve Molla Emin değirmeni ve İnoğlu Hacı İbrahim Ağa ve Abdi Hüseyinoğlu ve dere ve Ayşe Hatun ve Sakaoğulları ve Hacı Osman Ağa hududundan Bahr-ı Siyah."* Dönüm: 1200.

Kolamanize (Golamanize) Hasan Ağa

Biraderi Sinan? Ağa ve Arslan ve Hurşid ve Hasan

Cavanize (Civanize/Javanaze) Hasan

Kolamanize Fehriman/Kahraman?

Maminoğlu[358] Mehmed

Maminoğlu Ahmed

---

351 Soyadları: ÖZBAY. Bu ailenin Saraycık/Osmaniye köyündeki kolunun soyadı: ÖZTÜRK. Bugün Gürcistan'ın Kobuleti köylerinde bu ailenin kullandığı adlardan biri: Gogiçaişvili. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

352 Sayaca köyündeki Çavuşoğullarının soyadı: ÇALIŞKAN. Sayaca'daki Çavuşoğlu Hasan'ın oğlu Şakir Ağa, Oktay Özel'in anneannesi Zekiye'yi yetim çocukken büyüten kişi).

353 Soyadları ÇOLUK olabilir.

354 Bu mevki 1886'da "Gıvirike" adıyla müstakil köy olan yerleşimin bir mahallesiydi. Gıvirike adı sonra tekrar Kaleyaka oldu. Kışlaönü ve Çeşmeönü mevkileri de buraya dahildi.

355 Burhanettin köyü mezarlığında "Binbaşı Hasan Menapire kızı Ayşe"nin (tarihsiz) mezarı var.

356 Soyadları: KAYA. Bölgede "Golpaze" olarak anıldıklarına dair bir rivayet söz konusu (Kaynak: Hüseyin Tiryaki).

357 1886'da "Salahiye" adıyla müstakil köy oldu. Sonra Aziziye ismini aldı. Bugünkü ismi Çaka.

358 Soyadları: ALPASLAN.

Kolamanize Yusuf
Tahmazoğlu Ahmed? Çavuş
Acaralı Arif Gürcü?
Canikoğlu (Caniklioğlu) Süleyman[359]
Sakaroğlu (Şekeroğlu) İsmail
Çelebioğlu Hasan
Rızvan Çavuş
Celeboğlu (Çelebioğlu) Kibar[360]
Maminoğlu Hüseyin ..?
Maminoğlu Süleyman Çavuş
Maminoğlu Yusuf[361]
İbrahimoğlu Mehmed
Mehmed Usta
Maminoğlu İsmail Ağa[362]
Maminoğlu Kemal
Katamize Hasan[363]

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olacak mahâl ziraat etmek, mabâdını dahi baltalık etmek üzere müşterek senedleri itâ kılınmışdır."*

Mersin karyesi:[364]

1. *"Mirî? Elmalıkbaşı Ormanı"*: *"Tarafları ince yol, Mersin tarafı mirîye? ve Hacı Ziynetî Hanım ve İnönü deresi."* Dönüm: 60.

Arslan Ağa[365]
Hüseyin Ağa
Süleyman Ağa[366]

---

359 Çerli köyündeki Canikoğlu Recep Ağa'nın oğlu?
360 "Kibar Çavuş". Eski DİSK başkanı Süleyman Çelebi'nin büyük dedesi.
361 Soytarıoğlu İsmail çetesine karşı arkadaşlarıyla birlikte harekete geçen ve sonunda öldürülen Maminoğlu Kâmil 'in babası olmalı. Bkz. Avni İşbakan'ın çok değerli bilgiler içeren çalışması: https://www.ortdijital.com/post/soytaru-i-smai-l-ve-%C3%A7etesi
362 Bu bölgeye yerleştirilen çok sayıda Maminoğlu ailesinden biri olan İsmail Ağa, Ordulu tiyatro sanatçısı ve yönetmeni, "Ordu Belediyesi Karadeniz Tiyatrosu"nun (OBKT) oyuncu ve yöneticilerinden, ORSEV'in kurucularından Gülçin Demirtaş (& Aydın Demirtaş) ile kardeşi Atilla Özova'nın büyükannelerinin babasıdır. (Kaynak: Atilla Özova).
363 Soyadları: ÖZEL. Katamize ailesinin Gıvirike'deki kolundan kardeşi Ahmet ile birlikte Ordu'ya gelip Çaka/Aziziye'ye yerleştiler. Torunları Nihat, Nurettin ve Osman Özel.
364 Mersin köyüne bağlı bu mevkiler 1886'da birleştirilerek "Gıvirike" adıyla müstakil köy yapıldı. Daha sonra bu isim değişti ve tekrar Kaleyaka'ya dahil edildi.
365 (Ali Paşa Taburu-1886: Hacı Süleyman Ağa'nın oğlu Arslan Ağa?: 2-3 Sağ Kol Ağası).
366 E-Devlet: Perşembe'nin Töngeldüzü köyünde 26 No'lu haneye kayıtlı "İskenderoğlu" ailesi? Eğer doğruysa, bu aile Süleyman (Hamide: 1240-Çürüksu) ile başlıyor ve çocukları İskender ile devam ediyor: İskender (1293-Ordu, & Fethiye Vedia -1294-Ordu; ebeveyn:

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olan mahâl ziraat etmek ve mabâdı kâbil-i ziraat olmayan mahalleri baltalık ittihaz edilmek üzere müştereken senedi itâ kılınmışdır."*

2. *"Mirî? ormanı"*: *"Tarafları Bahr-ı Siyah ve Ramazan karyesi hududu ve Kalesırtı ve oradan dere sıraki sırt."* Dönüm: 400.

Kibar Ağa[367] kerimesi Fatıma
Senderaze/Sindaraze (Sintaraze/Senteraze/Tsentaradze) İzzet ve Raşid[368]
Ahmed Şahoğlu Arslan
Gorgaze Hasan[369] ve Serdar
İnoğlu Mehmed
Makarize (Maharaze/Makaroğlu) Hurşid[370]
Hocaoğlu Hasan
Asanoğlu Hasan
Sakaroğlu (Şekeroğlu) Hasan[371]
Golamanize (Kolamanize) Ali
İnoğlu Molla Osman
Moskobiloğlu Ahmed Çavuş[372]

Ahmet-Zübeyde çifti): Çocukları: Mehmet Müceher (1312-Ordu, & Hayriye -1318-Sultaniye. Demek ki bu tarihe kadar "Sultaniye" ismi muhafaza edilmiş), Ahmet Rasim, Sevinde, Şemsinaz, Enver (1328 doğumlu), Hasan Tahsin, Hamdi Rasim.

367 İstanbul(lu)oğlu Kibar Ağa? Eğer bu doğruysa: (Ali Paşa Taburu-1886: 2-1 Tabur Sancakdarı).

368 Soyadları: ÇOLUK. E-Devlet: Töngeldüzü köyünde 5 No'lu hanede kayıtlı Sadık & Kezban'ın (Kezban: 1235-Çürüksu, ebeveyn: Mehmet-Havva çifti) oğlu Raşit (1265-Çürüksu doğumlu, & Ayşe -1267-Çürüksu). Raşit'in çocukları: Mahmut (1290-Çürüksu & Emine), İlyas (1292-Çürüksu & Rahime-1297), Hasan (1300-Ordu, & Zekiye). Bunların hep kız çocukları olmuş (Rahime, Emine, Nuriye, Huriye, Saliha) ve hane dağılmış 1900'ün başlarında veye 1920'lerde. Aynı Sadık & Kezban çiftinin diğer oğulları İzzet (1265-Çürüksu, & Penpe ve Hamide-1285-Çürüksu) de kayıtlı Töngeldüzü, Hane No: 6'da. İzzet'in çocukları: Şaziye, Asiye, Huriye. Bu kız çocuklarıyla bu hane de dağılmış.

369 Soytarıoğlu İsmail çetesine karşı arkadaşlarıyla birlikte harekete geçen ve sonunda öldürülen Gorgaze Yusuf'un babası olmalı. Bkz. Avni İşbakan'ın çok değerli bilgiler içeren çalışması: https://www.ortdijital.com/post/soytaru-i-smai-l-ve-%C3%A7etesi. Bu ailenin Gürcistan'da yaşayan kolunun kullandığı soyadları veya lakapları şöyle: Deli İdrisoğlu ve Gül Ahmedoğlu. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

370 (Ali Paşa Taburu-1886: Maharoğlu Hurşid Ağa: 1-4-8 M.Evvel). E-Devlet: Perşembe'nin Töngeldüzü köyünde 25 No'lu hanede kayıtlı Günoğlu ailesi? Yeniöz köyündeki Makaroğullarının soyadı: KAYA (Kaynak: Yeliz Kaya). Eğer bu doğruysa o aile Hurşit (& Pakize ve Ayşe) ile başlıyor. Ve onların çocukları ile devam ediyor: Mehmet (1295-Çürüksu), İbrahim, Hüseyin, Bilal, Zekiye.

371 Soyadları: ŞEKEROĞLU. Akkise'de Şekeroğlu Mehmed Ağa'nın babası. E-Devlet: Gündoğdu köyünde 23 No'lu hanede kayıtlı Dursun - Hatice çiftinin oğlu, 1277-Çürüksu doğumlu Süleyman'ın (& Melek -1280-Çürüksu) babası?

372 E-Devlet: Töngeldüzü köyünde 23 No'lu hanede kayıtlı Moskobiloğlu Ahmet'in (& Havva, 1265-Çürüksu; ebeveyn: Selim – Cemile çifti) oğulları Tevfik (İNAL?; 1295-Çürüksu, &

İnoğlu Said Ağa[373]
Tahmazoğlu Murad eytamları Havva
Şahinbaşoğlu kerimesi
Hocaoğlu Aziz
Kolamanize (Golamanize) Emin? Çavuş
Yahyaoğlu Hasan
Kolamanize Hüseyin
Korgazeoğlu (Gorgaze) Osman
Korgaze Osman'ın eytamları Süleyman[374]

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olacak mahâl ziraat etmek, mabâdını dahi baltalık etmek üzere müşterek senedleri itâ kılınmışdır."*

Çınar karyesi:[375]

1. *"Çolakoğlu Osman Ormanı"*: *"Tarafları tarik-i cadde, Molla Hasanoğlu Hasan, Hacı Ziynetî Hanım ve Molla Hasanoğlu İbrahim."* Dönüm: 24.

"Bu dahi merkûmlara" (Mersin'dekilerle ve Ramazan'ın Sakaroğlu (Şekeroğlu) ormanındakilerle aynı isimler)

Ramazan karyesi:[376]

1. *"Kızıllık Ormanı"*: *"Tarafları Hoynat deresi ve büyük kaş sırtı ve tarik ve Köroğlu tarlası."* Dönüm: 140.

Şahin Usta/Efendi?
Arslan Ağa
Yusuf Ağa

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub kâbil-i ziraat olacak mahâl ziraat etmek, mabâdını dahi baltalık etmek üzere müşterek senedleri itâ kılınmışdır."*

2. *"Sakaroğlu (Şekeroğlu) Ormanı"*: *"Tarafları tarik cadde ve Sakaroğlu tarlası ve Sakaroğlu ve İmamoğlu tarlalarıyla mahdud."* Dönüm: 80.

"Bu dahi merkûmlara" (Mersin'in Mirî Ormanı'ndaki isimler)

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub nısf (yarısı) muhacirîn baltalık ve ziraat olunan mahâl tarla ihdas etmek, diğer nısf dahi ahaliye baltalık olmak üzere sened itâ kılınmışdır."*

3. *"Töngeldüzü Ormanı"*: *"Tarafları Uluyüz tarafına yol ve Batıkoğlu? tarlası sınırı ve Hacı Mehmed Ağanın terk eylediği orman ile yine Çınar ve Tekke vasatında vâki yol ve*

Meryem), Şaban (1300-Ordu) ve Emine (1305-Ordu). Tevfik'in Hacer adlı bir kızı olmuş. Kız çocuklar üzerinden hane dağılmış.

373 (Ali Paşa Taburu-1886: 1-2-3 Yüzbaşı).

374 (Ali Paşa Taburu-1886: Gorgaze Süleyman Ağa?: 2-1-8 Yüzbaşı).

375 Bu köyün ilgili mevkii 1886'da "Gıvirike" adıyla müstakil köy yapılan yerleşime dahil edildi.

376 Bu köye bağlı anılan mevkiler 1886'da "Gıvirike" köyüne bağlandı.

Hacıoğlu tarlasındaki meşe ağacı ve yine oradan yola muttasıl araziye (ve) yine orada vâki bir tarafı Hacıoğlu sınırı ve Sakaroğulları (Şekeroğulları) ve Molla Hasanoğlu çeşme(si) ve tarik." Dönüm: 80.

Kibar Ağa kerimesi Fatıma
Sinderaze/Senderaze (Sinteraze) İzzet ve Raşid
Ahmed Şahoğlu Arslan
Gorgaze Hasan ve Serdar
Eminoğlu Mehmed
Makarize (Maharaze/Makaroğlu) Hurşid
Hocaoğlu Hasan
Asanoğlu Hasan
Sakaroğlu (Şekeroğlu) Hasan
Kolamize (Kolamanize/Golamanize) Ali
İnoğlu Molla Osman
Moskobiloğlu Ahmed Çavuş
İnoğlu Said Ağa
Tahmazoğlu Murad eytamları Fatıma
Şahinbaşoğlu kerimesi Havva
Hocaoğlu Aziz
Kolamize (Kolamanize/Golamanize) Mehmed Çavuş
Yahyaoğlu Hasan
Kolamize (Kolamanize/Golamanize) Hüseyin
Makarizeoğlu (Maharaze/Makaroğlu) Osman
Gorgaze Osman'ın biraderi Süleyman
Gorgaze Ahmed

Mülâhazât: "Mahâll-i mezkûr orman ve bazı kızılotluk (olub) zaman-ı vâfirden beri hâli bir mahâl olduğundan tarla ihdas etmek üzere şimdilik verilmiş ve muahharan tefrik ve taksim iderek tebdilen/tebeddülat? senedleri dahi verilecek olduğundan şimdilik müştereken ve mütesâvien senedleri itâ kılınmışdır."

Tekye karyesi:[377]

1. *"Düztepe Ormanı"*: *"Tarafları tarik ve sırma ve kiraz? ve Çalıkoğlu*[378] *tarlası."* Dönüm: 3.

Kolmanizeoğlu (Kolamanize/Golamanize) Mehmed Çavuş
Yahyaoğlu Hasan[379]

---

[377] Ramazan köyünün bazı mevkileriyle birlikte 1886'da "Kozağzı" köyüne dahil.

[378] (Ali Paşa Taburu-1886: Çalıkoğlu Hasan Ağa? 2-2-6 Yüzbaşı; Çalıkoğlu Hüseyin Ağa?: 2.3.5 Yüzbaşı).

Kolmanizeoğlu Hüseyin Çavuş

Meshizeoğlu Osman

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman olub merkûmlara ziraat etmek üzere müştereken ve mütesâvien senedleri itâ kılınmışdır."*

Sortu karyesi:[380]

1. ***"Taşluca Ormanı"***: *"Tarafları Ali Osman Ağa ve Ali Başoğlu*[381] *ve in ve Köroğlu Kozma? ve Sakaoğlu ve Çanakcıoğlu"* Dönüm: 20.

Muhacir Serdar ve Aslan ve Süleyman ve Yetim Süleyman.

2. ***"Çakalini Ormanı"***: *"Tarafları tarik ve in ve dere ve Balcıoğlu."* Dönüm: 12.

Muhacir Acaralıoğlu Mehmed

Mosioğlu Yusuf Ağa ve biraderi Ahmed Çavuş ve Hüseyin ve Süleyman ve Ali ve Kibar ve Receb ve İsmail.

3. ***"Caferlü/Çakırlu Ormanı"***: *"Tarafları dere ve Yusuf Ağa ve büyük pelidler ve dere ve Yusuf Ağa tarlası ve in ve sırt ve Molla Emin."* Dönüm: 80.

Mosioğlu Yusuf Ağa ve Mosioğlu Ahmed Çavuş ve Hüseyin ve Süleyman ve Ali ve Kibar Çavuş ve Receb ve İsmail.

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman ve bazı kızılotluk (olub) zaman-ı vâfirden beri hâli bir mahâl olduğundan tarla ihdas etmek üzere şimdilik verilmiş ve muahharan tefrik ve taksim idilerek tebdilen/tebeddülat? senedleri dahi verilecek olduğundan şimdilik müştereken ve mütesâvien senedleri itâ kılınmışdır."*

Batamı karyesi:[382]

1. ***"Kurşunçalı Ormanı":*** *"Tarafları katır beli ve yukarıki hızar/hezar ve büyük kaya ve kilise ve İncebel tepesi tarafındaki Keçiyeri deresi."* Dönüm: 1000.

Romonoğlu (Romanoğlu) Mehmed Ağa[383] b. Süleyman

---

379 (Ali Paşa Taburu-1886: Çalık/Çalakoğlu Hasan Ağa?: 1-4-6 M.Evvel; (Ali Paşa Taburu-1886: 2-2-6 Yüzbaşı).?

380 İsmini Sortu Deresi'nden alan bu köyün yeni adı Kurtuluş. Burada anılan mevkiler 1886'da "Husuban" adıyla müstakil köy yapılan yerleşimin sınırları dahilindeydi.

381 (Ali Paşa Taburu-1886: Gorgaze Ali Ağa?: 2-4 Tabur Sancakdarı; Gorgaze Arif Ağa?: 2-4-1 Ml. Sani). Bu Ailenin Perşembe kolu "Ali Başoğlu" olarak da biliniyormuş.

382 Bugünkü ismi Işıklı olan Batamı köyüne bağlı olan Kurşunçalı Ormanı mevkii 1886'da "Selimiye" adıyla müstakil köy yapıldı. Halen aynı ismi taşıyor ve Perşembe ilçesine bağlı.

383 (Ali Paşa Taburu-1886: Romanoğlu Mehmed Ağa: 1-3-1 Yüzbaşı). Soyadları: ÖZCANLI. Kesum/Gesum/Kasım Ağa'nın torunu Mehmed Ağa'nın oğulları: Yusuf, Davut (bu oğulları sonradan eski Ermeni köyü olan Tepeköy'e (Günören) taşındılar) ve Selim Ağa (bunun "Selimağalar" olarak bilinen çocuklarıysa Kayadibi'nde eski Ermeni yerleşimi olan mevkiye, "Selimağa mahallesi", taşındılar. Onların soyadı: SEZER. Selim Ağa'nın çocukları: Fatma (& Fatsa'dan evli), Vesile, Rahime Ayşe, Ali Osman (savaşta ölmüş), Süleyman (& Kabakdağ'dan Bacelize Meryem), Hüsnü (& Yaraşlı'dan Romanoğlu Kâmil 'in kızı Ayşe Özcanlı; Emine Özcanlı'nın ebeveynleri) ve Meryem (& Senaiye/Sameba/Övündük köyünden Tıkı-

Romonoğlu Hasan Bayrakdar b. Süleyman[384]
Romanoğlu Kurd (Gül) Ahmed b. Süleyman[385]
Romanoğlu Raşid (Reşidi) b. Süleyman[386]
Buyişoğlu (Buyişvili/Biyoğlu)[387] Mehmed b. Buyiş
Kazancıoğlu[388] Yetim Mehmed b. Baş Ağa
Romonoğlu Murad b. Hasan[389]
Romonoğlu Dede b. Hüseyin
Romonoğlu Selim b. Mehmed
Acaralıoğlu İlyas b. Mehmed
Romonoğlu Hüseyin[390] b. Dursun

---

loğlu Ahmet Öztürk). (Kaynak: Vahap ve Emine Özcanlı). Romanoğlu ailesinin Gürcistan'da kullandığı diğer ad: Gurieloğlu. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[384] (Ali Paşa Taburu-1886: Romanoğlu Hasan Efendi: 1-4 Tabur Sancakdarı). Yukarıdaki Mehmed Ağa'nın kardeşi. Hasan Bayrakdar'ın çocukları: Hacı Ahmed (& Kurul-Şecaiye'den Çoloğlu "Didi" Hasan Ağa'nın kızı Hamide -> Hacı Yusuf -ikinci eşi Tuğrul Şan'ın annesi; ve Zekiye -ikinci eşi Ramiz Özel) ve Hafız M. Murad ("Babuli" lakabıyla bilinirdi. Bkz. Aşağıda Romonoğlu Murad b. Hasan'la ilgili açıklamalar). (Kaynak: Cemal ve Mahmut Çol).

[385] Yukarıdaki Süleyman'ın üçüncü oğlu. Gül Ahmed olarak bilinirdi. Çocukları: Eyüp, Süleyman, Mahmut, Hasan ve İsmail Özcanlı.

[386] Romanoğlu Süleyman'ın diğer oğlu. "Reşidi Baba/Reşdi Babay" olarak bilinirdi. Çocukları: Mevlit ve Cemal Özcanlı (-> İsmet, Hüseyin, Hikmet, Mustafa Özcanlı).

[387] Fatsa'daki Buyişvili/Biyoğlu ailesi mensuplarının soyadları: BEŞİK(OĞLU), ŞAHİN, ERASLAN. Bu ailenin bir diğer adı da DİYASAMİZE. Ailenin soyadı Şahin olan kolundan Şahinali oğlu Yusuf Şahin (1889-1957) "Şahnalı Yusuf Ağa" olarak bilinirdi. Ailenin Kabakdağ/Fatsa'daki Eraslan kolunun soyağacı kısaca şöyle: Diyasamidze Gabrieli –> Hasan Ağa b. Hüseyin –> Murad Onbaşı –> Ahmed (harpte kaybolmuş) –> Hasan Şevki –> Cevat Eraslan (& Ceyhan Özel). Gürcistan'ın Kobuleti ilçesi köylerindeki Biyoğlu ismini de kullanan ailenin diğer adı: Mikeladze/Mikelaze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[388] Korgan'ın Yeşilalan köyünde bu ailenin soyadı: FİKİR.

[389] (Ali Paşa Taburu-1886: Romanoğlu Hafız Murad Efendi: 2-3 Tabur Katibi). Yukarıda ismi geçen Romanoğlu Hasan Bayraktar'ın "Babuli" lakaplı oğlu. Babuli Abdulhamid'in sarayında din eğitimi almıştı ve altı dil bilirdi. 1910'larda Ordu'ya geldi. Eşi Gülizar Hanım, Burhanettin'de yerleşen Zuzunave Süleyman Ağa'nın (Ergin) kızkardeşiydi. Gülizar Hanım ilk evliliğini Gogoloğlu ailesinden biriyle yapmıştı ve bu evlilikten bir oğlu vardı. Gölköy'ün Paşapınar köyüne yerleşmiş olan "Çakır Ahmet" Gönül (-> Adem Gönül, Kemal Gönül -bağımsız milletvekili, Ekrem Gönül). "Babuli" Murat Efendi, dul Gülizar Hanım'la evlenip Burhanettin'de kaldı. Uzun yıllar -19 yıl- Burhanettin camiinde hocalık ve imamlık yaptı. Anlatılanlara göre, kendisi alt katta Kur'an okur, torunu üst katta ud çalarmış. Yine bir rivayete göre, komşusu Sivaze Cemal Çavuş'un (Şenyurt) Rum asıllı eşi Vasilin/Ayşe'yi, "üzülme kızım, biz de bir vakit Hıristiyandık!" diyerek teselli etmiş. Babuli'nin kızı Feride Burhanettin'den Otioğlu Yüzbaşızâdelerin oğlu Kâmil Tokçan'la evlendi (-> Düriye, Kadir, Huriye, Nedim, Adil, Nihat Tokçan), oğlu Şükrü Özcanlı ise iki evlilik yaptı. İlki Boztepe'den Hinigaze ailesinden Fatma Varol (-> Hasan, Meryem, Hatice), ikinci eşi Burhanettin'den komşuları Artmalaze ailesinden Fikriye Aka (-> Hüsnü Özcanlı -Ordu'nun ilk noteri, Ziya Özcanlı, Saadet (& Mehmet Hilmi Acar), Vahap Özcanlı (& Selimağa'nın torunu Emine Özcanlı) ve Emine Çol (& Hasan Çol -> Mahmut ve Cemal Çol). (Kaynak: Vahap ve Emine Özcanlı; Mahmut ve Cemal Çol).

Romonoğlu Gümüş(ün) Ahmed[391] b. Dursun
Moharoğlu/Makaroğlu? Yetim Receb[392]
Buyişoğlu Rızvan
Romonoğlu Eyüb
Romanoğlu Dursun b. Selim
Tatuoğlu (Tatun/Datunoğlu) Süleyman b. Ali
Tatuoğlu (Tatun/Datunoğlu) Selim b. Ali
Varulize(oğlu) (Verulize) Murad b. Osman
Demircioğlu Ali b. Mehmed
Romonoğlu Ahmed b. ..?[393]
Ko..? oğlu Osman
Mehmed Dervişoğlu[394] Hüseyin b. Seyyid
Gogodizeoğlu (Gogidize) Hasan b. Sefer
Varulizeoğlu (Verulize) Dursun b. Hüseyin
Mikeloğlu Dursun b. Mehmed
Romonoğlu Abdurrahman
Romonoğlu Mehmed b. Yusuf
Mikeloğlu Süleyman b. Dursun
Mamarinoğlu (Mamarine)[395] Arif b. Şirin
Mamarinoğlu (Mamarine) Şirin b. Şirin
..? oğlu Rızvan
Bavucoğlu (Bahuç/Hahucoğlu)[396] Raşid
..? oğlu Ahmed
Bogaroğlu/Buğaroğlu?[397] Genç Ağa

390 (Ali Paşa Taburu-1886: Romanoğlu Hüseyin Ağa: 2-1-6 Yüzbaşı).

391 Gümüş Ahmed'in Elmas adlı eşinden kızı: Fatma (Çürüksu-1844). Fatma'nın 1881'de Ordu'da doğan ve Trabzon'da zaptiyelik yapan, 1915'te ölen oğlu: Süleyman Bilgin. Bu Süleyman'ın dul eşi Nuriye'den (ki daha sonra Çoloğlu Yusuf Ağa ile evlenecektir; "Didi Nine") kızından torunu Meryem Çol/Ayar, Enis Ayar'ın annesiydi. (Kaynak: Enis Ayar).

392 (Ali Paşa Taburu-1886: Makaroğlu Receb Ağa?: 2-3-4 Yüzbaşı). Fatsa'daki Makaroğulları-nın soyadı: MAKAR ve ÖZMAĞDEN.

393 (Ali Paşa Taburu-1886: Romanoğlu Ahmed Ağa: 1-3-1 M.Evvel).

394 Bugün Gürcistan'ın Kobuleti köylerinde yaşayan Surmanidze/ Surmanize ailesinin kullandığı bir diğer isim: Dervişoğlu. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

395 Mamarine/Mamarne; soyadları: AKYOL. Eski milletvekillerinden Hüsnü Akyol'un (oğlu: Mete Akyol) ailesi. Gürcistan'da Kobuleti ilçesi köylerindebu ismi kullanan kimi ailelerin eski adları: Kavjaradze. Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=-JLiQsvVzdg&list=PLcSEtwXD_5ywecBnccWrpZ-pj98YyMGod

396 Soyadları: SEZER. Fatsadakilerin soyadı: YILDIZ.

397 Bugün Gürcistan'da Kobuleti köylerinde Katamadze/Katamize ailesinin kullandığı diğer adlar/lakaplar arasında "Buğaroğlu/Bugharoghlu" da var (diğerleri: Shirakebi/Şirakebi,

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman ve bazı kızılotluk (olub) zaman-ı vâfirden beri hâli bir mahâl olduğundan tarla ihdas etmek üzere şimdilik verilmiş ve muahharan tefrik ve taksim iderek tebdilen/tebeddülat? senedleri dahi verilecek olduğundan şimdilik müştereken ve mütesâvien senedleri itâ kılınmışdır."*

Boztepe:[398]

1. *"İnce Boğaz Ormanı"*: *"Tarafları depe, bir taraf İsmail hanesinin yanında kuru in ve bir taraf dere, alt taraf mezrû tarlalar ile."* Dönüm: 100.

Madinoğlu[399] (Madioğlu/Madizâde?) Mehmed Ağa b. Mehmed[400]
Karındaşı Ali[401] b. Mehmed
Moskobiloğlu[402] Murad b. Hüseyin
Madinoğlu eytamları Fatma ve Ayşe[403]
Tokçıroğlu[404] (Dokçıroğlu/Dokçuroğlu) Hulusi Çavuş

Tzikviroglu/Zikviroğlu). Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=-JLiQsvVzdg&list=PLcSEtwXD_5ywecBnccWrpZ-pj98YyMGod

398 Boztepe'nin Kumbaşı ve Efirli istikametine uzanan yamaçlarına sınır Yaraşlı köyünün Gürcü mahalleleri olmalı. Yaraşlı'nın komşu Kızılhisar köyüne bakan tarafındaki iki mevkide ("Kızılhisar nam Çakaldamı ile Tepedamı" mevkileri) Gürcü aileler yerleşmişti. 1886 İskan Defteri'nde buralarda "Refahiye" adıyla müstakil bir köy teşkil edilmişse de, sonraki tarihlerde bu mevkiler Boztepe ile Yaraşlı köylerine bağlanmış görünüyor.

399 Giriş kısmında dile getirdiğim ve bu defterlerde Ordu'nun Boztepe köyünde ismini göremediğimiz belirttiğim ailelerden biri olan "Madioğlu/Madizade/Madişvili" (soyadları: MAĞDEN) ailesi Arazilerinin mevkii itibariyle burada kaydedilmişler. E-Devlet'teki bilgiler eşliğinde sözlü rivayetlere bakılacak olursa, bu aileden iki erkek iki kız kardeş geldi Ordu'ya ve erkeklerden birinin adı Ali idi. Ali'nin iki oğlundan birinin adı da Mehmet'ti (muhtemelen Ali oğluna babası Mehmet'in adını vermişti). Buradaki isimlerle bu bilgilerin tam uyuşması bu ailenin Madioğlu ailesi olduğuna işaret ediyor. Bu durumda, Mağden ailesini burada bulmuş oluruz. Ki, yine sözlü rivayetlere göre, Ali ile ismini bilmediğimiz kardeşi (ki buradan adının Mehmet olduğu anlaşılıyor) buraya bekar ve fakir gelmişler. Boztepe'nin Bozukkale taraflarından kıvrılarak Kumbaşı'na uzanan geniş arazilerin sahibi olan dul yerli (Türk) bir kadının yanında çalışmaya başlamışlar. Birisi o kadınla evlenmiş (Kaynak: Ali Fuat Varol ve Nesrin Varol). Bu hikayede karşımıza çıkan kişi isimleri de "Boztepe" adıyla bu defterde Perşenbe Nahiyesi dahilinde karşımıza çıkan mevkiler de sonradan Boztepe ve Yaraşlı köyüne bağlanan ve Kumbaşı'nı da içeren mevkilerle uyuşuyor. Kızılhisar ve Yaraşlı köyleri uzun süre Perşenbe nahiyesine bağlıydı.

400 E-Devlet bilgilerine göre, Madizade Mehmed ve Ali'nin babaları Mehmed, Çürüksu-1851 doğumluydu.

401 Madişvili/Madizâde Ali'nin çocukları: Mehmet (–> Ahmet Cemal Mağden), Mahmut (-> Yusuf Mağden). Yusuf Mağden'in eşi, Mahmut Ali, Melek/Meliha (Varol) ve Hamdi Mağden'in (eski Ordu milletvekili) anneleri Ayşe Hanım'ın annesi aynı köyden Gonzelize Hüseyin Çavuş'un kızı Zekiye (Sağesen) ile Madizâde/Madioğlu Hüseyin Mağden'in (Çürüksu-1864) kızlarıydı. Bu bilgiyi esas alırsak, Ordu'ya ilk gelen Madioğlu Mehmed ve Ali'nin üçüncü bir erkek kardeşleri daha vardı: Hüseyin. Ya da kuzenleri?

402 Boztepe/Orhaniye köyündeki Moskobiloğlu ailesinin soyadı: UYGUN.

403 Madioğlu Ali ile Mehmet'in kızkardeşleri olmalı. Bu bilgi de sözlü rivayetlerle örtüşüyor: İki erkek iki kız kardeş yetim olarak gelmişler.

Tokcıroğlu Ahmed ve Sultan b. Dursun

İnoğlu[405] Osman b. Hüseyin

Mülâhazât: *"Mahâll-i mezkûr orman ve çetirlik olub kâbil-i ziraat olan mahâl tarla ihdas etmek ve mabâdı kâbil-i ziraat olmayan mahâl baltalık etmek üzere müştereken ve mütesâvien senedleri itâ idilmişdir."*

Nahiye toplamı: 4823 (4873?) dönüm

"Memur bulunduğumuz Ordu kazasına mülhak Perşenbe nahiyesinde iskan ve ziraatlerine mahsusen taht-ı tasdik ve leffen südûru birle (ekli olarak sunulduğu üzere) *arazi-i hâliye ve muattaladan olub muhacirîn-i merkûmelerine itâ kılınan bâlâ-yı cedvelde hududu ibrâsına mukayyed kırk sekiz kıt'a ve dört bin sekiz yüz yirmi (yetmiş?) üç dönüm arazi-i muattaladan zer ü ziraat ve hane inşa edeceklerine ve kendülerinin vuku bulan rağbetleri üzerine tefrik ve taksim etdirilmiş bulunduğu ve mahâll-i mezkûreler muhacirîn-i merkûmelerin hisselerine haberlü bulunduğu ve ber mûceb-i hudud ahali-i sâirenin bir günâ iddiasında* (iddiaya) *hakları olmadığından muhacirîn-i merkûmeye yedlerine ber muceb-i mazbata kırk sekiz kıt'a tapu senedinin itâsıyla nüsha-i sâni ve sülüs* (ikinci ve üçüncü nüsha) *mazbatalarının tapu kaleminden Tanzim (ve) Trabzon (vilayet-i) celilesi ve virgü emanet-i celilesine takdim kılınmak üzere işbu mazbatamız Trabzon Sancağına takdim kılındı. Ol bâbda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l emrindir. 3 Mart sene 300* (15 Mart 1884).

Müdir Vekili: Esseyyid İbrahim Hakkı

ed-dâi naib: silik

ed-dâi kadı: bulunmadığı

Kâtib-i mal: İsmail Hakkı

Azâlar: Mehmed Ali Şirin, Kozme/Koz(u)me, Serkis"

HABSAMANA (GÖLKÖY) NAHİYESİ MUHACİR İSKAN DEFTERİ[406]

"Ordu kazasına mülhak Habsamana nahiyesine tâbi kuralarda (köylerde) iskan olunan muhacirînin arazi yoklama icmal defteri"

karye	mevki	hudud	dönüm	meccanen	mutasarrıf
1. Kuruağaç:[407] /32 hane:	*Hane*	*Hasan Ağa ve tarikler3*		*dahi*	*Hüseyin Ağa*

[404] Soyadları: YÜCEBAŞ. "Dokçıroğlu" ailesinin aslen Caparidze (bu defterlerde Saraycık/Osmaniye köyünde gördüğümüz KAYA ailesinin aslen Cabaridze olduğuna dair bilgiyle krş.) olduğuna dair bir bilgi için bkz. https://www.youtube.com/watch?v=-JLiQsvVzdg&list=PLcSEtwXD_5ywecBnccWrpZ-pj98YyMGod&index=1

[405] Soyadları: İNAL.

[406] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, ML.EEM.76-43, 27 Mart 300.

[407] Gölköy'e bağlı Yuvapınar Köyü: Artvin'in Şavşat ilçesinin Zios, Daba, Parnup ve Zakiyet köylerinden gelen Gürcülerin yerleştirildiği mevkiler 1886'da "Küşadiye" adıyla müstakil köy oldu. Adı sonra Yuvapınar olarak değiştirildi. Son zamanlara kadar Gürcüce konuşulan köyde şu aileler yaşıyor: Melikiyenti (Şavşat Parnuh Surevan Köyünden gelmişler), Çakliyenti (Şavşat Zios'dan gelmişlerdir), Baliyenti (Şavşat Zios dan gelmişler), Bekaziyenti (Zios dan

altında ve Emin Usta
Dere kenarı Tarik ve Süleyman ve 6 " dahi
Hasan

Hüseyin Ağa
Abdullah Ağa b. Osman
Subaşıoğlu Mehmed b. Süleyman
Kobyanoğlu? İsmail b. Mustafa
Kobyanoğlu Mehmed b. Hurşid
Cinoğlu[408] Rızvan b. Durak
Kakoğlu/Gagoğlu Habib b. Osman
Nuhoğlu Kasım b. Süleyman
Nuhoğlu Sefer b. İsmail
İbrahimoğlu İsmail b. İbrahim
Demircioğlu Gül Ahmed b. Osman
Sancakdaroğlu Hasan b. Hurşid
Mikelaze? Mustafa b. İbrahim
Odabaşoğlu Süleyman b. Osman
Odabaşoğlu İsmail b. Emin
Odabaşoğlu Ahmed b. Emin
Zabitoğlu Ali b. Şerif
Yusuf Pehlivan b. Süleyman
Çakaloğlu[409] Şeker b. Dursun
Çakaloğlu Süleyman b. Dursun

---

gelmişler), Tatariyenti (Turaniyenti Şavşat Daba köyünden gelmişler), Kaptaniyenti, (Hekimoğlu-POYRAZ, Şavşati Dasamob Köyü Bril mahallesinden gelmişlerdir), Cinoğulları, Kopiyanoğulları, Gağmiyenti (Zios ve Zakiyet köyünden gelmişler). Köyün bu günkü yerleşim alanı daha önceden Tamalan (Damalan) civarında oturan Rum ve Ermeni asıllı köylüler tarafından mera ve av alanı olarak kullanılmaktaydı. Yuvapınar'ın Gürcüleri Tamalan'da oturan Ermenilerle 1915 tehcirine, Rumlarla 1924 yılındaki Mübadeleye kadar komşuluk yaptılar. Köye ilk gelenler, çevresi büyük gürgen ağaçları ile çevrili olan bugünkü camii ve çevresine yerleşmişler, sülalelerin kanaat önderleri başka bir yere gitmeyeceklerine karar verince, herkesin tarım yapabileceği yerleri belirleyerek toprak paylaşımı yapmışlar. Daha sonra herkes kendi arazisi üzerine ve birbirine yakın ahşap evler yaparak, değişik mahalleleri meydana getirmişler. Bkz. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/ . Güneyinde Alanyurt Güzlesi, batısında Burulan, kuzeyinde Haruniye, doğusunda ise Tamalan köyleriyle çevrili Yuvapınar köyü uzun süre çevre köylerin en zengini ve en verimli köylerinden biri olagelmiş; çevre köylerden birçok insan buraya çalışmaya gelip, geçimini bu yolla kazanmış. Bkz. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/.

[408] Gürcistan'da Kobuleti köylerinde yaşayan kimi Cinoğlu ailelerin asıl adları: Mjavanadze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[409] Bugün Kobuleti'nin köylerinde yaşayan ve Çakaloğlu lakabıyla bilinen bir ailenin varlığına ve onların da aslen Beridze sülalesine mensup olduklarına dair bkz. https://shorturl.at/zFvNV

Çakaloğlu Küçük Ali b. Dursun
Receboğlu Süleyman b. Receb
Mahlakmize? Ali b. Hafız
Çakaloğlu Sefer b. Dursun
Çakaloğlu Aziz b. Dursun
Mikelaze? Emin b. Aziz
Mikelaze? Memiş b. Hüseyin
Tataroğlu Hüseyin b. İbrahim
Emin Usta
Şaib b. Ali
Batıkzâde Hurşid Ağa b. Dede Ağa

2. Alanyurt[410] / 9 hane:

Küçük Ağaoğlu Şerif b. Mehmed
Küçük Ağaoğlu Osman ve Ali b. Osman
Şeker Ağaoğlu Tufan b. Tufan
Salihoğlu Süleyman b. Ahmed
Salihoğlu Ömer b. Mehmed Ali
Bayrakdaroğlu Esad Efendi b. Osman
Bayrakdaroğlu Yusuf
Muradoğlu Süleyman
Bonguroğlu? Ahmed b. Hasan

3. Uzunbara[411] / 8 hane:

Mollaoğlu Esad
Mollaoğlu Süleyman b. Esad
Mollaoğlu Fehriman/Kahraman b. Ahmed
Kara Osmanoğlu Hasan
Mollaoğlu Mehmed ve Hurşid b. Ahmed
Kahvecioğlu Hasan b. Numan
Kahveci(oğlu) Ahmed ve Mehmed ve Ömer b. Numan
Kara Osmanoğlu Küçük Ağa b. Ali

---

[410] Muhacir yerleştirilen mevkiler 1886'da Cihadiye adıyla müstakil köy yapıldı. Macahelli Gürcülerden oluşan bir köydür. İlk yerleşim 1880-90'lı yıllarda bugünkü Manastır adıyla bilinen mahallenin olduğu bölgeye kurulmuş, zamanla nüfus artmış ve yeni mahalleler oluşmuş. Kuzeyinde Kale ve Bulut batısında Alanyurt güneybatısında Karahasan güneydoğusunda Güzelyayla, güneyinde Süleymaniye köy ve beldeleriyle çevrili olup, ilçe merkezi olan Gölköy kasabasının güneybatısında yer alır. Arazi engebelidir. Köyün mahalleleri (Kındıra, Meşealan, Manastır, Madul, Elmaalan ve Biçincik/Biçimlik) Kiremitlik Deresi'nin oluşturduğu derin vadinin iki tarafındaki engebelik arazide kuruludur. Bkz. http://www.gdd.org.tr/koydetay.asp?id=84.

[411] Bugünkü ismi Akçalı.

4. Gelenger/Gelingir[412] / 2 hane:

Mataracıoğlu Mevlüd b. Ali

Cöceloğlu/Cüceloğlu Mehmed b. Ali

5. Akkilise[413] / 6 hane:

Gül Ahmedoğlu Mehmed b. Ahmed

Gül Ahmedoğlu Numan b. Ahmed

Yusuf Efendioğlu Süleyman

Yusufoğlu Şerif

Çaloğlu Mehmed

Molla Osmanoğlu Süleyman

6. Kuşluvan[414] / 3 hane:

Paşaoğlu Murad Ağa[415]

---

412 Gölköy'e bağlı köy; yeni adı: İçyaka.

413 Gürgentepe'ye bağlı ve bugünkü ismi Akmescit.

414 Bugünkü Paşapınar köyü. 1886'da "Şevkiye" adıyla müstakil köy yapıldı. Gölköy Merkeze bağlı olan köyün sakinlerinin Paşapınar mahallesindeki kısmı Artvin ili Şavşat ilçesinin Hevtzuruli (Çağlayan) köyünden, Kökdere mevkiinde oturanlar ise Macahel'in Mindiyeti köyünden göç etmişler. Paşapınar mevkiini yerleşen muhacirler önce Ordu sahilinde bir yere yerleştirilmek istenmiş, ancak sahildeki yaygın sıtma sebebiyle sonunda Gölköy'ü tercih etmişler. Köyün iki mahallesinin arasında hiçbir toprak bağlantısı yoktur ve aralarında başka bir köyün toprakları var. Lozan Antlaşması ile kabul edilen nüfus mübadelesine kadar köyün "Ayı Kayası" denilen mevkiinde birkaç hane Rum aile yaşıyormuş. Bu aileler mübadelede Yunanistan'a gönderildiler. Bu gün onların yaşadığı mevkide evlerinin sadece taşlık temelleri bulunuyor. Rumların yaşadıkları yer isimleri onların isimleri ile anılıyor. Yorigana, Konstantinbolo… Paşapınar mahallesinin ismini yukarıda kayıtlı Şavşat'lı Paşaoğlu Murat (oğlu Osman Paşa?) ailesinden aldığına dair Bayar Şimşek'in rivayeti için bkz. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/. Bu defterde her ne kadar sadece 3 hane kaydedilmişse de sonradan, muhtemelen 1890'larda gelen yeni dalga muhacir grubunun da buraya iskanıyla hane ve sülale sayısı artmıştır. Son yıllara kadar Gürcüce konuşulan köyün bugün de devam eden sülaleler şöyle: Kasahaoğulları/Kasapoğulları/Kasahaşvili (KASAP, tarihçi Murat Kasap'ın ailesi. Hevtzuruli köyünün Cami mahallesinden, Kasahaoğlu İsmail Ağa, Esat Ağa, İbrahim Ağa, Şakir Ağa, ve Şerip/Şerif Hoca olmak üzere 5 hane olarak gelmişler), Dohtoriyenti (aslen Kasapoğlu; sonradan İzmit'e, Düzce'ye yerleşmişler), Panuhiyenti (aslen Kasapoğlu), Kâmil eyenti, Dudabliyenti (aslen Kasapoğlu), Hociyenti (aslen KasapoğluRevazoğulları/Revazaşvili (ATEŞ, Hevtzuruli'nin Revaziyenti mahallesinden Revazoğlu Mevlüt ve Ali olmak üzere 2 hane olarak göç etmişler gelmişler), Tutiyenti (aslen Revazoğlu), Zulaliyenti (aslen Revazoğlu), Megreloğlu/Megreliyenti (AKDENİZ, Hevtzuruli'nin Megreliyenti mahallesinden Molla Süleyman hanesi gelmiş), Altunoğlu/Altunaşvili (ALTUN. Hevtzuruli Köyünün Cami Mahallesinden Altunoğlu Süleyman, Ali ve Ahmet olmak üzere 3 hane olarak gelmişler), Goksekviyent (aslen Altunoğlu), Siyalidze/Emruliyenti (TEMİZ, İmerhev Meydancık Mahallesinden gelmişler), Şahismaileyenti/Şahismailoğulları (YÜKSEL, İmerhev Daba köyünden Ordu(nun Akmescit (Akkilise) Köyüne yerleşmişler ve 1900'lü yıllarda Paşapınar'a imamlık yapması için davet edilen Gudupa Ali Hoca'nın soyundan geliyorlar). (Kaynak: Murat Kasap: http://www.gdd.org.tr/koydetay.asp?id=84; https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/. Gölköy bölgesine yerleştirilen Gürcü muhacirler ve sülaler hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Murat Kasap, *93 Harbi Batum Muhacirleri.*

Paşaoğlu Ali Bayrakdar
Bekiroğlu Kahraman

7. Emirler / 4 hane:
Mütevellioğlu[416] Dursun
Ahmed Ağaoğlu Hüseyin
Numanoğlu Ahmed
Murad Ağa kerimesi Elmas

8. Sarıca / 11 hane:
Gövaloğlu/Güveloğlu? İsmail
Kasaboğlu İsmail
Kasaboğlu Esad ("erbaasıyla kuhi/dağlık")
Revazoğlu İsmail
Kasaboğlu Esad ("Mevlüd ve Süleyman ve tarik ve dere")
Altunoğlu Süleyman
Avazoğlu İsmail
Siyalizoğlu Esad
Kasaboğlu Şerif
Kasaboğlu Numan
Revazoğlu Mevlüd

9. Kal'a[417] / 37 hane:
Mehmedoğlu Osman
Memişoğlu Süleyman
Mehmedoğlu Molla Hasan
Mehmedoğlu Şeker Ahmed
Çavuşoğlu Ahmed
Memi Usta
Hamide Hatun
Ahmed Bayrakdaroğlu Ömer
Kadı Ahmed Efendi
Usta Mehmed
Ahmed Ağa

---

[415] Bayar Şimşek'e göre dedesi Osman Paşa ve yanındakiler Akyazı'dan ayrılıp Gürgentepe üzerinden Gölköy'e kadar gitmişler. İlk yerleştikleri yer Kurtbekiri isimli mevkiymiş. Sonra Kökdere-Perneci (Pörnecik) ve Porsuk (Paşapınar) mevki ne yerleşmişler. Şimşek'e göre, Paşaoğlu Osman köyde kaynak sularından pınarlar, çeşmeler yaptırdığı için köyün adı sonradan Paşapınar yapılmış. Bkz. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/

[416] Bugün Gürcistan'ın Kobuleti ilçesi köylerinde bu ismi de kullanan ailenin diğer adı: İremadze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

[417] Bugün Kale köyü. Habsamana Kalesi'nin bulunduğu mevkiler.

..? Alioğlu/Sayacalıoğlu? Ahmed Çavuş
İsmail Ağa
Kubadoğlu? Ahmed
Topcuzâde Tayyar Bey
Şirinoğlu Molla Bey
Topcuzâde Salih Ağa
Yağızoğlu Mehmed Ali
İhtiyaroğlu Ahmed
İhtiyaroğlu Süleyman
Melikoğlu Ahmed
Bilaloğlu Mevlüd
Melikoğlu Hacı Mehmed
Melikoğlu Esad
Kazbanoğlu? Ali
Melikoğlu Murad Onbaşı
Bekiroğlu Ali Ağa
Melikoğlu Ömer
Kıyanoğlu/Kabyanoğlu? Arif
Kıyanoğlu/Kabyanoğlu? Mevlüd
Karakullukcuoğlu Dursun
Karakullukçuoğlu Yusuf
Karakullukçuoğlu Hüseyin
İhtiyaroğlu Gümüş Mehmed
Mehmedoğlu Mehmed Onbaşı
Hasanoğlu Mevlüd
Ahmed Bayrakdaroğlu Mehmed

10. Okcu Dağı[418] / 18 hane:

Gesimoğlu (Kesim/Kasımoğlu[419]) Hasan b. Mehmed
Eminoğlu Tufan b. Osman
Gesimoglu Ömer b. Mehmed
Eminoğlu Tufan b. Osman

---

418 Bugünkü Okçabel köyü. 1886'da "Hayriye" adıyla müstakil köy yapıldı. İsmi sonradan Okçabel'e çevrildi.

419 Bugün Delikkaya/Övündük köyünde bir hane mevcut: "Süvari Süleyman" olarak bilinen ve Bakacak mevkiinde eski adı Alancık olan, bugün Kabadüz ilçesinin Haydar mahallesine yerleşen Kasımoğlu Süleyman'ın oğlu Hüsnü'nün çocukları. Soyadları: ÖNER. Aile içinden verilen bilgiye göre, bu aile aslen "Karsivaze" (Karslıoğlu) adıyla biliniyormuş. Ailenin büyüklerinden biri vaktiyle Kars'tan Batum'a görevli olarak gönderilmiş. Onun çocukları Çürüksu'nun Sameba köyüne yerleşmişler. Kasımoğlu Hüsnü'nün ailesinin Bacınoğullarıyla hısımlık ilişkisi daha Sameba'dayken kurulmuş olabilir.

Çaloğlu Mehmed b. Hüseyin
Çaloğlu Osman b. Esad
Çaloğlu Mevlüd b. Hasan
Çaloğlu Numan b. Esad
Güloğlu İbrahim b. Salih
Güloğlu Mustafa b. Süleyman
Hüseyinoğlu İlyas b. Hüseyin
Gesimoğlu Hasan b. Memi
Çaloğlu Esad b. Sadık
Çaloğlu Hüseyin b. Sadık
Çaloğlu Hasan b. Esad
Güloğlu Süleyman b. Salih
Çaloğlu Molla Osman b. Emin
Eminoğlu Mevlüd b. Numan
Güloğlu İbrahim b. Dursun

11. **Karagöz** / 10 hane:

Nuh Ahmed ve Mehmed
Çayanoğlu Ahmed Ağa
İsmailoğlu Mehmed Ali
Çayanoğlu Arif Ağa
Şirinoğlu Hasan
Koçumoğlu? Bayrakdar
Eyüboğlu Süleyman
Osmanoğlu Hasan
Küçük Ağaoğlu Abdullah
Çakıroğlu Hüseyin b. Mehmed

Nahiye Toplamı (Yekûn): 695 dönüm.

"Ber vech-i muharrer memuru olduğumuz Ordu Kazasına tâbi Habsamana nahiyesinde iskan olan muhacirînin bu kere arazileri yoklanarak meydana çıkan tarlanın iki yüz dört (204) kalem tarlaya[420] *bâliğ olduğunu mübeyyin işbu zeyl-i defter bi't-tahkik Ordu kazasına takdim kılınmış olmağın ol bâbda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l emrindir. 27 Mart 300* (8 Nisan 1884).

Müdir-i nahiye: ..?

ed-dâi-i sâni: Hüseyin Hüsnü

Kâtib-i Mal: Ahmed Fehmi

Kâtib-i tapu: ..?

[420] Burada söz konusu olan kalem hesabı ile tarla; mevki değil.

Azâlar: (Rumca mühür*), Der-i Aliyyede bulunduğu, Der-i Aliyyede bulunduğu, Esseyyid Süleyman Hulusi"*

ULUBEY NAHİYESİNİN MUHACİR DEFTERİ[421]

"Ordu kazasına tâbi Ulubey nahiyesinde iskan iden muhacirîne verilen arazi defteridir"[422]

I. *"Der mutasarrıf-ı Macahel muhacirlerinden Ömer Efendi takımı"*:

1. *"Ulubey nahiyesine tâbi **Şıhlar/Şeyhler** karyesi dahilinde Kalyak? Kırığı'nda tarafları Fındık Geçeği deresi ve Kalyak? Kırığı deresinden yukarı Taşaltı deresinden tarik-i kebirden Yovırt? Yeri ve Bultan hududu ve Memiş Efendi ve köknarlardan hudud-ı evvele müntehi."* Dönüm: 600; 24 hane, 104 nüfus.

2. *"Mezbur* (**Şıhlar/Şeyhler** karyesi) *dahilinde Minas ve Avak tarlası dimekle mâruf tarafları dereden kebir gürgen ve meşe ve kiraz ve eğri gürgen ve Memiş Efendi'den aşağı sıra Kalyak? Kırığı deresinden hudud-ı evvele müntehi."* Dönüm: 300; *"Bu dahi"* (aynı hane ve nüfus).

3. *"**Conkara** ve **Çukur** karyeleri vasatından Çorum? dimekle mâruf arazi-i hâliyenin tarafları Kavak Kayası ve Abdurrahman Efendi'nin tarlasının kaş ciheti tarafından doğru olan uzun ine? ve ondan Çorum Kayası'ndaki yukarı elma ağacı, ondan tarlanın kıyısı sıra hudud-ı evvele müntehi."* Dönüm: 125; *"Bu dahi"*.

4. *"**Bahaeddin*** (Yolbaşı) *karyesinden Çınar Çukuru başı ve Anat? Yüzü dimekle mâruf arazi-i hâliyenin tarafları Poyrazzâde Ali Ağa ve Molla Abdurrahman tarlaları ve uçurum ve uçurumdan çalılığın içinde dağ boyu sıra Osman Beyoğlu hanesinin üst tarafında taş ve yine mâruf Osman Beyoğulları tarlası ve Abdurrahman Efendi'nin çayırı."* Dönüm: 200; *"Bu dahi"*.

II. *"Der mutasarrıf-ı Şavşat muhacirlerinden Hevâce (Hoca) Ahmed Efendi ve Abduloğlu*[423] *Sefer"*:

5. ***Kızılin** karyesi dahilinde Yahya Sulağı dimekle mâruf tarafları Poyrazzâdeler*[424] *bahçesi ve medrese karşısında mera ve tarik ve İnas Kırağı (Kırığı?) ile mahdud."* Dönüm: 300; 2 hane, 17 nüfus.

---

421 Cumhurbaşkanlı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, ML.EEM.76/50. R.30.01.1300.

422 Aşağıda anılan köylerin anılan mevkilerine yerleştirilen Maçahel, Şavşat ve Acara Gürcülerinin yaşadığı bu mevkiler 1886'da iki grup halinde birleştirilerek "Fethiye" ve "Refahiye" adlı iki müstakil köy yapılmış görünüyor. Bununla birlikte, bugün, bunlardan sadece Refahiye aynı isimle devam ediyor; Şevkiye'nin kapsadığı mevkiler ise bölgede mevcut diğer köyler (Gürgentepe'ye bağlı Şirinköy dahil) arasında dağılmış olmalı. Bkz. Yukarıda bu köyle ilgili verilen bilgiler.

423 Bugün Gürcistan'ın Kobuleti ilçesi köylerinde bu ismi de kullanan ailenin diğer adı: Abduşelidze. Bkz. https://shorturl.at/zFvNV

424 Bugün Ulubey'in Akoluk (eskiden Ermenilerin yaşadığı Katırköy), Çukur, Sayaca gibi köylerde yaşayan Poyraz ailesinin de 19. yüzyılın savaşlarından birinin ardından (muhtemelen

III. *"Der mutasarrıf-ı Şavşat muhacirlerinden Hevâce Kelek Süleyman, Çokunoğlu Mehmed, Burhanoğlu Ahmed, Bekiroğlu Mehmed b. Süleyman ve Zoboğlu Saib"*:[425]

6. ***"Ulubey Kıranı*** *karyesinde Gızıllık (Kızıllık) dimekle mâruf arazi-i hâliyenin tarafları Emine Hanım tarlasıyla Bahaeddin tariki ve sırtdan kebir gürgen ağaçlarıyla dere ve tarik-i hassa ile mahdud."* Dönüm: 120; 5 hane, 32 nüfus.

7. *"Karye-i mezbur* (**Ulubey Kıranı**) *dahilinde Anas dimekle mâruf arazi-i hâliyenin tarafları Emine Hanım tarlası ve köknar ve yine Emine Hanım tarlası ve Bahaeddin tariki ve göl ve Karakoca ve sahib-i sened ile mahdud çalılık."* Dönüm: 100; "Bu dahi."

8. *"Karye-i mezbur* (**Ulubey Kıranı**) *dahilinde Kestanelik dimekle mâruf çalılık tarafları Yeğnapes/Beğşayiş? ve Kuşan yolu ve sahib-i sened ve in ve yine tarikler ile mahdud."* Dönüm: 60; "Bu dahi."

IV. *"Der mutasarrıf-ı Macahel muhacirlerinden Yensizoğlu Mehmed b. Sadık ve Velioğlu*[426] *Abdullah ve Motioğlu Esad"*:

9. *"**Gündüzlü** karyesi dahilinde Hasanlı dimlekle mâruf arazi-i hâliyenin tarafları tarik-i kebir ve dere ve Ali Sipahioğlu Mehmed korusu ve Davudoğlu ve Süleymanoğlu tarlası ile mahdud arazi-i hâliye."* Dönüm: 80; 3 hane, 12 nüfus.

V. *"Çürüksu muhacirlerinden Alişir Bey? oğlu İbrahim Ağa'ya"*:

10. *"**Karakoca** karyesi dahilinde Bakaca/Yakaca tarafları Kaçık/Kaçakoğlu? ve dere ve ak gölü? ve Molla Şeyhoğlu ile hudud."* Dönüm: 10; "*1 hane, 9 nüfus olduğu ve dokuz hisseden altı hissesi.*"

1854-56 Kırım Savaşı) Artvin'in Yusufeli bölgesinden kalkıp Ordu'ya geldiklerini ve burada yerleştiklerine dair rivayetler var. Bu ailenin de aslen Gürcü olabileceğine dair kimi rivayetler de söz konusu. (Kaynak: Şevki Poyraz).

[425] Refahiye Köyünde yaşayan ve Macahel muhaciri olan bazı sülaleler (Aldığım kaynak, Gürcüce orijinal sülale isimlerini modern Gürcücedeki imlalarıyla vermiş, dolayısıyla bu isimlerin Türkiyedeki Türkçeleşmiş söyleyişlerini ancak sözlü tarih yoluyla öğrenmek mümkün olabilir): Abislamidze (Çavuşoğlu- Şeyhoğlu- Yavuz), Bekiroğulları (Elmas), Deliyaloğlu (Bayar), Kavtaroğlu (Demir), Köseoğlu (Şahin), Vatasidze / Vasadze (Keşişoğlu-Şirin), Turdoğlu (Tüccaroğlu-Çelik), Giboridze (Göl), Gömükçüoğlu (Gürsoy), Bayramoğlu (Şahin), Sanakidze (Avcıoğlu – Avcı). Bkz. https://genatsvale.wordpress.com/unye/gurcu-koyleri/. Bu sülaler Macahel Efeler, Düzenli ve Kayalar köylerinden göç etmiş olup, Refahiye köyünde ayrıca Çürüksu muhacirleri de yaşamaktadır. Bkz. http://www.gdd.org.tr/koydetay.asp?id=193).

[426] Gürcistan'da Kobuleti köylerinde bu isimle de bilinen ailelerin diğer adı: Davitadze/Davitoğlu. Bkz. d

VI. *"Der mutasarrıf-ı Macahel muhacirlerinden Hüseyin Ağa takımı"*:

11. *"**Şıhlar (Şeyhler)** karyesi dahilinde Uzunoluk altı dimekle mâruf tarafları Tüfenkli Gürgen ve tarik-i kebir ve Nehir/Şehid? Çayırı ve dik döşeme ile mahdud."* Dönüm 800; 7 hane, 37 nüfus.

VII. *"Der mutasarrıf-ı Rumeli muhacirlerinden Mustafaoğlu Salih Usta/Efendi? b. Mustafa ve*

***Ziya ve Hüseyin Efendiler b. Salih"*:**

12. *"**Çukur** karyesi dahilinde Cırtlak? Pınarında tarafları Kuşan yolu ve Mehmed Ağa ve Deli Hasan ve kaş ve Ahmed ve Hasan Efendi ve Hacıoğlu ve Ali Ağa ile mahdud."* Dönüm: 200; 1 hane, 10 nüfus.

VIII. "*Der mutasarrıf-ı Kara Abdioğlu Mehmed Ağa b. Ali"*:

13. *"**Çukur** karyesi dahilinde Güller/Göller Kıranı, tarafları tarik ve in ve Dumanoğlu ve Emine Hanım ile mahdud."* Dönüm: 20; 1 hane, 8 nüfus.

Nahiye Toplamı (Yekûn): 44 Hane, 230 nüfus, 2915 dönüm, 13 kıta (mevki)

"Ulubey nahiyesinin muhacirînine verilen arazi kaç kıtadır ve mikdarı nedir ve araziden kimlere ne mikdar verildiğini ve hudud sınırlarını nâtık zeyl mahiyetine bu defterin irsaline dair on beş numrolu ve 10 Mart 300 tarihli emirnâme-i âli-i cenâb-i kaimmakamîlerinden emr ü irade buyurulan ve o vechile nahiye-i mezkûrda meskûn bulunan muhacirîne verilmiş olan on üç kıta (mevki) *arazilerin bâlâda hudud ve dönüm ve nüfusları mukayyed bulunduğu üzere verilüb bir tarafdan ziraat ve hıraset etmekde oldukların arz ü beyan bâbında vaziyet-i âcizânemizin takdimine ibtidâr kılındı. Ol bâbda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l emrindir. 30 Mart 300* (11 Mart 1884).

Müdir-i nahiye-i Ulubey: Esseyyid Mehmed Cemil"

ed-dâi-i belde: bulunmadığı

Kâtib-i mal: ..? (silik)

Azâlar: Süleyman Hilmi, Esseyyid ..?, Arakil,

BOLAMAN NAHİYESİ MUHACİR İSKAN DEFTERİ[427]

"Bolaman nahiyesinde muhacirîne verildiği arazi defteridir"

Kabakdağı[428]:

1. "Kabakdağı'nda meskûn muhacirînin hudud-ı evveli Ramazan'ın hanesinin doğrusundan Kurudere'den nişanlı gürgenden beriki dereye, ondan Çukurdere'ye ve elma ağacından doğru yol içindeki elma ağacına, ondan keh? (*kef*/tepe) *başındaki yol sıra Kâfir Obasındaki*

[427] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, Ml.EEM. 76-15 (11 Mart 1300).

[428] Bu köyün anılan mevkileri birleştirilerek 1886 yılında "Hamidiye" adıyla müstakil köy yapıldı. Sonraları Kabakdağ olarak değiştirilerek aynı adla bugüne kadar geldi.

kaşa ve oradan Kuşak/Koşak? deresinden yukarı bazar (pazar?) yolunun altındaki su yalağına, ondan yukarı Hacı Hulusi ve ordan nişanlı kaya gürgen ve ondan Varilcioğlu'nun tarlasındaki nişanlı meşe, ondan yılaflık (yulaflık?) *tarlanın kenarından Kışpınarına, ondan sıra Varilcioğlu'nun kırık kenarından Sülükdağı'ndan dereye, ondan aşağı Aslağadere? sıra Koç? (koca?) çukura, ondan in sıra Budak koruğuna, ondan aşağı dağ sıra yine hudud-ı evveli olan Ramazan hanesi civarına müntehi."*

2. "Yine Kabakdağı'nda Taşdibek dimekle mâruf arazinin hudud-ı evveli üst başı Ali Efendi'nin hızar kütüklerinden gelen yol sıra dallı kestaneden aşağı dallı meşenin önündeki hendek, ondan Sarı Osmanoğlu'nun hududundaki dikili taşdan altı/alnı doğrusu kaşdan dereye, ondan Ali Bey'in hududuna, ondan yol sıra hudud-ı evveli olan arkırı (yan, çapraz, karşı) *büyük yoldan hudud(-ı evveline) müntehi."*

Hane: 80

Arazi, kıt'a (mevki): 2

Dönüm: 5600

Hasancık Pınarı:[429]

1. "Ordu Kazası'na mülhak Çamaş nahiyesine tâbi Milar karyesi hududu dahilinde olub li-ecli'l iskan Çürüksu muhacirleri götirilen (getirilen) Hasancık Pınarı ve Karaağaç oluğu ve Erikli? Han ve Azatcı Gürgeni ve Yokuşoluk dimekle mâruf arazinin etraf-ı erbaası Üçpınar yanı? Karaağaç oluğundan suyun akağı dere sıra kuru iki dereye karib mahalde Hacı Mustafa Ağa'nın marabacısı Fettah'ın tut(a)mağı (tuttuğu) *tarlanın hududuna ve derenin Kürt Ahmed sınırına ve dere içinde kebir karaağaç kökü ve oradan mağrib cihetine meyyal yukarı doğru kebir gürgen yıkıntısı? ve kökünün ..? ve oradan kebir kesik gürgen ağacı ve yine üst tarafında kaz ayağı? markalı? kebir kesik gürgen kökü ve oradan merkûm Fettah'ın tarlası başındaki sırmada bulunan kebir gürgen köküne ve sırmanın tükendiği mahaldeki ince yola ve yol sıra merkûmun hanesi cihetindeki küçük Sarıdere'ye ve çeşmeye ve dereden yine yol sıra merkûmun hanesi cihetindeki sırta ve sırt ..? üzerinde bulunan merkûm Fettah'ın sırması(nda?) Bedir'in? hanesi başındaki büyük gürgenin önündeki kestane köküne ve oradan üstü koruluk ve bir taraf yanık kebir gürgen ağacına ve oradan doğruca Erikli Han mevkiinde ve ..? Körüğü deresine ve dere sıra aşağıya doğru derenin muhacirler cihetindeki kesik çaylak gürgen ağacına ve oradan çatallı kestane ağacına ve oradan doğruca Çayanoğlu Mustafa'nın hanesi arkasındaki kuru derenin başındaki çaylak gürgen ve yanındaki kebir gürgen köküne mezkûr dere sıra nehr-i kebire* (Bolaman deresi?) *ve nehir boyundan Oyukluk? sınırına/seddine? aşağı gelen derenin karşusundaki Benekli? Pınar'ın arkasındaki sırta ve orada olan yanık gürgen ağacına ve oradan mezkûr çeşmenin yanındaki kuru inin berü geçesindeki tek gürgen ağacına ve oradan köm yanında Avadis'in hanesi yanındaki kuru in başına ve mezkûr inin berü yanındaki kaz ayağı markalı çatallı meşe ağacından Takize (Dagize) Hulusi'nin hanesinin bulunduğu derenin sırtında olan kaz ayağı markalı uzun gürgen ağacına ve oradan mezkur derenin çatalına ve dere sıra tekrar nehr-i kebire ve mezkûr nehir boyuna Hasancık Pınarı'nın akağı* (aktığı) *dereden yukarı puğar* (pınar) *başındaki top kestanelere ve oradan mezkûr kestanelerin önündeki alından karşu*

[429] Bugünkü Hasancık köyü.

geçe şark tarafında bulunan sırtın başındaki büyük taşlara ve oradan tepe başındaki markalı çifte gürgen ağacına ve oradan kuru meşeye ve oradan markalı kesik meşeye ve oradan dahi Mehmed Çavuş Pınarı'na ve pınarın ayağı sıra Gürciyan Deresi'ne ve oradan ırmağa ve ırmak sıra Tuzcu Ali Ağa'nın hanesi altındaki küçük dereye ve ondan yukarı yol sıra hudud-ı evveli olan Üçpınar ve Karaağaç oluğuna müntehi."

Dönüm: 6000

2. "Çamaş nahiyesine tâbi Vazenin? (Zaratin/Zarata?) karyesi dahilinde muhacirînden Ahmed Efendi'nin takımının iskanına gösterilmiş olan Karaçorak Altı nam arazinin etraf-ı erbaası bir tarafı Kiremenlik/Girenlik? Deresi yanındaki yeni kırık üstesinden İrmenilerin (Ermenilerin) hanesi arkasındaki mezarlık ve oradan Kalyoncuoğlu Artin'in hanesi yanında Hüseyin'in hanesinin önündeki kuru derbend/derenin? ve oradan Hurşid'in hanesi arkasında kavak kökü önüne ve oradan aşağı Değirmenderesi'ne ve oradan Midos'un hanesi altındaki Aslan Ayağı ve oradan üst tarafı Atinalı'dan? yukarı tekrar Değirmenderesi'ne ve Hasan Efendi'nin ikamet eylediği hanesinin karşusundan yukarı değirmenciye? ve oradan ırmağa ve ırmak sıra Çalılık Altı'na ve oradan yukarı mezarlık ve oradan dahi yol sıra hudud-ı evveli olan yeni kırık ortasına müntehi."

Dönüm: 1500

Arazi, kıt'a: 2

Hane: 82

Toplam (yekûn):

Hane: 80 + 82: 162

Dönüm: 5600 + 7500: 13.100

Arazi, kıt'a: Kabakdağı: 2; Hasancık Pınarı: 2 (toplam: 4)

"Maa Çamaş Bolaman nahiyesinde Kabakdağı'yla Hasancık Pınarı'nda dört kıt'a arazi on üç bin yüz dönüm itibariyle yüz altmış iki hanenin iskan edildiği ve ale'l infirad (her birine) *tapular verildiği ve tanzim kılınan defter müfredatı kazaya takdim kılındığı ve buraca kaydına zaferyâb (muvaffak) olunamadığından umum hududu işbu mazbata-i âcizânemiz bâlâsında gösterilmiş olmağın ol bâbda emr ü irade hazret-i men-lehü'l emrindir. 11 Mart 300* (23 Mart 1884).

Vekil-i müdir-i Bolaman: Mehmed Emin Âli

Nâib: Hüseyin Hüsnü

Kadı:

Kâtib: Esseyyid Dursun

Azâlar: Esseyyid Mustafa Hilmi, ..?, ..?, ..?"

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

Amaç Yirminci Asır Kısa Ömürlü Bir Dergi (İstanbul/20 Ocak 1947-20 Şubat 1947)

M. Bülent VARLIK[*]

Amaç Yirminci Asır, genellikle demokrat, ilerici ve sosyalist gençlerin yazdığı kısa ömürlü bir dergidir[1].

Sait Faik, Asmalımescit'te "şirin bir kahvede" oturan on, on beş gencin muhtelif Fransızca edebiyat gazetelerini inceleyerek *Yirminci Asır* adlı bir gazete çıkarmaya çalıştıklarını biraz da alaycı bir dille gayet hoş anlatır[2].

I. Amaç ve Yayın Politikası

İlk sayıda yer alan kısa bir yazıda gazetenin neden yayınlandığı, yayın politikası açıklanır:

> Yirminci yüzyıl, insan topluluklarını sayısız meselelerle yüz yüze getiren ileri bir hüviyet taşıyor. Sosyal hayat, ilim ve tekniği muvazi olarak gelişmekte. Artık san'at, rahat ve meselesiz bir cemiyetin espirisini besleyen bir hüner değil, bütün imkânlarıyla, insan oğlunun fonksiyonlarına göre topluluk içindeki mevkiini belirten bir fikir, bir ruh çilesidir.
>
> San'atçı, söyleyecek yeni bir sözü yoksa, başka ifade ile, iç içe, yüz yüze bulunduğu sayısız insan problemleri üzerinde işleyip onları değerlendire-

[*] İktisatçı / ORCID: 0000-0003-3855-2081 / mbvarlik@gmail.com

[1] [Ankara] Milli Kütüphane'nin kayıtlarında *Amaç Yirminci Asır* dergisi bulunmamaktadır. Ancak 200 ALF Y483 kayıt numaralı *Yirminci Asır* dergisinin ciltleri içinde tam koleksiyona ulaşmak mümkündür!

[2] Sait Faik Abasıyanık; *Az Şekerli*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul-2017, ss: 93-100. Sait Faik'in bu yazısı ilk kez *Yedigün*, No: 724, 19 Ocak 1947'de yayınlanmıştır.

miyorsa, topluluk içinde hiçbir ödev ve önemi olmayan bir aylaktan öte geçemez.

Yirminci Asır etrafında toplanan yazıcılar bu noktadan hareketle, insanı mevzu edinmeyen, muhtevasında hâlâ rahatın ve meselesizliğin güzel fakat geri esprisini şekillendiren san'at eseri vermeğe değil, bütün inanış ve sarsılışları ile insan problemini işlemeğe, değerlendirmeğe çalışacaklardır.

Burada insan derken, başıboş olmayanı, kendini beyin sancıları içinde hissedeni, kısaca küçük günlerinin muhasebesini bileni kastediyoruz. Ancak bu insandır ki, bir davaya bağlanabilir, ortaya atılacak meselelere sahip olabilir. Burada mühim bir noktayı belirtmek isteriz. Cemiyet içindeki insanı bütün fonksiyonları ile ele alırken, hiçbir günlük siyası ideolojiye kendimizi kaptırmadan, yalnız insan ve topluluk meselelerini ilk önce Yurt çerçevesinde görmeğe, bir sistem dahilinde neşterlemeye çalışacağız. Eğer imkân ve fırsat bulursak, zaman zaman Dünya topluluklarına tam tarafsız bir müşahit gibi gözlerimizi çevirip orada bizim cemiyetimizi ilgilendiren birtakım meselelerin hal yollarını okuyucularımıza duyurmayı borç bileceğiz.

Memleket içindeki insan meselelerini işlemeye, değerlendirmeye girişirken faydasızı, aylak olanı, topluluğumuzu ileri bir seviyeye ulaştırma yolunda sarsılmayanı, bütün soğuk kanlılığımızla teşhir çarmıhına germeyi vazife sayacağız.

Biz her şeyden evvel şunu biliyor ve itiraf ediyoruz ki, bugün fikirde, san'atda, sosyolojide, kısaca her sahada geri ve acemi bir kopyacıdan başka bir şey değiliz. İşte, bütün gayret ve iyi niyetimizi ortaya koyarak, fikir ve san'at sahasında bu boşluğu doldurmaya, kötü taklitçilikten, şahsiyetsizlikten kurtulmaya çalışacağız. Bunun söylendiği ve zannedildiği kadar kolay olmadığını biliyoruz. Zaten başarı yolunda tek güvenimiz bu idrake ermiş bulunmamızdır. Kendimizi şişirmek değil, yetiştirmek istiyoruz. Memleketimizin batı Rönesansından, hiç değilse Tanzimattan bugüne kadar beklediği de bu değil mi?"[3].

II. Biçimsel Özellikler

İskender Fikret [Akdora], *Yirminci Asır* adlı bir dergi yayınlamayı planlamaktadır. Bu amaçla, Cihat Özhan[4] ile iş birliği yapar. Bu ikili, Cihat Özhan'ın 1945-1946

[3] İskender Fikret; "İş Başı", *Amaç Yirminci Asır*, No: 1, 20 Ocak 1947, s: 1. Yapılan alıntılarda çok küçük düzeltmelerin dışında dönemin dili aktarılmıştır.

[4] Cihat Özhan: (İstanbul/1916-?) Ankara Yüksek Ticaret Okulu'nu ve Ank. Üniv./Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Ziraat Fakültesi, Türk Dil Kurumu, İstanbul Konservatuarı orkestrası gibi kuruluşlarda çalıştı, serbest avukatlık yaptı. Çeşitli gazetelerde köşe yazıları kaleme aldı. 1945-1946 yıllarında 29 sayı *Amaç* dergisini yayınladı. *Hayattan Dokuz Yaprak* (Ankara-1944), *Maziden Gelen Sesler* (İstanbul-1953) ve *Nal Sesleri* (İstanbul-1971) adlı hikâye kitapları

yıllarında yayınladığı ve artık kapanmış olan Amaç dergisinin isim hakkını kullanarak *Amaç Yirminci Asır* gazetesini yayınlamaya başlar.

"Fikir-San'at-Hareket gazetesi" olan *Amaç Yirminci Asır*'ın sahipleri Cihat Özhan ve İskender Fikret'dir. Dergide neşriyatı fiilen idare eden de İskender Fikret'tir.

15 günlük olan yayının her sayısı 34x49 cm. ebadında olup 6 sayfadır.

25 kuruşa satılan gazetenin bütün sayıları Üniversite Matbaası Komandit Şti.'nde basılır.

Bazı sayfalarında küçük ilanlar ve reklâmlar görülür.

Yıl: 1 A M A Ç Sayı: 1

Yirminci XX Asır

20 Ocak 1947 Fikir - San'at - Hareket Gazetesi Fiatı: 25 Kuruş

İş Başı — İskender Fikret

Avrupalı İnsan — Cavit Yamaç

André MALRAUX

(Devamı 4.cü sayfada)

Yeni Fikir Karşısında Türkiye — FAHİR ONGER

(Devamı 4.cü sayfada)

Yerli Ve Yabancı San'atkâr — Cihat Özhan

(Devamı 4.cü sayfada)

Amaç Yirminci Asır'ın 20 Ocak 1947 tarihli ilk sayısının kapağı

bulunmaktadır. *Amaç* dergisi hakkında kısa bilgi için bkz: Turan Tanyer; "Amaç/Ankara Ansiklopedisi", *Kebikeç*, No: 44/2017, s: 498.

III. Yazarlar ve Sanatçılar

Sadece üç sayı süren yayın hayatında dergide en fazla imzası bulunan yazarlar Oktay Akbal, İskender Fikret, Sâlah Birsel, Fikret Adil, Cahit Saffet Irgat, Samim Kocagöz, Cemil Meriç, Fahir Onger ve Cihat Özhan'dır.

İlk sayıda Avni Arbaş'ın eşinin ölümü ile ilgili bir not ve bir tablosu yayınlanır. 2. sayıda bir İstanbul balıkçısını gösteren imzasız bir desen yayınlanır. Son sayıda da Bedri Rahmi imzasını taşıyan bir desen bulunur.

IV. Derginin Kapanışı

Amaç Yirminci Asır, yeterince okuyucu bulamadığı için üç ayın ardından kapanır. Bir yıl kadar sonra yayınlanan *Yirminci Asır* dergisinde imzasız olarak yayınlanan ama muhtemelen İskender Fikret tarafından yazılan bir notta "dağıtamıyoruz, dağıtsak da satamıyoruz" denilir.

V. Açıklamalı Bibliyografya

Ahmet Ziyaeddin; "İkinci Geliş", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 4, [şiir].

Akbal, Oktay; "Aşksız İnsanlar", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 5.

Akbal, Oktay; "Dostum Alain Fournier", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 3, [deneme].

Akbal, Oktay; "Salâh Birsel'e Dair", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 3.

Akdora; "Dedi-Kodu", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 2.

[Akdora], İskender Fikret; Bkz: İskender Fikret

[Aksal], Sabahattin Kudret; Bkz: Sabahattin Kudret

Aldanır, S.; "Kiracı", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Apaydın, Talip; "Davet", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 4, [şiir].

Asaf, Özdemir; "Ben Değildim", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 3, [Ercüment Kalmık'ın bir deseni ile].

"1946 Nobel'ini Kazanan Hermann Hesse", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 6, [biyografi, bir portresi ile].

Birsel; "Sanat Haberleri: Paris'teki Türk Resim Sergisi Başka Memleketlerde de Açılacak-İki Film-Şehir Tiyatrosunda Bir Dağınıklık Havası Esiyor-Şadan Candan Konseri-Atatürk'ün Maskesi-Ferruh Başağa ve Fethi Karakaş'ın Sergisi", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 4.

Birsel; "San'at Haberleri: Koca Bebek-Mürai-Lazare Levy ve Collette Frantz-Resim ve Heykel Sergisi-Okullar Arası Resim Sergisi-Orhan Arıburnu'nun Şiir Sergisi", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 4.

Birsel, Sâlah; "Daumier Üzerine", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 6, [Daumier'in bir eseri ile].

Birsel, Sâlah; "İnsanlar, Hayvanlar ve Bitkiler", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 2, [şiir, *Dünya İşleri* kitabından alıntı].

Cansel, Nezih; "Yaşamak", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 3, [şiir].

Cumalı, Necati; "Dut Koparan Kız", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Dağlarca, Fazıl Hüsnü; "İçerdeki", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 3, [şiir].

Dağlarca, Fazıl Hüsnü; "Oğul", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 3, [şiir].
"Dedi-Kodu", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 2.
F. A.; "Dedi-Kodu", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 4.
Fikret Adil; "Zavallı Şiirimiz/Hayal ve Hakikat", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 3, [deneme].
Fikret Adil; "İlk Karartma", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 2, [hatıra].
Fikret Adil; "Son Şeriatçılar", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 1.
Irgat, Cahit Saffet; "Yaşamak İstedikçe", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 3, [şiir].
Irgat, Cahit Saffet; "Geçen Bulut", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 3, [şiir].
[Irgat], Cahit Saffet; "Sen Ölmüşsün", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 3, [şiir].
İskender Fikret; "İş Başı", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 1.
İskender Fikret; "İnsan Hizmetinde San'at", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 1.
İskender Fikret; "İnsanlar Arasında", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 5, [şiir, bir desen ile].
İskender Fikret; "Din ve Lâisizm", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 1.
Kocagöz, Samim; "Küçük Hikâye ve Roman", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 3, [inceleme].
Kocagöz, Samim; "Üç Okka Un/Bombalı Balıkçı-Denizin Dibi-…Ve Mehmede Dair", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 5, [hikâye].
Kocagöz, Samim; "San'at ve San'atçı", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 3.
Köksal, Ahmet; "John Steinbeck", No: 2, 5 Şubat 1947, s: 2, [biyografi].
Külebi, Cahit; "İstanbuldaki", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 3, [şiir].
Lucet, Charles; "Balzac'dan Aragon'a Kadar Paris", (çev.: Fikret Adil), No: 3, 20 Şubat 1947, s: 6, [5 fotoğraf ile][5].
Ludwig, Emil; "Holliwood'un Yedi Temel Taşı", (çev.: Rasih Güran), No: 2, 5 Şubat 1947, s: 6, [beş fotoğraf ile].
Meriç, Cemil; "Bir Rousseau Tercümesi", No: 1, 20 Ocak 1947, ss: 2, 4, [Zahir Güvemli'nin tercüme ettiği bir kitabın eleştirisi].
Meriç, Cemil; "İnsan ve Teknik", No: 2, 5 Şubat 1947, ss: 1, 4.
Meriç, Cemil; "Taht ve Mihrap", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 1.
Necatigil, Behçet; "Ölü Utanıyor", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 3, [şiir, bir desen ile].
Necatigil, Behçet; "Renkli Fener", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 2, [şiir, bir desen ile].
Onger, Fahir; "Yeni Fikir Karşısında Türkiye", No: 1, 20 Ocak 1947, ss: 1, 4.
Onger, Fahir; "Sığınak/Evet-Hayır", No: 1, 20 Ocak 1947, ss: 2, 4, [Samim Kocagöz'ün kitabının tanıtımı].
Onger, Fahir; "Corbusier", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 2.
Özaslan, Ali; "Avâre", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 4, [şiir].
Özhan, Cihat; "Yerli ve Yabancı San'atkâr", No: 1, 20 Ocak 1947, ss: 1, 4.
Özhan, Cihat; "Yalan", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 5, [hikâye, bir desen ile].
"Rüştü Onur Dört Yıl Önce Ölmüştü", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 6, [Rüştü Onur'un 'Sizin Tasanız' başlıklı şiiri ile birlikte].
Sabahattin Kudret; "Sevdâ", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 2, [şiir1.
Sait Faik; "İp Meselesi", No: 1, 20 Ocak 1947, s: 5, [hikâye, bir desen ile].
Şendil, Sabih; "Yaşamak", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 4, [şiir].
Tirali, Naim; "Büyük Cadde", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 2, [hikâye].
Wilde, Oscar; "Ravenna", (çev.: Behçet Necatigil), No: 1, 20 Ocak 1947, s: 6, [şiir].

[5] Bu yazının ikinci bölümü *Yirminci Asır*, No: 2, 16 Kasım 1947, s: 4'te yayınlanmıştır.

Yamaç, Cavit; "Avrupalı İnsan", No: 1, 20 Ocak 1947, ss: 1, 4, [André Malraux'u gösteren bir desen ile].

Yamaç, Cavit; "Kitaba Dair", No: 2, 5 Şubat 1947, ss: 1, 4.

"Yirminci Asır Şiir ve Hikâye Mükafatı", No: 3, 20 Şubat 1947, s: 2.

Kaynakça

Amaç Yirminci Asır (1947)

Yirminci Asır (1947)

Abasıyanık, Sait Faik; *Az Şekerli*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul-2017.

Tanyer, Turan; "Amaç/Ankara Ansiklopedisi", *Kebikeç*, No: 44/2017, s: 498.

Öz: *Amaç Yirminci Asır*, Cihat Özhan ve İskender Fikret Akova tarafından yayınlanan on beş günlük bir yayındır. Altı sayfa olan gazetedeki yazıların çok büyük dönemin önde gelen genç edebiyatçıları tarafından kaleme alınır. Gazete, yeterince satış yapılamadığı üç sayı yayınlandıktan sonra için kapanır.

Anahtar Sözcükler: İskender Fikret Akdora, Cihat Özhan, 1940 dönemi dergileri, basın tarihi.

Amaç Yirminci Asır (1947)

Abstract: *Amaç Yirminci Asır* is a biweekly publication issued by Cihat Özhan and İskender Fikret Akova. The articles in the six-page newspaper were mostly written by the leading young literary figures of the period. The paper was closed after three issues because it did not achieve sufficient sales.

Keywords: İskender Fikret Akdora, Cihat Özhan, periodics of 1940, history of press.

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

Yirminci Asır Bir Devam Dergisi (İstanbul / 1 Kasım 1947-19 Mart 1953)

M. Bülent VARLIK*

Yirminci Asır, sadece üç sayı yayınlanabilen *Amaç Yirminci Asır* dergisinden sonra, dönemin neredeyse tüm ilerici genç yazarlarının katkı verdiği, aralarında epeyi zaman farkı bulunan iki dönemde yayınlanan önemli bir "devam" dergisidir[1].

I. Amaç ve Yayın Politikası

İlk sayıda yer alan oldukça uzun bir yazıda gazetenin neden yayınlandığı, yayın politikasının ne olacağı açıklanır:

> Yirminci yüzyılın gökten yere, insanlar arasına indirdiği sanat, topluluk davalarından tamamen ayrı bir ilham işi, bir gönül oyunu olmaktan çıkmış bulunuyor. Sanatçı, içinde yaşadığı cemiyetin sayısız meseleleri ile yüz yüze, göğüs göğüsedir. Onları, yarattığı her eserin örgüsün değerlendirmeğe, üstün bir şekle ulaştırmıya çalışıyor. Sanat adamının topluluk davalarına bu derece candan sarılışı, her şeyden önce bir insan olduğu içindir. İnsanlığın bağrına bir hançer gibi saplanmış çeşitli dertleri teşrih etmek, onların kangrene olmuş taraflarını ayırıp topluluğun gözleri önüne sermek; bir aksiyon adamı sıfatiyle yapması gereken işlerin en başında gelir. Onun gönül bağladığı tek gerçek, insanlığın kurtuluşu, tam ve ileri bir hürriyete kavuşuşudur. Bunun için kalemin yazı masasında bırakıp savaş

* İktisatçı / ORCID: 0000-0003-3855-2081 / mbvarlik@gmail.com

[1] *Yirminci Asır*'ın tam koleksiyonu [Ankara] Milli Kütüphane'de 200 ALF Y483 kayıt numaralı ciltlerin içinde *Amaç Yirminci Asır* dergisi ile birlikte karışık olarak bulunmaktadır! Bu çalışmada "gazete" ve "dergi" sözcükleri aynı anlamda kullanılmakta olup alıntılarda özgün dil çok küçük düzeltmelerin dışında değiştirilmemiştir.

meydanlarında kılıcı ile, topu ile şahlanması işten bile değildir. O, sözle elde edilemeyenin silâhla kazanılacağını herkesten iyi bilir. Fakat sanatkâr, yıkıcı değil, yapıcıdır. Ve hepsinin üstünde inanan insandır. Eserini yaratırken, hiçbir rejimin, hiçbir siyasî partinin uzvu olduğunu düşünmez; gündelik politika oyunlarının tamamen dışında, topluluğun kalkınması, ileri bir seviyeye yükselmesi için yalnız inandığını, düşündüğünü söyler. Ve ölümsüzlüğünü insanlığın malı olmakta arar. Bu, her devirde böyle olmuştur. Ne kilisenin karanlık taassubu, ne korkunç engizisyon işkenceleri, ne de meş'um istibdat; sanatçıyı, beşeri ölçüde ve inandığı eseri vermekten alıkoyamamıştır. Esasen rejimlerin ve partilerin sanatkârdan kendi emellerine hizmet etmesini istemeleri ve beklemeleri millî bir baltalamadır. Çünkü son tecrübeler göstermiştir ki, emirle hareket eden sanat, ideolojisi ne olursa olsun, mükemmel örnekler veremiyor. İşte Hitler Almanyası, işte faşist İtalya, işte Rusya. Nazi rejimi ile Almanyada sanat gerilemiş, kurumuştur. Mussolini'nin siyah gömleği, Mickel Ancelo'nun, Dante'nin sevimli yurdunda, sanat semasını bir kara bulut gibi kapladı. Rengin ve ışığın beşiği İtalya, karanlıklar içinde kaldı. Rusya için de durum aynıdır. Büyük Rus ihtilâlini hazırlayan ölümsüz sanatçı, kendi eserinin kölesi oldu. Bugünkü Bolşevik Rusya sanatta, büyük Pycasso'yu aforoz edecek kadar maksat, rejime bağlılık istiyor. Halbuki sanatın, her şeyin üstünde muhtaç olduğu, ileri ve hudutsuz hürriyettir.

Memleketimizde, çok şükür, sanatın partiye veya rejime uygun ülkülerle gelişmesi yolunda belirli bir temâyül sezilmemektedir. Ancak, sanat eseri ve sanatçı üzerinde bir takım garip ve anlayışsız hükümler verildiğini ve bu yüzden cidden üstün değerde bazı sanatkârlarımızın acı âkıbetlere sürüklendiklerini gözlerimiz yaşararak görmekteyiz. Hemen söyliyelim ki, kökü dışarıda bir siyasî partiden aldığı emirle ve memleketi aleyhine çalışan kim olursa olsun elbette milletin lânetine mahkûmdur. Fakat içinde yaşadığı topluluk davalarının gerçekleşmesi, insanların hür ve eşit haklara sahip olmaları yolunda, kalemiyle mücadeleye girişmiş, hattâ çok defa yalnız çevresinde gördüklerini tesbitle yetinmiş bir sanatçıyı; sırf yük çeken at yerine omuzuna binen çuvalın ağırlığı ile beli kamburlaşan; hasta, uyuz bir köpeği söyleyeceğine yalın ayak, eli yüzü mosmor pejmürde bir kimsesiz çocuğu, kısaca işçiyi ve zayıfı eserlerinde değerlendirdi, fakir sınıfın davasına katıldı diye, alnına sol damgası vurarak, onu; uğruna katlanamıyacağı fedakârlık tasavvur edilemiyen topluluk için zararlı göstermek en kötü ve korkak bir politikadır, sadece şarlatanlıktır.

İşte *Yirminci Asır*, gündelik ve bayağı politika oyunlarına karışmıyarak, yalnız bu geri ve çelimsiz zihniyetle mücadele etmek için siyasî oldu. Yoksa, sanatı siyaset ile karıştırmak aklımızdan bile geçmez. Sanatçının gayesi, günün adamı olmak değil, dünya edebiyat ve sanat tarihini dolduran sayısız devler gibi devirlere, yüzyıllara hükmetmektir. Bunun için, bü-

tün yaratıcı gücümüzle insanı, insan davasını işlemeğe, onları değerlendirmeğe çalışacağız"[2].

Yirminci Asır
1 Kasım 1947
San'at ve Politika
Çilli
Fildişi Kule Efsanesi
Küçük Günlerimiz
İSKENDER FİKRET

Yirminci Asır'ın ilk sayısı

II. Biçimsel Özellikler

"Onbeş günde bir çıkar siyasî Fikir-San'at-Hareket gazetesi" olan *Yirminci Asır*'ın sahibi ve neşriyatı fiilen idare eden İskender Fikret [Akdora]'dir.

Dergi, 7. sayısından sonra yayınına uzun bir süre ara verir, üzerinde tarih olmayan 8. sayı ile yeniden okuyucuları ile buluşur. 8. sayıda yayınlanan Ertuğrul Şevket imzalı "Ramiz'in de Arkasından" başlıklı yazıdan hareket ederek bu sayının 16 Ocak 1953'te yayınlandığı kabul edilebilir[3].

15 günlük yayının her sayısı 34x49 cm. ebadında olup 4 sayfadır.

[2] Yirminci Asır; "San'at ve Politika", *Yirminci Asır*, No: 1, 1 Kasım 1947, ss: 1-2.

[3] Dergi, ikinci dönemine başlarken bazı "teknik" hatalar yapılar; kapak sayfasına tarih basılmaz, fiyat belirtilmez, yeni yayın dönemi için hazırlanan pankartlarda piyasaya çıkış tarihi 16 Ocak 1953 olarak belirtilmesine rağmen ancak ertesi gün piyasaya verilebilir! Bu durumla ilgili olarak bkz: "Yanlışlıklar Panayırı", *Yirminci Asır*, No: 9, 31 Ocak 1953, s: 2.

Derginin ilk sayısı 1.000 adet basılır[4]. Üçüncü sayıda tiraj 1.500'e yükseltilir.

Derginin fiyatı No: 1-5 ve 9-12. sayılarda 25 kuruş, 6-7. sayılarda ise 15 kuruştur.

Yirminci Asır'ın 1-4. sayıları Pulhan Matbaası'nda, 5-7. sayıları Vakıt Matbaası'nda, 8-12. sayıları Ülkü Matbaası'nda basılır.

Bazı sayfalarında küçük ilanlar ve reklâmlar görülür.

III. Yazarlar ve Sanatçılar

İlki 1 Kasım 1947-1 Şubat 1948 (No: 1-7) ve ikincisi 16 Ocak 1953-19 Mart 1953 (No: 8-12) olmak üzere iki dönemde toplam 12 sayı süren yayın hayatında dergide en fazla imzası bulunan yazarlar İskender Fikret [Akdora], Cemil Meriç, Selahaddin Aldanır[5], Ahmet Köksal, Attilâ İlhan, Faik Baysal, Özdemir Asaf, Orhan Kemal, Mehmet Kemal ve Nurullah Berk'tir.

"A. Arun" imzası Özdemir Asaf'a, "İ.F.A." kısaltması İskender Fikret Akdora'ya aittir. Dergide Hasan Tanrıkut'un da Doğan Ruşenay adıyla bir makalesi yayınlanır.

Dergide Ercüment Kalmık, Hamit Görele, Abidin Dino, Nurullah Berk, Sabri Berkel, Cevat Dereli, Nuri İyem ve Haşmet Akal'ın çok sayıda deseni mevcuttur. 4. sayıda Cemal Tollu'nun Ankara Devlet Tiyatrosu'nda yapacağı tablonun eskizleri yayınlanır. Aynı ressamın bir tablosu da 8. sayıda yer alır.

Son sayılarda ABD'li sanatçı Man Ray'in eserlerine yer verilir. Bazı sayılarda yabancı sanatçılar tarafından çizilmiş desen ve karikatürler de bulunmaktadır.

IV. Bu Şiir Kimin?

Yirminci Asır'ın 10. sayısında Fazıl Hüsnü Dağlarca imzasıyla "Fetih Bayraklarından" adlı bir şiir yayınlanır. Ancak, Fazıl Hüsnü Dağlarca Ankara 5. Noterliği eliyle gönderdiği bir yazıda bu şiirin kendisine ait olmadığını, böyle bir şiir yazmadığını belirtir.

Konu ile ilgili olarak *Yirminci Asır* yönetimi, bir diğer ifade ile İskender Fikret biraz "iğneleyici" bir açıklama yapar:

> Doğrusu, çok üzüldük. Önce, şiirin Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın olmayışına, böyle iken yayınlanmış ve dolayısiyle aldatılmış olduğumuza üzüldük. Sonra da, Fazıl Hüsnü namına üzüldük. Demek ki, değerli dostumuzu, bizi bile şaşırtacak, kandıracak kadar kolay taklit edebiliyorlar. Bu, Fazıl Hüsnü'ye oynanan ilk oyun değildir. Daha önce, yanılmıyorsak, *Yeditepe*'ye gönderilen bir şiirle çığır açılmıştı.

---

[4] "Sayın Okuyucularımız", *Yirminci Asır*, No: 1, 1 Kasım 1947, s: 3.

[5] Asıl adı Selâhaddin Aldemir olan S. Aldanır hakkında geniş bilgi için bkz: Nuran Özlük; "İlhamı Reddeden Yahut Belalı Şiirin Peşindeki Hiciv/Eleştiri Ustası Şair: S. Aldanır", *Asos Journal*, No: 77, Eylül-2018, ss: 70-79.

> Tekrar ediyoruz: Çok üzüldük. Değerli şairimize yakarırız, dikkat etsin: Ya, güç taklit edilir, daha iyisi taklit edilemez şiirler yazsın; yahut, hem kendini, hem bütün san'at gazete ve dergilerini korumak için sirküler yayınlasın! Bundan sonra da, yazılarını o sirkülerdeki imza ile göndersin.
>
> Dağlarca'ya geçmiş olsun! derken, bu türlü oyunlardan bizleri koruması için Tanrıya dua ediyoruz[6].

Fazıl Hüsnü'ye bu "oyunu" kim oynamış, onun adına bu şiiri kim yazmıştır halâ bilinmiyor!

V. Derginin Kapanışı

Yirminci Asır dergisi de tıpkı *Amaç Yirminci Asır*'ın başına geldiği gibi yeterince dağıtılamadığı, dağıtılsa da satılamadığı, tümü satılsa bile yapılan masraflar karşılanamadığı için kapanır.

VI. Açıklamalı Bibliyografya

"Acı Gerçek", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 2.

Ada, İhsan; "Neyzen Tevfik Öldü", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2, [bir fotoğraf ile].

Akal, Haşmet; "Bir Gerileyişin Methiyesi", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 3, [resim üzerine].

Akbal, Oktay; "Çamurlu Yol", No: 8, 16 Ocak 1953, ss: 1-2, [hikâye].

Akbal, Oktay; "Nobel Armağanına Kimi Aday Gösterebiliriz?", No: 11, 1 Mart 1953, ss: 1-2.

Aldanır, S.; "Bir Ölünün Demeci", No: 1, 1 Kasım 1947, s: 2, [şiir].

Aldanır, S.; "Çaylak", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 3, [şiir, Hamit Görele'nin bir deseni ile].

Aldanır, Salâhaddin; "Garson Niyazi'nin Gölgesi", No: 2, 16 Kasım 1947, s: 3, [hikâye, bir desen ile].

Aldanır, Salâhaddin; "Yaz Evi", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 2, [şiir, Ercümend Kalmık'ın bir deseni ile].

Aldanır, Salahattin; "Daha Doğmıyanlara Bir Ölünün Demeci", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 1, [şiir].

Aldanır, Salahattin; "Miting?", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 3, [şiir].

Arabul, Muzaffer; "Sana Ne Olmuş", No: 3, 1 Aralık 1947, s: 3, [şiir].

Arabul, Muzaffer; "Bu Şiir Adsız Kaldı", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Arabul, Muzaffer; "Sesler", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 3, [şiir].

Arıburnu, Orhon M.; "…", No: 1, 1 Kasım 1947, s: 3, [başlıksız bir şiir, bir desen ile].

Arıkanlı, Oğuz; "Çiçeklerin Şarkısı", No: 11, 1 Mart 1953, s: 2, [şiir].

"Armağanlar Üzerine", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 4.

Arun, A.; "San'at Hareketleri: Köşebaşı-Fıkra-İlân Değil", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 4.

Asaf, Özdemir; "Ayakları Olmıyan", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 3, [şiir].

Asaf, Özdemir; "Final", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Asaf, Özdemir; "Alfa", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 3, [şiir, Man Ray'in bir deseni ile].

[6] "Fazıl Hüsnü'ye Oyun Ediyorlar", *Yirminci Asır*, No: 11, 1 Mart 1953, ss: 1-2.

Asaf, Özdemir; "Kendisini Unutmuş", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 1, [şiir, Nurullah Berk'in bir deseni ile].

Atay, Falih Rıfkı; "Falih Rıfkı Atay Yirminci Asır Gençliğine İnanıyor", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 1.

Atay, Falih Rıfkı; "Hürriyet Üzerine", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 1.

Baysal, Faik; "Aleladeler", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 3, [şiir, E. Kalmık'ın bir deseni ile].

Baysal, Faik; "Hürriyet", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 3, [şiir, Ercüment Kalmık'ın bir deseni ile].

Baysal, Faik; "Mevlâ Rahmet Eyleye", No: 11, 1 Mart 1953, s: 3, [şiir, Man Ray'in bir deseni ile].

Baysal, Faik; "Bir Hamal Öldü", No: 12, 19 Mart 1953, s: 3, [şiir].

Berk, Nurullah; "Resim ve Problemleri", No: 2, 16 Kasım 1947, s: 3, [üç desen ile]; No: 3, 1 Aralık 1947, s: 3.

Berk, N. İlhan; "Esmer", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 2, [şiir, bir desen ile].

Berk, İlhan; "Tutsak Ayvaz'ın Ayva Ağacına Söylediği", No: 12, 19 Mart 1953, s: 2, [şiir, Nuri İyem'in bir deseni ile].

"1947 Yılı Kapanırken", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 4.

Birsel, Salâh; "Mercimek Okşaması", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Birsel, Salâh; "Delacroix Üzerine", No: 11, 1 Mart 1953, s: 4.

Birsel, Salâh; "Bir Sevginin Arkasından", No: 12, 19 Mart 1953, s: 3.

Cemal Süreyya; "Üç Adet Yıldız", No: 11, 1 Mart 1953, s: 3, [şiir, Sabri Berkel'in bir deseni ile].

"Cemal Tollu/Sanatçı Portreleri", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 3.

"Cenin-i Sâkıt", No: 11, 1 Mart 1953, s: 2, [eleştiri].

Cimcoz, Adalet; "Şeytan Tohumu", No: 3, 1 Aralık 1947, s: 4, [tiyatro, bir fotoğraf ile].

Cimcoz, Adalet; "İki Başlı Kartal", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 4, [tiyatro].

Cumalı, Necati; "Taşradan İstanbul'a Gelenler", No: 1, 1 Kasım 1947, s: 3, [şiir, Nurullah Berk'in bir deseni ile].

"Çanakçılı Resim Mükâfatı/San'at Hareketleri", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 4, [bir resim ile].

"Çarmıh", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 3; No: 11, 1 Mart 1953, s: 1.

Çelebi, Asaf Halet; "Kedi", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 3, [şiir, Sabri Berkel'in bir deseni ile].

Çulhaoğlu; "Akademi Üzerine/San'at Meseleleri", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 3.

Çulhaoğlu; "Ataç'a Mektup", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 3.

Çulhaoğlu; "Sahteci/Çarmıh'tan Öncesi", No: 12, 19 Mart 1953, s: 4.

"d Grupu Sergisinde Konuşmalar", No: 1, 1 Kasım 1947, s: 4, [Léopold Levy, Mustafa Şekip Tunç, Halil Dikmen, Ercüment Kalmık ve Zeki Faik İzer'in görüşleri; Cemal Tollu, Zühtü Müridoğlu, Nurullah Berk ve Zeki Faik İzer'in eserlerinden örnekler].

"Dedi-Kodu", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 2.

Delacroix; Eugene; "Resim Sanatı", (çev.: Salâh Birsel), No: 11, 1 Mart 1953, s: 4, [bir tablo ile].

Dutourd, Jean; "Sahne Işıkları", (çev.: O. Akbal), No: 8, 16 Ocak 1953, s: 4, [bir fotoğraf ile].

Eluard, Paul; "Aşkın Gücü", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 4, [şiir, Man Ray'ın bir deseni ile].

Eluard, Paul; "Rüya", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 4, [şiir, Man Ray'ın bir deseni ile].

Eluard, Paul; "Sessizlik Kuleleri", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 4, [şiir, Man Ray'ın bir deseni ile].

Eluard, Paul; "Yalnızlık", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 4, [şiir, Man Ray'ın bir deseni ile].

Eluard, Paul; "Kısır Gözler", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 4, [şiir, Man Ray'ın bir deseni ile].

Eluard, Paul; "Altın Kapı Aralığından", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 4, [şiir].

Erdinç, Fahri; "İstida", No: 4, 16 Aralık 1947, ss: 1-2, [hikâye].

Erdost, Muzaffer; "Elena", No: 12, 19 Mart 1953, s: 2, [şiir, bir desen ile].

"Ernest Hemingway'in Yeni Bir Romanı", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 4, [*İhtiyar Adam ve Deniz* hakkında].

Ertuğrul Şevket [Avaroğlu]; "Ramiz'in de Arkasından", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 2, [nekroloji, karikatür].

Evliyagil, Necdet; "Sabah Rüzgârları", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 3, [şiir].

"Fanatizm", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 2, [*Grand Dictionnaire Universel*'den çeviri].

"Fazıl Hüsnü'ye Oyun Ediyorlar", No: 11, 1 Mart 1953, ss: 1-2.

"Fetih Bayraklarından", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 1, [şiir][7].

Giray, Fethi; "Bir Hikâyeyi Devri Hürriyet", No: 1, 1 Kasım 1947, s: 3, [şiir]

Giray, Fethi; "Millî Mücadeleciler", No: 3, 1 Aralık 1947, s: 2, [şiir, bir desen ile].

Giray, Fethi; "Meyhane", No: 7, 1 Şubat 1948, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Güçer, A. Ekrem; "Foto Sun'ullah", No: 3, 1 Aralık 1947, s: 3, [şiir].

Güçer, A. Ekrem; "Senin Hâlin", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 3, [şiir].

Güçer, A. Ekrem; "Bu Kapı", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 4, [şiir, bir desen ile].

Halikarnas Balıkçısı; "Ah, Vah, Elâman", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 2.

Halikarnas Balıkçısı; "Eski Buhranlar ve Son Buhranlar", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 2.

Hamp, Pierre; "İnsan Yüreği Dinliyor", (çev.: Oktay Akbal), No: 5, 1 Ocak 1948, s: 2.

Harun, Kenan; "Bir Zamanlar", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Hughes, Langston; "Zenci", (çev.: Suat Taşer), No: 7, 1 Şubat 1948, s: 3, [şiir].

"Hürriyet", (kısaltarak çev.: C. Meriç), No: 9, 31 Ocak 1953, s: 2, [*Grand Dictionnaire Universel-les du XX siécle*'den çeviri].

Ilgaz, Rıfat; "Doğum Koğuşundan Çıkış", No: 2, 16 Kasım 1947, s: 3, [şiir, Ercüment Kalmık'ın bir deseni ile].

Ilgaz Rıfat; "Bizim Kasabamız", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Irgat, Cahit; "Uyku", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Irgat, Cahit; "Perişan", No: 7, 1 Şubat 1948, s: 1, [şiir, bir desen ile].

İ. F. A.; "D Grupu ve Bir Tenkit", No: 3, 1 Aralık 1947, s: 4.

İlhan, Attila; "Onlar Bizi İttiham Ediyorlar", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 2, [şiir].

İlhan, Attilâ; "Duvar", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 3, [şiir, bir desen ile].

İlhan, Attilâ; "Liman", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 3, [şiir, Man Ray'in bir deseni ile]; No: 11, 1 Mart 1953, s: 3, [şiir, bir desen ile].

İlhan, Atilla; "Kaptan", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 3, [şiir, Ercüment Kalmık'ın bir deseni ile].

İlhan, Attila; "Sisler Bulvarı", No: 12, 19 Mart 1953, s: 3, [şiir, Ercüment Kalmık'ın bir deseni ile].

"İmza İstiyoruz", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2.

"İnkılâp Yolu", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 1.

"İnsan ve Hürriyet", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 3.

İskender Fikret; "Küçük Günlerimiz", No: 1, 1 Kasım 1947, s: 1, [şiir, Ercüment Kalmık'ın bir deseni ile].

İskender Fikret; "İnsan ve Hürriyet", No: 2, 16 Kasım 1947, s: 2.

İskender Fikret; "Selâm", No: 3, 1 Aralık 1947, s: 1, [şiir, bir desen ile].

İskender Fikret; "İşçi Kız", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 1, [şiir, Cevat Dereli'nin bir deseni ile].

---

7 Bu şiir Fazıl Hüsnü Dağlarca imzası ile yayınlanmış, ancak Dağlarca şiirin kendisine ait olmadığını açıklamıştır.

İskender Fikret; "Bu Şehirde Bir Adam Yaşıyor", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 4, [şiir, Nurullah Berk'in bir deseni ile].

İskender Fikret; "Toprağa, Suya, Havaya Dair", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 2.

İskender Fikret; "Ağacımı Kestiler", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 1, [şiir, Ercümend Kalmık'ın bir deseni ile].

İskender Fikret; "Mon Aliza", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 1, [şiir, Man Ray'ın bir deseni ile].

İskender Fikret; "Jacques Prévert ile Konuştum", No: 10, 17 Şubat 1953, ss: 1-2.

İskender Fikret; "Stromboli", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir, Nuri İyem'in bir deseni ile].

İskender Fikret; "Kraliçe", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir].

İskender Fikret; "Hâreli", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir].

İskender Fikret; "Güneş Dişiliği", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir, Nuri İyem'in bir deseni ile].

İskender Fikret; "Gırnata'da Fuar Gecesi", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir, Nuri İyem'in bir deseni ile].

İskender Fikret; "Capri", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir, Nuri İyem'in bir deseni ile].

İskender Fikret; "Beklenen", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir].

İskender Fikret; "La Vie en Bleu", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir].

İskender Fikret; "Bacio", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir].

İskender Fikret; "Nice", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir].

İskender Fikret; "Nostalcia", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 4, [şiir, Nuri İyem'in bir deseni ile].

İskender Fikret; "Bu Kitabı Yakmalı", No: 11, 1 Mart 1953, s: 2.

İskender Fikret; "Lâra", No: 11, 1 Mart 1953, s: 1, [şiir, Andre Derain'in bir deseni ile].

İskender Fikret; "Sarı Öküz Mustafa", No: 12, 19 Mart 1953, s: 1, [şiir, Ercüment Kalmık'ın bir deseni ile].

"İstimli Gemi", No: 12, 19 Mart 1953, s: 2.

"Kadıköy Kaymakamlığındaki Resim", No: 12, 19 Mart 1953, s: 2, [Avni Lifij'in tablosuna ressamın adının yazılmayışı üzerine].

Kalmık, Ercüment; "Sanatta Yapıcı Kafa", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 3.

Kalmık, Ercüment; "Renkler ve Sesler", No: 11, 1 Mart 1953, s: 3.

"Kampanya", No: 8, 16 Ocak 1953, ss: 1-2.

Karakoç, M, Sezai; "Karaçayın Türküsü: Dans Eden İki Kardeş", No: 12, 19 Mart 1953, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Kocagöz, Samim; "Çakal Yavrusu", No: 3, 1 Aralık 1947, ss: 1-2, [hikâye].

Kocagöz, Samim; "Türk Romancılığında Bir Mesele", No: 5, 1 Ocak 1948, ss: 1-2.

Kocagöz, Samim; "Tanpınar'a Açık Mektup", No: 6, 16 Ocak 1948, ss: 1, 3.

Kocagöz, Samim; "İdare Mes'elesi", No: 6, 16 Ocak 1948, ss: 1-2, [hikâye].

Kocagöz, Samim; "Türk Hikâye, Roman ve Tiyatrosunun İmkânları", No:7, 1 Şubat 1948, ss: 1, 3.

Köksal, Ahmet; "Resimde Konu", No: 1, 1 Kasım 1947, ss: 2-3.

Köksal, Ahmet; "Sonbahar Mektubu", No: 2, 16 Kasım 1947, s: 2.

Köksal, Ahmet; "Yaratıcı İş", No: 3, 1 Aralık 1947, ss: 2, 4, [şiir].

Köksal, Ahmet; "Maydos İskelesi, Pan ve Harbe Dair", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 3.

Köksal, Ahmet; "Bir Hastanın Notları", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 2.

Köksal, Ahmet; "Denizden Uzak", No: 11, 1 Mart 1953, s: 3, [şiir].

Leino, Eino; "Biz İnsanlar", (çev.: Limasollu [Naci]-Yıldız Tokgöz), No: 7, 1 Şubat 1948, s: 3, [şiir, Haşmet Akal'ın bir deseni ile].

Limasollu Naci; "Halikarnas Balıkçısına Mektup", No: 7, 1 Şubat 1948, s: 2, [*Merhaba Akdeniz* kitabı üzerine].

"Londra'da Bir Sergi", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 4, [A.B.D.'li ressam Ray Bethers'in açtığı sergi üzerine].

Lorca, Federico Garcia; "Akan Kan Yahut Ignacio Sanches Mejas İçin", (çev.: N. İ. Berk), No: 6, 16 Ocak 1948, s: 4, [şiir].

Lucet, Charles; "Balzac'tan Aragon'a Kadar Paris", (çev.: Fikret Adil), No: 2, 16 Kasım 1947, s: 4, [dört desen ile][8].

Mehmet Kemâl; "Bu Şiir Tamam Değildir", No: 1, 1 Kasım 1947, s: 2, [şiir, Abidin Dino'nun bir deseni ile].

Mehmet Kemal; "Ankaranın Sabahları", No: 3, 1 Aralık 1947, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Mehmet Kemâl; "Mehmed Kemâlüddin Ağzından Der Vasf-ı Sitayiş-i Stanbul", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 3, [şiir].

Mehmet Kemâl; "Sardunya", No: 7, 1 Şubat 1948, s: 3, [şiir, Haşmet Akal'ın bir deseni ile].

Meriç, Cemil; "Fildişi Kule Efsanesi", No: 1, 1 Kasım 1947, s: 1.

Meriç, Cemil; "Dünya Nimetleri ve San'atkâr", No: 2, 16 Kasım 1947, s: 1.

Meriç, Cemil; "Bir Antoloji Münasebetiyle", No: 3, 1 Aralık 1947, ss: 1-2, [Orhan Veli Kanık'ın hazırladığı ve Varlık Yayınevi'nin yayınladığı *Fransız Şiiri Antolojisi* kitabının eleştirisi].

Meriç, Cemil; "Don Kişot ve Biz", No: 4, 16 Aralık 1947, ss: 1-2.

Meriç, Cemil; "Edebiyat ve Sansür", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 1.

Meriç, Cemil; "İlim ve Şiir", No: 6, 16 Ocak 1948, ss: 1, 3.

Meriç, Cemil; "Mel'un Hiciv, Mukaddes Hiciv", No: 7, 1 Şubat 1948, ss: 1, 3.

Meriç, Cemil; "Babil Kulesi", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 1.

Meriç, Cemil; "Hürriyete Dair", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 1.

Meriç, Cemil; "Bir Kitabın Düşündürdükleri", No: 10, 17 Şubat 1953, ss: 1-2.

Meriç, Cemil; "Saavedra'yı Tanıtır mısınız?", No: 11, 1 Mart 1953, s: 1.

Meriç, Cemil; "De te Fabula Narratur", No: 12, 19 Mart 1953, ss: 1-2.

Nadi, Nadir; "Bu Profesör Kim?", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 2, [*Cumhuriyet* gazetesinden iktibas].

Necatigil, Behçet; "Karanlık", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Neyzen Tevfik; "Yobaz", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2, [şiir].

Neyzen Tevfik; "İstanbul Radyosunda Musiki", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2, [şiir].

Neyzen Tevfik; "Şahane Cehalet", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2, [şiir].

Neyzen Tevfik; "Ten Tena Ten", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2, [şiir].

Neyzen Tevfik; "Koşma", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2, [şiir].

Neyzen Tevfik; "Beyit", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2, [aynı başlığı taşıyan iki şiir].

"Okuyucularımıza", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 2.

Onur, Rüştü; "Aralık Kalsın Kapım", No: 2, 16 Kasım 1947, s: 3, [şiir].

Orhan Kemal; "Hasan Hüseyin/Küçük Adamın Notlarından", No: 2, 16 Kasım 1947, ss: 1-2, 4 [hikâye].

Orhan Kemal; "Maçlar Yapardık.../Küçük Adamın Notları", No: 7, 1 Şubat 1948, ss: 1-2.

Orhan Kemal; "Kongre", No: 10, 17 Şubat 1953, ss: 1-2, [hikâye].

Orhan Kemal; "Kafadarlar", No: 11, 1 Mart 1953, ss: 1-2, [hikâye].

Orhan Kemal; "Uyuntu", No: 12, 19 Mart 1953, ss: 1-2, [hikâye].

---

[8] Bu yazının ilk bölümü *Amaç Yirminci Asır*, No: 3, 20 Şubat 1947, s: 6'da yayınlanmıştır.

Örs, Cüneyt; "Serseri", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 3, [şiir].

Özgür, Kemâl; "Bize Bir Gündüz Lâzım Gündüz", No: 12, 19 Mart 1953, s: 2, [şiir].

"Paul Eluard", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 4, [nekroloji, Georges Gros'un bir deseni ile].

Prèvert, Jacques; "Tembel Öğrenci", (çev.: Özdemir Asaf), No: 8, 16 Ocak 1953, s: 3, [şiir, Nurullah Berk'in bir deseni ile].

Prèvert, Jacques; "Bir Çoklarını Gördüm", (çev.: Özdemir Asaf), No: 10, 17 Şubat 1953, s: 3, [şiir, bir desen ile].

"Rejisör Davası", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 4, [tenkit].

Ribemont-Dessaignes, G.; "Ölüler", (çev.: Erol Gansel), No: 12, 19 Mart 1953, s: 4, [şiir, bir desen ile].

Ruşenay, Doğan; "İleri İnsan Fatih", No: 12, 19 Mart 1953, s: 1.

Sabahattin Ali; "Çilli", No: 1, 1 Kasım 1947, ss: 1-2, [hikâye].

Sabahattin Ali; "Milliyetçi Gençlik", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 1.

Sabahattin Ali; "Faşistler Nerede?", No: 7, 1 Şubat 1948, s: 1.

Sağdıç, Emrah; "Zaman İcabı", No: 12, 19 Mart 1953, s: 2.

"San'at Haberleri: Gide ve Nobel-Tristan Bernard Öldü-Yirminci Asır ve Ümit-Dikkatli/Dikkatsiz!-San'at Dostları Cemiyeti-Dekaratörler Birliği- O da Şüpheli-Nicole Henriot-Kocamemi'nin Sergisi", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 4.

Sarar, İsmail Âli; "İnsanoğulları Destanı", No: 6, 16 Ocak 1948, s: 3, [şiir, bir desen ile].

"Sayın Okuyucularımız", No: 1, 1 Kasım 1947, s: 3.

"Surrealizme Beyliği", No: 12, 19 Mart 1953, s: 4.

Taşer, Suat; "Ayhan Köyü", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Taşer, Suat; "Bu Gece Bende Bir Hal Var", No: 7, 1 Şubat 1948, s: 2, [şiir, bir desen ile].

Tirali, Naim; "Atlanta Barı", No: 5, 1 Ocak 1948, ss: 1-2, [hikâye].

Tuner, Orhan; "Tiyatro ve Doğuşu", No: 12, 19 Mart 1953, s: 3.

Uçarı, Ercüment; "Sizi Seviyorum", No: 4, 16 Aralık 1947, s: 3, [şiir, bir desen ile].

Uslu, Muzaffer Tayyip; "Büyük Şehir", No: 2, 16 Kasım 1947, s: 1, [şiir].

"Üç Tümörlü Kafa", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2.

"Varlık'ın Yürüttüğü Resim", No: 11, 1 Mart 1953, s: 3, [Ercüment Kalmık'ın bir deseninin izinsiz olarak *Varlık* dergisinde basılması üzerine].

Vardar, Celâl; "Netice", No: 9, 31 Ocak 1953, s:3, [şiir, Sabri Berkel'in bir deseni ile].

Voltaire; "Yobazlık", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 2.

Yamaç, Cavit; "Eldorado", No: 9, 31 Ocak 1953, ss: 1-2, [hikâye].

"Yanlışlıklar Panayırı", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 2.

"Yapı ve Kredi Bankası-Refik Halid Karay", No: 8, 16 Ocak 1953, s: 4.

"Yarım Doğmuş Çocuk Telefoncu?", No: 12, 19 Mart 1953, s: 2.

"Yeni Yunan Edebiyatı", No: 11, 1 Mart 1953, s: 3.

Yirminci Asır; "San'at ve Politika", No: 1, 1 Kasım 1947, ss: 1-2.

Yirminci Asır; "San'atçının İnanı", No: 2, 16 Kasım 1947, s: 1.

Yirminci Asır; "Faşistlere İlk Tokat", No: 3, 1 Aralık 1947, ss: 1, 3.

Yirminci Asır; "Akademi Lâzım mı?", No: 4, 16 Aralık 1947, ss: 1-2.

Yirminci Asır; "1947 Komedyası", No: 5, 1 Ocak 1948, s: 1.

Yirminci Asır; "Kitleyi Seviyelendirmeğe Mecburuz", No: 6, 16 Ocak 1948, ss: 1, 3.

Yirminci Asır; "Milletten Gizlenenler", No: 7, 1 Şubat 1948, ss: 1-2.

Yirminci Asır; "Kanunlu Hürriyet", No: 9, 31 Ocak 1953, ss: 1-2.

Yirminci Asır; "Necmeddin Sadak Hasta", No: 10, 17 Şubat 1953, s: 2.

Yirminci Asır; "Kutu", No: 11, 1 Mart 1953, ss: 1-2.

Yirminci Asır; "İyi Saatte Olsunlar", No: 12, 19 Mart 1953, ss: 1-2.

"Yirminci Asır Senaryo Servisi", No: 12, 19 Mart 1953, s: 4.

"Yirminci Asır Yayınları", No: 9, 31 Ocak 1953, s: 3.

"Yüzyıllar Boyunca Amerikan Resmi", (çev.: Burhan Arpad), No: 7, 1 Şubat 1948, s: 4, [7 resim ile].

Kaynakça

Amaç Yirminci Asır (1947)

Yirminci Asır (1947)

Özlük, Nuran; "İlhamı Reddeden Yahut Belalı Şiirin Peşindeki Hiciv/Eleştiri Ustası Şair: S. Aldanır", *Asos Journal*, No: 77, Eylül-2018, ss: 70-79.

Öz: *Yirminci Asır*, İskender Fikret Akdora tarafından yayınlanan on beş günlük bir yayındır. Dört sayfa olan gazetedeki yazıların çok büyük kısmı dönemin önde gelen genç edebiyatçıları tarafından kaleme alınır. Gazete, yeterince satış yapılamadığı için kapanır.

Anahtar Sözcükler: İskender Fikret Akdora, 1940 dönemi dergileri, basın tarihi

***Yirminci Asır* (1948-1953)**

Abstract: *Yirminci Asır* is a biweekly publication issued by İskender Fikret Akdora. The majority of the articles in the four-page newspaper were written by the leading young literary figures of the period. The newspaper was closed down because it could not achieve sufficient sales.

Keywords: İskender Fikret Akdora, periodics of 1940, history of press

Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları - 10

Beyoğlu

Bülent DANIŞOĞLU

Beyoğlu, "siyasiyattan, edebiyattan ve şuûn-u muhtelifeden" söz etmeyi vaat eden haftalık bir dergi. Bir sayfası Fransızca olmak üzere, kapak dahil 12 sayfa olarak yayınlanmış. Sayfalarında beş fotoğraf ve bir çizim var. Cihan Matbaası'nda basılmış, fiyatı 1 kuruş.

Derginin esrarengiz yanları var. Kapakta ilk sayı olduğu belirtilmesine rağmen, iç sayfalarda ikinci sayı olduğu yazıyor. Üstelik kapaktaki "Numara 1" ibaresinde 1 rakamı üzerinde oynanmış görünüyor, sanki 2 iken 1 yapılmış gibi.

Bu kadar da değil, elimizdeki nüshada tarih yok. Fakat Hasan Duman'ın kataloğunda hem Milli Kütüphane hem Hakkı Tarık Us koleksiyonlarında bulunan bu tek sayı için 13 Haziran 1327 (Miladi 26 Haziran 1911) tarihinde yayımlandığı belirtiliyor.[1]

Yazıların hiçbirinde imza yok. Mesul müdür olarak Ahmet Muhtar adı verilmiş. Hangi Ahmet Muhtar olduğunu bilemiyoruz ama Hacıbeyoğlu Ahmet Muhtar (Yeğtaş, 1868-1955) olabilir. *İstanbul Ansiklopedisi*'nde belirtildiğine göre 1892'de "Şair Hanımlarımız" adında bir risale yazmış, 1909'dan başlayarak düzensiz olarak *Muhibbân* adlı siyasi, dini, tasavvufi bir dergi çıkarmış, "Bursa Sergisi Rehberi" yazmış bir zat.[2] Tabii *Yad-ı Mazi ve Hayatımın Tarihi* yazarı Ahmet

---

[1] Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloglar 1828-1928*, İstanbul: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000.

[2] İsmayıl Hakkı Baltacoğlu'nun *Yeni Adam*'da yayınladığı (2-9 İlk-Kanun 1943, Sayı: 6-7) görüşme, kitaplaştırılarak yayınlanmıştır: *Görüştüklerim, Üstadlar Ne Diyorlar*, haz. Yusuf Turan

Muhtar Nasuhoğlu (1886-1954) veya *İntak-ı Hak* yazarı Ahmet Muhtar Kevakibî (1878-1943) de olabilir. *Muhibban* ve *Öztürk* (1928, 2 sayı) yayınlarında Hacıbeyoğlu Ahmet Muhtar olarak Derginin sahibi olarak da sadece Vitali adı verilmiş.

Dergideki yazılar gerçekten de muhtelif konuları kapsıyor. İki siyasi yazı var, ikisi de 1911 yılının Mart-Ağustos ayları arasında süren Malisor isyanı münasebetiyle yazılmış. Birinde isyancılara karşı milliyetçi, tehditkar bir dil kullanılıyor. Ötekinde Osmanlı ordusunun hiçbir zaman katliam yapmadığı, her zaman müşfik davrandığı anlatılıyor. Birkaç yazıda beylik laflarla hayat dersleri veriliyor. Birinde içkinin zararları anlatılıyor. İstanbul'daki hayat pahalılığından ve işsizlikten şikayet eden bir yazı var. Bir yazıda Avrupa'da basının ne kadar önemli olduğu anlatılıp, herkesin gazete alması isteniyor. Bir de romantik aşık mektubu ve ona verilen alaycı cevap var.

Dergideki tek reklam tam sayfalık bir lüks mobilya reklamı.

Beyoğlu Dergisi Çevrimyazı Metin

Fiyatı 1 kuruş	Numara 1	Cihan Matbaası
Sahib-i İmtiyaz: Vitali *İdaresi: Beyoğlu'nda Sultaniye* *Mektebi karşısında* *Numara 200* *Daire-i mahsusa*	**Beyoğlu**	*Müdür-i mesul: Ahmet Muhtar* *Şerait-i iştira* *Üç aylık abonesi 20 kuruştur* *Posta parası verilmeyen* *mektuplar kabul olunmaz.*
Numara 1		*Sene 1*

Siyasiyattan, edebiyattan ve şuûn-u muhtelifeden bâhis haftada bir neşrolunur
Osmanlı gazetesidir

Karadağ Vakası

- Malisor isyanı münasebetiyle -

Şu aralık muhitimizi işgal eden Malisor isyanının faili cümlece malumdur.

Bunları isyana teşvik eden, kendisi ekmeğini, selamet-i levazımını tedarikten aciz iken, bunlara fevkalade bir semâhatle ekmek, silah tevzi eden kara kalpli, kara yüzlü Karadağlının bu kuvvetleri nereden aldıkları da malum.

Günaydın, İstanbul: Pınar y., 2024, s. 203-214. Günaydın'ın R. E. Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nden alarak bu kitapta verdiği bilgiyle (s. 313) birleştirildiğinde Ahmet Muhtar şirket kurucusu bir girişimci, kitap ve süreli yayın yayıncısı, dönemin ünlü kişiliklerinden bir Bektaşidir. Cemiyet-i Sufiye örgütlenmesinde ve Bektaşiliğin hukuki zemin kazanması yolunda girişimlerde bulunmuş bir kişidir (örneğin bkz. Fahri Maden, "*Muhibban* Dergisinde Alevilik-Bektaşilik İle İlgili Yazılar, Şiirler ve Haberler", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2013, Sayı 6, s. 125-173). *Muhibban*'la ilgili araştırmalarda *Beyoğlu*'ndan söz edilmemekteyse de adayımız Hacıbeyoğlu'dur.

Balkanlar'da fevkalade vasî emeller, hülyalar perverde ederek ufak bir zamanda bütün cihanı feth (!) edecek kadar kuvvetin kendilerinde mevcudiyetini hisseden bu azîme hükümetlerin icraat(!)-ı kahramanelerinden istifadeyi gözeten Rusya hükümeti emin olsun ki bu vasî hülyalarından hiçbir şey istifade edemeyecektir.

Eski voyvodamız Nikola'nın geçen sene pek dilrüba arzularla başına geçirdiği tacın Karadağlılar için ne mertebe mucib-i perişani bir felaket olduğunu pek yakın zamanda anlayacaktır.

Bir zamanlar bütün cihanı süyuf-u satvetleri altında titreten koca Osmanlıların sabır, tahammüllerinden istifade eden bu ve bu gibi hükümât ilk hareketlerinde karşılarında dünyanın en şeci dilaverlerinden müteşekkil bir buçuk milyon süngüyü gördükleri zaman emin olsunlar ki tir tir titreyeceklerdir ve esefâ ki iş işten geçmiş bulunacaktır.

Vatanlarının saadetleri için her an ölmeye müheyyâ olan Osmanlılarla oynamasının pek pahalıya mal olacağını bileceklerdir.

Bugün hükümetin emrine müheyyâ, bir işaretine muntazır Anadolu ve Rumeli dilaverleri namus, haysiyet ve selamet-i vatan için ufak bir işaret bekliyorlar. Mallarını canlarını istihkar eden bu millet-i muazzama vatanlarını nasıl sevdiklerini düşmanlar göreceklerdir.

Hak Söz

İnsanın hayatına susamış bir düşman tarafından bile söylenen söz haddizatında nefsü'l-emre muvafık ve hakikat ise derhal kabul olunmalıdır. Yoksa o sözü mücerret düşman söylediği için reddetmemelidir. İşte o zaman hodbinlik yapılmış olur. Hodbinler ise hiçbir vakit makbul olamazlar. Onlar daima itiraz-ı nefsaniye ve şahsiyelerine mağlup olurlar.

Bir de şurası bilinmelidir ki ekser dostlar, düşman kadar insanın hatasını doğru olarak izah edemezler. Çünkü ne kadar olsa onlar dostluk gözüyle tetkik-i hatâyâ ve muayyeb ederler. Halbuki düşmanlar bir kusur ve hatayı olanca mana-i mayûbuyla tetkik ve tebeyyüne çalıştıklarından, onların istihrâcâtı daha mükemmeldir.

Binaenaleyh bir adamın hatası, kusuru yüzüne vuruldukça hiddetlenmemeli, derhal o kusurunu tashih etmelidir ki saha-i hayatta tekemmül edebilsin.

Hatası beyan edildiği için hiddet edenler, içtihatlarında körü körüne ve muannidâne sebat edenlerdir ki gittikleri yol daima hatır-nâkdır, o yolun müntehâsı müthiş uçurumdur. El-ıyaz-ü billah o uçuruma vaki olacak sukut pek müthiş olur.

Hülasa-i kelam, âkıl, kalbi hissiyat-ı selime ile meşhûn olan bir şahıs daima dostunun sözünü dinlemeli. Hatası var ise derhal tashih etmelidir. Bu herkes için vaciptir. Hele mukadderat-ı milleti ellerine almış olan evliya-yı umur hazeratı olurlar ise onlar için farzdır.

Biraz da Şathiyyat

Bir gencin sevgilisine mektubu

Sevgilim

Dün gece sabaha kadar uyku tutmayıp, kamerin in'ıkasat-ı ruh-efzasıyla tarif ve tasvir olunamayacak ulvi bir manzara teşkil eden denizin tenha bir sahiline oturdum, orada hep seni düşündüm, hep senin için ağladım. Amâk-ı kalbimden kopan gözyaşlarımı ruhumun Enîn-i garâmını tanzir eden bir seda-i hazin ile sahile çarpan denizin dalgalarına karışıyordu. Ah hicr-i cansuzunla nalan olan kalbimi o ağlamak kadar hiçbir şey teselli etmiyor. Evet sevdiğim, ne deryanın ne kamerin letafetinden bir şey anlamıyordum. O latif gece o şairane sahil bana sensiz ıstırab-âver oluyor. Sen yanımda, ey yar-ı vefa-dârım, sen olsa idin, kamerin handeler yağdırmakta olduğu o deniz sahilinde kendimi dünyanın en büyük bahtiyarı addederdim. Fakat heyhat talih-i vaj-gûn, beni âlâm-ı hicre mahkum etmiş, hiç bu bahtiyarlığa (?) layık görür mü: Fakat gariptir yine ümidimi kesmiyorum, ah insan, eğerçi nâ-ümid olacak olsa yaşamaz, insanı yaşattıran ümittir. Sevgilim ümidimi ihya, tabir-i sahihiyle bu meftun fedakarını ihya edecek cevaba dört gözle muntazırım.

Cevap

Efendi

Mektubunu aldım, münderecatı üç seneden beri dinlemekte olduğum mavallardan başka bir şey değil, efendi hatırında mı? ilk mektub-u iğfalkârânenlerin yine bu mektubu andırıyor, yalnız zaid bir şeyi var ise o da beni akd-i izdivaca davet idi.

Haniya aradan üç sene geçti. Pek çok defalar tekerrür eden o vaatler akim kalıyor.

Anlıyorum, fakat beni iğfal edemezsiniz. Dâm-ı iğfalinize düşürmüş olduğunuz biçarelerden beni addetme. Ah ben onlara acırım, vicdansız erkeklere, beş saniyelik zevki için bir takım masumeleri ifnâ edenlere lanet ederim. Bundan sonra ne mektubunu ne vaadini isterim. Senin gibi münafıklar kahrolsun…

Saadet-i Aile

Şu cihan-ı fenada insanın maruz kaldığı binlerce mihen ve meşakka üç günlük hayatın değeri olmadığı muhakkaktır. Fakat o mihnetlere, o meşakkatlere cebr-i mâfat teşkil eden bazı saadetler vardır ki bu saadetlerden biri de ailedir. Hakikat, saadet-i aile kadar bu fena alemde hiçbir şey tasavvur olunamaz. Bütün gün çabalayıp çalışan, derd-i maişet ile pençeleşen bir peder akşam harim-i beytine dahil olduğu zaman kendisini lema-feşan-ı ismet olan mütebessim bir çehre ile, hissiyat-ı samimiye ile, meşhûn bir kalp ile refika-i hayatı, mini mini yavruları istikbal edince o kederini, derdini her şeyi unutuverir el-ân kendisini dünyanın en bahtiyarı addeder. Kanaatkarâne, fakirâne fakat nezahet ve selim tab'a muvafık surette tertip edilmiş olan yemek masası etrafına oturuyorlar. Zevç, zevce ve

iki mini miniden ibaret dört vücut bir ruh teşkil ettikleri halde ferah fahur neşeâverâne bir surette taam ediyorlar. Oh, ne bahtiyarlık!

Hakikat, bir yar-ı vefadara nail olmak kadar insan için bahtiyarlık yoktur.

Hercai birer menba-i âlâm olan vadi-i vasi hayatta insanı şâd ve ferhanat eden bu gibi aile saadetleri huzur ve vicdandan mütevellit inşirah hisleri de olmasa, insan mahzâ meşakkat için bu fena aleme gelmiştir hükmü bila-tereddüt verilirdi.

Felaket-i Aile

Zavallı peder bütün gün çalışmış, evlat ve ayalinin rızkını istihsal için her meşakkate tahammül etmiş, hatta hak-pây-i esâfile âb-ı rû dökmüş. İşte o hal ile ferda-i elem-efzayı düşünmekten mütevellit yeis ile evine gidiyor, mütebessim değil, zehir saçan bir çehre ile refika-i hayatı tarafından istikbal olunuyor. Daha odaya girmeden başlayan kavga biçare zevcin muhafaza ettiği tekmil itidaline rağmen teşeddüd ediyor, çocuklar feryada başlıyor, sebep, sebep, hanımın sabahleyin sipariş ettiği entari yahut iskarpini alınamamış. Zavallı zevç zaruretinden bahsettikçe hanım hiddetinden çıldırıyor. Madem zaruretin var idi, madem bana bakamayacak idin, herif beni boşa!... diye avazı çıkabildiği kadar bağırıyor. Namuslu zevç düşünüyor, boşayacak, fakat yavruları var, onlar bütün bütün yetim kalacak. Onun için sabrediyor fakat içinden kan ağlıyor. O akşam yemek yenmiyor. Zavallı adam sabaha kadar gözüne uyku girmediği halde sabahleyin kendisini hapishaneden kurtulmuş mahpuslar gibi sokağa atıyor. İşte felaket-i aile!

Paris'te Konkordiya Tiyatrosu artistlerinden

İstanbul'da galâ-i es'âr ve tezayüd-i nüfus

İki üç senden beri İstanbul'da tedricen kesb-i galaya başlayan es'âr sebebiyle emr-i maişet cidden pek ziyade küçülmüştür. Bu hale günden güne nüfusun tekessür etmesi ve hane icarlarının da ziyadeleşmesi inzimam ettiğinden müşkülat-ı vakıa bir kat daha artmaktadır. Avrupa'da filhakika es'âr-ı galâ ve hane icarları da ziyadedir. Fakat Avrupa'da iş vardır. Orada işsiz bir adam bulunamaz. Bir

amelenin la-akall ücret-i yevmiyesi 4 – 8 – 10 franktan, İstanbul'da ise en babayiğit bir amelenin hidemât-ı şâkka-i can-güdazanesine mukabil en ziyade aldığı on kuruştur. Bunu ufak bir misal olarak irad ediyor ve daha ziyade mütalaata lüzum görmüyoruz. Yalnız şu mesele-i mühimme-i hayatîye bütün vuzuh ve ehemmiyetle nazarı dikkate alınacak bir şekil kesb ettiğini anlatmak istiyoruz. Teşekkürler olunur ki ayân âzâ-yi kiramından bazıları bunu nazarı dikkate almışlar. Binaenaleyh ümit ederiz ki bu babda yakında çare-i acil bulurlar. Hakikaten şu hususta maruf buyurulacak himmet, manen ve maddeten meşkûr olacaktır.

Halihazır modalarından

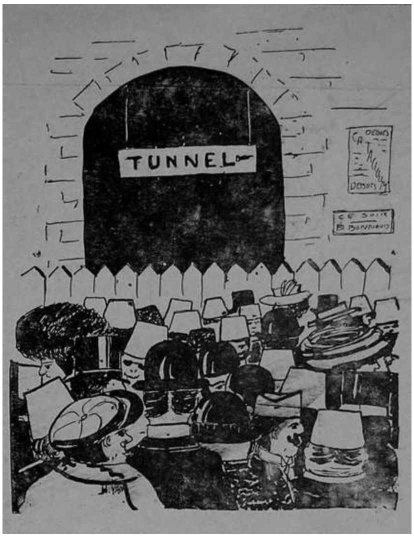

Tünelden çıkış

Osmanlı Ordusu

Tayms[3] muhabirinin iftira-i şenîi

Meriyyat-ı şüun ve ibret-nümûn-ı âlem olan tarih mütalaa olunsun, cengaverlikte, besâlette cihanı engüşt ber-dehan-ı hayret eden Osmanlı ordusunun, şarken, garben, şimalen, cenuben heyet-i mecmuası hemen kürre-i arzın sülüsünü teşkil edecek vüsat ve cesamette kabza-i teshir ve istilasına aldığı memalikin her birinde adl ve hakkaniyetten ve ahalisine şefkat ve refet izharından hâli kalmadıkları anlaşılır. Osmanlıların muttasıf oldukları haslet-i merdânegi ve faziletleri muktezasınca kendilerine istimân eden en büyük düşmanlarına af ve safh ile; izâz-ı âlicenabâne ile hareket ettiklerine yine tarihte misal aranmak lazım gelse lâ-yuadd velâ yuhsâ irâe olunabilir, kemal-i eltâf ile bir kere düşünülsün, Osmanlılar düşmanlarına bu rütbe âlicenaplık izhar ederken kardaş dedikleri, meşrutiyet icabınca her türlü hukuk-u vataniyeye müsavaten teşrik ettikleri Malisorlara nasıl zulmederler, onların ihtiyarlarını çocuklarını kesmek, ırzlarını paymal etmek gibi denaeti nasıl kabul ederler? Bu o kadar alçakça, o kadar nefrete şayan bir iftiradır ki iftiranın bu derecesini tasnî ve isnada cüret eden şahsın hazreti halik-i kerimin insanlara en âlî bahşâyiş-i samedânisinden bulunan vicdandan mahrum, daha doğrusu insan şeklinde yaratılmış bir mahluk olduğuna hükmedeceği geliyor. İnsanlar arasında bu gibi mahlukatın bulunması insaniyet namına cidden şayan-ı teessüftür. Osmanlı ordusunun müsellem-i cihan olan fazileti, ulviyeti levs-i şevâibden, isnad-ı iftiradan masundur. Katre-i çirkâb ile bir derya-yı bî-pâyân hiçbir vakit alude-i çirk olmaz.

Matbuat

Avrupa'da matbuatın haiz olduğu ehemmiyet pek büyüktür. Tarlasında çift süren bir çiftçi, bir lostracı, bir hamal gazete okur, okumazsa yapamaz. Adeta muzdarip olur. Çünkü Avrupa'nın alel-umum ahalisi için gazete mütalaası adeta bir gıda-i ruh halini kesbetmiştir. Bir adamın cüzi bir para mukabilinde aldığı bir gazete kendisine pek çok malumat öğretir. Meâsir-i medeniyeden haberdar eder, harekât-ı hayatiyesinde müteyakkız, mütenebbih kılar. En adi, en ehemmiyetsiz zan olunan bir gazete münderecatından kârii bazen o kadar ibret alır, o derece mühim malumat edinir ki bil-iltizam buna vâkıf olmak için masârif-i azime ihtiyar etse yine muvaffak olamaz. Hasılı gazeteler medeni, müterakki bir milletin ağdiye-i ruhiyesinden biridir. Mide gıdasını almadıkça nasıl muzdarip olur, medeni bir şahıs da gazete okumaz ise ruhen o derece muzdarip olur.

Binaenaleyh hulus-i niyetle tavsiye ederiz ki ahalimiz gazetelerin ehemmiyetini bi'l-takdir, mukabilinde verecekleri ufak bir parayı esirgemesinler. Zira hem kendileri müstefit olur, hem de muhitlerinde yani vatanda matbuat terakki eder. Matbuatın müterakki ve serbest bulunduğu bir memlekette zulüm, istibdat olamaz. O memleket refah ve saadetin menbaı olur.

---

[3] *Times*, 1785'te Londra'da kurulmuş olup 1981'de R. Murdoch tarafından satın alınan uluslararası gazete.

İşret

İşret denilen mâye-i zehr-i âlûd müptelalarını az bir zaman içinde fakat pek büyük ızdıraplarla öldürür. Yalnız müptelalarının vücudu kalksa belki cemiyet-i beşeriye o kadar mutazarrır olmazdı. Bir ayyaşın bir aile sahibi olduğu da nazarı dikkate alınır ve onun yüzünden o aile duçar-ı fakr ve zaruret olarak girdab-ı mahv u sefalete düştüğü ve sulbden bu alem-i şühuda gelmek gibi talihin zulm ve gadrine uğrayan insanların da maluliyeti hesap edilirse, cemiyet-i beşeriyenin giriftar olduğu zararın hakikaten telafisi pek müşkül olduğu anlaşılır. Beni beşer için işret kadar hasm-ı bî-aman olamaz.

Bila-tereddüt diyebiliriz ki diyebiliriz ki her gün hâdis olan hûnîn, feci cinayetlerin esbab ve mahiyetini irâe eder bir istatistik tanzim edilirse cinayât-ı vâkıânın yüzde doksan dokuzunun âmil ve müessiri işret olduğu tebeyyün eder. İşret mâhî-i hasenat, âmil-i cinayâttır. İşret, tekrar ederiz, cemiyet-i beşeriyenin en büyük bir hasm-ı bî-amanıdır. Bunun içindir ki Avrupa'da hâdim-i insaniyet olan bazı müstesna hilkatli zevat işretin aleyhinde bulunuyorlar, bunun men ve tahdidi için her türlü tedâbir-i hakimâneyi düşünerek cemiyetler teşkil ediyorlar.

Maa't-teessüf dînen memnu oldukları halde İslamlar arasında pek ziyade ilerlemekte ve her gün nice ahval-i müellemeye sebebiyet vermekte olan işretin menni için hükümet tedâbir-i mâkule ittihaz etmelidir.

İtikadımızca en makul tedbir Düyun-u Umumiye'nin bu hususta şayet zararı vaki olursa, zarar-ı mezkur sûd-i saire ile telafi olunmak şartıyla, işrete gayet ağır bir resim tarh etmektir.

Hulus-i niyetimizle biz hatırımıza şu gelen tedbiri izah ediyoruz. Hükümet ihtimal ki daha hakîmâne, daha makul tedâbir ittihaz ve cidden vatana bu veçhile büyük hizmet ifa etmiş olur.

Cihan Matbaası

Beyoğlu
Fransızca Bölüm[4]

Uzun zamandır, sevgili Pérroteler, size gelmek istedim ve birkaç kez neredeyse size takdim edilecektim; fakat her seferinde, karar anı geldiğinde, vaftiz babam birdenbire sürgüne gönderiliyordu.

Bu, mutlakiyetin hükmünün bütün sertliğiyle sürdüğü ve Anastasie Hanım'ın ihtişamının doruğunda olduğu yıldı; bu yüzden takdim hep daha uygun bir zamana ertelenirdi. Her şey, mümkün olan en iyi dünyada en iyi şekilde oluyordu. İlk planlarım, bu eski tecrübelerle güçlendi.

[4] Fransızca bu bölüm Engin Emiroğlu tarafından çevrilmiştir.

İzin verin size "Cousiuette"i takdim edeyim; Beyoğlu, sizi, bu gazetenin şirin okuyucularını memnun etmek için onu özellikle görevlendirdi. Bu gazete neredeyse bir haftalık dergi gibidir; ve bir dergi, size en güzel sayfasını ayırmadan var olamaz. Siz değil misiniz ey kadınlar, her şeyin neşesi, gülümsemesi, çiçeği? Nefretlerin, şiddetlerin, aşağılık entrikaların, küçük kıskançlıkların, acıların ve yasların ortasında siz o parlak ışıksınız.

Siz, sarsılan imanın dayandığı kişisiniz; kalbe tatlı Umudu akıtan, tüm hayırseverliği taşıyan sizsiniz. Ve bu üç ilahi erdem – İman, Umut ve Hayırseverlik – ilahi dogmanın temeli olduğu gibi, sizde o kadar mükemmel şekilde vücut bulurlar ki, aynı zamanda insanî dogmanın da temeli olurlar. Onlar, ocağın melekleri olan sizin alınlarınızı saran haledir.

Ocak – işte oradasınız. İşte bu ocağı neşelendirmek, süslemek ve güzelleştirmek, onun zarif hükümdarını donatmak için bu gazetede çalışacağız; burada kadının ilgileneceği, kadını ilgilendirecek her şey için bir sayfa olacak.

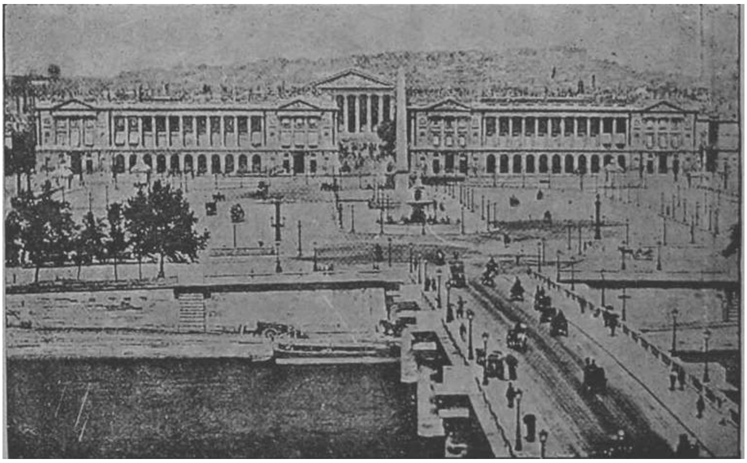

Paris'te Concorde Tiyatrosu

Menfaatli İlan

Beyoğlu'nda Sultanî mektebi karşısında (200) numaralı idarehanemizde mükemmel salon mefruşatıyla cehaz odaları tezyinatı teshilât irâesi suretiyle sipariş üzerine imal olunur.

[Resim altı: Salon mefruşatından bir numune]

İhtar

Vuku bulacak siparişler matluba muvafık olarak muntazaman ifa olunur. Yakında Boğaziçi'nde cesim bir mefruşat ve inşaat fabrikası küşat etmek üzere olduğumuzdan, bu gibi mefruşat ve tezyinat gibi her nevi eşyaya ihtiyacı olanların doğruca idarehanemize müracaatla siparişlerini verdikleri halde, muamelemizin istikametinden memnun ve müstefit olacakları suret-i katiyede arz olunur.

بك اوغلی

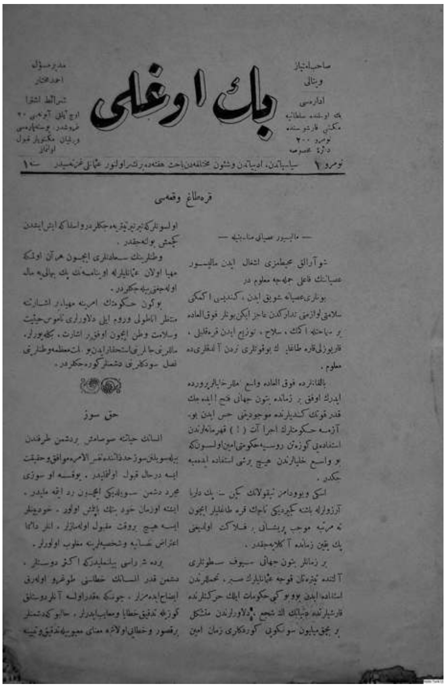
بك اوغلی

TUNNEL

Bey Oglou

Partie Fransaise

A NOS LECTRICES

Il y a longtemps, chéres Pérrotes, que j'ai voulu venir à vous et plusieurs fois déjà j'ai failli vous être présentée, mais au moment décisif, mon parrain se trouvant toujours subitement exilé.

— C'était en l'an de grâce « absolutisme où dame Anastasie était dans tout l'éclat de sa gloire » la présantation était toujours remise à temps plus propice. Tout est pour le mieux dans le meilleur des monds. Mes projets d'abors se sont renforcés d'une plus viéille expérience.

Permettez moi donc de vous présenter « Counlucette » que Bey Oglou vient a en gager tout exprés pour vous charmantes lectrices ce journal est presque une revue hebdomadaire, et une revue ne saurait exister si elle ne vous consacrait sa plus belle page. N'êtes vous pas, oh femmes: la joie, le sourire, la fleur detoutes chose.

Au milieu des haines, des violences, des infamés, des mesquines jalousies, des douleurs et des deuils, vous êtes la radieuse éclaircie.

Vous êtes celle sur qui s'appuie la Foi que chancelle, Celle qui verse au coeur la douce Espérance. Celle qui est toute charité. Et comme ces trois vertus théologales sont la base du dogme divin par vous en qui elles, s'incarnent si absolument, elles deviennent aussi la base du dogme humain. Elles sont l'auréole qui nimbe vos fronts d'anges du foyer.

Le Foyer! nous y voilà. C'est pour l'égayer l'orner et l'embellir, c'est pour parer sa gracieuse souveraine que nous allons travailler dans ce journal où la femme aura sa page pour tout ce qui la concerne tout ce qui peut linterresser. [a suivre]

Théâtre de Concordie à Paris

منفعتلو اعلان

بك اوغلنده سلطانی مکتبی قارشیسنده (۲۰۰) نومرولی اداره خانه‌مزده مکمل صالون مفروشاتیله جهاز اوطه‌لری تزییناتی تسهیلات ارائه‌سی صورتیله سپارش اوزرینه اعمال اولنور .

صالون مفروشاتندن برنمونه

اخطار

وقوعبوله‌جق سپارشلر مطلوبه موافق اوله‌رق منتظماً ایفا اولنور . یقینده بوغاز ایچنده جسیم بر مفروشات واثاث فابریقه‌سی کشاد ایتمك اوزره اولدیغمزدن بوکبی مفروشات وتزیینات کبی هرنوع اشیایه احتیاجی اولانلرك طوغریجه اداره خانه‌مزه مراجعتله سپارشلرینی ویردیکلری حالده معامله‌مزك استقامتندن ممنون ومستفید اوله‌جقلری صورت قطعیه‌ده عرض اولنور .

Ankara Ansiklopedisi - 12

Turan TANYER

Ankara Bira Fabrikası ve Birası – Ankara'da Gazi (Atatürk) Orman Çiftliği'nde kurulan fabrika ve bu fabrikada üretilen Ankara Birası.

19. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da ve İzmir'de bir bira sanayi vardı. Ankara'da ise yoktu. Başkentin bira fabrikası 1934 yılında Gazi Orman Çiftliği'nde kuruldu. Küçük bir fabrikaydı. Kuruldu ve bira üretimine geçildi. Ancak bu işten hoşlanmayanlar çıkacaktı, çıktı da. Bira fabrikası, siyasî tarihimize de, sosyal tarihimize de çeşitli yollardan sızdı ve tarihçiler konu üzerinde çalıştılar. Bir başka açıdan ve kaynaklardan hareketle, "anılar" üzerinden bakarsak eğer, türün kitaplarında, Ankara'daki fabrikaya ve rakiplerine dair epeyce sayfa ayrıldığını görürüz. Elbette adına "tarih" dediğimiz alan, doğrudan anı ve anekdot aracılığıyla edinilen bilgilerle işlenmez. Gerçi öyledir de, bununla birlikte anıların da kulak ardı edilmemesinin gerektiğini söyleyenler de

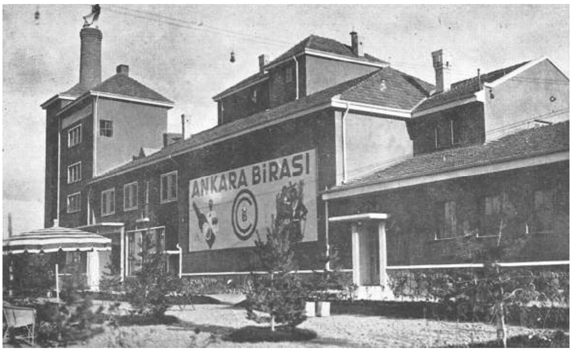

Ankara Bira Fabrikası, 1935

Ankara Bira Fabrikası, 1935

vardır. Anılar, ayrıca anekdot dediğimiz o küçük hikâyecikler hem hoşturlar hem de bazen bazı gerçekler, açık ya da üstü örtülü bu çeşit anlatılardan, bazen satır aralarına sıkıştırılmış sözcüklerden, hatta dedikodulardan yakalanabilir. Çok kişinin kütüphanesinden ayırmadığı Falih Rıfkı Atay'ın Atatürk ve dönemiyle ilgili *Çankaya*'sındaki şu satırlar dikkate değer:

> Mesela bir aralık bir Bomonti bira fabrikası meselesi çıktı idi. Atatürk pek emek verdiği Gazi çiftliğinin verimli olması için de uğraşıp durdu idi. Ankara'yı bozkırlıktan kurtarabilecek teşebbüslerin bir deneme merkezi olarak benimsemiştir. Bu çiftliğin verimli olması için de uğraşıp durdu idi. Bira fabrikası bu sebeple kurulmuştu. Çiftlik işlerine bakanlar İstanbul'daki Bomonti fabrikası olmasa, o zamanlar bir türlü verimleşmiyen orman çiftliği bira fabrikasının büyük kazanç sağlayacağı fikrinde idiler. Bomonti fabrikası bir yabancı, Ankara'daki millî bir tesis idi. Tekel bakanlığı ve hükûmet bu fikirde değillerdi. Bomonti fabrikasına dokunulmamalı idi. Bomonti idare meclisi âzasından bir Türk, Ahmet İhsan Tokgöz, İstanbul'daki tesisin avukatlığını yapıyor, Atatürk adının bir kazanç meselesine karıştırılmaması yolunda pek hoşa gidecek bir bahaneyi kullanıyordu. "Arpa Ankara'dadır, diyorlar. Bira için arpa kadar su da lâzım. Arpa Ankara'da ise su İstanbul'dadır," diyordu. Bu mesele, birçok dedikoduların aksine, Atatürk'le başbakanı arasında çetin bir anlaşmazlık konusu olmamıştır. Olamazdı da! Devlet Reisi ile Başbakanının ayrılmasına sebep olan hâdise, Nyon konferansıdır.

İstanbul'daki Bomonticilerin, Ankara'da bira fabrikasının kurulacağını duydukları andan itibaren bu işe olumlu bakmayacakları doğaldır. Hatta fabrikada bira üretilmeye başladıktan sonra bile kendileri için "sorunu" açıkça sıcak tutmuşlar, sorunu gidermek için bazı yollara başvurmuşlardır.

Ankara Bira Fabrikası'nda bira içenler, 30 Nisan 1953

Hakimiyeti Milliye, 9 Temmuz 1934

Bir gazete haberinden öyle anlaşılıyor. 9 Teşrinievvel 1934 tarihini taşıyan *Zaman* gazetesinde yer alan haberin başlığı: "Fabrikaların tevhidini istemişler". Başlık altında şunlar yazılı:

> Ankara'da Gazi çiftliğinde İktisat Vekâleti tarafından (Not: Burası yanlış) bir bira fabrikası tesis edilmiş bulunuyor. Bomonti şirketi Meclisi idare reisi doktor Fritz ile memurin müdürü Fuat Bey geçenlerde Ankara'ya gidip İktisat Vekâletine bu yeni fabrika ile bomontinin *tevhit olunmasını* teklif etmişlerse de ret cevap ile karşılanmışlardır. Doktor Fritz Perşembe günü Pire'ye gitmiştir.
>
> Diğer taraftan, Ankara fabrikası biranın maliyet fiyatını hesaplayarak Bomontininkinden daha ucuza mal olacağını görmüştür. Bomonti fabrikasından alınan on ton kavrulmuş arpa Ankara'ya nakledilmiş olup bira yapıldıktan sonra hakikî maliyet fiyatı anlaşılacaktır.

Haber ilginç. Bununla birlikte haberin içeriği kadar ilginç olan bir yan daha var. *Zaman* gazetesinin sahibi Velid Ebüzziya'dır. Onun bir ilkesi vardır. Gazetesine alkollü içki ilanı almayacak kadar ilke sahibi. Her türlü içkiye karşı. İlan almıyor, ama bira ile ilgili haberi yayımlıyor. Velid Bey'e göre, ya bira alkollü bir içki değil ya da gazetecilik damarı ağır basmış, habere yer vermiş.

Hakimiyeti Milliye, 5 Birinciteşrin 1934

Yeniden fabrikamıza dönersek…

1934 yılının 20 Temmuz gününün *Hakimiyeti Milliye*'sindeki haberin başlığında "Memleketin ziraat sanayinde büyük bir adım atıldı." Habere gelince, Gazi Orman Çiftliği'nin "örnek" bir kuruluş olduğu belirtiliyor, yeni kurulan Bira Fabrikası'nda "bugünden itibaren" çalışmalara başlanacağı, ağustos ayında ise biranın piyasaya çıkarılacağı bilgisi yer alıyor. Fabrikada "Ankara ve civarı arpalarını işleyecek makineler" son modeldir. "Cins cins biralar temiz ve ucuz olacak", arpa küspeleri çiftlik ve civar yerlerdeki hayvanların beslenmesinde kullanılacak. "Malt"ı Gazi Çiftliği'nde üretilecek. (Türkiye'deki diğer bira fabrikaları için malt dışarıdan getirtiliyordu.)

HAKİMİYETİ MİLLİYE

ORMAN ÇİFTLİĞİ

Cümhuriyetin 11inci Yılında iki büyük ülküsüne daha kavuştu:

(1) Ankara Birası

En modern fabrikasında sıhhat ve fen şartlarına uyğun yapılan ANKARA Birası, Neşe verir, Besler.....

(2) Deri, Kürk ve Eldiven atelyeleri

Orman Çiftliğinde dünyanın en güzel Karagül koyunları yetiştirilmektedir.

Orman Çiftliğinin Karaoğlan Merkez, Yenişehir ve Samanpazarı şube mağazalarında:

Hakimiyeti Milliye, 29 Birinciteşrin 1934

Fabrikada ayrıca buz üretilecekti. Soğuk hava deposu kurulmuş, bira depolama tesisleri de hazırlanmıştı.

Çiftlik birasının yakında bira severlere ulaşacağının müjdesi birkaç gündür yayımlanan, örneğin "Herkesin sevdiği Orman Çiftliği'nin Ankara Birası çok yakında çıkıyor" gibi ilanlar aracılığıyla veriliyordu.

Falih Rıfkı Bey ile birlikte gazetenin ilk sayfasındaki başyazıya ayrılan köşenin ortak yazarlarından Zeki Mesut Bey, daha biradan tek yudum almadan "Ankara Birası" diyerek konuya eğilmişti. Biradan gelecek faydaları sayıyordu. Örneğin güçlü bir ırk bira aracılığıyla yaratılabilirdi. Zeki Bey'in yazısı da şöyle:

> Gazetemizde okuyoruz. Ankara birası pek yakında çıkıyor. Haber aldığımıza göre bu bira meşhur Alman biralarına müsavi bir kalitede olacakmış. Orman çiftliğinin her mahsulü gibi Ankara birasının da iyi olacağına şüphe yoktur. İptidaî maddeleri memleketimizde en nefis surette yetişmekte bulunan bu besleyici içkinin nefaseti de Ankara birasında kendini gösterecek ve halkın rağbetine mazhar olarak memleketimizde de bir bira sanayiinin teessüsüne doğru ilk hamleyi teşkil edecektir.
>
> Bira sanayii mi?.. Evet!.. Biz öteden beri memleketimizde biranın taammümüne ve su gibi içilmesine taraftar olanlardanız. Memleketimiz belki günün birinde güzel biralarını başka memleketlere de ihraç ederek bu yoldan da para kazanmağa muvaffak olur. Fakat biz işin bu cephesinden evvel, halkımızın maişet seviyesini ve sıhhatini düşünüyoruz. Bira memleketi olan Almanya'da halk kısmen bira ile doyar. Bira ile beslenir, onun içindir ki Almanya'da bira meselesi ikinci bir ekmek meselesidir. Ekmek gibi devletin hususî dikkatine bir mevzu teşkil eder. Alman ırkının kuvvet ve hayatiyetinde, sıhhat ve inkişafında biranın büyük rolü olduğuna şüphe yoktur.
>
> Eğer halkımızın yediğinden maada içtiği ile de beslenmesi mevzuu bahsolursa, bunun bira ile tahakkuk etmesi kadar tabiî bir şey olamaz. Halkımızın büyük bir ekseriyeti itibariyle içtiği sular zaten ne temizdir, ne de güzel. İptidaî maddelerin ucuzluğu nispetinde bizde de ucuz bira yapılabilirse, birçok yerlerde Taşdelen ve saire diye adi suyun kadehine on kuruş vermekten ise on beş kuruş vererek bir şişe bira içmek mümkün olur ve vatandaş da bu suretle hem midesini bozmaktan kurtulur, hem de dolayısiyle fazla gıda almış olur.
>
> Onun için biz birayı lüks içkiler arasında sayanlardan değiliz. Birayı ırkımızın sıhhatini ve inkişafını korumak gibi mühim bir meselenin unsurları arasında hususî bir mevkii olan vaziyette görüyoruz. Ve gene bu düşünce iledir ki, bugün Ankara birası derken yarın Eskişehir, öbür gün Kayseri ve bir diğer gün Diyarbekir… Biralarının

çıkmakta olduğunu işitmekle sevinmek isteriz. Bira maişet seviyemizin yükselmesine hizmet etmek suretiyle nüfus siyasetimizde mühim bir rol oynayabilir. Dolayısiyle kendini gösterecek iktisadî menfaatlerde ayrı bir kazanç olarak millî hayatımızın gelir hanesinde yer tutar.

Orman çiftliği yeni teşebbüsü ile yeni ve çok faydalı bir çığır açmış olmaktadır. Daima halkın menfaatini ve sıhhatini düşünen çiftlik idaresinin, halkın Ankara birasına göstereceği büyük rağbet ve alâka ile gayretinin mükâfatını göreceğine tamamiyle emin bulunuyoruz.

Ulus, 19 Mayıs 1938

Sonunda fabrikanın kuruluş çalışmaları bitirildi. Faaliyete geçişi "Orman Çiftliği bira fabrikası açıldı" denilerek ekim ayının başında gazeteden duyuruldu:

Memleketimizde yarım asırlık bir tarihi bulunan bir bira sanayi vardır. İstanbul, İzmir'de birleşik bira fabrikaları, geniş ve büyük Türk yurdunun bugünkü bütün isteklerine anında cevap verecek varlıkta olmadığından bu defa hükûmet merkezinde orta ve iç Anadolu için Orman Çiftliğinde, dünyanın en modern tesisatını havi bir bira fabrikasının işlemeğe başlamış olduğunu görmek ve işitmek yurdunu ve milletini seven her Türk için coşkun bir sevinç kaynağı olmuştur.

Nasıl sevinç hasıl olmasın ki, yakın yıllara kadar fabrika ve sanayi denilen nesnelerin mutlaka yabancı parasile ve yabancı elle yapılır, akıl ermez şeyler olduğu fikirleri ileri sürülürdü. Şimdi Ankara'da ve millî bir çiftlikte açılan bira fabrikası o yanlış fikirlerin birisini daha çürütmüş olmakla ayrıca bir kıymeti haiz bulunmaktadır.

Bira bugün dünyada uzviyeti tahrip eden muzır ve sert ispirtolu meşrubattan ziyade herkes için sıhhi bir gıda maddesidir. Vücudun bu gıdaya mutlaka ihtiyacı vardır. Ancak, biranın mugaddi olabilmesi için onun yalnız ve yalnız halis, temiz arpadan yapılmış bulunması, içerisine uzviyeti tahrip edecek maddelerin her ne düşünce ile olursa olsun katılmaması lâzımdır. İşte millî firmayı başında taşıyan Ankara birası, bütün bu muzır maddelerden uzak olarak yapılan ve zamanın bütün ilmi kaidelerine uygun hareket eden bir fabrikadır.

Aziz ve büyük Türk milleti; Senin selim hissin, sıhhatini korumağı bildiği kadar, toplanacak millî paralarla yurdun daha birçok yerlerinde yeni yeni fabrikaların kurulacağını da, şüphe edilemez ki, bilir!

> Hiçbir şey yetişmez diye iddia edilen Ankara'nın bozkırlarında ve Orman Çiftliğinde bu defa topraktan çıkarılan maddeleri kıymetlendirmek için yapılıp işlemeğe başlamış olan bir ziraat sanayii fabrikasının kuruluşundan ve varlığından her Türk iftihar edebilir ve etmek hakkıdır da!

Bu coşkulu habere pek çok birkaç fotoğraf eşlik ediyordu. Arpa temizleme makineleri, kaynatma kazanları, bira deposu, fıçı ve şişe doldurma daireleri gibi fabrikanın iç düzeniyle ilgi görüntülerin dışında, birinci sayfadan sunulan fotoğraf aracılığıyla yapının dıştan görünüşüne de yer verilmişti.

O günlerde gazeteler Ankara Birası ilanlarıyla doludur:

> Herkes Ankara birası içiyor.
>
> Ankara birası hakiki bira zevkini verir.
>
> Orman Çiftliğinin fabrikasının Ankara birası zengin bir gıdadır.
>
> Ankara birası mevsimin en güzel içkisidir.
>
> Ankara birası neşe ve sıhhat verir.
>
> Ankara birası sulu bir gıdadır.
>
> Ankara birası hilesiz tabiî bir içkidir.
>
> Ankara birası en sıhhi bir içkidir, Orman Çiftliğinde çıkar.

Çok geçmeden Ankara Birası, aranılan bir içecek olup çıktı. Dört çeşit bira üretiliyordu fabrikada: Normal, siyah, salon, salvator.

Ankara'da hava güzelleştiğinde, açık alanlardaki gazinolar bira içmeye gelenlerle dolardı. Marmara Köşkü'nün önündeki Park Gazinosu, Merkez Lokantası ve buranın Ulus'ta Bankalar Caddesi'ndeki ikinci yeri, Bira Parkı, Keçiören'deki küçük gazino, 1940'larda Hayvanat Bahçesi Gazinosu akla ilk gelenler arasında. Masaya gelip oturanlar ister şişe, ister fıçıyla bira getirtirlerdi.

Ankara Birası, afiş

İş ilerledi. 1936'de Bira Fabrikası'nın genişletilmesi kararlaştırıldı. İlgili gazete haberi şöyle:

> Orman Çiftliği idaresi, bira malt ve ekstrakt malt imal edecek büyük bir fabrika yaptırmaktadır. Fabrikanın inşasını Skoda müessesesi üstüne almış ve bu husustaki mukavele imza edilmiştir.
>
> Mevcut fabrikanın on beş misli büyüklükte yapılacak olan yeni tesisat 1937 yılı sonuna kadar bitirilmiş olacaktır. Bunun için inşaat mevsiminin gelmesi beklenmektedir.
>
> Bu fabrika ile bütün yurdun ihtiyaçlarını temin ettikten başka komşu memleketlere ihracat da yapılabilecektir.

ORMAN ÇİFTLİĞİ

BİRA PARKINDA

HER AKŞAM MÜZİK

Taze soğuk bira

Her gün muntazam banliyö seferleri vardır. Akşam yemeklerinizi neşeyle, zevkle yemek ve serinlemek için siz de Bira Parkına koşunuz.

Ulus, 8 Haziran 1943

Viyanalı mimar Ernst Arnold Egli Ankara'daydı. Anılarında 1930'lu yıllarda çok yüklü bir iş programının olduğu söyler. Uzunca iş listesinde kendisinden neleri yapmasının istendiğini sıralar. "Bunların arasında özellikle yeni bira fabrikası (yılda 40.000 hl. kapasiteli)"nı da sayıyor. Onun tasarımıyla yeni fabrika eskisinin bulunduğu alana yapılır. Anılarında şu satırlar yer alıyor:

> Ankara'da Atatürk Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikası, Viyana'daki fermentasyon sanayi meslek okulu profesörü Dr. Kluger'in ve Münih'teki bir mimarın denetiminde yapıldı. Onlar gerekli mekânları, bu mekânların boyutlarını ve kullanılacak makineleri bildirdiler ve bunların tedarikini sağladılar.
>
> Makineler Çekoslovakya'dan Skoda firmasından getirtildi. Planlamanın üretime uygun olarak yapıldığı, malt üretiminin, mayalama fıçılarının ve alüminyum depolama tanklarının üretimin akışına göre yerleştirildiği ve sonuç olarak da çok kaliteli bir biranın elde edildiği bir tesisin projesini yapmak, bana büyük zevk verdi. İnşaatı Mimar Bedri Bey yürüttü, statik hesaplarını da Mühendis Alligranti yaptı.
>
> Bira Fabrikası için çok yüksek betonarme bir baca yapılmıştı. Benim de inşaat sahasında olduğum bir gün şiddetli bir deprem oldu. Türkiye'de kaldığım süre içinde böyle birkaç depreme şahit oldum. Yeni yapılmış olan baca sağa sola sallanmaya başladı. Kalbim duracak gibi olmuştu. Sonra bacanın bu salınımı durdu ve tehlike atlatıldı.

Atatürk sahip olduğu taşınmazları 1937'de Hazine'ye devretti. Bira Fabrikası, 1938'de Devlet Ziraat İşletmeleri'ne geçti. 1939'da İnhisar (Tekel) İdaresi'ne bırakıldı. Biranın adı değiştirildi, "İnhisar Birası" oldu. Uzunca zaman piyasada kaldı, arandı, sevildi. Ama her hikâyenin bir sonu vardır.

Bira üretimine 1990'larda son verildi.

Bira Parkı – Bira Fabrikası'nın yakınındaki park.

Bira Fabrikası'nın tam karşısına düşen, fabrikadan ara bir yolla ayrılan Bira Parkı, bir zamanlar Ankaralılar için bir dinlenme ve eğlence mekânıydı. Geniş bir alanı kaplıyordu. Küçük bir havuzu vardı.

Yaz ve bahar mevsimleri Ankara'yı kuşattığında, bazı günler parkın masaları dolup taşardı.

Her gün, her gece, Ankara'nın her istasyonundan Çiftliğe tren işlerdi. Sadece tren değil, otobüs seferleri de

Kızılay gardenpartisi

Kızılayın gardenpartisine ge lecek artistlerden üçü

Ulus, 16 Temmuz 1936

vardı. Hafta sonu Çiftliğe gitmek isteyenler için, saat başı olmasa bile cumartesi günleri öğleden sonra, pazar günleri sabah ve öğle sonrası saatlerde Ulus Meydanı'ndaki Türkiye İş Bankası'nın önündeki duraktan Ankara Belediyesi'nin otobüsleri vızır vızır yola düşerlerdi.

Daha çok pazar günleri rastlanırdı kalabalığa. İstanbul gazetelerinden *Akşam*'ın "Hususi muhabiri" aracılığıyla Ankara'dan "Sepetli, bohçalı, testili ve gramofonlu büyük bir insan kalabalığı"nın Çiftlik'te geçirdiği bir günün hikâyesini okuruz. Ankaralılar, tren, Mimar Ahmet Burhanettin Tamcı'nın tasarımı o küçük ve şirin istasyon binasında (İstasyon binası şimdi lokantadır.) durur, hemen inerler ve çeşitli köşelere dağılırlar:

> Şehirden yemekleriyle gelen aileler çiftliğin yeşil ağaçları altına yerleşirler, gölgelere halılar serilir, sepetlerden yemekler çıkarılır ve meşhur gramofon maharetini göstermeye başlar. Öğleden sonra "Bira Parkı" tıklım tıklım doludur. Daha kapısına gelmeden yollardaki ilanlar sizi orada oturmak için kandırmaya çalışırlar. "Bu yol Bira parkına gider", "Bir duble bira içmeden geçmeyin" derler… Bira Parkının hemen üstünde eğlence bahçesi vardır. Büyük atlıkarınca mütemadiyen döner. (…) Çiftliğin buradan biraz daha yukarıdaki lokanta bahçesi o kadar kalabalıktır ki, yukarıdan küçük bir dikiş iğnesi atılsa, muhakkak birinin başında kalır. Orta yerde küçük köşkün içindeki cazbant yaz güneşinin köpürmüş gazabına hafif bir tango ile mukabele etmektedir. Beyaz elbiseli garsonlar dans meydanının etrafındaki masalara yerleşmiş olan insanlara durmadan ayran dağıtırlar. Bira parkı ile lokanta bahçesinin yanından geçen asfalt yol, Sizi Marmara Havuzuna kadar götürecektir. Burası daha sakin, daha sessizdir. Eğer kanınız kaynamıyorsa, haftanın yorgunluğunu burada çıkarabilirsiniz…

Bira Parkı'nda her gün öğle ve akşam saatlerinde müzik eşliğinde yemek yenebilirdi. Gazete ilanları kışkırtıcıdır:

> Çiftlik Bira Parkı Ankara kibar halkının buluştukları yerdir. Çiftlik Bira Parkı'nda pazartesi, perşembeden mada her gün mükemmel caz her keseye uygun fiat.

1930'lu yılların Ankara'sında gardenpartiler pek revaçtaydı. Asrî eğlence hayatının ilk sırasında gelir gardenpartiler. Asrî hayatın olmazsa olmazıdır. Gardenparti esasen asrî olduğu için, örneğin asrî fırın, asrî berber, asrî helâ gibi "asrî" sözcüğüyle birlikte ayrıca adlandırılmasına gerek duyulmaz. "Asrî Bahçe Partisi" yerine "Gardenparti" denilmesi daha yerindedir ve daha ritmiktir.

Bahçesini yemekli, müzikli, gardenpartilere, dine dansene (Danslı parti) açan yerlerin başında kuşkusuz Ankara Palas gelir. İyi havalarda geniş bahçede Ankara'nın belli bir kesiminden insanları toplanır. Avrupa'nın belli ülkelerinden, daha çok, Avusturya, Macaristan, Romanya'dan gelen orkestraların müziği eşliğinde dans edilir. Partilerde sürprizli, eğlenceli sahneler gerçekleştirilir. Karpiç'in bahçe-

Ulus, 8 Eylül 1945

si, Yenişehir'deki Orduevi, Bomonti Gazinosu, Keçiören Gazinosu geçmiş günlerde gardenpartilere uygundur.

Gardenparti Çağı'nda, Bira Parkı da güzel ve geniş bir alana sahip olduğuna göre, kapısını bu asrîliğe kapalı tutmayacaktır.

Geçmiş yıllarda takvime bağlanan Kızılay Haftası coşkulu bir şekilde kutlanırdı. Bir hafta boyunca sürecek etkinlikler, çeşitli yerlerde eğlenceler düzenlenir, elde edilen gelir kurumun bütçesine eklenirdi. 1936 yılının 11-18 Temmuz günleri arasında kutlanan hafta hem eğlenceli geçti hem de verimli oldu. Ve haftanın son gününe isabet eden 18 Temmuz'da programa gardenparti dahil edildi. Gardenparti için düşünülen yer, Bira Parkı'ydı. Belirtilen günde öğleden sonra saat 14.00'te başlayıp sabaha kadar sürecek parti "dans meraklıları"na duyurulurken, bu arada İstanbul'dan "ecnebî bir balet heyeti"nin geceye katılacağı öğrenildi.

> Kızılay'a üye yazma haftası sonunda Orman Çiftliğinin Bira parkında verilecek Gardenparti bu yıl Ankara'mızda yapılacak eğlencelerin en güzeli olacaktır. Kurum, halkımızın bedii zevklerini tatmin için elden gelen her şeyi yapmağa çalışmaktadır. İstanbul'da yapılacak kermes için gelen 8 kişilik bir ecnebi artist heyeti şehrimize gelmiştir. Bunlar bütün numaralarını gardenpartide yapacaklar, ayrıca hazırlanan eğlence programı tatbik edilecek, iki cazband sabaha kadar dans edenlerin neşelerini artıracaktır. Bir Bayan ile bir Baya mahsus biletler bir lira mukabili İstanbul eczanesile tayyare piyango biletleri bayiinde satılmaktadır. Bütün Ankara halkının bu sıcak günlerde iyi bir eğlence fırsatını kaçırmamaları tavsiye edilmekte ve herkes gardenpartiye davet edilmektedir.
>
> Haftanın 18 Temmuz günü Bira Parkı'nda Şehir Tiyatroları'nın sempatik ve sevilen oyuncusu Hazım Körmükçü de göründü.
>
> Bu gardenpartide bulunması kendisinden rica edilmiş Şehir tiyatrosu sanatkârlarından Hazım İstanbul'dan şehrimize gelmiştir. Bu akşam kendisini seven ve özliyen Ankaralılara operetlerdeki ve filmlerdeki şarkılarını okuyacaktır. Kızılay merkezinden aldığımız bir mektupta, davetine icabet ettiğinden dolayı bu kıymetli sanatkâra teşekkür edilmektedir.
>
> Yabancı artist grupu bu sabah şehrimize gelecektir.
>
> Kızılay Ankara merkezi bütün Ankaralıları hem kendisine yardım etmek, hem de eğlenmek için Orman çiftliği Bira parkına davet etmektedir.

Bira Parkı'ndaki gardenpartinin nasıl geçtiğini bilmiyoruz. 18 Temmuz'daki eğlencenin nasıl geçtiği hakkında tek satır haber yer almaz gazetede. Bununla birlikte, İstanbul'dan gelen yabancı kadın artistler Ankara'dan hemen çekip gitmezler. Bir başka günün geç saatlerinde Yenişehir'deki Orduevi'nde Yenişehirlilere sanatlarını sunarlar.

Ulus, 1 Mayıs 1949

Bira Parkı uzun yıllar yerinde durdu. Dokunulmadı. 1930'lar derken, 1940'lara gelindi. İlanlarda "En ucuz aile bahçesi" olduğu belirtilen parkta güzel havalarda caz ve dans sürüp gitti. Örneğin dans meraklılarına 1940 yılının Temmuz'unda eşlik edecek topluluk İstanbul'dan gelen çigan orkestrası AR-CAZ'dır. Çigan müziği, tango, derken gün geldi parktan güzel bir ses yükseldi:

> Aman karpuz kestim yiyen yok/Aman halin nedir diyen yok/Yar yar aman ben yandım aman.

Böylece Hacer Buluş boy gösterdi. Yaşı henüz 20'ye varmamış, önce Ankara Radyosu'na katılan, oradan da sahnelere sıçrayan Etlikli Hacer. Artık "caz"ın yerini "saz" ın aldığı süreç işlemeye başlamış, parkın gardenpartileri saf dışı kalmıştır. İlanlar da yeni iklime göredir:

> Orman Çiftliği Bir Parkı aile salonunda pek yakında sanatkâr Saim Özsoy, sevimli ses sanatkârı Nevzat Altınok, Nimet Söyler. Büyük Saz heyeti. Millî oyunlar.

> Orman Çiftliği Bira Parkı Aile gazinosunda büyük yenilikler. Saz. Nuriye Koç, Sahriye Tunalı, Neşe Çiğdem, Melâhat Ozan, Hacer Belen, Nadide Toğhan. Bahar Bayramı münasebetiyle cumartesi ve pazar günleri için saat 15 de Aile Matinesi.

> 18 Eylül 1948 Cumartesi saat 16 dan 24 e kadar Gençlerbirliği Spor Kulübü yararına Çiflik Bira Parkında 3 Caz orkestrası, Kıymetli sanatkâr Sabite Tur ve arkadaşlarının iştirakleriyle Bağçe eğlencesi. Ayrıca halk türküleri sevimli okuyucuları Şen Kardeşler. Biletler 1 liraya, Ulus Erler ve Kiğili tuhafiyeden alınabilir. Yemek getirmek serbesttir. Fıçı bira 450, şişe 60 kuruş.

Ulus, 12 Mart 1948

1950'li yıllar da aynıdır. "Tekel Ankara Bira Fabrikası İşçi Sendikası Yararına Gümrük ve Tekel Vekili Sayın Emin Kalafat'ın yüksek himayesinde senenin en muhteşem gecesi yaşanacaktır." Kimler vardır? Muallâ Gökçay, Nevin Demirdöğen, Muzaffer Akgün, Nurettin Çamlıdağ oradadır. Ayrıca millî oyunlar. Ertesi yıl (1954 yılı), "Müjde!.. Müjde!.." denilerek yapılan çağrıda ise, ses sanatkârı Keriman Ünsal, varyete yıldızı Bedriye Güronal, bir diğer varyete yıldızı Ayşe Tansuk ve genç sanatkâr Abidin Balkanlı'nın parka gelecekleri duyurulur. Bir de "Pek Yakınla Büyük Sanatkâr" müjdesi vardır, ama nedense ad verilmez, iki adet (?) işareti iliştirilir ilana, gazetede okuyanlar merak etsinler diye.

Zaman akıp gider, birası gibi, Bira Parkı da kaybolur, unutulur.

Cumhuriyet Bahçesi ve Cumhuriyet Tiyatrosu – Bent Deresi'nde, 1930'ların ilk yarısına kadar varlığını sürdüren bahçe ve bahçeye komşu büyükçe ahşap bir barakadır.

Gazeteci Mehmed Kemal bu bahçe ve bahçeye bitişik tiyatro için, "Tabakhane yolu üstündeki Cumhuriyet Bahçesine, Cumhuriyet Tiyatrosuna, Türk

Tiyatrosuna ben yetişemedim. Buraları hayal meyal hatırlıyorum. Türk Tiyatrosu'nu Birinci Dönemde Bitlis mebusluğu etmiş Şaban Vehbi Bey işletirmiş. İki oğlu vardı. Azmi ve Cezmi… Ben Cezmi'yi tanıdım. Azmi'yi tiyatrodaki kızlara sarkıntılık ettiği için ünlü Topal Osman'ı tartaklaması anlatılır. Saz bahçesinin olsun, tiyatronun olsun ünlü kişileri Deniz Kızı Eftelya, Hafız Burhan, Hamiyet Yüceses, Tiyatrocu genç Nuri, Komik Zati'dir." der.

Bir zamanlar Ankara'da yaşayan, şehirde bilmediği, tanımadığı köşe kalmayan, meraklı, dikkatli, velut yazar Nahit Sırrı Örik, bahçeyi ve tiyatroyu iyi bilir. Gitmişliği vardır. 1932 yılında *Muhit* dergisinde çıkan "Ankara'da Mevsimler Sonbahar" yazısında, bahçe ve tiyatroyu anlatıp unutulmaktan kurtaranlardan biri de odur.

> Şehrin tiyatro ihtiyacını maatteessüf Bentderesi'ndeki ahşap tiyatroya gelen tuluat trupları tatmin yahut ızlâl ediyorlar. Bu truplar, *Şark Yıldızı* ve *Raks Perisi* lakaplı kantocu kızları ve püskülsüz fesli *İbiş*leriyle çocukluğumuzda seyrettiğimiz Hasan'la Şevkî kumpanyalarının bütün ananelerine sadık bir devamıdır. (…)
>
> Bentderesi'ndeki bu tiyatronun yanında, adına Cumhuriyet Bahçesi denilen bir de umumi bahçe vardır. Sonbaharın son güzel günlerinde, burada bir kadın hanende dinledim. Bilmem nerenin ses kraliçesi unvanını taşıyordu ve sesi pek talim görmüş bir ses değildi. Fakat gür, kalın ve sanki insanı hançerleyen bir ıstırapla biraz kısık bir sesti. Bu kadını sıcak, lakin çok rüzgârlı bir gecede dinledim ve giydiği ipek elbisenin bollukları rüzgârla mütemadiyen oynar ve o biraz sallanarak iki tarafa teveccühle şarkısına devam ederken, sandım ki elemlerinin yükü altında sendeliyor, nerde ise düşecek. Kalın ve mustarip sesinin hâlâ kulaklarımda aksi ve kalbimde onun da ziyan olduğunun esefi var. Talim gördükten sonra çıkacağı bir operamız olsaydı, şahsın da belki de yarının mükemmel bir kontraltosunu dinlerdik.

Hakimiyeti Milliye, 24 Haziran 1931

Cumhuriyet Bahçesi'nde eğlence eksik kalmaz, hanendeler, muganniyeler, saz heyetleri gelip giderdi. 1931'de Hanende Hüsnü Bey ile Şahika Nermin Hanım sahnede görünürler.

> Ankara'da bilumum bahçelerin fevkinde muvaffakiyetle icrayı ahenk eden (CÜMHURİYET BAHÇESİ) Türk musikisini canlandıran hanende Hüsnü Beyin idaresindeki mükemmel sazı her akşam saat 18 de cumaları 16 dan itibaren icrayı ahenk etmektedir.
>
> Teşrif buyuracak zevatın memnun kalacakları aşikâr olmakla beraber solo okumakta pek büyük muvaffakiyet gösteren Ankara'nın medarı iftiharı olan muganniye Şahika Nermin Hanım şayanı takdirdir.

Cumhuriyet Bahçesi'ne bitişik tiyatro yapısına gelince. Ahşaptan, büyükçe, her tarafı dökülen bir barakaydı. Metin And, *50 Yılın Türk Tiyatrosu* kitabında, Cumhuriyet Ankara'sının ilk günlerindeki tiyatro salonlarına açtığı paragrafta, "Burada ilk başlarda tiyatro sıkıntısı çekiliyordu. Dışarıdan temsil vermeye gelen topluluklar ya Yeni Sinema'da ya da Bentderesi'ndeki Cumhuriyet Tiyatrosu adlı

salaşta temsiller veriyorlardı." diye yazıyor.

And'ın bu yazdıkları arasına Kulüp Sineması'nı da ekleyebiliriz. Ne var ki adlarını saydığımız kapalı mekânların hiçbiri tiyatro temsilleri için uygun sayılmazdı. Hele And'ın "salaş" olarak nitelendirdiği Cumhuriyet Tiyatrosu hiç uygun değildi. Böyle olmakla birlikte Ankara dışından gelen, genellikle tuluat kumpanyalarının inecekleri tek durak burasıydı.

Mehmed Kemal'in adını verdiği Nuri Genç, İzmirli olup daha 23 yaşındayken Cumhuriyet'in ilan edildiği yıl bir topluluk oluşturup Ankara'ya geldiğinde "Türk Tiyatrosu" adıyla temsillerini burada verdi. Onu başkaları izledi. Ankara'nın tiyatrosu henüz yoktu. O yıllarda Ankara hep İstanbul'dan tiyatro topluluklarının gelmesini bekler dururdu.

1929 yılı Cumhuriyet Tiyatrosu'nda hareketli ve bereketli geçti. "Asrî Sahne" adlı Ankaralı topluluk sahne almaya başladı. Oyuncuların bazılarını ön adlarıyla biliyoruz: Komik Sezai, Rıfkı, Edip, Necati. Dramlar, komediler, vodviller oynadılar. *Arşın Mal Alan* opereti, *Kaldırım Taşı* vodvili bunların arasında. Reşat Nuri [Güntekin] Bey'in *Taş Parçası* da oyun dağarcığında vardır. 24 Teşrinievvel 1929 tarihli *Hakimiyeti Milliye*'den okuyoruz:

> Hayli zamandan beri bir tiyatro heyeti olduğunu ve bu heyetin her akşam temsiller vermekte bulunduğunu işitiyor fakat itiraf edelim ki eyi bir netice ümit etmediğimiz için hiç de alâka göstermiyorduk.
>
> Nihayet bu heyet evvelki gün mütevazı bir yazı ile Reşat Nuri Beyin (TAŞ PARÇASI)'nı oynıyacağını ilan etti. Oyunu görmeden evvel Reşat Nuri Bey'in fikrini sorduk. Dudaklarını büktü o da bizim gibi hiçbir şey ümit etmiyordu.
>
> Salaştan bir bina, kâğıttan yapılmış tiyatro tertibatı ve nihayet bu dekora uyan halk kalabalığı arasında ciddî bir eserin (Taş Parçası)'nın hissedilerek temsil edilebileceği kanaati bizden çok uzaktı. Oyunun temsili zan ve endişelerimizi tamamile izale etti. Oyundan sonra Reşat Beye tekrar fikrini sorduk.
>
> "Tahminimden yüzde yüz fazla, cidden muvaffak oldular."
>
> Dedi. Muhterem müellifin bu kanaatine biz bir şey ilave etmeyeceğiz. Temenni ederiz ki bu heyet Ankara'da kıymetli arkadaşlarından birini kaybetmiyerek temsillerinde devam edebilsin.
>
> Asrî Sahne'nin ardından "Ankara Güneşi Temsil Heyeti" adıyla bir topluluğun Ankara'da temsiller verdiğini görüyoruz. Sahnesi yine Cumhuriyet Tiyatrosu'dur. *Hakimiyeti Milliye*'nin 8 Teşrinisani 1929 tarihli "Yeni Bir Temsil Heyeti" başlıklı haberinden Ankara Güneşi'nin kurulduğunu öğreniyoruz.
>
> Türk sahnesinde pek mühim izler bırakan bazı san'atkârların teşebbüsile Ankara'da yeni bir temsil heyeti vücuda getirilmiştir. "Ankara Güneşi" adını taşıyan bu heyet bir haftaya kadar şehrimizde temsillerine başlıyacaktır.
>
> İlk defa olarak Reşat Nuri Beyin "Eski Rüya" ismindeki piyes ile İbnürrefik Ahmet Nuri Beyin "Tecdidi nikâh" komedisi temsil olunacaktır. Temsil Heyeti provalara şimdiden başlamıştır. Tiyatroya ait dekorların bugünlerde ikmaline intizar olunuyor. Sahne hayatından pek ziyade mahrum bulunan Ankara'mızda bu yeni Temsil heyetinin muvaffak olmasını dileriz.

Ankaralılar, yeni topluluğu haberde adı geçen oyunlarının dışında, *Orman*

Bahçesi, Metres, Otel Köşesinde, Köylü Aşkı, Sümbül, Çöl Kahramanı gibi oyunlarını da gidip gördüler. Ancak topluluğun adı yeni olmakla beraber oyuncu kadrosu bir iki değişiklikle Asrî Sahne'nin aynısıydı: Komik Sezai, Selma, Rıfkı, Necati, Edip…

Asrî Sahne gibi Ankara Güneşi de çok yaşamadı. 1929'un son ayında Cumhuriyet Tiyatrosu dönüştürüldü. Ve bu defa "Cumhuriyet Sineması" adını aldı. 25 Aralık günü ilk film gösterildi. Duhuliye 25, birinci 35, balkon 50 kuruş, localar 1,5 liraydı.

Nedir, sinemanın perdesi birkaç film gösterisinden sonra açılmamak üzere temelli indi. Kapısı yine tuluat kumpanyalarına açıldı. Komik Sezai yine sahneye çıktı. Yılları orada geçti. Bazı değişik -ve tuhaf- vodvillere tanık olmuyor değildik.

> Geçen akşam Türk tiyatrosunda "İş bankası kumbaraları" isimli gayet güzel bir vodvil temsil edilmiştir. Bu temsilde hakikî zenginliğin tasarrufta olduğu ve bunun için "İş Bankası" nın en büyük bir âmil bulunduğu güzel bir vaka ile canlandırılmakta idi. İş Bankasının büyük kumbarası sahneye çıkarılıp: "Her Türk bu kumbaradan alacak olursa, memleket hakikî refaha ve maksut olan saadete kavuşacaktır" sözleri sürekli alkışlarla karşılanmış, halk "Yaşasın İş Bankası" sesile alkışlamıştır.

Sonra günü geldi, 1935 yılında Ankara Evkaf Müdürlüğü bir ilan verdi:

> Ankarada Tabakhane mahallesinde *harap tiyatro*, müskitat ve kereste fabrikalarile müştemilatı ve bahçenin mülkiyeti satılmak üzere kapalı zarf usuliyle ve peşin para ile artırmağa konulmuştur.

İhale 4 Kasım 1935 günü yapıldı.

Fantezi – 1954 yılında on beş günde bir yayımlanan gazete.

İlk sayısı 15 Şubat 1954 tarihini taşır. Fiyatı hiç değişmedi, 15 kuruştur. Sahibi ve yazı işleri müdürü Nüvit Beriker olup, yönetim yeri Yenişehir'de Sakarya Caddesi 44 numaradaydı. Gazetenin tüm sayıları Doğuş Limited Ortaklığı'nın matbaasında basıldı. Her sayısı dört sayfaydı ve 40,5x28,5 boyutlarındaydı. Kâğıdı güzeldir.

Fantezi gazetesi, Nüvit Beriker'in ikinci süreli yayın denemesiydi. Daha önce Mithat Fenmen'le birlikte 1949-1953 yılları arasında 48 sayı çıkarılan aylık *Müzik Görüşleri* dergisini yayımlamışlardı.

Fantezi, "On beş günde bir çıkar sosyal kültür gazetesi" olarak tanıtılıyordu. Gazetenin nüshaları okunduğunda, ağırlıklı olarak "magazin" türünden haber ve yazılara ağırlık verildiği görülür. Bu özelliği, Nüvit Beriker'in ilk sayıdaki "Kabul Günü" başlığı altındaki yazısından anlaşılır:

> Müzik Görüşleri'nden sonra fantezi telinden çalmak ne kadar zor imiş, muhterem karilerim!
>
> Ne yazayım diye düşündüm, düşündüm de; şu kabul günümüze dair bir şeyler kaleme alayım dedim.
>
> Öyle ya! On beş günde bir Efkârı Umumiye hazretlerini kabul edeceğiz.
>
> Bir misafir ki, bu kâğıttan dünyamızın dış ve iç mimarisinden, sahibi, yazı işleri müdürü, muharrir ve muhabirleriyle bütün sakinlerinin nükte ve yazılarında en küçük bir eksiği dahi sonuna kadar affetmez.
>
> Bir misafir ki, ona her defasında bayram neşesi ve kıyafetiyle çıkmak lâzım.
>
> Umduğunu değil, bulduğunu denilemez bu misafire.

> İşte bunun için değil midir ki, bir zarafetle "Fantezi" çıkmazsa Efkârı Umumiyenin kaşları çatıktır.
>
> Fakat bir defa da sevip, tuttu mu, sona kadar bırakmaz.
>
> İşte biz de, bu aziz Efkârı Umumiye misafirimizi on beşte bir kabul edeceğiz.
>
> Neşeden, kahkahadan, nükte ve zarafetten hazırladığımız fantezi soframızda şayet bu aziz misafirimizi ağırlamaya muvaffak olabilirsek sevgili Ankara'lılara önceden teşekkür edebiliriz.

Gazetedeki haber ve yazılar "cemiyet hayatı" ile ilgili. Buradaki "cemiyet" sözcüğü "toplum" u karşılamıyor. Toplumun belli bir kesiminin karşılığıdır. "Sosyeteden Fanteziler", "Ankara Gecelerinden Fanteziler", "Sanatkârlarımızdan Fanteziler" haberlerin değişmez genel başlığıdır. Yazanlar kimler, belli değil. Genellikle imzalar "Fantezinin Gölgesi" olarak atılmıştır.

Kimlerden, nelerden söz edilir gazetede? Birkaç örnek verelim.

"Sabık Bakanlar" başlıklı fantezide, CHP'li eski bakanlardan Kasım Gülek, Vedat Dicleli, İsmail Rüştü Aksal'ın adları geçiyor:

> Geçen akşam Gülek, Dicleli, Aksal oldukça yoruldular. Bu bir nevi seçim antrenmanı idi galiba. Muhterem Gülek her halde lisan yakınlığını kaybetmemek için olacak hep bir Amerikalı hanımla dans etti. Aksal da güzel eğleniyordu. Amma karısı Alageyik ile mi dans ediyordu pek tanıyamadım.

Günümüzün hamarat yazarlarından Ayşe Kulin'in annesi Sitare Hanım'ın adının geçtiği fantezi şöyle:

> Bayan Sitare Kulin geçenlerde Yenişehir eczanesine ilaç almak için girmiş. O sırada Fransız sefaretindeki kostümlü baloya İstanbul'dan gelen Bayan Tamara Nemlizade de eczanede imiş. Bayan Tamara'nın üzerindeki vizon mantoyu gören sevimli Sitare Hanım birdenbire şaşırmış. - Hakkı da var ya! Ankara sokaklarında böyle mantolara gözümüz alışkın olmadığından- Gayri ihtiyari elini uzatarak mantoyu sevmek istemiş. Bunu gören eczanedeki kasiyer hanım bir şey mi arzu ediyorsunuz deyince… Birdenbire ağzından "Vizon…" kelimesi çıkıvermiş. Üzülmeyin güzel Sitare Hanım elbette bir gün bir işle Muhittin Bey de Amerika'ya gider siz de bir vizon sahibi olursunuz.

Bu tür dokunuşlar, kimilerini öfkelendirir, kimilerinden yüzünden gülücükleri eksik etmez, Dedikodu dünyasında dolaşılır sayfalarda.

> Faruk Akman'ı artık ne konserlerde ne de opera ve tiyatro galalarında görmez olduk. Bunlardan da hevesini almışa benziyor. Yoksa yeni bir otomobil mi aldı da onunla mı meşgul?
>
> Sosyetemizin tanınmış hanımlarından Bayan Kıymet Tesal, şan dersi alıyormuş. Doğrusu kendisini tebrik ederiz. Hocası Madam Hidalgo imiş ve yakında da radyoda bir konser vermek ihtimali kuvvetli imiş. Bu zarif hanımın tatlı sesini dinlemek bizim için güzel bir sürpriz olacaktır.

Yabancı diyarlardan gazeteye aktarılan haber ve yazılar da *Fantezi*'nin yerli ve millî içeriğine uygundur. Böylece dünyanın başka ülkeleriyle ile bağlantımızı sürdürmüş oluruz. Örnekse, Amerikalı kadınların genç evlendiklerini *Fantezi* aracılığıyla öğreniriz. Bu önemli haberde, "Birleşik Amerika'da 20 ilâ 24 yaşlarındaki kadınların dörtte üçü bugün evlidir. Birleşik Amerika İstatistik Bürosu 1940 senesinde bu yaştaki kadınların ancak yarısının evli olduğunu bildirmektedir." deniliyor.

ABD ile flört ettiğimiz yılların gazetesinde müttefikimiz ile ilgili haberlere çokça yer verilir:

> Amerika'da 150.000.000 telefon vardır ve dakikada tam 130.000 kişi telefonla konuşmaktadır.
>
> Birleşik Amerika'da bir dakikada 100 gazete satılmaktadır.
>
> Şikago'da 4-H kulübüne mensup 18 yaşında Sue White isimli bir genç kız, geçenlerde yapılan bir müsabakada bir müddetten beri beslediği danayı tam 20.100 dolara satmıştır. Sue aynı danayı bir sene evvel 189 dolara satın almıştı.

1950'li yılların Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'in ABD'yi ziyareti gazetenin birinci sayısında yer bulacaktır. Bir aydan fazla süren bu ziyaret sırasında Cumhurbaşkanımıza "Reisicumhurumuzun Amerika Seyahati" başlığıyla sütun açılmış:

> Gazetemizin neşriyat hazırlıklarına takaddüm eden günlerde Amerika Reisicumhuru büyük Türk dostu D. Eisenhower'in davetlisi olarak Amerika'ya azimet etmiş bulunan muhterem Reisicumhurumuz Celâl Bayar, Birleşik Devletlerdeki seyahatine devam etmektedir.
>
> Hür dünyanın liderliğini hakkıyla yapan Amerika gibi bir memlekette milletimizi bütün kafa ve kalplerimiz genişliğince temsil eden Reisicumhurumuzun sağlamlığından asla şüphe edilemez. Atatürk Türkiye'sinin dostluğuna mukabil, Amerikan milletinin de dostluğunu getireceği şüphesizdir.
>
> Reisicumhurumuzun seyahatine sıhhatle devam ve avdetini temenni ederiz.

Bayar'ın "hür dünyada" bir ayı aşan gezisi sırasında uğramadığı yer kalmaz. Hollywood'a uğrayarak film setlerinde aktör ve artistlerle fotoğraf çektirip temaslarda bulunan Bayar'ın yurduna "avdeti" *Fantezi*'nin 3. sayısında yine birinci sayfadan verilir:

> Amerika Reisicumhuru D. Eisenhower'in davetlisi olarak bir buçuk aydan beri Amerika'da seyahatlerde bulunan Sayın Reisicumhurumuz Celâl Bayar, 10 Mart'da ana vatana avdet etmişlerdir. Sayın Celâl Bayar, İstanbul ve Ankara'da coşkun tezahüratla karşılanmıştır.

Fantezi, toplam sekiz sayı çıkarılmıştır.

Hamal Ressam Cuma – Naif ressamlarımızdandır. Kırşehirli olup Ankara'da hamallık yapmıştır. 1900 yılı civarında doğduğunu tahmin ediyoruz.

29 Ekim 1934 günü İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün zemin katında bir resim sergisi açıldı. Maarif Vekâleti desteğiyle düzenlenen sergi "İnkılap Sanat Sergisi" adını taşıyordu. Tablolar "İnkılaba ait eserler"den oluşuyordu. Sergide yer alan tablolardan bazıları "Silah Arkadaşları", "Kağnılı Kadınlar", "Harf İnkılâbı", "Cumhuriyet Bayramı", "İnönü" adlarını taşıyorlardı.

Tablolar sergi öncesi bir süre Bent Deresi üzerindeki "Toygar Köprüsü" olarak bilinen "Taş Köprü" nün (Yıkılmıştır.) yanındaki Selahattin Refik [Sırmalı] Bey'in kurup bir süre işlettiği marangoz fabrikasının atölyelerinden birine geçici olarak konulmuştu. Ressamların boya ve fırçaları da aynı yerdeydi. Fabrikada hamal olarak çalışan Kırşehirli Cuma, tablolara ve malzemeye bekçilik yapıyordu. Derken, Cuma yerde bulduğu boş kâğıtlara oraya bırakılan boya ve fırçaları kullanıp resimler yaptı. Malzemenin kullanıldığını anlayan ressamlar Cuma'ya kızıp azarladılar. Dönemin Güzel Sanatlar Akademisi'nde seramik atölyesinin kurucusu ve hocası İsmail

Hakkı [Oygar] Bey o günlerde Ankara'daydı ve Cuma azarlanırken oradaydı. Araya girdi. Ve "Azarlamayınız" dedi, "Cuma'yı boyalar ve kâğıtlarla oynamaya teşvik eden benim." Başkalarına ait boyaları ve fırçaları Cuma'ya o vermişti.

İsmail Hakkı Bey, Cuma'nın resimlerini "değerli" bulmuştur. Şöyle diyor:

> Değerlidir, çünkü primitif bir insanın heyecanlarını saf bir görüşle, fakat büyük bir kudretle anlatıyor. Eserler, tıpkı bir kilim ve halı üzerine renkleri karışmadan dizilmiş motifler gibi güzeldir.
>
> Cuma'nın kıymeti, yalnız resimlerinde görülen renk ve hatların kuvvetli ahenginde değildir. 30 yaşına kadar resim yapmak şöyle dursun, boyaya bile el sürmemiş olmasındadır.
>
> Cuma, 20 gün içinde yaptığı birçok resimlerde, 30 senelik hayatının canlı hatıralarını en saf bir hissin, hatlar ve renkler içinde bir hikâye anlatır gibi ifade etti. Bu adam sanat vadisinde inkişaf edecek muhit ve imkân bulamadığı için fabrika hamalıdır, fakat hamallığı, Cuma'nın sanat duygularının gizli gizli ve mütemadiyen çalışmasına mani olamamıştır.

Cuma ile röportaj yapıp onu tanıtan, İsmail Hakkı Bey'in görüşlerini aktaran gazeteci Mekki Sait [Esen] Bey. Onun yazdığına göre, "utancından tir tir titreyen" Cuma'nın yaptığı resimlerin tümü bir liradan üç liraya kadar alıcı bulup satılmıştır. Ressamımız yeni siparişler almıştır. Hamal ressamın sanatı çevrede şaşkınlık yaratmıştır. "Şu hem bestekâr, hem ressam, hem heykeltıraş, hem rejisör, hem şair, şu her şey olan Münür Hayri [Egeli] bile dona kaldı." diyor. Sadece o mu? Yazarımız, resim siparişinde bulunan yabancıları tek tek sayıyor: "Avusturyalı mimar Knol, Alman dekoratör Helbig, Lehli heykeltıraş Blinski, İtalyan ressam Maryo, Rus Kalmikof. (…) Görüyorsunuz ya, Kırşehirli Cuma birdenbire beynelmilel de oluvermişti!"

Mekki Sait Bey, Cuma ile de konuşmuştur:

> Cuma, en heyecanlı anını o gün atölyede yaşadı. Şaşkınlık içinde idi. Bir hamala bu kadar iltifat edileceğini, köyünde anlatsalardı, inanmazdı. Yanıma yaklaştı:
>
> "Bey, dedi. Beni İstanbul'da resim öğreten bir mektebe almazlar mı?"
>
> "Okuma yazma biliyor musun?"
>
> "Hayır, ama… Çok sadakatla çalışırım. 25 lira aylık verseler razıyım, o da çoluğum, çocuğum için."
>
> Cuma talebelik değil, bir sanat muhitinde hademelik istiyordu.
>
> Cevap veremedim tabiî. Elimdeki kağnı resmine baka kalmışım, hatları ve hareketleri o kadar kuvvetli bir mana taşıyor ki, beni Cuma'nın köyüne kadar ulaştırdı. Tekerleklerinden çıkan ve uzaklara yayılan yanık sesleri işitiyor gibi idim. Resimler de sahibi kadar hüzünlüydü. Bu köylü sanatkâra, elimden gelenin, yalnız ismini duyurmak olduğunu söyledim. Alâkadarlar da ellerinden geleni yaparlarsa, sade hamal Cuma'ya değil, sanata da faydalı olurlar…

Türkiye'de Açık Erişim Yayıncılığının Dönüşümü ve *Kebikeç* Dergisi: Bilgiyi Metalaştırmadan Kültürel Sürekliliğe

Onur KINLI*

I. Giriş

Son on beş yıldır, akademik iletişim sisteminin tarihsel gelişiminde dönüştürücü bir evreye tanıklık ediyoruz. Bu evrede, bilginin üretimi, dolaşımı ve erişimi artık yalnızca üniversitelerin veya bilimsel toplulukların meselesi olmaktan çıkmış, toplumsal katılım, şeffaflık ve dijital altyapı tartışmalarının merkezine yerleşmiştir. Bu süreçte **açık erişim (Open Access)**, yalnızca teknik bir yenilik değil, aynı zamanda bilgiye dair etik bir yönelim hâline de gelmiştir (Suber, 2012). Açık erişim yaklaşımı, bilginin ücretsiz paylaşımını olduğu kadar yeniden kullanımını, eleştirel denetimini ve kamusal dolaşımını da kapsar. Bu yönüyle, neoliberal bilgi ekonomisinin "yayıncılık tekelleri"ne dayalı ticarileşme eğilimlerine karşı bir karşı-kültür niteliği taşır. Yalnızca bilginin ücretsiz erişimi değil, aynı zamanda bilgi üretiminin mülkiyet rejiminde köklü bir değişim talebidir.

Dmytri Kleiner'in *Telekomünist Manifesto*'da (2016, ss. 8–11) vurguladığı üzere, dijital ekonomi, kültürü "altyapıların çevrelenmesi" yoluyla metalaştırırken aynı zamanda *immaterial commons* – maddi olmayan müşterekler – olarak adlandırdığı yeni bir kolektif paylaşım alanı için de potansiyel taşır. Kleiner, piyasa mantığının ötesine geçerek üretim araçlarının ve yaratıcı emeğin toplumsallaşmasını önerir. Aslında Türkiye'de genel anlamda yayıncılığın çok da yabancı olduğu bir meseleden bahsetmiyoruz. 70'li ve 80'li yılların telifsiz çeviri seferberlikleri ve 90'ların "yaşasın fotokopi, yaşasın kaos!" sloganlı fanzin kültürü, bilginin – zaten sınırlı olan - okur çevresinde serbest dolaşıma girmesinin somut örneklerinden sayılabilir.

* Ege Üniversitesi / ORCID: 0000-0002-4823-1508 / onur.kinli@ege.edu.tr.

Türkiye açısından açık erişim politikaları, yalnızca dijitalleşmenin bir sonucu değil, aynı zamanda modernleşme ve bilimsel özerklik arayışının bir parçasıdır. 1980'lerden itibaren akademik yayıncılığın giderek artan biçimde merkezî kurumsal denetim altında şekillenmesi, araştırmacıların kendi üretimlerini kamusal olarak paylaşma ihtiyacını güçlendirmiştir. 2000'lerin başlarında, TÜBİTAK ULAKBİM öncülüğünde geliştirilen **TR Dizin** ve **DergiPark** altyapıları, Türkiye'de açık erişim hareketinin kurumsal temelini oluşturmuştur (TÜBİTAK ULAKBİM, 2024). Bu altyapılar, üniversiteler arası koordinasyonu kolaylaştırarak yüzlerce derginin çevrim içi erişimini sağlamış, 2010'ların ortasından itibaren Türkiye'yi açık erişim hacmi açısından Avrupa'nın ön sıralarına taşımıştır.

Ancak bu niceliksel genişleme, niteliksel sorunları da beraberinde getirmiştir. Web of Science (WoS) ve Scopus verileri, Türkiye'nin toplam yayın sayısında önemli artışa rağmen atıf oranlarının ve etki katsayılarının düşük seyrettiğini göstermektedir (Clarivate, 2025). Özellikle sosyal bilimlerde, makale üretimi ve dergi sayısındaki artış, bilimsel kalite, metodolojik derinlik ve editoryal denetimle aynı hızda gelişmemiştir. Bu dengesizlik, ilerleyen bölümlerde de vurgulayacağımız üzere, Türkiye'deki açık erişim sisteminin en belirgin paradoksudur.

Bu yazının iki amacı vardır. Birincisi, Türkiye'de açık erişim yayıncılığının son on beş yıldaki gelişimini nicel ve nitel göstergelerle birlikte kuşbakışı incelerken; DIAMAS Türkiye Raporu (2025), Clarivate verileri, DOAJ istatistikleri ve TR Dizin kayıtlarından yararlanarak açık erişimin mevcut durumunu eleştirel biçimde değerlendirmektir. Bu değerlendirme üç eksen üzerine kuruludur:

1. **Niceliksel genişleme:** DergiPark, TR Dizin ve kurumsal arşivlerin sayısal artışı;
2. **Niteliksel zayıflama:** Atıf oranları, uluslararası görünürlük ve editoryal kalite sorunları;
3. ***Kebikeç* modeli:** Kültürel sürekliliği, etik yayıncılığı ve entelektüel istikrarı temsil eden istisnai bir örnek olarak *Kebikeç* dergisinin konumu.

Bu bağlamda çalışma, açık erişimi yalnızca teknik veya idari bir mekanizma olarak değil, bilimsel kültürün yeniden yapılanma süreci ve kamusal sorumluluk alanı olarak ele almaktadır. Açık erişim, bilginin demokratikleşmesiyle doğrudan bağlantılıdır; ancak demokratikleşme yalnızca sayısal katılımı değil, epistemik (bilgiye ilişkin ve bilginin üretimine dair) sorumluluk bilincini de içerir. Türkiye'de açık erişim yayıncılığı, bir yandan kamusal bilim idealiyle örtüşen bir misyon taşırken, diğer yandan yükseköğretimdeki performans ölçütlerinin baskısı altında biçimsel bir üretim pratiğine dönüşme riski de taşıyordu. Nitekim Türkiye'de bu risk, kötü üniversite politikalarıyla bir gerçeğe dönüştü. Hasan Ünal Nalbantoğlu'nun "yuppie akademisyen" olarak tanımladığı profilin (Nalbantoğlu, 2003) ortaya çıkışı da bunun kaçınılmazlığı üzerinden okunabilir.

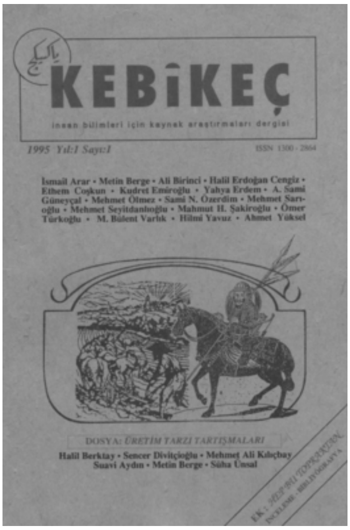

Kebikeç'in 1995 yılında çıkan ilk sayısının kapağı

Bu noktada *Kebikeç* Dergisi, açık erişimin niteliksel yönünü temsil eden bir kültürel istisna olarak öne çıkar. 1995'ten bu yana kesintisiz yayımlanan dergi, bilgi üretimini niceliksel rekabetten uzak, düşünsel süreklilik temelinde sürdürmüştür. "Bilgiyi koruma" fikrini hem adında hem yayın politikasında taşıyan *Kebikeç*, açık erişimin ticarileşme eğilimlerine karşı yerel bir dayanıklılık modeli geliştirmiştir.

Kebikeç'in 20. yıl özel sayısında (2015) editör kurulunun ifade ettiği gibi, derginin amacı "akademik metinlerin çokluğunda kaybolan anlamı yeniden yakalamaktır." Bu anlayış, dergiyi yalnızca bir yayın organı olmaktan çıkararak, Türk akademisinin belleğinde köklü bir yer edinmesini sağlamıştır. Derginin *diamond open access* modeliyle (yazarların makale işlem ücreti ödemediği, erişimin tamamen ücretsiz olduğu açık erişim modeli) sürdürülmesi, onu DIAMAS'ın (2025) "kurumsal dayanıklılık" ölçütleriyle doğal olarak örtüşmektedir.

Bu yazının diğer amacı, *Kebikeç*'in temsil ettiği etik, kültürel ve bilimsel sürekliliği Türkiye'deki genel açık erişim politikalarıyla ilişkilendirerek anlamaktır. Böylelikle yalnızca istatistiksel bir analiz değil, aynı zamanda epistemik bir değerlendirme sunmayı hedeflemektedir. Kısacası, bu çalışma açık erişimi bir "politika alanı" kadar bir "değerler alanı" olarak da kavramsallaştırmaktadır: Bilgiye erişim özgürlüğü, ancak bilgiye karşı etik sorumluluk bilinciyle anlam kazanır.

II. Açık Erişimin Küresel Arka Planı ve Türkiye'nin Konumu

Açık erişim kavramı, 20. yüzyılın son çeyreğinde bilimsel bilginin ticarileşmesine yönelik eleştirilerle ortaya çıkmış ve kısa sürede uluslararası bir politika alanına dönüşmüştür. Dijitalleşmenin hızlanmasıyla birlikte yayınevlerinin artan fiyat politikaları, özellikle kamu fonlarıyla desteklenen araştırmaların tekrar ücretli erişimle sınırlandırılması, akademik dünyada ciddi bir adalet sorunu yaratmıştır (Willinsky, 2006). Bu durum, "kamu tarafından finanse edilen araştırma sonuçlarının kamuya açık olması gerektiği" ilkesini güçlendirmiş ve açık erişim hareketinin etik temellerinden biri hâline gelmiştir. Aklıselimle yaklaşıldığında modern devlet/toplum mutabakatı açısından gayet makul ve anlaşılır olan bu ilkenin uygulamaya geçmesinde sermayenin epey ayak diredidiği ve hala da direndiği unutulmamalıdır.

Bu direncin pratikte yarattığı gerilimin en çarpıcı biçimde, 2011 yılında Aaron Swartz'ın JSTOR veritabanından dört milyon akademik makaleyi indirip

kamusal erişime açma girişimiyle görünür olmuştur. Swartz'ın eylemi, bir yandan kamu tarafından finanse edilen bilginin kamunun erişimine açık olması gerektiği düşüncesine dayanırken, diğer yandan mevcut bilişim yasalarının izinsiz veri erişimini "bilgisayar korsanlığı" olarak tanımlaması nedeniyle ağır cezai yaptırımlarla karşılaşmıştır. Bu dava, açık erişim ideallerinin hukuki çerçeveyle çatıştığı noktaları görünür kılmış; bilgi paylaşımı, akademik etik ve dijital mülkiyet kavramlarının yeniden tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Federal savcılar, Swartz'a 13 adet kabahat suçlaması yöneltmiş; Swartz'ı 35 yıla kadar hapis cezası ve 1 milyon dolara kadar para cezası ile karşı karşıya bırakmıştır. Swartz, savunmanın sunduğu altı aylık ceza içeren uzlaşma teklifini reddetmiş; yargılamanın nihai aşamasına geçmesi beklenirken hayatına son vermiştir. (Anderson, 2011)

Küresel Dönüm Noktaları

Açık erişimin kurumsallaşmasında üç tarihsel dönüm noktası öne çıkar:

1. **Budapest Open Access Initiative (2002) [Budapeşte Açık Erişim Girişimi]**: "Bilginin kamusal mal olduğu" fikrini resmîleştiren ilk bildiridir. Açık erişim dergiciliği (gold route) ve kurumsal arşivler (green route) arasındaki ikili modeli tanımlar.

   (https://www.budapestopenaccessinitiative.org/read/)

2. **Berlin Declaration on Open Access (2003) [Açık Erişim Üzerine Berlin Deklerasyonu]**: Avrupa araştırma kurumlarının ve fonlayıcılarının açık erişimi politika düzeyinde benimsemelerini sağlar. (https://openaccess.mpg.de/Berlin-Declaration)

3. **Plan S (2018)**: Avrupa Araştırma Konseyi ve koalisyon üyeleri tarafından yürürlüğe konarak açık erişimi tüm AB fonlu araştırmalar için zorunlu hâle getirir.

   (https://www.coalition-s.org/)

Bu belgeler yalnızca teknik düzenlemeler değil, aynı zamanda bilgi üretiminin anlamını dönüştüren dönüm noktalarıdır. Bilginin kamusal niteliğini savunan bu çerçeve, neoliberal yayıncılık modelinin yarattığı erişim eşitsizliklerine karşı kolektif bir yanıt oluşturmuştur.

Bununla birlikte, açık erişimin "evrensel değer" olarak kabul edilmesi, uygulamada ciddi eşitsizlikler doğurmuştur. APC (Article Processing Charge) temelli *gold open access* modeli, gelişmekte olan ülkelerdeki araştırmacılar için yeni bir engel yaratmış; makale başına binlerce dolar ödeme zorunluluğu, açık erişimi paradoksal biçimde "pahalı erişim" hâline getirmiştir. Bu nedenle, **diamond open access** modeli giderek daha fazla etik ve sürdürülebilir bir alternatif olarak kabul görmüştür.

Kebikeç'in 2015 yılında 20. yılı şerefine çıkardığı ekin kapağı ve iç kapağı

Diamond Modelin Yükselişi ve DIAMAS Projesi

Diamond open access modelinin gelişimini izleyen en kapsamlı girişim, Avrupa Komisyonu tarafından desteklenen **DIAMAS Projesi**dir (Developing Institutional Open Access Publishing Models for Europe). Proje, 2022–2026 döneminde 23 ülkeyi kapsayan karşılaştırmalı bir analiz yürütmekte ve açık erişimin yalnızca teknik değil, aynı zamanda kurumsal ve kültürel boyutlarına da odaklanmaktadır. 2025 tarihli **DIAMAS Türkiye Country Report**'a göre, Türkiye'de 207 kurumsal yayıncı ve 535 diamond dergi bulunmaktadır. Bu sayı, Avrupa ortalamasının üzerindedir; örneğin Fransa'da 290, Almanya'da 410 civarında diamond dergi kayıtlıdır. Türkiye'nin bu alandaki hızlı yükselişi, büyük ölçüde **DergiPark** altyapısının sağladığı kamusal erişim kolaylığından kaynaklanmaktadır. Rapor ayrıca Türkiye'nin diamond modelin yaygınlığı açısından Latin Amerika'nın SciELO ve RedALyC ağlarından sonra üçüncü sırada yer aldığını belirtir (DIAMAS, 2025, s. 9).

Ancak DIAMAS raporu aynı zamanda önemli zayıflıklara işaret eder: Türkiye'deki diamond dergilerin %70'i düzenli mali destekten yoksundur, %80'i ise kurumsal yayın politikası veya etik yönergeye sahip değildir. Bu durum, açık erişimin yaygınlaşmasına karşın kurumsal dayanıklılığın büyük ölçüde gönüllü emeğe dayandığını göstermektedir.

Türkiye'nin Açık Erişim Ekosistemi: Kurumlar ve Politikalar

Türkiye, açık erişimi ulusal bilim politikalarına dâhil eden erken ülkelerden biridir. 2015 yılında **TÜBİTAK ULAKBİM Ulusal Açık Bilim Komitesi** kurulmuş, 2019'da ise **Türkiye Açık Bilim Politikası** yürürlüğe girmiştir. Bu

politika, TÜBİTAK fonlu araştırmalardan doğan yayınların açık erişim olarak yayımlanmasını zorunlu kılmış ve veri paylaşımına altı ila on iki aylık ambargo süresi getirmiştir. Buna paralel olarak **Yükseköğretim Kurulu (YÖK)**, 2021'de *Yükseköğretim Akademik Arşiv Sistemi (YÖK Akademik)*'i devreye almıştır. Böylece araştırmacıların akademik çıktıları kurumsal olarak arşivlenebilmekte, açık erişim oranı hızla artmaktadır. 2024 itibarıyla Türkiye'deki üniversitelerin %92'sinde kurumsal açık erişim arşivi bulunmaktadır (TÜBİTAK, 2024). Bununla birlikte, disiplinler arası dengesizlik devam etmektedir. Mühendislik, tıp ve doğa bilimleri alanlarında açık erişim oranı %85 civarındayken, sosyal bilimlerde bu oran %60'tır. Bu farkın temel nedeni, sosyal bilimlerde uluslararası dizin erişimindeki güçlükler ve metodolojik çeşitliliğin standartlaştırılamamasıdır.

Bir diğer yapısal sorun, açık erişim yayıncılığının **kalite güvencesi** mekanizmasının henüz olgunlaşmamış olmasıdır. TR Dizin'in 2021 kalite kriterleri etik kurul zorunluluğu, intihal kontrolü ve DOI kullanımını içerse de, bu standartların uygulanma oranı özellikle küçük üniversitelerde düşüktür. DIAMAS raporuna göre Türkiye'deki diamond dergilerin yalnızca %18'i DOI altyapısı kullanmaktadır (2025, s. 18). Bu tablo, açık erişimin teknik olarak yaygınlaşmasına rağmen, akademik izlenebilirliğin zayıf kaldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Açık Erişimin Türkiye İçin Anlamı

Türkiye'de açık erişim, yalnızca bilgiye erişim biçimi değil, tüm dünyada olduğu gibi kamusal bilimin demokratikleşme aracıdır. Yükseköğretim sistemi, son yirmi yılda hızlı bir nicel büyüme yaşamış; üniversite sayısı 200'den fazlaya çıkmış, akademik personel sayısı 190.000'i aşmıştır (YÖK, 2024). Ancak bu büyüme, bilimsel kültürün derinleşmesiyle aynı oranda ilerlememiştir. Yayın sayısına dayalı performans ölçütleri, açık erişimi kimi durumlarda "hızlı yayıncılık" biçimine indirgemektedir.

Bu koşullar altında *Kebikeç* gibi dergilerin varlığı, açık erişimin etik potansiyelini görünür kılar. *Kebikeç*, "hız"ın değil "sürekliliğin" ve "derinlik"in temsilcisidir. Bu yönüyle, DIAMAS'ın vurguladığı *community-driven publishing* modelinin Türkiye'deki en eski örneğidir. Dergi, yerel bilgi üretimini evrensel tartışmalarla buluşturur.

Dolayısıyla Türkiye'nin açık erişim politikaları iki farklı yönelimi aynı anda taşımaktadır:

- Bir yandan **niceliksel kapsayıcılık**: Herkesin yayımlayabileceği, teknik olarak erişilebilir bir sistem.
- Diğer yandan **niteliksel kırılganlık**: Kalite güvencesi, etik standartlar ve uluslararası görünürlük eksiklikleri.

Bu ikili yapı, Türkiye'de açık erişimin gelişimini hem destekleyen hem de sınırlayan dinamikler olarak ortaya koyar.

III. Türkiye'de Kurumsal Açık Erişim Yayıncılığının Gelişimi

Türkiye'de açık erişimin kurumsal temelleri, akademik yayıncılığın dijital dönüşüm süreciyle paralel biçimde gelişmiştir. 1990'ların sonuna kadar akademik dergicilik büyük ölçüde basılı formatta, çoğu kez de sınırlı dağıtım ağlarıyla sürdürülmekteydi. Üniversitelerin büyük bölümü, dergilerini ya fakülte bütçeleriyle ya da kişisel girişimlerle yayımlıyor; editoryal süreçler çoğunlukla bireysel emeğe dayanıyordu. Bu dönemde açık erişim fikri, henüz dijitalleşmenin altyapısal gereksinimleri karşılanmadığı için sınırlı bir farkındalık düzeyinde kalmıştı.

2000'li yılların ortasında, **TÜBİTAK ULAKBİM** tarafından kurulan *Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi*, açık erişimi Türkiye'nin bilim politikasına dâhil eden ilk kurumsal yapı oldu. 2006'da başlatılan **DergiPark Projesi**, üniversitelerin kendi dergilerini elektronik ortamda yayımlayabilmeleri için ulusal bir platform sundu. Bu girişim, hem teknik hem de idari açıdan dönüştürücü bir adım olarak değerlendirilebilir. DergiPark, 2010'ların ortasında *Open Journal Systems (OJS)* yazılımına geçerek uluslararası açık kaynak standartlarına uyum sağladı; DOI entegrasyonu, editoryal iş akış şemaları ve hakemlik takibi gibi özellikleriyle Türkiye'de yayıncılığın dijitalleşmesini hızlandırdı (TÜBİTAK ULAKBİM, 2024). Böylece açık erişim, yalnızca platform sağlanması değil, süreçlerin standardizasyonu bakımından da kurumsal bir zemine kavuştu.

DergiPark'ın Rolü ve Yaygınlaşma Dinamikleri

2013 yılında yalnızca 420 dergi barındıran DergiPark, 2024 itibarıyla 2.500'den fazla dergiye ev sahipliği yapmaktadır. Yıllık makale üretimi 120 binin üzerindedir. Bu sayılar, Türkiye'nin açık erişimdeki hızlı büyümesini nicel olarak belgelemektedir. Özellikle 2016 sonrasında, akademik yükselme kriterlerinin açık erişim dergilerini kapsaması platformun cazibesini artırmıştır. Üniversiteler, kendi dergilerini DergiPark altyapısına taşımaya başlamış, böylece merkezi bir veri tabanı oluşmuştur. DergiPark'ın teknik ve etik kriterleri (kör hakemlik, düzenli yayın sıklığı, etik beyan) süreçleri ortak bir standarda bağlayarak kurumsallaşmayı hızlandırdı; ancak hızlı büyüme, dergiler arası kalite farklarını da derinleştirmiştir.

TR Dizin ve Kalite Standartlarının Oluşumu

Türkiye'de açık erişimin kurumsallaşmasında ikinci temel yapı **TR Dizin** olmuştur. 1992'de kurulmasına rağmen, 2013 sonrasında DergiPark entegrasyonu sayesinde ulusal kalite referansı hâline gelmiştir. TR Dizin, yalnızca açık erişim dergilerini değil, tüm hakemli dergileri indekslemekte; ancak açık erişim politikası uyarınca dergilere belirli kalite kriterleri getirmektedir. 2021 güncellemesi etik kurul onayı, intihal kontrolü, DOI kullanımı ve veri paylaşım ilkelerini zorunlu kılmıştır (TR Dizin, 2024).

Bu standartlar, özellikle sosyal bilimlerde disiplinler arası farklılıkları dengelemeyi amaçlasa da, uygulamada eşitsizlik sürmektedir. TR Dizin verilerine göre,

2024 itibarıyla sosyal bilimler alanında dizine kayıtlı 2.200 dergiden yalnızca %18'i DOI sistemini aktif olarak kullanmaktadır; %25'i ise makale geçmişi (submission, revision, acceptance tarihleri) bilgisini şeffaf biçimde paylaşmaktadır. Buna karşılık fen ve sağlık bilimleri dergilerinde bu oran %60'ın üzerindedir.

Farkın nedeni yalnızca teknik altyapı eksikliği değildir; editoryal kültür ve kurumsal hafıza zayıflığı da etkendir. Sosyal bilimlerde dergi yönetimi çoğunlukla kişisel ilişkiler ve gönüllü emek üzerinden yürümekte; bu durum editör değişimlerinde süreçlerin kesintiye uğramasına, dizin kayıtlarının güncellenmemesine ve makale akışının düzensizleşmesine yol açmaktadır. Sonuç olarak, kalıcı standartların yerleşmesini zorlaştıran kırılgan bir yönetişim yapısı ortaya çıkmaktadır.

Kurumsallaşma Sorunları

Türkiye'de açık erişim sisteminin en temel zayıflığı, kurumsallaşmanın kişisel özveriye dayanmasıdır. DIAMAS (2025)da belirtildiği gibi tam zamanlı editör sayısı oldukça azdır. Hakem davetleri ve değerlendirme süreçleri genellikle bireysel inisiyatiflerle yürütülmektedir. Dergilerin yarısında kurumsal yönerge veya yayın politikası yoktur. Bu durum, "yaygınlaşma" ile "akademik sürekliliğin kurumsallaşması" arasındaki açığı büyütmektedir.

Kurumsal kırılganlık, aynı zamanda epistemik bir zayıflamadır. Dergilerin kısa ömürlü olması, bilgiyi taşıyan kanalların kesintiye uğramasına yol açar. Örneğin 2010–2020 arasında DergiPark'a kayıtlı 312 dergi kapanmış, 180'i ise adını veya yayın sıklığını değiştirmiştir (TÜBİTAK, 2024). Bu kesintiler, bilimsel belleğin sürekliliğini doğrudan tehdit eder.

Bu noktada ***Kebikeç* Dergisi**, kurumsal sürekliliği sağlamış nadir örneklerden biridir. Türkiye'deki "kurumsal hafıza" açığına karşı güçlü bir karşı-model sunar. *Kebikeç*'in başarısının ardında üç temel unsur vardır:

1. Yayıncılığın gönüllü ve titiz biçimde yürütülmesi,
2. Editoryal kararların kritik durumlarda kolektif biçimde alınması,
3. Bilginin yalnızca akademik değil, kültürel bir değer olarak ele alınması.

Kurumsal Altyapıdan Kültürel Sürdürülebilirliğe

Açık erişimin sürdürülebilirliği yalnızca teknik altyapıya değil, aynı zamanda kurumsal kültüre yerleşmesine de bağlıdır. Türkiye'de DergiPark ve TR Dizin güçlü teknik platformlardır; ancak açık erişim ilkeleri editoryal pratikler ve "bilgiyi koruma" anlayışı kurumsal düzeyde yeterince yerleşmiş değildir. Dergiler çoğu zaman "yayın" odaklıdır; oysa açık erişim, "dolaşım" ve "bellek" boyutlarını da içerir. Bu durum, açık erişimi geçici projelerden kalıcı bir bilimsel kültüre dönüştürme sürecini yavaşlatmaktadır.

IV. 2009–2024 Arasında Nicel Genişleme

2009–2024 dönemi, Türkiye'de açık erişim yayıncılığının niceliksel olarak en hızlı büyüdüğü dönemdir. Bu on beş yıllık süreçte dijitalleşme, kamu politikaları ve akademik teşvik mekanizmaları ile birlikte açık erişim sistemini ülke çapında yaygın ve zorunlu bir pratik hâline getirmiştir. Ancak bu büyüme, eş zamanlı olarak "yayın enflasyonu"nu ve kalitenin bozulmasını beraberinde getirir.

Sayısal Artışın Genel Görünümü

Clarivate'ın *Web of Science* verilerine göre, Türkiye kaynaklı açık erişim makale sayısı 2009'da 4.200 civarındayken, 2024'e gelindiğinde 120.000'i aşmıştır (Clarivate, 2025). Bu artış, dünya ortalamasının yaklaşık dört katıdır. DOAJ kayıtları da benzer bir eğilim göstermektedir: 2010'da 143 olan Türk dergi sayısı 2025'te 571'e yükselmiş, Türkiye bu sayıyla dünyada 10. sıraya yerleşmiştir (DOAJ, 2025). Bu istatistikler, açık erişimin Türkiye'de teknik bir proje olmaktan çıkarak sistemik bir üretim biçimine dönüştüğünü göstermektedir.

Bu büyümenin ardında üç temel etken vardır:

1. **Dijital altyapı kolaylığı:** DergiPark sistemi, teknik bariyerleri ortadan kaldırarak yüzlerce yerel derginin çevrim içi ortama geçmesini sağlamıştır.
2. **Teşvik ve performans ölçütleri:** Üniversitelerde doçentlik ve akademik teşvik sistemlerinin yayın sayısına ağırlık vermesi, açık erişim dergilerini akademik üretim için tercih edilir kılmıştır.
3. **Fonlayıcı politikalar:** TÜBİTAK ve YÖK'ün açık erişim politikaları, 2019 sonrasında tüm kamu fonlu araştırmaları açık erişim yükümlülüğüne tabi tutmuştur.

Bu etkenlerin birleşimi, açık erişimin Türkiye akademisinde "yeni normal" haline gelmesine yol açmıştır. Neredeyse her üniversitenin en az bir açık erişim dergisi vardır; 2024 itibarıyla 207 kurumsal yayıncı 535 diamond dergi yayımlamaktadır (DIAMAS, 2025). Bu tablo, etkileyici bir yaygınlık sergilese de artış asimetriktir.

Disiplinler Arası Dağılım

Nicel artışın en yoğun olduğu alanlar tıp, mühendislik ve sosyal bilimlerdir. TR Dizin verilerine göre 2024 itibarıyla açık erişim dergilerinin %38'i sosyal bilimlerde, %31'i sağlık bilimlerinde, %20'si fen ve mühendislik alanlarındadır. Ancak sosyal bilimlerdeki dergi sayısının fazlalığı, atıf yoğunluğuyla paralel ilerlememektedir: sosyal bilimlerde açık erişim makaleleri toplamın neredeyse yarısını oluşturmasına rağmen, atıf oranı yalnızca %16'dır. Bu, açık erişim yayıncılığının "üretim yoğunluğu–etki zayıflığı" paradoksunu açık biçimde ortaya koyar.

Yine DIAMAS raporuna göre, Türkiye'deki sosyal bilim dergilerinin yalnızca %8'i uluslararası dizinlerde yer almakta, geri kalanı ulusal düzeyde sınırlı dolaşım

göstermektedir. Bu durum, açık erişimin görünürlük kazandırsa da uluslararası etkiyi otomatik olarak garanti etmediğini göstermektedir.

Coğrafi ve Kurumsal Yoğunlaşma

Açık erişim dergilerinin coğrafi dağılımı da önemli eşitsizlikler içermektedir. 2024 verilerine göre dergilerin %48'i üç büyük kentte -İstanbul, Ankara ve İzmir'de- yoğunlaşmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin toplam payı ise %6'dır (TÜBİTAK, 2024). Bu tablo, "herkes için erişim" idealinin bölgesel eşitsizlikler karşısında sınırlı kaldığını gösterir.

Kurumsal açıdan da benzer bir asimetri görülür. Türkiye'deki 207 açık erişim yayıncısından yalnızca 12'si yılda 100'den fazla makale yayımlayabilmektedir; geri kalanların büyük bölümü yılda 30 makalenin altındadır (DIAMAS, 2025). Bu, sistemin yüksek sayıda ancak düşük üretkenlikte dergilerden oluşan parçalı bir yapıya dönüşmesine ve kurumsal dayanıklılığın zayıflamasına yol açmaktadır.

Açık Erişimin Sosyal Bilimlerdeki Yayılımı

Sosyal bilimler alanında açık erişim dergiciliğinin gelişimi, Türkiye'de akademik üretim biçimlerinin değişimini de yansıtır. 2000'lerin ortasında yalnızca birkaç üniversitede sosyal bilim dergisi bulunurken, 2024 itibarıyla bu sayı 900'ü aşmıştır (TR Dizin, 2024). Bu dergilerde yılda ortalama 40.000 makale yayımlanmaktadır.

Ancak bu büyüme, editoryal yapıların aynı oranda güçlenmemesiyle birlikte niteliksel bir gerilim yaratmıştır. Birçok dergide hakem değerlendirmeleri biçimsel bir onay süreci düzeyinde kalmakta; ortalama değerlendirme süresi ise 14 günü geçmemektedir. Bu süre, bilimsel derinlik açısından yetersizdir. Dolayısıyla açık erişimin hız avantajı, kimi zaman yüzeysel içerik üretimi ile sonuçlanır.

V. Niteliksel Zayıflama: Atıf, Dil, Kalite, Editoryal Süreçler

Türkiye'de açık erişim yayıncılığı, 2009–2024 arasında sayısal olarak büyük bir başarı hikâyesi yaratmış görünse de, bu büyüme bilimsel kalite, etki ve etik standartlar açısından aynı ölçüde bir gelişme getirmemiştir. Açık erişim makalelerinin sayısı artarken, ortalama atıf oranları düşmüş; dilsel çeşitlilik azalmış; editoryal süreçler hızla standartlaşmış fakat yüzeyselleşmiştir.

Atıf Etkisi ve Görünürlük Krizi

Clarivate'ın *Journal Citation Reports* (2025) verilerine göre, Türkiye'nin sosyal bilimlerdeki toplam yayın hacmi 2010–2024 arasında %250 artarken, toplam atıf sayısı yalnızca %40 oranında yükselmiştir. 2010'da Türkiye adresli sosyal bilim makalelerinin ortalama atıf değeri 0.63 iken, 2024'te bu oran 0.41'e gerilemiştir; benzer yayın hacmine sahip Polonya ve Brezilya'da bu değer 0.8 civarındadır

(Clarivate, 2025). Artan üretime rağmen düşen atıf yoğunluğu, görünürlüğün otomatik olarak artmadığını gösterir.

Bu tablonun başlıca nedenleri:

- Uluslararası dizin kapsamının sınırlı olması
- Makalelerin büyük kısmının yalnızca Türkçe yayımlanması,
- Atıf kültürünün yeterince yerleşmemiş olması,
- Bazı dergilerde sistematik öz atıf (self-citation) pratikleri

Sosyal bilimlerdeki düşük atıf oranı, artık Türkiye'deki akademik yayın ortamının yerleşik bir özelliği hâline gelmiştir. Dergi sayısı arttıkça atıflar farklı, küçük ölçekli dergilere yayılmış; makaleler ise çoğunlukla kendi dar çevreleri içinde alıntılanır olmuştur. Bu durum, ulusal ölçekte bilgi üretimini canlandırsa da uluslararası bilimsel etkileşimi zayıflatmaktadır.

Hakemlik Kültürü ve Editoryal Standartlar

DIAMAS (2025) verilerine göre Türkiye'deki açık erişim dergilerinin %85'i çift kör hakemlik uyguladığını belirtse de yalnızca %28'i süreci şeffaf biçimde raporlamaktadır. Hakem davetlerinin kaydı, sürelerin ilanı ve raporların erişilebilirliği çoğu dergide eksiktir; küçük üniversite dergilerinde süreçler sıkça "zorunlu form" düzeyinde kalır. Ortalama hakemlik süresi 14–21 gün (TR Dizin, 2024); bu hız, değerlendirme derinliğini zayıflatır ve hakemliği kalite güvencesinden çok idari bir prosedüre indirger.

Kebikeç, "yavaş akademi" anlayışıyla çalışır. Her makale en az iki uzman tarafından değerlendirilir; ayrıntılı ve hızlı geri bildirim editoryal süreç için esastır. Hekem atanma öncesi editöryel okumada da yazar bir geri bildirim alabilir. Bir başka ifadeyle editöryel inceleme sadece "editöryel red ya da hakeme gönderim" seçeneği ile sınırlı değildir. Hatta kimi durumlarda bu aşamada makale yayın kuruluna sunularak görüş alınır. Hakem düzeltileri sonrası nihai metin için de son uyarı ve rötuşlar düzeyinde editör yazarla temasa geçer. Dergi yılda yalnızca iki sayı yayımlayarak, hızdan çok derinliği önceleyen bir etik çizgi oluşturur. Bu yaklaşım, açık erişim ortamında sürdürülebilir kaliteye dayalı örnek bir model sunar.

Etik Denetim ve Bilimsel Kalite Sorunu

Etik denetim mekanizmaları, Türkiye'de açık erişim sisteminin en zayıf halkalarından biridir. TR Dizin'in 2022 etik raporuna göre, incelenen makalelerin %9'unda benzerlik oranı %30'un üzerindedir. 2015'te bu oran yalnızca %4'tü. Bu artış, intihal kontrol yazılımlarının yaygınlaşmasına rağmen etik farkındalığın henüz kurumsallaşmadığını gösterir.

"Predatory publishing" belirtileri (çok kısa kabul süreleri, ücretli özel sayılar, otomatik yayın akışları) bazı dergilerde gözlenmektedir. DIAMAS (2025), 535 diamond derginin 43'ünde bu tür pratikleri raporlar. *Kebikeç*, yayın ücreti ve özel

sayı sponsorluğu uygulamalarına yer vermemiş; liyakate dayalı bir süreç izlemiştir. Bu çizgi, DIAMAS'ın "ethical diamond publishing" ilkeleriyle uyumludur.

Bilimsel Niteliğin Erozyonu ve Akademik Teşvik Baskısı

Açık erişim sisteminin en tartışmalı yönü, yayın sayısını ödüllendiren nicel teşvik mekanizmalarıdır. Akademik performans ölçütlerinin yayın sayısına odaklanması, içerik niteliğini geri plana itmiştir." Türkiye'de 2016'dan itibaren uygulanan *Akademik Teşvik Yönetmeliği*, öğretim üyelerinin makale başına puan aldığı bir sistem öngörür. Bu düzenleme, yayın üretimini akademik bir zorunluluğa dönüştürmüştür (YÖK, 2024).

Bu süreçte pek çok dergi, akademisyenlerin teşvik puanı gereksinimini karşılayan araçlara dönüşmüştür. DergiPark'taki dergilerin yaklaşık %40'ı yılda 60'tan fazla makale yayımlamakta, bu da sistemin niceliksel büyümesini hızlandırmaktadır. Ancak bu üretim hızı, metodolojik derinlik ve özgünlükten ödün verilmesine yol açmaktadır. Sosyal bilim makalelerinin çoğu literatür derlemesiyle sınırlı kalmakta; özgün veri, saha araştırması ve teorik katkı oranı giderek azalmaktadır.

Bu koşullar altında *Kebikeç*'in 'yavaş ama derin üretim' ilkesi yeniden önem kazanmaktadır. Dergi, her sayısında sınırlı sayıda makale yayımlar; fakat bu makaleler – dosya esası ile - hem içerik hem kaynak bakımından kalıcı değer taşır. Bu yaklaşım, yayın sayısına dayalı akademik üretim modeline yönelik açık bir etik eleştiridir.

VI. *Kebikeç* Dergisinin Kültürel Sürekliliği, Bilimsel Etik ve Dayanıklılığı

1990'ların ortasında Türkiye'de akademik dergicilik hâlâ baskı maliyetlerine, dağıtım zorluklarına ve sınırlı erişim ağlarına dayalıydı. Çoğu dergi basılı olarak yalnızca birkaç üniversite kütüphanesine ulaşabiliyor, dolayısıyla kamusal bilgi dolaşımı çok kısıtlı kalıyordu. *Kebikeç*, bu koşullar altında basılı sayılarını üniversitelere ve kimi kütüphanelere Kültür Bakanlığı aracılığıyla maliyetinin altında bir bedelle ulaştırmış; 2002'de dijital erişim izni vererek Türkiye'nin fiilen ilk açık erişim dergilerinden biri olmuştur. Bu politika, 'open access' kavramı Türkiye'de henüz tanınmazken bilginin ticarileşmesine karşı etik bir duruşu yansıtıyordu. Yayın kurulunun 2001 tarihli önsözünde bu ilke açıkça ifade edilmiştir: "*Kebikeç*'in amacı, bilginin pazara değil, hafızaya girmesini sağlamaktır." Bu ifade, derginin bilgiye bakışını ve epistemolojik yönelimini özetler. Bilgi, *Kebikeç* için bir mübadele değeri değil, kültürel bir emanettir. Bu tutum, DIAMAS'ın (2025) diamond yayıncılık tanımıyla tam uyumludur.

Bilgiyi Metalaştırmadan Yayınlama Etiği

Kebikeç'in, bilginin kamusal niteliğine derinden bağlı bir yayın anlayışı güttüğünden bahsedilebilir. Dergi hiçbir zaman "makale işleme ücreti (APC)" uygulamamıştır. Bunun yerine, gönüllü emek, kolektif dayanışma ve entelektüel so-

rumluluk ilkeleriyle yaşamını sürdürmüştür. Bu model, neoliberal akademik yayıncılığın piyasa temelli mantığına karşı radikal bir alternatif sunar. Günümüzde birçok uluslararası yayınevi, açık erişimi dahi bir gelir modeline dönüştürmüş; yazar ücretleriyle finanse edilen *gold open access* sistemleri akademik eşitsizliği yeniden üretmiştir (Fuchs & Sandoval, 2013). *Kebikeç* ise bu eğilime erken dönemde karşı çıkarak bilginin ekonomik değil, etik bir dolaşım değeri taşıması gerektiğini savunmuştur.

Editör kurulunun 2010 tarihli bir değerlendirmesinde, bu ilke şu şekilde dile getirilir: "Bizde bilgi, telif zincirinin halkası değil, ortak sofranın parçasıdır."

Bu anlayış, *Kebikeç*'i yalnızca bir akademik dergi değil, aynı zamanda bir kültürel paylaşım alanı hâline getirmiştir. Dergide yayımlanan makaleler, makale çevirileri, akademik yazının yanı sıra belgeler, kaynak çevirileri ve bibliyografyalar içerir; bu çeşitlilik, bilginin hem yatay (disiplinlerarası) hem dikey (tarihsel) dolaşımını sağlar.

Erken Dijitalleşme ve Açık Arşiv Pratiği

Kebikeç'in açık erişim başarısının önemli bir boyutu da erken dijitalleşmedir. Dergi, 2002 yılından itibaren basılı sayılarını PDF formatında dijtitalleştirmeye başlamış, 2008'de kendi çevrim içi arşivini kurmuştur. Bu adım, Türkiye'de ulusal dijital dergi sistemleri (örneğin DergiPark) kurulmadan yıllar önce atılmıştır.

Bugün *Kebikeç*'in tüm sayıları hem TR Dizin'de hem de derginin kendi web sitesinde ücretsiz erişilebilmektedir. Bu uygulama, UNESCO'nun (2024) "Open Science Infrastructure" ilkelerine birebir uymaktadır: uzun vadeli arşivleme ve açık lisans politikaları. Ancak *Kebikeç* bunu herhangi bir dış fon ya da proje desteği olmadan, tamamen kurumsal özveriyle sürdürmüştür.

Kebikeç'in arşivsel istikrarı, Türkiye'deki çoğu açık erişim dergisinin zayıf noktasını dengeleyen bir örnek teşkil eder. Dergi, 1995'ten bu yana hiçbir sayısını çevrim dışı bırakmamış, eksiksiz dijital koruma sağlamıştır. Bu süreklilik, DIAMAS'ın tanımladığı 'epistemic resilience' (bilimsel dayanıklılık) ilkesinin en somut örneklerinden biridir: Dış baskılara, mali yetersizliklere ve politik dalgalanmalara rağmen yayın sürekliliğini koruyabilmek.

Kültürel Süreklilik ve Entelektüel Dayanıklılık

Kebikeç'in kültürel sürekliliği, yalnızca derginin uzun ömürlülüğüyle açıklanamaz. Dergi, üç kuşak akademisyeni aynı entelektüel zeminde buluşturmuştur. 1990'larda dergide yazan araştırmacıların bir kısmı bugün editör kurulunda yer alırken, genç kuşaktan yazarlar da aynı epistemik geleneği sürdürmektedir. Bu olgu, bilginin aktarılırken bozulmayan bir kültürel biçim olarak yaşadığını gösterir.

Derginin içeriği, tarih, sosyoloji, antropoloji, halk bilimi, arşiv bilimi gibi alanları bir araya getirerek Türkiye'nin kültürel belleğine dair çok katmanlı bir panorama sunar. Bu yönüyle *Kebikeç*, hem akademik hem de toplumsal bir arşiv işlevi görür. 20. yıl özel sayısında (2015) editörler, "*Kebikeç*'in asıl hedefi, bilgi

üretmek değil, bilginin kaybolmasını önlemektir." ifadesini kullanmışlardır. Bu, bilginin metalaşmasına karşı koyan en net tutumlardan biridir. Bu bağlamda, Türkiye'de açık erişim kavramını "bilgiye ulaşmak"tan "bilgiyi korumak" düzeyine taşıdığından da bahsedilebilir. Bu fark, derginin epistemolojik yöneliminin temelini oluşturur. Bilgiyi metalaştırmadan paylaşmak, hem entelektüel hem ahlaki bir eylemdir. Bugün Türkiye'de yüzlerce açık erişim dergisi faaliyet göstermektedir; ancak çok azı *Kebikeç*'in temsil ettiği kültürel ve etik derinliğe sahiptir. Derginin başarısı, maddi kaynaklara değil; dayanışma ruhuna ve kültürel belleğe dayanır. Akademi dışından meraklı ve ilgili yazarlara da kapılarını açması bu göstermektedir.

VII. Sonuç Yerine

Türkiye'de açık erişim yayıncılığında köklü bir dönüşüme tanıklığımızdan bahsettik. 2009'da birkaç yüz dergiyle başlayan süreç, 2024 itibarıyla binlerce açık erişim platformuna, yüz binlerce dijital makaleyle geniş bir ulusal arşiv altyapısına dönüşmüştür. Ancak bu gelişme, "niceliksel büyüme–niteliksel zayıflama" paradoksunu da ortaya çıkarmıştır. Akademik üretim artmış, fakat atıf, kalite ve etik standartlar aynı oranda ilerlememiştir. Türkiye'nin açık erişim yayıncılığı, geniş bir yaygınlığa ulaşsa da epistemik derinlik ve editoryal süreklilik bakımından hâlâ kırılgandır.

Meselenin içerik geliştirme boyutunda ise – bu makalenin konusu olmamakla birlikte – Türkiye'deki akademik yayıncılıkta nitelikli sayılabilecek yayınların da varlıklarını, Libgen ve Sci-HUB gibi Aaron Schwartz'ın izinden giden açık erişim yanlısı aktivistlerin "illegal" girişimlerine borçlu olduğu unutulmamalıdır. Bu da maalesef nitelik kaygılı sürekliliği de kırılgan hale getirmektedir. Sermayenin "telif hukuku" ile peşlerine düştüğü bu girişimlere kilit vurulduğunu tahayyül etmek bile Türkiye'deki sosyal bilimlerin geleceğine dair lüzumsuz bir iyimserlik beslememizi engeller.

Bu tablo içinde ***Kebikeç* Dergisi**, bilgiye etik bir yaklaşımın ve kültürel sürekliliğin en belirgin simgelerinden biri olarak öne çıkar. Dergi, Türkiye'de açık erişimin tarihsel seyrinde önemli bir konuma sahiptir:

- Zamansal olarak, açık erişimin kurumsal politikalar hâline gelmesinden yıllar önce bu modeli fiilen uygulamaya başlamıştır.
- Kavramsal olarak ise, bilginin metalaşmasına karşı kültürel bir direnç hattı kurmuş, akademik üretimi entelektüel bir sorumluluk çerçevesinde sürdürmüştür.

Bu nedenle *Kebikeç*, yalnızca bir dergi değil, Türkiye'de açık erişim tarihinin kültürel belleğinin de bir temsilcisidir.

Türkiye'de Açık Erişimin Geleceğine Dair Eleştirel Değerlendirme

Türkiye'nin açık erişim politikaları son yıllarda öenmli sayılabilecek kurumsal ilerleme kaydetmiştir. TÜBİTAK, YÖK ve DergiPark tarafından sağlanan tek-

nik altyapılar, erişim olanaklarını genişletmiştir. Ancak mevcut sistem üç temel sorunu aşamamaktadır:

1. **Kurumsal sürdürülebilirlik eksikliği:**

Dergilerin büyük kısmı gönüllü emekle yürümekte, kurumsal finansman yetersiz kalmaktadır. Bu tablo, açık erişimin uzun vadeli sürdürebilirliğini riske atmaktadır.

2. **Niteliksel zayıflama:**

Yayın sayısı hızla artarken, makalelerin metodolojik derinliği ve uluslararası görünürlüğü sınırlı kalmıştır. TR Dizin ve DIAMAS verileri, özellikle sosyal bilimlerde ortalama atıf oranlarının sürekli düştüğünü göstermektedir.

3. **Etik ve editoryal kırılganlık:**

Hakemlik süreçleri çoğu dergide formel düzeyde sürmekte, etik beyanlar denetlenmemekte, DOI sistemleri düzenli kullanılmamaktadır.

Bu sorunların çözümü teknik düzenlemelerden çok, kültürel bir dönüşüm gerektirir. Açık erişim, ancak bilginin metalaşmasına direnç gösteren bir etik yayıncılık kültürüyle sürdürülebilir hale gelir. Bu bağlamda *Kebikeç* modeli, Türkiye için güçlü bir referans çerçevesi sunar.

Kebikeç Modelinden Öğrenilebilecek Dört İlke

1. **Erken ve gönüllü açık erişim:**

Kebikeç, açık erişimi bir zorunluluk değil, etik bir vicdan meselesi olarak görmüştür. Türkiye'deki politikalar da zorunluluktan ziyade, gönüllü katılımı teşvik eden kültürel mekanizmalarla desteklenmelidir.

2. **Bilginin metalaşmasına karşı duruş:**

Açık erişim, ticarileşmiş APC (yazar ödeme) modellerine yönelmemeli; bunun yerine kamusal fonlar ve kurumsal dayanışma esas alınmalıdır. Türkiye, *Kebikeç* örneğini izleyerek *diamond open access* modelini sistematik biçimde yaygınlaştırabilir.

3. **Kültürel süreklilik ve arşiv bilinci:**

Kebikeç, bilgiyi yalnızca yayımlamakla kalmamış, aynı zamanda arşivlemiştir. Açık erişim dergilerinde uzun vadeli dijital koruma politikaları zorunlu hâle getirilmeli, meta veriler ve tam metin arşivleri ulusal düzeyde senkronize edilmelidir.

4. **Yavaş akademi ve nitelikli üretim:**

Kebikeç, az ama derinlikli üretim anlayışıyla bilginin hızına değil, anlamına yatırım yapmıştır. Türkiye'de açık erişim sisteminde nicelik yerine nitelik odaklı değerlendirme kriterleri geliştirilmelidir.

Bu ilkeler, açık erişimin erişilebilirlikten öte bir anlam koruma işlevi taşıdığını hatırlatır.

Açık Erişimden Açık Bilgeliğe

Kebikeç'in tarihi, açık erişimin 'ücretsiz erişim'den ibaret olmadığını; aynı zamanda bir bilgelik meselesi olduğunu gösterir. Açık erişimin teknik altyapısı kadar, kültürel ruhu da önemlidir. Derginin erken dönemde benimsediği vizyon -bilgiyi koruma, paylaşma ve metalaşmadan kaçınma - dijital çağın hızında yitirilen anlamı yeniden görünür kılar.

Kleiner'in belirttiği (Kleiner, s.17) gibi dijital ekonomi, bilginin dolaştığı altyapıları çevreleyerek kültürün metalaşmasını derinleştirmiştir. Ancak bu süreç aynı zamanda, kapitalist çevrelemeye direnen ve bilgiyi yeniden müşterek bir alan haline getiren "girişimci komünizm" (venture communism) olarak adlandırdığı yeni bir üretim biçimine de zemin açar. Bu bağlamda *Kebikeç* örneğinin, piyasa merkezli görünürlük mantığına karşı kültürel temelde paylaşıma dayalı bir etik inşası olarak okunması mümkündür. *Kebikeç*, entelektüel emeğin metalaştırılmadığı, toplumsal müşterek bir altyapının parçası olarak paylaşıldığı bir yapı kurmuştur. Derginin kuruluşundan beri sürdürdüğü etik yayıncılık ilkeleri, Kleiner manifestosunun, bilginin üretim araçları ve çıktılarının toplumsallaştırılması çağrısıyla örtüşür.

Kebikeç oluşumunda, bilginin 'değer zincirine' değil 'hafıza zincirine' ait olduğu inancı açık erişim geleceği için stratejik bir ilham kaynağı olarak değerlendirilebilir. Eğer açık erişim, bilginin kamusal ve etik bir miras olarak korunmasını amaçlıyorsa, o hâlde *Kebikeç* Dergisi bu mirasın önemli bir örneğidir. Çünkü, açık erişimin asıl hedefi, herkesin her bilgiye ulaşması değil; ulaşılan bilginin anlamının korunabilmesidir. *Kebikeç*, otuz yıldır sessizce buna çabalamıştır.

Tüm yukarıda anılan Türkiye'deki açık erişim akademik yayıncılığın seyri ve *Kebikeç* pratiği göz önüne alındığında aklımıza gelen soruyu sormanın vakti diyebiliriz: **Madem *Kebikeç* iyi bir model ve kendi iç dinamikleri ile açık erişim yayıncılığının öncüsü oldu; o zaman neden veda ediyor?**

2001'den bu yana derginin dağıtımından yazarlığına, dosya editörlüğünden hakemliğine, İzmir temsilciliğinden yayın kurulu üyeliğine kadar pek çok düzeyde edinilmiş tanıklıkla şu söylenebilir: Kamu veya vakıf desteklerinden yoksun bir akademik derginin Türkiye'de bu kadar uzun soluklu varlık gösterebilmesi başlı başına bir mucizedir. Ancak esas neden, bin bir emekle korunan bilginin ve bilgi üretiminin günümüzde hızla değersizleşmesi ve anlamını yitirmesidir.

Açık erişim yayıncılığına dair pek çok değerlendirme raporunun ölçülebilirlik adına vardığı nokta, şekil şartlarının bitmek tükenmek bilmeyen formlarla fetişleştirilmesidir. Nicelik–nitelik paradoksunun, sürekli yeni formlar ve belgeler üreterek aşılmaya çalışılması, deyim yerindeyse "farenin giremediği deliğe kuyruğuna süpürge sapı bağlayarak girmeye çalışması"na benzer. Eklenen her prosedür, gönüllü emek üzerine kurulu *Kebikeç* mutfağı için bilgi üretiminden çalınan zamandır. Bilginin "herhangileştiği" bu yayıncılık ikliminde direnebilmek, ancak sofranızda zeytinin eksilmediği ve entelektüel emeğin takdir gördüğü bir motivasyonla mümkündür.

Kaynakça

Anderson, Rick. (2011). "The Aaron Scwarrz Case: What Does It Mean?", *The Scholarly Kitchen*, Oct 6. (https://scholarlykitchen.sspnet.org/2011/10/06/the-aaron-swartz-case-what-does-it-mean-2/)

Budapest Open Access Initiative (BOAI). (2002). *Budapest Open Access Initiative.* Open Society Institute. Retrieved from budapestopenaccessinitiative.org/read/

Clarivate. (2025). *Journal Citation Reports.* Clarivate Analytics.

cOAlition S. (2018). *Plan S: Making Full and Immediate Open Access a Reality.* Brussels: Science Europe. Retrieved from https://www.coalition-s.org/

DIAMAS. (2025). *Türkiye Country Report.* European Commission.

DOAJ. (2025). *Directory of Open Access Journals Annual Report.*

Fuchs, C., & Sandoval, M. (2013). "The Diamond Model of Open Access Publishing", *tripleC*, 11(2), 428–443.

Kleiner, Dmytri. (2016). *Telekomünist Manifesto*, Alternatif Medya Derneği, Çev. Ali Temizaşık.

Max Planck Society. (2003). *Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities.* Berlin: Max Planck Society. Retrieved from https://openaccess.mpg.de/Berlin-Declaration

Nalbantoğlu, Hasan Ünal. (2003). "Üniversite A.Ş.'de bir 'homo academicus': "ersatz" yuppie akademisyen", *Toplum ve Bilim*, No.97 (Güz), 7-42

Suber, Peter. (2012). *Open Access.* MIT Press.

TÜBİTAK ULAKBİM. (2024). *Türkiye Açık Bilim Politikası Raporu.*

TR Dizin. (2024). *Sosyal Bilimler Dizin Kriterleri.*

UNESCO. (2024). *Open Science Outlook Report.*

Yükseköğretim Kurulu (YÖK). (2024). *Yükseköğretim Akademik Arşiv Sistemi Raporu.*

Willinsky, John. (2006). *The Access Principle, The Case for Research and Scholarship*, The MIT press, Cambridge, Massachusetts

Öz: Bu makale, Türkiye'de açık erişim yayıncılığının tarihsel ve kurumsal dönüşümünü, *Kebikeç* dergisi örneği üzerinden ele almaktadır. DIAMAS Türkiye Country Report (2025) verileriyle desteklenen çalışma, niceliksel büyümenin beraberinde getirdiği niteliksel kırılganlıkları ve sürdürülebilirlik sorunlarını tartışır. 2025 yılı itibarıyla Türkiye, DOAJ'da listelenen 571 dergiyle dünyada 10. sırada yer almakta ve bu dergilerin %93'ü Diamond Open Access modelinde yayımlanmaktadır. DergiPark platformu 2.500'den fazla dergiye ve 690.000 kayıtlı kullanıcıya ev sahipliği yaparken, TR Dizin'deki 576.000 makalenin %85'i açık erişim olarak erişilebilir durumdadır. Makale, bu niceliksel gelişmenin etik ve kültürel süreklilikle desteklenmediği durumlarda akademik alanın ticarileşme baskılarına açık hale geldiğini savunmaktadır. *Kebikeç*, "bilginin metalaşmasına karşı etik yayıncılık" yaklaşımıyla, Türkiye'de açık erişim kültürünün erken ve özgün bir temsilini oluşturmuştur. Sonuç olarak çalışma, Dia-

mond modelinin sürdürülebilirliği için gönüllülük, kamusal destek ve kültürel süreklilik ilkelerinin bir arada düşünülmesi gerektiğini vurgular.

Anahtar Kelimeler: Açık erişim; Diamond model; *Kebikeç*; akademik yayıncılık; kültürel süreklilik; TR Dizin; DergiPark.

The Transformation of Open Access Publishing in Türkiye and the Journal *Kebikeç*: Ensuring Cultural Continuity Without Commodifying Knowledge

Abstract: This article examines the historical and institutional transformation of open access publishing in Türkiye through the example of *Kebikeç* journal. Supported by data from the DIAMAS Türkiye Country Report (2025), it critically explores the tension between quantitative growth and qualitative fragility in the national open access ecosystem. As of 2025, Türkiye ranks tenth globally in the Directory of Open Access Journals (DOAJ), with 571 indexed journals-93% operating under the Diamond Open Access model. The DergiPark platform currently hosts over 2,500 journals and 690,000 registered users, while approximately 85% of 576,000 articles indexed in TR Dizin are openly accessible. The paper argues that without ethical grounding and cultural continuity, quantitative expansion risks exposing scholarly publishing to market-oriented pressures. *Kebikeç* represents a pioneering example of "ethical publishing against the commodification of knowledge," embodying an early form of the Diamond model before its conceptual formalization. The study concludes that the sustainability of Diamond Open Access in Türkiye depends on combining public funding, volunteer engagement, and a commitment to cultural continuity.

Keywords: Open Access; Diamond model; *Kebikeç*; academic publishing; cultural continuity; TR Dizin; DergiPark.